# कामंदकीय-नीतिसार

(ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે)

# कामंदकीय-नीतिसार

## (ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે)


ભાષાંતરકર્તા

**સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ**

તથા

**શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર**



"ગુજરાતી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇએ છાપી પ્રકટ કીધું,

સાસુન બિલ્ડિંગ, સર્કલ, કોટ–મુંબઈ

સવત્ ૧૯૭૧ સન ૧૯૧૫

કિંમત રૂ. ૧–૮–૦

# પ્રસ્તાવના

## નીતિશાસ્ત્રની મહત્તા

નીતિશાસ્ત્રના મહાન્ ઉપદેશક અને વ્યવહારમા તેને ચરિતાર્થ કરનારા, ચાણક્ય અર્થશાસ્ત્રના વિદ્યાસમુદ્દેશ નામના પ્રકરણમા ધર્મની અને અર્થની પ્રાપ્તિ કરાવનારી ચાર વિદ્યાનુ વર્ણન કરતા કહે છે કે –તત્વ વસ્તુનુ સ્વરૂપ જાણવામાટે आन्वीक्षिकी, ધર્માધર્મનુ સ્વરૂપ જાણવા માટે त्रयी, અર્થનું અને અનર્થનુ સ્વરૂપ જાણવા માટે वार्ता, અને ન્યાયાન્યાયનુ સ્વરૂપ જાણવા માટે दडनीति નામની વિદ્યા છે તેમાની પ્રથમની ત્રણ વિદ્યાના યોગને તથા ક્ષેમને આધાર दडनीतिना ઉપર છે. અર્થાત્ બીજી વિદ્યાઓ दंडनीतिने આધારે ટકી રહેલી છે આ दडनीतिनु બીજુ નામ नीतिशास्त्र છે. તે વિષય ઉપર બૃહસ્પતિએ, શુક્રે, પરાશરે, નારદે, વિશાલાક્ષે એમ ઘણા ઋષિમુનિઓએ અને પડિતોએ ઘણા ગ્રથો રચ્યા છે પરતુ તે ગ્રથો હમણા ઉપલબ્ધ થતા નથી માત્ર અર્વાચીન પડિતોના રચેલા નીતિશાસ્ત્રના ગ્રથોમા તેઓના છૂટા છવાયા મતો સગ્રહરૂપે દૃષ્ટિએ પડે છે આ મતોનો સગ્રહ ચાણક્યે રચેલા અર્થશાસ્ત્ર નામના નીતિશાસ્ત્રમાથી મળી આવે છે નીતિવિશારદ ચાણક્યે અર્થશાસ્ત્રમા નીતિવિદ્યાનો વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે કારણ કે નીતિશાસ્ત્ર, એ અર્થશાસ્ત્રનુ એક અગ ગણાય છે, અને તેમા ભૂમિને સપાદન કરવાના, સપાદન કરેલી ભૂમિની રક્ષા કરવાના, તથા રક્ષણ કરેલી ભૂમિની વૃદ્ધિ કરવાના ઉપાયોનો તથા તેને અગે વ્યાપારની વ્યવસ્થાના ઉપાયોનો પણ ઉપદેશ કર્યો છે. પરતુ આ ઉપાયોનો યથાર્થ નિર્વાહ લોકવૃત્તિના નિયમનથી જ થઈ શકે છે, અને લોકવૃત્તિના નિયમનનો આધાર દડનીતિના ઉપર છે માટે દડનીતિની જગતમ ઘણી જ જરૂર છે ચાણક્ય, અર્થશાસ્ત્રમા દડનીતિના વખાણ કરતા કહે છે કે –आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तांना योगक्षेमसाधनो दडस्तस्य नीति 'दडनीति' ત્રણ વિદ્યાના યોગક્ષેમનો આધાર દડના ઉપર છે, તે દડની નીતિ તે दडनीति. આ દડનીતિનુ ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમા વિસ્તારથી વર્ણન કરવામા આવ્યુ

છે. કામદકે એ અર્થશાસ્ત્રમાથી માત્ર સાર ગ્રહણ કરીને આ નીતિસાર નામનો ગ્રથ રચ્યો છે, અને તેમા રાજધર્મનો વિસ્તારથી ઉપદેશ કર્યો છે.

**ગ્રંથનો વિષય**

આ નીતિસારના એકદર વીશ સર્ગ અને છત્રીશ પ્રકરણ છે પ્રથમ સર્ગમા દેશ ઉપર ધર્મનિષ્ઠ રાજાની આવશ્યકતા દર્શાવી છે, રાજાને જિતેંદ્રિય થઇને ન્યાયથી પ્રજાનુ પાલન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે, વિષયાધીન પ્રાચીન રાજાઓના દૃષ્ટાતો આપીને વિષયાધીન રાજાનો અધ પાત દર્શાવ્યો છે, અને વિદ્યા તથા વિનય શિખવામાટે રાજાને વિદ્યાવૃદ્ધોનો સમાગમ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે

બીજા સર્ગમા વિદ્યાવિભાગ, વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા, અને દડમાહાત્મ્યનુ વર્ણન છે, તેમા आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता અને दडनीति આ ચાર વિદ્યાનુ સ્વરૂપ દર્શાવ્યુ છે, પ્રથમની ત્રણ વિદ્યાના યોગક્ષેમનો दडनीतिના ઉપર આધાર દર્શાવીને दडनीतिના વખાણ કર્યા છે; વર્ણધર્મ તથા આશ્રમધર્મનો ઉપદેશ કરીને તેની રક્ષાનો ભાર રાજાના ઉપર મૂક્યો છે, અને दड-માહાત્મ્યમા રાજાને ન્યાયથી દડનો ઉપયોગ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે

ત્રીજા સર્ગમા આચારની વ્યવસ્થા કહી છે, અને સત્પુરુષના વ્રત આચરવાનો રાજાને ઉપદેશ કર્યો છે

ચોથા સર્ગમા પ્રકૃતિમડળની એટલે ૧ રાજા, ૨ અમાત્ય, ૩ રાષ્ટ્ર, ૪ કિલ્લો ૫ કોશ (ભડાર), ૬ સૈન્ય અને, મિત્ર આ સાત રાજ્યના અગના ગુણોનુ વર્ણન કર્યું છે, રાજાના આભિગામિક ગુણોનુ-જે ગુણોને લીધે બીજાઓ રાજાની પાસે આવવાને લલચાય તેવા ગુણોનુ-તથા રાજાના આત્મગુણોનુ એટલે ખાસ ગુણોનુ વર્ણન કર્યું છે, તે પછી અમાત્યાદિક પ્રકૃતિમડળના ગુણો વર્ણવ્યા છે

પાચમા સર્ગમા સ્વામી ( રાજા ) અને સેવકના ધર્મનુ વર્ણન કર્યુ છે.

છઠ્ઠા સર્ગમા કટક શોધનના ઉપાયો કહ્યા છે

સાતમ સર્ગમા રાજકુમારોને વશ કરવાના ઉપાયો કહ્યા છે, રાજાને શત્રુઓના તરફ સાવધાન રહેવાનો ઉપદેશ કર્યો છે, વિષવાળા

અન્ન, વસ્ત્ર, અલકાર વગેરેની પરીક્ષા કરવાના ઉપાયો વર્ણવ્યા છે, રાણીવાસમા રાખવા યોગ્ય સ્ત્રીઓનું તથા પુરુષોનુ વર્ણન કર્યુ છે, અને દિવસના આઠ વિભાગ પાડીને રાજાના કર્તવ્ય કર્મનો નિર્ણય કર્યો છે

આઠમા સર્ગમા બાર રાજમડળનો વિચાર કરીને તેના સબધમા પ્રાચીન નીતિવેત્તા વિદ્વાનોના મત દર્શાવ્યા છે, તે પછી રાજ્યમડળનુ કર્તવ્ય તથા વિજિગીષુ રાજાના ગુણોનુ વર્ણન કર્યુ છે

નવમા સર્ગમા સધિનુ વિવેચન કરતા કોની સાથે સધિ કરવો અને કોની સાથે ન કરવો, તે વિશે સમજાવ્યુ છે.

દશમા સર્ગમાં વિગ્રહનુ સ્વરૂપ, તેના પ્રકાર વગેરે દર્શાવીને છેવટમા વિગ્રહ નહિ કરવો, આમ કામદક ઉપદેશ કરે છે, અને કહે છે કે –

" आगतं विग्रहं विद्वान् उपायै प्रशमं नयेत् ।
विजयस्य ह्यनित्यत्वात् रभसेन न संपतेत् ॥

"વિગ્રહ કરવાનો સમય આવે તો પણ વિદ્વાન્ રાજાએ સામાદિક ઉપાયથી વિગ્રહને શાત પાડવો, કારણ કે યુદ્ધમા વિજય અનિત્ય છે, માટે ઉતાવળા થઇને યુદ્ધમા પડવુ નહિ"

અગ્યારમા સર્ગમા યાન (ચઢાઈ), આસન, સશ્રય, દ્વૈધીભાવ વગેરેના સ્વરૂપો તથા ભેદો વર્ણવ્યા છે, અને તેનો ઉપયોગ કરવાની વાત કહી છે

સર્ગ બારમામા મત્રના વખાણ કરતા કહે છે કે, જે કાર્ય મત્રથી થઈ શકે છે તે કાર્ય પરાક્રમથી થઈ શકતુ નથી, પરતુ મત્રને ગુપ્ત રાખવો જોઇએ, ઉઘાડો પડી જવાથી મત્ર રાજાનો અને તેના કાર્યનો નાશ કરે છે, રાજાને વિદ્વાન્ મત્રીની આજ્ઞામા રહેવાની, નિરભિમાનીપણે સર્વની સાથે વર્તવાની, તથા સુભાષિત જાણવાની ઇચ્છાથી સર્વનુ સાભળવુ, આવી ભલામણ કરી છે

સર્ગ તેરમામા પરદેશી રાજાના રાજ્યમા દૂતો મોકલવાનુ કહે છે, અને તે પ્રસગે પ્રકટ અને ગુપ્ત એમ બે પ્રકારના દૂતોએ પરરાજ્યમા જઇને ત્યાના રાજાની હીલચાલ જાણવી, અને તેનાથી પોતાના રાજાને જાણીતો કરવો, વગેરે વિષયો વર્ણવ્યા છે

ચૌદમા સર્ગના આરંભમા ઉત્સાહના વખાણ કરીને રાજાને ઉત્સાહી થવાની ભલામણ કરી છે, તે પછી પ્રકૃતિના એટલે રાજ્યના સાત અંગના કર્મ વર્ણવ્યા છે, પ્રથમ રાજાના, તે પછી અમાત્યના, તે પછી દેશના, તે પછી કિલ્લાના, તે પછી કોશના, તે પછી સૈન્યના, અને તે પછી મિત્રના કર્મ કહ્યા છે તે પછી પ્રકૃતિના વ્યસનોનુ વર્ણન કર્યુ છે

પંદરમા સર્ગમા વ્યસનો ગણાવતા જુગારને તથા મૃગયાને મોટા વ્યસન કહ્યા છે, રાજા અરણ્યમા મૃગયા કરવાને જાય, તેથી કામંદક વિરુદ્ધ છે. તે કહે છે કે, રાજાને જો મૃગયા રમવાનો શોખ હોય તો તેણે નગરની પડોસમા જ મૃગયારણ્ય બનાવીને તેમા મૃગયા ખેલવી પરતુ દૂર અરણ્યમા જઈને મૃગયા ખેલવી નહિ આમ કહીને કામંદકે મૃગયાના દોષો દર્શાવ્યા છે.

સોળમા સર્ગમા યાત્રાનુ વર્ણન કર્યુ છે, યાત્રાને યોગ્ય ઋતુઓ દર્શાવી છે, લઢાઈ વખતે આગલા ભાગમાથી અથવા તો પાછળના ભાગમાથી શત્રુઓ ચઢી આવે છે, તે વિશે રાજાનુ ધ્યાન ખેંચવામા આવ્યુ છે ચઢાઈ કરતી વખતે બાહ્ય કોપ તથા આભ્યતર કોપ ઉભો થાય તો તેને સમાવવા વિશે તથા કાર્યમા વિઘ્ન કરનારા અમુક અમુક વ્યસનોનુ, અને વિજિગીષુ રાજાના આત્મગુણોનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે

સત્તરમા સર્ગમા છાવણીઓ નાખવાની, ખાઇઓ ખોદવાની, તથા છાવણીને માટે શુભ અશુભ શકુન જોવાની વાત કહી છે.

અઢારમા સર્ગમા સામ, દામ, ભેદ, દંડ, માયા, ઉપેક્ષા, અને ઇંદ્ર-જાળ આ સાત ઉપાયનો પ્રયોગ કરવાનુ કહ્યુ છે

ઓગણીશમા સર્ગમા મૌલ (પરંપરાથી ઉતરી આવેલુ) સૈન્ય, ભૃત (પગારદાર) સૈન્ય, શ્રેણી સૈન્ય (નગરજનોમાથી ઉભુ થયેલુ સૈન્ય), મિત્રસૈન્ય, શત્રુના શત્રુનુ સૈન્ય, અને જગલી સૈન્ય, આ છ પ્રકારના સૈન્યનો તથા તેના બળનો અને નિર્બળતાનો વિચાર કર્યો છે, કયો સૈન્યનો કયા ઉપયોગ કરવો તે વાત કહી છે, તે પછી સેનાપતિનુ સ્વરૂપ અને તેના કર્તવ્ય દર્શાવ્યા છે, ચઢાઈમા આવી પડનારા સંકટમાથી સૈન્યની રક્ષા કરવાની વાત કહી છે, અને શત્રુના સૈન્યનો નાશ કરવાનુ કહ્યુ છે, તે પછી કપટ યુદ્ધનો તથા પ્રકાશ યુદ્ધનો સમય દર્શાવ્યો છે

વીશમા સર્ગના આરંભમાં, હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ સૈન્યના કર્મ દર્શાવ્યા છે, હાથી ઘોડા, રથ અને પાયદળ સૈન્યને લઢવા યોગ્ય ભૂમિનુ વર્ણન કર્યું છે, રણભૂમિ ઉપર પરાક્રમ કરનારા પુરુષોને દાન (ઇનામ) આપવાની વાત કહી છે, સૈન્યના ભિન્ન ભિન્ન વ્યૂહોની રચના કરવાની રીત કહી છે, જાહેરમા યુદ્ધ કેમ કરવુ તે કહ્યુ છે, અને તે પ્રસગે હસ્તિસૈન્યના વખાણ કર્યા છે પૂર્વે સેનાના ચાર અગ હોવાથી સેના ચતુરગિણી કહેવાતી હતી, અને તેમા હાથી પણ સેનાનુ એક અગ ગણતા હતા આ રીવાજ છેક મુસલમાની રાજ્યના કાળ સૂધી હતો પરતુ ધીરેધીરે સેનામાથી હાથીઓના માન ઓછા થઈ ગયા, અને અત્યારે તેનુ નામનિશાન પણ રહ્યુ નથી કામદક જે સમયના હસ્તિસૈન્યના વખાણ કરે છે, તે ચદ્રગુપ્તનો રાજ્યસમય હતો, અને તેના સમયમા હસ્તિસૈન્યનુ ઘણુ જ માન હતુ

આ રીતે કામદકે આ નીતિસારમા રાજધર્મનુ ઉદારતાથી વર્ણન કર્યું છે આ ગ્રથ રાજાઓને તેમ જ શ્રીમાનોને શ્રવણ અને મનન કરવા યોગ્ય છે. આ ગ્રન્થમા વર્ણવેલી નીતિ પ્રમાણે વર્તવાથી રાજા જેમ ધર્મ, અર્થ અને કામનો ભાગી થઇને પોતાના દેશની તથા પ્રજાની ઉન્નતિ કરે છે, તેમ જ શ્રીમાન્ પણ પોતાના ગૃહરાજ્યની ઉન્નતિ કરીને ધર્મ, અર્થ અને કામનો ભાગી થાય છે

### ग्रंथनी भाषा

આ નીતિસાર શ્લોકબદ્ધ છે, તેમા અનુષ્ટુપ્વૃત્ત વિશેષ છે, ગ્રન્થની ભાષા પ્રાયશ મનુસ્મૃતિ, ચરક, સુશ્રુતના જેવી છે, ટુકા ટુકા વાક્યોમા ઘણી વાતો કહી છે, વાણી ગભીરા અને અર્થ્યા છે, આરભમા વાચનારાને ભાષા સરળ જણાય છે, પરતુ જેમ જેમ તેમા અવગાહન કરવામા આવે છે, તેમ તેમ તેનુ ગાભીર્ય જાણવામા આવે છે

### कामंदकनो समय

કામદકના સમયને માટે અનેક મત છે કોઈ તેને ઇ સ ના છઠ્ઠા શતકની પૂર્વનો કહે છે, કોઈ તેને ઇ. સ ચોથા શતકની પૂર્વેનો

કહે છે. ત્યારે કેટલાએક તેને ચાણુક્યના સમયનો અને ચાણુક્યનો જ શિષ્ય હતો, આમ પણ કહે છે ભવભૂતિ ઇ. સ ના સાતમા શતકના ઉત્તરાર્દ્ધમા હતો, અને તે કાન્યકુબ્જના રાજા યશોવર્માની રાજસભાનો પંડિત હતો તેણે પોતાના मालतीमाधव નામના પ્રકરણમા માલતીને અને માધવને મેળવનારી નીતિનિપુણા જરત્પરિવ્રાજીકાનું નીતિસારના કર્તા કામદકના નામ ઉપરથી કામદકી એવુ નામ પાડ્યુ છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, કામદક કવિ ભવભૂતિની પૂર્વે થયો હશે ઈ. સ ના છઠ્ઠા શતકમા થયેલો કવિ દડી દશકુમારના પ્રથમ ઉચ્છ્વાસમા દશકુમારોના નીતિશાસ્ત્રના અભ્યાસનુ વર્ણન કરતા કામદકીયનીતિનું પણ સ્મરણ કરે છે, અને કહે છે કે –"कौटिल्यकामदकीयादिनीतिपटलकौशलम् રાજકુમારોએ કૌટિલ્યના અને કામદકના નીતિશાસ્ત્રમા પણ કુશળતા મેળવી હતી." આ લેખ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, કામદક ઇ સ. ના છઠ્ઠા શતકની પણ પૂર્વે હતો

રા. રાજેંદ્રલાલ મિત્ર જણાવે છે કે –ડા૦ ફ્રેડરીકે વાલી દ્વીપના સસ્કૃત સાહિત્યના સબધમા એક રિપોર્ટ કર્યો છે તેમા તે જણાવે છે કે,– પ્રાચીન ગ્રથોની શોધખોળ કરનારા ક્રાફર્ડ અને સર સ્ટેમ્ફોર્ડ રેફલ્સે વાલી દ્વીપના પ્રાચીન પુસ્તકોની શોધખોળ કર્યા પછી પોતાના રિપોર્ટમા જણાવ્યુ છે કે –"હિંદુઓ બૌદ્ધોના ભયથી કેટલાએક સસ્કૃત પુસ્તકો, જેમા આ કામદકવિરચિત નીતિસાર પણ હતો, તે પુસ્તકોને લઇને ઇ. સ. ના ચોથા શતકમા વાલી દ્વીપમા નાશી ગયા હતા, અને તે પછી તેઓને પાછા હિંદુસ્તાનમા આવવાનો સમય મળ્યો જ નથી"

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે,–વાલી દ્વીપમા ગયેલા પુસ્તકો ઇ. સ. ના ચોથા શતકની પણ પૂર્વના હોવા જોઇએ. આ પુસ્તકોમા કામદક-નીતિસાર નામનો ગ્રથ પણ હતો

મી૦ એન જી સરદેશાઇએ બે વર્ષ પહેલા વાલી દ્વીપની મુલાકાત લીધી હતી, અને તે વખતે તેમણે ત્યાના પડ્યા લોકોની પાસે જે જે પ્રાચીન પુસ્તકો જોયા હતા, તે વિશે મોડર્ન રિવ્યુના ઇ સ ૧૯૧૪ ના જુલાઇના અકમા એક લેખ લખ્યો છે, તેમા તેઓ જણાવે છે કે,–'હુ વાલીદ્વીપમા ગયો હતો અને પ્રથમ ત્યાના પડ્યા લોકોને મળ્યો હતો તે પછી ત્યાના વૃદ્ધ

રાજા કે જે હિંદુ છે તેને મળ્યો હતો. તે તદ્દન સાદી જીંદગી ગુજારે છે. હું તેને મળવાને ગયો ત્યારે તે સાદા પોશાકમા જમીન ઉપર બેઠો હતો. તે પછી મેં તેના કુમારની મુલાકાત લીધી અને પ્રાચીન પુસ્તકોના સબધમા તેને પૂછ્યું તે ઉપરથી તેણે મને મહાભારત, કામદકનીતિ વગેરે પુસ્તકો બતાવ્યા. આ પુસ્તકો તાડપત્ર ઉપર લોઢાની કલમથી લખેલા છે. તેના દેશની કવિના નામથી ઓળખાતી લિપિમા આ પુસ્તકો લખેલાં છે, અને તેની ભાષા સસ્કૃત છે પણ્ણા લોકો પુસ્તકો વાચે છે, પરતુ તેઓના ઉચ્ચાર શુદ્ધ નથી આપણા દેશમા જેમ ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ કરવામા આવે છે, તેમ ત્યા કામદકની નીતિનો અભ્યાસ કરવામા આવે છે.

આ સર્વ સદર્ભ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, કામદક વિરચિત નીતિસાર ઇ સ ના ચોથા શતકની પણ પૂર્વનો હોવો જોઇએ, પરતુ આવા અનુમાનોથી કામદકના કાળનો નિર્ણય કરવા કરતા કામદકના ગ્રથ ઉપરથીજ તેના સમયનો નિર્ણય કરવો, એ વિશેષ પ્રમાણ ગણાય કામદકે પડેજ પોતાના સમયનો નિર્ણય પોતાના નીતિસારમા કર્યો છે 'કામદક' આ ગ્રથ દડનીતિનો હોવાથી ગ્રથારભમા 'દડધારી રાજાનો વિજય થાઓ!' આમ મગળ કરીને નીતિશાસ્ત્રના કર્તા વિષ્ણુગુપ્તને પ્રણામ કરે છે, અને બીજા સર્ગમા વિદ્યાવિભાગ નામના પ્રકરણમા ચાર વિદ્યાનુ વર્ણન કરીને મનુના શિષ્ય વગેરેનો મત દર્શાવીને, છેવટે ચાણક્યનો મત દર્શાવતી વખતે કહે છે કે –**विद्याश्चतस्र एवैता इति नो गुरुदर्शनम्** આ ચારેય વિદ્યા પ્રધાન છે, આવો અમારા ગુરુનો મત છે આ શ્લોકમા કામદક ચાણક્યના દર્શનને ગુરુનુ દર્શન કહે છે એટલુ જ નહિ, પરતુ જ્યા જ્યા મતદ્વૈધ પડે છે ત્યા ત્યા કામદક, ચાણક્યના મતને સિદ્ધાત તરિકે દર્શાવે છે જો ચાણુકય કામદકના ગુરુ ન હત, અને કામદક માત્ર તેના સપ્રદાયને જ અનુસરનારો હત તો તે તેને ગુરુ કહેત નહિ, પરતુ આચાર્ય કહેત જ્યા જ્યા સમર્થ વિદ્વાનોના અને પ્રાચીન પડિતોના મતોનો ઉપન્યાસ કરવામા આવે છે, ત્યાં ત્યા પડિતો '**इत्याचार्या**' આમ કહીને તેઓના મતોનો ઉપન્યાસ કરે છે, પરતુ **इति गुरव** એમ લખવાનો સપ્રદાય નથી મનુસ્મૃતિમા ગુરુ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે –

विषेकादीनि कार्याणि य करोति यथाविधि ।
सभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥

જે બ્રાહ્મણ યથાવિધિ ગર્ભાધાનાદિક સસ્કારો કરે છે અને અન્નથી પોષણ કરે છે તે બ્રાહ્મણ ગુરુ કહેવાય છે કામદક ચાણક્યનો, ચાણક્યના નામથી વ્યવહાર નહિ કરતા, ગુરુ શબ્દથી વ્યવહાર કરે છે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે ચાણક્યનો શિષ્ય હતો

ચાણક્યે ઇ સ ની પૂર્વે ત્રીજા શતકમા નવ નદોને મારીને તેના રાજ્યાસન ઉપર ચદ્રગુપ્તનો અભિષેક કર્યો હતો, અને તે પછી ચદ્રગુપ્તને ભણાવવા માટે તેણે અર્થશાસ્ત્ર રચ્યુ હતુ જુઓ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમા –

"सर्वशास्त्राण्युपक्रम्य प्रयोगानुपलभ्य च ।
कौटिल्येन नरेंद्रार्थे शासनस्य विधि कृत ॥

"સર્વ શાસ્ત્ર સમજીને તથા તેમા કહેલા પ્રયોગોને જાણીને કૌટિલ્યે નરેદ્રને માટે આ શાસ્ત્ર રચ્યુ છે."

"येन शास्त्रं च शस्त्रं च नंदराजगता च भू ।
अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥

"જેણે શાસ્ત્રનો તથા શસ્ત્રનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તથા જેણે નદ રાજાની પાસે રહેલી ભૂમિનો અમર્ષથી તુરત ઉદ્ધાર કર્યો હતો, તેણે આ શાસ્ત્ર રચ્યુ છે"

ચાણક્યે ચદ્રગુપ્તને ભણાવવા માટે રચેલુ આ અર્થશાસ્ત્ર ઘણુ જ કઠિન અને વિસ્તારવાળુ છે, તથા તેમા રાજનીતિ ઉપરાત બીજા વિષયોનુ પણ વર્ણન છે. કામદકે રાજાઓને અને શ્રીમાનોને સક્ષેપમા નીતિવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવાના હેતુથી તે અર્થશાસ્ત્રમાથી સાર લઇને આ નીતિસાર નામનો ગ્રન્થ પોતાના ગુરુની હયાતીમા જ રચ્યો જણાય છે અને ગ્રથ રચાયા પછી ધીરે ધીરે રાજમદિરોમા અને પાઠશાળાઓમા પઠનપાઠનમા તેનો સમાદર થયો હોય એમ જણાય છે ઇ સ. ના આરભ પછી આ ગ્રથની પણ પ્રતિષ્ઠિત નીતિશાસ્ત્રના ગ્રથોમા ગણના થયેલી હોવી જોઇએ તે પછી પ્રખ્યાત સસ્કૃત કવિઓએ તથા ગ્રથકારોએ આ ગ્રથના નામનો ઉલ્લેખ કરીને તથા આ ગ્રથમાથી નીતિશાસ્ત્રના વિચા-

રોનો અને શ્લોકોનો સગ્રહ કરીને કામદકની પ્રતિષ્ઠામા ઘણો જ વધારો કર્યો છે કવિ દડી દશકુમારમા કામદકનુ કૌટિલ્યની સાથે સ્મરણ કરે છે ભવભૂતિ પણ માલતીમાધવ નામના પ્રકરણ ગ્રથમા તેની નીતિ-નિપુણતા ઉપર પ્રસન્ન થઇને માલતીમાધવને મેળવનાર નીતિનિપુણા જરત્પ્રવ્રાજીકાનુ કામદકી એવુ નામ પાડીને કામદકની નીતિનિપુણતા દર્શાવે છે કવિવર વામન સૂત્રાલકાર નામના પોતાના ગ્રથમા યમકના ઉદાહરણમા કામદકની નીતિનુ સ્મરણ કરતા કહે છે કે –

**हंत हंतरराशीना धीरधीरचिता तव ।**

**कामं कामंदकी नीतिरस्या रस्या दिवानिशम् ॥**

શુક્રનીતિના સગ્રહકર્તાએ શુક્રનીતિમા અને પંચતત્રના કર્તાએ પચ-તત્રમા, કેટલાએક શ્લોકોનો સગ્રહ કરીને કામદકની પ્રતિષ્ઠામા વિશેષ વૃદ્ધિ કરી છે આજે પ્રાચીન નીતિશાસ્ત્રનો જો કોઈ પણ ગ્રથ હોય તો તે કામદકીય નીતિસાર છે પચકાવ્યના ટીકાકર્તા મલ્લિનાથ તથા બીજા ગ્રથકારો તેના વચનોને જ પ્રમાણ તરિકે ટાકે છે આ સર્વ સદર્ભ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ નીતિસારનો કર્તા કામદક ઇ સની પૂર્વનો અને ચાણ-ક્યનો સમકાલીન છે અને ઘણો જ પ્રસિદ્ધ છે

**उपाध्यायनिरपेक्षा टीका तथा जयमंगला टीका**

આ નીતિસાર ઉપર ઘણા પડિતોએ ટીકાઓ રચી છે તેમાથી उपाध्यायनिरपेक्षा તથા जयमगला નામની બે ટીકા હાલમા પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તેમાની પહેલી ટીકા આજથી ત્રીશ વર્ષ પહેલા કલકત્તામા રાયલ એસી-યાટીક સોસાઇટીએ છપાવી છે, અને શ્રી રામનારાયણ વિદ્યારત્ન, શ્રી જગન્મોહન તર્કાલકાર અને શ્રી કામાખ્યાનાથ તર્કવાગીશ આ ત્રણ પડિ-તોએ આ ટીકાનુ સસ્કરણ કર્યું છે તેમાના છેલ્લા સસ્કર્તા પડિત કામા-ખ્યાનાથશર્માએ એક પ્રસ્તાવના લખીને उपाध्यायनिरपेक्षा ટીકાની અસલ સ્થિતિનુ તથા રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે છપાવેલા નીતિસારનુ દિગ્દર્શન કર્યું છે. પડિત કામાખ્યાનાથ પોતાની પ્રસ્તાવનામા લખે છે કે, કલકત્તાની એશિયાટિક સોસાઇટીના પ્રમુખે उपाध्यायनिरपेक्षा નામની ટીકાનુ સશોધન કાર્ય પ્રથમ

પંડિત રામનારાયણ મહોદયને સોંપ્યું હતુ, તેણે ઉપાધ્યાયનિરપેક્ષા ટીકામાં સુધારોવધારો કરીને તેનો કેટલોએક ભાગ છપાવ્યો, એટલામા તે મરણ પામ્યા, એટલે તે કાર્ય શ્રીયુત જગન્મોહન તર્કાલકારને સોપવામાં આવ્યુ, ઉક્ત પડિતે પણ ઉપાધ્યાયનિરપેક્ષા ટીકાના બીજા બે પુસ્તકો મેળવ્યા, અને ત્રણે પુસ્તકોનો ગ્રથસશોધનના કાર્યમાં આધાર લીધો, પરતુ તે ત્રણેય પુસ્તક અત્યત અશુદ્ધ હતા તથા વચ્ચેવચ્ચે ખડિત પણ હતા, ઉક્ત મહાશય પાછળથી ટીકાના સશોધનના અને રચનાના કાર્યમા મદપ્રયત્ન જોવામાં આવ્યા, તે ઉપરથી એશિયાટિક સોસાઇટીના પ્રમુખે શેષ કાર્ય પૂર્ણ કરવામાટે મને સોંપ્યુ, એટલે મેં તે ત્રણેય ટીકાઓનુ અવલબન કરીને છેવટ સૂધીની ટીકા રચી કાઢી અને છપાવી આ આખી ટીકાનો એક સસ્કારકને હાથે સસ્કાર ન થયો, એ અત્યત શોકજનક વાર્તા છે આ છાપેલી ટીકામા उपाध्यायनिरपेक्षा નામની ટીકામાથી જ ઘણો ભાગ લેવામા આવ્યો છે અને उपाध्यायनिरपेक्षा ટીકામા જે જે ભાગ અત્યત અશુદ્ધ હતા, તે તે કાઢી નાખવામા આવ્યા છે, અને તેની જગ્યાએ નવીન ભાગો ઉમેરવામા આવ્યા છે સ્થળ વિશેષમા અર્થ દર્શાવવા માટે નવીન અગોને પણ દાખલ કર્યાં છે આ સર્વને લીધે અમે આ ટીકાને उपाध्यायनिरपे-क्षानुसारिणी એવુ નામ આપીએ છીએ છાપેલા મૂળ પુસ્તકના અગ્યારમા સર્ગના કેટલાએક શ્લોક પછી હસ્તલિખિત પુસ્તકમા 'एकादश सर्ग समाप्त' એવુ વાક્ય જોવામા આવ્યું તે ઉપરથી છાપેલી ટીકામા હસ્તલિખિત પુસ્તકાનુસાર एकादश सर्ग એમ લખીને બારમો સર્ગ છૂટો પાડવામા આવ્યો છે એટલે છાપેલી ટીકા વીશ સર્ગની થઈ છાપેલા અને હસ્તલિખિત મૂળ પુસ્તકમા જ્યા જ્યા કોઈ કોઈ શ્લોક જોવામા આવ્યા નથી, પરતુ પ્રાચીન ટીકામા તે તે શ્લોકનુ વ્યાખ્યાન જોવામા આવ્યું છે,, ત્યા ત્યા તેના વ્યાખ્યાનને જ દાખલ કર્યું છે પરતુ મૂળ શ્લોક નહિ મળવાથી તેટલો ભાગ અશુદ્ધ છાપવામા આવ્યો છે જે જે શ્લોકો છાપેલા મૂળ પુસ્તકમા જોવામા આવ્યા નહિ, પરતુ હસ્તલિખિત ટીકાના પુસ્તકમા જોવામા આવ્યા, તે તે શ્લોકોને છાપેલી ટીકામા વ્યાખ્યાન સાથે દાખલ કર્યાં છે વગેરે વગેરે"

સસ્કારકર્તા કામાખ્યાનાથના કહેવા પ્રમાણે હાલમા છાપેલી ટીકા

સપૂર્ણ રીતે ઉપાધ્યાયનિરપેક્ષા નથી, પરતુ તે ટીકાનો કેટલોક ભાગ છે. અને એટલા માટે જ પડિત કામાખ્યાનાથ કહે છે કે,—અમે આ છાપેલી ટીકાને उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिणी એવુ નામ આપ્યુ છે. સશોધન કર્તાઓએ કેટલાએક અશુદ્ધ ભાગને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન નહિ કરતા તેમાથી કાઢી નાખ્યો છે, ત્યારે કેટલાએક સ્થળમા નવીન ભાગ દાખલ કર્યો છે. આવુ અશ્લાધ્ય ધાર્ષ્ટ્ય બગાલી પંડિતો વારવાર કરે છે. શ્રીયુત કામાખ્યાનાથે વાત્સ્યાયનભાષ્યના સશોધનમા પણ તે પ્રમાણે જ ચાપલ્ય કર્યું છે તેઓ પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ ઉપર લખે છે કે —

"परिवर्तित सनिवेशित च।" ભાષ્ય જેવા મહાન્ ગ્રથમાં નવીનનો નિવેશ કરવાને અથવા તો પરિવર્તન કરવાને ભાષ્યકર્તાના કગતા પણ અધિક વિદ્વત્તાની જરૂર છે આવી જાતના સસ્કરણકર્તા પ્રાચીન ગ્રથકારોના ગ્રથોનો ઉચ્છેદ કરે છે, અને પોતાના દષ્ટાતથી નવીન મડલીને ઉન્માર્ગે પ્રવૃત્ત કરે છે. અસ્તુ સશોધનકર્તાઓ સશોધનકર્મમા લીધેલા પરિશ્રમને માટે ધન્યવાદને પાત્ર છે, એમ કહેવુ યોગ્ય છે સશોધન સમયે સશોધન કર્તાઓની પાસે અર્થશાસ્ત્ર નહિ હોય એમ જણાય છે, અને તેથી જ તેઓને મળના અસલ પાઠોનો નિર્ણય કરવામા કેટલેક સ્થળે ભ્રમમા પડવુ પડયુ છે

उपाध्यायनिरपेक्षाનો રચનાર કોણ હતો ? તે કયારે થયો હતો ? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. છઠ્ઠા શ્લોકની ટીકામા એક વાકય આ પ્રમાણે છે —"तथा चोक्तमस्मद्गुरुणा कामसूत्रे" કેટલાએક આ વાકયનો આધાર લઈને કહે છે કે આ ટીકાનો કર્તા વાત્સ્યાયનનો શિષ્ય હતો, અને વાત્સ્યાયન તે ચાણકય માટે આ ટીકાકાર ચાણક્યનો શિષ્ય હતો પરતુ જ્યા સુધી પુર્વાપરના પ્રમાણો મળે નહિ ત્યા સુધી એક વાકયના ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ ટીકાનો સદર્ભ તેમના પ્રાચીનત્વનુ સમર્થન કરી શકતો નથી, તથાપિ ટીકા મળ ગ્રથને લગાડવામા અને ગ્રથના ભાવોને જાણવામા ઉપયોગી છે અવતરણિકા આપીને ટીકાકાર ગ્રથના વિષયને સ્પષ્ટ કરે છે, તથા પ્રત્યેક પદનુ અને વાકયનુ વિસ્તારથી વિવેચન કરીને ગ્રથનો આશય સ્પષ્ટ કરે છે આ રીતે મૂળ ગ્રથનો આશય સમજવામા આ ટીકા ઉપયોગી છે

**जयमंगला टीका**

આ ટીકા પડિત શકરાર્યની રચેલી છે, અને આનુ બીજુ નામ पजिका પણ છે શ્રીયુત ગણપતિશાસ્ત્રીએ अनतशयनग्रथावलीમાથી છપાઇને બહાર પડતા પુસ્તકોમાં जयमगला ટીકા સાથે कामदकी नीतिसार નામનો ગ્રથ પણ બહાર પાડ્યો છે સસ્કારકર્તા રા ગણપતિશાસ્ત્રી કહે છે કે, આ ટીકા એક ભાષ્યના જેવી છે. આ વાત ટીકા વાચવાથી સ્પષ્ટ થાય છે. ટીકાકાર મૂળ ગ્રથના વાકયોનુ સરળ પર્યાય શબ્દોથી વ્યાખ્યાન કરે છે, અવતરણિકાથી શ્લોકના હેતુઓ દર્શાવે છે, અર્થશાસ્ત્રના પ્રમાણો આપીને ગ્રથના વિષયને સ્પષ્ટ કરે છે, સાભિપ્રાય વાકયોનુ વિવેચન કરીને ગ્રથકર્તાનુ વકતવ્ય સ્પષ્ટ કરે છે, ઉપાધ્યાયનિરપેક્ષા કરતા આ ટીકા પ્રૌઢ અને વિશ્વાસપાત્ર છે, આમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી.

આ ટીકાના કર્તા શકરાર્ય કયારે થયા? તેના સબધમા રા. ગણપતિ શાસ્ત્રી કહે છે કે –" ટીકાકાર શકરાર્યના સબધમા અમને વિશેષ જ્ઞાન નથી ધર્મકીર્તિએ રચેલા रूपावतारनी नीवी નામની વ્યાખ્યાને અતે આ પ્રમાણે લખ્યુ છે –"पारशवकुलतिलकेन शकरार्येण विरचिते नीवीसज्ञके रूपावतारव्याख्याने" અર્થાત્ શકરાર્યે રૂપાવતારની નીવી નામની ટીકા રચી છે, પરતુ આ ઉપરથી जयमगलाકાર શકરાર્ય અને નીવીકાર શકરાર્ય એક જ છે, એમ માની શકાય નહિ जयमगला ટીકાના અતમા કોઈ પણ ઠેકાણે શકરાર્યને 'पारशवकुलोद्भव ' એમ કહ્યો નથી એક શકરાર્યે सर्व प्रत्ययमाला નામનો વ્યાકરણનો ગ્રથ લખ્યો છે તે પોતાના ગ્રથમા પોતાનુ નામ શકરાર્યના નાના ભાઈ તરિકે જણાવે છે. જયમગલાકારે પોતાની કીર્તિનો આધાર પોતાના ગુણ ઉપર રાખીને પોતાના ગ્રથશરીરમા કોઈ પણ ઠેકાણે પોતાનુ નામ આપ્યુ નથી

पाटलीपुत्र નામના સાપ્તાહિક પત્રના સવત્ ૧૯૭૦ ના ભાદ્ર માસના અકમા जयमगला અને તેના કર્તાના સબધમા એક લેખક તરફથી લેખ લખીને તેના કર્તાના કાળનો નિર્ણય કરવામા આવ્યો છે લેખક જણાવે છે કે –" પહેલા કાશીમા मित्रगोष्ठी નામની એક માસિક પત્રિકા છપાતી હતી, તેમા મી૰ રગનાથ સ્વામીએ એક લેખ લખીને સિદ્ધ કર્યુ છે કે –

ભટ્ટીકાવ્યની ટીકા जयमगला અને કામસૂત્રની ટીકા जयमगला એક જ પુરુષની રચેલી છે કામદકીયનીતિસારની ટીકામા ટીકાકાર પોતાને શકરાર્ય કહે છે, અને ભટ્ટીકાવ્યની ટીકામા जटीश्वर, जयदेव અને जयमगल કહે છે વિજયપટ્ટનના મિ૰ રામાનુજ સ્વામી કહે છે કે –શકરાર્ય અને જટીશ્વર એક જ છે, અને તેનું અસલ નામ જયમગલ છે, પરંતુ તેનુ રૂપાતર जय-देव થઈ ગયેલુ જણાય છે મુબઈની રાયલ એશિયાટિક સોસાઈટીમા કામસૂત્રની એક પ્રતિ છે, તેના ઉપર સ્પષ્ટ રીતે जयमगल એવુ નામ લખ્યુ છે આ ઉપરથી જણાય છે કે, ટીકાકારનુ 'शकर' ઉપનામ હશે जयमगल બૌદ્ધધર્મનો હશે, આમ તેના લેખ ઉપરથી જણાય છે તે મગલાચરણમા 'सर्वविद्' ને પ્રણામ કરે છે આ જયમગલ ઇ સ ૬૪૪ ની પૂર્વે હોવો જોઇએ તે કામસૂત્રની ટીકામા જ્યા જ્યા नगर શબ્દ ઉપર ટીકા કરે છે, ત્યા ત્યા પાટલીપુત્ર જ માને છે આ જયમગલ ગુપ્તવંશના રાજાના સમયનો હોવો જોઇએ; કારણ કે તેની ટીકામા જે જે ગ્રથોના નામો છે, તે તે ગ્રથો તેના સમયના છે પૂર્વે કામસૂત્ર પણ છૂટુ હતું, અને તેના ઉપરની जयमगला નામની ટીકા પણ એક ગ્રથરૂપે જૂદી હતી. આ બન્ને ગ્રથને યશોધર નામના પડિતે એકઠા કર્યા છે યશોધરનુ બીજુ નામ ગુરુદત્તેંદ્રપાદ હતુ, અને તેની સ્ત્રી ઘણીજ ચતુર હતી જ્યારે તેનો તેને વિયોગ થયો, તે સમયમા તેણે કામસૂત્રને અને તેની ટીકાને બન્નેને એકત્ર કર્યા હતા આ વાત કામસૂત્રના પ્રત્યેક* અધ્યાયની સમાપ્તિમા યશોધરે પડે જ સ્પષ્ટ રીતે કહી છે યશોધરે આ બન્ને પુસ્તકો વીસલદેવના પુસ્તકાલયમાથી મેળવ્યા હતા ( જુઓ હુલ્સનુ કાટલેક ન ૩. )

## भाषांतर

સ્વર્ગવાસી શ્રીયુત ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઇએ આ કામદકવિરચિત નીતિસારનુ ભાવાર્થ ભાષાતર કરીને સવત્ ૧૯૪૬ ની સાલમા પ્રથમ છપાવ્યુ હતુ તે ભાષાતર ખપી ગયા પછી શ્રીમાન્ સ્વર્ગવાસીનો પુન મૂળ

---

* इति श्री वात्स्यायनीयकामसूत्रटीकाया जयमगलाभिधानाया विदग्धागनाविरहकातरेण गुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेन यशोधरेणैकत्रकृतसत्रभाष्यायाम् ॥

ગ્રથની સાથે ભાષાતર છાપવાનો વિચાર હતો, પરતુ એટલામા એમનો સ્વર્ગવાસ થયો તે પછી રા મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇ બી. એ. એ મૂળ સાથે ભાષાતર છાપવાનો વિચાર કર્યો, અને દક્ષિણાપથની अनतशयनग्रथावलीमा जयमगला ટીકા સાથે છપાયલા નીતિસારની એક પ્રતિ મગાવી उपाध्याय-निरपेक्षा નામની બીજી ટીકા વૈદ્યશાસ્ત્રી રા જાદવજી ત્રિકમજી તરફથી મળી આ બન્ને ટીકાને આધારે મેં આ નીતિસારનુ ભાષાતર કર્યું છે, અને મૂળ ગ્રથને સમજાવવા માટે બન્ને ટીકાને આધારે ભાવાર્થ પણ લખ્યો છે. રા. રાજેંદ્રલાલ મિત્રે છપાવેલા નીતિસારમા ઘણા અપપાઠો છે, ઘણા શ્લોકો પડ્યા છે, અને ઘણો ભાગ અધરોત્તર થયો છે આવા કારણથી ગ્રથનો પાઠ अनतशयनग्रथावलीमा છપાયલા નીતિસારના પાઠ પ્રમાણે રાખ્યો છે. વીશમા સર્ગમા વ્યૂહરચનાનુ પ્રકરણ છે તેનુ ભાષાતર મેં તથા રા મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇ બી એ એ સાથે મળીને કર્યું છે, અને તેમા તેમણે હાલના સમયને અનુસરતા ખુલાસાઓ પણ કર્યા છે. રા. તનસુખરામ મન સુખરામ બી એ એ પણ એ જ પ્રકરણમા વ્યૂહની રચના વિશે ખુલાસા કર્યા છે, તથા રા અબાલાલ બુલાખીરામ જાની બી એ એ ભાષાતર અને પ્રસ્તાવનાના સબધમા કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે આ બધાનો હુ આભારી થયો છુ અને તે જણાવતા મને આનદ થાય છે.

કાર્તિકી પૂર્ણિમા, સવત્ ૧૯૭૧,
ગુજરાતી કાર્યાલય, મુબઈ

**શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર**

# શ્રી કામંદકવિરચિત નીતિસાર

## અનુક્રમણિકા

### સર્ગ ૧ લો—પ્રકરણ ૧ લું—ઇંદ્રિયજય

## સર્ગ ૧ લો–પ્રકરણ ૨ જું–વિદ્યાવૃદ્ધ સંયોગ



## સર્ગ ૨ જો–પ્રકરણ ૩ જું–વિદ્યાવિભાગ

## સર્ગ ૪ થો–પ્રકરણ ૭ મું–પ્રકૃતિની સંપત્તિ

## સર્ગ ૫ મો–પ્રકરણ ૮ મું–સ્વામી અને સેવકનું વૃત્ત

## સર્ગ ૬ ઠ્ઠો–પ્રકરણ ૯ મું–કંટકશોધન



## સર્ગ ૭ મો–પ્રકરણ ૧૦ મું–રાજકુમારનું રક્ષણ



## સર્ગ ૭ મો–પ્રકરણ ૧૧ મું–આત્મરક્ષણ

## સર્ગ ૮ મો–પ્રકરણ ૧૨ મું–રાજમંડળના ભેદ

## સર્ગ ૮ મો–પ્રકરણ ૧૩ મું–રાજમંડળનું કર્તવ્ય

## સર્ગ ૯ મો–પ્રકરણ ૧૪ મું–સંધિના ભેદોનું વર્ણન



## સર્ગ ૧૦ મો–પ્રકરણ ૧૫ મું–વિગ્રહના ભેદ

## સર્ગ ૧૧ મો–પ્રકરણ ૧૬ મું–યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને સંશ્રયના ભેદ

## સર્ગ ૧૨ મો–પ્રકરણ ૧૭ મું–મંત્રના વિકલ્પ અને મંત્રની પ્રશંસા

## સર્ગ ૧૩ મો–પ્રકરણ ૧૮ મું–દૂતપ્રચાર

## સર્ગ ૧૩ મો–પ્રકરણ ૧૯ મું–દૂતના તથા ચારના પ્રકાર



## સર્ગ ૧૪ મો–પ્રકરણ ૨૦ મું–ઉત્સાહની પ્રશંસા



## સર્ગ ૧૪ મો–પ્રકરણ ૨૧ મું–પ્રકૃતિનાં કર્મ

## સર્ગ ૧૪ મો–પ્રકરણ ૨૨ મું–પ્રકૃતિનાં વ્યસન

## સર્ગ ૧૫ મો–પ્રકરણ ૨૩ મું–સાત વ્યસનનો વર્ગ



## સર્ગ ૧૬ મો–પ્રકરણ ૨૪ મું–યાત્રાનું તથા યાત્રા કરનારા રાજાનું વર્ણન

## સર્ગ ૧૭ મો–પ્રકરણ ૨૫ મું–છાવણીની રચના

## સર્ગ ૧૯ મો–પ્રકરણ ૨૮ મું–સૈન્યના બળાબળનો વિચાર

## સર્ગ ૨૦ મો–પ્રકરણ ૩૨ મું–હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળાનાં કર્મ



## સર્ગ ૨૦ મો–પ્રકરણ ૩૩ મું–પાળા, ઘોડા, રથ અને હાથીને યુદ્ધ કરવાયોગ્ય ભૂમિ



## સર્ગ ૨૦ મો–પ્રકરણ ૩૪ મું–યોધાઓને ઇનામ

## સર્ગ ૨૦ મો–પ્રકરણ ૩૫ મું–વ્યૂહના વિભાગ

શ્રી કામંદકવિરચિત

# નીતિસાર

## સર્ગ ૧ લો-પ્રકરણ ૧ લું

### ઇંદ્રિયજય

**यस्य प्रभावाद्भुवनं शाश्वते पथि तिष्ठति ।**
**देवः स जयति श्रीमान् दण्डधारो महीपतिः ॥ १ ॥**

**જેની પ્રભુ શક્તિથી ચારેય વર્ણના તથા ચારેય આશ્રમના લોકો પોતપોતાના સનાતન ધર્મમાર્ગમા વર્તે છે તથા જે આત્માના બુદ્ધિ વગેરે ગુણોથી સપન્ન છે અથવા તો ત્રિવર્ગના સુખથી સપન્ન છે અને અપરાધીઓને શિક્ષા કરવામાટે જે દંડ ધારણ કરે છે, તે દેવરૂપ મહીપતિ જયવન્ત છે-સર્વ કરતા શ્રેષ્ઠ છે. ૧**

ભાવાર્થ —કામંદક.—આ નીતિસારના કર્તાનુ નામ છે તેને કેટલાએક **કામંદકિ** પણ કહે છે તે કયા દેશનો હતો અને કયા સમયમા હતો, તેને માટે હજી સૂધી કોઈ પણ જાતનો યથાર્થ નિર્ણય થયો નથી પરતુ ઇસવી સનના સાતમા સૈકામા થયેલા ભવભૂતિના કરતા તે પ્રાચીન છે ભવભૂતિએ **માલતીમાધવ** નામના નાટકમા એક પરિવ્રાજિકા કે જે, નીતિનો પ્રયોગ કરવામા નિપુણ હતી તેનુ નામ कामदकी પાડેલુ છે, જે નામ આ નીતિસારના કર્તાનુ પણ છે ઇસવી સનના છઠ્ઠા સૈકામા થયેલા દંડી કવિએ પણ દશકુમારના પ્રથમ ઉચ્છ્વાસમા ‘कौटिल्यकामदकीयादिनीतिपटलकौशलम्’ એ વાકયમા કામદકવિરચિત નીતિસારનુ સ્મરણ કર્યું છે રાજેદ્રલાલ મિત્ર પણ કામદકનીતિસારના ઉપોદ્ઘાતમા લખે છે કે, ઇસવી સનના આરભમા કેટલાએક આર્યો ભારતવર્ષમાથી જાવા દ્વીપમા ગયા હતા તે સમયે તેઓ

કામદકનીતિસાર નામનો નીતિગ્રંથ પોતાની સાથે જાવાદ્વીપમા લઈ ગયા હતા તથા મનુસ્મૃતિનો ટીકાકાર મહામીમાસક મેધાતિથિ, અને કાવ્યનાટકના પ્રાચીન ટીકાકારો પણ નીતિના વિષયોનુ વિવેચન કરતા કામદકીયનીતિના શ્લોકોને પ્રમાણ તરિકે ટાંકે છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ નીતિસારનો કર્તા કામદક ઘણો જ પ્રાચીન છે તે વિષ્ણુગુપ્તનો શિષ્ય હતો અને તેણે આ સર્ગના છઠ્ઠા શ્લોકમા વિષ્ણુગુપ્તને નમસ્કાર કરીને પોતાનુ શિષ્યત્વ સિદ્ધ કર્યુ છે

નીતિસાર –ચાણક્ય કે જેનુ બીજુ નામ કૌટિલ્ય હતુ, તેણે **कौटिल्य अर्थशास्त्रम्** એવા નામનુ અર્થશાસ્ત્ર લખ્યુ છે. તેના ૬૦૦૦ હજાર શ્લોકો છે અને એક સોને એસી પ્રકરણો છે તેમાથી સાર લઇને કામદકે આ નીતિસાર નામનુ નીતિશાસ્ત્ર રચ્યુ છે આ નીતિસારના વીસ સર્ગ તથા છત્રીસ પ્રકરણો છે આ કામદક વિષ્ણુગુપ્તનો શિષ્ય હતો અને એ વાત તેણે આ ગ્રથના બીજા સર્ગમા વિદ્યાવિભાગનુ વર્ણન કરતા સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી છે કે,–" **विद्याश्चतस्र एवैता इति नो गुरुदर्शनम्।** ચાર પ્રકારની વિદ્યા છે, એવુ અમારા ગુરુનુ મત છે " આ શ્લોકમા તેણે વિષ્ણુગુપ્તને પોતાના ગુરુ કહ્યા છે

'ઇંદ્રિયજય' – આ ગ્રથના પ્રથમ સર્ગમા 'ઇંદ્રિયજય' તથા 'વિદ્યાવૃદ્ધ સમાગમ' નામના બે પ્રકરણ છે દરેક પુરુષે પ્રથમ ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરવાની જરૂર છે તેમા પણ રાજાને તેની વિશેષ જરૂર છે કારણ કે તેને રાજ્યની તથા પ્રજાની રક્ષા કરવાની છે ઇંદ્રિયનિગ્રહ કર્યા વગર શાસ્ત્રાધ્યયન થઈ શકે નહિ, શાસ્ત્રના જ્ઞાન વગર વિનયાદિક આવે નહિ અને તે વિના રાજ્યકાર્યભાર વહન થઈ શકે નહિ, માટે આ સર્ગમા પ્રથમ ઇંદ્રિયજય નામના પ્રકરણમા રાજાને ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાનો ઉપદેશ આપવામા આવ્યો છે રાજા જો જિતેંદ્રિય હોય તો જ પોતાના કુમારોને, અમાત્યોને તથા પ્રજાને જિતેંદ્રિય બનાવીને ધર્માદિક પુરુષાર્થની ભાગિની બનાવી શકે છે

દેવરૂપ રાજા–પ્રત્યેક ગ્રથના આરભમા મગલાચરણ કરવુ જોઇએ, આવો શિષ્ટોનો સપ્રદાય છે તે શિષ્ટસપ્રદાયને અનુસરીને કામદકે આ ગ્રથના આરભમા રાજાનુ દેવરૂપે વર્ણન કરીને મગલ કર્યુ છે પૂજ્ય પુરુષનુ પૂજન કરીને ગ્રથનો આરભ કરવામા આવે તો તે ગ્રથ નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ થાય, અને જગતમા

તે ગ્રથનો સમાદર થાય આટલા માટે લોકપાલના અશરૂપ અથવા તો પ્રજાનુ પાલન કરનાર હોવાથી વિષ્ણુરૂપ ગણાતા રાજાની આ ગ્રથના આરભમા **देव स जयति** એ વાક્યથી સ્તુતિ કરવામા આવી છે પૌરાણિકો કહે છે કે –

**"स्थितिकर्तास्य जगतो विष्णुरेव सनातनः । न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम् ॥**

આ જગતના પાલનકર્તા સનાતન વિષ્ણુ જ છે સર્વેશ્વર શ્રીહરિ વિના બીજામા પાલન કરવાનુ સામર્થ્ય નથી" ઇંદ્રાદિક દેવો, સ્વાયભુવાદિક મનુઓ, ને તેના વશમા જન્મેલા રાજાઓ વિષ્ણુના અનુપ્રવેશથી મહાપ્રભાવવાળા થઇને જગતનુ પાલન કરે છે મનુસ્મૃતિમા પણ કહ્યુ છે કે,–

**"अग्निवायुयमार्काणामिंद्रस्य वरुणस्य च । चद्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वती ॥**
**यस्मादेषा सुरेंद्राणा मात्राभिर्निर्मितो नृप । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥**
**बालोऽपि नावमतव्यो मनुष्य इति भूमिपः । महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥"**

અગ્નિ, વાયુ, યમ, સૂર્ય, ઇંદ્ર, વરુણ, ચદ્ર અને કુબેર આ સર્વે લોકપાલોના શરીરમાથી સનાતન માત્રાઓને લઇને તેમાથી રાજાને નિર્માણ કરવામા આવે છે માટે રાજા પોતાના તેજથી સર્વે પ્રાણીઓનો પરાભવ કરે છે રાજા બાળક હોય, તો પણ તેને મનુષ્ય માનીને કોઇએ તેનું અપમાન કરવુ નહિ, કારણ કે રાજા એ પુરુષના આકારમા રહેલી મોટી દેવતા છે"

આ રીતે પુરાણના તથા શાસ્ત્રના વચનાનુસાર રાજામા લોકપાલોનો અને વિષ્ણુનો અશ છે તેથી તેને **देव** કહેવામા આવે છે એ ઉપરથી આ નીતિ શાસ્ત્રનો કર્તા આ ગ્રંથના આરભમા પ્રત્યક્ષ તથા અપ્રત્યક્ષ એવા વિઘ્નો દૂર કરવા માટે રાજાને દેવતા માનીને ગ્રથના આરભમા તેની સ્તુતિ કરે છે. રાજામા પ્રભુશક્તિ રહેલી હોય છે, પરતુ દડ ધારણ કર્યા વગર તે પ્રકટ થઈ શકતી નથી, તેથી મૂળ શ્લોકમા 'દડને ધારણ કરનારો' એવુ રાજાને વિશેષણ આપ્યુ છે નીતિશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે –

**चतुर्वर्णाश्रमो लोको राज्ञा दंडेन पालित । स्वधर्मकर्माभिरतो वर्तते स्वेषु वर्त्मसु ॥**

રાજા દડ ધારણ કરીને ચારેય વર્ણનુ તથા આશ્રમનું પાલન કરે છે તો ચારેય વર્ણના તથા આશ્રમના લોકો પોતપોતાના ધર્મ ઉપર પ્રીતિ રાખીને સ્વધર્મમા વર્તે છે [1]

वंशे विशालवंशानामृषीणामिव भूयसाम् ।
अप्रतिग्राह्यकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥ २ ॥
जातवेदा इवार्चिष्मान् वेदान् वेदविदां वरः ।
योऽधीतवान् सुचतुरश्चतुरोऽप्येकवेदवत् ॥ ३ ॥
यस्याभिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः ।
पपातामूलतः श्रीमान् सुपर्वा नंदपर्वतः ॥ ४ ॥
एकाकी मन्त्रशक्त्या यः शक्त्या शक्तिधरोपमः ।
आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ॥ ५ ॥
नीतिशास्त्रामृतं श्रीमानर्थशास्त्रमहोदधेः ।
य उद्दध्रे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे ॥ ६ ॥

ઘણી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવાથી વિશાળ વંશવાળા, ઋષિઓની પેઠે પ્રતિગ્રહ (દાન) નહિ લેનારા, અને ઉત્તમ ગુણોને લીધે મહાન્ ગણાતા એવા મોટા પુરુષોના વંશમા જે ઉત્પન્ન થયા હતા, જે પૃથ્વી ઉપર વિખ્યાત હતા, જે અગ્નિના જેવા કાંતિમાન્ હતા, જે વેદ જાણનારાઓમા શ્રેષ્ઠ હતા, જે પ્રજ્ઞાદિક ગુણોને લીધે અત્યંત ચતુર હતા, જે ચારેય વેદને એક વેદની પેઠે ભણ્યા હતા, જે વિજળીના અગ્નિ સમાન તેજસ્વી હતા, જેના અભિચારરૂપી વજ્રે શ્રીમાન્ તથા સદાચારસંપન્ન છતા પણ નવ નંદરૂપી પર્વતને મૂળમાથી ઉખેડીને તેનો નાશ કરી નાખ્યો હતો, જે કાર્તિકસ્વામીના જેવા શક્તિમાન્ હતા, જેણે એકલાએ પોતાના જ્ઞાનના બળથી, પ્રભાવશક્તિથી અને ઉત્સાહશક્તિથી, મનુષ્યોમા ચંદ્રના જેવા ઉજ્જવળ કીર્તિવાળા ચંદ્રગુપ્ત નામના રાજાને રાજ્ય અપાવ્યું હતું તથા જેણે અર્થશાસ્ત્રરૂપી મહાસાગરમાંથી નીતિશાસ્ત્રરૂપી અમૃતનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, તે નીતિશાસ્ત્રના રચનારા શ્રીમાન્ વિષ્ણુગુપ્તને હું નમસ્કાર કરુ છુ. ૨–૬.

ભાવાર્થ —નીતિસારનો કર્તા કામદક બીજા શ્લોકથી છઠ્ઠા શ્લોક સુધીમા વિષ્ણુગુપ્તનું માહાત્મ્ય ગાઇને તેને નમસ્કાર કરે છે જે કુળમા વિષ્ણુગુપ્ત જન્મ્યો હતો, તે કુળમા ઘણી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ હતી તેથી તેના વશને કવિ વિશાલવશ કહીને વર્ણવે છે અથવા તો જે વશમા વિષ્ણુગુપ્ત જન્મ્યો હતો, તે વશમા ઉત્તરોત્તર વિદ્વાનો અને તપસ્વી પુરુષો જન્મ્યા હતા તેથી તેને વિશાલ વશ કહેવામા આવ્યો છે શાસ્ત્રમા ચાર પ્રકારના વશ કહ્યા છે, ૧उदितोदित, ૨उदितानुदित, ३अनुदितोदित, ४अनुदितानुदित, જેના વશમા પૂર્વજ પુરુષો તથા તેના પછીના પુરુષો વેદ તથા શાસ્ત્ર ભણેલા હોય તથા સનાતન ધર્મ પ્રમાણે વર્તતા હોય, તે વશ 'उदितोदित ઉત્તરોત્તર ઉદયવાળો' કહેવાય છે જે વશમા પૂર્વજ પુરુષો વેદશાસ્ત્ર ભણેલા હોય તથા ધર્માચરણ કરતા હોય, પરંતુ પાછળના પુરુષો મૂર્ખ અને અધર્મી નિવડે, તે વશ 'उदितानुदित એટલે પ્રથમ ઉદયવાળો અને પાછળથી અધર્મવડે અસ્ત પામેલો,' કહેવાય છે જે વશમા પૂર્વજ પુરુષો વેદશાસ્ત્ર ભણેલા ન હોય, પરતુ પાછળથી પુરુષો સારા વિદ્વાન્ અને ધર્મનિષ્ઠ નિપજે, તે વશ अनुदितोदित કહેવાય છે અને જે વશમા પૂર્વજ પુરુષો તેમ જ પછીના પુરુષો વેદશાસ્ત્રથી વિમુખ, અધર્મી અને મૂર્ખ જન્મે અને અધર્માચરણ કરે, તે વશ अनुदितानुदित કહેવાય છે વિષ્ણુગુપ્ત જે વશમા જન્મ્યો હતો, તે વશ उदितो दित હતો અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર વિદ્વાન્ અને ધર્મનિષ્ઠ પુરુષોને જન્મ આપનાર હતો, તેથી જ કામદક તેના વશનુ વર્ણન કરતી વેળા તેને વિશાલવશ તરિકે વર્ણવે છે વળી વિષ્ણુગુપ્તના પૂર્વજો પ્રતિગ્રહ કરતા નહતા અર્થાત્ દાન લેતા નહતા, તેથી કામદક તેના પૂર્વજોને ઋષિની ઉપમા આપે છે

ચાણક્યે અભિચાર કરીને નદ રાજાને મારી નાખ્યો હતો તેના વિશે બૃહત્કથા, કથાસરિત્સાગર વગેરેમા આ પ્રમાણે આખ્યાયિકા છે,—શકટાલ નામના એક મત્રીના પુત્રને નદ રાજાની સાથે અત્યત વૈર હતુ, તેથી તે તેનો નાશ કરવામાટે રાત દિવસ લાગ શોધ્યા કરતો હતો એક દિવસે તેણે ચાણક્ય નામના એક બ્રાહ્મણને ભૂમિ ખોદતા દીઠો. એટલે પૂછ્યુ કે, 'મહારાજ! ભૂમિને શામાટે ખોદો છો ?' ચાણક્યે ઉત્તર આપ્યો, 'માર્ગમા જતા આ ઠેકાણેથી દર્ભની શલાકા મારા પગમા વાગી, તેથી હુ મૂળ સાથે દર્ભને

ઉખેડી નાખવાને ભૂમિ ખોદુ છુ ' તે સાભળીને શકટાલના મનમા વિચાર આવ્યો કે, આ બ્રાહ્મણ ક્રોધી અને સ્થિર નિશ્ચયવાળો જણાય છે માટે યોગનદનો નાશ કરવામા આ ઉપયોગી થઈ પડશે આમ ધારીને શકટાલે તેને પૂછ્યુ, 'મહારાજ ! આપનુ નામ શુ છે ?' તેણે ઉત્તર આપ્યુ, 'ચાણક્ય ' તે પછી શકટાલે તેને કહ્યુ, 'મહારાજ ! આજે નદ રાજાને ત્યા શ્રાદ્ધ છે તેમા હુ આપને નિમત્રણ કરુ છુ આપને ત્યા સારી દક્ષિણા મળશે અને તમે અગ્ર આસન ઉપર બેસીને ભોજન કરશો, માટે ચાલો ' આમ કહીને શકટાલ તેને પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યો અને રાજાને તે બ્રાહ્મણ દેખાડ્યો રાજાએ તેને શ્રાદ્ધને દિવસે મુખ્ય આસન ઉપર બેસાડવા માટે માન્ય કર્યું અને શ્રાદ્ધને દિવસે તે મુખ્ય આસન ઉપર જઇને બેઠો એટલામા સુબધુ નામનો બીજો બ્રાહ્મણ ત્યા આવ્યો અને તેણે કહ્યુ કે, મુખ્ય આસન ઉપર બેસવાનો મારો અધિકાર છે આ બ્રાહ્મણનો નથી શકટાલે તે વાત રાજાની પાસે જઇને કહી, એટલે રાજાએ પણ સુબધુને મુખ્યાસન ઉપર બેસાડવાને માન્ય કર્યું તે પછી શકટાલે ચાણક્યની પાસે આવીને કહ્યુ કે, 'રાજાએ સુબધુને મુખ્ય આસન ઉપર બેસારવાની આજ્ઞા કરી છે માટે આમા મારો કઈ પણ અપરાધ નથી ' તે સાભળીને ચાણક્ય ક્રોધથી પ્રજ્વળી ઉઠ્યો, અને પોતાની શિખાને છૂટી મૂકીને તે જ સમયે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, સાત દિવસમા નદનુ નિકદન કર્યા પછીજ હુ આ શિખા બાધીશ આમ કહીને તે ત્યાથી ચાલ્યો ગયો પાછળથી શકટાલ તેને ગુપ્ત રીતે પોતાને ઘેર લઈ ગયો, ગુપ્ત રીતે તેને ઘરમા રાખ્યો અને ગુપ્ત રીતે તેને અભિચારની (મારણ વિધિની) સર્વ સામગ્રી પૂરી પાડી ચાણક્યે એકાત સ્થળમા બેસીને આથર્વણ મત્રથી કૃત્યા સાધીને સાત દિવસમા નંદરાજાનો તેના વશની અને રાજ્યની સાથે નાશ કરી નાખ્યો કામદક લખે છે કે, નંદ રાજા શ્રીમાન્ હતો, એટલે તેની પાસે નવાણુ કરોડ સોનામહોર હતી તથા તે સુપર્વા કહેતા સદાચારસપન્ન હતો, છતા પણ બ્રાહ્મણે દિવ્ય મત્રશક્તિથી તેનો નાશ કરી નાખ્યો હતો મૂળમા आमूलत પદ છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે, ચાણક્યે નદના ધનનો તથા રાજ્યપાટનો જ નાશ કર્યો ન હતો, પરતુ તેના વશનો તથા શરીરનો પણ નાશ કરી નાખ્યો હતો અર્થાત્ તેને જીવથી મારી

નાખીને તેનું રાજ્ય ચદ્રગુપ્તને આપ્યુ હતુ ચાણકયનુ विष्णुगुप्त નામ સસ્કાર કરવા વખતનુ હતુ અને चाणक्य તથા कौटिल्य નામ જન્મભૂમિને લઇને તથા ગોત્રને લઇને હતા, એમ जयमगला ટીકાકાર કહે છે, ત્યારે उपाध्यायनिरपेक्षा ટીકાકાર કહે છે કે, कौटिल्य અને चाणक्य નામ વ્યવહારને લઇને હતા તે કહે છે કે,–कुटो घटस्त धान्यपूर्ण लान्ति सगृह्णन्ति इति कुटला कुमीधान्या । इति प्रसिद्धि સસ્કૃતમા कुट ઘડાનુ નામ છે ઘડામા ધાન્ય ભરીને તેનો સગ્રહ કરનારા कुटल કહેવાય છે અર્થાત્ એક કુંભી જેટલા ધાન્યનો સગ્રહ કરનારો कुटल નામનો કહેવાય છે. તેના વશમા જન્મેલો પુત્ર कौटिल्य કહેવાય છે વિષ્ણુગુપ્તના પૂર્વજો એક કુભી ભર ધાન્યનો સગ્રહ કરનારા હતા, તેથી कुटल કહેવાતા હતા તેના વશમા વિષ્ણુગુપ્ત જન્મ્યો હતો તેથી તેનુ બીજુ વ્યાવહારિક નામ कौटिल्य હતુ તે પ્રમાણે જ चणक ગોત્રમા જન્મેલો હોવાથી તે चाणक्य ના નામથી પણ કહેવાતો હતો

ચદ્રગુપ્ત –ચાણક્યે નદને અને તેના પુત્રોને મારી નાખીને તેનુ રાજ્ય ચદ્રગુપ્તને આપ્યુ હતુ આ ચદ્રગુપ્તનો પિતા ક્ષત્રિય હતો, માતા શૂદ્ર જાતિની હતી અને તેનુ નામ मुरा હતુ માતાના નામ ઉપરથી અપત્ય અર્થમા मुरा શબ્દને यञ् પ્રત્યય લગાડીને ચદ્રગુપ્તને मौर्य પણ કહેવામા આવે છે. કામદકે અર્થશાસ્ત્રને મહાસાગરનુ રૂપ આપ્યુ છે. તે અર્થશાસ્ત્રની પુરાણમા આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ કહેવામા આવી છે

**ब्रह्माध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजं । तन्नारदेन शक्रेण गुरुणा भार्गवेण च ॥**
**भारद्वाजविशालाक्षभीष्मपाराशरैस्तथा । संक्षिप्तं मनुना चैव तथा चान्यैर्महर्षिभि· ॥**
**प्रजानामायुषो ह्रासं विज्ञाय च महात्मना। संक्षिप्तं मनुना चैव तथा चान्यैर्महर्षिभिः॥**
**प्रजानामायुषो ह्रासं विज्ञाय च महात्मना । संक्षिप्त विष्णुगुप्तेन नृपाणामर्थसिद्धये ॥**

બ્રહ્માએ પોતાની બુદ્ધિથી અર્થશાસ્ત્રના એક લાખ અધ્યાય રચ્યા હતા. તે પછી નારદે, ઇંદ્રે, બૃહસ્પતિએ, શુક્રે, ભારદ્વાજે, વિશાલાક્ષે, ભીષ્મે, વ્યાસે, મનુએ તથા બીજા મહર્ષિઓએ પણ પ્રજાનુ ઉત્તરોત્તર અલ્પ આયુષ્ય જોઇને તે અર્થશાસ્ત્રને સક્ષેપમા રચ્યુ હતુ તે પછી કલિયુગમા મહાત્મા વિષ્ણુગુપ્તે પ્રજાનુ અલ્પ આયુષ્ય જોઇને તથા રાજાઓના રાજકીય કાર્યની સિદ્ધિને માટે સક્ષિપ્ત એવા અર્થશાસ્ત્રને પણ સક્ષેપમા કર્યું

હતુ. આ રીતે વિષ્ણુગુપ્તનું રચેલુ અર્થશાસ્ત્ર બ્રહ્માથી ઉતરી આવેલુ હોવાથી પ્રમાણભૂત છે, આવો કામદકનો આશય છે અર્થશાસ્ત્રની રચનાના સબધમા કામશાસ્ત્રમા પણ આ પ્રમાણે કહ્યુ છે,

प्रजापतिर्हि प्रजा सृष्ट्वा तासां स्थितिनिबंधनं
त्रिवर्गस्य शासनमध्यायाना शतसहस्रेणाग्रे प्रोवाच ।
तस्यैकदेशं स्वायंभुवो मनुर्धर्माधिकारिकं पृथक् चकार ।
बृहस्पतिरर्थाधिकारिकमिति ।

પ્રજાપતિએ પ્રજા સરજ્યા પછી તેની સ્થિતિ બાધવામાટે પૂર્વે એક લાખ અધ્યાયથી ધર્મનો, અર્થનો અને કામનો ઉપદેશ કર્યો હતો સ્વાયભુવ મનુએ એ એક લાખ અધ્યાયમાથી એક તૃતીયાશ જેટલો ધર્મનો ભાગ જૂદો પાડીને ધર્મશાસ્ત્રની રચના કરી, અને બૃહસ્પતિએ એક તૃતીયાશ ભાગને જૂદો પાડીને અર્થશાસ્ત્રની રચના કરી તે અર્થશાસ્ત્રના એક કરોડ શ્લોક હતા તે ઉપરથી કામદક અર્થશાસ્ત્રને મહાસાગરની ઉપમા આપે છે અને કહે છે કે વિષ્ણુગુપ્તે તે અર્થશાસ્ત્રરૂપી મહાસાગરમાથી નીતિશાસ્ત્રરૂપી અમૃતને દોહી કાઢ્યુ હતુ કવિ દડીએ પણ વિષ્ણુગુપ્તના નીતિશાસ્ત્રનુ પ્રથમ ઉચ્છ્વાસમા નામ લખ્યુ છે, અને ઉત્તરપીઠિકાના આઠમા ઉચ્છ્વાસમા ચાણક્યના નીતિશાસ્ત્રનુ વર્ણન કરતા કહે છે કે,–

आचार्यविष्णुगुप्तेन मौर्यार्थे षड्भिः श्लोकसहस्रै. संक्षिप्ता ।

આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તે મૌર્ય રાજાને માટે–(ચદ્રગુપ્તને માટે) ૭ હજાર શ્લોકનુ સક્ષેપમા નીતિશાસ્ત્ર રચ્યુ છે તે નીતિશાસ્ત્ર હમણા कौटिल्य विરચિત अर्थशास्त्रના નામથી પ્રસિદ્ધ છે આ કૌટિલ્ય વિરચિત અર્થશાસ્ત્રના ૧૮૦ એકસો એસી પ્રકરણ છે અને ६००० ‘૭ હજાર શ્લોક છે ૨–૬

दर्शनात्तस्य सुदृशो विद्यानां पारदृश्वनः ।
राजविद्याप्रियतया सङ्क्षिप्तग्रन्थमर्थवत् ॥ ७ ॥
उपार्जने पालने च भूमेर्भूमीश्वरं प्रति ।
यत्किञ्चिदुपदेक्ष्यामो राजविद्याविदां मतम् ॥ ८ ॥

**વિધિપૂર્વક શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાથી વિશુદ્ધ જ્ઞાનવાળા અને વિદ્યાઓમાં પારંગત એવા વિષ્ણુગુપ્તે રચેલા અર્થશાસ્ત્રમાંથી (નીતિશાસ્ત્રમાંથી) અમને રાજવિદ્યા પ્રિય હોવાથી અમે સક્ષેપમાં ઉત્તમ વિષયોવાળો આ નીતિસાર નામનો ગ્રંથ રચીએ છીએ તથા ભૂમિને મેળવવા માટે અને મેળવેલી ભૂમિનું રક્ષણ કરવામાટે રાજવિદ્યા જાણનારાઓનો જે કંઈ સારભૂત મત છે, તે મતનો અમે રાજાઓને ઉપદેશ કરીએ છીએ. ૭-૮.**

ભાવાર્થ –વિદ્યાઓમા પારગત –વિદ્યા ચૌદ કહેવાય છે અને તેને માટે ભગવાન્ યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કે,–

**पुराणन्यायमीमासाधर्मशास्त्रागममिश्रिता । वेदा स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश॥**

પુરાણ, ન્યાયશાસ્ત્ર, મીમાસાશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્રો, ચાર વેદ અને તેના ૭ અગ – શિક્ષા, કલ્પસૂત્ર, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, નિરુક્ત અને છદસ્, આ રીતે ચૌદ વિદ્યા છે અને તેમા ધર્મનુ વર્ણન કર્યું છે વિષ્ણુગુપ્ત આ ચૌદ વિદ્યા ભણેલા હતા, તેથી કામદક કહે છે કે, તે વિદ્યાઓમા પારગત હતા

કામદકે વિષ્ણુગુપ્તના રચેલા અર્થશાસ્ત્રમાથી આ નીતિસાર નામનો નીતિગ્રથ સક્ષેપમા રચ્યો છે અને એ વાત આ શ્લોકમા **दर्शनात्तस्य** એ વાક્યથી કામદક પોતે સ્પષ્ટરીતે કહે છે ભૂમિ ત્રણ પ્રકારે મેળવવામા આવે છે એક તો નવીન ભૂમિ મેળવવી, પોતાના પૂર્વજોની ભૂમિ જેને શત્રુ રાજાઓ દબાવી પડ્યા હોય તેને મેળવવી તથા પોતાના પિતાની ભૂમિ જેને બીજાઓ દબાવી પડ્યા હોય તેને મેળવવી આ રીતે ભૂમિને મેળવવાના ત્રણ પ્રકાર છે તથા મેળવેલી ભૂમિનુ રક્ષણ કરવુ, તે પણ પોતાના ભાયાતોથી તથા શત્રુઓથી, એમ બે પ્રકારે કરવાનુ છે કેટલાએક કહે છે કે, રક્ષણ કરેલી ભૂમિને વધારવી અને વધારેલી ભૂમિ સુપાત્રને આપવી આ રીતે ચાર પ્રકાર છે પરંતુ વસ્તુતાએ પાછલા બે પ્રકારનો અર્જનમા અને રક્ષણમા જ સમાવેશ થઈ જાય છે રક્ષણ કરેલાને વધારવુ એ જ અર્જન કરવા સમાન છે અર્થાત્ મેળવવા સમાન છે અને ભૂમિ અથવા

તો ધન સુપાત્રને આપવુ અથવા તો ગુણવાન્ પુત્રને આપવુ અથવા તો યજ્ઞદાન વગેરેમા ઉપયોગ તેનો કરવો, આ તેનુ રક્ષણ કરવા બરાબર છે કારણ કે તેમ કરવાથી ફરીને તે પોતાનેજ મળે છે અને તેના ઉપર પોતાનુ જ સ્વામિત્વ રહે છે રાજવિદ્યા જાણનારાનો મત –શુક્ર, બૃહસ્પતિ, વિષ્ણુગુપ્ત વગેરે નીતિશાસ્ત્રના રચનારાઓનો મત રાજવિદ્યાના ખાસ અધિકારી રાજાઓ છે તેથી કામદક કહે છે કે, અમે આ નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ રાજાને કરીએ છીએ પરતુ રાજા ઉપરાત શ્રીમતો અને સામાન્ય ગૃહસ્થોને પણ નીતિશાસ્ત્ર ભણવાની ઘણીજ જરૂર છે કારણ કે તેઓને વ્યાપાર, ગૃહ-રાજ્ય વગેરે ચલાવવાના છે રાજાઓ દેશના રાજા છે ત્યારે ગૃહસ્થો પોતાના ગૃહના રાજા છે ગૃહરાજ્ય ચલાવવામા પ્રસગે પ્રસગે અર્થશાસ્ત્રના જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. જેઓ અર્થશાસ્ત્ર જાણતા નથી તેમનો ડગલે ડગલે વ્યવહારમા પરાભવ થાય છે માટે રાજાએ, શ્રીમાને અને ગૃહસ્થે પણ નીતિશાસ્ત્રનુ ખાસ અધ્યયન કરવાની જરૂર છે ૭–૮

**राजास्य जगतो हेतुर्वृद्धेर्वृद्धाभिसंमतः ।**
**नयनानन्दजननः शशाङ्क इव तोयधेः ॥ ९ ॥**
**यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ् नेता ततः प्रजाः ।**
**अकर्णधारा बलवद् विप्लवेतेह नौरिव ॥ १० ॥**

**રાજા પોતાની પ્રજાને ધર્મ, અર્થ અને કામની ભાગી બનાવીને આ જગતનો અભ્યુદય કરે છે; તથા સમુદ્ર જેમ ચદ્રનાં દર્શન કરીને આનદથી ઉભરાઈ જાય છે, તેમ ન્યાયથી પાલન કરનારા રાજાના દર્શન કરીને પ્રજાનાં નેત્ર પણ આનંદથી ઉભરાય છે. આમ જાણીને વૃદ્ધ પુરુષો પણ (પ્રજાનુ પાલન કરવામાટે રાજાની ખાસ જરૂર છે) આમ માને છે. જો પ્રજાનુ સારી રીતે પાલન કરનારો રાજા ન હોય તો ખલાસી વગરનું વહાણ જેમ સમુદ્રમાં સર્વથા ડૂબી જાય છે, તેમ પ્રજાનો પણ આ પૃથ્વી ઉપર સર્વથા નાશ થાય છે. ૯–૧૦**

ભાવાર્થ –રાજાના બે કર્તવ્ય કર્મ છે પોતાના દેશનુ રક્ષણ કરવુ એ તેનુ પ્રથમ કર્તવ્ય છે અને શત્રુનો પરાજય કરીને તેના દેશને મેળવવો

એ તેનુ બીજુ કર્તવ્ય છે  આ બન્ને કર્તવ્ય વિષયલપટ રાજાથી થઈ શકતા નથી માટે આ પ્રથમ સર્ગમા 'ઇંદ્રિયોનો જય' તથા 'વિદ્યાવૃદ્ધનો સમાગમ' એમ બે વિષયનો ઉપદેશ કર્યો છે  તેમા ઇંદ્રિયોનો વિજય કર્યા વિના વિદ્યાવૃદ્ધોનો સમાગમ થઈ શકતો નથી, તેથી રાજાને પ્રથમ ઇંદ્રિયોને જિતવાનો ઉપદેશ આપવામા આવે છે. પ્રાચીન કાળની આર્ય પ્રજા રાજાની સત્તાને સ્વીકારનારી હતી, અને તે માનતી હતી કે રાજા એક દેવ છે અને તેનામા આઠ લોકપાળનો અશ છે  રાજાના દર્શન કરવાથી પાપનો નાશ થાય છે. મનુ વગેરેના ધર્મશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે, શુભ પર્વને દિવસે દેવની પેઠે રાજાના પણ દર્શન કરવા જોઇએ અને દેશના ઉપર  ધર્મનિષ્ઠ અને ન્યાયી  રાજા અવશ્ય હોવો જોઇએ  રાજાની સત્તા પ્રજાએ સ્વીકારવી જ જોઇએ, એવો ઉપદેશ આપતા ચાણુક્ય પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રના તેને માટે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમા પ્રમાણુ આપીને કહે છે કે,–

**"मात्स्यन्यायाभिभूता प्रजा मनुं वैवस्वत राजानं चक्रिरे ।**
**धान्यं षड्भागं पण्यदशभागं हिरण्यं चास्य भागधेयं प्रकल्पयामासु ॥**

મોટા માછલાઓ જેમ નાના માછલાઓનો નાશ કરે છે, તેમ બળવાન્ પ્રજા નિર્બળ પ્રજાનો નાશ કરવા માડી, એટલે પ્રજાએ હારી જઇને પોતાની રક્ષા કરવા માટે વૈવસ્વત મનુને પોતાના રાજા બનાવ્યા, અને પોતાની રક્ષા કરવાના બદલામા તેને ધાન્યમાથી છઠ્ઠો ભાગ ને સુવર્ણ વગેરેના વ્યાપારમાથી દશમો ભાગ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો  મનુએ પણ પ્રજાની સત્તાને સ્વીકારી નથી, પરતુ રાજાની સત્તાને સ્વીકારી છે  તે લખે છે કે, પ્રજા રાજાના દડના ભયથી ધર્માચરણુ કરે છે અને એકબીજાને સહાયકારક થઈ પડે છે ૯–૧૦

**धार्मिकं पालनपरं सम्यक् परपुरञ्जयम् ।**
**राजानमभिमन्यन्ते प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ ११ ॥**

**ધર્મનિષ્ઠ, પ્રજાનું ન્યાયથી પાલન કરનારા અને શત્રુના નગરના વિજય કરનારા રાજાને પ્રજા પ્રજાપતિની પેઠે માન આપે છે. ૧૧**

ભાવાર્થ –ત્રણ પ્રકારના રાજા હોય છે  એક ધર્મવિજયી, બીજો અસુર-

વિજ્યી અને ત્રીજો લોભવિજ્યી ધર્મને અનુસરીને વિજય કરનારો રાજા ધર્મવિજ્યી કહેવાય છે, અને પ્રજા પણ તેવા રાજાને માન આપે છે પરતુ અસુરભાવથી વિજય કરનારો તથા લોભથી વિજય કરનારો રાજા સર્વ લોકોને દુ ખ ઉપજાવનારો થઈ પડે છે તેથી પ્રજા તેને માન આપતી નથી ધર્મવિજ્યી રાજાને બે જાતના કર્તવ્ય હોય છે પોતાના દેશનુ પાલન તથા દુ ખમાથી તેનો ઉદ્ધાર કરવો તેમા ધર્મવિજ્યી રાજાનુ પ્રથમ કર્તવ્ય પોતાના દેશનુ પરિપાલન કરવુ એ છે અને શત્રુનો પરાજય કરવો, એ કાર્ય પ્રસગને લઇને કરવુ પડે છે કારણ કે શત્રુઓને જિત્યા વગર પોતાના દેશનુ પાલન થઈ શકતુ નથી ૧૧

**आयत्तं रक्षणं राज्ञि वार्ता रक्षणमाश्रिता ।**
**वार्ताच्छेदे हि लोकोऽयं श्वसन्नपि न जीवति १२ ॥**

**રક્ષા કરવાનુ કામ રાજાના આધીન છે અને વાર્તાને (ખેતીવાડી તથા વ્યાપાર વગેરેને) રક્ષણની જરૂર છે. શત્રુઓ ખેતીવાડીને તથા વ્યાપારને અટકાવે અથવા તો તેનો નાશ કરે તો આ મનુષ્યલોક જીવતા છતા પણ મુવા સમાન થઈ પડે છે. ૧૨**

ભાવાર્થ –શત્રુઓ જ્યારે દેશ ઉપર ચઢી આવીને દેશની ખેતીને તથા દેશના વ્યાપારને નુકસાન કરે છે ત્યારે દેશની તથા પ્રજાની મોટી હાનિ થાય છે એટલુ જ નહિ પરતુ ધાન્યાદિકના અભાવે પ્રજા પણ નાશ પામે છે માટે ખેતીવાડી, વ્યાપાર વગેરેની રક્ષા કરવા માટે દેશના ઉપર ધર્મિષ્ઠ રાજાની જરૂર છે એ વાત આ શ્લોકમા દર્શાવી છે ૧૨

**पर्जन्य इव भूतानामाधारः पृथिवीपतिः ।**
**विकलेऽपि हि पर्जन्ये जीव्यते न तु भूपतौ ॥ १३ ॥**

**રાજા વરસાદની પેઠે પ્રાણીઓનો આધાર છે. કદાચ વરસાદ ન વરસે તો પ્રજા કદમૂળ ખાઇને પણ જીવી શકે છે; પરતુ જો રાજા ન હોય તો પ્રજા જીવી શકતી નથી. (પણ પરસ્પર લઢી વઢીને મરણ પામે છે.) ૧૩**

प्रजां संरक्षति नृपः सा वर्धयति पार्थिवम् ।
वर्धनाद्रक्षणं श्रेयस्तन्नाशेऽन्यत् सदप्यसत् ॥ १४ ॥

રાજા પ્રજાનુ સારી રીતે રક્ષણ કરે છે, અને પ્રજા રાજાની વૃદ્ધિ કરે છે. વૃદ્ધિ કરવા કરતા પ્રજાનુ રક્ષણ શ્રેયસ્કર છે. જો પ્રજાનુ રક્ષણ કરવામાં આવે નહિ તો પ્રજા તરફથી કરવામાં આવતો રાજાનો અભ્યુદય જોઈએ તેવો થતો નથી. ૧૪

ભાવાર્થ –રાજા ન્યાયથી પ્રજાનુ રક્ષણ કરે છે અને પ્રજા ધાન્ય, સુવર્ણ વગેરેમાથી છઠ્ઠો, દશમો વગેરે ભાગ આપીને તથા કર આપીને રાજાનુ પોષણ કરે છે પોષણ કરવા કરતા પણ રક્ષણ કર્મ ઉત્તમ ગણાય છે રાજા પ્રજાનુ જો રક્ષણ કરતો નથી તો પ્રજા કર વગેરે આપીને રાજાની વૃદ્ધિ કરે છે, છતા પણ રાજાની વૃદ્ધિ થતી નથી પરતુ રાજા પોતાની ફરજ નહિ બજાવવાથી પડે પાતકી થઇને અતે નાશ પામે છે ૧૪

न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमथ च प्रजाम् ।
त्रिवर्गेणोपसन्धत्ते निहन्ति ध्रुवमन्यथा ॥ १५ ॥

મનુ વગેરેએ દેખાડેલા ધર્મ પ્રમાણે વર્તીને ન્યાયથી પ્રજાનું પાલન કરનારો રાજા, પોતાને તથા પોતાની પ્રજાને ધર્મ, અર્થ તથા કામની એમ ત્રણ વર્ગની ભોક્તા બનાવે છે. પરતુ જે રાજા અ-ન્યાયથી વર્તે છે, તે રાજા પોતાનો અવશ્ય નાશ કરે છે. ૧૫

धर्माद् वैजवनो राजा चिराय बुभुजे महीम् ।
अधर्माच्चैव नहुषः प्रतिपेदे रसातलम् ॥ १६ ॥

વૈજવન નામના રાજાએ ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાથી (ન્યાયથી વર્તવાથી) ઘણા કાળ સૂધી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું, અને નહુષ રાજાને, અધર્મ આચરવાથી, રસાતળ પાતાળમાં જવું પડ્યું હતું. ૧૬

ભાવાર્થ –સગરના વશમા ઇંદ્રસેન નામનો એક રાજા હતો. તે પોતાની અડકાયલી સ્ત્રીની સાથે સમાગમ કરવાથી આચારભ્રષ્ટ થયો હતો તે ઉપરથી બ્રહ્મરાક્ષસે તે રાજાને દર્શન દઇને કહ્યુ કે, 'ઓ રાજા! તુ તારી પ્રજાને

અધર્મને માર્ગે ચલાવીશ તો તને હુ જીવતો રહેવા દઈશ નહિતર હમણા જ તને ખાઈ જઈશ.' રાજા બ્રહ્મરાક્ષસના કહેવાથી ગભરાયો, અને તેણે પોતાના રક્ષણની ઇચ્છાથી પોતાની પ્રજાને અધર્મના માર્ગમા ઉતારી, તેથી થોડા જ સમયમા તેનો નાશ થયો હતો તેના પુત્રો અને પૌત્રોએ પણ પિતાને પગલે ચાલીને પોતાની પ્રજાને અધર્મના માર્ગમાથી અટકાવી નહિ, તેથી તેઓ પણ નાની વયમા જ કાળના કોળીયા થઈ પડ્યા, તે પછી થોડોક કાળ વીત્યા કેડે તેના વશમા વૈજવન જેને બીજા ગ્રથોમા પૈજવન કહે છે તે જન્મ્યો, અને તેણે પોતાની પ્રજાને ધર્મના માર્ગમા ચલાવીને પોતે નીતિથી પ્રજાનુ પાલન કરવા માડ્યુ તેથી તેણે ઘણા કાળ સૂધી રાજ્ય ભોગવ્યુ હતુ અને મોટુ આયુષ્ય પણ ભોગવ્યુ હતુ માટે રાજાએ ધર્માચરણ કરીને પોતાની પ્રજાનુ ન્યાયથી પાલન કરવુ જોઇએ

રાજા નહુષ અધર્મી અને અન્યાયી હતો, તેથી તે સર્પ થઇને રસાતળ પાતાળમા ગયો હતો તેની કથા એવી છે કે,–ઇદ્રે વૃત્રાસુરને માર્યો હતો તેથી તેને બ્રહ્મહત્યા લાગી હતી અને તે માનસરોવરમા જઇને એક કમળના તતુમા છૂપી રીતે ભરાઈ ગયો હતો અને સ્વર્ગલોક રાજા વિનાનો થઈ પડ્યો હતો તે ઉપરથી દેવોએ અને બ્રાહ્મણોએ નહુષ રાજાને સ્વર્ગનો રાજા બનાવ્યો, અને તે સ્વર્ગનુ રાજ્ય કરવા લાગ્યો તેણે લક્ષ્મીના મદમા આવી જઇને ઈદ્રાણીને કહેવરાવ્યુ કે, હુ ઈદ્રના પદ ઉપર છુ, માટે હવે તુ મારી સેવામા હાજર થા ! તે સાભળીને ઇદ્રાણી ગભરાઈ ગઈ અને પોતાના શિયળની કેમ રક્ષા કરવી, તેનો વિચાર કરવામાટે બૃહસ્પતિની પાસે ગઈ, અને બૃહસ્પતિને પૂછ્યુ કે,–મને નહુષ પોતાની સેવામા બોલાવે છે, માટે હવે મારે શુ કરવુ ? બૃહસ્પતિએ તેને યુક્તિ બતાવી કે, તુ નહુષને કહેવરાવ કે, જો તમારે મને રાણી તરિકે સ્વીકારવી હોય તો તમે સપ્તર્ષિઓની પાસે પાલખી ઉપડાવી તેમા બેસીને આવો, એટલે હુ તમને વરીશ તે સાભળીને નહુષ પાલખીમા બેઠો અને બૃહસ્પતિ વગેરે બ્રાહ્મણોની પાસે તે પાલખી ઉપડાવીને ઈદ્રાણીની પાસે જવાને નિકળ્યો માર્ગમા બ્રાહ્મણો ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યા, એટલે નહુષે પોતાના પગ અડાડીને બ્રાહ્મણોને કહ્યુ કે, સર્પ સર્પ ચાલો ચાલો, એટલે તે મહર્ષિઓમાથી અગસ્ત્ય ઋષિ શાપ આપતા

બોલ્યા કે, 'અલ્યા દુષ્ટ! તું સર્પ થઇને રસાતળમા જા!' આમ કહેતા જ નહુષ તુરત અજગર જાતનો સર્પ થઇને રસાતળ પાતાળમા ગયો ૧૬

**तस्माद् धर्मं पुरस्कृत्य यतेतार्थाय भूपतिः ।**
**धर्मेण वर्धते राज्यं तस्य स्वादु फलं श्रियः ॥ १७ ॥**

**માટે રાજાએ ધર્મને આગળ કરીને અર્થ તથા કામ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. ધર્માચરણ કરવાથી રાજ્ય વૃદ્ધિ પામે છે, અને તેનું લક્ષ્મીરૂપી સ્વાદુ ફળ છે. ૧૭**

ભાવાર્થ —લક્ષ્મી, એ રાજ્યનુ મધુર ફળ છે અને તે લક્ષ્મી બે પ્રકારની હોય છે એક લૌકિકી અને બીજી પારલૌકિકી લૌકિક સુખનો ઉપભોગ કરવામા જેનો ઉપયોગ કરવામા આવે તે લૌકિકી અને જેનો ઉપયોગ યજ્ઞ દાન વગેરેમા કરવામા આવે છે, તે પારલૌકિકી લક્ષ્મી કહેવાય છે ૧૭

**स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् ।**
**एतावदुच्यते राज्यं सत्त्वबुद्धिव्यपाश्रयम् ॥ १८ ॥**

**સ્વામી (રાજા), અમાત્ય (મત્રી વગેરે), [1]રાષ્ટ્ર, [2]દુર્ગ, કોશ, [3]સૈન્ય અને મિત્ર, આટલાને રાજ્ય કહેવામા આવે છે અને તેનો [4]સત્વ (માનસિક ધૈર્ય) તથા [5]બુદ્ધિના ઉપર આધાર છે. ૧૮**

ભાવાર્થ —૧ રાષ્ટ્ર એટલે દેશ ૨ દુર્ગ એટલે દુ ખથી જઈ શકાય તેવો કિલ્લો ૩ હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળારૂપી ચાર અગવાળુ સૈન્ય કહેવાય છે ૪ દુ ખમા અથવા તો સુખમા ગમે તેવા પ્રસગમા જે વિકાર પામે નહિ તેવુ મન સત્વ કહેવાય છે ૫ સેવા વગેરે આઠ ગુણવાળી પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ કહેવાય છે ઉપલા શ્લોકમા કહેલુ સાત અગવાળુ રાજ્ય સત્વ તથા બુદ્ધિને આધારે ટકી રહે છે ૧૮

**आलम्ब्य बलवत् सत्त्वं बुद्ध्यालोचितनिर्गमः ।**
**सप्ताङ्गस्यास्य लाभाय यतेत सततोत्थितः ॥ १९ ॥**

**રાજાએ સત્વનુ સારી રીતે અવલંબન કરવું, બુદ્ધિથી નીતિના**

માર્ગનું અવલોકન કરવું, અને નિત્ય ઉદ્યમપરાયણ થઇને સાત અંગવાળુ રાજ્ય મેળવવામાટે યત્ન કરવો. ૧૯

**न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्धनं तथा ।**
**सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥ २० ॥**

**રાજાએ ન્યાયથી (ભૂમિ વગેરે) દ્રવ્ય સંપાદન કરવું, સપાદન કરેલા દ્રવ્યનું રક્ષણુ (પાલન) કરવું, પાલન કરેલા દ્રવ્યની વ્યાપાર વગેરેથી વૃદ્ધિ કરવી અને વૃદ્ધિ પામેલું દ્રવ્ય સુપાત્રને આપવું. આ રીતે રાજાનું ચાર પ્રકારનું કર્તવ્ય છે. ૨૦**

ભાવાર્થ –રાજાએ રાજ્ય મેળવ્યા પછી નીતિથી રાજ્યનુ પાલન કરવુ તથા આ શ્લોકમા કહેલા ચાર કર્તવ્ય કરવા રાજાએ ન્યાયથી ભૂમિ વગેરે પદાર્થોને મેળવવા, મેળવેલા પદાર્થનુ પોતાના લોકોથી તથા શત્રુઓથી રક્ષણુ કરવુ, રક્ષણુ કરેલા દ્રવ્યની વ્યાપારાદિકથી વૃદ્ધિ કરવી, અને વૃદ્ધિ પામેલા દ્રવ્યનો યજ્ઞાદિકમા ઉપયોગ કરવો તથા સુપુત્રને અને વિદ્વાનોને આપીને તેનો સદ્ઉપયોગ કરવો ૨૦

અવતરણિકા –રાજ્યને મેળવવાનો તથા તેની રક્ષા કરવાનો ઉપદેશ કર્યો હવે વિનયનો ઉપદેશ કરે છે,–

**नयविक्रमसम्पन्नः सूत्थानाश्चिन्तयोच्छ्रियम् ।**
**नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः ॥ २१ ॥**

**રાજાએ નીતિમાન્ તથા વિક્રમ–શૌર્યસપન્ન થઇને અને ઉત્તમ પ્રકારનો ઉદ્યમ કરીને પોતાના દેશમાથી તથા પરના દેશમાથી લક્ષ્મી સપાદન કરવી. નયનું મૂળ વિનય છે અને વિનયથી શાસ્ત્રનો નિશ્ચય થાય છે. ૨૧**

ભાવાર્થ –રાજાને રાજ્યનુ રક્ષણુ કરવામાટે નીતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનની તથા શૌર્યની બન્નેની ખાસ જરૂર પડે છે. રાજા શૂરવીર હોય, પણુ તેને નીતિશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન ન હોય તો શત્રુઓ તેનો પરાજય કરે છે, તેમજ રાજા નીતિશાસ્ત્રમા કુશળ હોય પરંતુ શૂરવીર ન હોય તો પણુ શત્રુઓ તેનો પરાજય

કરે છે, માટે રાજાને નીતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનની તથા શૌર્યની બન્નેની ખાસ જરૂર છે નીતિશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન સપાદન કરવામાટે વિનયની એટલે ઇંદ્રિયના નિગ્રહની જરૂર છે રાજા જો ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરતો નથી તો તેનુ મન વિષયોથી વિક્ષિપ્ત રહે છે અને તેથી તે નીતિશાસ્ત્ર જાણી શકતો નથી, તેમ ન્યાયથી પ્રજાનુ રક્ષણ પણ કરી શકતો નથી ૨૧

**विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तः शास्त्रमृच्छति ।**
**तन्निष्ठस्य हि शास्त्रार्थाः प्रसीदन्ति ततः श्रियः ॥ २२ ॥**

**ઇંદ્રિયોનો વિજય કરવો, તેનું નામ વિનય. જે રાજા વિનયી હોય અર્થાત્ જિતેન્દ્રિય હોય, તે શાસ્ત્રને સમજી શકે છે. અર્થાત્ ઇંદ્રિયોને જિતનારો રાજા અધ્યયન કરીને શાસ્ત્રનો નિશ્ચય કરી શકે છે. ઇંદ્રિયનિગ્રહવાળો રાજા નીતિશાસ્ત્રમા કહેલા વિષયોને સમજી શકે છે અને નીતિશાસ્ત્ર જાણવાથી રાજાને પોતાના દેશમાથી તથા શત્રુના દેશમાથી લક્ષ્મી મળે છે. ૨૨**

અવતરણિકા —નીતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી કેળવાયલો રાજા જેમ લક્ષ્મી સપાદન કરે છે, તેમ રાજા કેટલાએક ગુણોથી પણ લક્ષ્મી મેળવે છે તે ગુણો આ પ્રમાણે છે,–

**शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता ।**
**उत्साहो वाग्मिता दार्ढ्यमापत्क्लेशसहिष्णुता ॥ २३ ॥**
**प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता ।**
**कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः ॥ २४ ॥**

**નીતિશાસ્ત્ર, આઠ ગુણવાળી બુદ્ધિ, ધૈર્ય, ડહાપણ, નીડરતા, ધારણાશક્તિ, ઉત્સાહ, વાચાળપણું, દૃઢતા, આપત્તિમાં પણ ક્લેશને સહન કરવાપણું, પ્રભાવ, પવિત્રતા, મૈત્રી, સુપાત્રે દાન, સત્ય, કૃતજ્ઞતા, કુળ, શીલ અને દમ આ ગુણો સંપત્તિ આપનારા છે. ૨૩–૨૪**

ભાવાર્થ –આઠ ગુણવાળી બુદ્ધિ –એ વાકયમા બુદ્ધિ શબ્દ પ્રજ્ઞાના અર્થમા છે અને તેના આઠ ગુણ શાસ્ત્રમા આ પ્રમાણે કહ્યા છે,—

**शुश्रूषा श्रवण चैव ग्रहणं धारणं तथा ।**
**ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्वज्ञानं च धीगुणाः ॥**

શાસ્ત્રના શ્રવણની ઇચ્છા, શાસ્ત્રશ્રવણ, શ્રવણ કરેલા વિષયને સમજવો, સમજેલાને ધારણ કરવો, તેનો ઉહાપોહ કરવો, અર્થનુ જ્ઞાન અને તત્વજ્ઞાન આ આઠ બુદ્ધિના ગુણો છે. ધૈર્ય કહેતા ચિત્તનો સતોષ, શૌર્ય, અસહનતા તથા ત્વરાથી કાર્ય કરવુ આમ ત્રણ પ્રકારનો ઉત્સાહ કહ્યો છે જે કાર્ય કરવાનો સ્વીકાર કર્યો હોય, તેને છેવટ પર્યંત ત્યાગ ન કરવુ, તેનુ નામ દૃઢતા પ્રભાવ એટલે પ્રભુશક્તિ, પવિત્રતા એટલે નિષ્કપટપણુ, અથવા તો પરદારા, પરધન અને પરહિંસાનો ત્યાગ પિતા તરફથી તથા માતા તરફથી એમ ઉભય તરફથી જે કુળ શુદ્ધ હોય, તેનુ નામ કુળ શીલ એટલે સ્વભાવ તેને શાસ્ત્રમા તેર પ્રકારનુ કહ્યુ છે હારીતસ્મૃતિમા શીલનુ વર્ણન કરતા કહ્યુ છે કે,–

**ब्रह्मण्यता, देवपितृभक्तता, सौम्यता, अपरोपतापिता, अनसूयता, मृदुता, अपारुष्यं, मैत्रता, प्रियवादित्वं, कृतज्ञता, शरण्यता, कारुण्यं, प्रशान्तिश्चेति ।**

દમ એટલે મનને તથા ઇંદ્રિયોને નિયમમા રાખવી તે આ સર્વે ગુણને લીધ પુરુષ સપત્તિને સપાદન કરે છે અર્થાત્ ઉપર કહેલા ગુણો જે પુરુષમા હોય છે, તે શ્રીમાન્ થાય છે શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે,–

**जितेंद्रियत्वं विनयस्य लक्षणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।**
**गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि लक्ष्मी ॥**

જિતેંદ્રિયપણુ એ વિનયનુ લક્ષણ છે, વિનયથી ઉત્તમ ગુણો સપાદન કરી શકાય છે, મહાગુણવાન્ પુરુષ ઉપર મનુષ્યો પ્રસન્ન રહે છે અને મનુષ્યોની પ્રીતિથી ગુણવાન્ પુરુષને લક્ષ્મી મળે છે આ પ્રમાણે ગુણો લક્ષ્મી અપાવનારા છે.

**आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् ।**
**ततोऽमात्यांस्ततो भृत्यांस्ततः पुत्रांस्ततः प्रजाः ॥ २९ ॥**

**રાજાએ પ્રથમ પોતાના આત્માને વિનયી (જિતેંદ્રિય) કરવો. તે પછી અમાત્યોને વિનયી કરવા, તે પછી સેવકોને વિનયી કરવા, તે પછી પુત્રોને વિનયી કરવા અને તે પછી પ્રજાને વિનયી કરવી. ૨૫**

ભાવાર્થ –રાજા પોતેજ જો વિનયી કહેતા જિતેંદ્રિય ન હોય તો તે પોતાના મનુષ્યોને જિતેંદ્રિય કરી શકે નહિ, માટે પ્રથમ રાજાએ પોતે વિનયી એટલે જિતેંદ્રિય થવાની જરૂર છે, એમ આ શ્લોકમા દર્શાવ્યુ છે

**सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः ।**
**विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥ २६ ॥**

**પ્રકૃતિમંડળ જે રાજા ઉપર સદા પ્રસન્ન રહે છે અર્થાત્ જે રાજા પ્રકૃતિમંડળને પ્રસન્ન રાખે છે, જે રાજા પ્રજાનું પાલન કરવામા તત્પર રહે છે, તથા જે રાજા પોતાના મનને વશ રાખે છે, તે રાજા ઘણી લક્ષ્મી સંપાદન કરે છે. ૨૬**

(અવતરણિકા) ઇંદ્રિયોનો વિજય કરવાની રીત કહે છે —

**प्रकीर्णे विषयारण्ये धावन्तं विप्रमाथिनम् ।**
**ज्ञानाङ्कुशेन कुर्वीत वश्यमिन्द्रियदन्तिनम् ॥ २७ ॥**

**શબ્દાદિક વિષયરૂપી અત્યંત વિશાળ અરણ્યમા દોડતા અને સર્વનો સંહાર કરનારા એવા ઇંદ્રિયરૂપી હાથીને જ્ઞાનરૂપી અંકુશથી વશ કરવો જોઇએ (તાબે કરવો જોઇએ). ૨૭**

ભાવાર્થ –આત્મા તથા મન એ બે દ્રવ્ય છે અને જ્ઞાન તથા પ્રયત્ન એ બે ગુણ પદાર્થ છે તેમા જ્ઞાન પ્રતિબુદ્ધ તથા અપ્રતિબુદ્ધ એમ બે પ્રકારનુ છે જે જ્ઞાન કાર્યના તથા અકાર્યના વિવેકથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા મનને નિયમમા લાવવાને જે સમર્થ હોય છે, તે પ્રતિબુદ્ધ જ્ઞાન કહેવાય છે અને તેથી વિરુદ્ધ જ્ઞાન અપ્રતિબુદ્ધ કહેવાય છે આ બન્ને જ્ઞાન આત્માનો અને મનનો સંયોગ થયા પછી જન્મે છે અને તેનો સંયોગ પ્રયત્ન નામના ગુણથી થાય છે. મન જ્યારે આત્માની સાથે જોડાઇને અપ્રતિબુદ્ધ જ્ઞાનથી વ્યવહાર

કરે છે ત્યારે ઇંદ્રિયો વિષયોના આધીન થઇને પુરુષનો નાશ કરે છે. માટે મનુષ્યે જ્ઞાનરૂપી અકુશથી મનને નિયમમા રાખવુ જોઇએ અને ઇંદ્રિયરૂપી હાથીને એવી રીતે વશ કરવો જોઇએ કે, તે વિષયરૂપી અરણ્યમા જઈ શકે નહિ ૨૭

**आत्मा प्रयत्नादर्थेभ्यो मनः समधितिष्ठति ।**
**संयोगादात्ममनसोः प्रवृत्तिरुपजायते ॥ २८ ॥**

આત્મા શબ્દાદિક વિષયોનો ઉપભોગ કરવા માટે પ્રયત્નથી મનની સાથે જોડાય છે અને આત્માનો તથા મનનો સંયોગ થયા પછી મન ઇંદ્રિયોની સાથે સમાગમ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૨૮

**नि[illegible]यामिषलोभेन मनः प्रेरयतीन्द्रियम् ।**
**तन्निरुन्धात् प्रयत्नेन जिते तस्मिन् जितेन्द्रियः ॥ २९ ॥**

આત્માને વિષયરૂપી માસનો ઉપભોગ કરવાનો લોભ થાય છે તેથી મન ઇંદ્રિયોને વિષયોના તરફ પ્રેરણા કરે છે, માટે પુરુષે મનનો પ્રયત્નથી નિગ્રહ કરવો. મનને જિતવાથી પુરુષ ઇંદ્રિયોને પણ જિતી શકે છે. ૨૯

ભાવાર્થ–મન ઇંદ્રિયોનો રાજા છે અને તે અત્યત ચચળ છે, માટે ઇંદ્રિયોને જિતવાની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે પ્રથમ મનને જિતવાની જરૂર છે, મન જિતાયુ કે ઇંદ્રિયોને જિતાયલી જ સમજવી

**विज्ञानं हृदयं चित्तं मनो बुद्धिश्च तत्समम् ।**
**अनेनात्मा करोतीह प्रवर्तननिवर्तने ॥ ३० ॥**

વિવિધ પ્રકારનાં જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણ હોવાથી મનને વિજ્ઞાન કહે છે, શરીરની અદર છૂપાઇને રહે છે તેથી તેને હૃદય કહે છે, ચેતનાને ધારણ કરે છે તેથી તેને ચિત્ત કહે છે, તે મનન કરે છે તેથી તેને મન કહે છે અને તે બોધનો આધાર હોવાથી તેને બુદ્ધિ કહે છે. આ રીતે વિજ્ઞાન, હૃદય, ચિત્ત, મન અને બુદ્ધિ આ

સર્વ શબ્દ એક જ અર્થના વાચક છે. આત્માને જ્યારે અપ્રતિબુદ્ધ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે મનને વિષયોના તરફ પ્રેરે છે અને જ્યારે તેને પ્રતિબુદ્ધ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે મનને વિષયોના તરફથી પાછું વાળે છે. ૩૦

આત્માના અસ્તિત્વમાં જ્ઞાપક દર્શાવે છે;-

**धर्माधर्मौ सुखं दुःखमिच्छाद्वेषौ तथैव च ।**
**प्रयत्नज्ञानसंस्कारा आत्मलिङ्गमुदाहृतम् ॥ ३१ ॥**

ધર્મ, અધર્મ, તેનાં ફળરૂપ સુખ, દુ.ખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, જ્ઞાન અને સંસ્કાર આ સર્વને આત્માના અસ્તિત્વનાં જ્ઞાપક કહ્યાં છે. ૩૧

ભાવાર્થ -પ્રવૃત્તિરૂપ તથા નિવૃત્તિરૂપ, એમ બે પ્રકારને ધર્મ છે અને તે ધર્મ વેદમા વર્ણવ્યો છે તેનાથી વિપરીત વર્તન એટલે વેદશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વર્તન, તે અધર્મ કહેવાય છે સુખ -ધર્મનુ ફળ, દુ ખ -પાપનુ ફળ, ઇચ્છા -કામના, દ્વેષ -ઇર્ષા, પ્રયત્ન -ઇચ્છાપૂર્વક અથવા તો દ્વેષપૂર્વક કાર્યને આરભ, સસ્કાર -પૂર્વ જન્મમા કરેલા કર્મના અભ્યાસની વાસના, આ સર્વ આત્માના અસ્તિત્વના અનુમાનમા જ્ઞાપક છે. ૩૧

**ज्ञानस्यायुगपद्भावो मनसो लिङ्गमुच्यते ।**
**नानार्थेषु च सङ्कल्पः कर्म चास्य प्रकीर्त्यते ॥ ३२ ॥**

મન જો આત્માથી ભિન્ન પદાર્થ ન હોય તો આત્માને ઇંદ્રિયોની સાથે સબંધ થવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવું ન જોઇએ; પરંતુ તેમ થતું નથી માટે મન આત્માથી જૂદો જ પદાર્થ છે. વળી તે મન શરીરમા જો અનેકરૂપે હોય તો એક જ સમયે સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન થવુ જોઇએ, પરંતુ તેમ થતું નથી. વળી મન જો વ્યાપક હોય તો તેને એક જ સમયે સર્વ ઇંદ્રિયોની સાથે સંબંધ થવો જોઇએ અને તેથી એક સમયે જ સર્વ ઇંદ્રિયોનું જ્ઞાન થવું જોઇએ, પરતુ તેમ પણ થતું નથી તેથી મન એક અને અણુ છે તથા આમ કરીશ તેમ

કરીશ, આવી રીતે આત્મા મનની સાથે અનેક વિષયો માટે જે સંકલ્પ કરે છે, તે મનનું કર્મ કહેવાય છે. ૩૨

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चेति पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चेतान्द्रियसंग्रहः ॥ ३३ ॥

કાન, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા, પાંચમી નાસિકા, ગુદા, ઉપસ્થ ઇંદ્રિય, હાથ, પગ, અને વાણી આ દશ ઇંદ્રિયોનો સંગ્રહ છે. ૩૩

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः ॥ ३४ ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયના વિષય છે અને મળ મૂત્રનો ત્યાગ, આનંદનો અનુભવ કરવો, ગ્રહણ કરવું, ગતિ કરવી, અને ભાષણ કરવું, આ પાંચ કર્મેંદ્રિયના વિષય છે. ૩૪

आत्मा मनश्च तद्विद्भैरन्तःकरणमुच्यते ।
ताभ्यां तु सप्रयत्नाभ्यां सङ्कल्प उपजायते ॥ ३५ ॥

આત્મા મનદ્વારા વિષયોને જાણે છે, તે ઉપરથી વિદ્વાનો મનને અંતઃકરણ કહે છે. મનનો વ્યાપાર આત્માને વિશે હોય છે અર્થાત્ મન આત્માને જાણે છે. તેથી તેનું અંતઃકરણ એવું નામ છે. આત્મામાં જ્યારે પ્રયત્ન ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે મનની પ્રેરણાથી સંકલ્પ કરે છે અને મન આત્માની ઇચ્છાથી ઇંદ્રિયોને પ્રેરે છે. આ રીતે આત્મા અને મન પ્રયત્ન ગુણવાળા થાય છે ત્યારે સંકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૫

आत्मा बुद्धीन्द्रियाण्यर्था बहिष्करणमुच्यते ।
सङ्कल्पाध्यवसायाभ्यां सिद्धिरस्य प्रकीर्त्तिता ॥ ३६ ॥

દેહ, જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા તેના વિષયો આ ત્રણે કર્તારૂપે, કરણરૂપે તથા કર્મરૂપે વિષયને જાણે છે. એટલા માટે તે બહિઃકરણના નામથી

**કહેવાય છે. અંતઃકરણના અસ્તિત્વમાં સંકલ્પ જ્ઞાપક છે અને બાહ્ય કરણના અસ્તિત્વમાં શબ્દાદિક વિષયોનું જ્ઞાન જ્ઞાપક છે. ૩૬**

ભાવાર્થ –આત્મા બે પ્રકારનો છે, એક અતરાત્મા અને બીજો બહિરાત્મા અતરાત્મામા ધર્માદિક ગુણો રહે છે અને તે નિત્ય છે ત્યારે બહિરાત્મા પાચ મહાભૂતથી બનેલો છે અને તે વિનાશી છે. બહિરાત્મા જેનુ બીજુ નામ શરીર છે, તે પણ અંતરાત્માના આશ્રયથી કર્તા છે ને જ્ઞાનેંદ્રિયો કારણરૂપ છે કારણ કે દેહાત્મા તેનાદ્વારા વિષયોને જાણે છે દેહ, જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા શબ્દાદિક વિષયો આ સર્વ બહારના વિષયોમા વ્યાપક રહે છે, તેથી તે બહિ -કરણ કહેવાય છે તેમા અત કરણ વ્યાપારવાન્ છે, એમ જાણવામા સંકલ્પ જ્ઞાપક છે અને બહિ કરણ વ્યાપારવાન્ છે એમ જાણવામા શબ્દાદિક વિષયોનુ જ્ઞાન જ્ઞાપક છે અર્થાત્ શબ્દાદિક વિષયોનુ જ્ઞાન થવાથી દેહાદિક કરણ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે

**उभे एते हि करणे प्रयत्नानन्तरीयके ।**
**तस्मात् प्रयत्नसंरोधाद् भावयेन्निर्मनस्कता ॥ ३७ ॥**

**અત.કરણ તથા બહિ.કરણ આ બન્ને કરણો આત્મામાં જ્યારે પ્રયત્ન નામનો ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પોતાનો વ્યાપાર કરે છે તે માટે મનને પ્રયત્નથી સારી રીતે રુંધી દઇને વ્યાપાર વિનાનું કરવું. ૩૭**

ભાવાર્થ –આત્મામા પ્રયત્ન નામનો ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે મન અને ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વ્યાપારો કરે છે તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે,–આત્મા પ્રયત્ન નામના ગુણે કરીને મનની સાથે જોડાય છે અને સકલ્પ કરીને મનને પ્રેરણા કરે છે, એટલે મન ઇંદ્રિયોને પ્રેરણા કરે છે કે ઇંદ્રિયો વિષયોની સાથે જોડાય છે માટે પ્રયત્નને અટકાવી દેવો કે જેથી મન વ્યાપાર વિનાનુ થઈ જાય અને તે બહારના તથા અદરના ભાગમા પ્રવૃત્તિ કરતુ અટકી જાય પ્રવૃત્તિનો અટકાવ આત્માના જ્ઞાનથી થાય છે અને આત્માનું જ્ઞાન યોગાભ્યાસથી થાય છે. માટે યોગાભ્યાસથી પ્રયત્નને અટકાવવો જોઇએ ૩૮

**एवं करणसंरोधात् संयम्यात्मानमात्मना ।**
**न्यायान्यायविज्ज्ञो कुर्वीत हितमात्मनः ॥ ३८ ॥**

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રાજાએ પંડેજ મનને તથા ઇંદ્રિયોને વ્યાપારરહિત કરીને પોતાનાં મનને નિયમમાં રાખવું અને પછી ન્યાય તથા અન્યાયને જાણનારા અર્થાત્ નીતિશાસ્ત્રને જાણનારા રાજાએ પોતાનું ઉભય લોકમાં હિત થાય, તે પ્રમાણે ન્યાયથી વર્તવું. ૩૮

ભાવાર્થ–જેનાથી યોગની તથા ક્ષેમની સિદ્ધિ થાય, તેનુ નામ ન્યાય અને જેનાથી યોગની તથા ક્ષેમની સિદ્ધિ ન થાય, તેનુ નામ અન્યાય દંડનીતિમા આ બન્નેનો ઉપદેશ કર્યો છે માટે રાજાએ દંડનીતિશાસ્ત્રનુ અવશ્ય અધ્યયન કરવુ જોઇએ માટે જ કામદક મૂળમા નીતિશાસ્ત્ર જાણનારા તરિકે રાજાનુ વર્ણન કરે છે

**एकस्यापि न यः शक्तो मनसः सन्निबर्हणे ।**
**महीं सागरपर्यन्तां कथंनु स विजेष्यते ॥ ३९ ॥**

જે રાજા એક મનનુ પણ નિયમન કરવાને સમર્થ નથી, તે રાજા સમુદ્ર પર્યંત પૃથ્વીનો કેમ વિજય કરી શકશે? ૩૯

**क्रियावसानविरसैर्विषयैरपहारिभिः ।**
**गच्छत्याक्षिप्तहृदयः करीव नृपतिर्ग्रहम् ॥ ४० ॥**

જે રાજાનું હૃદય (મન) ભોગવ્યા પછી વિરસ થઈ પડનારા, તથા મનને અને ઇંદ્રિયોને લોભાવનારા એવા વિષયોને વશ થઈ જાય છે, તે રાજા અરણ્યના હાથીની પેઠે શત્રુને વશ થઈ જાય છે. ૪૦

**सज्जमानो ह्यकार्येषु विषयान्धीकृतेक्षणः ।**
**आवहत्युग्रभयदां स्वयमेवापदं नृपः ॥ ४१ ॥**

જે રાજાના નેત્ર વિષયોથી અધ બની જાય છે (અર્થાત્ જે રાજા વિષયોથી આધળો ભીંત થઈ જાય છે) અને અગમ્યાગમન વગેરે

અકાર્યોમાં આસક્ત થાય છે, તે રાજા પંડે જ મહાભયકર આપત્તિને વહોરી લે છે અર્થાત્ મહાભયંકર આપત્તિમાં આવી પડે છે. ૪૧

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एकैकमेषां भवति विनाशप्रतिपत्तये ॥ ४२ ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને પાચમો ગંધ આ વિષયોમાંનો એક એક વિષય પોતાને વશ થયેલા પુરુષનો નાશ કરનાર થઈ પડે છે. ૪૨

शुचिः शष्पाङ्कुराहारो विदूरक्रमणक्षमः ।
लुब्धकाद् गीतलोभेन मृगो मृगयते वधम् ॥ ४३ ॥

મૃગ પંડે પવિત્ર મનનો છે, કોમળ ઘાસનો આહાર કરીને જીવન ગાળે છે, ઘણે દૂર સૂધી પથ કરવાને સમર્થ છે, છતાં પણ તે શબ્દ નામના વિષયને વશ થયેલો છે, તેથી પારધી તેને સગીતથી લોભાવીને તેનો નાશ કરે છે. ૪૩

गिरीन्द्रशृङ्गाकारो लीलयोन्मूलितद्रुमः ।
करिणीस्पर्शसंलोभादालानं याति वारणः ॥ ४४ ॥

હાથી મોટા પર્વતના જેવડો ઉચો છે, ને રમત માત્રમા વૃક્ષોને ઉખેડી નાખે છે પરંતુ તે સ્પર્શ નામના વિષયને વશ થયેલો છે તેથી હાથણીના શરીરનો સ્પર્શ કરવાના લોભથી બંધનમા પડે છે. ૪૪

स्निग्धदीपाशिखालोकविलोभितविलोचनः ।
मृत्यु मृच्छत्यसन्देहात् पतङ्गः सहसा पतन् ॥ ४५ ॥

પતગીયો રૂપ નામના વિષયને વશ થયેલો છે તેથી દીવાની સુંદર શિખા જોઈને તેનાં નેત્ર લોભાઈ જાય છે, અને તે દીવાની શિખામા એકદમ પડીને સર્વથા મરણ પામે છે. ૪૫

दूरेऽपि हि भवन् दृष्टेरगाधे सलिले चरन् ।
मीनस्तु सामिषं लोहमास्वादयति मृत्यवे ॥ ४६ ॥

માછલું મનુષ્યની દૃષ્ટિથી પણ દૂર રહે છે અને અગાધ (ઉંડા) જળમા વિહાર કરે છે, પરતુ તે ડાઢ રસને અત્યંત આધીન છે તેથી માંસથી ચોપડેલી લોઢાંની આકડને ખાવા જતાં મરણ પામે છે. ૪૬

गन्धलुब्धो मधुकरो दानासवपिपासया ।
अभ्येत्यसुखसञ्चारान् गजकर्णझळज्झळान् ॥ ४७ ॥

ભમરો ગધનો લોભી છે. તે હાથીના ગંડસ્થલ ઉપર રહેલા મદરૂપી આસવનું પાન કરવાની ઇચ્છાથી મહા મહેનતથી આમ તેમ હાલતા હાથીના કાનમાં પ્રવેશ કરવા જતાં તેના પ્રહારથી મરણ પામે છે. ૪૭

एकैकशोऽपि निघ्नन्ति विषया विषसन्निभाः ।
क्षेमी तु स कथन्नु स्याद् यः समं पञ्च सेवते ॥ ४८ ॥

આ રીતે પાચેય વિષયો વિષના સમાન છે. તેમાંનો એક એક વિષય પણ પોતાને સેવનારાને મારી નાખે છે તો પછી જે પુરુષ પાચેય વિષયોને એક સાથે સેવે છે, તે પુરુષ કેવી રીતે કુશળ રહે? ૪૮

सेवेत विषयान् काले मुक्त्वा तत्परतां वशी ।
सुखं हि फलमर्थस्य तन्निरोधे वृथा श्रियः ॥ ४९ ॥

માટે રાજાએ વિષયોના ઉપર અતિ આસક્તિ છોડી દઇને જિતેંદ્રિય થવું જોઇએ અને દિવસના તથા રાત્રિના વિભાગ પાડીને સમયાનુસાર વિષયોનો ઉપભોગ કરવો જોઇએ. ધનનું ફળ સુખ છે, માટે જો સુખ ભોગવવામાં આવે નહિ તો લક્ષ્મી વૃથા થઈ પડે છે. ૪૯

निकामासक्तमनसां कान्तामुखविलोकने ।
गलन्ति गलिताश्रूणां यौवनेन सह श्रियः ॥ ५० ॥

**જે રાજાઓનું મન વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત રહે છે તથા જે રાજાઓ કાંતાનું મુખ જોઈને બેસી રહે છે તેવા રાજાઓને છેવટે આંસુ પાડવાં પડે છે, અને તેઓની લક્ષ્મી તેની જુવાનીની સાથે નાશ પામે છે. ૫૦**

ભાવાર્થ–આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એ છે કે, સ્ત્રીઓમા લોભાઈ રહેલા રાજાઓ ઉદ્યોગ કરતા નથી તેથી આળસ તેઓને ખાઈ જાય છે, શત્રુઓ તેઓનુ રાજ્ય છિનવી લે છે, અને તેવા રાજાઓને રાજ્યભ્રષ્ટ થયા પછી રડવાનો પ્રસંગ આવે છે તેઓનુ યૌવન વૃથા થાય છે અને લક્ષ્મી નાશ પામે છે. માટે રાજાઓએ વિષયોથી દૂર રહેવુ જોઇએ

**धर्मादर्थोऽर्थतः कामः कामात् सुखफलोदयः ।**
**आत्मानं हन्ति तौ हत्वा युक्त्या यो न निषेवते ॥ ५१ ॥**

**પૂર્વ જન્મમાં કરેલા ધર્મથી ધન મળે છે, ધનથી કામનો ઉપભોગ થઈ શકે છે અને કામના ઉપભોગથી સુખરૂપી ફળ મળે છે. પરતુ પુરુષ જો યુક્તિથી કામને સેવતો નથી તો તે, પુરુષના ધર્મનો તથા અર્થનો નાશ કરીને છેવટે પોતાને સેવનારા પુરુષનો પણ નાશ કરે છે. ૫૧**

ભાવાર્થ–ધર્મ, અર્થ તથા કામ આ ત્રણ ત્રિવર્ગ કહેવાય છે તેને પરસ્પરમા વિરોધ ન આવે તેમ જો સેવવામા આવે તો તે પુરુષને સુખી કરે છે પરતુ વિરુદ્ધ રીતે સેવવાથી તે પરસ્પરનો તથા પુરુષનો બન્નેનો નાશ કરે છે જેમ કે, દાનધર્મ હદ ઉપરાત કરવાથી તે અર્થનો નાશ કરે છે, તપ પણ અત્યત સેવવાથી શરીરનો ક્ષય કરીને કામનો નાશ કરે છે તથા અર્થનો પણ નાશ કરે છે તેમ લોભથી જો અર્થનો અત્યત સગ્રહ કરવામાં આવે છે તો તે ધર્મનો તથા કામનો બન્નેનો નાશ કરે છે અને છેવટે તે ધન પણ નાશ પામે છે રાજા તથા ચોર વગેરે લોભીના સગ્રહ કરેલા ધનને હરી જાય છે તેમ જ કામને પણ અત્યત સેવવામા આવે છે તો તે કામ તેમજ સ્ત્રી, મૃગયા, જુગાર અને મદિરાપાન

આ ચાર વ્યસનો પણ, ધર્મનો તથા અર્થનો (ધનનો) નાશ કરે છે અને છેવટે ક્ષય રોગ ઉત્પન્ન કરીને શરીરનો પણ નાશ કરે છે.

ઉપાધ્યાય નિરપેક્ષા નામની ટીકામા આ શ્લોકનો ભાવ નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે —અત્યત ધર્મઘેલા થઈ જવાથી ધન સપાદન કરી શકાતુ નથી અને ધનને અભાવે કામનો (સુખનો) ઉપભોગ પણ થઈ શકતો નથી, વળી ધર્માચરણની ઇચ્છાવાળો પુરુષ ધર્મને અત્યત સેવવાથી શરીરને ક્ષીણ કરી નાખે છે, અને દેહ ક્ષીણ થઇને પડી ગયા પછી ધર્માચરણ થઈ શકતુ નથી આ રીતે અવિવેકથી ધર્માચરણ કરવા જતા મરણનો પ્રસગ આવી પડે છે ને તેથી ધર્મનો પણ નાશ થાય છે. એવી જ રીતે અર્થનુ પણ અત્યત સેવન કરનારો એટલે પૈસાનો અત્યત સગ્રહ કરનારો પુરુષ ધર્મને તથા કામને સેવતો નથી, પરતુ ધનનો જ સગ્રહ કર્યા કરે છે, અને તેની પાસે ધન એકઠુ થયા પછી ચોર અથવા તો રાજા તેનુ ધન હરી જાય છે તેમ જ ધર્મ તથા અર્થનો ત્યાગ કરીને કામને અત્યત સેવવામા આવે છે તો તેથી ધર્મનો તથા અર્થનો નાશ થાય છે, અને વીર્યનો ક્ષય થવાથી છેવટે ક્ષયના વ્યાધિથી શરીરનો પણ નાશ થાય છે માટે ધર્મ, અર્થ, અને કામને પરસ્પરમા વિરોધ ન આવે, તેવી રીતે યુક્તિથી સેવવા જોઇએ ૫૧

**नामापि स्त्रीति संह्लादि विकरोत्येव मानसम् ।**
**किं पुनर्दर्शनात् तस्या विलासोल्लासितभ्रुवः ॥ ५२ ॥**

સ્ત્રીનુ નામ પણ આનંદજનક છે અને મનમાં સર્વથા વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે તો પછી વિલાસવડે ભ્રૂકુટિના ઉલાળા મારનારી સ્ત્રીનાં દર્શન કરવાથી મનમા વિકાર થાય, તેમા તો કહેવું જ શું? ૫૨

**रहःप्रचारकुशला मृदुगद्गदभाषिणी ।**
**कं न नारी रमयति रक्तं क्रान्तलोचना ॥ ५३ ॥**

એકાતમાં આલિંગન, ચુબન વગેરે કરવામા કુશળ, કોમળતા ભરેલું તથા ગળગળુ ભાષણ કરનારી તથા સ્નેહથી ભરેલાં કટાક્ષો મારનારી સ્ત્રી કયા પુરુષને રમાડતી નથી? (રમવાને ઉત્કંઠિત કરતી નથી?) ૫૩

**मुनेरपि मनोऽवश्यं सरागं कुरुतेऽङ्गना ।**
**प्रसन्नं कान्तिजननं सन्ध्येव शशिमण्डलम् ॥ ५४ ॥**

સંધ્યા (સંધ્યા સમય) જેમ ચદ્રના મડળને રાગવાળુ (લાલાસવાળું), પ્રસન્ન તથા કાંતિવાળું કરે છે, તેમ સ્ત્રી મોક્ષની ઇચ્છાવાળા મુનિનાં મનને પણ અવશ્ય રાગવાળુ (ઇચ્છાવાળુ) પ્રસન્ન તથા વિષયો ઉપર પ્રીતિવાળુ કરે છે. ૫૪

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા સધ્યાને સ્ત્રીની સાથે સરખાવી છે સધ્યા જેમ નિર્મળ ચન્દ્રને સરાગ એટલે લાલાશવાળો કરે છે, તેમ સ્ત્રી પણ નિર્મળ એવા મુનિના મનને સરાગ એટલે કામેચ્છાવાળુ કરે છે મુનિને ચન્દ્રની સાથે સરખાવીને કવિએ તેની નિર્મળતા પ્રતિપાદન કરી છે

**मनः प्रह्लादयन्तीभिर्मन्दं यान्तीभिरप्यलम् ।**
**महान्तोऽपि हि भिद्यन्ते स्त्रीभिरद्रिरिवाचलाः ॥ ५५ ॥**

મનને પ્રસન્ન કરનારુ તથા ધીમે ધીમે ગતિ કરનારુ એવું જળ જેમ મોટા પર્વતોને પણ ભેદી નાખે છે, તેમ હાવભાવથી મનને પ્રસન્ન કરનારી અને ધીમે ધીમે ચાલનારી સ્ત્રીઓ મોટા જિતેંદ્રિયોને પણ ચલાયમાન કરે છે. ૫૫

**मृगयाक्षास्तथा पानं गर्हितानि महीभुजाम् ।**
**दृष्टास्तेभ्योऽपि विपदः पाण्डुनैषधवृष्णिषु ॥ ५६ ॥**

૧ મૃગયા, ૨ જુગાર અને ૩ મદિરાપાન આ ત્રણ વ્યસન રાજાઓને માટે નિંદેલાં છે. તે વ્યસનોથી પાડુ રાજા, નળ રાજા અને યાદવો મોટી આપત્તિમાં આવી પડ્યા જોવામાં આવ્યા છે. ૫૬

## મૃગયાનું દૃષ્ટાંત

ભાવાર્થ –મૃગયામા અત્યત આસક્તિ રાખવાથી મનુષ્ય મોટી આપત્તિમા આવી પડે છે. તેનુ દૃષ્ટાત પાડુ રાજા છે પાડુ રાજાને મૃગયા

કરવાનો ઘણો જ શોખ હતો, તેથી તે પોતાનુ રાજ્યપાટ ધૃતરાષ્ટ્રને સોંપી દઇને હિમાલયના મહા વનમા જઇને રહ્યો હતો એક દિવસે તે વનમા શિકારે ગયો ત્યા કિંદમ નામના મુનિ અપુત્ર હોવાથી પિતૃના ઋણમાથી મુક્ત થવા માટે મૃગનુ રૂપ ધારણ કરીને એક મૃગીમા પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાને તત્પર થયા હતા અને તે મૃગનુ જોડુ એક વનમા બેઠુ હતું. પાડુ રાજાએ તે ઋષિ મૃગના સ્વરૂપમા રહેલા હતા તેથી તેને ઓળખ્યા નહિ અને તેને તીક્ષ્ણ બાણ માર્યું તેથી તે મુનિનુ મરણ નિપજ્યુ મુનિએ મરતા મરતા શાપ આપ્યો કે, તેં મારો નિરપરાધીનો વધ કર્યો છે, માટે તુ તારી પ્રિયાની સાથે કામસુખને માટે પ્રવૃત્ત થઇશ ત્યારે તારુ પણ આવી રીતે જ મરણ થશે. તે પછી એક સમયે વસતઋતુ ચાલતી હતી, તે સમયે રાજા કામાતુર થયો અને સ્ત્રીએ અટકાવ્યા છતા પણ કામની વેદનાને સહન નહિ કરી શકવાથી તે વિષય સેવવાને પ્રવૃત્ત થયો કે તુરત મરણ પામ્યો

## જુગારનું દૃષ્ટાંત

નિષધ દેશના રાજા નળને જુગાર રમવાનુ મોટુ વ્યસન હતુ તે એક સમયે પોતાના ભાઈ પુષ્કરની સાથે જુગાર રમવા લાગ્યો મત્રીઓએ તેને બહુ સમજાવ્યો, તોપણ તે સમજ્યો નહિ અને છેવટે ધન તથા રાજ્ય પણ હારી જઇને તેને દમયતીની સાથે વનમા જવુ પડ્યુ ત્યા દમયતી એક વસ્ત્રભેર તેની સાથે હતી તેની સાથે નળે ઘણુ દુ ખ ભોગવ્યું અને છેવટે તેને પણ તજીને તે એકલો વનેવન ભટકવા લાગ્યો આવુ દુ ખ નળ રાજાને જુગાર રમવાથી પડ્યુ હતુ માટે રાજાઓએ જુગારના વ્યસનમા પડવુ નહિ

## મદિરાપાનનું દૃષ્ટાંત

એક દિવસે યાદવો સાબ નામના યાદવોને પેટે લોઢાનુ લોઢુ બાધી, તેને સ્ત્રીનો વેશ પહેરાવીને દુર્વાસા મુનિની પાસે ગયા અને તે ઋષિની મસ્કરી કરીને પૂછવા લાગ્યા કે, આ સ્ત્રી ગર્ભવતી છે તેને શુ આવશે? ઋષિએ ક્રોધ કરીને યાદવોને કહ્યુ કે,–આ તો વાસુદેવનો પુત્ર સાબ છે અને તમે તેને સ્ત્રીનો વેશ પહેરાવીને અમારી મસ્કરી કરવામાટે લાવ્યા છો, માટે

તેના ઉદરમાથી લોઢાનું ભયંકર મુસળ ઉત્પન્ન થશે, અને તે તમારા સર્વ કુળનો નાશ કરશે તે સાભળીને યાદવો ઉદાસ થઈ ગયા અને પછી તે મુસળ લઇને શ્રીકૃષ્ણની પાસે ગયા અને તેને સર્વ વૃત્તાત કહ્યુ તે સાભળીને શ્રી કૃષ્ણે કહ્યુ કે, તમે આ મુસલને શિલા ઉપર ઘસીને તેના ભુકાને પાણીમા નાખી દો એટલે યાદવો તે મુસળને લઇને પ્રભાસ ક્ષેત્રમા ગયા અને ત્યા સમુદ્રના તટ ઉપર તે મુસળને ઘસીને તેનો ભુકો સમુદ્રના પાણીમા નાખી દીધો તે મુસળના ભુકામાથી પાન નામનુ તૃણ ઉગી નિકળ્યુ આ તૃણ સીધુ ઉગે છે અને તેને તરવારની પેઠે બન્ને બાજુ ધાર થાય છે. તે પછી એક દિવસે યાદવો સૂર્યગ્રહણ ઉપર પ્રભાસ તીર્થમા સ્નાન કરવાને ગયા હતા ત્યા સ્નાન ભોજન કરીને સારી પેઠે મદિરાપાન કર્યું તેથી મદોન્મત્ત થઈ ગયા અને પરસ્પર પાન નામના તૃણથી એક બીજાનો સહાર કરી નાખ્યો. પુરાણમા કહે છે કે, લાખો યાદવો તે સમયે પરસ્પર લઢીને મરી ગયા હતા મદિરાના વ્યસનથી આ રીતે કુળનો ક્ષય થાય છે

**कामः क्रोधस्तथा लोभो हर्षो मानो मदस्तथा ।**
**षड्वर्गमुत्सृजेदेनं तस्मिंस्त्यक्ते सुखी नृपः ॥ ५७ ॥**

કામ, ક્રોધ, લોભ, હર્ષ, માન (અભિમાન) તથા મદ આ છ વર્ગનો ત્યાગ કરવો. તેનો ત્યાગ કરવાથી રાજા સુખી થાય છે. ૫૭

**दाण्डक्यो नृपतिः कामात् क्रोधाच्च जनमेजयः ।**
**लोभादैलस्तु राजर्षिर्वातापिर्हर्षतोऽसुरः ॥ ५८ ॥**

દડક નામનો રાજા કામને વશ થવાથી કુટુંબ સાથે નાશ પામ્યો હતો, જનમેજય રાજા ક્રોધ કરવાથી કુટુંબ સાથે નાશ પામ્યો હતો, રાજર્ષિ ઐલ (પુરૂરવા) લોભથી નાશ પામ્યો હતો અને વાતાપિ નામનો અસુર હર્ષથી નાશ પામ્યો હતો.૫૮

ભાવાર્થ.–કામ, ક્રોધ, લોભ, હર્ષ, અભિમાન અને મદ આ ૭ શત્રુ ગણાય છે શત્રુ જેમ મનુષ્યોને મારી નાખે છે, તેમ આ કામાદિક પણ મનુષ્યોને મારી નાખે છે તેથી તેને શત્રુની ઉપમા આપવામા આવે છે.

## કામનું દૃષ્ટાંત

દડક નામનો એક રાજા ભોજ વશમા જન્મ્યો હતો. તે એક દિવસે મૃગયા કરવાને વનમા ગયો હતો ત્યા તૃષા લાગવાથી તે પાણી પીવા માટે ભૃગુ ઋષિના આશ્રમમા પેઠો. ત્યા ભૃગુની રૂપવતી તથા યૌવનવતી કન્યાને જોઇને તે કામાતુર થયો અને તેને પોતાના રથમા બેસાડીને પોતાના નગરમા આવ્યો થોડીવારમા ભૃગુ સમિધ તથા દર્ભ લઇને વનમાથી આશ્રમમા આવ્યા, અને જોયુ તો પોતાની પુત્રીને દીઠી નહિ એટલે તેણે ધ્યાન ધર્યું તો દડક રાજા તેને લઈ ગયો છે એમ જાણવામા આવ્યુ એટલે ભૃગુ ઋષિ ક્રોધે ભરાયા અને દડક રાજાને શાપ આપ્યો કે,–"સાત દિવસમા ધુળની વૃષ્ટિથી તારો તારા પરિવારની તથા દેશની સાથે નાશ થશે," આ પ્રમાણે ઋષિના શાપથી તેના નગરમા ધુળની વૃષ્ટિ થઈ ને તે રાજા મરણ પામ્યો, માટે રાજાએ અથવા તો મનુષ્યોએ કામને આધીન થવુ નહિ

## ક્રોધનું દૃષ્ટાંત

જનમેજય રાજાનો ક્રોધને લીધે નાશ થયો હતો જનમેજય રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞ આરભ્યો હતો તે યજ્ઞમા ઘોડાને સજ્ઞપન કર્યા પછી તે મરણ પામેલા ઘોડાના શિશ્નની સાથે યજમાનપત્ની પોતાની યોનિનો સ્પર્શ કરે છે આવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે તે પ્રમાણે જનમેજયની રાણી અશ્વમેધમા મરણ પામેલા ઘોડાના શિશ્નનો પોતાની યોનિથી સ્પર્શ કરવાને તૈયાર થઈ તે જોઇને ઇંદ્ર કામાતુર થયો અને તેણે મરેલા ઘોડાની કાયામા પ્રવેશ કરીને જનમેજયની રાણી સાથે સમાગમ કર્યો તે જોઇને ઋત્વિજોએ ઘોડાને માર્યો નથી, આમ જાણી રાજા જનમેજયને ઋત્વિજો ઉપર ક્રોધ થયો, અને તેણે કટુ વચનો કહીને ઋત્વિજોનો તિરસ્કાર કર્યો તથા તેઓને ચાપકાનો પ્રહાર કર્યો તે ઉપરથી ઋત્વિજોએ જનમેજયને શાપ આપ્યો કે, અમે શુદ્ધ છીએ, અમારામા કોઈ પણ જાતનુ કપટ નથી, છતા તેં અમને નિરપરાધીને માર્યા છે, માટે તારા મસ્તકના કટકા થઈ જાશે, આવો શાપ આપ્યો કે, તુરત તે રાજાના મસ્તકના કટકા થઈ ગયા

## લોભનું દૃષ્ટાંત

પુરૂરવા જે ઐલના નામથી પ્રખ્યાત હતો, તેને નૈમિષ્યારણ્યવાસી ઋષિઓએ યજ્ઞની રક્ષા કરવામાટે બોલાવ્યો હતો તે યજ્ઞમા સર્વ પાત્રો સુવર્ણના હતા, તે જોઇને પુરૂરવાના મનમા લોભ ઉત્પન્ન થયો, અને તેણે તેને લઈ જવાનો વિચાર કર્યો તે વાત ઋષિઓના જાણવામા આવી તેથી તેઓએ ક્રોધમા આવીને વજ્રના સરખી દર્ભની શલાકાનો પ્રહાર કરીને તેને મારી નાખ્યો

## હર્ષનું દૃષ્ટાંત

વાતાપિ તથા ઇલ્વલ નામના બે અસુર ભાઈ હતા તે મોટા માયાવી અને ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ લેનારા હતા વાતાપિ ઇલ્વલને બકરો બનાવીને તેના માસથી મુનિઓને ભોજન કરાવતો, અને ઋષિ ભોજન કરી રહેતા કે, ઓ ભાઈ ઇલ્વલ! આહી આવ! આમ તેને બોલાવતો કે ઇલ્વલ ઋષિઓનુ પેટ ચીરીને બહાર નિકળતો આ રીતે વાતાપિએ માયાથી ઘણા ઋષિઓના પ્રાણ લીધા એક દિવસે તે બન્ને ભાઇએ અગસ્ત્ય ઋષિને ભોજનને માટે નિમત્રણ કર્યું અને તેને માસનુ ભોજન કરાવ્યુ અગસ્ત્ય ઋષિએ ભોજન કર્યા પછી પોતાના પેટ ઉપર હાથ ફેરવ્યો કે, તેના પેટમા ઇલ્વલ હજમ થઈ ગયો તે પછી વાતાપિએ નિત્યની પેઠે પોતાના ભાઇને હાક મારી પરતુ કોણ ઉત્તર આપે? ઇલ્વલ તો ઋષિના પેટમા પચી ગયો હતો, તે જોઇને વાતાપિએ ગર્વમા આવી જઇને અગસ્ત્યની ઉપર હુમલો કર્યો કે, અગસ્ત્યે તેને પણ મારી નાખ્યો ત્યારથી ભોજન કરીને ઉઠ્યા પછી પેટ ઉપર હાથ ફેરવીને અગસ્ત્ય ઋષિનુ સ્મરણ કરવાનો સપ્રદાય પડ્યો છે અને એવુ માનવામા આવે છે કે તેમ કરવાથી ભોજન પચી જાય છે ભોજન કરનારાઓ ભોજન કર્યા પછી પેટ ઉપર હાથ ફેરવતી વખતે બોલે છે કે,

> "आतापी भक्षितो येन वातापी च महाबलः ।
> अगस्त्यस्य प्रसादेन भोजनं मम जीर्यताम् ॥

જે અગસ્ત્ય આતાપી (ઇલ્વલ)ને અને વાતાપીને ખાઈ ગયા હતા, તે અગસ્ત્યના પ્રસાદથી મારુ ભોજન પચી જાવ ”

**पौलस्त्यो राक्षसो मानान्मदाद् दम्भोद्भवो नृपः ।**
**प्रयाता निधनं ह्येते शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ॥ ५९ ॥**

**રાક્ષસ પૌલસ્ત્ય (રાવણ) માનથી અને દંભોદ્ભવ રાજા મદથી મરણ પામ્યો હતો. આ રાજાઓ છ શત્રુ વર્ગનો આશ્રય કરવાથી મરણ પામ્યા હતા. ૫૯**

### અભિમાનનું દૃષ્ટાંત

પુલસ્ત્યનો પુત્ર રાવણ અભિમાનથી નાશ પામ્યો હતો વાનરોએ અને રામે ખર, દૂષણ, વગેરેને મારી નાખ્યા અને તેઓ સમુદ્રમા સેતુ બાંધીને લકામા આવ્યા આવા તેના પરાક્રમ જાણ્યા તોપણ તેણે અભિમાનથી સીતા રામને સોપ્યા નહિ, તેથી રામે તેને મારી નાખ્યો હતો

### મદનું દૃષ્ટાંત

દંભોદ્ભવ રાજા મદને લીધે નાશ પામ્યો હતો તે મહા શૂર હતો અને યુદ્ધ કરવામાટે કોઈ યોધાને શોધતો હતો પરતુ તેને કોઈ પણ યોધો મળ્યો નહિ તે ઉપરથી તેણે નારદને પૂછ્યુ કે કોઈ યોધો બતાવો એટલે હુ તેની સાથે યુદ્ધ કરુ નારદે કહ્યુ કે, લઢવુ હોય તો બદરિકાશ્રમા જા ત્યા નર તથા નારાયણ તપ કરે છે તેની સાથે યુદ્ધ કર એટલે દંભોદ્ભવ ત્યા ગયો ને તેઓની સાથે યુદ્ધનો આરભ કર્યો તે પછી નરે દર્ભની શલાકારૂપી અસ્ત્રપ્રહારથી તેને ઢાકી દઈને સેના સાથે તેનો નાશ કર્યો. આ રીતે મદથી દંભોદ્ભવ નાશ પામ્યો હતો ૫૯

**शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः ।**
**अम्बरीषश्च नाभागो बुभुजाते चिरं महीम् ॥ ६० ॥**

**જમદગ્નિના જિતેંદ્રિય પુત્ર પરશુરામે તથા નાભાગના પુત્ર અંબરીષે શત્રુના છ વર્ગનો ત્યાગ કરીને ચિરકાળ સૂધી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કર્યું હતુ. ૬૦**

ભાવાર્થ –જમદગ્નિના જિતેંદ્રિય પુત્ર પરશુરામે તથા નાભાગના જિતેંદ્રિય પુત્ર અમ્બરીષે કામાદિક છ શત્રુઓનો ત્યાગ કરીને ઘણા વર્ષ સૂધી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કર્યું હતુ પરશુરામ તથા અમ્બરીષ રાજા મોટા જિતેંદ્રિય અને કામાદિક છ શત્રુને જિતનારા હતા, તેથી તેઓએ પૃથ્વી ઉપર ઘણા કાળ સૂધી રાજ્ય ભોગવ્યુ હતુ, માટે રાજાએ, શ્રીમતે અને સાધારણ મનુષ્યે કામાદિક છ શત્રુથી દૂર રહેવુ ૬૦

'ઇંદ્રિયજય' નામનુ પ્રકરણ ૧ લુ સમાપ્ત.

## પ્રકરણ ૨ જું

## વિદ્યાવૃદ્ધ સંયોગ

**वर्द्धयन्निह धर्मार्थौ सेवितौ सद्भिरादरात् ।**
**निगृहीतेन्द्रियः साधु कुर्वीत गुरुसेवनम् ॥ ६१ ॥**

સત્પુરુષો ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કર્યા પછી આદરથી જેને સેવે છે, એવા ધર્મની તથા અર્થની રાજાએ વૃદ્ધિ કરવી, તથા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માટે સારી રીતે ગુરુની સેવા કરવી. ૬૧

ભાવાર્થ –આ બીજા પ્રકરણનુ નામ વિદ્યાવૃદ્ધ સયોગ એવુ છે વિદ્યાવૃદ્ધ સયોગ એટલે સપૂર્ણ વિદ્યા ભણેલા ગુરુનો સમાગમ કરવો ઇંદ્રિયોનો વિજય કર્યા પછી જ પુરુષમા શાસ્ત્ર ભણવાની યોગ્યતા આવે છે અને શાસ્ત્રનુ અધ્યયન કરવામાટે વિદ્યાવૃદ્ધ કહેતા સપૂર્ણ વિદ્યા જાણનારા ગુરુની સેવા કરવાની જરૂર છે પહેલા પ્રકરણમા ઇંદ્રિયોને જિતવાની આવશ્યકતા, તેના ઉપાય, અને તેને આધીન થનારાનો નાશ વગેરે કહ્યુ હવે આ પ્રકરણમા વિદ્યા ભણવામાટે વિદ્યાવૃદ્ધ પુરુષનો સમાગમ કરવાની તથા તેની સેવા કરવાની વાત કહે છે ૬૧

**शास्त्राय गुरुसंयोगः शास्त्रं विनयवृद्धये ।**
**विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ ६२ ॥**

**શાસ્ત્ર ભણવામાટે ગુરુનો સમાગમ કરવો અને વિનયની વૃદ્ધિ માટે શાસ્ત્રનુ અધ્યયન કરવું. વિદ્યાભ્યાસથી વિનયી થયેલો રાજા દુઃખના સમયમાં ગભરાતો નથી. ૬૨**

ભાવાર્થ –વિનય એટલે કાર્યાકાર્યનુ જ્ઞાન અમુક કાર્ય મારે કરવા યોગ્ય છે અને અમુક કાર્ય મારે કરવા યોગ્ય નથી, આને શાસ્ત્રમા વિવેક કહે છે તે વિવેકની વૃદ્ધિ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી થાય છે જે રાજા વિદ્યા ભણીને કેળવાયલો હોય છે તે વિવેકી અને ધીર બને છે અને તે ગમે તેવા સકટના સમયમા પણ મુઝાતો નથી ૬૨

**वृद्धोपसेवी नृपतिः सतां भवति सम्मतः ।**
**प्रेर्यमाणोऽप्यसद्वृत्तैर्नाकार्येषु प्रवर्तते ॥ ६३ ॥**

**જે રાજા વિદ્યાવૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરે છે, તે રાજા સત્પુરુષોમા માન્ય થઈ પડે છે, અને દુરાચારી પુરુષો હલકા કૃત્યો કરવા માટે તેને પ્રેરે છે તો પણ તે હલકા કૃત્યો કરવા માટે પ્રવૃત્ત થતો નથી ૬૩**

**आददानः प्रतिदिनं कलाः सम्यङ् महीपतिः ।**
**शुक्लपक्षे प्रविचरन् शशाङ्क इव वर्द्धते ॥ ६४ ॥**

**આકાશમા વિહાર કરનારો ચંદ્ર જેમ શુકલ પક્ષમા રોજ રોજ કળાને ગ્રહણ કરે છે અને પૂર્ણિમાને દિવસે સોળ કળાથી સપૂર્ણ થાય છે, તેમ ધર્મથી વિજય કરનારો રાજા પણ દરરોજ ગુરુની પાસેથી જ્ઞાનવિદ્યા તથા કર્મવિદ્યારૂપી કળાઓને સારી રીતે ગ્રહણ કરે છે તો તે રાજાની લક્ષ્મી તથા કીર્તિ વૃદ્ધિ પામે છે. ૬૪**

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા રાજાને ચદ્રમાની સાથે સરખાવ્યો છે ચદ્ર જેમ શુકલપક્ષમા રોજ રોજ કળાને ગ્રહણ કરે છે તેથી પૂર્ણિમાને દિવસે તેનુ શરીર સપૂર્ણ કળાવાળુ થાય છે તેમ જ રાજા પણ જો રોજ રોજ ગુરુની પાસેથી વિદ્યારૂપી કળાને ગ્રહણ કરે છે તો તેની લક્ષ્મીમા અને કીર્તિમા મોટો વધારો થાય છે

**जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिमार्गानुसारिणः ।**
**भवन्ति ज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्त्तयश्च नभःस्पृशः ॥ ६५ ॥**

**રાજા જિતેંદ્રિય હોય, અને નીતિમાર્ગને અનુસરતો હોય તો તેની લક્ષ્મી ઝળહળતી થાય છે અને કીર્તિ આકાશનો સ્પર્શ કરે છે અર્થાત્ સ્વર્ગ સૂધી પહોંચે છે. ૬૫**

ભાવાર્થ—જે રાજા જિતેંદ્રિય હોતો નથી, તે રાજા વિદ્યાવૃદ્ધ ગુરુની સેવા કરે છે તો પણ વિદ્યાભ્યાસ કરી શકતો નથી. માટે રાજા જિતેંદ્રિય હોવો જોઇએ, એમ આ શ્લોકમા કહ્યુ છે આ ગ્રન્થમા નીતિવિદ્યાનુ પ્રાધાન્ય છે તેથી રાજા નીતિના માર્ગને અનુસરનારો હોવો જોઇએ, એમ કહ્યુ છે નીતિશાસ્ત્ર ભણ્યા પછી પણ રાજા જો તેનો ઉપયોગ કરતો નથી તો તે ફળદાયી નિવડતી નથી, એમ જણાવવા માટે ગ્રન્થકર્તા આગ્રહ કરે છે કે, રાજા નીતિશાસ્ત્રના માર્ગને અનુસરનાર હોવો જોઇએ

**इति स्म राजा विनयं नयान्वितो**
**निषेवमाणो नरदेवसेवितम् ।**
**पदं समाक्रामति भास्वरं श्रियः**
**शिरो महारत्नगिरेरिवोन्नतम् ॥ ६६ ॥**

**ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે રાજા ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સપાદન કરે છે, તે રાજા મેરુપર્વતના ઉન્નત શિખર સમાન અર્થાત્ સ્વર્ગના સમાન, મહા ભાસ્વર (પ્રકાશમાન) અને પૂર્વના રાજાઓએ સેવેલું એવું રાજ્ય સપાદન કરે છે. ૬૬**

ભાવાર્થ—આ સર્ગની સમાપ્તિમા બન્ને પ્રકરણમા કહેલા વિષયનો ઉપસહાર કર્યો છે તેમા આ શ્લોકમા રાજ્યસપાદન કરવામા ઇન્દ્રિયનિગ્રહની ખાસ જરૂર છે એમ દર્શાવ્યુ છે

**इयं हि लोकव्यतिरेकवर्त्तिनी**
**स्वभावतः पार्थिवता समुद्धता ।**

**बलात् तदेनां विनयेन योजये-**

**न्नयस्य वृद्धौ विनयः पुरस्सरः ॥ ६७ ॥**

**રાજાપણું સ્વભાવથી જ ઉદ્ધત હોવાય છે (અર્થાત્ રાજા સ્વાભાવિક રીતે જ ઉદ્ધત હોય છે) અને તેનું વર્તન પણ પ્રભુતાને લીધે લોકોના કરતાં ચઢિયાતા પ્રકારનું હોય છે. માટે રાજાને બળાત્કારથી વિનયી એટલે જિતેંદ્રિય બનાવવો જોઇએ. કારણ કે શાસ્ત્રાભ્યાસની વૃદ્ધિને માટે પ્રથમ વિનયની–જિતેંદ્રિયની જરૂર છે. ૬૭**

ભાવાર્થ–રાજાઓ સ્વભાવથી જ ઉદ્ધત હોય છે અને તેઓ સ્વતંત્ર હોવાથી તેઓનુ વર્તન લોકોના કરતા જૂદા જ પ્રકારનુ હોય છે પ્રજા રાજાને વશ હોવાથી ઉદ્ધત રીતે વર્તી શક્તી નથી; પરતુ રાજા સ્વતત્ર હોય છે તેના ઉપર કોઇનો પણ દાબ હોતો નથી તેથી તે પ્રભુતાના મદથી લોકોના કરતા જૂદી જ રીતે વર્તે છે, માટે તેને ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરાવવાની ખાસ જરૂર છે ઇંદ્રિયનિગ્રહ કર્યા પછી તે શાસ્ત્રનુ અધ્યયન કરી શકે છે અને તેને શાસ્ત્રીય વિષયોનુ જ્ઞાન થાય છે અને શાસ્ત્રનુ રહસ્ય સમજ્યા પછી જ તેનામાથી ઉદ્ધતાઈ દૂર થાય છે હાલમા ઘણા રાજાઓ તથા ઘણા શ્રીમતોનુ વર્તન આ શ્લોકમા કહ્યા પ્રમાણે ઉદ્ધત જોવામા આવે છે. તેઓ પ્રજાની દરકાર નહિ કરતા મરજી માફક વર્તે છે, અને તેને પરિણામે પોતાના રાજ્યની તથા ધનની પાયમાલી કરે છે માટે રાજાએ અથવા તો શ્રીમાને પ્રથમ ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરવાની જરૂર છે અને તે પછી નીતિશાસ્ત્ર ભણવાની જરૂર છે

**परां विनीतः समुपैति सेव्यतां**

**महीपतीनां विनयो विभूषणम् ।**

**प्रवृत्तदानो मृदुसञ्चरत्करः**

**करीव भद्रो विनयेन शोभते ॥ ६८ ॥**

**ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને વિનીત થયેલા રાજાની સર્વે લોકો અત્યત સેવા કરે છે. વિનય (ઇંદ્રિયનિગ્રહ) એ રાજાઓનુ આભૂષણ**

**ગણાય છે. જેના ગંડસ્થળમાંથી મદ ઝરે છે, તથા જે મૃદુતાથી પોતાની શુંડને ફેરવે છે, એવો ભદ્ર જાતિનો હાથી જેમ વિનયથી શોભે છે તેમ નિત્ય દાન દેનારો તથા કોમળપણાથી પ્રજાની પાસેથી કર વસુલ કરનારો સદાચારી રાજા પણ વિનયથી શોભે છે. ૬૮**

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા વિનયી રાજાની પ્રશસા કરીને તેને કેળવાયલા ભદ્ર જાતિના હાથીની સાથે સરખાવ્યો છે. ભદ્ર જાતિનો હાથી પોતાનો કર કહેતા શુડ મૃદુતાથી આસપાસ ફેરવે છે પરતુ તેથી કોઇને દુ ખ દેતો નથી તેમ વિનયી રાજા પણ પોતાની પ્રજા ઉપર જુલમ કરીને કર લેતો નથી પરતુ મૃદુતાથી કર લે છે, અને તે પણ યોગ્ય કર લે છે તેને માટે રાજાને વિનયની જરૂર પડે છે એટલા માટે જ આ શ્લોકમા કહ્યુ છે કે, રાજા વિનયથી શોભે છે અર્થાત્ વિનીત રાજા જ રાજ્ય ચલાવી શકે છે અને પ્રજાને રંજન કરી શકે છે

**गुरुस्तु विद्याधिगमाय सेव्यते**
**श्रुता च विद्या मतये महात्मनाम् ।**
**श्रुतानुवर्त्तीनि मतानि वेधसा-**
**मंसशयं साधु भवन्ति भूतये ॥ ६९ ॥**

**વિદ્યા ભણવા માટે ગુરુની સેવા કરવામાં આવે છે, ગુરુની પાસેથી અર્થપૂર્વક વિદ્યા ભણવાથી મોટા મનના રાજાઓને બુદ્ધિનો લાભ થાય છે અને વિદ્વાનોના શાસ્ત્રાનુસાર મતો રાજાઓનું સર્વથા સારી રીતે કલ્યાણ કરે છે. ૬૯**

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા વિદ્યાવૃદ્ધની સેવાનુ ફળ દર્શાવતા કહે છે કે, વિદ્યાવૃદ્ધની સેવા કરવાથી વિદ્યાનો લાભ થાય છે વિદ્યાથી પુરુષ બુદ્ધિમાન્ થાય છે અને બુદ્ધિમાન્ પુરુષો જે જે મતો બાધે છે, તે સર્વ શાસ્ત્રોને અનુસરનારા હોવાથી તેના સર્વ કાર્યો રુડી રીતે સિદ્ધ થાય છે પરતુ જેઓએ શાસ્ત્રનુ અધ્યયન કર્યુ નથી તેવા મૂર્ખ પુરુષો કાર્ય સાધવા માટે

જે મતો બાધે છે, તે મતો ઘુણાક્ષરના જેવા હોય છે તેનાથી કદાચ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે અને કદાચ થતી પણ નથી.

**सुनिपुणमुपसेव्य सद्गुरुं शुचिरनुवृत्तिपरो विभूतये ।**
**भवति हि विनयोपसंहितो नृपतिपदाय शमाय च क्षमः ॥ ७० ॥**

જે પુરુષ બહારથી તથા અંદરથી પવિત્ર થઇને પોતાના અભ્યુદયને માટે વિદ્યાવૃદ્ધ ગુરુની સુનિપુણતાથી સેવા કરે છે, તે પુરુષ વિનયી થાય છે તથા રાજપદ મેળવવા માટે અને પરલોકમા જવા માટે સમર્થ થાય છે. ૭૦

**अविनयरतमादराहते वशमवशं हि नयन्ति विद्विषः ।**
**श्रुतविनयनिधिं समाश्रितस्तनुरपि नैति पराभवं क्वचित् ॥७१॥**

પરંતુ જે રાજા ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રાત દહાડો રચ્યોપચ્યો રહે છે, તથા વ્યસનોને આધીન હોય છે, તે રાજાને શત્રુઓ પરિશ્રમ વિના વશ કરી લે છે પરતુ જે રાજા શાસ્ત્રનો તથા ઇન્દ્રિયજયરૂપી નિધિનો આશ્રય કરે છે તે રાજા નાનો હોય છે તોપણ (એટલે થોડા ગામનો ધણી હોય છે તોપણ) કોઈ દિવસ પરાજય પામતો નથી (શત્રુઓ તેને વશ કરી શકતા નથી). ૭૧

ઇતિ શ્રી કામદકીય નીતિસારમા ઇદ્રિય જય, તથા *વિદ્યાવિનય સયોગ નામનો સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

---

* આ બીજા પ્રકરણના આરભમા 'विद्यावृद्धसयोग' એવુ બીજા પ્રકરણનુ નામ રાખવામા આવ્યુ છે અને સમાપ્તિમા *विद्याविनयसयोग* એવુ નામ લખ્યુ છે આ બન્નેનો તાત્પર્યાર્થ એક જ છે

# સર્ગ ૨ જો–પ્રકરણ ૩ જું

## વિદ્યાવિભાગ

**आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं च पार्थिवः ।**
**तद्विद्यैस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद् विनयान्वितः ॥ १ ॥**

**રાજાએ નીતિશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરીને વિનયી થયા પછી आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता અને दंडनीति આ ચાર વિદ્યાને જાણનારા અને તેમાં કહેલા કાર્યોનો પ્રયોગ કરનારા પુરુષોની પાસે તે ચારેય વિદ્યાનો વિચાર કરવો. ૧**

ભાવાર્થ–રાજાએ દડનીતિનુ અધ્યયન કર્યા પછી પોતાના દેશનો અભ્યુદય થાય તેવા કાર્યો કરવા તથા શત્રુના દેશને તાબે કરવા માટે ઉપાયો યોજવા જ્યા સૂધી પોતાનુ રાજ્ય સ્થિર થતુ નથી ત્યા સૂધી બીજાનુ રાજ્ય તાબે કરી શકાતુ નથી માટે પ્રથમ પોતાના રાજ્યની સ્થિર સ્થિતિ કરવાના ઉપાયો ૭ સર્ગમા કહેવામા આવશે તેમા આ સર્ગમા નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકરણ છે,–વિદ્યાવિભાગ, વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા, અને દડમાહાત્મ્ય તેમાં વિદ્યાવૃદ્ધોની સાથે તે તે વિદ્યા સબધી વિચાર કરવો, એ પ્રથમ ઉપાય છે. કારણ કે લોકોની સ્થિતિનો આધાર વિદ્યાના ઉપર છે. માટે પ્રથમ સર્ગમા વિદ્યાવૃદ્ધોની સાથે સમાગમ કરવા વિશે કહ્યુ અને આ બીજા સર્ગના આરભમા વિદ્યાના વિભાગવિશે વર્ણન કરવામા આવશે आन्वीक्षिकी વિદ્યામા સર્વ પદાર્થના સ્વભાવનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે અને સર્વ વિદ્યાનો વિચાર કરવામા તે ઉપયોગી છે, તેથી आन्वीक्षिकी સર્વ વિદ્યામાં મુખ્ય વિદ્યા ગણાય છે તેથી તેને પ્રથમ કહી છે બીજી વિદ્યા त्रयी એટલે વેદવિદ્યા છે તેમા ધર્મનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે માટે ધર્મની વ્યવસ્થા કરવા માટે બીજી त्रयी વિદ્યા ગણાવી છે ત્રીજી वार्ता વિદ્યા કહેતા આજીવિકાના સાધનભૂત વિદ્યા છે, જેમા કૃષિ, વ્યાપાર વગેરેનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે અને ચોથી दडनीति નામની વિદ્યા છે. ઉપર કહેલી ત્રણ વિદ્યાના કાર્યોમા જો વિઘ્ન નડે તો તેને દૂર કરવા માટે दडनीतिનો ઉપયોગ

કરવો પડે છે વળી પ્રથમની ત્રણ વિદ્યાનો કદાચ નાશ પણ થાય છે પરતુ દડનીતિ તો હમેશા રહેનારી છે પ્રત્યેક વિદ્યા પોતપોતાના વ્યાપારથી લોકોનુ યોગ ક્ષેમ કરે છે. त्रयी વિદ્યા તથા वार्ता વિદ્યા વિદ્યાના, ધર્મના અને અર્થના કાર્યો કરવામા સહાય કરે છે ત્યારે दडनीति નામની વિદ્યા વર્તમાન કાર્યોનુ તથા થયેલા કાર્યોનુ રક્ષણ કરે છે ચાર વિદ્યામા પ્રથમ કહેલી आन्वीक्षिकी નામની વિદ્યા સર્વ વિદ્યાના તત્વનો પ્રકાશ કરનારી હોવાથી અત્યત ઉપયોગી છે તેને માટે કૌટિલ્યકૃત અર્થશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે,–

**प्रदीप सर्वविद्यानामुपाय सर्वकर्मणाम् ।**
**आश्रय· सर्वधर्माणा शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥**

आन्वीक्षिकी–વિદ્યાને સદાય સર્વ વિદ્યાનો પ્રકાશ કરનારી, સર્વ કર્મના ઉપાયરૂપ અને સર્વ ધર્મના આશ્રયરૂપ માનેલી છે આ રીતે ચારે વિદ્યા અનુક્રમે પોતપોતાનુ કાર્ય કરનારી છે માટે રાજાએ તે તે વિદ્યા જાણનારા વિદ્વાનોની સાથે તે તે વિદ્યાવિશે વિચાર કરવો તથા પોતાના દેશમા તે તે વિદ્યાનો પ્રચાર કરવો

**आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।**
**विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः ॥ २ ॥**

**आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता, અને दंडनीति આ ચાર વિદ્યા નિત્ય છે અર્થાત્ કોઈ પણ દિવસ નાશ નહિ પામે તેવી છે અને લોકોની મર્યાદા, આ ચાર વિદ્યાને આધારે ટકી રહેલી છે. ૨**

ભાવાર્થ –આ ચાર વિદ્યા હમેશા રહેનારી છે અને લોકોની વ્યવસ્થા પણ આ ચાર વિદ્યાને આધારે જ ટકી રહેલી છે

**त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या हि मानवाः ।**
**त्रय्या एव विभागोऽयं येयमान्वीक्षिकी मता ॥ ३ ॥**

**મનુના શિષ્યો કહે છે કે त्रयी, वार्ता અને दंडनीति આ રીતે ત્રણ વિદ્યા છે અને आन्वीक्षिकी વિદ્યાને વેદવિદ્યાના જ એક વિભાગરૂપે માનવામા આવી છે. ૩**

ભાવાર્થ —आन्वीक्षिकी વિદ્યા પદાર્થના સ્વરૂપને જણાવનારી હોવાથી તે હેતુવિદ્યા કહેવાય છે અને તે બે પ્રકારની છે. એક વેદને અનુસરનારી અને બીજી વેદમા જ રહેનારી. વેદને અનુસરનારી વિદ્યા તે સાખ્યશાસ્ત્ર અને બીજી મીમાસાશાસ્ત્ર આ બન્ને વિદ્યા પૂર્વપક્ષ તથા ઉત્તરપક્ષરૂપે તત્વની વ્યવસ્થા કરનારા વેદનોજ એક ભાગ છે માટે આન્વીક્ષિકી વિદ્યાનો ત્રયી વિદ્યામા અતર્ભાવ થઈ જાય છે તેથી ત્રણ જ વિદ્યા છે, આવો મનુના શિષ્યોનો મત છે

**वार्ता च दण्डनीतिश्च द्वे विद्ये इत्यवस्थिताः ।**
**लोकस्यार्थप्रधानत्वाच्छिष्याः सुरपुरोधसः ॥ ४ ॥**

**બૃહસ્પતિના શિષ્યો માને છે કે;—वार्ता તથા दंडनीति આ બે જ વિદ્યા છે. કારણ કે લોકો ધનને મુખ્ય માને છે અને તે ધનનો આધાર આ બે વિદ્યાના ઉપર રહેલો છે. ૪**

ભાવાર્થ —ચારેય વર્ણની પ્રજા ધનને મુખ્ય માને છે કારણ કે ધનથી ધર્માચરણ કરી શકાય છે તથા સુખનો ઉપભોગ થઈ શકે છે અને તે ધન વાર્તાથી એટલે ખેતીવાડી અને વ્યાપાર વગેરેથી મેળવી શકાય છે. તથા દડનીતિથી પણ ધનનો લાભ થઈ શકે છે માટે वार्ता અને दडनीति આ બે જ વિદ્યા મુખ્ય છે, આમ બૃહસ્પતિના શિષ્યો માને છે

**एकैव दण्डनीतिस्तु विद्येत्यौशनसाः स्थिताः ।**
**तस्यां हि सर्वविद्यानामारम्भाः सम्प्रतिष्ठिताः ॥ ५ ॥**

**શુક્રાચાર્યના શિષ્યો માને છે કે;—એક दंडनीति જ વિદ્યા છે. કારણ કે સર્વ વિદ્યાના વ્યાપારો (કાર્યો) દંડનીતિને આધારે ટકી રહેલા છે. ૫**

ભાવાર્થ —જેમ આખો રથ રથના પૈડામા રહેલી નાભિને આધારે ટકી રહેલો હોય છે તેમ જ આન્વીક્ષિકી વગેરે સર્વ વિદ્યાના વ્યાપાર दडनीति ને આધારે ટકી રહેલા છે. જો દડનીતિનો ઉપયોગ કરવામા આવે નહિ તો

લોકસ્થિતિ બગડી જાય અને તેને અગે સર્વ વિદ્યાના પઠન પાઠનનો અભાવ થઈ જાય. માટે दडनीति એજ એક વિદ્યા છે જેના ઉપયોગથી બીજી સર્વ વિદ્યા જગતમા ટકી રહેલી છે આ મત શુક્રાચાર્યના શિષ્યોનો છે.

**विद्याश्चतस्र एवैता इति नो गुरुदर्शनम् ।**
**पृथक् पृथक् प्रसिद्ध्यर्थं यासु लोको व्यवस्थितः ॥ ६ ॥**

અમારા ગુરુનો મત એવો છે કે;–आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता અને दंडनीति આ ચારેય વિદ્યા છે. તે વિદ્યા જૂદી જૂદી રીતે પોતાનાં ફળ આપે છે અને ચારેય વર્ણની પ્રજા આ વિદ્યાનો આશ્રય કરી રહેલી છે. ૬

ભાવાર્થ –આ નીતિસારના કર્તા કામદકના ગુરુ કૌટિલ્ય–( ચાણક્ય ) છે કામદક તેનો મત છેવટે દર્શાવતા કહે છે કે, અમારા ગુરુનો મત એવો છે કે વિદ્યા ચાર છે જો કે પૂર્વાચાર્યે વિદ્યાના સબધમા પોતાના જે મત દર્શાવ્યા છે તે યોગ્ય છે, તોપણ પ્રત્યેક વિદ્યાનુ ફળ ભિન્ન ભિન્ન છે તેથી ચારેય વિદ્યા ભિન્ન ભિન્ન હોવી જોઇએ, અને ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રજા ભિન્ન ભિન્ન ફળના લાભ માટે તે ચારેય વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે

**आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ ।**
**अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयेतरौ ॥ ७ ॥**

आन्वीक्षिकी વિદ્યા પદાર્થના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવનારી છે, त्रयी વિદ્યા ( વેદ વિદ્યા ) ધર્મનુ તથા અધર્મનું જ્ઞાન કરાવનારી છે, वार्ता વિદ્યા અર્થનું તથા અનર્થનું જ્ઞાન કરાવનારી છે, અને दंडनीति થી ન્યાયનું તથા અન્યાયનું જ્ઞાન થાય છે. આ રીતે ચાર વિદ્યાનું ભિન્ન ભિન્ન ફળ છે. ૭

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા વિદ્યાનુ સ્વરૂપ વર્ણવવામા આવ્યુ છે. आन्वीक्षिकी યૌગિક શબ્દ છે અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે,–प्रत्यक्षपरोक्षाभ्या ईक्षितस्य अर्थस्य अनु पश्चात् ईक्षणं अन्वीक्षा सा प्रयोजन यस्या. सा 'आन्वीक्षिकी

अनुमानात्मना। અર્થાત્ આન્વીક્ષિકી એટલે અનુમાન વિદ્યા સોળ પદાર્થ તથા સાત પદાર્થવાદી ન્યાય વૈશેષિક વગેરે દર્શન શાસ્ત્રોનો આન્વીક્ષિકી વિદ્યામા સમાવેશ થાય છે. પદાર્થના સ્વરૂપનુ યથાર્થ રીતે જ્ઞાન થવુ, આ આન્વીક્ષિકી વિદ્યાનુ ફળ છે ધર્મનુ તથા અધર્મનુ જ્ઞાન ત્રયી વિદ્યાથી (વેદવિદ્યાથી) થાય છે. વેદમા કહ્યુ છે કે,—યજ્ઞ, વેદાધ્યયન એ ધર્મ છે, અને લસુન-ભક્ષણ, માસભક્ષણ એ અધર્મ છે વાર્તા વિદ્યાથી અર્થનુ તથા અનર્થનુ જ્ઞાન થાય છે સમય ઉપર બીજ વાવવામા આવે છે તો ધાન્ય નિપજે છે અને તેથી અર્થનો લાભ થાય છે પરતુ સમય વગર એટલે ઋતુ વગર જો બીજ રોપવામા આવે છે તો બીજ નિષ્ફળ જાય છે અને તેની સાથે ધનની પણ હાનિ થાય છે આ જ્ઞાન વાર્તાશાસ્ત્રથી થાય છે પોતાના કરતા મોટા લોકોની સાથે સધિ કરવાથી યોગ તથા ક્ષેમનો લાભ થાય છે. તેનુ નામ નય કહેતા ન્યાય છે પરતુ મોટા પુરુષોની સાથે યુદ્ધ કરવાથી પોતાને હાનિ પહોચે છે તેનુ નામ અનય કહેતા અન્યાય છે. આ બન્નેનુ જ્ઞાન નીતિ શાસ્ત્રથી થાય છે.

**आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्ताः सतीर्विद्याः प्रचक्षते ।**
**सत्योऽपि हि न सत्यस्ता दण्डनीतेस्तु विप्लवे ॥ ८ ॥**

**નીતિ જાણનારાઓ आन्वीक्षिकी, त्रयी અને वार्त्ता આ વિદ્યાને (લો-કોનો ઉપકાર કરનારી હોવાથી) સત્ય વિદ્યા કહે છે. પરતુ दण्डनीतिનો નાશ થવા પછી તે હયાતીમા હોવા છતા પણ નિરુપયોગી થઈ પડે છે તેથી નહિ જેવી થઈ પડે છે. (નકામી થઈ પડે છે.) ૮**

ભાવાર્થ—ચારેય વિદ્યાના ભિન્ન ભિન્ન ફળ છે પરતુ તેમા दण्डनीति નામની વિદ્યા મુખ્ય છે, અને બીજી વિદ્યા ગૌણ છે જો दण्डनीति નામની વિદ્યાનો યથોચિત ઉપયોગ કરવામા આવે છે તો તો आन्वीक्षिकी વગેરે વિદ્યાઓ પણ ઉપયોગી થાય છે પરતુ દડનીતિ વિદ્યાનો અયોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવામા આવે છે અથવા તો તેનો ઉપયોગ જ કરવામા આવતો નથી તો ઉપરની ત્રણેય વિદ્યા વિદ્યમાન છતા પણ અવિદ્યમાન જેવી થઈ પડે છે અર્થાત્ નિરુપયોગી થઈ પડે છે.

**दण्डनीतिर्यदा सम्यङ्नेतारमधितिष्ठति ।**
**तदा विद्याविदः शेषा विद्याः सम्यगुपासते ॥ ९ ॥**

જ્યારે દંડનીતિ, નેતાનો સારી રીતે આશ્રય કરે છે અર્થાત્ વિજિગીષુ રાજા જો દંડનીતિનો સદુપયોગ કરે છે તો, વિદ્યા ભણનારાઓ સર્વ વિદ્યાનું સારી રીતે અધ્યયન કરી શકે છે. ૯

**वर्णाश्चैवाश्रमाश्चैव विद्यास्वासु प्रतिष्ठिताः ।**
**रक्षेत् ता रक्षणात् तासां तद्धर्मस्यांशभाङ् नृपः ॥ १० ॥**

બ્રાહ્મણાદિક ચાર વર્ણો અને બ્રહ્મચારી આદિ ચાર આશ્રમો આ ચાર વિદ્યાનુ અધ્યયન કરીને પોતાની જીવિકા કરે છે માટે રાજાએ તે ચારેય વિદ્યાનુ રક્ષણ કરવું જોઈએ. ચારેય વિદ્યાની રક્ષા કરવાથી રાજા ચાર વર્ણના તથા ચાર આશ્રમના લોકોએ કરેલા ધર્મનો ભાગીદાર થાય છે. ૧૦

ભાવાર્થ –બ્રાહ્મણો વેદનુ અધ્યયન કરે છે, ક્ષત્રિયો દંડનીતિનુ અધ્યયન કરે છે, વૈશ્યો તથા શૂદ્રો વાર્તા વિદ્યાનુ ( અર્થશાસ્ત્રનુ ) અધ્યયન કરે છે અને બ્રહ્મચારી વગેરે આન્વીક્ષિકી વગેરે તત્વવિદ્યાનુ અધ્યયન કરે છે અને તે તે વિદ્યા ભણ્યા પછી તેના ફળનો ઉપયોગ કરે છે માટે રાજાએ તે સર્વ વિદ્યાનુ રક્ષણ કરવાની જરૂર છે રાજા જો आन्वीक्षिकी વગેરે વિદ્યાનુ રક્ષણ કરે છે તો ચાતુર્વર્ણ્યની પ્રજા તે તે વિદ્યાનુ અધ્યયન કરીને જે ધર્માચરણ કરે છે, તે ધર્મમાથી રાજાને તેનો છટ્ઠો ભાગ મળે છે.

### ચાર વિદ્યાનું સ્વરૂપ.

**आन्वीक्षिक्यात्मविद्या स्यादीक्षणात् सुखदुःखयोः ।**
**ईक्षमाणस्तया तत्त्वं हर्षशोकौ व्युदस्यति ॥ ११ ॥**

आन्वीक्षिकी વિદ્યાથી સુખનું તથા દુ:ખનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. માટે તે आत्मविद्या કહેવાય છે. રાજા જો આત્મવિદ્યાથી તત્વનું અવ-

**લોકન કરે છે તો તેને અભ્યુદય વખતે હર્ષ થતો નથી અને સંકટ વખતે શોક થતો નથી. ૧૧**

ભાવાર્થ —आन्वीक्षिकी વિદ્યાથી પદાર્થના સ્વભાવનુ જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ તે હેતુ વિદ્યા છે આ વિદ્યાથી પદાર્થના તત્વનુ જ્ઞાન થાય છે અને તેથી અમુક સુખનુ સાધન છે અમુક દુ ખનુ સાધન છે આવુ જ્ઞાન થાય છે આ રીતે સુખ દુ ખના કારણનુ જ્ઞાન થયા પછી મનુષ્યને ક્ષણભગુર એવો અભ્યુદય થવાથી હર્ષ થતો નથી તેમ અકસ્માત્ આવેલા દુ ખથી શોક પણ થતો નથી પરંતુ જીવતા પુરુષની નલ, યુધિષ્ઠિર રાજાની પેઠે પડતી ચડતી થયા જ કરે છે આમ તે જાણે છે

**ऋग्यजुःसामनामानस्त्रयो वेदास्त्रयी स्मृता ।**
**उभौ लोकाववाप्नोति त्रय्यां तिष्ठन् यथाविधि ॥ १२ ॥**

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ આ ત્રણ વેદ **त्रयी** વિદ્યાના **નામથી કહેવાય છે. જે પુરુષ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી त्रयीमा કહેલા કર્મ કરે છે, તે પુરુષ આ લોકમા સુખ ભોગવે છે અને મરણ પછી સ્વર્ગમાં પણ સુખ ભોગવે છે. ૧૨**

**अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।**
**धर्मशास्त्रं पुराणं च त्रयीदं सर्वमुच्यते ॥ १३ ॥**

**છ અંગ, ચાર વેદ, મીમાંસા, ન્યાયશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ આ સર્વ त्रयीના નામથી કહેવાય છે ૧૩**

ભાવાર્થ —૧૨ મા શ્લોકમા કહેલા ત્રણ વેદની જ त्रयी વિદ્યામા ગણના નથી, પરતુ તે ઉપરાત બીજાં શાસ્ત્રોનો પણ त्रयी વિદ્યામા સમાવેશ થાય છે એ વાત આ શ્લોકમા કામદકે દર્શાવી છે ને તે શાસ્ત્રપ્રમાણ છે,— શિક્ષા, કલ્પસૂત્ર, વ્યાકરણ, છદસ્, નિરુક્ત, અને જ્યોતિ શાસ્ત્ર આ છ વેદના અગો, અથર્વ વેદ સહિત ત્રણ વેદ, વેદની વ્યાખ્યા રૂપ મીમાસાશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્ર, તથા બ્રાહ્મણ ગ્રથમા કહેલા

પુરાણ જેનાથી સર્વ લોકોની ઉત્પત્તિ તથા સહારનુ જ્ઞાન થાય છે, તે આ સર્વ શાસ્ત્રનો ત્રયી વિદ્યામા સમાવેશ થાય છે

**पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वार्ता वार्ता तु जीवनम् ।**
**सम्पन्नो वार्तया साधु नावृत्तेर्भयमृच्छति ॥ १४ ॥**

**પશુપાલન કર્મ, ખેતીવાડીનું કર્મ અને વ્યાપાર કર્મ આ સર્વનો વાર્તા વિદ્યામાં ( અર્થ શાસ્ત્રમા ) સમાવેશ થાય છે. અર્થાત્ વાર્તા વિદ્યા ભણવાથી પશુપાલન વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે. લોકો જે વિદ્યાથી પોતાની આજીવિકા કરી શકે તેનુ નામ વાર્તા. જે પુરુષ વાર્તા વિદ્યામા સારી રીતે કુશળ હોય છે, તે પુરુષને કદી પણ આજીવિકાનો ભય રહેતો નથી. ૧૪**

ભાવાર્થ –ગાય, બળદ, ઘોડા વગેરે પશુઓને ઉછેરવા, માંદા પડે ત્યારે તેઓની ચિકિત્સા કરવી વગેરે બાબત પશુપાલન કર્મ કહેવાય છે ગાતમ, શાલિહોત્ર વગેરેએ પશુપાલનવિદ્યાના શાસ્ત્રો લખ્યા છે કયા સમયમા કેવી ભૂમિમા કયા બીજને રોપવા, તેને કેવુ ખાતર નાખવુ વગેરે વિદ્યાને કૃષિ-કર્મ કહે છે અને આ કૃષિશાસ્ત્ર પરાશર, વરાહમિહિર વગેરેએ રચ્યા છે અને તેમા વનસ્પતિની ખેતીવિશે વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે વ્યાપારને पण्य કહેવામા આવે છે વિદેહ નામના રાજાએ वाणिज्यशास्त्र રચ્યુ છે તેમા સ્વદેશ પરદેશમા વ્યાપાર કેવી રીતે કરવો, તે વિશે વ્યાપારના ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોનુ તથા તેના મૂલ્ય વિશે વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે આ સર્વનો वार्ता વિદ્યામા સમાવેશ થાય છે. वार्ता શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે वर्तते जीवति अनया इति वार्ता મનુષ્યો જેનાથી પોતાની આજીવિકા કરી શકે તેનુ નામ वार्ता જે પુરુષ वार्ता વિદ્યામા ( વ્યાપારશાસ્ત્રમા ) સારી રીતે કુશળ હોય છે, તે પુરુષને આજીવિકાનો ભય રહેતો જ નથી

**दमो दण्ड इति प्रोक्तस्तात्स्थ्याद् दण्डो महीपतिः ।**
**तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनान्नीतिरुच्यते ॥ १५ ॥**

**પ્રહાર કરવો, દુ.ખ દેવું, ધન હરી લેવું વગેરે કર્મથી દમન કરવું તેને दंड કહે છે. તે दंड રાજાને વિશે રહે છે, તેથી રાજા दंड**

**કહેવાય છે. તે રાજાની જે નીતિ, તે दंडनीति કહેવાય છે. नयन नीतिः કહેતાં દંડનો પ્રચાર કરવો તેનું નામ दंडनीति અર્થાત્ રાજવિદ્યા. ૧૫**

ભાવાર્થ –દમ શબ્દનો અર્થ દંડ છે તે દડ અનેક પ્રકારનો છે, અપરાધીનો વધ કરવો, તેની પાસેથી ધન છિનવી લેવુ, તેને કેદ કરવો વગેરે કર્મ દમ કહેવાય છે નીતિના સામ, દામ, ભેદ વગેરે અનેક ભેદ છે છતા નીતિનો दडनीति શબ્દથી વ્યવહાર કરવામા આવે છે. લોકોમા અનેક દોષો હોય છે અને તેઓને જો દડનીતિથી વશ કરવામા આવે છે તો જ જગતનો શુદ્ધ વ્યવહાર ચાલે છે. ભગવાન્ મનુ દડનુ માહાત્મ્ય વર્ણવતા કહે છે કે,—

“ सर्वो दंडजितो लोको दुर्लभो हि शुचिः क्वचित् ।
दंडस्य हि भयात्कृत्स्नं जगद्भोगाय कल्पते ॥

આખુ જગત્ દડથી તાબે રહે છે કારણ કે પવિત્ર મનનો પુરુષ દુર્લભ હોય છે અને તે પણ કોઇક જ ઠેકાણે હોય છે આખુ જગત્ દડના ભયથી જ તાબામા રહીને બીજાના ઉપયોગમા આવે છે.”

આ દડ તે ધર્મનુ સ્વરૂપ છે ન્યાયી રાજા જો તેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરે છે તો પોતાના દેશનો અને પોતાની પ્રજાનો અભ્યુદય કરે છે અને તેનુ રાજ્ય પણ ઘણા વર્ષ સુધી ટકી રહે છે તે દંડનો नयन કહેતા પ્રચાર કરવો, તેનુ નામ દડનીતિ કહેવાય છે આ દડનીતિને રાજવિદ્યા પણ કહેવામા આવે છે. આ दडनीति નામના શાસ્ત્રમા રાજાએ દડનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, કોને દડ કરવો, કોને ન કરવો, દડનુ સ્વરૂપ કેવુ છે વગેરે અનેક વિષયોનો વિચાર કરવામા આવ્યો છે

**तयात्मानं च शेषाश्च विद्याः पायान्महीपतिः ।
विद्या लोकोपकारिण्यस्तत्पाता हि महीपतिः ॥ १६ ॥**

**મહીપતિએ આ દંડનીતિથી પોતાનું તથા आन्वीक्षिकी વગેરે વિદ્યાનું રક્ષણ કરવું કારણ કે આ વિદ્યા જગતનો ઉપકાર કરનારી છે. માટે તે વિદ્યાનુ પાલન કરનારો રાજા મહીનો પતિ ગણાય છે. ૧૬**

ભાવાર્થ –વિદ્યા જગતનો ઉપકાર કરનારી છે માટે તેનુ પાલન કરવુ, એ પૃથ્વીપતિનો ધર્મ છે. પરતુ તેના પહેલા રાજાએ પોતાની પણ રક્ષા કરવાની જરૂર છે. પોતાનુ રક્ષણ કર્યા પછી દેશનો ઉદય કરનારી લોકોપકારક વિદ્યાઓની પણ રાજાએ રક્ષા કરવી.

**विद्याभिराभिर्निपुणं चतुर्वर्गमुदारधीः ।**
**विद्यात् तदासां विद्यात्वं 'विद ज्ञाने' निगद्यते ॥ १७ ॥**

**ઉદાર બુદ્ધિવાળા રાજાએ આન્વીક્ષિકી વગેરે વિદ્યા ભણવી ને એ વિદ્યાદ્વારા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થને યથાર્થ રીતે જાણવા જોઈએ. પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવવું, આ વિદ્યાનું વિદ્યાત્વ છે અને 'विद्या' શબ્દ 'विद् ज्ञाने' આ જ્ઞાનાર્થક विद् ધાતુ ઉપરથી સિદ્ધ થયો છે. ૧૭**

ભાવાર્થ–आन्वीक्षिकी વગેરેને વિદ્યા કહેવાનુ કારણ એવુ છે કે, चतुवर्गो वेद्यते आभि इति विद्या। आन्वीक्षिकी વગેરેથી ચાર વર્ગનુ જ્ઞાન થાય છે, માટે તેને વિદ્યા કહેવામા આવે છે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, આ ચાર વર્ગ કહેવાય છે તે જાણવા માટે आन्वीक्षिकी વગેરે વિદ્યાનો ઉપયોગ પડે છે આ શ્લોકમા विद्या શબ્દ 'विद् ज्ञाने' ધાતુ ઉપરથી સિદ્ધ થયો છે. પરતુ विद् लाभे ધાતુ ઉપરથી સિદ્ધ થયો નથી તેથી આન્વીક્ષિકી વગેરે વિદ્યા જ્ઞાનવિદ્યા છે એમ દર્શાવ્યુ છે અને બીજી કર્મવિદ્યાથી તેની વ્યાવૃત્તિ કરવામા આવી છે

વિદ્યાવિભાગ નામનુ પ્રકરણ ૩ જુ સમાપ્ત

# પ્રકરણ ૪ થું

## વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા–ચાર વર્ણના ધર્મ

**इज्याध्ययनदानानि यथाशास्त्रं सनातनः ।**
**ब्राह्मणक्षत्रियविशां सामान्यो धर्म उच्यते ॥ १८ ॥**

**યજ્ઞ, વેદાધ્યયન અને દાન, આ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યનો શાસ્ત્રાનુસાર સનાતન સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. ૧૮**

ભાવાર્થ –આ પ્રકરણમા વર્ણના ધર્મની તથા આશ્રમના ધર્મની રાજાએ વ્યવસ્થા કરવી, તે વિશે કહેવામા આવશે રાજાએ પ્રથમ પોતાના દેશમા વિદ્યાની પ્રવૃત્તિ કરવી અને તે પછી ચારેય વર્ણના તથા ચારેય આશ્રમના લોકોને પોતપોતાના ધર્મકર્મમા પ્રવર્તાવવાનો પ્રયત્ન કરવો આશ્રમના ધર્મ વર્ણના ધર્મમા અતર્ભાવ પામે છે, તથાપિ વર્ણના અને આશ્રમના ભિન્ન ભિન્ન કર્મ દર્શાવવાને માટે વર્ણની અને આશ્રમની ભિન્ન ભિન્ન વ્યવસ્થા આ પ્રકરણમા કહી છે તેમા પ્રથમ ચૌદ શ્લોકમા વર્ણની વ્યવસ્થા કહે છે.–યજ્ઞો કરવા, વેદાધ્યનન કરવુ અને દાન દેવુ, આ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈસ્યનો સનાતન ધર્મ છે. તેમા સોમયાગ ત્રણે વર્ણને કરવાનો અધિકાર છે અને રાજસૂય તથા અશ્વમેધ ક્ષત્રિયેજ કરવાનો અધિકાર છે.

**याजनाध्यापने शुद्धे विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ।**
**वृत्तित्रयमिदं प्रोक्तं मुनिभिर्ज्येष्ठवर्णिनः ॥ १९ ॥**

**પવિત્ર એવા દ્વિજ વર્ણને યજ્ઞ કરાવવો, વેદશાસ્ત્રનું અધ્યાપન કરાવવુ અને પવિત્ર એવા દ્વિજ વર્ણની પાસેથી દાન લેવું, આ ત્રણ વૃત્તિ મુનિઓએ બ્રાહ્મણ વર્ણની કહી છે. ૧૯**

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા પતિતને યજ્ઞ કરાવવાનો, વેદશાસ્ત્ર ભણાવવાનો તથા તેનુ દાન લેવાનો નિષેધ કરવામા આવ્યો છે. આ ત્રણ બ્રાહ્મણ વર્ણની આજીવિકા છે બ્રાહ્મણે તેનાથી પોતાની આજીવિકા કરવી.

शस्त्रेणाजीवनं राज्ञो भूतानां चाभिरक्षणम् ।
पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वैश्यस्याजीवनं स्मृतम् ॥ २० ॥

શસ્ત્ર ધારણ કરીને આજીવિકા કરવી તથા પ્રાણી માત્રનું રક્ષણ કરવું, આ ક્ષત્રિયની આજીવિકા છે. પશુનું પાલન કરવું, ખેતીવાડી કરવી અને વ્યાપાર કરવો, આ વૈશ્યની આજીવિકા કહેલી છે. ૨૦

ભાવાર્થ –શસ્ત્ર ધારણ કરીને પ્રાણી માત્રનુ ભયમાથી રક્ષણ કરવુ, આ ક્ષત્રિય જાતિની આજીવિકા છે, માટે ક્ષત્રિયોએ પ્રજાનુ રક્ષણ કરીને તેના બદલામા પોતાને જે મળે તેનાથી પોતાનુ પોષણ કરવુ, ઢોર ઢાખરને ઉછેરવા, તે બીમાર થાય ત્યારે તેની માવજત કરવી, ખેતીવાડી કરવી તથા વ્યાપાર કરવો, આ સર્વ વૈશ્યના કર્મ છે. તેમાથી કોઇએક કર્મ કરીને વૈશ્યે પોતાની આજીવિકા કરવી

शूद्रस्य धर्मः शुश्रूषा द्विजानामनुपूर्वशः ।
शुद्धा च वृत्तिस्तत्सेवा कारुचारणकर्म च ॥ २१ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની અનુક્રમે સેવા કરવી, આ શૂદ્રનો પરમ ધર્મ છે તથા ત્રણેય વર્ણની સેવા કરવી, સુતારનું કામ કરવું અથવા તો નૃત્ય ગીતાદિક કરવાં, આ તેની શુદ્ધ આજીવિકા છે. ૨૧

### બ્રહ્મચારીના ધર્મ

गुरौ वासोऽग्निशुश्रूषा स्वाध्यायो व्रतचारणम् ।
त्रिकालस्नायिता भैक्षं गुरौ प्राणान्तिकी स्थितिः ॥ २२ ॥

વિદ્યાધ્યયનને માટે ગુરુના ઘરમાં વાસ કરવો, અગ્નિહોત્રમાં નિત્ય હોમ કરવો, વેદાધ્યયન કરવું, બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવું, ત્રણ સમય સ્નાન કરવું, ભિક્ષા માગી લાવી, ગુરુને નિવેદન કરીને આહાર કરવો તથા મરણપર્યંત ગુરુના ઘરમાં વાસ કરવો. ૨૨

ભાવાર્થ –આ શ્લોકથી આશ્રમના ધર્મ કહેવાનો આરંભ કરે છે; તેમા પ્રથમ બ્રહ્મચારીના ધર્મ કહે છે,–બ્રહ્મચારી બે પ્રકારના હોય છે; એક उपकुर्वाण અને બીજો नैष्ठिक उपकुर्वाण નામનો બ્રહ્મચારી સમાવર્તન સસ્કાર થયા પછી પોતાને ઘેર જઇને ગૃહસ્થાશ્રમ માડે છે અને नैष्ठिक બ્રહ્મચારી મરણ સૂધી ગુરુના ઘરમા જ રહીને રાત દિવસ ગુરુની સેવા કરે છે તથા ઈશ્વિરોપાસના કરે છે

**तद्भावे गुरुसुते तथा सब्रह्मचारिणि ।**
**कामतो वाश्रमान्यत्वं स्वधर्मो ब्रह्मचारिणः ॥ २३ ॥**

**જો ગુરુ જીવતા ન હોય તો તેમના પુત્રના ઘરમાં વાસ કરવો અથવા તો એક શાખા ભણનારા ગુરુભાઇના ઘરમાં વાસ કરવો અથવા તો પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે બીજો આશ્રમ સ્વીકારવો. આ બ્રહ્મચારીનો પોતાનો ધર્મ છે. ૨૩**

ભાવાર્થ –નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીએ જીવતા સૂધી ગુરુના ઘરમા વાસ કરવો, ગુરુ ન હોય તો ગુરુના પુત્રના ઘરમા વાસ કરવો, તે પણ ન હોય તો ગુરુભાઇના ઘરમા અથવા તો એક શાખા ભણનારા પુરુષના ઘરમા વાસ કરવો પરતુ બ્રહ્મચારીને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યની ઇચ્છા ન હોય, પણ બીજા આશ્રમમા જવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે બીજા આશ્રમનો પણ સ્વીકાર કરવો અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમમા જવુ અથવા તો સંન્યાસ ધારણ કરવો.

**समेखलो जटी मुण्डो दण्डी वा गुरुसंश्रयः ।**
**आ विद्याग्रहणाद् गच्छेत् कामतो वाश्रमान्तरम् ॥ २४ ॥**

**બ્રહ્મચારીએ વિદ્યાનું અધ્યયન કરતા સૂધી કટિ ઉપર મુંજની મેખલા પહેરવી, માથે જટા રખાવવી અથવા તો મુંડન કરાવવું, હાથમાં પોતાની જાતિ અનુસાર દંડ ધારણ કરવો, એટલે બ્રાહ્મણે બીલી અથવા તો ખાખરાનો, ક્ષત્રિયે વડનો અથવા તો ખેરનો દંડ**

**ધારણ કરવો, અને વૈશ્યે પીલુડીનો અથવા તો ઉમરાનો દંડ ધારણ કરવો અને ગુરુના ઘરમાં વાસ કરવો અને પછી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બીજા આશ્રમમાં જવું. ૨૪**

ભાવાર્થ–પ્રથમ પક્ષ એવો છે કે, એક પછી એક એમ ઉત્તરોત્તર આશ્રમમા જવુ અને બીજો પક્ષ એવો છે કે, ઉપનયન સસ્કાર પછી ઇચ્છાનુસાર કોઈ પણ આશ્રમમા દાખલ થવુ બ્રહ્મચારીએ અને ગૃહસ્થે પોતાના આશ્રમમાથી ઇચ્છા હોય તો સન્યાસાશ્રમમા દાખલ થવુ પરતુ વાનપ્રસ્થ આશ્રમમા તો ગૃહસ્થે જ દાખલ થવુ કારણ કે તે આશ્રમમા અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ કરવાના હોય છે

### ગૃહસ્થના ધર્મ

**अग्निहोत्रोपचरणं जीवनं च स्वकर्मभिः ।**
**धर्मदारेषु कल्येषु पर्ववर्जं रतिक्रिया ॥ २५ ॥**

**ગૃહસ્થે વિવાહ કરીને અગ્નિહોત્રમા હોમ કરવો, પોતાના શાસ્ત્રોક્ત કર્મોથી આજીવિકા કરવી તથા વેદવિધિથી પરણેલી આરોગ્ય સ્ત્રીની સાથે પર્વ શિવાયના બીજા દિવસોમા રતિક્રિયા કરવી. ૨૫**

ભાવાર્થ–બ્રાહ્મણે, ક્ષત્રિયે, તથા વૈશ્યે અગ્નિહોત્રમા હોમ કરવો, પોતપોતાની જાતિને યોગ્ય એવા કર્મ કરીને આજીવિકા કરવી તથા ધાર્મિક પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે ઋતુકાળમા એટલે અટકાવના ચાર દિવસ પછીના બાર દિવસોમા સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવુ પરતુ અષ્ટમી, ચતુર્દશી, પૂર્ણિમા વગેરે પર્વના દિવસોમા સ્ત્રી પાસે જવુ નહિ

**देवपित्र्यातिथिभ्यश्च पूजा दीनानुकम्पनम् ।**
**श्रुतिस्मृत्यर्थसंस्थानं धर्मोऽयं गृहमेधिनः ॥ २६ ॥**

**દેવતાની, પિતૃઓની અને અતિથિની પૂજા કરવી, દીન પુરુષોના ઉપર દયા કરવી, વેદમા તથા ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મ કરવા, આ ગૃહસ્થનો ધર્મ છે. ૨૬**

## વાનપ્રસ્થના ધર્મ

**जटित्वमग्निहोत्रित्वं भूशय्याजिनधारणम् ।**
**वनेवासः पयोमूलनीवारफलवृत्तिताः ॥ २७ ॥**

માથે જટા ધારણ કરવી, અગ્નિમાં હોમ કરવો, ભૂમિ ઉપર શયન કરવું, વલ્કલ વસ્ત્ર પહેરવા, મૃગચર્મ ઓઢવાં, વનમા વાસ કરવો, જળ, મૂળ, શ્યામો, રાજગરો તથા ફળનો આહાર કરવો. ૨૭

**प्रतिग्रहनिवृत्तिश्च त्रिःस्नानं व्रतचारिता ।**
**देवातिथीनां पूजा च धर्मोऽयं वनवासिनः ॥ २८ ॥**

દાન લેવું નહિ, ત્રણ કાળ સ્નાન કરવું, બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવું, દેવોની તથા અતિથિઓની પૂજા કરવી, આ વાનપ્રસ્થનો ધર્મ છે. ૨૮

ભાવાર્થ –પચાસ વર્ષની ઉમર થયા પછી ગૃહસ્થે પોતાના ઘરનો કાર્ય-ભાગ પોતાના પુત્રને સોપી દેવો તથા સ્ત્રી પણ પુત્રોને સોંપી દઇને અથવા તો તેને સાથે લઇને વનમા વાસ કરવો વાનપ્રસ્થાશ્રમમા કદાચ સ્ત્રી સાથે હોય, તોપણ વાનપ્રસ્થે બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવુ. કદાચ ગૃહસ્થાશ્રમના પુત્રો મરી જાય અને સ્ત્રીને રજોદર્શન થતુ હોય તો ઋતુમા જ પર્વોનો ત્યાગ કરીને સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવુ આવી ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે પચ મહાયજ્ઞ, અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મ કરીને દેવોનુ યજન કરવુ અને અતિથિને ભોજન આપીને તથા રહેવા માટે સ્થાન આપીને તેઓનો સત્કાર કરવો.

## સન્યાસીના ધર્મ

**सर्वारम्भपरित्यागो भैक्षाश्यं वृक्षमूलिता ।**
**निष्परिग्रहताद्रोहः समता सर्वजन्तुषु ॥ २९ ॥**

સન્યાસ આશ્રમમાં ગયેલા પુરુષે શ્રૌતસ્માર્ત સર્વ કર્મનો તથા લૌકિક કર્મ માત્રનો ત્યાગ કરવો, ભિક્ષા માગીને ખાવી, અરણ્યમાં ઝાડના મૂળની નીચે વાસ કરવો, સન્યાસ આશ્રમમા ઉપયોગી એવા દંડ,

**જળપાત્ર શિવાય બીજી કોઈ વસ્તુનો સગ્રહ કરવો નહિ, પ્રાણીમાત્રની હિંસા કરવી નહિ તથા સર્વ પ્રાણીઓના ઉપર સમબુદ્ધિ રાખવી. ૨૯**

ભાવાર્થ –આ શ્લોકથી સન્યાસીના ધર્મ કહે છે સન્યાસીએ લૌકિકનો તથા શાસ્ત્રીય અગ્નિહોત્રાદિક કર્મનો ત્યાગ કરવો, એમ કહ્યુ છે. તેનો તાત્પર્ય એવો છે કે,–સન્યાસીએ કોઈપણ જાતના લૌકિક કાર્યો આરભવા નહિ હાલમા કેટલાએક સન્યાસીઓ વિલાયતીઓને પ્રાયશ્ચિત્તો આપે છે, કોઈ માન મળેલી સભામા પ્રમુખ અથવા તો ઉપપ્રમુખના સ્થાનમા બીરાજીને મોટા ઉત્સાહથી ભાગ લે છે, ગાડી, ઘોડામા બેસીને પ્રવાસ કરે છે ગૃહસ્થોના ઘરમા રહીને ખટ રસના ભોજનો કરે છે, મોટા મોટા મઠો બધાવવા માટે ધન એકઠુ કરે છે, મઠો બધાવે છે, આવા સન્યાસીઓ નામના જ સન્યાસી કહેવાય છે કેટલાએક તો ભેટના પૈસા-માથી વ્યાજ વટતરનો ધધો તથા વ્યાપાર સુદ્ધાત કરે છે ત્યારે કેટલાએક સન્યા-સીના વેશધારી પજાબ ને ઉત્તર હિદુસ્તાનના શૂદ્રો દડને બદલે હાથમા વિલા-યતી છત્રો અથવા તો લાકડી લઈ ખડાઉને બદલે વિલાયતી બુટ પહે-રીને અગ ઉપર વિલાયતી ફ્યાસનનો ઝભો અને માથે સોનેરી ભગવા સાફા બાધીને આનદમા જીવન ગાળે છે માત્ર નીચેનુ વસ્ત્ર અથવા તો માથે બાધવાનુ વસ્ત્ર જ ભગવુ રાખે છે અને તેનાથી લોકોને પોતે સન્યાસી છે એમ દર્શાવે છે આવા ધર્મધ્વજોએ સન્યાસાશ્રમને કલક લગાડ્યુ છે

**प्रियाप्रियापरिष्वङ्गः सुखदुःखाविकारिता ।**
**सबाह्याभ्यंतरं शौचं वाग्यमो व्रतचारिता ॥ ३० ॥**
**सर्वेन्द्रियसमाहारो धारणा ध्यानयुक्तता ।**
**भावसंशोधिरित्येष परिव्राड्धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥**

**પ્રિય તથા અપ્રિય બન્ને વસ્તુનો ત્યાગ, સુખ થવાથી પ્રસન્ન થવું નહિ અને દુ ખ થવાથી ખિન્ન થવું નહિ, બાહ્ય શૌચ એટલે દિશાએ જઈ આવ્યા પછી માટીથી હાથ પગ ધોવા, ત્રણ વખત સ્નાન કરવુ વગેરે તથા આતર શૌચ એટલે મનને શુદ્ધ રાખવું,**

મૌન રહેવું, ચાંદ્રાયણાદિક વ્રત કરવાં, સર્વ ઇંદ્રિયોને વિષયો તરફ જતાં અટકાવવી, મનનો નિરોધ કરવો, ધ્યાન ધરવું (ધ્યેય વિષયનું અવલંબન કરવું), શુદ્ધ અભિપ્રાય રાખવો, આ સર્વ સંન્યાસીના ધર્મ કહ્યા છે. ૩૦–૩૧

**अहिंसा सूनृता वाणी सत्यं शौचं दया क्षमा ।**
**वर्णिनां लिङ्गिनां चैव सामान्यो धर्म उच्यते ॥ ३२ ॥**

અહિંસા (મન, વાણી તથા કર્મથી કોઇની પણ હિંસા કરવી નહિ તે), મધુર વાણી બોલવી, સત્ય બોલવું, બહારની તથા આંતરની શુદ્ધિ રાખવી, સર્વ ઉપર દયા રાખવી, ક્ષમા રાખવી, આ ચારેય વર્ણનો તથા ચારેય આશ્રમોનો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. ૩૨

**स्वर्गानन्त्याय धर्मोऽयं सर्वेषां वर्णिलिङ्गिनाम् ।**
**अस्याभावे तु लोकोऽयं सङ्करान्नाशमाप्नुयात् ॥ ३३ ॥**

ચારેય વર્ણોનો અને ચારેય આશ્રમોનો આ ધર્મ કહ્યો છે. તે તેઓને સ્વર્ગ આપનારો તથા મોક્ષ આપનારો છે એમ જાણવું. આ ધર્મનુ આચરણ કરવામા આવે નહિ તો આ સર્વ લોક સકરપણાને પામે અને છેવટે નાશ પામે. ૩૩.

ભાવાર્થ –ચારેય વર્ણોના તથા ચારેય આશ્રમના લોકોએ પોતપોતાના વિશેષ તથા સામાન્ય ધર્મનુ પાલન કરવુ જોઇએ જો તેઓ સ્વધર્મનું આચરણ કરે નહિ તો તેઓને સ્વર્ગાદિક લોક મળતા નથી એટલુ જ નહિ પરતુ તેઓ સકરપણાને પામીને નાશ પામે છે સકર પ્રજા બે પ્રકારની છે એક **કર્મસંકર** અને બીજી **વર્ણસંકર** શૂદ્ર જાતિનો પુરુષ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરેના કર્મ કરે, તે **કર્મસંકર** પ્રજા કહેવાય છે અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રની કન્યામા પ્રજા ઉત્પન્ન કરે અથવા તો શૂદ્ર જાતિનો પુરુષ વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અથવા તો બ્રાહ્મણ જાતિની કન્યામા પ્રજા ઉત્પન્ન કરે, તે વર્ણસકર પ્રજા કહેવાય છે આ રીતે કર્મસકર અને વર્ણ-

સકર પ્રજા થાય છે અને તેવા લોકો ધર્મના અનધિકારી થવાથી અને અધર્મને માર્ગે ચાલવાથી તેઓની કીર્તિ, ધન વગેરેનો નાશ થાય છે અને તેઓનુ કુલ પણ હલકુ પડી જાય છે

### રાજાની આવશ્યકતા

**सर्वस्यास्य यथान्यायं भूपतिः सम्प्रवर्तकः ।**
**तस्याभावे धर्मनाशस्तदभावे जगच्च्युतिः ॥ ३४ ॥**

રાજા દડ ધારણ કરીને ન્યાયાનુસાર ઉપર કહેલા વર્ણના તથા આશ્રમના ધર્મની સારી રીતે પ્રવૃત્તિ કરાવનારો છે. જો રાજા ન હોય તો ધર્મનો નાશ થાય છે અને ધર્મને અભાવે જગતનો પણ નાશ થાય છે. ૩૪

ભાવાર્થ –રાજા દડ ધારણ કરીને ન્યાયથી વર્ણના તથા આશ્રમના ધર્મને પોતાના દેશમા પ્રવર્તાવે છે જો પૃથ્વી ઉપર રાજા ન હોય તો ધર્મનો નાશ થાય છે ને ધર્મનો નાશ થવાથી આખુ જગત્ અધર્મ અને અન્યાય કરીને સુખ, કીર્તિ વગેરે લૌકિક સુખથી તથા પારલૌકિક સુખથી ભ્રષ્ટ થાય છે તથા પ્રજા તરિકેનો પોતાનો હક્ક પણ ખોઈ બેસે છે માટે જગતમા પ્રજાને ધર્મના ને નીતિના માર્ગ ઉપર ચલાવવા માટે ન્યાયી તથા ધર્મનિષ્ઠ રાજાની ખાસ જરૂર છે

**वर्णाश्रमाचारयुतो वर्णाश्रमविभागवित् ।**
**पाता वर्णाश्रमाणां च पार्थिवः स्वर्गलोकभाक् ॥ ३५ ॥**

જે રાજા વર્ણના તથા આશ્રમના આચાર પાળે છે, વર્ણના તથા આશ્રમના વિભાગ જાણે છે અને વર્ણનુ તથા આશ્રમનુ રક્ષણ કરે છે, તે રાજા સ્વર્ગ લોકનો અધિકારી થાય છે. ૩૫

વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા નામનુ પ્રકરણ ૪ થુ સમાપ્ત

## પ્રકરણ ૫ મું

### દંડનું માહાત્મ્ય

**इति यस्मादुभौ लोकौ धारयत्यात्मवान् नृपः ।**
**प्रजानां च ततः सम्यग् दण्डं दण्डीव धारयेत् ॥ ३६ ॥**

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રાજા જિતેંદ્રિય થઇને પોતાની પ્રજાને વર્ણના તથા આશ્રમના ધર્મમાં ચલાવે છે તો તે રાજાના તથા તેની પ્રજાના બન્નેના ઉભય લોક એટલે આ લોક તથા પરલોક સુધરે છે. માટે રાજાએ યમ-રાજાની પેઠે (રાગ દ્વેષ રહિત થઇને) સારી રીતે દંડને ધારણ કરવો. ૩૬

ભાવાર્થ –રાજાએ ધર્મરાજાની પેઠે દડ ધારણ કરવો અને ન્યાયથી તેનો ઉપયોગ કરવો કે જેથી પ્રજા અપરાધ કરતા ડરે અને ધર્મનુ આચરણ કરે. આ રીતે ન્યાયથી પ્રજાને તેના વર્ણ તથા આશ્રમના ધર્મમા ચલાવવાથી રાજા અને પ્રજા બન્ને આ લોકમા અને પરલોકમા સુખી થાય છે પરતુ જે રાજા પ્રજા ઉપર અન્યાય કરે છે અને પ્રજાને અધર્મ અને અન્યાય કરતા અટ-કાવતો નથી, તે રાજા અને તેની પ્રજા બન્ને આ લોકમા દુ ખ ભોગવે છે અને મરણ પછી નરકમા પડે છે

### દંડના પ્રકાર તથા તેનો ઉપયોગ કરવાની રીત

**उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते ।**
**दण्डेन नृपतिस्तस्माद् युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ ३७ ॥**

[તીક્ષ્ણ (અત્યત સખત), મૃદુ ( નરમ પ્રકારનો ) અને મધ્યમ એમ ત્રણ પ્રકારનો દડ છે]–જે રાજા પોતાની પ્રજાને તીક્ષ્ણ દડ કરે છે (સખત શિક્ષા કરે છે) તેવા રાજા ઉપર પ્રજા ખિન્ન થાય છે અને જે રાજા મૃદુ ( નરમ પ્રકારની ) શિક્ષા કરે છે, તેવા રાજાનો પ્રજા પરાભવ કરે છે. ( એટલે તેવા રાજાને પ્રજા ગણકારતી નથી. ) માટે જે રાજા અપરાધના પ્રમાણમાં યોગ્ય દડ કરે છે, તે રાજાનાં પ્રજામાં વખાણ થાય છે. ૩૭

ભાવાર્થ –દડ ત્રણ પ્રકારનો છે એક તીક્ષ્ણ એટલે અત્યત સખત, બીજો મૃદુ એટલે નરમ પ્રકારનો અને ત્રીજો મધ્યમ એટલે તીક્ષ્ણે નહિ ને મૃદુએ નહિ તેવો રાજા જો પ્રજાને તીક્ષ્ણ કહેતા સખત શિક્ષા કરે છે તો પ્રજા તે રાજા તરફ ખિન્ન થઈ જાય છે અર્થાત્ તેની ઉપર રાજા તરિકેની પ્રીતિ ધરાવતી નથી તેથી રાજા તરફ ઉદાસીન થયેલી પ્રજાથી રાજાને હાનિ પહોંચે છે તેમ જ મૃદુ કહેતા નરમ પ્રકારની શિક્ષા કરવાથી પ્રજા રાજાને નબળો માનીને તેને ગણકારતી નથી અને સમય ઉપર રાજાનુ અપમાન સુદ્ધાત કરે છે માટે રાજાએ અપરાધ જોઇને બહુ સખ્ત પણ નહિ ને બહુ મૃદુ પણ નહિ, પરતુ ન્યાયાનુસાર અપરાધી તથા અપરાધ બન્નેને જોઇ શિક્ષા કરે છે તો તે રાજાના જગતમા વખાણ થાય છે

**त्रिवर्गं वर्धयत्याशु राज्ञो दण्डो यथाविधि ।**
**प्रणीतोऽथासमञ्जस्याद् वनस्थानपि कोपयेत् ॥ ३८ ॥**

રાજા શાસ્ત્રમા કહ્યા પ્રમાણે જો દડનો ઉપયોગ કરે છે તો ધર્મની, અર્થની અને કામની આ ત્રિવર્ગની ઝટ વૃદ્ધિ થાય છે પરતુ કામ, ક્રોધને લીધે દંડનો દુરુપયોગ કરે છે તો વાનપ્રસ્થોને પણ કોપાયમાન કરે છે ૩૮

## સામાન્ય ધર્મ

**लोकशास्त्रानुगो नेयो दण्डोऽनुद्वेजनः श्रिये ।**
**उद्वेजनादधर्मः स्यात् तस्माद् ध्वंसो महीपतेः ॥ ३९ ॥**

વર્ણના તથા આશ્રમના ધર્મમા વર્તનારા લોકોને તથા શ્રુતિને અને સ્મૃતિને અનુસરીને રાજા જો અપરાધીઓના તરફ દંડનો ઉપયોગ કરે છે તો તેથી પ્રજા ઉદ્વિગ્ન થતી નથી (પણ પ્રસન્ન થાય છે) અને તેથી રાજાને લક્ષ્મી મળે છે પરતુ રાજા જો પોતાની પ્રજાને અન્યાયથી તીક્ષ્ણ દડ કરીને ઉદ્વિગ્ન કરે છે તો તેથી અધર્મ થાય છે અને અધર્મથી મહીપતિનો નાશ થાય છે. ૩૯

ભાવાર્થ—રાજાએ વર્ણ તથા આશ્રમ ધર્મ પાળનારી પ્રજાના તરફ ધ્યાન આપીને તથા શ્રુતિ સ્મૃતિના ધર્મ તરફ ધ્યાન આપીને પછી અપરાધીને શિક્ષા કરવી જોઇએ. તેમ કરવાથી લોકો રાજા તરફ ખિન્ન થતા નથી, પરન્તુ રાજાને ન્યાયી માનીને તેને સહાયતા આપે છે તેથી રાજાની સપત્તિમા વધારો થાય છે. પરતુ કામ ક્રોધાદિકને વશ થઇને લોકોની યોગ્યતા તથા તેણે કરેલો અપરાધ જોયા વગર ગમે તેમ શિક્ષા કરે છે તો પ્રજા ખિન્ન થાય છે અને તેથી રાજાને પાપ લાગે છે તેથી રાજા પોતાના કુકર્મોને લીધે રાજ્યભ્રષ્ટ થાય છે અને પરલોકમા દુ ખ ભોગવે છે ૩૯

**परस्परामिषतया जगतो भिन्नवर्त्मनः ।**
**दण्डाभावे परिध्वंसी मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते ॥ ४० ॥**

**જો જગતમાં દડ ન હોય તો લોકો ધર્મમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરી એક બીજાને માંસરૂપ ગણીને ખાવા માંડે, અને સર્વનો નાશ કરનારો "માત્સ્ય ન્યાય" જગતમા આરભ થાય છે. ૪૦**

ભાવાર્થ—જો રાજદડ ન હોય તો આખું જગત્ ઉદ્ધત થઇને ધર્મકર્મનો ત્યાગ કરી દે, અને માત્સ્ય ન્યાય પ્રમાણે એટલે મોટુ માછલુ જેમ નાના માછલાને ખાઈ જાય, તેમ બળવાન્ જીવ નિર્બળ જીવનો નાશ કરી નાખે. આ રીતે આખા જગતનો નાશ થવાનો પ્રસગ ઉભો થાય, માટે રાજદડની ખાસ જરૂર છે. ભગવાન્ મનુ કહે છે કે,—भयाद्भोगाय कल्पते દડના ભયથી જ જગત્ પોતાના ઉપરીના તાબામા રહીને પોતાના કર્મ કરે છે

**जगदे[illegible]दं कामलोभादिभिर्बलात् ।**
**निमज्ज्यमानं निरये राज्ञा दण्डेन धार्यते ॥ ४१ ॥**

**કામ, ક્રોધ વગેરે શત્રુઓ નિરાધાર એવા આ જગતને બળાત્કારથી નરકમાં ડુબાવી દે છે. પરતુ રાજા દંડથી તેને સ્વધર્મમાં ચલાવીને નરકમાં પડતાં અટકાવે છે. ૪૧**

ભાવાર્થ –જગત્ ઉદ્ધત છે. તે કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરેને વશ થઈ અધર્માચરણ કરીને નરકમા પડવાને તૈયાર થાય છે, પરતુ રાજદડના ભયથી અધર્મ કરતા ડરે છે, તેથી તે નરકમા પડતા બચી જાય છે માટે રાજ-દડની જગતમા જરૂર છે

**इदं प्रकृत्या विषयैर्वशीकृतं परस्परस्त्रीधनलोलुपं जगत् ।**
**सनातने वर्त्मनि साधुसेविते प्रतिष्ठते दण्डभयोपपीडितम् ॥ ४२ ॥**

આ જગતને સ્વભાવથી જ વિષયોએ વશ કરેલું છે, અને તે પર-સ્પરની સ્ત્રી વિશે તથા પરસ્પરનાં ધન વિશે લપટ રહે છે. પરંતુ તે દડના ભયથી ડરી જઈને સાધુ પુરુષોથી સેવાતા એવા સનાતન માર્ગ ઉપર ચાલે છે. ૪૨

**नियतविषयवर्ती प्रायशो दण्डयोगा-**
**ज्जगति परवशेऽस्मिन् दुर्लभः साधुवृत्तः ।**
**कृशमथ विकलं वा व्याधितं वाऽधनं वा**
**पतिमपि कुलनारी दण्डभीत्याभ्युपैति ॥ ४३ ॥**

આ જગત્ વિષયોને આધીન છે તેમા સાધુ આચરણવાળો પુરુષ દુર્લભ છે. મનુષ્યો ઘણું કરીને દંડના ભયથી નિયમ પ્રમાણે ન્યાયવિષયને સેવે છે. કુળવતી નારી પણ શરીરે દુર્બળ, હીન અગવાળા, રોગી અથવા તો નિર્ધન એવા પતિને દડના ભયથી પતિ તરિકે સેવે છે. ૪૩

**इति परिगणितार्थः शास्त्रमार्गानुसारी**
**नियमयति यतात्मा यः प्रजा दण्डनीत्या ।**
**अपुनरपगमाय प्राःमार्गप्रचाराः**
**सरित इव समुद्रं सम्पदस्तं विशन्ति ॥ ४४ ॥**

**ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વધાદિક દંડના ગુણ તથા દોષનો નિર્ણય કરનારો જે રાજા જિતેંદ્રિય થઈ, ધર્મશાસ્ત્રના માર્ગને અનુસરે છે તથા દંડનીતિથી પ્રજાને નિયમમાં રાખે છે તે રાજાને વિશે, માર્ગ પ્રાપ્ત કરીને નદીઓ જેમ હમેશાંની સ્થિતિમાટે સમુદ્રમા મળે છે, તેમ આવકરૂપી દ્વારદ્વારા સપત્તિઓ પણ હમેશાં સ્થિતિ કરવામાટે પ્રવેશ કરે છે. ૪૪**

ભાવાર્થ –રાજાએ જિતેંદ્રિય થઈ મનને સાવધાન કરીને મૃદુ, મધ્યમ તથા તીક્ષ્ણ દડના ગુણ અવગુણનો નિર્ણય કરવો. તે પછી મનુસ્મૃતિ વિગેરે ધર્મશાસ્ત્રના માર્ગને અનુસરીને એટલે 'અમુક વધ કરવા યોગ્ય છે, અમુક દુ ખ દેવા યોગ્ય છે, અમુક ધનના દડને યોગ્ય છે,' આવો વિચાર કરીને દંડનીતિથી પ્રજાને નિયમમા ચલાવવી એટલે અમુક અમુક પ્રકારે વર્તવુ. વિરુદ્ધ વર્તશે, તેને શિક્ષા કરવામા આવશે આ રીતે નિયમ બાધવા જે રાજા પોતાની પ્રજાને નિયમમા રાખીને તેની પાસે ધર્માચરણ કરાવે છે, તે રાજાને તગાદો કર્યા વિના અથવા તો મોસલ મોકલ્યા વગર આપોઆપ લક્ષ્મી મળે છે અને હમેશા તેના વિશે લક્ષ્મી વાસ કરીને રહે છે. તેમા સમુદ્ર અને નદીનુ દષ્ટાત આપે છે નદીઓ જેમ માર્ગ મેળવીને સમુદ્રમા જઈ મળે છે ને ત્યા જ હમેશાને માટે વાસો કરે છે, તે પ્રમાણે જ સપત્તિઓ પણ જિતેદ્રિય અને ન્યાયથી દડનો ઉપયોગ કરનારા રાજાને પ્રજા અનુકૂળ થવાથી જઈ મળે છે અને હમેશાને માટે તેનામા વાસ કરે છે.

**દડમાહાત્મ્ય નામનુ પ્રકરણ ૫ મુ સમાપ્ત–ઇતિશ્રી કામદકીય નીતિસારમા વિદ્યાવિભાગ, વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા, દડ માહાત્મ્ય નામનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત**

## સર્ગ ૩ જો-પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું

### આચારવ્યવસ્થા

**दण्डं दण्डीव भूतेषु धारयन् धरणीसमः ।**
**प्रजाः समनुगृह्णीयात् प्रजापतिरिव स्वयम् ॥ १ ॥**

**રાજાએ પૃથ્વીની પેઠે શત્રુ તથા મિત્ર ઉપર સમબુદ્ધિ રાખીને ધર્મરાજાની પેઠે પ્રાણીઓને યોગ્ય દંડ કરવો તથા પ્રજાપતિની પેઠે પોતે પ્રજાના ઉપર સારી રીતે અનુગ્રહ કરવો. ૧**

ભાવાર્થ -પૃથ્વીના ઉપર કોઈ પેસાબ કરે છે, કોઈ મળ નાખે છે છતા પૃથ્વી તેના ઉપર કોપ કરતી નથી, તેમ કોઈ પૃથ્વીને વાળીને તથા લીપીને સાફ કરે છે તો તેના ઉપર પૃથ્વીને પ્રીતિ પણ થતી નથી, અર્થાત્ તે શત્રુ મિત્ર બન્નેની તરફ એક જ ભાવ રાખે છે. રાજાએ પણ પોતાની પ્રજા તરફ તેવો જ ભાવ રાખવો ધર્મરાજાની પેઠે દંડ ધારણ કરીને અપરાધીને યોગ્ય શિક્ષા કરવી તથા પ્રજાપતિ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરીને તેઓની ઉત્તમ સ્થિતિ બાધી દે છે, તે પ્રમાણે જ રાજાએ પણ પોતાની પ્રજાને ઉત્તમ સ્થિતિ બાધી આપીને તેના ઉપર અનુગ્રહ કરવો પ્રથમ તો આ ત્રીજા સર્ગમા આચારની એટલે સદાચરણની વ્યવસ્થા વર્ણવવામા આવશે રાજાએ ધર્મરાજાની પેઠે દંડ ધારણ કરીને પ્રજાના ઉપર એવો તો અનુગ્રહ કરવો કે, પ્રજા રાજાને પ્રજાપતિની પેઠે માન આપે, એટલા માટે પ્રજાને વશ કરવા માટે આ સર્ગમા આચારની વ્યવસ્થા વિશે કહેવામા આવશે. રાજા જો સદાચારસપન્ન હોય છે તો તેની પ્રજા તેને વશ થઇને તેને પ્રજાપતિની પેઠે માન આપે છે અને દેવની પેઠે પૂજે છે

**वाक् सूनृता दया दानं दीनोपगतरक्षणम् ।**
**इति सङ्गः सतां साधु हितं सत्पुरुषव्रतम् ॥ २ ॥**

**૧ મધુર વાણી, ૨ દીન ઉપર દયા, ૩ સુપાત્રને દાન, ૪ દીનનું તથા શરણાગતનું રક્ષણ, ૫ અને સત્પુરુષનો સંગ. આ સત્પુરુષનું**

**વ્રત છે અને તે વર્તમાનકાળમાં વખાણુવા યોગ્ય હોવાથી સાધુ છે અને ભવિષ્યત્ કાળમાં હિતકારક થઈ પડે છે. ૨**

ભાવાર્થ–આ શ્લોકમા સત્પુરુષનુ વ્રત કહ્યુ છે. એટલે સત્પુરુષો જગતમા કેવી રીતે વર્તે છે તે દર્શાવ્યુ છે, તે વ્રત આ પ્રમાણે છે–હર કોઇની સાથે વાત કરતી વખતે મધુર વાણી બોલવી, કોઈ પણ દીન એટલે ગરીબ નજરે પડે તો તેના ઉપર દયા કરવી, હર કોઇને દાન દેવુ અને તેને માટે શાસ્ત્રમા પણ આજ્ઞા કરી છે પરતુ પવિત્ર ક્ષેત્રમા તથા સક્રાતિ, ગ્રહણ વગેરે પર્વકાળમા સુપાત્ર બ્રાહ્મણને દાન દેવાથી એકગણુ દાન અને હજારગણુ પુણ્ય થાય છે. દાન દેવાના સબંધમા ભગવાન્ મનુ કહે છે કે–

[illegible] । दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥

બ્રાહ્મણ શિવાય બીજી જાતના પુરુષને આપેલુ દાન દાનના જેટલુ ફળ આપે છે, નામધારી બ્રાહ્મણને આપેલુ દાન દાન કરતા બમણુ ફળ આપે છે, શાસ્ત્ર ભણેલા બ્રાહ્મણને આપેલુ દાન લાખગણુ ફળ આપે છે અને વેદપારગત ગુરુને આપેલું દાન અનત ફળ આપે છે અહી કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે, દાન ગમે તેને આપવાથી ફળ મળે છે. દાન લેનારની યોગ્યતા પ્રમાણે દાતાને ફળ મળે છે. દીનનુ અને શરણાગતનુ રક્ષણ એટલે પાલન કરવુ. કોઇને શકા થાય કે દીનનુ તથા શરણાગતનુ રક્ષણ, એ દયાનુ જ કાર્ય હોવાથી દીન ઉપર દયા કરવામા તેનો સમાવેશ થઈ જશે, માટે તેને ફરીને લખવાનુ કંઈ પ્રયોજન નથી. વાત ખરી છે, પરતુ દયા બે પ્રકારની છેઃ– એક ઉત્તમ અને બીજી મધ્યમ પ્રકારની તેમા દીન ઉપર દયા કરવી એ ઉત્તમ પ્રકારની દયા છે અને દીન તથા શરણાગતનુ પાલન કરવુ એ મધ્યમ પ્રકારની દયા છે. આ પાચ સત્પુરુષોના વ્રત છે. જેનામા ઉપર કહેલી પાચ બાબત હોય છે, તેના વર્તમાનકાળમા લોકો વખાણ કરે છે તેથી તે વ્રતને સાધુ (શ્રેષ્ઠ) કહ્યુ છે અને ભવિષ્ય કાળમા અભ્યુદય કરનારું હોવાથી તે વ્રતને હિત કહ્યુ છે. પ્રજાને વશ કરવાનો આ એક ઉપાય છે, માટે આ વ્રત રાજાએ અવશ્ય ધારણ કરવુ જોઇએ.

**आविष्ट इव दुःखेन तद्गतेन गरीयसा ।**
**समन्वितः करुणया परया दीनमुद्धरेत् ॥ ३ ॥**

દીન પુરુષનું મહાન્ દુઃખ જોઈને રાજાએ દુઃખી થવું તથા મોટી દયા લાવીને દીન પુરુષનો દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર કરવો. ૩

**न तेभ्योऽभ्यधिकाः सन्ति सन्तः सत्पुरुषव्रताः ।**
**दुःखपङ्कार्णवे मग्नं दीनमभ्युद्धरन्ति ये ॥ ४ ॥**

જે પુરુષો દુઃખરૂપી કાદવવાળા સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલા દીન પુરુષનો ઉદ્ધાર કરે છે, તેવા પુરુષોના કરતાં સત્પુરુષના વ્રતવાળા સત્પુરુષો પણ ઉત્તમ નથી. ૪

ભાવાર્થ—સત્પુરુષના ગમે તેટલા વ્રત હોય, તો પણ દીનનો ઉદ્ધાર કરવારૂપી વ્રત તે બધા કરતા ઉત્તમ વ્રત છે. માટે દીનનો ઉદ્ધાર કરનારા પુરુષના કરતા કોઈ પણ પુરુષ ઉત્તમ નથી.

**दयामास्थाय परमां धर्मादविचलन् नृपः ।**
**पीडितानामनाथानां कुर्यादश्रुप्रमार्जनम् ॥ ५ ॥**

રાજાએ ધર્મમાંથી ચલાયમાન થવું નહિ અને પરમ દયા લાવીને પીડા પામનારા અનાથ પુરુષોના આંસુઓને લુંછવા. ૫

ભાવાર્થ—રાજાએ ચોર વગેરેથી પીડા પામતા નિરાધાર એટલે પોતાની રક્ષા કરવાને અસમર્થ એવા મનુષ્યોના આસુઓ લુછવા. અર્થાત્ દુ ખીઓના દુ ખોને દૂર કરવા આ શ્લોકમા अश्रु શબ્દ છે, તે દુ ખના અર્થમા છે. રાજાએ પોતાનો ધર્મ તજ્યા વગર નિરાધારના દુ ખો દૂર કરવા એમ કહ્યુ છે તેનો તાત્પર્ય એવો છે કે, રાજા બહુધા ક્ષત્રિય હોય છે તેણે ક્ષત્રિય ધર્મનો ત્યાગ કરીને દયા કરવી નહિ અર્થાત્ જો શત્રુ પોતાના ઉપર ચઢી આવે તો તેના ઉપર દયા કરવી નહિ, પરતુ તેને યોગ્ય શિક્ષા કરવી.

**आनृशंस्यं परो धर्मः सर्वप्राणभृतां मतः ।**
**तस्माद् राजानृशंस्येन पालयेत् कृपणं जनम् ॥ ६ ॥**

દયાળુતા એ ઉત્તમ ધર્મ છે, એમ સર્વ પ્રાણીઓનો મત છે. તે માટે રાજાએ દયાળુતાથી કૃપણ (દીન) મનુષ્યનું પાલન કરવું. ૬

ભાવાર્થ·–૩–૪–૫–૬ ઠ્ઠા શ્લોકમા દીનનો ઉદ્ધાર કરવાની આવશ્યકતા દર્શાવી છે.

**नहि स्वसुखमन्विच्छन् पीडयेत् कृपणं नृपः ।**
**कृपणः पीड्यमानो हि मन्युना हन्ति पार्थिवम् ॥ ७ ॥**

રાજાએ પોતાના સુખની ઇચ્છાથી કૃપણ મનુષ્યને· પીડા કરવી નહિ. જો કૃપણ મનુષ્યને પીડા કરવામાં આવે છે તો તે ક્રોધ કરીને રાજાનો નાશ કરે છે. ૭

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા દીનને દુ ખ દેવાથી રાજાનુ અશુભ થાય છે એ વાત કહી છે જેમ કોઈ પુરુષ પોતાના સુખને માટે દેવતાને બળિ-દાન વગેરે આપે છે, તે પ્રમાણે રાજાએ પોતાના સુખને માટે દીન પુરુ-ષને હર કોઈ કારણથી દુ ખી કરવો નહિ. રાજા જો દીન પુરુષને પીડે છે તો તેઓ પીડાને લીધે રુદન કરે છે તથા તેના મનમા જે સંતાપ થાય છે, તેનાથી રાજાનો નાશ થઈ જાય છે

**को हि नाम कुले जातः सुखलेशोपलोभितः ।**
**अल्पसाराणि भूतानि पीडयेदविचारयन् ॥ ८ ॥**

સત્કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો કયો પુરુષ લેશ ભર સુખથી લોભાઈ જઈને વિચાર કર્યા વગર અલ્પ બળવાળાં દીન પ્રાણીઓને પીડા કરે ? કોઈ પણ કરે નહિ. ૮

ભાવાર્થ –કોઈ પણ કુલીન પુરુષ સાધારણ સુખને માટે લોભાઇને દુ ખ દે જ નહિ, કદાચ કોઈ દીન પુરુષથી અપરાધ થઈ ગયો હોય તો

તેના અપરાધના પ્રમાણમા તેને શિક્ષા કરવી યોગ્ય છે કારણ કે દેશની વ્યવસ્થા કરવી, એ રાજાનો ધર્મ છે, ને તેને અંગે દીન જનને પણ શિક્ષા કરવાનો પ્રસગ આવે છે. માટે જ મૂળમા अविचारयन् પદ છે અર્થાત્ કોઈ પણ પુરુષ વિચાર કર્યા વગર દીનને શિક્ષા કરે જ નહિ અને જો દીન જનને પીડા કરે તો તેને અધમ કુળનો જાણવો.

**आधिव्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने ।**
**को हि नाम शरीराय धर्मापेतं समाचरेत् ॥ ९ ॥**

**આ શરીર આધિથી તથા વ્યાધિથી ઘેરાયલું હોય છે અને આજ અથવા તો આવતી કાલે નાશ પામનારુ છે. આવાં શરીરને માટે કયો પુરુષ અધર્મના કૃત્ય કરે અર્થાત્ દીનને દુ ખ દે? ૯**

ભાવાર્થ —आधि એટલે પ્રિય મનુષ્યના વિયોગથી થનારી માનસિક પીડા અને व्याधि એટલે જરા, રોગાદિકથી થનારી શરીરની પીડા

**आहार्यैर्नीयमानं हि क्षणं दुःखेन हृद्यताम् ।**
**छायामात्रकमेवेदं पश्येदुदकबिन्दुवत् ॥ १० ॥**

**આ શરીરને સ્નાન, ચદન વગેરે પદાર્થોથી મોટા પ્રયત્નથી ક્ષણભર સુંદર બનાવવામા આવે છે, પરંતુ આ શરીરને છાયાની પેઠે અથવા તો પાણીના બિંદુની પેઠે અસ્થિર (નાશવંત) જાણવું. ૧૦**

ભાવાર્થ —આ શરીર માસ, હાડકા તથા મળ, મૂત્ર વગેરેથી ભરેલુ છે તેથી તે સ્વાભાવિક રીતે મલિન તથા અરુચિ ઉત્પન્ન કરનારુ છે છતા તેને પાણીથી સ્વચ્છ કરીને અને સુગધી ચદન, તેલ વગેરે લગાડીને ક્ષણ-ભર સુદર બનાવવામા આવે છે, પરતુ તે છાયાની પેઠે અથવા તો પાણીના ટીપાની પેઠે એક ક્ષણમા નાશ પામે છે એમ જાણવુ જોઇએ અને એમ જાણીને રાજાએ તેવા નાશવંત શરીરને માટે દુર્બળ પ્રજાને પીડા કરવી નહિ.

**महावाताहतिभ्रान्तमेघमालातिपेलवैः ।**
**कथं नाम महात्मानो ह्रियन्ते विषयारिभिः ॥ ११ ॥**

મોટા પવનના મારાથી આમ તેમ આકાશમાં ભટકતી મેઘ-માલાના જેવા અતિ કોમળ એવા વિષયરૂપી શત્રુઓ મહાત્મા પુરુષોને કેવી રીતે વશ કરી શકે? કદી પણ વશ કરી શકે નહિ. ૧૧

ભાવાર્થ –મહાત્મા પુરુષો નિર્બળ એવા વિષયોને આધીન થઇને કદી પણ દુર્બળ પુરુષોને પીડા કરતા નથી, આવુ આ શ્લોકનુ તાત્પર્ય છે

**जलान्तश्चन्द्रचपलं जीवितं खलु देहिनाम् ।**
**तथाविधमिति ज्ञात्वा शश्वत् कल्याणमाचरेत् ॥ १२ ॥**

દેહધારી પ્રાણીઓનુ જીવિત પાણીમાં પ્રતિબિંબરૂપે પડતા ચદ્રની પેઠે ચચળ છે. આમ જાણીને રાજાએ નિત્ય પ્રજાનું કલ્યાણ કરવું. ૧૨

**जगन्मृगतृषा तुल्यं वीक्ष्येदं क्षणभङ्गुरम् ।**
**सुजनैः सङ्गतिं कुर्याद्धर्माय च सुखाय च ॥ १३ ॥**

રાજાએ આ જગતને મૃગતૃષ્ણિકાના તુલ્ય મિથ્યા તથા ક્ષણ-ભંગુર જાણીને ધર્મને માટે, અર્થને માટે તથા સુખને માટે સત્પુ-રુષોનો સગ કરવો. ૧૩

ભાવાર્થ –હર કોઈ પણ પુરુષે આ જગતને મૃગતૃષ્ણિકાના જેવુ એટલે ઝાઝવાના જળ જેવુ મિથ્યા જાણીને તથા ક્ષણભગુર જાણીને, કોઈ પણ દીન પુરુષને દુ ખ દેવુ નહિ તથા પોતાના લૌકિક તથા પારલૌકિક અભ્યુદયને માટે સત્પુરુષોની સાથે સગત રાખવી અને તેની સલાહ પ્રમાણે ધર્મનો તથા અર્થના સગ્રહ કરવો તથા ધર્મ અને અર્થથી અવિરુદ્ધ એવા સુખનો પણ સગ્રહ કરવો

**सेव्यमानस्तु सुजनैर्महानतिविराजते ।**
**सुधालिप्त इव श्रीमान् प्रासादश्चन्द्ररश्मिभिः ॥ १४ ॥**

એક સુંદર મહેલ હોય અને તેને ચુનાથી ધોળેલો હોય તે જેમ ચદ્રનાં કિરણો પડવાથી અત્યત શોભાયમાન લાગે છે, તેમ જ

**એક મહાન્ પુરુષ હોય અને તે સત્પુરુષોથી સેવાતો હોય તો તે અત્યંત શોભાયમાન લાગે છે. ૧૪**

ભાવાર્થ –જેમ મોટી હવેલી ચુનાથી ધોળેલી હોવાથી અત્યત શ્વેત રગની હોય અને તેના ઉપર ચદ્રના શ્વેત કિરણો પડવાથી તેની શોભામા જેમ અત્યંત વધારો થાય છે તેમ જ એક રાજા અથવા તો શ્રીમાન્ પુરુષ જાતે ધર્મ, અર્થ આદિકથી સપન્ન હોય છતા ધર્મ, અર્થનો લાભ કરે તેવા સત્પુરુષોનો સમાગમ કરે તો તેના ધર્મમા અને અર્થમા વધારો થાય છે. માટે રાજાએ સત્પુરુષોનો સગ કરવાની જરૂર છે.

**हिमांशुमाली न तथा नोत्फुल्लकमलं सरः ।**
**आनन्दयति चेतांसि यथा सज्जनचेष्टितम् ॥ १५ ॥**

**સત્પુરુષનું ચરિત્ર જે પ્રમાણે મનને પ્રસન્ન કરે છે, તે પ્રમાણે શીતળ કિરણવાળો ચદ્ર પણ મનને પ્રસન્ન કરતો નથી, તેમ પ્રફુલ્લિત કમળવાળુ સરોવર પણ મનને પ્રસન્ન કરતું નથી. ૧૫**

## દુર્જનના સંગની નિંદા

**ग्रीष्मसूर्यांशुसन्तप्तमुद्वेजनमनाश्रयम् ।**
**मरुस्थलमिवोदग्रं त्यजेद् दुर्जनसंश्रयम् ॥ १६ ॥**

**ગ્રીષ્મમાં સૂર્યના કિરણોથી અત્યત તપી ઉઠેલી અને વૃક્ષ, લતા વગેરે આશ્રયથી રહિત તથા ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન કરનારી ભયકર મરુભૂમિ જેવો દુર્જનનો સંગ ભયકર છે, માટે રાજાએ તેનો ત્યાગ કરવો. ૧૬**

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા દુર્જનની મરુભૂમિની સાથે સરખામણી કરી છે. મરુભૂમિ એટલે મારવાડ દેશ, ત્યા ઝાડનુ નામ હોતુ નથી, ઉનાળામા જ્યારે સૂર્યનો સખત તાપ પડે છે ત્યારે પ્રવાસીઓને અત્યંત દુ ખ ભોગવવુ પડે છે, તે પ્રમાણે જ દુર્જનનો સગ પણ સુખકારક થતો નથી, પણ અત્યત દુ ખદાયક થઈ પડે છે માટે રાજાએ દુર્જનનો સગ કરવો નહિ.

**श्रुत[illegible]मकस्मादेव दुर्जनः ।**
**अन्तः प्रविश्य दहति शुष्कवृक्षमिवानलः ॥ १७ ॥**

અગ્નિ જેમ શુષ્ક વૃક્ષની અંદર પ્રવેશ કરીને તેને એકદમ બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે, તે પ્રમાણેજ દુર્જન પુરુષ પણ શાસ્ત્રવેત્તા તથા શીલ સંપન્ન પુરુષને વિશ્વાસ ઉપજાવી તેના હૃદયમાં પેસી જાય છે અને પછી તેનો એકદમજ નાશ કરી નાખે છે. ૧૭

ભાવાર્થ –દુર્જન પુરુષ અગ્નિના જેવો છે અગ્નિને જેમ શુષ્ક વૃક્ષની અંદર મૂકવામા આવ્યો હોય તો તે એકદમ વૃક્ષની અદર દાખલ થઈને તેને બાળી નાખે છે તેમ જ દુર્જન પુરુષ પ્રથમ મીઠી મીઠી વાતો કહીને પેટમા પેસી જાય છે અને પછી પોતાને વશ કરીને તેનુ સર્વસ્વ છિનવી લઈને અથવા તો તેને દુરાચારમા ઉતારીને મોટી હાનિ પહોચાડે છે.

**निःश्वासोद्गीर्ण[illegible]तभुग्धूमधूम्रीकृताननैः ।**
**व[illegible]शीविषैः सङ्गं कुर्यान्नत्वेव दुर्जनैः ॥ १८ ॥**

નિઃશ્વાસ નાખતી વખતે ઓકેલા એવા અગ્નિના ધૂમાડાથી ધૂમાડી ગયેલાં મુખવાળા ઝેરી સર્પોની સાથે સગ કરવો એ સારો છે. પરંતુ દુર્જનોની સાથે તો સંગ કરવો જ નહિ. ૧૮

ભાવાર્થ –દુર્જનો ઝેરી સર્પોના કરતા પણ વધારે ભયકર છે. કારણ કે ઝેરી સર્પના ડખથી તો પુરુષ તુરત જ મરણ પામે છે પરતુ દુર્જનના સગમા સપડાયલો પુરુષ રીબાઈ રીબાઇને મરણ પામે છે વળી એક સર્પના ઉપર તમે ઉપકાર કરશો નહિ તોપણ તે તમારુ અશુભ કરશે નહિ; પરતુ દુર્જનો તો તુરત અશુભ કરવાને તત્પર થાય છે માટે તેની સાથે સગ કરવો યોગ્ય નથી.

**नीयते स्वच्छ[illegible]दयः पिण्डो येनैव पाणिना ।**
**मार्जार इव दुर्वृत्तस्तमेव हि विल[illegible]ति ॥ १९ ॥**

નિર્દોષ હૃદયના પુરુષો જે હાથથી બીંદડાને પિંડ (અન્નનો કોળીયો) આપે છે, તે જ હાથને દુરાચારી બીંદડો પંઝો મારીને કૃતઘ્નતા દર્શાવે છે. તે પ્રમાણે દુરાચારી પુરુષ પણ પોતાને આજીવિકા આપનારા નિર્દોષ પુરુષના તરફ જ કૃતઘ્નપણું દર્શાવે છે. ૧૯

**असाध्यं साधुमन्त्राणां तीव्रं वाग्विषमुत्सृजत् ।**
**द्विजिह्वं वदनं धत्ते दुष्टो दुर्जनपन्नगः ॥ २० ॥**

જેમ ઝેરી સર્પ પોતાના મુખમાંથી ભયંકર વિષ ઓકે છે અને તેવિષ ગારુડિકના મંત્રોથી ઉતારી શકાય નહિ તેવું હોય છે તથા તે સર્પના મુખમાં બે જીભ હોય છે તેમ જ દુષ્ટ એવો દુર્જન પણ પોતાના મુખમાંથી ભયંકર વાણીરૂપી વિષનું વમન કરે છે. એ વાણીરૂપી વિષ સામની વાણીથી પણ સાધી શકાય નહિ તેવું હોય છે તથા દુર્જનના મુખમાં પણ બે જીભ હોય છે. ૨૦

ભાવાર્થ –મહા ઝેરી સર્પ પોતાના મુખમાથી જે ઝેર ઓકે છે તેને ગારુડીઓ મંત્રોથી ઉતારી શકતા નથી તથા સર્પોના મુખમા બે જીભ હોય છે તેમ જ દુર્જનની વાણીરૂપી ઝેર પણ સામની વાણી કહેવાથી એટલે સમજાવવાથી શાત પડતુ નથી તથા દુર્જનના મુખમા પણ સર્પની પેઠે બે જીભ હોય છે અર્થાત્ તે એકની પાસે એક વાત કહે છે અને બીજાની પાસે બીજી વાત કહીને પરસ્પરને લઢાવી મારે છે એટલા માટે જ સર્પના જેવો દુર્જન છે, તેથી કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા રાજાએ તેનો સગ કરવો નહિ.

**क्रियतेऽभ्यर्हणीयाय सुजनाय यथाञ्जलिः ।**
**ततः साधुतरः कार्यो दुर्जनाय शिवार्थिना ॥ २१ ॥**

માટે કલ્યાણની ઇચ્છા રાખનારા રાજાએ (અથવા તો પુરુષે) પૂજા કરવા યોગ્ય સુજન પુરુષને જે પ્રમાણે બે હાથ જોડવામાં આવે છે, તેના કરતા પણ વિશેષ નમ્રતાથી દુર્જનને બે હાથ જોડવા. ૨૧

ભાવાર્થ –ઉપરના શ્લોકોમા દુર્જનની દુર્જનતાનું વર્ણન કર્યું છે અને આ શ્લોકમા દુર્જનને વશ કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે દુર્જનને જો વશ કરવો હોય તો તેને નમી જવુ. તેમ કરવાથીજ તે વશ થાય છે. નીતિશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે,–दुर्जन प्रथम वन्देत् सुजन तदनतरम्। દુર્જનને પ્રથમ વદન કરવુ અને પછી સજ્જનને નમવું. એ વિના બીજો ઉપાય તેને વશ કરવાનો નથી.

### મધુર વાણી બોલવી

**ह्लादिनीं सर्वसत्त्वानां सम्यग् जनजिहीर्षया ।**
**भावयेत् परमां मैत्रीं विसृजेल्लौकिकीं गिरम् ॥ २२ ॥**

મનુષ્યોના મનને હરણ કરવાની ઇચ્છાથી સર્વ પ્રાણીઓના મનને સારી રીતે પ્રસન્ન કરનારી એવી વ્યાવહારિક વાણી બોલવી તથા સર્વની સાથે પરમ મૈત્રી બાંધવી. ૨૨

**नित्यं मनोपहारिण्या वाचा प्रह्लादयेज्जनम् ।**
**उद्वेजनीयो भवति क्रूरवागर्थदोऽपि सन् ॥ २३ ॥**

નિત્ય મનને હરણ કરનારી વાણી બોલીને મનુષ્યને પ્રસન્ન કરવો; ધન આપનારો પુરુષ પણ જો ક્રૂર વાણી બોલે છે તો તે લોકોને ઉદ્વેગ ઉપજાવનારો થઈ પડે છે ૨૩

**हृदि विद्ध इवात्यर्थं यया सन्तप्यते जनः ।**
**पीडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥ २४ ॥**

જે વાણીથી હૃદયમા વિંધાઈ ગયો હોય તેમ પુરુષ અત્યંત સંતાપ પામે છે તેવી વાણી બુદ્ધિમાન્ પુરુષે પીડા થયા છતા પણ બોલવી નહિ. ૨૪

ભાવાર્થ –બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે પોતે દુ ખ સહન કરવુ, પરતુ તે સામા મનુષ્યના હૃદયમા સતાપ ઉપજે, તેવી તીક્ષ્ણ વાણી કદી પણ બોલવી

નહિ સહન કરવુ આ ધીર મહાત્માઓનો સ્વભાવ છે, તે બુદ્ધિમાન્ પુરુષે ધ્યાનમા રાખવુ.

**तीव्राण्युद्वेगकारीणि विसृष्टान्यशमात्मकैः ।**
**कृन्तन्ति देहिनां मर्म शस्त्राणीव वचांसि च ॥ २५ ॥**

**ક્રોધી પુરુષો તીવ્ર (સહન થઈ શકે નહિ તેવાં) તથા ઉદ્વેગ (દુ:ખ) ઉત્પન્ન કરનારાં જે વચનો કહે છે, તે વચનો તીવ્ર અને ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન કરનારાં શાસ્ત્રોની પેઠે દેહધારી પ્રાણીઓનાં મર્મોને કાપી નાખે છે. ૨૫**

ભાવાર્થ –દુષ્ટ પુરુષોની વાણી શસ્ત્રની પેઠે જ મર્મ ભાગને વિંધી નાખીને સતાપ ઉપજાવે છે. શસ્ત્રનો ઘાવ ઔષધના ઉપચારથી કાળે કરીને રુઝાય છે, પરતુ દુર્જનની વાણીનો પ્રહાર મરણપર્યત સાલ્યા કરે છે. માટે કોઈ પણ પુરુષે કોઇને કટુ વચનો કહીને દુભાવવો નહિ.

**प्रियमेवाभिधातव्यं सत्सु नित्यं द्विषत्सु च ।**
**शिखीव केकामधुरः प्रियवाक् कस्य न प्रियः ॥ २६ ॥**

**સત્પુરુષોને તથા શત્રુઓને નિત્ય પ્રિય વચન જ કહેવું. પ્રિય વાણી બોલનારો પુરુષ મધુર વાણી બોલનારા મયૂરની પેઠે કોને પ્રિય ન થાય? ૨૬**

ભાવાર્થ –મધુર વાણી બોલનારો મયૂર જેમ લોકોમા પ્રીતિપાત્ર થઈ પડ્યો છે અને લોકો તેના ટૌકા સાભળીને તેના તરફ પ્રેમની દષ્ટિથી જુવે છે, તે પ્રમાણે જ મધુર બોલનારા મનુષ્ય તરફ પણ લોકો પ્રીતિ ધરાવે છે મધુર ભાષણથી શત્રુઓ પણ વિશ્વાસુ બને છે ને તેથી તેને સહેલથી વશ કરી શકાય છે અથવા તો તેઓ આપણુ બુરુ કરતા અટકે છે.

**अलङ्क्रियन्ते शिखिनः केकया मदरक्तया ।**
**वाचा विपश्चितोऽत्यर्थं माधुर्यप्रणयुक्तया ॥ २७ ॥**

**મયૂરો જેમ મદને લીધે મનોહર લાગતી એવી ટૌકાવાળી વાણીથી શોભે છે, તેમ વિવેકી પુરુષો માધુર્ય ગુણવાળી વાણીથી અત્યત શોભે છે. ૨૭**

ભાવાર્થ –મધુર વાણી બોલવી, એ વિવેકી પુરુષોનુ એક ભૂષણ છે એટલુ જ નહિ પરતુ તેની કુલીનતાને પણ દર્શાવનારું છે વૃક્ષોની ઘટામા થતા ટૌકા સાભળીને લોકો જાણે છે કે, અહી કયાઈ પણ મયૂર છે તેમ જ મધુર વાણી સાભળીને મનુષ્ય અનુમાન કરે છે કે, આ કોઈ પણ કુલીન પુરુષ છે પ્રિયવાણી કેવળ આભૂષણ જ નથી, પરતુ કુલીનતાને પણ સૂચવનારી છે

**मदरक्तस्य हंसस्य कोकिलस्य शिखण्डिनः ।**
**हरन्ति न तथा वाचो यथा साधु विपश्चितः ॥ २८ ॥**

**વિદ્વાન્ પુરુષની વાણી જે પ્રમાણે સરળતાથી સામા મનુષ્યના મનને હરણ કરે છે, તે પ્રમાણે મદને લીધે પ્રેમમાં આવી ગયેલા હસની, કોકિલની તથા મયૂરની વાણી મનુષ્યનાં મનને હરણ કરતી નથી. ૨૮**

ભાવાર્થ –હસાદિકની વાણી માત્ર મધુર જ હોય છે, પરતુ તે અસ્ફુટ હોય છે તેમા કોઈ પણ જાતનો અર્થ સમાયલો હોતો નથી, પરતુ વિદ્વાનની વાણીમા હિતકર અર્થ હોય છે તેથી તે શ્રોતાઓના મનને સારી રીતે વશ કરી શકે છે.

**गुणानुरागी स्थितिमान् श्रद्दधानो दयान्वितः ।**
**धनं धर्माय विसृजेत् प्रियां वाचमुदीरयन् ॥ २९ ॥**

**રાજાએ ગુણ ઉપર પ્રીતિવાળા થવું (એટલે આ વેદવેત્તા છે, આ ધર્મશાસ્ત્રવેત્તા છે, આ ન્યાય વ્યાકરણવેત્તા છે એવી રીતે પુરુષમાં ગુણો જોઈને તેના ઉપર પ્રસન્ન થવું,) પોતે સદાચાર પાળવો, શ્રદ્ધા રાખવી, દયાળુ થવું, મધુર વાણીથી વાતચિત કરવી અને ધર્મ માટે ધનનું દાન કરવું. ૨૯**

ભાવાર્થ –રાજાએ વિદ્યા કળા વગેરે ગુણવાન્ પુરુષોના ઉપર પ્રીતિ રાખવી, ને પડે સદાચાર પાળવો. કારણ કે આચારભ્રષ્ટ પુરુષની પાસેથી કોણ દાન લે? જાતે શ્રદ્ધાળુ થવુ, કારણ કે શ્રદ્ધારહિત પુરુષ જે કઈ કર્મ કરે છે તથા દાન દે છે તેનુ તેને ફળ મળતુ નથી તેમ રાજાએ દયાળુ પણ થવુ એટલે ગુણ વિનાના અર્થાત્ મૂર્ખ એવા દીન પુરુષોને પણ દાન આપવુ તથા ધર્મ નિમિત્તે જે કઈ આપવુ, તે મધુર વાણીથી વાતચિત કરીને આપવુ પરતુ માગવા આવનારાને પ્રથમ તિરસ્કારના શબ્દો કહીને અથવા તો ગાળો ભાડીને પછી આપવુ નહિ કારણ કે તેવી રીતે આપેલુ દાન તામસ ગણાય છે અને તેનુ ફળ અતરાયવાળુ મળે કેટલાએક દાતાઓ એવા હોય છે કે, પુષ્કળ ગાળો દઈને તથા અપમાન કરીને પાછળથી દાન આપે છે પરતુ તેવા દાન કરતા ન દેવુ તે સારુ છે અથવા તો થોડુ દેવુ એ સારુ છે પરતુ અપમાન કરીને કે ગાળો દઈને પછી દાન આપવુ, એ શાસ્ત્રથી અને નીતિથી વિરુદ્ધ છે

**ये प्रियाणि च भाषन्ते प्रयच्छन्ति च सत्कृतम् ।**
**श्रीमन्तो वन्द्यचरणा देवास्ते नरविग्रहाः ॥ ३० ॥**

જે પુરુષો મધુર વાણીથી વાતચિત કરે છે; અને ગધાક્ષત વગેરેથી પૂજા કરીને દાન કરે છે, તે શ્રીમત પુરુષોના ચરણ વદન કરવા યોગ્ય છે અને તે પુરુષો મનુષ્યનું શરીર ધારણ કરનારા દેવ છે. ૩૦

**शुचिरास्तिक्यपूतात्मा पूजयेद् देवताः सदा ।**
**देवतावद् गुरुजनमात्मवच्च सुहृज्जनम् ॥ ३१ ॥**

રાજાએ સ્નાનાદિક કરીને બહારથી પવિત્ર રહેવું તેમ અદરથી પણ પવિત્ર રહેવુ, (અર્થાત્ અત કરણને શુદ્ધ રાખવું,) વેદ વિશે તથા પરલોક વિશે આસ્તિક્ય બુદ્ધિ રાખવી, મનને પવિત્ર રાખવું, દેવોનું સદા પૂજન કરવુ, માતા પિતા આચાર્ય વગેરે ગુરુ જનોની દેવતાની

**પેઠે પૂજા કરવી તથા સ્નેહી મનુષ્યોને પોતાના સમાન ગણીને તેઓનો સત્કાર કરવો. ૩૧**

ભાવાર્થ –આ શ્લોકથી સામાન્ય સદાચાર કહે છે વેદમા સનાતન ધર્મનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ અને તે સાક્ષાત્ નારાયણરૂપ છે, આવી વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી તથા વેદમા વર્ણવેલો પરલોક છે આવી આસ્તિકય બુદ્ધિ રાખવી, પરતુ હાલમા કેટલાએક મૂર્ખો વેદના ઉપર આક્ષેપ કરે છે અને કહે છે કે પરલોક બરલોક કઈ પણ નથી. બધુ આ ભૂમિ ઉપર જ છે તે વિના કઈ પણ નથી આવી નાસ્તિકય બુદ્ધિ રાખવી નહિ સ્નાનાદિકથી જેમ બહારની શુદ્ધિ રાખવામા આવે છે તેમ જ અત કરણને પણ શુદ્ધ રાખવુ જોઇએ, એટલે કોઈનુ પણ અશુભ કરવાના દુષ્ટ વિચારો મનમા કરવા નહિ. પોતાના ઉપાસ્ય દેવનુ પૂજન કરવુ તથા માતાપિતા ગુરુ વગેરેનુ પણ દેવની પેઠે જ પૂજન કરવુ તથા પોતે રાજા હોઇએ અથવા તો શ્રીમાન્ હોઇએ, તોપણ પોતાના સબધીઓને તથા સ્નેહીઓને પોતાના જેવા જ ગણીને માન આપવુ, પરતુ તેઓને પોતાનાથી ઉતરતી પક્તિના ગણવા નહિ, તેમ તેઓનુ અપમાન પણ કરવુ નહિ

**प्रणिपातेन हि गुरून् सतोऽनूचानचेष्टितैः ।**
**कुर्वीताभिमुखान् भूत्यै देवान् सुकृतकर्मणा ॥ ३२ ॥**

**રાજાએ સપત્તિને માટે ગુરુજનોને (માતાપિતા વગેરેને) પ્રણામ કરીને પોતાના અનુકૂળ કરવા, સત્પુરુષોને (વિદ્યાવૃદ્ધોને) વિનીત ભાવથી પોતાના અનુકૂળ કરવા અને દેવોને પુણ્ય કર્મ કરીને પોતાના અનુકૂળ કરવા. ૩૨**

ભાવાર્થ –રાજાએ પોતાની સપત્તિને માટે એટલે પોતાના અભ્યુદયને માટે માતા પિતા તથા આચાર્ય વગેરે ગુરુજનોની સેવા ભક્તિ કરીને પોતાના અનુકૂળ કરવા કારણ કે માતાપિતા તથા આચાર્ય જો પ્રસન્ન થઇને આશીર્વાદ આપે તો જ પુત્રનો તથા શિષ્યનો અભ્યુદય થાય છે. વિદ્યા-વૃદ્ધ એટલે પોતાના કરતા વિશેષ વિદ્વાનોના તરફ વિવેક દર્શાવીને તેઓને

પણ અનુકૂળ કરવા કારણ કે રાજકાર્યમા તથા વ્યાવહારિક કાર્યમાં વિદ્યા-વૃદ્ધ પુરુષોની સલાહની વારવાર જરૂર પડે છે, તથા દેવોને પણ અનુકૂળ કરવા પરતુ દેવો કેવળ પ્રણામથી અનુકૂળ થતા નથી તેઓને યજ્ઞાદિક કરીને, વદન કરીને તથા ચદન, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ વગેરે અર્પણ કરીને વશ કરવા એટલા માટે મૂળ શ્લોકમા કહે છે કે 'देवान् सुकृतकर्मणा'

**सद्भावेन हरेन्मित्रं सम्भ्रमेण च बान्धवान् ।**
**स्त्रीभृत्यान् प्रेमदानाभ्यां दाक्षिण्येनेतरान् जनान् ॥ ३३ ॥**

મિત્રને સદ્ભાવ (વિશ્વાસ) દર્શાવીને વશ કરવો (પોતાના અનુકૂળ કરવો), પોતાના, પોતાની માતાના તથા પોતાના પિતાના એમ ત્રણના મામાના, માસીના ને ફૂઈના પુત્રો બાધવ કહેવાય છે. તે બાંધવોને મોટા આદરપૂર્વક સન્માન આપીને વશ કરવા, સ્ત્રીઓને તથા સેવ-કોને (નોકર ચાકરોને) પ્રીતિ દર્શાવીને તથા (ઉત્સવ ઉપર ધનાદિક) આપીને વશ કરવા અને બીજા મનુષ્યોને અનુકૂળતા દર્શાવીને વશ કરવા. ૩૩

**अनिन्दा परकृत्येषु स्वधर्मपरिपालनम् ।**
**कृपणेषु दयालुत्वं सर्वत्र मधुरा गिरः ॥ ३४ ॥**

પારકાં કાર્યની નિંદા કરવી નહિ, પોતાના ધર્મનું પાલન કરવું (સ્વધર્મમાં વર્તવું), દીન મનુષ્યોના ઉપર દયા રાખવી, ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ એમ સર્વની સાથે મધુર વાણીથી ભાષણ કરવું. ૩૪

**प्राणैरप्युपकारित्वं मित्रायाव्यभिचारिणे ।**
**गृहागते परिष्वङ्गः शक्त्या दानं सहिष्णुता ॥ ३५ ॥**

નિષ્કપટી મિત્રનો પ્રાણોની પણ દરકાર કર્યા વિના ઉપકાર કરવો, મિત્ર પોતાને ઘેર આવે ત્યારે તેને આલિંગન કરવું, અને શક્તિ અનુ-સાર તેને ધનાદિક આપવા તથા લોકોની નિંદા વગેરેને સહન કરવી. ૩૫

ભાવાર્થ –નિષ્કપટી મિત્રની સાથે મિત્રે કેવો વ્યવહાર કરવો, એ વાત આ શ્લોકમા કહી છે મિત્ર કેવો હોવો જોઇએ, તેને માટે આ પ્રમાણે એક શ્લોક છે,–

"एकार्थानर्थसंबंध पकार्यविकारे च ।
मित्रभावि भवत्येतन्मित्रमद्वैध्यमापदि ॥

જે વસ્તુ એકને પ્રિય હોય, તેજ બીજાને પણ પ્રિય હોય અને જે વસ્તુ એકને અપ્રિય હોય તે બીજાને પણ અપ્રિય હોય, પરસ્પર ઉપકાર કરનારા હોય, ગમે તેટલી હાનિ થયા છતા પણ વિકાર નહિ પામનારા તથા આપત્તિમા પણ જેમના મનમા દ્વિધા ભાવ ઉપજે નહિ એવાને મિત્ર જાણવા." આવો મિત્ર ઘેર આવે ત્યારે તેને આલિંગન આપીને સહોદર ભાઈની પેઠે માન આપવુ અને પોતાની શક્તિ અનુસાર વારવાર ધનાદિકથી તેને સહાયતા કર્યા કરવી છેવટમા सहिष्णुता શબ્દ છે, તેનો અર્થ એવો પણ થાય છે કે એક મિત્ર પોતાને માટે કોઈ ઠેકાણે કઈક બોલે, તોપણ તેથી ઓછુ નહિ આણતા તેને સહન કરવુ.

**स्वसमृद्धिष्वनुत्सेकः परवृद्धिष्वमत्सरः ।**
**नान्योपतापि वचनं मौनव्रतचरिष्णुता ॥ ३६ ॥**

પોતાની સમૃદ્ધિને માટે ગર્વ રાખવો નહિ, પારકાનો ઉદય જોઇને તેની ઇર્ષા કરવી નહિ, બીજાને સતાપ થાય તેવું વચન બોલવું નહિ, મૌન વ્રત ધારણ કરવું (બહુ બોલ્યા કરવું નહિ). ૩૬

**बन्धुभिर्बद्धसंयोगः सुजने चतुरश्रता ।**
**तच्चित्तानुविधायित्वमिति वृत्तं महात्मनाम् ॥ ३७ ॥**

પોતાના ભાઇઓની તથા સંબંધીઓની સાથે મળી હળીને ગાઢ સંબધ રાખવો, સત્પુરુષની પાસે સરળતાથી વર્તવુ, સત્પુરુષનાં મનને અનુકૂળ વર્તવું, આ મહાત્માઓનું વર્તન છે. ૩૭

ભાવાર્થ –ધનવાનના કરતા પણ કુટુબવાળો વિશેષ બળવાન્ ગણાય

છે એક ધનવાન્ ધનના બળથી જે કામ કરી શકતો નથી, તે કામ કુટુંબવાળો પુરુષ ધાર્યા પ્રમાણે કરી શકે છે વ્યાવહારિક પ્રસગોમા કુટુંબના બળની આગળ ધનનુ બળ નિરર્થક થઈ પડે છે. મનુએ પણ મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવતા કહ્યુ છે કે,–'वित्त बन्धुर्वय कर्म' ધનવાન્ ધનને લીધે ઉત્તમ ગણાય છે, પરતુ તેના કરતા પણ કુટુબી પુરુષ વધારે બળવાન્ ગણાય છે. એટલા માટે શુ રાજા કે શુ રક પ્રત્યેક પુરુષે પોતાના સબધીઓને માન આપીને તેની સાથે સારો સબધ રાખવો, કે જેથી તે સબધીઓ પ્રસગ ઉપર પોતાને કામ લાગે તથા સત્પુરુષોની પાસે કુટિલતા ન કરવી; પરતુ તેનો મત લઇને તેના કહેવા પ્રમાણે વર્તવુ આ સર્વ મહાત્માઓનુ આચરણ છે

**सनातने वर्त्मनि साधु तिष्ठतामयं हि पन्था गृहमेधिनां मतः ।**
**अनेन गच्छन् नियतं महात्मनामिमं च लोकं परमं च विन्दाति ॥ ३८ ॥**

સનાતન એવા સ્વધર્મમાં સારી રીતે વર્તનારા ગૃહસ્થાશ્રમીઓનો આ માર્ગ કહ્યો છે. જે પુરુષ નિયમ પ્રમાણે આ માર્ગ ઉપર ચાલે છે, તે પુરુષ સુખી થાય છે અને મરણ પછી મહાત્માઓના લોકને પામે છે. ૩૮

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા गृहमेधी પદ છે, તે ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષનો જ વાચક નથી પરતુ ચારેય આશ્રમનો વાચક છે. પરતુ સર્વ આશ્રમોમા ગૃહસ્થાશ્રમ ઉત્તમ ગણાય છે કારણ કે ત્રણે આશ્રમની ઉત્પત્તિ તથા આજીવિકા ગૃહસ્થાશ્રમીના ઉપર આધાર રાખે છે. તેથી અહી ગૃહસ્થાશ્રમીનુ નામ લખ્યુ છે જો ગૃહસ્થાશ્રમ ન હોય તો પ્રજાની ઉત્પત્તિ જ ન થાય, તેથી બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસી પણ સભવે નહિ વળી તે ત્રણ આશ્રમવાળાઓની આજીવિકા પણ ગૃહસ્થાશ્રમીના ઉપર જ છે, તેથી ગૃહસ્થાશ્રમી ઉત્તમ ગણાય છે. તે જોઇને આ શ્લોકમા गृहमेधी શબ્દ લખવામા આવ્યો છે.

**इति पथि विनिवेशितात्मनो रिपुरपि गच्छति साधुमित्रताम् ।**
**तदवनिपतिर्मत्सराद्दते विनयगुणेन जगद् वशं नयेत् ॥ ३९ ॥**

જે પુરુષ આ સદાચારના માર્ગમાં પોતાનાં મનને લગાડે છે, તે પુરુષનો શત્રુ પણ તેનો સારી રીતે મિત્ર થાય છે. તે માટે રાજાએ મત્સરનો ત્યાગ કરીને વિનય નામના ગુણથી જગતને વશ કરવું ૩૯

क्व च नरपतिगर्वः सङ्ग्रहः क्व प्रजानां
मधुरवचनयोगाल्लोकमभ्याददीत ।
मधुरवचनपाशैरायतालानितः सन्
पदमपि हि न लोकः संस्थितेर्भेदमेति ॥ ४० ॥

રાજાનો ગર્વ ક્યા અને પ્રજાને વશ કરવી એ ક્યાં, (અર્થાત્ રાજા ગર્વ રાખવાથી પોતાની પ્રજાને વશ કરી શકતો નથી) માટે રાજાએ મધુર ભાષણ કરીને પ્રજાને વશ કરવી. મધુર વચનરૂપી પાશોથી ( પાસલાથી ) પ્રજાને અત્યત બાધી લેવામા આવે છે તો પ્રજા રાજાની મર્યાદામાથી રચ ભાર પણ ભેદ પામતી નથી. (શત્રુઓ ગમે તેટલી લાલચો આપે, તોપણ તે પોતાના રાજાથી જૂદી પડતી નથી.) ૪૦

ભાવાર્થ –પ્રજાને વશ કરવા માટે રાજાએ ગર્વરહિત થઇને જાતે સદાચાર સપન્ન થવુ અને મધુર વચનોથી પોતાની પ્રજાને એવી તો વશ કરી દેવી કે, તે શત્રુઓ તરફથી અનેક લાલસાઓ દેખાડ્યા છતા પણ પ્રજા રચ ભાર પણ પોતાના રાજા ઉપર ઉદાસ થઇને તેનાથી જૂદી પડે નહિ. માટે રાજાએ ગર્વનો સર્વથા ત્યાગ કરવો અને મધુરભાષી થવાની જરૂર છે મધુર વાણીથી શત્રુઓ પણ વશ થાય છે, તો પછી પોતાની પ્રજા વશ થાય, એમા તો કહેવુ જ શુ ?

આચારવ્યવસ્થા નામનુ પ્રકરણ ૯ કુ સમાપ્ત

ઇતિ શ્રીકામદકીય નીતિસારમા 'આચાર વ્યવસ્થાપન' નામનો
સર્ગ ૩ જો સમાપ્ત

## સર્ગ ૪ થો–પ્રકરણ ૭ મું

## પ્રકૃતિની સંપત્તિ

**स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् ।**
**परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ १ ॥**

**રાજા, અમાત્ય, રાષ્ટ્ર (દેશ,) કિલ્લો, કોશ (ખજાનો,) ચાર પ્રકારનું (હાથી ઘોડા રથ ને પાળા) સૈન્ય અને મિત્ર, આ પરસ્પરનો ઉપકાર કરનારાં રાજ્યનાં સાત અંગ કહેવાય છે. ૧**

ભાવાર્થ –સદાચારથી પ્રજાને વશ કરવામા આવે છે તો પ્રજા રાજાથી કોઈ પણ દિવસ વિરુદ્ધ થતી નથી, પરતુ રાજાને સકટના સમયમા સહાયતા કરે છે માટે રાજાએ સદાચાર સપન્ન થઇને પોતાની પ્રજાને વશ કરવી. આ વાત ત્રીજા સર્ગમા કહી હવે આ ચોથા સર્ગમા પ્રકૃતિની સપત્તિ એટલે રાજ્યના સાત અગની સપત્તિ કહેવામા આવશે નીતિશાસ્ત્રમા રાજ્યના અગને प्रकृति કહે છે, તેની સપત્તિનુ કહેતા ગુણનુ વર્ણન આ સર્ગમા કહેશે રાજા જે રાજ્યના સાતેય અગની પરીક્ષા કરીને પછી તે અગની યોજના કરે છે તો રાજ્યમા ફાટફૂટ થતી નથી અને કદાચ થાય છે તો ઝટ સધાઈ જાય છે માટે રાજ્યના સાતેય અગોના ગુણોનુ આ પ્રકરણમા વર્ણન કરવામા આવશે તેથી આ પ્રકરણનુ નામ 'प्रकृतिसपत्' એટલે પ્રકૃતિના ગુણો, એવુ રાખવામા આવ્યુ છે જેમ એક રથમા રહેલા જૂદા જૂદા અગો રથ ચાલતી વખતે પોતપોતાનુ કર્મ કરીને રથનો ઉપકાર કરે છે. જેમકે પૈડા ગતિ કરીને રથને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લઈ જાય છે તથા ધરી રથના ભારને ધારણ કરી રાખે છે, તેમ રાજ્યના પ્રત્યેક અગ પણ પરસ્પરને સહાયતા કરે છે. તે અગ પરસ્પર કેવી રીતે ઉપકારક થાય છે તે જાણવુ જોઇએ –રાજા અમાત્યને ( કાર્યભારીને ) આજીવિકા કરી આપીને નોકર રાખે છે, તેથી રાજા તેનો ઉપકારક થયો. અમાત્ય પણ પોતાની બુદ્ધિથી રાજાને રાજકીય કાર્યમા સલાહ આપે છે તેથી તે પણ રાજાનો ઉપકારી થયો રાજા તથા અમાત્ય બન્ને એકઠા થઇને દેશની રક્ષા કરે છે, તેથી તે બન્ને દેશના ઉપકારી થયા, દેશ ઉપજથી

ખજાનાને ભરપૂર કરીને રાજાનો તથા અમાત્યનો ઉપકાર કરે છે, તેથી તે પણ ઉપકારી થયો, કિલ્લો શત્રુના ઘેરાથી રક્ષા વગેરે કરીને રાજા, અમાત્ય, અને દેશ એ ત્રણેનો ઉપકાર કરે છે તેથી તે પણ ઉપકારી થયો. રાજા, અમાત્ય વગેરે કિલ્લાની ભાગતૂટ સુધારીને કિલ્લાનો ઉપકાર કરે છે ખજાનો આજીવિકાના સાધનો પૂરા પાડીને રાજા, અમાત્ય સેના વગેરેનો ઉપકાર કરે છે રાજા, અમાત્ય વગેરે ધનની વૃદ્ધિ કરે છે, વૃદ્ધિ પામેલા ધનની રક્ષા કરે છે, તથા તે ધનનુ સુપાત્રને દાન, બક્ષીસ વગેરે કરીને ખજાનાનો ઉપકાર કરે છે ચાર અગવાળુ સૈન્ય શત્રુઓનો પરાજ્ય કરીને તથા અસાધ્ય કાર્ય કરીને, રાજા, અમાત્ય વગેરેનો ઉપકાર કરે છે. રાજા, અમાત્ય વગેરે સૈન્યનુ ભરણ પોષણ કરીને સૈન્યનુ રક્ષણ કરે છે મિત્ર, સહાયતા, ખરી સલાહ વગેરે આપીને રાજાદિકનો ઉપકાર કરે છે તેમજ રાજા અમાત્ય વગેરે મિત્રનો ઉપકાર કરે છે આ રીતે સાતેય અગ એક બીજાનો ઉપકાર કરનારા છે

**एकाङ्गेनापि विकलमेतत् साधु न वर्तते ।**
**तस्य सामग्र्यमन्विच्छन् कुर्वीताशु परीक्षणम् ॥ २ ॥**

**રાજ્ય આ સાત અગમાનાં એક અગથી પણ જો હીન હોય છે તો તે સારી રીતે ચાલી શકતું નથી. માટે રાજ્યના સપૂર્ણપણાની ઇચ્છા રાખનારા રાજાએ રાજ્યના અગના ગુણોની ઝટ પરીક્ષા કરવી. ૨**

ભાવાર્થ –રાજ્ય સાત અગથી બનેલુ છે, માટે રાજાએ પોતાના તથા અમાત્યદિકના ગુણોની તુરત પરીક્ષા કરવી અને કયા અગમા કયા ગુણ છે અને કયા ગુણ નથી, તે જાણીને તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ જો તેમ કરવામા આવે નહિ તો અગના વૈગુણ્યને લીધે રાજ્યના કાર્યો પડી ભાગે છે, અને રાજાને રાજ્યભ્રષ્ટ થવાનો સમય આવે છે. આ નીતિ શ્રીમત વ્યાપારીઓએ પણ ધ્યાનમા લેવાની છે કારણ કે તેઓને વ્યાપારરૂપી રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાની હોય છે તેમજ ગૃહરાજ્ય ચલાવનારા ગૃહસ્થોએ પણ આ નીતિ તરફ ધ્યાન આપવાનુ છે. કારણ કે તેને ગૃહરાજ્યની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે.

## રાજાના ગુણો

**आत्मानमेव प्रथममिच्छेद् गुणसमन्वितम् ।**
**कुर्वीत गुणसम्पन्नस्ततः शेषपरीक्षणम् ॥ ३ ॥**

**પ્રથમ રાજાએ પોતે જ રાજાના ગુણોથી સપન્ન થવાની ઇચ્છા કરવી અને પોતે રાજાના ગુણોથી સંપન્ન (યુક્ત) થયા પછી અમાત્ય વગેરે બીજા અંગોના ગુણની પરીક્ષા કરવી. ૩**

ભાવાર્થ –સાત પ્રકૃતિમા એટલે સાત અગમા રાજા પ્રધાન–મુખ્ય છે, તેથી પ્રથમ રાજાએ રાજાના ગુણો સપાદન કરવા જોઇએ, કારણ કે રાજા ગુણવાન્ હોય તો તેનો પરિવાર પણ ગુણવાન્ હોય છે અને કદાચ કોઈ ગુણહીન હોય તો તે ગુણી રાજાના ગુણ જોઇને પોતે પણ પોતાની યોગ્યતા માટે ગુણ સપાદન કરવાની ઇચ્છા કરે છે માટે પ્રથમ રાજાને રાજા તરિકેના ગુણો સપાદન કરવાનો ઉપદેશ આપે છે અને કહે છે કે, રાજાએ રાજગુણ સપન્ન થયા પછી અમાત્યાદિક અગોના ગુણની પરીક્ષા કરવી

**साधु भूतलदेवत्वं दुर्धार्यमकृतात्मभिः ।**
**आत्मसंस्कारसम्पन्नो राजा भवितुमर्हति ॥ ४ ॥**

**પૃથ્વી ઉપર રાજા થવુ, એ મોટાં ભાગ્યની વાત છે; પરતુ બુદ્ધિ-હીન પુરુષો તે રાજાપણાને કષ્ટથી ધારણ કરી શકે છે. જે પુરુષ રાજાના ગુણોથી સપન્ન હોય છે, તે પુરુષ રાજા થવાને યોગ્ય છે. ૪**

**लोकाधाराः श्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः ।**
**तिष्ठन्त्याप इवाधारे चिरमात्मनि संस्कृते ॥ ५ ॥**

**લોકોનુ પોષણ કરનારી રાજલક્ષ્મી દુ.ખથી મળી શકે છે અને મળ્યા પછી તેની રક્ષા પણ દુઃખથી થઈ શકે છે. સસ્કાર કરીને બનાવેલા ક્યારામ જેમ લાબા સમય સૂધી પાણી ટકી રહે છે, તેમ જ**

સંસ્કારવાળા રાજાને વિષે રાજલક્ષ્મી પણ લાંબા સમય સૂધી ટકી રહે છે. ૫

कुलं सत्त्वं वयः शीलं दाक्षिण्यं क्षिप्रकारिता ।
अविसंवादिता सत्यं वृद्धसेवा कृतज्ञता ॥ ६ ॥
दैवसम्पन्नता बुद्धिरक्षुद्रपरिवारता ।
शक्यसामन्तता चैव तथा च दृढभक्तिता ॥ ७ ॥
दीर्घदर्शित्वमुत्साहः शुचिता स्थूललक्षता ॥
विनीतता धार्मिकता गुणाः साध्वाभिगामिकाः ॥ ८ ॥

કુળ, સત્વ, વય (ઉમર), શીલ, દાક્ષિણ્ય, અદીર્ઘસૂત્રતા, અવિસવાદપણું, સત્ય, વૃદ્ધસેવા, કૃતજ્ઞતા, દૈવસંપન્નતા, બુદ્ધિ, ઉત્તમ પરિવાર, શક્યસામંતપણું, દૃઢ ભક્તિપણું, દીર્ઘદર્શીપણું, ઉત્સાહ, પવિત્રતા, સ્થૂલલક્ષ્યપણું, વિનીતપણું અને ધાર્મિકપણું, આ ગુણોને લીધે રાજા સારી રીતે આશ્રય કરવા યોગ્ય થાય છે. ૬–૮

ભાવાર્થ –રાજામા બે પ્રકારના ગુણ હોય છે એક ગુણ આશ્રિતોનો ઉપકાર કરનાર હોય છે અને બીજા ગુણો રાજાને પોતાને ફાયદો કરનારા હોય છે. તેમાથી આશ્રિતનો ઉપકાર કરનારા ગુણો આ ત્રણ શ્લોકોમા ગણાવ્યા છે –રાજા જો રાજબીજ હોય તોજ સર્વ પ્રજા તેનો આશ્રય કરે છે, તેથી રાજાનો મુખ્ય ગુણ દર્શાવતા કહે છે કે, રાજા કુલીન હોવો જોઇએ હાલમા કેટલાએક રાજા હલકી જાતની સ્ત્રીઓમા પ્રજા ઉત્પન્ન કરી પોતાની કુલીનતાનો નાશ કરે છે, અને પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિને પણ કલક લગાડે છે, એ મોટા ખેદની વાર્તા છે રાજાઓએ પોતાના કુળનું અભિમાન રાખવાની જરૂર છે કુળના ધર્મની રક્ષા કરવાથી પોતાના પૂર્વજોનુ, પોતાનું અને ભવિષ્યની પ્રજાનુ કલ્યાણ થાય છે सत्वं એટલે અવિકારી મન ગમે તેટલુ દુ ખ પડે તોપણ જે ખિન્ન થાય નહિ, તેમ મોટો અભ્યુદય થયા છતા જેને હર્ષ થાય નહિ તેવા મનવાળો રાજા सत्ववान्

કહેવાય છે. રાજામા આ ગુણ હોય તો જ પ્રજા તેનો આશ્રય કરે છે. વળી રાજા વૃદ્ધ અથવા તો બાળક ન હોવો જોઇએ. પરતુ તરુણ વયનો હોવો જોઇએ કારણ કે તે રાજકીય કાર્યો કરવાને સમર્થ હોય છે **शील** એટલે સારો સ્વભાવ રાજા જો દુષ્ટ સ્વભાવનો હોય તો પ્રજા પોતાની ફરિયાદો કરવા માટે તેની પાસે જતા ડરે છે તેને લીધે રાજ્યમા અધાધુધી શરુ થાય છે, અને આખરે શત્રુઓ તેવા રાજાની પ્રજાને પોતાને વશ કરીને તે રાજાને રાજ્ય ઉપરથી પદભ્રષ્ટ કરે છે હાલના કેટલાએક કડક મીજાજના રાજાઓએ આ વાત લક્ષ્યમા લેવા જેવી છે **दाक्षिण्य** કહેતા આશ્રિતોનુ પરિપાલન, અથવા તો સર્વના પ્રતિ અનુકૂળતા. આ ગુણ પણ આશ્રિતોને આકર્ષણ કરનારો છે **अदीर्घसूत्रपणु** એટલે દરેક કામ ઝડપથી કરવુ **अविसवादपणु** એટલે છળ કપટ ભરેલી વાણીથી તકરાર નહિ કરવી તે **सत्य** સત્ય ભાષણ એટલે જે બોલવુ તે કરવુ **वृद्धसेवा** એટલે જ્ઞાનવૃદ્ધની, વિદ્યાવૃદ્ધની, તપોવૃદ્ધની, ધર્મવૃદ્ધની તથા વયોવૃદ્ધની, આ પાચ વૃદ્ધની સેવા કરવી તે **कृतज्ञता** એટલે કરેલા ઉપકારને જાણવાપણુ. **दैवसपन्नता** એટલે દૈવની અનુકૂળતા, **बुद्धि** કહેતા આઠ ગુણવાળી બુદ્ધિ, **उत्तमपरिवार** એટલે પોતાની આસપાસ ખાનદાન અને ઉત્તમ ગુણવાન્ પુરુષનુ મડળ રાખવુ અર્થાત્ પોતાની આસપાસના મનુષ્યો કુલીન અને ગુણવાન્ રાખવા, કે જેઓ વખત ઉપર રાજાની ભૂલને સુધારીને તેનો ઉદ્ધાર કરે, નીચની સગતિ કરતા અટકાવે તથા સારા વિદ્વાનોને રાજાની હજુરમા આવતા અટકાવે નહિ **शक्यसामन्तपणु** એટલે પોતાના સામતોને પોતાના તાબામા રાખવાની શક્તિ આ ગુણથી પણ આશ્રયની ઇચ્છાવાળા આશ્રય કરે છે **दृढभक्तिपणु** એટલે સ્થિર પ્રીતિપણુ, અથવા તો અગીકાર કરેલાનુ પાલન કરનારો અથવા તો હળદરના રગની પેઠે થોડા સમયમા વિરાગ પામનારો નહિ પરતુ સ્થિર સ્નેહવાળો **दीर्घदर्शीपणु** એટલે લાબી દષ્ટિવાળો, અથવા તો દૂર દેશમા કે ઘણા કાળ ઉપર બનેલી વાતને બુદ્ધિથી જાણનારો એટલે જેનારો. **उत्साह** –શૌર્યાદિક ગુણથી સપન્ન **पवित्रता** –પરધન અને પરદારામા આસક્તિ ન રાખવી તે. આ ગુણ રાજામા હોય તો જ તેનો અભ્યુદય થાય છે અને પ્રજા પણ તેને દેવની પેઠે પૂજે છે રાવણ જેવો રાજા પણ પરદારાના હરણથી નાશ

પામ્યો હતો. **स्थूललक्ष्यपणु**–મોટી ઇચ્છા, દાનાદિક દેતી વખતે આટલુ ધન જ આપવુ છે એવી ગણુતરી નહિ કરવી તે, અથવા તો નાના નાના ખર્ચેનો વિચાર ન કરવો તે, દાનશૂરતા. **विनीतपणु**–વિવેકપણુ, નમ્રતા. અને **धार्मिकपणु**–ધર્મનિષ્ઠા, આ સર્વે ગુણો આભિગામિક કહેવાય છે અને જેમા આ ગુણો હોય છે, તેવા રાજાની પાસે સત્પુરુષો આપોઆપ ચાલીને જાય છે.

રાજામા કેવા ગુણો જોઇએ, તે વિષે રામાયણુના બાલકાડમા નારદ મુનિ ઇક્ષ્વાકુ વશના મહાન્ રાજા રામનુ વર્ણુન કરતા કહે છે કે,–જિતેન્દ્રિય, પરાક્રમી, બુદ્ધિમાન્, કાતિમાન્, શ્રીમાન્, ધૈર્યવાન્, સારી વાણી બોલવામા ચતુર, પ્રતાપી, ધર્મની મર્યાદાને જાણુનાર, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાન્, પ્રજાનુ હિત ઇચ્છનાર કીર્તિમાન્, જ્ઞાનવાન્, પવિત્ર, પિતા, આચાર્ય ને દેવની આગળ નમ્ર રહેનારો, વેદ તથા વેદાતના તત્વને જાણુનારો, ધનુર્વેદમા નિપુણ, સ્મૃતિમાન્, સર્વ લોકને પ્રિય, સત્પુરુષોનો સમાગમ કરનારો, વિપત્તિના સમયમા પણુ ક્ષોભ નહિ પામનાર આવો રાજા હોવો જાઇએ.

શુક્રનીતિમા પણુ રાજાના ગુણો વર્ણુવતા કહે છે કે,–દુષ્ટોને દડ આપવો, પ્રજાનુ પાલન કરવુ, રાજસૂય વગેરે યજ્ઞ કરવા, ન્યાયથી ધન મેળવવુ, નટ, ગવૈયા, ગણિકા, મલ્લ વગેરે ક્ષુદ્ર લોકોના ઉપર બહુ આસક્તિ રાખવી નહિ જે રાજા બુદ્ધિમાનોનો સદા દ્વેષ કરે છે, ધૂર્તોનો સગ કરે છે, અને પોતાના દુગુર્ણોને જાણુતો નથી તેનો તુરત નાશ થાય છે. મારા ઉપર પ્રજાની કેવી પ્રીતિ છે, કોની મારા ઉપર અપ્રીતિ છે, એ વાત દૂતોદ્વારા જાણીને રાજાએ સત્કીર્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો, લોકાપવાદના ભયથી રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો હતો. રાજાનુ મહાન્ દૂષણુ હોય તો તેને કોઈ પ્રત્યક્ષ કહેતુ નથી, માટે રાજાએ જાતે પોતાના દોષો જાણીને તેનો ત્યાગ કરવો. અપમાનથી, કટુ વચનો કહેવાથી અને ઉગ્ર દડ કરવાથી પ્રજા રાજાનો ત્યાગ કરે છે.

**[illegible]णैरेतरुपेतः सन् सुव्यक्तमाभिगम्यते ।**
**तथा तु कुर्वीत यथा गच्छेल्लोका[illegible]ताम् ॥ १ ॥**

રાજા જો ઉપર કહેલા ગુણોથી સંપન્ન હોય છે તો પ્રજા પ્રસિદ્ધ રીતે તે રાજાની સમીપમાં જાય છે, માટે લોકો પ્રીતિથી પોતાની પાસે આવે તેવા ગુણ રાજાએ સંપાદન કરવા જોઈએ. ૯

**प्रख्यातवंशमक्रूरं लोकसङ्ग्राहिणं शुचिम् ।**
**कुर्वीतात्महिताकाङ्क्षी परिवारं महीपतिः ॥ १० ॥**

રાજાએ પોતાના હિતની ઇચ્છાથી પોતાની આસપાસ એવા હજુરીયા રાખવા કે, જેઓ પ્રખ્યાત વંશના હોય, ક્રૂર સ્વભાવના ન હોય (દયાળુ હોય), ગુણી મનુષ્યોનો સંગ્રહ કરનારા હોય, બહારથી તથા અંદરથી એમ ઉભય રીતે શુદ્ધ હોય અથવા તો પરદાર અને પરધનનો સ્પર્શ નહિ કરનારા હોય. ૧૦

ભાવાર્થ–પોતાની ચઢતી તથા પડતીના કારણ જેમ પોતાના ગુણ અથવા તો અવગુણ હોય છે, તેમ જ પોતાની આસપાસના મનુષ્યો પણ હોય છે કારણ કે જે કામ સંગ કરે છે, તે કામ શાસ્ત્રનું અધ્યયન પણ કરી શકતું નથી માટે રાજાએ તથા શ્રીમતોએ પોતાની હજુરમાં રહેનારા કે જેની સાથે પોતાને નિત્ય વ્યવહાર કરવો પડે છે તેવા મનુષ્યો ઉત્તમ કુળના, દયાળુ, સદાચાર સંપન્ન, વિદ્વાન્ ને સદ્‌ગુણી તરફ પ્રીતિ ધરાવનારા રાખવા જોઇએ આવા પુરુષોના સમાગમમાં રહેવાથી રાજાનો અભ્યુદય થાય છે હાલમાં કેટલાએક વ્યસની રાજાઓ અને શ્રીમતો રંડીબાજ, દારુડીયા, મૂર્ખ અને વિદ્યા તથા ગુણ તરફ તિરસ્કાર ધરાવનારા ક્ષુદ્ર પુરુષોને પોતાની હજુરમાં રાખે છે તેઓને જતે દહાડે તેના માઠા પરિણામ ભોગવવા પડે છે, આ વિશ્વવિદિત છે

**दुष्टोऽपि भोग्यतामेति परिवारगुणैर्नृपः ।**
**न दुष्टपरिवारस्तु व्यालाक्रान्त इव द्रुमः ॥ ११ ॥**

રાજા જાતે દુર્ગુણી હોય તો પણ તેનો પરિવાર (આસપાસના મનુષ્યો) ગુણી હોય તો તેના ગુણોથી દુષ્ટ રાજાની પણ પ્રજા સેવા

કરે છે. પરતુ રાજા જાતે ગુણી હોય પણ તેનો પરિવાર (પાસવાન) દુષ્ટ–દુર્ગુણી–વ્યસની હોય તો સર્પથી વિંટાયલા વૃક્ષનો જેમ કોઈ આશ્રય કરતું નથી, તેમ તેવા ગુણી રાજાનો કોઈ આશ્રય કરતું નથી. ૧૧

निरुन्धानाः सतां मार्गं भक्षयन्ति महीपतिम् ।
दुष्टात्मानस्तु सचिवास्तस्मात् सुसचिवो भवेत् ॥१२॥

દુષ્ટ સચિવો (મંત્રીઓ) રાજાની પાસે સત્પુરુષોના માર્ગને રુધી રાખે છે (અર્થાત્ ગુણી પુરુષોને રાજાની પાસે આવવા દેતા નથી) અને રાજાને ખાઈ જાય છે (અર્થાત્ તેનું સર્વ ધન પડે ખાઈ જાય છે), માટે રાજાએ સારા કાર્યભારીને રાખવો જોઇએ. ૧૨

विभूतीः परमाः प्राप्य सतां सम्भोग्यतामियात् ।
यासु सन्तो न तिष्ठन्ति ता वृथैव विभूतयः ॥ १३ ॥

રાજાએ ઉત્તમ રાજ્યવૈભવો મેળવવા અને તે વૈભવોનો સત્પુરુષોને ઉપભોગ કરાવવો. જે રાજ્યવૈભવો સત્પુરુષોના ઉપભોગમાં આવતા નથી, તે રાજ્યવૈભવોને વૃથા જ જાણવા. ૧૩

રાજાના આત્મગુણો

वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमानुदग्रो बलवान् वशी ।
नेता दण्डस्य निपुणः कृतविद्यः स्ववग्रहः ॥ १४ ॥
पराभियोगप्रसहः सर्वदृष्टप्रतिक्रियः ।
परच्छिद्रान्ववेक्षी च सन्धिविग्रहतत्त्ववित् ॥ १५ ॥
गूढमन्त्रप्रचारश्च देशकालविभागवित् ।
आदाता सम्यगर्थानां विनियोक्ता च पात्रवित् ॥ १६ ॥
क्रोधलोभभयद्रोहस्तम्भचापलवर्जितः ।
परोपतापपैशुन्यमात्सर्येर्ष्यानृतातिगः ॥ १७ ॥

वृद्धोपदेशसम्पन्नः श्लक्ष्णो मधुरदर्शनः ।
गुणानुरागी [illegible]त्मसम्पत् प्रकीर्तिता ॥ १८ ॥

યુક્તિપૂર્વક બોલનારો, સભામા બીજાઓને દબાવી દઈને બોલનારો, ઘણા કાળ ઉપર થયેલી, નજરે જોયેલી અથવા તો કાને સાંભળેલી વાત યાદ રાખનારો, ઉન્નત કાયાવાળો, બળવાન્, જિતેંદ્રિય, ચાર અંગવાળી સેનાનો પ્રયોગ કરનાર, ગીત નૃત્યાદિક કળામાં કુશળ, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરનારો, ભૂલથી કુકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા છતાં સુખે કરીને તેમાંથી પાછો વાળી શકાય તેવો, શત્રુઓએ કરેલા હલ્લાને સહન કરનારો, સર્વ પ્રકારની લૌકિક આપત્તિ આવી પડતાં તેના ઉપાય જાણનારો, દૂતદ્વારા શત્રુનાં છિદ્રનુ અવલોકન કરનારો, સંધિનાં તથા વિગ્રહનાં તત્વને જાણનારો, રાજકીય વિચારને તથા તેના પ્રયોગોને ગુપ્ત રીતે કરનારો, દેશના તથા કાળના વિભાગને જાણનારો, શાસ્ત્રાનુસાર પ્રજાની પાસેથી કર લેનારો, ધનની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરનારો, પાત્રને જાણનારો, ક્રોધ, લોભ, ભય, દ્રોહ, સ્તંભ (અક્કડપણું) અને ચપળપણાથી રાહત, પરને સંતાપવા, ચાડીયાપણું, માત્સર્ય, ઇર્ષા અને અસત્ય ભાષણ કરવું આ સર્વનો ત્યાગ કરનાર, વૃદ્ધોના ઉપદેશથી સપત્તિમાન્, સરળ, સુંદર દેખાવનો, ગુણવાન્ ઉપર પ્રીતિવાળો અને થોડુ બોલનાર, આટલી રાજાની આત્મસંપત્તિ (આત્મગુણ) કહી છે. ૧૪–૧૮

ભાવાર્થ –જે મનુષ્ય યુક્તિપૂર્વક વાતચિત કરે છે, તેને પોતાના અથવા તો પારકા પુરુષો ઠગી શકતા નથી, માટે રાજા યુક્તિયુક્ત સુદર વાણી બોલનારો હોવો જોઇએ. યુદ્ધ કરવામા, સમય ઉપર ચાલવાનો પ્રસગ પડે તો ઘણો માર્ગ ખેડવામા રાજા સમર્થ હોવો જોઇએ તેથી રાજાને બળવાન્ એવુ વિશેષણ આપ્યુ છે. રાજાને એકવાર વિનીત શબ્દથી જિતેંદ્રિય કહ્યો છે, છતા ફરીને વશી એટલે જિતેંદ્રિય કહ્યો છે, તેથી એમ સૂચવ્યુ છે કે, રાજાએ

ખાસ જિતેંદ્રિય હોવુ જ જોઇએ. પોતાના લોકો તરફથી અથવા તો શત્રુ તરફથી દુ ખ આવી પડે ત્યારે ચાર અગવાળી સેનાનો પ્રયોગ કરનાર હોવો જોઇએ. દરેક મનુષ્યમા ક્રોધ હોવો જ જોઇએ. ક્રોધ એક તેજ છે, પરતુ તે ક્રોધ ક્યારે કરવો, કોના ઉપર કરવો ને કોના ઉપર ન કરવો, તે જાણવુ જોઇએ. અહી રાજાને ક્રોધરહિત એવુ વિશેષણ આપ્યું છે, તેનો અયોગ્ય રીતે ક્રોધ નહિ કરનાર એવો અર્થ થાય છે. લોભ એટલે રાજાએ ન્યાયના કામ કરવામા તો લોભ રાખવો, પરતુ તે શિવાયના કામમા લોભ રહિત રહેવુ જોઇએ. ન્યાયના કાર્ય વિના બીજા સર્વ કાર્ય કરવામા ભય રાખવો, ચપળપણુ એટલે વિચાર કર્યા વગર કાર્ય કરવુ તે એક બીજાની ચાડી ખાવી, એટલે પરસ્પરમા ભેદ કરવો, માત્સર્ય એટલે બીજાઓનો ભાગ પાડ્યા વગર એકલા ઉપભોગ કરવો તે ઇર્ષા એટલે પરગુણોને સહન ન કરવા તે, એક વાર સત્યનુ ગ્રહણ છે, છતા ફરીને अनृत થી રહિત એવુ જે રાજાને વિશેષણ આપ્યું છે તે એમ સૂચવવાને માટે કે, રાજાએ ખાસ કરીને સત્ય ભાષણ કરવુ જોઇએ મૂળ શ્લોકમા **मधुरदर्शन** એટલે રાજા સુદર દેખાવનો હોવો જોઇએ એમ જે કહ્યુ છે તેનો ભાવ એ છે કે, ભ્રૂકુટિ, નેત્ર, હાથ પગ વગેરે શરીરના અવયવોને રાજાએ પ્રયોજન વગર હલાવ્યા કરવા નહિ પરતુ ઠાવકાપણાથી બેસી રહેવુ આ સર્વ રાજાની પોતાની સપત્તિ એટલે ખાસ આત્મગુણ કહેવાય છે અને તે રાજામા હોવા જ જોઇએ

**इत्यादि गुणसम्पन्ने लोकयात्राविदि स्थिरे ।**
**निर्वृतः पितरीवास्ते यत्र लोकः स पार्थिवः ॥ १९ ॥**

**જે રાજા ઉપર કહેલા ગુણોથી સંપન્ન હોય, લોકવ્યવહારને જાણતો હોય, ચપળતાથી રહિત હોય તથા પિતાની પાસે જેમ પુત્રો પરમ સુખથી વાસ કરે છે તેમ જે રાજાના અમલમાં પ્રજા પરમ સુખમાં (કોઈ પણ પ્રકારના સંતાપ વગર) જીવન ગાળે છે, તેને પાર્થિવ (પૃથ્વીનો પતિ-રાજા) જાણવો. ૧૯**

ભાવાર્થ -પિતા જેમ પોતાના પુત્રોનું હિત કરે છે, તેમ જે રાજા

પોતાની પ્રજાનુ હિત કરે છે અને પ્રજા જે રાજાના રક્ષણમા રહીને કોઈ પણ જાતના દુ ખને પામતી નથી, તેને રાજા જાણવો

**आत्मसम्पद्गुणैः सम्यक् संयुक्तं युक्तकारिणम् ।**
**महेन्द्रमिव राजानं प्राप्य लोको विवर्द्धते ॥ २० ॥**

આત્મસંપત્તિરૂપી ગુણોથી સારી રીતે સપન્ન અને યોગ્ય કર્મ કરનારા, મહેંદ્રના જેવા રાજાને મેળવી પ્રજા અભ્યુદયને પામે છે. ૨૦

### બુદ્ધિના આઠ ગુણ

**शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।**
**ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥ २१ ॥**

સાંભળવા યોગ્ય વિષયો સાભળવાની ઇચ્છા, તેવા વિષયોનું શ્રવણ, શ્રવણ કરેલા વિષયને ધારણ કરવા, ધારણ કરેલા વિષયને સભારી રાખવા, તેના ઉપર उह એટલે વિતર્ક કરવો કે આ આ પ્રમાણે હશે કે બીજી રીતે હશે, अपोह કહેતા યુક્તિ રહિત અસત્ય વિષયનો ત્યાગ કરવો અને સત્ય વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો, વિષયમાં સત્યાસત્યરૂપ વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન, અને તત્વજ્ઞાન કહેતા વસ્તુના સ્વરૂપનો નિર્ણય, આ બુદ્ધિના ગુણ છે. ૨૧

ભાવાર્થ –રાજાને આશ્રય કરવા યોગ્ય એકવીશ ગુણ કહ્યા, તેમા બુદ્ધિ પણ કહી છે તે બુદ્ધિના આઠ ગુણ છે વિષયના ગ્રહણ અને ધારણ પછી અર્થવિજ્ઞાન કહેવુ જોઇએ, અને કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમા પણ તે પ્રમાણે જ ક્રમ છે, છતા કામન્દકે આ શ્લોકને અનુકૂળ રહીને ઉહાપોહ પછી તેને ભણેલું છે.

### ઉત્સાહના ગુણ

**दाक्ष्यं शैघ्र्यं तथामर्षः शौर्यं चोत्साहलक्षणम् ।**
**गुणैरेतैरुपेतः सन् राजा भवितुमर्हति ॥ २२ ॥**

દક્ષતા (આળસનો અભાવ), શીઘ્રતા (ઝડપથી કામ કરવું), પરાભવને સહન નહિ કરવાપણું અને શૌર્ય, આ ઉત્સાહના ગુણ છે. જે પુરુષ આભિગામિક ગુણોથી, આત્મસંપત્તિ (આત્મગુણો)થી, બુદ્ધિના ગુણોથી ને ઉત્સાહના ગુણોથી યુક્ત હોય છે, તે રાજા થવાને યોગ્ય છે.૨૨

त्यागः सत्यं च शौर्यं च त्रय एते महागुणाः ।
प्राप्नोति हि गुणान् सर्वानेतैर्युक्तो महीपतिः ॥ २३ ॥

ત્યાગ (ઉદારતા), સત્યતા અને શૌર્ય (શૂરવીરતા), આ ત્રણ મહાગુણ ગણાય છે. જે મહીપતિમાં આ ગુણો હોય છે, તે સર્વ ગુણોને મેળવે છે. ૨૩

ભાવાર્થ –રાજા ઉદાર મનનો હોય અને યોગ્યતા જોઇને છૂટા હાથથી ધનાદિકનુ દાન કરતો હોય તો પ્રજા તે રાજાને વશ થઇને રહે છે સત્ય ભાષણ કરતો હોય તો પ્રજા તેનાપર વિશ્વાસ રાખે છે અને શૌર્યને અગે પ્રતાપ સપાદન કરીને શત્રુના દેશને તાબે પણ કરે છે આ ત્રણ ગુણ શિવાયના બીજા ગુણોનુ પણ આ જ પ્રયોજન છે આ ત્રણ ગુણથી સર્વ ગુણો સિદ્ધ થઈ શકે છે, માટે ઉદારતા (દાતાપણુ), સત્ય અને શૌર્ય આ ત્રણ ગુણને મહાગુણ કહ્યા છે

### સચિવના ગુણ

कुलीनाः शुचयः शूराः श्रुतवन्तोऽनुरागिणः ।
दण्डनीतेः प्रयोक्तारः सचिवाः स्युर्महीपतेः ॥ २४ ॥

રાજાના મંત્રીઓ ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા, બહારથી તથા અદંરથી પવિત્ર, શૂરવીર, શાસ્ત્રવેત્તા, રાજા ઉપર પ્રીતિ રાખનારા અને દંડનીતિનો પ્રયોગ કરનારા હોવા જોઇએ ૨૪

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા કહેલા ૭ ગુણ જે પુરુષમા હોય છે, તે પુરુષ રાજાનો સચિવ થવાને યોગ્ય છે કારણ કે આ ૭ ગુણમા બીજા સર્વ ગુણોનો સમાવેશ થાય છે

**उपधाशोधिताः सम्यगीहमानाः फलोदयम् ।**
**तेऽस्य सर्वं परीक्षेरन् सानुरागाः कृताकृतम् ॥ २५ ॥**

ઉપાધિથી એટલે ભાવની પરીક્ષાથી પરીક્ષા કરીને શુદ્ધ કરેલ મંત્રીઓએ રાજાનાં કાર્ય સફળ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો. રાજાના ઉપર પ્રીતિ રાખવી અને કયું કાર્ય કર્યું છે તથા કયું કાર્ય કર્યું નથી, તે સર્વની તેઓએ પરીક્ષા કરવી ૨૫

### ઉપધા શબ્દનો અર્થ

**उपेत्य धीयते यस्मादुपधेति ततः स्मृता ।**
**उपाय उपधा ज्ञेया तयामात्यान् परीक्षयेत् ॥ २६ ॥**

भावपरीक्षार्थमुपेत्य धीयते स्फटिकमणिवद् रागेणाधीयते इति उपधा ॥

સ્ફટિકમણિની પાસે જપાકુસુમને મૂકવાથી તેનો રંગ જેમ સ્ફટિકમણિમાં પડે છે, તેમ અંત.કરણની પરીક્ષા કરવા માટે જેની પરીક્ષા કરવી હોય તેની પાસે જઇને તેના અતઃકરણમા લાલચની સ્થાપના કરવામા આવે છે તેનું નામ ઉપધા અને તેને પરીક્ષા કરવાનો ઉપાય જાણવો. એ ઉપધાથી અમાત્યોની (કાર્યભારીઓની) પરીક્ષા કરવી. ૨૬

ભાવાર્થ –પુરોહિત, કાર્યભારી, સેનાપતિ વગેરે શુદ્ધ અત કરણના છે કે કપટી અને દગાખોર છે, તેની પરીક્ષા કરવા માટે રાજાએ તેની પરીક્ષા કરવી. અને જો તેઓ શુદ્ધ જણાય તો જ તેઓને અધિકાર ઉપર કાયમ રાખવા, પરતુ તેઓની પરીક્ષામા દુષ્ટ અત કરણના જણાય તો તેઓને રાજ્યમાથી કાઢી મૂકવા શ્રીમતોએ પણ આ વાત ધ્યાનમા રાખવાની છે, કારણ કે તેઓને પણ પોતાના ગૃહકાર્ય માટે અનેક પુરુષોને રાખવાનો પ્રસગ પડે છે. માટે તેમણે પણ પુરુષોની પરીક્ષા કર્યા પછી જ તેઓની કાર્ય ઉપર યોજના કરવી, નહિતર વખતપર ભયકર પરિણામ આવે છે ઉપધા એટલે ભાવપરીક્ષા તે ચાર પ્રકારની છે धर्मोपधा, अर्थोपधा, कामोपधा અને भयोपधा. રાજાએ પુરોહિતને અયાજ્યને યજ્ઞ કરાવવાનુ તથા નહિ ભણાવવા યોગ્યને ભણા-

વવા માટે કહેવુ તથા કોઈ કાર્યમા ઠપકો આપવો, તે પછી મત્રી પુરોહિતની પાસે જઇને તેને એકાતમા કહે કે આ રાજા અધર્મિષ્ઠ છે માટે તેને અભિચાર કર્મ કરીને મારી નાખીએ, આ વાત બીજા મત્રીઓને પણ ગમે છે. આપણે નવા રાજાને રાજ્યાસન ઉપર બેસારીને ધર્માચરણ કરીશુ, આમ કહ્યા છતા પણ જો પુરોહિત મત્રીની વાત માને નહિ તો પુરોહિતને શુદ્ધ જાણવો આને धर्मोपधा કહે છે એક મત્રીને બીજા મત્રીની પાસે મોકલીને કહેવરાવવું કે આ રાજા સારો નથી, માટે આ રાજાને મારી નાખીને તેના સ્થાન ઉપર બીજા રાજાને બેસારીએ અને આપણા સબધીઓને અધિકારી બનાવીને ઇચ્છાનુસાર ધન સપાદન કરીએ, આ સાભળીને જો મત્રી ડગે નહિ તો તેને શુદ્ધ મત્રી જાણવો આનુ નામ अर्थोपधा જાણવી રાજાના અત પુરમા રહેનારી દાસીને મત્રીની પાસે મોકલવી અને તેને કહેવરાવવુ કે રાજાની રાણી તમને બહુ જ ચહાય છે માટે આપની શી ઇચ્છા છે, તમે રાણીની ઇચ્છા પૂર્ણ કરશો તો મહાન્ કાર્ય કરી શકશો અને રાજ્યના ધણી થઈ પડશો, છતા જો તે ડગે નહિ તો તેને પરીક્ષામા શુદ્ધ જાણવો, અને આને कामोपधा કહે છે. રાજાના કોઈ વિશ્વાસુ પુરુષ અમાત્ય સેનાપતિ વગેરેની પાસે જઈ તેને કહે કે, રાજા તમારા ઘરબાર લુટી લઈ, તમને કેદ કરીને મારી નાખ્વાના છે, માટે તમે તેની સામે હલ્લો કરો, છતા તેઓ રાજાનુ અનિષ્ટ કરે નહિ તો તેને શુદ્ધ જાણવો અને આને भयोपधा કહે છે આ રીતે પુરોહિત, અમાત્ય, (મત્રી), સેનાપતિ વગેરેની ચાર પ્રકારે પરીક્ષા કરીને રાજાએ રાજ્યમા રાખવા, કે જેથી પોતાને પરિણામે દુ ખ થાય નહિ

### કર્મસચિવના ગુણ

स्ववग्रहो जानपदः कुलशीलबलान्वितः ।
वाग्मी प्रगल्भश्चक्षुष्मानुत्साही प्रतिपत्तिमान् ॥ २७ ॥
स्तम्भचापलहीनश्च मैत्रः क्लेशसहः शुचिः ।
सत्यसत्त्वधृतिस्थैर्यप्रभावा ोग्यसंयुतः ॥ २८ ॥
कृतशिल्पश्च दक्षश्च प्रज्ञावान् धा णान्वितः ।
दृढभक्तिरकर्त्ता च वैराणां सचिवो भवेत् ॥ २९ ॥

**પોતાની ભૂલ જણાય તો દુરાગ્રહ છોડી દઈને સત્યને સ્વીકારનાર, પોતાના જ દેશમાં જન્મેલો, કુલીન, શીલસંપન્ન, બળવાન્, યુક્તિયુક્ત ભાષણ કરનાર, સભામાં સર્વને દબાવી દઈને ભાષણ કરનાર, વિદ્યારૂપી નેત્રવાળો, ઉત્સાહી, ભયથી ભૂલ થઈ જાય તો તુરત તેમાં સુધારો કરનાર, અથવા તો પ્રતિભા શક્તિવાળો, અભિમાનથી અક્કડ નહિ રહેનારો, ચપળતાથી રહિત, મિત્રોને સંપાદન કરનાર, દુ:ખ સહન કરનાર, બહારથી તથા અંદરથી શુદ્ધ અથવા તો ચાર પ્રકારની પરીક્ષામાં શુદ્ધ નિવડેલ, સત્યવાદી, અભ્યુદય વખતે અથવા તો સંકટ સમયે વિકાર નહિ પામનારો, ધીરજધારી, પોતાના રાજાને છોડીને બીજે ઠેકાણે ફાંફા નહિ મારનાર, પ્રભુતાશાળી, આરોગ્યવાન્, સર્વ કળામાં કુશળ, કાર્યકુશળ, બુદ્ધિના આઠ ગુણોથી સંપન્ન, સાંભળેલા વિષયને યાદ રાખનાર, રાજા ઉપર અચળ ભક્તિ રાખનાર તથા કોઈની સાથે વૈર નહિ કરનાર, આવા ગુણવાળો પુરુષ સચિવ (મંત્રી) હોવો જોઈએ. ૨૭–૨૯**

ભાવાર્થ –૨૭–૨૮ અને ૨૯ આ ત્રણ શ્લોકમાં સચિવના એટલે મંત્રીના ગુણ કહ્યા છે સચિવ એટલે મંત્રી તે બે પ્રકારના હોય છે એક બુદ્ધિસચિવ અને બીજો કાર્યસચિવ ઉપર જે ગુણો ગણાવ્યા છે, તે બન્ને પ્રકારના સચિવના સાધારણ ગુણ છે સચિવ પોતાના દેશનો જ હોવો જોઈએ, એમ કહેવાનો ભાવ એ છે કે, દેશનો હોવાથી દેશવાસી લોકોના સુખ દુ ખને તથા તેની ઇચ્છાઓને સહજ રીતે જાણી શકે છે અને તેના દુ ખ દૂર કરવાનો અને ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે વળી સ્વદેશીને પોતાના દેશ ઉપર અને દેશના રાજા ઉપર સ્વાભાવિક રીતે પ્રેમ હોય છે, તેથી તે પોતાના દેશનુ અને રાજાનુ હિત કરવાનો પણ સ્વભાવિક રીતે પ્રયત્ન કરે છે વળી તે સચિવ કુલીન હોવો જોઈએ તેનુ કારણ એવુ છે કે, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, કે વૈશ્ય, જાતિનો કુલીન મંત્રી પોતાના રાજાને દગો દેતો નથી, તેમ શત્રુના પક્ષમા પણ મળી જતો નથી પરંતુ વફાદાર નિવડે છે

વળી તે સચિવ શાસ્ત્રવેત્તા હોવો જોઇએ, કારણ કે શાસ્ત્રવેત્તા સચિવ અધર્મને માર્ગે જતો નથી પરંતુ ધર્મથી રાજકીય કાર્યો કરે છે. વળી તે, લોકોની સાથે વૈર કરનાર પણ હોવો ન જોઇએ. અર્થાત્ સામથી જ કાર્ય કરનાર હોવો જોઇએ. આ બધા ગુણો કાર્યસચિવ અને મંત્રસચિવ બન્નેના જાણવા.

## મંત્રસચિવના ગુણ

**स्मृतिस्तत्परतार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः ।**
**दृढता [illegible]श्च मन्त्रिसम्प[illegible] प्रकीर्त्तिता ॥ ३० ॥**

અનેક વર્ષોપર બનેલી બાબતનું સ્મરણ, દુર્ગઆદિક તથા સંધિ વિગ્રહાદિક કાર્ય કરવા માટે તત્પરતા, રાજકીય કાર્ય માટે વિચાર, આ આમ જ હોવું જોઇએ આવી રીતનો નિશ્ચય, આરંભેલાં કાર્યને માટે દૃઢતા અને કાર્યની સિદ્ધિ થયા સૂધી મંત્રને ગુપ્ત રાખવો આ મંત્રીની સંપત્તિ (મંત્રીના આત્મગુણ) છે. ૩૦

ભાવાર્થ—આ શ્લોકમાં જે ગુણ કહ્યા છે તે મંત્રીની સંપત્તિ એટલે મંત્રીના ખાસ ગુણ છે અને બુદ્ધિસચિવના પણ ગુણ છે રાજાના સચિવ બે પ્રકારના હોય છે—જે રાજકીય કાર્ય કરે છે તે કાર્યસચિવ કહેવાય છે અને જે રાજાની સાથે રાજકીય કાર્યનો વિચાર કરે છે અને રાજાને પ્રસંગે પ્રસંગે સલાહ આપ્યા કરે છે તે બુદ્ધિસચિવ કહેવાય છે ૨૭ થી ૨૯ સૂધીમાં કર્મસચિવના ગુણ કહ્યા છે અને ૩૦ મા શ્લોકમાં બુદ્ધિસચિવના ગુણ કહ્યા છે.

## પુરોહિતના ગુણ

**त्रय्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात् पुरोहितः ।**
**[illegible] नित्यं [illegible]किम् ॥ ३१ ॥**

પુરોહિત અથર્વ વેદમાં, ધર્મશાસ્ત્રમાં તથા દંડનીતિમાં (નીતિ શાસ્ત્રમાં) કુશળ હોવો જોઇએ. અને તેણે રાજાને માટે અથર્વ વેદમાં કહેલું શાંતિનું તથા પુષ્ટિનું કર્મ નિત્ય કર્યા કરવું. ૩૧

ભાવાર્થ –પુરોહિત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે કરવામા આવી છે. पुरो धीयते नियुज्यते दृष्टादृष्टेषु इति पुरोहित જે પુરુષને લૌકિક તથા પારલૌકિક કર્મમા આગળ કરવામા આવે છે તે પુરુષ પુરોહિત કહેવાય છે. પૂર્વના રાજાઓ પુરોહિત રાખતા હતા પાડવોના પુરોહિત ધૌમ્ય હતા અને તે પાડવોના હિતને માટે શાતિ પૌષ્ટિક કર્મ કર્યા કરતા હતા.

### અમાત્યોના ગુણની પરીક્ષા કરવા વિશે

साधु तेषाममात्यानां तद्विद्येभ्यश्च बुद्धिमान् ।
चक्षुष्मत्तां च शिल्पं च परीक्षेत गुणद्वयम् ॥ ३२ ॥

બુદ્ધિમાન રાજાએ અમાત્યોના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની તથા કળા જ્ઞાનની આ બે ગુણની તે તે વિદ્યામા કુશળ એવા પુરુષોની પાસે સારી રીતે પરીક્ષા કરાવવી. ૩૨

स्वजनेभ्यो विजानीयात् कुलं स्थानमवग्रहम् ।
परिकर्मसु दाक्ष्यं च विज्ञानं धारायिष्णुताम् ॥ ३३ ॥
गुणत्रयं परीक्षेत प्रागल्भ्यं प्रतिभां तथा ।
कथायोगेषु बुध्येत वाग्मित्वं सत्यवादिताम् ॥ ३४ ॥

અમાત્યોના સબંધીઓની પાસેથી અમાત્યના કુલને, તેના નિવાસ સ્થાનને તથા સ્વભાવને જાણવા અને તેનાં આજુબાજુનાં કાર્યોમાં ડહાપણ, રાજકીય વિષયોનું જ્ઞાન તથા અમુક કાર્ય કર્યું છે અને અમુક કર્યું નથી તે વિશેની સ્મૃતિ આ ત્રણ ગુણની જાતે પરીક્ષા કરવી તથા તેની સાથે વાતચિતો કરીને તેના પ્રગલ્ભપણાની, (પ્રતિભાશક્તિની) તેના વાચાળપણાની અને સત્યવાદિપણાની પરીક્ષા કરવી. ૩૩–૩૪

उत्साहं च प्रभावं च तथा क्लेशसहिष्णुताम् ।
धृतिं चैवानुरागं च स्थैर्यं चापदि लक्षयेत् ॥ ३५ ॥

भक्तिं मैत्रीं च शौचं च जानीयाद् व्यवहारतः ।
संवासिभ्यो बलं सत्त्वमारोग्यं शीलमेव च ॥ ३६ ॥
अस्तब्धतामचापल्यं वैराणां चाप्यकर्तृता: ।
प्रत्यक्षतो विजानीयाद् भद्रतां क्षुद्रतामपि ॥ ३७ ॥
कर्मानुमेयाः सर्वत्र परोक्षगुणवृत्तयः ।
तस्मात् परोक्षवृत्तीनां फलैः कर्म विभावयेत् ॥ ३८ ॥

પોતાને આપત્તિનો સમય આવે ત્યારે મંત્રીના ઉત્સાહની, પ્રભાવની, દુઃખ સહિષ્ણુતાની, ધૈર્યની, પ્રીતિની તથા સ્થિરતાની પરીક્ષા કરવી. વ્યવહારના પ્રસગમાં તેની પોતાના ઉપર ભક્તિની, મિત્રતાની તથા પવિત્રતાની પરીક્ષા કરવી અને તેની સાથે સહવાસ કરનારા પુરુષોદ્વારા તેનાં બળને, સત્વને (માનસિક ધૈર્યને) આરોગ્યને તથા શીલને જાણી લેવા. તે ઉપરાંત સરળતાને તથા સ્થિરતાને પણ સહવાસી પુરુષોદ્વારા જાણી લેવી. તથા કોઇની સાથે વૈર ન કરવાને, લોકપ્રિયતાને તથા ક્ષુદ્રતા (હલકાઇ)ને પ્રત્યક્ષ રીતે (નજરે જોઇને) જાણી લેવી. જે ગુણો આપણે પ્રત્યક્ષ જોયા ન હોય પણ બીજાની પાસેથી સાભળ્યા હોય તે ગુણોને તેનાં કર્મ ઉપરથી જાણવા તથા જેઓના ગુણો પરોક્ષ રીતે સાંભળ્યા હોય તે પુરુષોનાં કર્મને તેના કર્મનાં ફળો ઉપરથી જાણી લેવું. ૩૫–૩૮

### બુદ્ધિસચિવનું કર્તવ્ય

सज्जमानमकार्येषु निरुन्ध्युर्मन्त्रिणो नृपम् ।
गुरूणामिव चैतेषां शृणुयान्नृपतिर्वचः ॥ ३९ ॥
नरेश्वरे जगत् सर्वं निमीलति निमीलति ।
सूर्योदय इवाम्भोजं तत्प्रबोधे प्रबुध्यते ॥ ४० ॥

तद् बोधयेज्जगन्नाथं संबुध्येत यथा तथा ।
धीसत्त्वोद्योगसम्पन्नैस्तत्कार्यं तदुपाश्रितैः ॥ ४१ ॥
नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः ।
य एनमुत्पथगतं वारयन्त्यनिवारिताः ॥ ४२ ॥
सज्जमानमकार्येषु सुहृदो वारयन्ति ये ।
सत्यं न ते हि सुहृदो गुरवो गुरवो हि ते ॥ ४३ ॥

રાજા જો વ્યસનાદિકમાં આસક્ત થઈ ગયો હોય તો મત્રીઓએ રાજાને અટકાવવો અને રાજાએ પણ માતા, પિતા તથા આચાર્યની પેઠે મંત્રીઓનુ વચન શ્રવણ કરવું. રાજાનો નાશ થવાથી આખા જગતનો માત્સ્યન્યાયથી નાશ થાય છે અને રાજાના ઉદયથી સૂર્યોદયથી જેમ કમળ પ્રફુલિત થાય છે તેમ જગતનો અભ્યુદય થાય છે. માટે બુદ્ધિ, માનસિક ધૈર્ય અને ઉદ્યોગગુણવાળા રાજાના આશ્રિત પુરુષોએ (મત્રીઓએ) રાજા જે પ્રમાણે અકાર્યનો ત્યાગ કરે અને સત્કાર્ય કરે તે પ્રમાણે રાજાને ઉપદેશ કરવો. જે પુરુષો અનીતિના માર્ગમા ચાલનારા રાજાને, સ્વતત્ર થઇને અટકાવે છે તે પુરુષોનેજ રાજાના સ્નેહી માનવા અને તેઓનેજ રાજાના ગુરુ માનવા જે સ્નેહી પુરુષો વ્યસનોમાં આસક્ત થયેલા રાજાને વ્યસનમાથી અટકાવે છે તેઓ રાજાના સ્નેહીજ નથી પરતુ ખરેખર રીતે અત્યત પૂજ્ય ગુરુ (આચાર્ય) છે. ૩૯–૪૩.

ભાવાર્થ–મદિરા, સ્ત્રીસગ, મૃગયા, જુગાર વગેરે વ્યસનોમા આસક્ત થયેલા રાજાને જે મત્રીઓ અટકાવીને ન્યાયના માર્ગ ઉપર લઈ જાય છે તે મત્રીઓને તે રાજાના મત્રીજ નહિ પણ પરતુ ગુરુ જાણવા કારણ કે તેઓ રાજાનો કુમાર્ગમાથી ઉદ્ધાર કરીને તેને સન્માર્ગ ઉપર લઈ જાય છે.

कृतविद्योऽपि बलिना व्यक्तं रागेण रज्यते ।
रागोपरक्तचित्तः सन् किं न कुर्यादसाम्प्रतम् ॥ ४४ ॥

**પુરુષ શાસ્ત્ર ભણેલો હોય તોપણ બળવતી એવી વિષયેચ્છાથી તેનું મન સ્પષ્ટ રીતે રંગાઈ જાય છે અને મન વિષયેચ્છાથી રંગાઈ ગયા પછી પુરુષ ક્યું અયોગ્ય કર્મ ન કરે? ૪૪**

ભાવાર્થ –હાલમા કેટલાએક રાજાઓ સ્ત્રી, મદિરા, વગેરેના વ્યસનમા અત્યત લપટાયલા છે છતા તેના મત્રીઓ તેના તરફ બેદરકાર રહે છે અને કોઈ તેના મત્રીને તેના રાજાની કુટેવ વિશે ફરીયાદ કરે છે ત્યારે મત્રી જવાબ દે છે કે, અમે શુ કરીએ ! રાજાજી અમારુ માનતા નથી. વધારે કહેવાથી અમારી નોકરી ખોઈ બેસીએ અને બેઆબરુ થઈએ તે જુદુ. આમ કહીને રાજાને વ્યસનમાથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી ત્યારે કોઈ કોઈ મત્રી રાજા જો વ્યસની થાય તો પોતાનુ ધાર્યું થાય આવી ઇચ્છાથી રાજાના વ્યસનને ઉત્તેજન આપે છે પરતુ તેવા રાજાની પ્રજાને, દેશને અને મત્રીને થોડાજ સમયમા દારુણ દુ ખ વેઠવવાનો પ્રસગ આવે છે માટે રાજમત્રીઓનો ધર્મ છે કે પોતાના રાજાને અનીતિને માર્ગે જતા અટકાવીને નીતિના માર્ગ ઉપર લાવવો, તેનુ કલ્યાણ થાય તેવો તેને ઉપદેશ કર્યા કરવો તથા રાજકીય કાર્યોમાં રાજાનુ તથા પ્રજાનુ બન્નેનુ કલ્યાણ થાય તેવો ઉપદેશ આપવો.

**पश्यन्नपि भवत्यन्धः पुमान् रागावृतेक्षणः ।**
**सुहृद्वैद्याश्चिकित्सान्ते निर्मलैर्विनयाञ्जनैः ॥ ४५ ॥**

**પુરુષનાં નેત્ર વિષયેચ્છાથી ઢંકાઈ જાય છે ત્યારે તે દેખતાં છતાં પણ આંધળો બની જાય છે. તે સમયે સ્નેહીરૂપી વૈદ્યો વિનયરૂપી નિર્મળ અંજનથી તેની ચિકિત્સા કરે છે. ૪૫**

ભાવાર્થ –વિનય એટલે સદુપદેશ, અમુક કર્મ કરવા યોગ્ય છે અને અમુક કર્મ કરવા યોગ્ય નથી આવો રાજાને સદુપદેશ કરીને સ્નેહીઓ રાજાને તેના કર્તવ્યનું ભાન કરાવે છે.

**रागमानमदान्धस्य स्खलतः पृथिवीपतेः ।**
**हस्तावलम्बो भवति सुहृत्सचिवचेष्टितः ॥ ४६ ॥**

**વિષયેચ્છાથી, અભિમાનથી અને મદથી આંધળા થયેલા અને તેને લીધે આમ તેમ લથડીયા ખાનારા રાજાને સ્નેહીઓનું અને સચિવોનું કાર્ય અવલંબનરૂપ થઈ પડે છે. ૪૬**

ભાવાર્થ –જેમ એક આંધળો પુરુષ માર્ગ ઉપર ચાલતા ચાલતા માર્ગ નહિ સુઝવાતી લથડીયા ખાતો તથા ઠેસો ખાતો ચાલે છે ત્યારે તેને કોઈ હાથનો અથવા તો લાકડીનો ટેકો આપે છે તો તે સરળતાથી માર્ગ ઉપર ચાલી શકે છે તેમ જ એક પુરુષ માન, મદ વિગેરેથી આંધળો થઈ જાય છે ત્યારે તે પોતાના કર્તવ્યના માર્ગ ઉપરથી ભ્રષ્ટ થવાને તૈયાર થાય છે તે સમયે તેને તેના સ્નેહીઓનો અને મત્રીઓનો ઉપદેશ અવલબનરૂપ (ટેકારૂપ) થઈ પડે છે. નહિતર તે કર્તવ્યના માર્ગમાથી ભ્રષ્ટ થાય છે અર્થાત્ પડી જાય છે અને કુમાર્ગ ઉપર ચઢી જાય છે

**मदोद्वृत्तस्य नृपतेः सङ्कीर्णस्येव दन्तिनः ।**
**गच्छन्त्यन्यायवृत्तस्य नेतारः खलु वाच्यताम् ॥ ४७ ॥**

**હલકી જાતિનો હાથી મદથી ઉદ્ધત થઈને અન્યાય કરવા માંડે– (તોફાન કરવા માંડે) તો જેમ તેના માવતોની નિન્દા થાય છે તેમ એક સંકરજાતિનો રાજા રાજ્યમદને લીધે ઉદ્ધત થઈને અન્યાય કરવા માડે તો તેના મંત્રીઓની નિન્દા થાય છે. ૪૭**

રાષ્ટ્રના (દેશના) ગુણો

**भूगुणैर्वर्धते राष्ट्रं त द्धिर्नृपवृद्धये ।**
**तस्माद् गुणवतीं भूमिं भूत्यै नृपतिरावसेत् ॥ ४८ ॥**

**ભૂમિ સારા ગુણવાળી હોય તો તેનાથી દેશથી વૃદ્ધિ થાય છે અને દેશની વૃદ્ધિથી રાજાની વૃદ્ધિ થાય છે. માટે રાજાએ પોતાના અભ્યુદયને માટે ગુણવાળી ભૂમિમાં રાજધાની સ્થાપન કરીને તેમાં વાસ કરવો. ૪૮**

ભાવાર્થઃ—સાત પ્રકૃતિમાથી સ્વામી પ્રકૃતિના તથા અમાત્ય પ્રકૃતિના ગુણ કહ્યા. તે પછી રાષ્ટ્રપ્રકિતના ગુણ કહેવા જોઇએ પરતુ રાષ્ટ્ર પ્રકૃતિમા ભૂમિનો અને દેશનો બન્નેનો સમાવેશ થાય છે માટે આ શ્લોકમાં ભૂમિના ગુણની પ્રસશા કરવામા આવી છે. ભૂમિ જો રસકસવાળી હોય તો આખા દેશની વૃદ્ધિ થાય છે, દેશની વૃદ્ધિથી ભડારની વૃદ્ધિ થાય છે એટલે ખજાનો ભરપૂર થાય છે અને ભડારની વૃદ્ધિથી સૈના વગેરેમાં વધારો કરી શકાય છે. સૈનામા વધારો કરવાથી શત્રુનો દેશ તાબે કરી શકાય છે અને ઘણા દેશો વશ થવાથી રાજાની વૃદ્ધિ એટલે રાજાનો અભ્યુદય થાય છે. માટે રાજાએ ગુણવાળી કહેતા રસકસવાળી ઉત્તમ ભૂમિમા રાજધાની કરવી જોઇએ.

सस्याकरवती पण्यखानिद्रव्यसमन्विता ।
गोहिता भूरिसलिला पुण्यैर्जनपदैर्युता ॥ ४९ ॥
रम्या सकुञ्जरवना वारिस्थलपथान्विता ।
अदेवमातृका चेति शस्यते भूर्विभूतये ॥ ५० ॥

જે ભૂમિમાં ધાન્યના ક્ષેત્ર હોય, જેમાં જળમાર્ગે તથા સ્થળમાર્ગે વ્યાપાર કરવાનાં સ્થાનો હોય, જેમાં સુવર્ણ, રૂપું વગેરે ધાતુઓની ખાણ હોય, જેમાં ગાયોને ચરવા માટે પુષ્કળ ઘાસ પાકતું હોય, જેમાં ઘણું જળ હોય, જેમાં પુણ્યવત આર્ય લોકોથી વસાયલા દેશો હોય, જે રળીયામણી હોય, જેના વનોમા હાથી નિપજતા હોય, જેમા નૌકાદ્વારા તથા ઘોડા, ખચ્ચર, ઉંટ વગેરે ભારલાદી જાનવરો મારફતે વ્યાપાર ચાલતો હોય તથા જે ભૂમિ અદેવમાતૃક હોય તેવી ભૂમિ ધન આપનારી હોવાથી વખણાય છે. ૪૯—૫૦

ભાવાર્થ —આ શ્લોકમા ભૂમિના ગુણ કહ્યા છે જે દેશનો વરસાદ ઉપર આધાર હોય તે દેવમાતૃક કહેવાય છે અને જે દેશનો આધાર મોટી નદીઓની નેહેરો ઉપર હોય છે તે દેશ નદીમાતૃક કહેવાય છે. દેવમાતૃક દેશનો આધાર વરસાદ ઉપર હોય છે. જો વરસાદ થાય તોજ ધાન્ય પાકે

છે નહિતર દેશમા દુષ્કાળ પડે છે. પરતુ નદીમાતૃક દેશમા વરસાદ પડતો નથી તોપણ પાણીની નેહેરોદ્વારા ધાન્ય પાકે છે માટે જ નદીમાતૃક દેશ ઉત્તમ ગણાય છે

**सशर्करोषपाषाणा साटवी नित्यतस्करा ।**
**रूक्षा सकण्टकवना सव्याला चेति भूरभूः ॥ ५१ ॥**

જે ભૂમિમાં ઘણા કાંકરા, ખાર અને પથરા હોય, જેમાં ઉજડ જંગલો હોય, જેમાં હમેશાં ચોર વાસ કરતા હોય, જે ભૂમિ રૂક્ષ હોય, જેમાં કાટાવાળા વૃક્ષોનાં વન હોય તથા જેમા હિંસક પ્રાણીઓ વસતાં હોય તે ભૂમિ ભૂમિ ગણાતી નથી. ૫૧

દેશના ગુણો

**स्वाजीवो भूगुणैर्युक्तः सानूपः पर्वताश्रयः ।**
**शूद्रकारुवणिक्प्रायो महारम्भकृषीवलः ॥ ५२ ॥**
**सानुरागो रिपुद्वेषी पीडाकरसहः पृथुः ।**
**नानादेश्यैः समाकीर्णो धार्मिकः पशुमान् धनी ॥ ५३ ॥**
**ईदृग् जनपदः शस्तो मूर्खव्यसनिनायकः ।**
**तं वर्द्धयेत् प्रयत्नेन तस्मात् सर्वं प्रवर्त्तते ॥ ५४ ॥**

સુખેથી આજીવિકા કરી શકાય તેવો, ઉપર કહેલા ભૂમિના ગુણોથી ભરપૂર, પુષ્કળ જળવાળો, પર્વતવાળો, જેમાં શૂદ્ર, કારીગરો અને વૈશ્ય (વ્યાપારી) ઘણા વસતા હોય, જેમા મહા ઉદ્યોગી ખેડુતો વસતા હોય, જે રાજાના ઉપર પ્રીતિ ધરાવનારો હોય, રાજાના શત્રુઓ તરફ દ્વેષ રાખનારો હોય, રાજાના દંડને અને કરને સહન કરનારો હોય, વિસ્તારવાળો હોય, જૂદા જૂદા દેશના વ્યાપાર કરનારા વેપારીઓથી ભરપૂર હોય, ધર્મના ઘણાં કાર્યો કરનારો હોય, ઢોરઢાખરવાળો, ધનથી ભરપૂર, જેમાં મહાજનો, મૂર્ખો અને વ્યસનીઓ વસતા

**હોય તેવો દેશ ઉત્તમ ગણાય છે અને રાજાએ તે દેશને પ્રયત્નથી વધારવો. કારણ કે તેવા દેશથી સર્વ અંગવાળુ રાજ્ય વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૨–૫૪**

ભાવાર્થ –૫૨ શ્લોકથી ૫૪ શ્લોક સુધીમા દેશના ગુણ કહ્યા છે જે દેશમા હરકોઈ પણ વ્યાપારથી આજીવિકા ચાલે છે તેવા દેશમા લોકો જઈને વાસ કરે છે અને દેશનો તે એક ગુણ ગણાય છે. હાલ મુબઈ નગરીમા તેવો ગુણ છે મુબઈમા સૌ આજીવિકાર્થે આવે છે અને હરકોઈ પણ ધધો કરીને પોતાની આજીવિકા કરી ખાય છે ખેડુતો પણ દેશનુ અક્ષય ધન કહેવાય છે તેમા પણ તે જો ઉદ્યમી હોય નો દેશને મોટો ફાયદો કરી આપે છે. હાલમા ગૂજરાતના ખેડુતો નિર્બળ સ્થિતિમા આવી પડ્યા છે તેઓને સરકાર તરફથી સહાયતાની જરૂર છે ગૂજરાતની ભૂમિમાથી કાચું સુવર્ણ પાકે તેમ છે પરતુ તેને પકવનારો ખેડુતવર્ગ દરિદ્ર સ્થિતિમા આવી પડ્યો છે, તેથી ભૂમિનો ઘણો ભાગ પડતર, ખેડ્યા વગરનો અને વાવ્યા વગરનો પડી રહે છે માટે સરકારે ખેડુતોને સહાયતા કરવાની જરૂર છે. જે દેશમા પ્રીતિવાળી પ્રજા વસતી હોય તે પણ દેશનો એક ગુણ ગણાય છે. તેવી પ્રજાવાળા દેશનો રાજા સદાય નિર્ભય રહે છે. રાજાનો ખજાનો ખુટી જાય અથવા તો રાજાને કોઈ વેળા ધનનુ કામ પડે ત્યારે રાજા પ્રજાના ઉપર અમુક કર નાખે અને તે કર પ્રજા સહન કરે તેવો દેશ હોવો જોઇએ. વળી દેશમા ઢોરઢાખરો પણ હોવા જોઇએ ગાય, ભેસ, બકરા વિગેરેના દૂધ, દહી, ઘી વગેરેથી દેશને લાભ થાય છે ભાર ઉપાડનારા પશુઓ તથા ખેતીના પશુઓ ભાર ઉપાડવાના કામમા તથા ખેતીના કામમા ઉપયોગી થઈ પડે છે, આ રીતે ઢોર ઢાખરોથી પણ દેશને ઘણા ફાયદા થાય છે. દેશનો ગુણ વર્ણવતા કામદક કહે છે કે, દેશમા મહાજનો, મૂર્ખો અને વ્યસનીઓ પણ હોવા જોઇએ તેઓ પણ રાજાને ફાયદો કરે છે. કારણ કે મૂર્ખ અને વ્યસની મહાજનોને રાજા જે પ્રમાણે દોરવે છે તે પ્રમાણે તેઓ રાજાની સામે નહિ થતા દોરાય છે અને રાજા તેનાથી મનમાનતા કાર્યો સાધી શકે છે. પરતુ હાલની બ્રિટીશ સરકાર તે વાતને સ્વીકારતી નથી. તેની માન્યતા

એવી છે કે, દેશના મહાજનો ભણેલ ગણેલ, સદ્‌ગુણી અને પોતાના હક્કને જાણનારા હોવા જોઇએ એ વાત ઘણી જ ખુશી થવા જેવી છે.

## કિલ્લાના ગુણો

**पृथुसीम म ।स्वातमुच्चमाकारगापुरः ।**
**समावसे पुरं शैलं सरिन्मरुवनाश्रयम् ॥ ५५ ॥**

**રાજાએ મોટા સીમાડાવાળાં, ફરતી મોટી ખાઈવાળાં, ઉચ્ચા કિલ્લાવાળાં તથા ઊંચા દરવાજાવાળાં પુરમાં (નગરમાં) રાજધાની કરીને તેમાં રહેવું, તે નગરની આસપાસ પર્વતો હોવા જોઇએ, અથવા તો તે નગરની આસપાસ નદીરૂપી જળનો કિલ્લો હોવો જોઇએ, અથવા તો તે નગરની આસપાસ મરૂદુર્ગ હોવો જોઇએ, અથવા તો તે નગરની આસપાસ વૃક્ષદુર્ગ એટલે ઘાટી ઝાડી હોવી જોઇએ. ઉપર કહેલા ચાર કિલ્લામાંથી કોઈ પણ કિલ્લો નગરની આસપાસ હોવો જોઈએ કે જેથી નગરનું રક્ષણ થાય છે. ૫૫**

ભાવાર્થ –પૂર્વે રાજાઓ પોતાના રાજધાની નગરની શત્રુના ભયમાથી રક્ષાકરવા માટે રાજધાનીના નગરની આસપાસ કિલ્લાઓ બાધતા હતા અને યુદ્ધનો પ્રસગ પડતા કિલ્લામા ઉભા રહીને યુદ્ધ કરી શકાય એટલા માટે કિલ્લા ઉપર અમુક અમુક ભાગને અતરે મોટી મોટી તોપો ગોઠવી રાખતા હતા જેઓ ખુલ્લા પ્રદેશમા રાજધાની બાધતા હતા તેઓ, પત્થરોના કિલ્લા બાધતા અને કિલ્લાની આજુ બાજુ પાણીની ખાઇઓ બાધતા હતા, આ ખાઈ કિલ્લાને ફરતી ખોદવામા આવતી હતી અને તેમા બબ્બે ત્રણ ત્રણ માથોડા પાણી હમેશા ભર્યા રહેતા હતા, લોકો મુખ્ય દરવાજાઓમાથી નગરની બહાર તથા નગરની અદર આવજાવ કરતા હતા અને રાત્રે તે દરવાજાઓના બારણાઓને બધ કરીને તેની આડી ભાગોળો દેવામા આવતી હતી અને મણમણના વજનના તાળા મારવામા આવતા હતા આ તાળાની કુચી નગરના કોટવાળને ઘેર રહેતી હતી. કોટવાળ પડે રોજ રાત્રે જાતે દદવાજા બધ કરતો અને પ્રભાતમા જાતે જઇને

દરવાજા ઉઘાડતો હતો. રાજાને પણ જો ગામની બહાર જવુ હોય તો કોટવાળને ત્યાથી કુચી મગાવવી પડતી આવી વ્યવસ્થા હતી. આ સપાટ પ્રદેશના નગરના કિલ્લાની વાત કહી. પૂર્વે રાજાઓ નીતિશાસ્ત્રમા કહેલા કિલ્લામાંથી કોઈ એક કિલ્લામાં પોતાની રાજધાની સ્થાપતા હતા. નીતિશાસ્ત્રમા ૭ પ્રકારના કિલ્લા કહેલા છે. ભગવાન મનુ કિલ્લાનુ વર્ણન કરતા કહે છે કે —

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥

જેની ચારે દિશામા ૫દર ૫દર યોજન સૂધી પાણી ન હોય તેવા પ્રદેશને ધન્વદુર્ગ (કીલ્લો) કહે છે, જેની આસપાસ પાષાણ કે ઇંટનો બાર હાથ ઉંચો બહુ વિસ્તારવાળો, યુદ્ધ કરવા માટે જેના ઉપર ફરી હરી શકાય તેવો તથા જાળીયાવાળો કીલ્લો હોય તે મહીદુર્ગ કહેવાય છે, જેની આસપાસ અગાધ પાણી ભરેલુ હોય, તે જળદુર્ગ કહેવાય છે, જેની આસપાસ એક યોજન સૂધી મોટા મોટા ઝાડોની ઝાડી હોય તે વૃક્ષદુર્ગ કહેવાય છે, જેની આસપાસ ચારે દિશાઓમા હાથી, રથ, ઘોડા, પાળા વગેરે ચતુરગ સૈન્ય ઉભુ હોય તે મનુષ્યદુર્ગ કહેવાય છે, જે નગર પર્વતોની હારો વચ્ચે આવેલુ હોય અને જેનો માર્ગ ઘણોજ સકોચવાળો હોય તે ગિરિદુર્ગ કહેવાય છે. આમાના કોઈ એક દુર્ગમા (કિલ્લામા) નગર વસાવીને રાજાએ રહેવુ. ઉપર કહેલા દુર્ગોમા ગિરિદુર્ગ વધારે હિતકારી છે. માટે ગિરિદુર્ગ મળે ત્યા સૂધી બીજા દુર્ગમા રાજાએ વાસ કરવો નહિ.

जलवद् धान्यधनवद् दुर्गं कालसहं महत् ।
दुर्गहीनो नरपतिर्वाताभ्रावयवैः समः ॥ ५६ ॥

તે કિલ્લામાં જળ ભરી રાખવું, પુષ્કળ ધાન્ય અને ધન સંગ્રહી રાખવું, અને કિલ્લો મોટો કરવો. આવો કિલ્લો ઘણાં વર્ષો સૂધી શત્રુના ઘેરાને સહન કરી શકે છે. જે રાજાને કિલ્લો નથી તે રાજાની દશા પવને વિખેરી નાંખેલા વાદળાંના અવયવો સમાન થઈ પડે છે. ૫૬

**औदकं पार्वतं वार्क्षमैरिणं धान्वनं तथा ।**
**शस्तं प्रशस्तमतिभिर्दुर्गं दुर्गोपचिन्तकैः ॥ ५७ ॥**

**શાસ્ત્રવેત્તા અને કિલ્લાની બાબતનો વિચાર કરનારા વિદ્વાનોએ જળદુર્ગ, પર્વતદુર્ગ, વૃક્ષદુર્ગ, અકૂપદુર્ગ અને ધન્વદુર્ગ આ રીતે કિલ્લા ગણાવ્યા છે. ૫૭**

ભાવાર્થ –જેની આસપાસ પાણી ભરેલુ હોય તે જળદુર્ગ કહેવાય છે, જેની આસપાસ પર્વતોની હારો આવેલી હોય તે પર્વતદુર્ગ કહેવાય છે, જેની આસપાસ વૃક્ષોની ઝાડી હોય તે વૃક્ષદુર્ગ કહેવાય છે, જેની આસપાસ કુવા તળાવ વગેરે જળાશય ન હોય તે અકૂપદુર્ગ કહેવાય છે. અને જેની આસપાસ ખડ પાણી વગેરે ન હોય તે ધન્વદુર્ગ કહેવાય છે.

**जलान्नायुधयन्त्राढ्यं वीरयोधैरधिष्ठितम् ।**
**गुप्तिप्रधानमाचार्या दुर्गं समनुमेनिरे ॥ ५८ ॥**

**જેમા પાણી, અન્ન, આયુધો તથા જાતજાતનાં યંત્રો હોય, જેમાં શૂરવીર યોધાઓ ચોકી કરતા હોય તથા જેમાં સંકટના સમયમાં રક્ષણ કરનારાં ગુપ્ત ભોયરાં વગેરેની રચના કરવામા આવી હોય તેને નીતિશાસ્ત્રના આચાર્યો દુર્ગ તરિકે માને છે. ૫૮**

ભાવાર્થ –નીતિશાસ્ત્રના આચાર્ય શુક્ર, બ્રહસ્પતિ, ચાણક્ય વગેરે જાણવા. પૂર્વે કિલ્લાઓમા ભોયરા કરવાનો ચાલ હતો જુનાગઢમા રાય ખેગારના પ્રાચીન કિલ્લામા તથા ગિરનાર પર્વતના કિલ્લામા ઘણા ભોયરા હાલ જોવામા આવે છે તે ભોયરા પૂર્વે શત્રુના ભય વખતે છુપાઈ જવા માટે બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડતા હતા.

**सापसाराणि दुर्गाणि भुवः सानूपजाङ्गलाः ।**
**निवासाय प्रशस्यन्ते भूभुजां भूतिमिच्छताम् ॥ ५९ ॥**

**સંકટ વેળાએ પોતાની રાણી તથા પુત્રોની સાથે જેમાંથી બહાર નિકળી શકાય તેવા કિલ્લાઓ તથા આનૂપ અને જાગલ દેશવાળી ભૂમિ કલ્યાણની ઇચ્છા રાખનારા રાજાઓને રહેવામાટે વખણાય છે. ૫૯**

ભાવાર્થ –રાજાએ એવા કિલ્લા બાધવા જોઇએ કે સકટ સમયે કુટુબ સાથે તેમાથી બહાર નિકલી શકાય, રાય ખેંગારનો પ્રાચીન કિલ્લો એવી જ રીતે બાધવામા આવ્યો છે. તે કિલ્લામા કેટલાએક ભૂમિગૃહો–ભોયરાઓ એવા છે કે સકટ સમયે તે દ્વારા કિલ્લાની બહાર નિકળી શકાય જે દેશમા ચાર પાચ હાથ ઉપર પાણી હોય, વરસાદ ઘણો પડતો હોય અને વૃક્ષો પણ ઘણા હોય તે દેશ આનૂપ કહેવાય છે અને જે દેશમા ઝાડ બીલકુલ ન હોય તેમ પાણી પણ ઘણા જ ઉડા હોય તે દેશ જાગલ કહેવાય છે. મુબઈ આનૂપ દેશ છે અને કાઠિયાવાડ જાગલ દેશ છે. આનૂપ દેશમા જ્વરાદિક રોગોનો ઉપદ્રવ વિશેષ હોય છે પરતુ જાગલ દેશમા આરોગ્ય રહે છે માટે જાગલ દેશમા વાસ કરવો લાભકારક છે.

## કોશના ગુણો

**बह्वादानोऽल्पनिःस्रावः ख्यातः पूजितदैवतः ।**
**ईप्सितद्रव्यसम्पन्नो हृद्यः स्वाप्तैराधिष्ठितः ॥ ६० ॥**

**કોશ (ધનનો ભંડાર) અથવા ખજાનો ઘણી આવકવાળો તથા ઓછા ખર્ચવાળો હોવો જોઇએ, હીરા મોતી વગેરેનાં આભૂષણોને માટે પ્રખ્યાત હોવો જોઇએ, તેમાં લક્ષ્મી, કુબેર વગેરે ધનના દેવતાની પૂજા કરવી, ઇચ્છિત પદાર્થોથી તેને ભરપૂર રાખવો, અનેક જાતનાં આભૂષણોના સગ્રહથી તેને મનોહર બનાવવો અને તેને પોતાના વિશ્વાસુ પુરુષોના રક્ષણ નિચે રાખવો. ૬૦**

ભાવાર્થ.–કોશને એટલે ધનના ભડારને આજુબાજુની આવકોથી ભરપૂર રાખવો અને પ્રસગપર ખર્ચમાટે પૈસા જોતા હોય તો પણ જો બાહારની આવકમાથી કામ ચાલતું હોય તો ભડારમાથી ખર્ચ કરવો નહિ. ધનના ભડારમા–ખજાનામા લક્ષ્મી, કુબેર વગેરે દેવનુ મૂર્તિઓની સ્થાપના

કરવી અને તેની નિત્ય પૂજા કરવી કે જેથી ભડારમા ધનની વૃદ્ધિ થયા કરે; વળી ભડારમા સર્વ પ્રકારના પદાર્થો સગ્રહી રાખવા, કે જેથી કોઈ વસ્તુનુ કામ પડે કે તેને મેળવતા વિલબ લાગે નહિ. વળી તેમા અનેક જાતનાં આભૂષણો પણ તયાર રાખવા કે જેને જોઇને લોકો પ્રસન્ન થાય તથા ભડારની રક્ષા પોતાના વિશ્વાસુ મારફતે કરાવવી કે જેથી કોઈ કંઈ પણ લઈ જઈ શકે નહિ.

**मुक्ताकनक त्नाढ्यः पितृ'तामहोचितः ।**
**धर्मार्जितो व्ययसहः कोशः कोशज्ञसम्मतः ॥ ६१ ॥**

**જે કોશ મોતી, સુવર્ણ અને રત્નોથી ભરપૂર હોય, જે પોતાના બાપદાદાથી ઉતરી આવ્યો હોય, જેનો ન્યાયથી મેળવેલાં ધનથી સગ્રહ કરવામાં આવ્યો હોય અને ગમે તેટલો ખર્ચ કર્યા છતા પણ જે ખુટે નહિ તેવો હોય, તેવા કોશને કોશના સ્વરૂપને જાણનારા વિદ્વાનો કોશ ( ધનભંડાર ) માને છે. ૬૧**

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા કોશને જે જે વિશષણો આપવામા આવ્યા છે તે બધા કોશના સ્વરૂપને પુષ્ટિ આપનારા છે કોશ પોતાના બાપદાદાથી ઉતરી આવેલો હોવો જોઇએ એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, કોશનો સગ્રહ કરવાની મહેનત કર્યા વગર પોતાને પોતાના પૂર્વજો તરફથી વારસામા મળ્યો હોય તે કોશ ઉત્તમ ગણાય છે વળી તેમા જુના કાળના હીરા માણેક, મોતી, વગેરે હોવાનો પણ સભવ હોય છે વળી આ ભડાર અન્યાયથી એકઠો કર્યો ન હોય પણ ધર્મથી એટલે પ્રજાની પાસેથી છટ્ઠો ભાગ લઇને એકઠો કર્યો હોય, વળી ગમે તેટલો ખર્ચ કરવામા આવે તો પણ જે ખુટે નહિ એવો હોય અહી व्ययसह એવો પાઠ છે તેનો જયમગલાકાર એવો અર્થ કરે છે કે, ગમે તેવી મોટી આપત્તિઓ આવી હોય તે સમયે પણ ખર્ચ કરતા ખુટે નહિ તેવો, આવા કોશને જ અર્થશાસ્ત્રના આચાર્યો કોશ માને છે.

**धर्महेतोस्तथार्थाय भृत्यानां भरणाय च ।**
**आपदर्थं च संरक्ष्यः कोशः कोशवता सदा ॥ ६२ ॥**

કોશના માલેક રાજાએ ધર્મ કરવામાટે, ધન સંપાદન કરવા માટે, સંબંધીઓનું તથા આશ્રિતોનું પોષણ માટે અને આપત્તિના સમયમાટે કોશની (ભંડારની) સદાય રક્ષા કરવી. ૬૨

## સૈન્યના ગુણો

पितृपैतामहो वश्यः संहतो त्तवेतनः ।
विख्यातपौरुषो जन्यः कुशलः कुशलैर्वृतः ॥ ६३ ॥
नानाप्रहरणोपेतो नानायुद्धविशारदः ।
नानायौधसमाकीर्णो नीराजितहयद्विपः ॥ ६४ ॥
प्रवासायासदुःखेषु युद्धेषु च कृतश्रमः ।
अद्वैध्यः क्षत्रियप्रायो दण्डो दण्डविदां मतः ॥ ६५ ॥

જે સૈન્ય બાપદાદાથી ઉતરી આવેલું હોય, જે પોતાના તાબામાં રહેનારુ હોય એટલે આજ્ઞા પાળનારુ હોય, શત્રુઓ ગમે તેટલી લાલચો આપે તો પણ જે પોતાના રાજાનો પક્ષ છોડે નહિ તેવું હોય, અથવા તો પરસ્પરમાં સંપથી રહેનારુ હોય, જેનું પગાર આપીને પોષણ કરવામાં આવતું હોય, જેનું પરાક્રમ લડાઇમાં પ્રખ્યાત થયું હોય, જે પોતાના દેશના મનુષ્યોથી ઉભું કરવામાં આવ્યું હોય, જે યુદ્ધ કરવામાં કુશળ હોય, વિશ્વાસુ અને જે યુદ્ધકુશળ અધિકારી પુરુષોની દેખરેખ નિચે રહેતું હોય, જે અનેક જાતનાં હથીયારોથી સજ્જ રહેતું હોય, જે અનેક પ્રકારની યુદ્ધ-કળામાં કુશળ હોય, જે અનેક પ્રકારના યોદ્ધાઓથી ભરપૂર હોય, જેમાં નિત્ય હાથીઓની તથા ઘોડાઓની આરતી ઉતારવામાં આવતી હોય, જે પ્રવાસના દુઃખને સહન કરનારુ હોય, જે કાર્યના પરિશ્રમથી થનારાં દુઃખને સહન કરનારુ હોય, જે યુદ્ધોમાં પરિશ્રમ કરનારુ હોય, જે રાજાથી વિરુદ્ધ નહિ પડનારુ હોય, ને જેમાં ક્ષત્રિય જાતિના પુરુષો

**ઘણુ હોય, આવાં સૈન્યને સૈન્યના વિષયમાં કુશળતા ધરાવનારા પુરુષો સૈન્ય માને છે. ૬૩-૬૫**

ભાવાર્થ—સૈન્ય બાપદાદાથી અનુક્રમે ઉતરી આવેલુ હોવુ જોઇએ. એટલે સેનાપતિના મરણ પછી તેના પુત્રને જ તેના પિતાની જગ્યા ઉપર નીમવો, તેમ સીપાઇઓમા પણ પેઢી દરપેઢી પિતાના મરણ પછી તેના પિતાની જગ્યા ઉપર તેના પુત્રોને નિમવા. આમ કરવાથી સેનાપતિઓને અને સીપાઇઓને પોતાના રાજા ઉપર "આ અમારો રાજા છે" આવી મમતા બધાય છે, આ રીત હિંદુસ્તાનમા પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવે છે અને પરપરાથી ઉતરી આવેલા સીપાઇઓ તથા સેનાપતિઓ હાલમા પણ ઘણા દેશી રાજ્યોમા હયાત છે જેઓ પોતાના રાજાઓને પોતાના પિતા તરિકે અથવા તો પ્રભુ તરિકે માને છે અને રાજાઓ પણ તેઓને પોતાના પુત્ર સમાન માને છે વળી સૈન્ય પોતાના રાજાના તાબામા રહીને આજ્ઞાપાલક હોય તો જ તે સૈન્ય પરતુ સમય ઉપર પોતાના રાજાની સામે જ બડ કરીને ઉભુ રહે તો તે સૈન્ય ગણાય નહિ હાલમા કેટલેક ઠેકાણે સૈન્ય પોતાના ઉપરીઓની સામે બડ ઉઠાવે છે એ નીતિશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે રાજાએ પણ પોતાના સૈન્યનુ સારી રીતે ભરણપોષણ કરવુ જોઇએ, અન્ન અને વસ્ત્રને માટે દુ ખી થતુ સૈન્ય રાજાના તાબામા રહેતુ નથી અને શત્રુઓ પણ તેવા રાજાનો સહેજમા પરાજય કરી શકે છે માટે રાજાએ ભરણપોષણ કરીને સૈન્યને પ્રસન્ન રાખવુ તેમ જે સૈન્યે લડાઇમા પરાક્રમ કરીને પોતાના પૌરુષને માટે પ્રખ્યાતિ મેળવી હોય તે સેન્ય ખરુ કહેવાય છે વળી સૈન્યમા જે સીપાઇઓ હોય તે પોતાના દેશના જ હોવા જોઇએ કારણ કે દેશી સિપાઇઓને જેવુ સ્વદેશને માટે અભિમાન રહે છે તેવુ પરદેશી સિપાઇઓને રહેતુ નથી વળી સૈન્યના સિપાઇઓ યુદ્ધ કરવામા કુશળ હોવા જોઇએ માત્ર યુદ્ધનો વેશ પહેરીને ઉભા રહે તેમા કઈ વળે નહિ સૈન્યના અધિકારી સેનાપતિઓ પણ યુદ્ધમા કુશળ અને પોતાના વિશ્વાસપાત્ર હોવા જોઇએ, કે જેથી શત્રુના દૂતો સેનામા ફાટફૂટ કરી શકે નહિ વળી તે સૈન્યના સીપાઇઓ તીર-કામઠાના તરવારના, બદુકના, બરછીના વગેરે અનેક જાતના યુદ્ધમા કુશળ હોવા જોઇએ ઘોડા ઉપર ચઢીને, જમીન ઉપર ઉભા રહીને અથવા તો

પાણીમા કે નૌકા વગેરેમા ઉભા રહીને યુદ્ધ કરવામા કુશળ હોવા જોઇએ સુખાળુ હોવા નહિ જોઇએ પરતુ પ્રવાસના દુ ખોને ખેડનારા, અનેક કાર્યોના પરિશ્રમોને વેઠનારા તથા જેઓએ યુદ્ધોમા પરિશ્રમ કરી દેખાડ્યો હોય એવા સીપાઇઓનુ સૈન્ય ગણાય છે રાજ્યની રક્ષાનો મુખ્ય આધાર સૈન્ય ઉપર હોય છે માટે સૈન્યને રાજ્યના સાત અગમા એકઅંગ ગણેલુ છે તે અગને સપૂર્ણ રીતે કેળવીને ઉત્તમ બનાવવુ એ રાજાનુ તથા તેના મત્રીઓનુ કર્ત્તવ્ય છે જયમગલાકાર કહે છે કે; સૈન્યના સેનાપતિ વગેરે અધિકારીના પદ ઉપર રાજાએ પોતાના પુત્ર પૌત્રાદિકની નિમણુક કરવી અને તેઓએ સૈન્યની આસપાસ રહીને તેની રક્ષા કર્યા કરવી તથા તેના ઉપર ધ્યાન આપ્યા કરવુ વળી સૈન્યમા હાથી ઘોડા વગેરે વાહનોની નિત્ય અથવા તો પર્વના દિવસોમા પૂજા તથા આરતી કરવી સૈન્યમા મોટે ભાગે ક્ષત્રિય સીપાઇઓની ભરતી કરવી. કારણ કે તે જાત જન્મથી જ લડાયક હોય છે અને શૌર્ય, નિર્ભયતા વગેરે ગુણો તેનામા પરપગથી ઉતરેલા હોય છે વળી સેન્યના સીપાઇઓ શત્રુઓ ગમે તેટલી લાલચો આપે તો પણ લોભાઇને શત્રુના પક્ષમા મળે નહિ તેવા હોવા જોઇએ, અને તેઓએ એમ માનવુ જોઇએ કે અમારા રાજાના ઉદયમા જ અમારો ઉદય છે અને અમારા રાજાની પડતીમા અમારી પણ પડતી છે. આવુ સૈન્ય પોતાના રાજાનુ અને પોતાના દેશનુ કલ્યાણ કરી શકે છે.

## મિત્રના ગુણો

**त्यागविज्ञानसर ाढ्यं महापक्षं प्रियंवदम् ।**
**आयतिक्षममद्वैष्यं मित्रं कुर्वीत सत्कुलः ॥ ६६ ॥**

મિત્ર ઉદારતાવાળો, શાસ્ત્રોના તત્ત્વને જાણનારો, માનસિક ધૈર્યવાળો, મોટા પક્ષવાળો એટલે જેના ઘણા ભાઇઓ હોય તથા જેને મામા માસી અને ફઇના પુત્રોનો મોટો પક્ષ હોય તેવો, પ્રિય બોલનારો, ભવિષ્ય કાળમા વિકાર નહિ પામનારો, લોકોમાં દ્વેષ પાત્ર

**ન હોય તેવો તથા ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તેવા પુરુષને મિત્ર કરવો. ૬૬**

ભાવાર્થ –આ શ્લોકથી રાજાએ કેવા પુરુષોની સાથે મિત્રતા કરવી એ વાત કહી છે, (ઉપાધ્યાય નિરપેક્ષા ટીકાકાર अद्वेष्यं ને ઠેકાણે अद्वैध्य એવો પાઠ ભણે છે અને તેની ટીકા કરતા'કહે છે કે नेतरि शत्रौ च द्विधाभावरहितम् પોતાના ધણી ઉપર તથા શત્રુ ઉપર ભેદભાવ નહિ રાખનાર )

**(आदौ तन्व्यो बृहन्मध्या विस्तारिण्यः पदेपदे ।**
**यायिन्यो न निवर्त्तिन्यः सतां मैत्र्यः सरित्समाः ॥ )**

**(સત્પુરુષની મિત્રતા નદીના સમાન હોય છે;–નદી જ્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યા પાતળી એટલે છીછરા પાણીવાળી હોય છે, મધ્ય ભાગમા મોટી એટલે વિસ્તારવાળી અને ઉંડી હોય છે, આગળ જતા જતા મોટા વિસ્તારવાળી થઈ જાય છે, ને ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી જાય છે અને પાછી ફરતી નથી તેમ જ સત્પુરુષની મિત્રતા પણ આરંભમાં થોડી હોય છે, તે પછી મધ્ય ભાગમા વધતી જાય છે, પગલે પગલે તેમા વિસ્તાર થાતો જાય છે અને તે ઉત્તરોત્તર નભી રહે છે પરંતુ બધ પડતી નથી.)**

**समुत्पन्नेषु कृच्छ्रेषु दारुणेष्वप्यसंशयम् ।**
**दर्शयेत् स्वच्छहृदयः कुलीनश्चतुरश्रताम् ॥ ६७ ॥**

**જેનો ઉપાય ન હોય એવા ભયકર દુઃખો આવી પડે ત્યારે પણ નિર્મળ હૃદયનો કુલીન મિત્ર સરળતાને દેખાડે છે. એટલે સરળતાથી સહાયતા કરે છે. ૬૭**

**पितृपैतामहं नित्यमद्वैध्यं हृदयानुगम् ।**
**महल्लघुसमुत्थानं मित्रं कायार्थमिष्यते ॥ ६८ ॥**

રાજાએ બાપદાદાથી ઉતરી આવેલા, હમેશાં મિત્રતાને નભાવી રાખનારા, પોતાના મનનું ધાર્યું કરનારા, સર્વ પ્રકારના ઉપાયોને જાણનારા અને પ્રસંગ પડતાં તુરત કાર્ય કરનારા પુરુષની સાથે કાર્ય માટે મિત્રતા કરવી. ૬૮

दूरादभ्यभिगमनं स्पष्टार्थो हृदयानुगा ।
वाक् सत्कृत्य प्रदानं च त्रिविधो मित्रसंग्रहः ॥ ६९ ॥

મિત્રને દૂરથી આવતો જોઈને તેની સામે જવું, પોતાના મનમાં જે વાત હોય તે સ્પષ્ટ રીતે તેને કહેવી તથા સત્કાર પૂર્વક ધનાદિ આપવુ. આ ત્રણ મિત્રતા કરાવનારાં છે. ૬૯

धर्मकामार्थसंयोगो मित्रात् तु त्रिविधं फलम् ।
यस्मादेतत् त्रयं नास्ति तत् सेवेत न पण्डितः ॥ ७० ॥

ધર્મ, અર્થ અને કામ (સુખ) આ ત્રણ ફળ મિત્રને મિત્રની પાસેથી મળે છે જે મિત્રની પાસેથી આ ત્રણ ફળનો લાભ થાય નહિ તેવા મિત્રને પંડિતે સેવવો નહિ ૭૦

ભાવાર્થ–મિત્રે મિત્રને ધર્મનો ઉપદેશ કરીને ધર્મના માર્ગ ઉપર ચઢાવવો જોઇએ, વ્યાપારાદિકના માર્ગ ઉપર ચઢાવીને ધનનો લાભ કરાવવો જોઇએ તથા પોતાના વૈભવોનો ઉપભોગ કરાવીને તેને સુખી કરવો જોઇએ. આ ત્રણ ફળ જો એક મિત્રને પોતાના મિત્રની પાસેથી ન મળે તો કેવળ નામની જ મિત્રતા જાણવી હાલમા કેટલાએક પરસ્પર મિત્રતા કરે છે તે માત્ર નાટક ચેટક જોવા જવા માટે અથવા તો બે ઘડી સાથે બેસીને ગામ ગપ્પા મારવા માટે હોય છે. આવા મિત્રને તાળી મિત્ર તરીકે ગણાવ્યા છે, કારણ કે તેઓ સંકટના સમયમા ઉપયોગી થઈ પડતા નથી. માટે આ શ્લોકમા કામંદક કહે છે કે પંડિતે એટલે ડાહ્યા પુરુષે તેવા તાળી મિત્રની સાથે મિત્રતા કરવી નહિ.

**औरसं मैत्रसम्बद्धं तथा देशक्रमागतः ।**
**रक्षितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥ ७१ ॥**

ભાઈ વગેરે સહોદરો ઔરસ મિત્ર કહેવાય છે, જેની સાથે વંશપરંપરાથી મિત્રતાનો સંબંધ હોય તે મૈત્રસબદ્ધ મિત્ર કહેવાય છે, જેની સાથે પરપરાથી એક દેશનો સબધ હોય તે દેશક્રમાગત મિત્ર કહેવાય છે અને જેનું દુઃખોમાથી રક્ષણ કર્યું હોય તે વ્યસનરક્ષિત નામનો મિત્ર કહેવાય છે. આવી રીતે ચાર પ્રકારના મિત્ર છે. ૭૧

ભાવાર્થ –કૌટિલ્યે (ચાણક્યે) ત્રણ, પ્રકારના મિત્ર કહ્યા છે સહજ, પ્રાકૃત, અને કૃત્રિમ ત્યારે કામદક ચાર પ્રકારના મિત્ર ગણાવે છે જે પુરુષ માતા–પિતા વગેરેની સાથે સબધ ધરાવનારો હોય તે સહજ મિત્ર કહેવાય છે એક જ દેશનો રહેનારો હોય તે પ્રાકૃત મિત્ર કહેવાય છે અને જેનુ સકટમાથી રક્ષણ કર્યું હોય અને જે આજીવિકા માટે આપણો આશ્રય કરીને રહ્યો હોય તે કૃત્રિમ મિત્ર કહેવાય છે આ રીતે કૌટિલ્યે ત્રણ પ્રકારના મિત્ર કહ્યા છે. કામદકે સહજના બે પ્રકાર કહીને આ શાસ્ત્રમા ચાર પ્રકારના મિત્ર કહ્યા છે

**शुचिता त्यागिता शौर्यं समानसुखदुःखता ।**
**अनुरागश्च दाक्ष्यं च सत्यता च सुहृद्गुणाः ॥ ७२ ॥**

પરસ્પર શુદ્ધ અતઃકરણથી વર્તન, વ્યવહાર પ્રસગે લેવા દેવામાં ઉદારતા, સહાયતા આપતી વખતે શૌર્ય (નિડરપણુ), સુખ દુઃખમાં સરખી રીતે ભાગ લેવો, પ્રીતિ, મિત્રનું કાર્ય કરવામા ડહાપણ અને સત્ય ભાષણ આ સ્નેહી પુરુષના ગુણ છે. ૭૨

**तदर्थेहानुरागश्च सङ्क्षिप्तं मित्रलक्षणम् ।**
**यस्मिन्नेतत् तन्मित्रं तत्रात्मानं न निक्षिपेत् ॥ ७३ ॥**

પોતાના મિત્રને માટે કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરવો અને મિત્રનું

હિત કાર્ય કરવા ઉપર પ્રીતિ રાખવી. આ સંક્ષેપમાં મિત્રનું લક્ષણ છે. જેનામાં આ ન હોય તે મિત્ર નહિ, અને તેને પોતાનું મન આપવું નહિ. ૭૩

इति स्म राज्यं सकलं समीरितं
परं प्रतिष्ठास्य धनं सुसाधनम् ।
गृहीतमेतन्निपुणेन मन्त्रिणा
त्रिवर्गनिष्पत्तिमुपैति शाश्वतीम् ॥ ७४ ॥

આ રીતે સાતેય અગવાળુ રાજ્ય કહ્યું આ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાનો એટલે સ્થિતિનો આધાર કોશના ઉપર છે. નીતિશાસ્ત્રમાં કુશળ એવો મત્રી જો આ રાજ્યને પોતાના હાથમા લઇને તેની સારી વ્યવસ્થા કરે છે તો રાજાને ચિરકાળ નભે તેવી ત્રિવર્ગની સિદ્ધિ થાય છે. ૭૪

ભાવાર્થ –રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાનો એટલે તેની સ્થિતિનો આધાર કોશ ઉપર અને ઉત્તમ કેળવાયલી સેના ઉપર હોય છે જો સારુ કેળવાયલુ સૈન્ય અને અખૂટ કોશ એટલે ખજાનો હોય તો તે રાજ્યને સંકટના સમયમા વારવાર સહાયતા આપે છે તથા રાજ્યના ધર્મ, અર્થ અને કામ આ ત્રણ ફળ છે તે ફળ પણ જો વિદ્વાન્ મત્રીના હાથથી રાજ્યની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરવામા આવે તો જ રાજાને તે ત્રણનો લાભ થાય છે માટે રાજાએ રાજનીતિવેત્તા ઉત્તમ મત્રિના હાથમા રાજ્ય સોપવુ અને કોશને કહેતા રાજ્યની તીજોરીને તથા સૈન્યને સારી સ્થિતિમા રાખવા કે જેથી પોતાનુ રાજ્ય ચિરકાળ ટકી રહે અને રાજા તે રાજ્યમાથી હમેશા ધર્મનો, અર્થનો તથા કામનો (વૈભવ સુખનો) લાભ લીધા કરે

यथान्तरात्मा प्रकृतीरधिष्ठितश्चराचरं विश्वमिदं समश्नुते ।
तथा नरेन्द्रः प्रकृतीरधिष्ठितश्चराचरं विश्वमिदं समश्नुते ॥ ७५ ॥

જેમ અંતર્યામી એવા પરમ પુરુષ (પંડે ક્રિયા રહિત છે છતાં તે) પ્રકૃતિની સાથે જોડાઇને દેવતા તરિકે આ સ્થાવર જંગમાત્મક જગતનો ઉપભોગ કરે છે, તેમ રાજા પણ અમાત્ય વગેરે પ્રકૃતિ મડળની સહાયતાથી આ સ્થાવર જંગમરૂપ જગત્ ઉપર રાજા થઇને ધર્માદિક ત્રિવર્ગનો ઉપભોગ કરે છે. ૭૫

**प्रकृतिभिरिति सम्यगन्वितो जनपदमादरवांस्तु पालयेत् ।**
**जनपदपरिपालनाच्चिरं व्रजति नृपः परमं श्रियः पदम् ॥ ७६ ॥**

રાજાએ અમાત્ય વગેરે પ્રકૃતિમંડળની સાથે સારી રીતે જોડાઇને આદરપૂર્વક પોતાના દેશનુ પાલન કરવું. દેશનુ પાલન કરવાથી રાજા ચિરકાળ સૂધી લક્ષ્મીનું ઉત્તમ સ્થાન બને છે (અર્થાત્ રાજલક્ષ્મી ઘણા કાળ સૂધી તેનો આશ્રય કરે છે. ૭૬

**प्र[illegible]तिगुणसमन्वितः सुधीर्व्रजति नृपः [illegible] पराम् ।**
**स च भवति रणेषु विद्विषां श्वसन इव प्रबलः पयोमुचा[illegible] ॥७७॥**

જે રાજાનુ પ્રકૃતિમંડળ ગુણવાન્ હોય, રાજા પોતે પણ ગુણવાન્ અને સારી બુદ્ધિવાળો હોય, તે રાજા પ્રજામાં અત્યંત સ્પૃહણીય (પ્રીતિપાત્ર થઈ પડે છે અને વાયુ જેમ વાદળાંને વિખેરી નાખવામાટે મહાબળવાન છે તેમ તે રાજા પણ રણમાં શત્રુઓને નાશ કરવાને મહાબળવાન થઈ પડે છે. ૭૭

'પ્રકૃતિની સપત્તિ' નામનું પ્રકરણ ૭ મુ સમાપ્ત

ઇતિ શ્રીકામદકીય નીતિસારમા 'પ્રકૃતિની સપત્તિ' નામનો
સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

## સર્ગ ૫ મો–પ્રકરણ ૮ મું

### સ્વામી અને સેવકનું વૃત્ત

**वृत्तस्थं वृत्तसम्पन्नाः कल्पवृक्षोपमं नृपम् ।**
**आभिगम्यगुणैर्युक्तं सेवेरन्ननुजीविनः ॥ १ ॥**

મંત્રી વગેરે સેવકોએ સ્વધર્મમાં વર્તીને, પ્રજાનું પાલન કરનારા કલ્પવૃક્ષની પેઠે આશ્રિતોની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરનારા અને આભિગામિક ગુણોવાળા રાજાની સેવા કરવી. ૧

ભાવાર્થ–આ સર્ગનુ સ્વામી તથા સેવકનુ વૃત્ત એવુ નામ છે. એટલે આ સર્ગમા સ્વામી કહેતા રાજાએ મત્રી વગેરે સેવક મડલની સાથે કેમ વર્તવું તથા સેવકે રાજાની સાથે કેમ વર્તવુ તે વિશે વર્ણન કરવામા આવશે રાજા પ્રધાન એટલે મુખ્ય ગણાય છે, અને સેવકો ગૌણ ગણાય છે માટે પ્રથમ અઠ્ઠાવન શ્લોકમા સેવકોના વર્તન વિશે કહેવામા આવશે મનુષ્યો જે ગુણો જોઇને રાજાની પાસે પ્રેમપૂર્વક આવે તેવા ગુણોને નીતિશાસ્ત્રમા आभिगामिक ગુણો કહ્યા છે, આ ગુણોનુ વર્ણન પૂર્વે રાજાના ગુણના વર્ણનમા આવી ગયુ છે.

**द्रव्यप्रकृतिहीनोऽपि सेव्यः सेव्यगुणान्वितः ।**
**भवत्याजीवनं तस्माच्छ्लाघ्यं कालान्तरादपि ॥ २ ॥**

રાજાની પાસે ધનનો ભંડાર તથા મંત્રી વગેરે પ્રકૃતિમંડળ ન હોય તોપણ તે જો આભિગામિક ગુણોથી સંપન્ન હોય તો સેવકોએ તેની સેવા કરવી. કારણ કે તેવા રાજાથી કાલાંતરે પણ શ્લાઘા કરવા યોગ્ય આજીવિકા મળે છે. ૨

#### સેવા કરવાને અયોગ્ય રાજા

**अपि स्थाणुवदासीत शुष्यन् परिगतः क्षुधा ।**
**न त्वेवानात्मसम्पन्नाद् वृत्तिमीहेत पण्डितः ॥ ३ ॥**

**પંડિત (વિવેકી) પુરુષ ભૂખથી પીડા પામતો હોય તોપણ તેણે સુકાઈ જતાં ઝાડનાં ઠુઠાની પેઠે બેસી રહેવું, પરંતુ રાજાના ગુણોથી રહિત એવા અર્થાત્ ગંડુ રાજાની પાસેથી આજીવિકા મેળવવાની ઇચ્છા કરવી જ નહિ. ૩**

ભાવાર્થ –એક ઝાડને કાપી નાખ્યુ હોય અને તે સુકાઈ જતુ હોય તોપણ તે પલ્લવિત થવામાટે પોતાના સ્થાનક ઉપરથી ખસતુ નથી પરંતુ ત્યા જ ઉભુ રહીને સુકાઈ જાય છે તેમ વિવેકી પુરુષે પણ ભૂખે મરી જવુ સારું છે પરંતુ આજીવિકાને માટે ગુણહીન ગંડુ રાજાની કે ગંડુ શેઠની નોકરી કરવી યોગ્ય નથી

**अनात्मवान् नयद्वेषी वर्धयन्नारिसम्पदः ।**
**प्राप्यापि महदैश्वर्यं सह तेन विनश्यति ॥ ४ ॥**

**જે રાજામા રાજગુણ હોય નહિ અને જે ન્યાયનો દ્વેષ કરતો હોય તે રાજા મોટા ઐશ્વર્યવાળુ રાજ્ય મેળવીને પણ શત્રુઓની સંપત્તિને વધારે છે અને મોટા રાજ્યની સાથે પડે પણ નાશ પામે છે. ૪**

ભાવાર્થ –જે રાજા સદ્ગુણ વિનાનો હોય તેવા રાજાને કદાચ મોટુ રાજ્ય મળે છે તોપણ તે અન્યાયી હોવાથી પોતાની પ્રજાને દુ ખ દે છે તેથી તેના શત્રુપક્ષની ચઢતી થાય છે ને છેવટે તે રાજા રાજ્યની પાયમાલી કરે છે અને પોતે પણ પાયમાલ થઈ જાય છે આવા રાજાની નોકરીમા જોડાયલા મંત્રીઓ બુદ્ધિમાન્ હોય છે તોપણ તેઓ પોતાની બુદ્ધિનો સદ્ ઉપયોગ કરી શકતા નથી અને તેઓનો પરિશ્રમ વ્રથા થાય છે માટે નાલાયક રાજાની નોકરીમા શાણા પુરુષોએ જોડાવુ યોગ્ય નથી હાલમા કેટલાએક રજવાડામા આવા બનાવો જોવામા આવે છે મૂર્ખ અને ગાલાવેલા રાજાઓનુ ભલુ કરવા જતા મંત્રીઓને મહાન્ દુ ખ ભોગવવાનો પ્રસગ આવી પડે છે, સામ્રાજ્ય તરફથી મોટા ઠપકાઓ સહન કરવા પડે છે અને છેવટે પારિતોષિકમા રાજા તરફથી માનને બદલે અપમાન મળે છે.

અથવા તો ઘરબાર તજી દઇને દેશાતર વેઠવો પડે છે અને પોતે રાજાને માટે કરેલો પરિશ્રમ ધૂળમા મળી જાય છે

## સેવકના ધર્મો

**लब्धावकाशो निपुण आत्मवत्याविकारवा- ।**
**स्थाने स्थैर्यमवाप्नोति मन्त्री कर्मसु निश्चितः ॥ ५ ॥**

**રાજા સ્થિર મનનો હોવો જોઇએ અને રાજાએ રાજકીય કાર્યો ઉપર યોજેલો મંત્રી વિકારરહિત એટલે બોલ્યા પ્રમાણે જ કાર્ય કરનારો હોવો જોઇએ, તો તે મત્રીના પદ ઉપર સ્થિરતાથી ટકી શકે છે. ૫**

ભાવાર્થ –રાજા સ્થિર મનનો હોય પણ મત્રી કપટી હોય તો તે મત્રીના પદ ઉપર ટકી શકતો નથી તેમ મત્રી નિષ્કપટી હોય પરતુ રાજા ચચળ મનનો હોય તોપણ મત્રી મત્રીના પદ ઉપર ટકી શકતો નથી રાજા જેમ સ્થિર મનનો હોય તેમ જ મત્રી નિષ્કપટી હોય તો જ બન્નેની વચ્ચે સેવ્યસેવકભાવ ટકી શકે છે

**आयत्यां च तदात्वे च यत् स्यादास्वादपेशलम् ।**
**तत् क्लिश्यमपि कुर्वीत न लोकद्विष्टमाचरेत् ॥ ६ ॥**

**જે કાર્ય વર્તમાનકાળમાં તથા ભવિષ્યકાળમાં મધુર ફળ આપનારુ હોય તે કાર્ય સેવકે (મંત્રી વગેરેએ) કલેશ સહન કરીને પણ કરવુ. પરતુ જે કાર્ય તરફ લોકોને તિરસ્કાર હોય તેવુ કાર્ય કરવું નહિ.**

ભાવાર્થ –કેટલાએક અનુભવરહિત મત્રીઓ પોતાના દેશના રીત-રીવાજને જાણતા છતા પણ સમયપર એવા કામ કરે છે, કે જેથી રાજાનુ અને પ્રજાનુ ઉભયનુ અનિષ્ટ થાય છે જે કાર્ય કરવાથી રાજાને લાભ થતો હોય તેવુ કાર્ય કરવુ એ મત્રીનો ધર્મ છે પરતુ લાભના કરતા નુકસાન અધિક થવાનો સભવ હોય તેવુ કાર્ય કરવાથી રાજાને નુકસાન પહોંચે છે, માટે તેવુ કામ રાજસેવકે કદી પણ કરવુ નહિ તેમ જે કામ તરફ

પ્રજાને અણગમો હોય તેવા કામો પણ મત્રીઓએ આરભવા નહિ. કારણ કે તેથી લાભના કરતા હાનિ વિશેષ થાય છે.

**तिलाश्चम्पकसंश्लेषात् प्राप्नुवन्त्यधिवासना॰ ।**
**रसोनभक्षास्तद्गन्धाः सर्वे सा[illegible] गुणाः ॥ ७ ॥**

**તલ ચંપાના પુષ્પના સસર્ગથી (સંબધથી) સુગધી થાય છે અને લસણના સંસર્ગથી લસણની ગંધવાળા થાય છે. આ રીતે સર્વ ગુણો સંસર્ગથી એક બીજામાં ઉતરે છે. ૭**

ભાવાર્થ –તલના ઢગલાને ચપાના પુષ્પથી ઢાકી દેવામા આવે છે તો તે તલમા ચપાની વાસ બેસે છે. તે પછી તે તલને પીલીને તેમાથી તેલ કાઢવામા આવે છે તે ચપાનુ તેલ કહેવાય છે તેમ તલના ઢગલામા જો લસણ નાખવામા આવે છે તો તેમા લસણની વાસ બેસી જાય છે આ રીતે એક બીજાના સસર્ગથી એક બીજાના ગુણો પરસ્પરમા ઉતરે છે માટે સેવકે દુર્જન અને નિર્ગુણ રાજાની સેવા કરવી નહિ કારણ કે તેના સગથી તેના અધમ ગુણો પોતામા પણ આવે છે, પછી તે રાજા ભલે મોટો ઉદાર હોય અથવા તો મોટા રાજ્યનો રાજા હોય.

**अपां प्रवाहो गाङ्गोऽपि समुद्रं प्राप्य तद्रसः ।**
**भवत्यवश्यं तद् विद्वान् नाश्रयेदशुभात्मकम् ॥ ८ ॥**

**ગંગાજળનો પ્રવાહ મધુર હોવા છતાં પણ સમુદ્રમાં મળવાથી અવશ્ય ખારો થાય છે. માટે વિદ્વાન્ પુરુષે ગુણહીન રાજાનો આશ્રય કરવો નહિ. ૮**

**क्लिश्यन्नपि हि मेधावी शुद्धं जीवनमाचरेत् ।**
**तेनेह श्लाघ्यतामेति लोकेभ्यश्च न हीयते ॥ ९ ॥**

**બુદ્ધિમાન્ પુરુષે દુઃખ સહન કરીને પણ શુદ્ધ જીવન ગાળવું. શુદ્ધ જીવન ગાળવાથી આ જગતમાં તેનાં વખાણ થાય છે અને મરણ પછી તેને પરલોક મળે છે. ૯**

**अभिलक्ष्यं स्थिरं पुण्यं ख्यातं सद्भिर्निषेवितम् ।**
**सेवेत सिद्धिमन्विच्छन् श्लाघ्यं विन्ध्यमिवेश्वरम् ॥ १० ॥**

વિંધ્ય પર્વત સર્વના કરતાં ઉંચો છે, તેથી તે સર્વનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે, સ્થિર ઉભો રહ્યો છે, સિદ્ધક્ષેત્ર હોવાથી પવિત્ર છે, સર્વત્ર પ્રખ્યાત છે, ઋષિ મુનિઓ તેના ઉપર વાસ કરીને રહે છે અને તે પ્રશંસાપાત્ર છે તેથી પુરુષો સિદ્ધિની ઇચ્છાથી જેમ વિંધ્યાચળની સેવા કરે છે, તેમ જે રાજા શ્રેષ્ઠ હોવાથી સર્વનું ધ્યાન ખેંચતો હોય, દૃઢ મનનો હોય, ધર્મનિષ્ઠ હોય, પ્રખ્યાત હોય અને સત્પુરુષો જેની સેવા કરતા હોય, તે વખાણવાયોગ્ય રાજાની સેવકે પોતાની કાર્યસિદ્ધિ કરવાની ઇચ્છાથી સેવા કરવી. ૧૦

**दु[illegible] लोकेऽस्मिन् यद्यद् वस्त्वभिवाञ्छति ।**
**तत्तदाप्नोति मेधावी तस्मात् कार्यः समुद्यमः ॥ ११ ॥**

બુદ્ધિમાન્ પુરુષ આ લોકમાં જે જે દુર્લભ વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે, તે તે દુર્લભ વસ્તુને પણ પ્રાપ્ત કરે છે. તે માટે પુરુષે સદુદ્યમ કરવો. ૧૧

**आरिराधयिषुः सम्यग्[illegible]जीवी महीपतिम् ।**
**विद्याविनयशिल्पाद्यैरात्मानमुपपादयेत् ॥ १२ ॥**

સેવકને રાજાની સારી રીતે સેવા કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે આન્વીક્ષિકી વગેરે વિદ્યાનુ અધ્યયન કરવું, જિતેન્દ્રિય થવું તથા શિલ્પ વગેરે કળાનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું. ૧૨

**कुलविद्याश्रुतौदार्यशिल्पविक्रमधैर्यवान् ।**
**[illegible]स्सत्त्वबलारोग्यस्थैर्यशौचदयान्वितः ॥ १३ ॥**

पैशुन्य[illegible]सम्भेदशाठ्यलौल्यानृतातिगः ।
स्तम्[illegible]श्च सेवनं कर्त्तुमर्हति ॥ १४ ॥

ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલો, ચાર પ્રકારની વિદ્યા ભણેલો, સર્વ વિદ્યાનું અર્થજ્ઞાન ધરાવનારો, ઉદારતાવાળો, શિલ્પશાસ્ત્ર જાણનારો, પરાક્રમી, ધૈર્યવાન્, ઉન્નત શરીરવાળો, સત્વવાળો (માનસિક બળવાળો), શારીર બળવાળો, આરોગ્યવાળો, દૃઢ વિચારવાળો અથવા તો શત્રુઓની લાલચોથી નહિ લોભાનારો, બહારથી તથા અંદરથી શુદ્ધ (પવિત્ર), દયાળુ, ચાડિયાપણાથી, પરના દ્રોહથી, પરસ્પરમા ભેદ ઉપજાવવાના કર્મથી, શઠપણાથી, લલુતાથી અને અસત્યતાથી રહિત, અક્કડપણાથી તથા ચપળપણાથી રહિત, એવો પુરુષ સેવા કરવાને (રાજાની ચાકરી કરવાને) યોગ્ય ગણાય છે. ૧૩–૧૪

दक्षता भद्रता दार्ढ्यं क्षान्तिः क्लेशसहिष्णुता ।
सन्तोषः शीलमुत्साहो मण्डयन्त्यनुजीविनम् ॥ १५ ॥

કાર્યમાં કુશળતા, લોકપ્રિયતા, દૃઢતાથી કર્મમા મચ્યા રહેવું, ક્ષમા, દુઃખસહિષ્ણુતા, સતોષ, શીલ (સદ્‌ગુણ) અને ઉત્સાહ આ ગુણો સેવકને શોભાવે છે. ૧૫

अर्थशौचपरो नित्यं गुणैरेभिः समन्वितः ।
भूतये भूतिसम्पन्नं साधु विश्वासयेन्नृपम् ॥ १६ ॥

નીતિથી નિત્ય ધન મેળવનારા તથા ઉપર કહેલા ગુણોથી યુક્ત એવા સેવકે ધન મેળવવામાટે ધનાઢ્ય રાજાને સારી રીતે વિશ્વાસ બેસાડવો. ૧૬

प्रविष्टः सम्यगुचिते स्थाने तिष्ठन् सुवेषवान् ।
यथाकालमुपासीत राजानं विनयान्वितः ॥ १७ ॥

રાજા અંદર આવવાની આજ્ઞા કરે ત્યારે અંદર દાખલ થવું, પોતાના અધિકારને યોગ્ય એવા સ્થાન ઉપર ઉભા રહેવું (અથવા તો બેસવું), સુંદર પોશાક પહેરવો અને વિનયી થઇને સમય પ્રમાણે રાજાની સેવા કરવી. ૧૭

**परस्थानासनं क्रौर्यमौद्धत्यं मत्सरं त्यजेत् ।**
**विगृह्य कथनं चापि न कुर्याज्ज्यायसा सह ॥ १८ ॥**

બીજાના આસન ઉપર બેસવું નહિ, ક્રૂરતા, ઉદ્ધતાઈ અને મત્સરનો ત્યાગ કરવો અને વડીલોની સામે વિરોધ કરીને બોલવું નહિ. (પરંતુ વિનયથી વાતચિત કરવી). ૧૮

**विप्रलम्भं च मायां च दम्भं स्तेयं च वर्जयेत् ।**
**पुत्रेभ्यश्च [illegible]भ्यश्च भूपतेः ॥ १९ ॥**

ઠગબાજી, માયા (કપટ), દંભ અને ચોરી આટલી બાબતનો ત્યાગ કરવો તથા રાજાના વહાલા પુત્રોને નમસ્કાર કરવા. ૧૯

**न नर्मसचिवैः सार्द्धं किञ्चिदप्यप्रियं वदेत् ।**
**ते हि मर्मण्यभिघ्नन्ति प्रहासेनैव संसदि ॥ २० ॥**

રાજાના નર્મ સચિવો (મશ્કરાઓ)ને જરા પણ અપ્રિય વચન કહેવું નહિ, કારણ કે તેઓ સભામા મશ્કરી કરીને જ અપ્રિય કહેનારાના મર્મમાં આઘાત કરે છે. ૨૦

**भर्त्तुरन्वासितो दृष्टिं मुहुर्नान्यत्र निक्षिपेत् ।**
**ब्रूयान्न किञ्चिदन्योन्यं तिष्ठेच्चास्यं विलोकयन् ॥ २१ ॥**

રાજાના આસનની પાસે બેસવું, બીજે ઠેકાણે વારવાર જોયા કરવું નહિ, અને પરસ્પરમાં કંઈ વાત કરવી નહિ પરંતુ રાજાના મુખની સામે જોયા કરવું. ૨૧

**कोऽत्रेत्यहमिति ब्रूयात् सम्यग[illegible] च ।**
**आज्ञां चावितथां कुर्याद् यथाशक्त्यविलम्बितम् ॥ २२ ॥**

રાજા હાક મારે કે અરે અહીં કોણુ છે! એટલે વિનયથી ઉત્તર આપવો કે 'હું છું' આજ્ઞા કરોજી! અને રાજાની આજ્ઞાને શક્તિ અનુસાર ઝટ સફળ કરવી. ૨૨

**उच्चैःप्रकथनं हासं ष्ठीवनं कुत्सितं तथा ।**
**जृम्भणं गात्रभङ्गं च [illegible]स्फाटं वर्जयेत् ॥ २३ ॥**

રાજાની સમક્ષમા, બૂમ પાડીને વાત કરવી નહિ, હસવું નહિ, થુકવું નહિ, અધોવાયુ સારવો નહિ, બગાસા ખાવાં નહિ, અંગ ભાંગવું નહિ અને હાથની આંગળીઓના ટાચકા ફોડવા નહિ. ૨૩

**प्रविश्य चानुरागेण चित्तं [illegible]ः ।**
**समर्थयंश्च तत्पक्षं साधु भाषेत भाषितः ॥ २४ ॥**

રાજાની પાસે બેસનારા અને રાજાના મનનો અભિપ્રાય જાણુનારા પુરુષોના માનીતા થઈ પડવું, (તેમ ન કરવાથી તેઓ દ્વેષ કરે છે) રાજાની પ્રીતિ સપાદન કરીને રાજાના ચિત્તમાં પ્રવેશ કરવો, રાજાના પક્ષનુ સમર્થન કરવું અને રાજા પૂછે ત્યારે સારી રીતે (વિનયથી) ઉત્તર આપવો. ૨૪

ભાવાર્થ –રાજાઓની તથા શ્રીમતોની પાસે નિત્ય જેઓ બેસતા હોય તેઓની પ્રીતિ પણ સપાદન કરવી પડે છે. નહિતર તેઓ રાજા કે શ્રીમાનની પાસે સેવકને ફાવવા દેતા નથી, પછી સેવક ગમે તેવો ગુણી કે ધણીનો હિતૈષી હોય આ લેખકને પણ તેવા પ્રસગોમા આવવુ પડ્યુ છે હુ જાણતો હતો કે અમુક મારા ધણીનુ નુકસાન કરે છે પરતુ મારે તે મૂગે મોહોડે સહન કરવુ પડતુ હતુ. ખરી વાર્તા કહેવાથી બદ્ધમૂળવાળા પ્રીતિપાત્ર સેવકો મારા ઉપર રુષ્ટ થવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય એમ હતુ અને તેથી વખતસર મારુ પદ પણ હુ ગુમાવી બેસુ એનો મને ભય હતો

तन्नियोगेन वा ब्रूयादर्थं सुपरिनिश्चितम् ।
सुखप्रबन्धगोष्ठीषु वादे वा वादिनां मतम् ॥ २५ ॥

આનંદને માટે કાવ્યાદિકની ગોઠડિયો ચાલતી હોય ત્યારે અથવા તે । વાદીઓનો વાદ ચાલતો હોય ત્યારે રાજાની આજ્ઞાથી સારી રીતે નિર્ણય કરેલો પોતાનો મત કહી સંભળાવવો. ૨૫

विजानन्नपि न ब्रूयाद्भर्तुः क्षिप्त्वोत्तरं वचः ।
प्रवीणोऽपि हि मेधावी वर्जयेदभिमानिताम् ॥ २६ ॥

વિદ્વાન્ પુરુષ પોતે જાણતો હોય તોપણ તેણે 'રાજાનું કહેવું ઠીક નથી' આ રીતે રાજાનાં વચનનુ અપમાન કરીને બોલવું નહિ. તેમ વિદ્વાન્ પુરુષ સર્વ વિષયમા પ્રવીણ હોય તોપણ તેણે (સભામાં) અભિમાનનો ત્યાગ કરવો. ૨૬

यदप्युच्चैर्विजानीयान्नीचैस्तदपि कीर्तयेत् ।
कर्मणा तस्य वैशिष्ट्यं कथयेद् विनयान्वितः ॥ २७ ॥

પોતે વિદ્યામાં તથા કળામાં ઘણો જ પ્રવીણ હોય તોપણ તેણે તે વિષેનો ઉત્તર ધીમેથી આપવો અને વિનયથી રાજાના કાર્યોનાં અત્યત વખાણ કરવાં. ૨૭

ભાવાર્થ –વિદ્વાને વિનયથી એટલે જ્ઞાનનુ અભિમાન તજી દઈને રાજાએ કરેલા કાર્યના વખાણ કરવા પરતુ સર્વથા મિથ્યા વખાણ કરવા નહિ

आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च ।
अपृष्टोऽपि हितान्वेषी ब्रूयात् कल्याणभाषितम् ॥ २८ ॥

રાજાના ઉપર આપત્તિ આવવાની હોય ત્યારે, રાજા અવળે માર્ગ ચાલતો હોય ત્યારે, તથા રાજાનું કાર્ય બગડતું હોય ત્યારે તથા રાજાના કાર્ય કરવાનો સમય વીતી જતો હોય ત્યારે, પૂછ્યા વગર પણ હિતૈષી સેવકે રાજાને કલ્યાણનાં વચન કહેવાં. ૨૮

प्रियं तथ्यं च पथ्यं च वदेद्धर्म्यार्थ्यमेव च ।
अश्रद्धेयमसभ्यं च परोक्षं कटु चोत्सृजेत् ॥ २९ ॥

સેવકે રાજાને પ્રિય (ગમતાં) વચનો કહેવાં, તે પણ ખરાં કહેવા (અર્થાત્ તેને ભલું મનાવવા ખાતર ખોટાં કહેવાં નહિ) પરિણામે સુખ નિપજે તેવાં વચન કહેવાં તથા ધર્મવાળાં અને અર્થવાળાં વચન કહેવાં, પરંતુ જેના ઉપર શ્રદ્ધા ઉપજે નહિ તેવું, અસભ્ય (અશ્લીલ) હિતકારક છતાં પોતે નહિ અનુભવેલુ કે નહિ જોયેલું તથા કડવું એટલે કાનથી સાભળી શકાય નહિ તેવું વચન કહેવું નહિ. ૨૯

ભાવાર્થ –ધર્મવાળુ વચન કહેવુ એટલે ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી, ગુરુ, માતા, પિતા વગેરે વડીલો આવે ત્યારે ઉભા થઇને તેઓને માન આપવુ, નમસ્કાર કરવા, જાય ત્યારે ઘરના બારણા સૂધી તેમની પાછળ જઇને તેઓને માન આપવુ, અર્થ્ય વચન એટલે જેના ઉપર ચઢાઈ કરવી યોગ્ય હોય તેના ઉપર ચઢાઈ કરવા માટે કહેવુ તથા જે વાત પોતે જાણતા ન હોઇએ અથવા તો પોતે નજરે પણ જોઈ ન હોય તેવી વાત હિતકારક હોય તોપણ રાજાને કહેવી નહિ તેમ કટુ વચન એટલે જે સાભળવાથી રાજાને ગ્લાનિ ઉપજે તેવા વચન પણ સેવકે કહેવા નહિ જોઇએ

परार्थं देशकालज्ञो देशे काले च साधयेत् ।
स्वार्थं च स्वार्थकुशलः कुशलेनार्थकारिणा ॥ ३० ॥

દેશ તથા કાળને જાણનારા સેવકે દેશ તથા કાળ (સમય) જોઇને પરનું કાર્ય કરી આપવુ તથા સ્વાર્થ કુશળ એવા સેવકે કાર્ય કરવામાં કુશળ તથા કાર્ય કરવામા સમર્થ એવા બીજા પુરુષદ્વારા પોતાનું કાર્ય પણ સાધવું. ૩૦

गुह्यकर्म च मन्त्रं च न भर्तुः सम्प्रकाशयेत् ।
विद्विष्टमपि नाशं च मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३१ ॥

સેવકે રાજાનું ગુપ્ત કાર્ય તથા છૂપા રાજકીય વિચારો જાહેર કરવા નહિ, મનમાં પણ રાજાનો દ્વેષ કરવો નહિ તથા રાજાનો નાશ કરવા વિશે મનમાં પણ વિચાર કરવો નહિ. ૩૧

**स्त्रीभिस्तद्दर्शिभिः पापैर्वैरिदूतैर्निरा त्तैः ।**
**एकार्थचर्यासङ्घातं संसर्गं च विवर्जयेत् ॥ ३२ ॥**

રાજાની રાણીઓ, રાણીની પાસે રહેનારા કંચુકીઓ, પાપી મનના શત્રુ તરફના દૂતો તથા રાજાએ અપમાન કરીને કાઢી મૂકેલા પુરુષોની સાથે એકઠા મળીને કોઈ પણ કાર્ય આરભવું નહિ તથા તેઓની સાથે સંસર્ગ (બેસવા ઉઠવાનો સંબંધ) પણ રાખવો નહિ. ૩૨

**वेषभाषानुकरणं न कुर्यात् पृथिवीपतेः ।**
**सम्पन्नोऽपि हि मेधावी स्पर्द्धेत न च तद्गुणैः ॥ ३३ ॥**

રાજાના વેશનુ (પોશાકનું) તથા ભાષાનું અનુકરણ કરવું નહિ, તથા બુદ્ધિમાન્ સેવક રાજાના ગુણોથી સંપન્ન હોય તોપણ તેણે રાજાના ગુણોની સાથે સ્પર્ધા કરવી નહિ. (રાજાની બરોબરી કરવી નહિ.) ૩૩

**रागापरागौ जानीयाद् भर्त्तुः कुशलकर्मकृत् ।**
**इङ्गिताकारलिङ्गाभ्यामिङ्गिताकारतत्त्ववित् ॥ ३४ ॥**

સેવકે રાજાનુ કુશળ કર્મ (હિતકર્મ) કર્યા કરવું, તથા ઈંગિત અને આકારના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનારા સેવકે ઈંગિત ઉપરથી તથા આકાર ઉપરથી રાજાની પ્રીતિને તથા અપ્રીતિને જાણવી. ૩૪

ભાવાર્થ—હૃદયનો અભિપ્રાય અથવા તો બાહ્ય ચેષ્ટા તે इंगित અને ભ્રુકૂટી ઉપર તથા મુખ ઉપર પ્રસન્નતા, વક્રતા વગેરે થવા તેને आकार કહે છે. આ બન્ને એક મનુષ્યની પ્રીતિનુ તથા અપ્રીતિનુ અનુમાન કરવામાં સાધનભૂત થઈ પડે છે આવો બેસો વગેરે કહીને માન આપે નહિ, વાતચિત કરે નહિ, આપણા વિરુદ્ધ પક્ષનો સત્કાર કરે, આપણા વચનનો ઉત્તર આપે નહિ

એટલે જાણવું કે આની આપણા ઉપર અપ્રીતિ છે તેમ આપણને જોઇને મુખ મ્લાન થઈ જાય, ભ્રુકૂટી વાંકી કરીને આપણા તરફ દૃષ્ટિ કરે, આનું નામ આકાર કહેવાય છે તે ઉપરથી જાણવું કે આની આપણા ઉપર અપ્રીતિ છે પરંતુ આપણે જઇએ કે ઉઠીને માન આપે, પ્રસન્ન મુખથી આવો બેસો એમ કહે, ત્યારે જાણવું કે આપણા ઉપર પ્રીતિ છે કેટલાએક બુદ્ધિમાન્ પુરુષોને અમુક મનુષ્ય ઉપર પ્રીતિ થઈ હોય તોપણ તેઓ પ્રસન્ન મુખ રાખીને એટલે ઠાવકું મુખ કરીને ધીરે ધીરે વાતચિત કરે છે અને પોતાની અપ્રસન્નતા સામા મનુષ્યને જાણવા દેતા નથી તેથી કામન્દક મૂળ શ્લોકમાં લખે છે કે સેવક 'इंगिताकारतत्ववित्' હોવો જોઇએ इंगित તથા आकार મનુષ્યની પ્રીતિ અપ્રીતિ જાણવાનું એક સાધન છે, માટે તેના તત્વને સેવકે જાણવા જોઇએ, તો જ સેવક રાજાની પ્રીતિને અને અપ્રીતિને પારખી શકે છે નહિતર રાજાની પ્રીતિ અપ્રીતિને તે પારખી શકતો નથી અને તેથી પોતાના કાર્યમાં નિષ્ફળ નિવડે છે. ૩૪

## રાજાની પ્રીતિનાં ચિન્હ

**दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् ।**
**दिशत्यासनमभ्याशे कुशलं परिपृच्छति ॥ ३५ ॥**
**विविक्तदर्शने स्थाने रहस्ये च न शङ्कते ।**
**तदर्थी तत्कृतां चोच्चैराकर्णयति संकथाम् ॥ ३६ ॥**
**श्लाघते श्लाघनीयेषु श्लाघ्यमानं च नन्दति ।**
**कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टः कीर्त्तयेद् गुणान् ॥ ३७ ॥**
**सहते पथ्यमुक्तः सन् न निन्दामनुमन्यते ।**
**करोति वाक्यं तस्यैव तद्वचो बहुमन्यते ॥ ३८ ॥**

રાજા જોઇને પ્રસન્ન થાય છે, સેવકનું વચન આદરથી સાંભળે છે, પોતાની પાસે બેસાડે છે અને કુશળ સમાચાર પૂછે છે, પોતાને એકલાને બેસવાના સ્થાનમાં બેસાડે છે, ગુપ્ત બાબતમાં પણ શંકા

કરતો નથી, પોતાના સેવકની કોઈ વાત કરે તેને તથા સેવક વાર્તા કરે ત્યારે તેને સારી રીતે ધ્યાન આપીને સાંભળે છે, વખાણ કરવાયોગ્ય પુરુષોમા પોતાના સેવકનાં વખાણ કરે છે, તથા કોઈ પોતાના સેવકનાં વખાણ કરતું હોય ત્યારે તેને અભિનંદન આપે છે બીજી વાતચિતના પ્રસગોમાં પોતાના સેવકને સંભારે છે, અને અત્યત પ્રસન્ન થઇને સેવકના ગુણોને ગાય છે, (અપ્રિય છતાં પણ) સેવક હિતની વાત કહે તો તેને સહન કરે છે, પરંતુ તેને નિંદા માનતો નથી. તેના કહેવા પ્રમાણે જ કરે છે, તેનાં વચનને (કહેવાને) મોટું માન આપે છે, સેવકની ઉન્નતિ જોઇને પ્રસન્ન થાય છે અને તેનું દુ:ખ જોઇને સતાપ પામે છે. આ સર્વ પ્રસન્ન રાજાનાં ચિન્હ છે. ૩૫–૩૮

ભાવાર્થ –આ શ્લોકોમા સેવક ઉપર પ્રસન્ન થયેલા રાજાના ચિન્હ વર્ણવ્યા છે ૩૫–૩૮

### રાજાની અપ્રીતિનાં ચિન્હ

**वृद्धौ प्रसन्नो भवति व्यसने परितप्यते ।**
**उपकारेषु माध्यस्थ्यं दर्शयत्यद्भुतेषु च ॥ ३९ ॥**
**तत्कृतं कर्म चान्येन कृतमित्याभिभाषते ।**
**विपक्षमुत्थापयाति विनाशं चाप्युपेक्षते ॥ ४० ॥**

સેવક અદ્‌ભુત એવા ઉપકારો કરે, તો પણ રાજા મધ્યસ્થપણું દર્શાવે છે, અમુક કાર્ય સેવકે કર્યું હોય તોપણ બીજાએ કર્યું છે એમ કહે છે, સેવકના શત્રુપક્ષને ઉત્તેજન આપીને તેની સામે ઉભો કરે છે, શત્રુપક્ષ સેવકનો નાશ કરે તોપણ તેની ઉપેક્ષા કરે છે, અર્થાત્ તેની રક્ષા કરતો નથી. ૩૯–૪૦

**कार्ये संवर्ण्यत्याशां फले च कुरुतेऽन्यथा ।**
**यद्वाक्यं मधुरं किञ्चित् तदप्यर्थेन निष्ठुरम् ॥ ४१ ॥**

**અમુક કાર્ય કર્યા પછી હું તને અમુક આપીશ, આ રીતે આશા વધાર્યા કરે છે, પરંતુ કાર્ય કર્યા પછી સ્વીકારેલું ફળ આપતો નથી, જે કંઈ મધુર વચન બોલે છે તે પણ નિષ્ઠુરતાવાળી બાબતથી ભરેલું હોય છે. ૪૧**

ભાવાર્થ –જે રાજા અપ્રસન્ન હોય છે તે, "તું અમુક કાર્ય કરીશ તો હુ તને અમુક ફળ આપીશ" આ રીતે આશા આપે છે, પરતુ કાર્ય પૂર્ણ થયા પછી તેનો બદલો આપતો નથી, તથા જેમા પરિણામે નિંદા અથવા તો કઠોરતા હોય એવા વચનો બોલીને સેવકને બાળ્યા કરે છે જેમ કે, 'તેં અમારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો કે અમારા હિતૈષીઓને સહાયતા કરી વગેરે વચન બોલે છે ત્યારે જાણવુ કે આ રાજા અપ્રસન્ન થયો છે, માટે કા તો તેને અનુકૂળ વર્તીને પ્રસન્ન કરવો અથવા તો તેની સેવા છોડી દેવી.

**आचरत्यात्मसंसत्सु परिवादं च केवलम् ।**
**अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नश्चापि निष्फलः ॥ ४२ ॥**

**જે રાજા પોતાની સભામા સેવકની કેવળ નિંદા જ કર્યા કરે છે, કોપ વિનાનો હોવા છતા કોપાયમાન જેવો દેખાય છે, પ્રસન્ન છતા કંઈ પણ શિરપાવ વગેરે આપતો નથી, તેવા રાજાને અપ્રસન્ન જાણવો. ૪૨**

**हसत्यकस्माद् व्रजति रूक्षं च समुदीक्षते ।**
**विज्ञाप्यमानो वृत्त्यर्थं सहसोत्थाय गच्छति ॥ ४३ ॥**

**સેવકને જોઈને અકસ્માત્ હસવા માંડે છે અથવા તો ત્યાંથી ઉઠીને ચાલ્યો જાય છે, સ્નેહ વગર સામું જુવે છે અને આજીવિકા માટે વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં આવે છે ત્યારે એકદમ ઉઠીને ચાલ્યો જાય છે. ૪૩**

**आघट्टयति मर्माणि गुणैर्न बहुमन्यते ।**
**सम्भावयति दोषेण वृत्तिच्छेदं करोति च ॥ ४४ ॥**

મર્મમાં પીડા થાય તેવાં વચનો બોલે છે, સેવકના ગુણો જોયા છતાં પણ ઘણું માન આપતો નથી, (પોતાની દુષ્ટતા છૂપાવવા માટે) સેવકના ઉપર દોષારોપ કરે છે તથા સેવકની આજીવિકા બંધ કરે છે (આ સર્વ અપ્રસન્ન રાજાનાં લક્ષણ છે.) ૪૪

**साधूक्तमपि तद्वाक्यं समर्थयति चान्यथा ।**
**अपर्वणि कथाभङ्गं करोति विरसीभवन् ॥ ४५ ॥**

સેવક હિતનાં વચન કહે છે, તેને પણ અહિતનાં ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, સેવક એક વાત કહેતો હોય તે પૂરી થઈ ન હોય તેટલામાં વચ્ચે જ વિરક્ત-ઉદાસીન થઇને તેને તોડી પાડે છે. અર્થાત્ સેવકની વાતને પૂરી સાંભળતો નથી. ૪૫

**उपास्यमानः शयने सुप्तलक्षेण तिष्ठति ।**
**यत्नेनाराध्यमानोऽपि सुप्तवच्च विचेष्टते ॥ ४६ ॥**

સેવક સેવા કરતો હોય ત્યારે શય્યામાં સુઈ જવાનો ઢોંગ કરીને અથવા તો સેવક પ્રયત્નથી સેવા કરતો હોય તો પણ તે સમયે પોતે નિદ્રાવશ હોય તેમ વર્તે છે. ૪૬

**इत्यादि ह्यनुरक्तस्य [illegible] च लक्षणम् ।**
**रक्ताद् वृत्तिं समीहेत विरक्तं च परित्यजेत् ॥ ४७ ॥**

ઈત્યાદિ પ્રસન્ન રાજાનાં તથા અપ્રસન્ન રાજાનાં લક્ષણ છે. સેવકે પ્રસન્ન રાજાની પાસેથી આજીવિકા મેળવવી અને અપ્રસન્ન રાજાનો ત્યાગ કરવો. ૪૭

**निर्गुणं ह्यपि भर्त्तारमापत्[illegible] न परित्यजे[illegible] ।**
**ततः परतरो नास्ति य आपत्सूपातिष्ठते ॥ ४८ ॥**

પોતાનો રાજા ગુણરહિત હોય, તો પણ આપત્તિના સમયમાં

સેવકે તેનો ત્યાગ કરવો નહિ. જે સેવક આપત્તિકાળમાં રાજાની સેવા કરે છે, તેવા સેવકના કરતાં કોઈ પણ વિશેષ ઉત્તમ નથી. ૪૮

**स्वस्थवृत्तेषु सत्त्वाढ्या नोपयान्त्यभिलक्ष्यताम् ।**
**विरोधः कर्मधुर्याणां तेषां नामातिरिच्यते ॥ ४९ ॥**

રાજાઓ સારી સ્થિતિમાં હોય ત્યારે તેના પરાક્રમી સેવકો પ્રસિદ્ધિમાં આવતા નથી. પરંતુ જ્યારે શત્રુઓની સાથે રાજાને વિરોધ થાય છે ત્યારે મહાન્ કર્મ કરનારા સેવકો પરાક્રમ કરીને પ્રસિદ્ધિમા આવે છે. ૪૯

ભાવાર્થ–રાજા જ્યારે સારી હાલતમા હોય છે ત્યારે સેવકોને પરાક્રમ બતાવવાનો પ્રસગ પડતો નથી, પરતુ જ્યારે શત્રુઓ રાજાના ઉપર હલ્લો કરીને યુદ્ધ કરે છે તે સમયે સારા સેવકોને પોતાનુ પરાક્રમ બતાવવાનો પ્રસગ પડે છે તે સમયે રાજાને સહાયતા કરનારા સેવકો પ્રસિદ્ધિમા આવે છે ૪૯

**श्लाघ्या चानन्दनी चैव महतामुपकारिता ।**
**काले कल्याणमाधत्ते स्वल्पापि सुमहोदयम् ॥ ५० ॥**

મોટા પુરુષો ઉપર ઉપકાર કરવો, એ પ્રશંસા કરવાયોગ્ય તથા આનદદાયક કર્મ છે. મોટા પુરુષોનો અલ્પ ઉપકાર પણ કર્યો હોય તો તે સમય ઉપર ઘણુ જ મોટું ફળ આપે છે. ૫૦

ભાવાર્થ–એક સામાન્ય મનુષ્યનો ઉપકાર કરવા કરતા મહાન્ પુરુષનો ઉપકાર કરવાથી મહાન્ ફળનો લાભ થાય છે અને તેના ઘણા દષ્ટાતો આપણે વાચીએ છીએ, કાઠીઆવાડના એક પ્રાચીન નવાબ એક વખતે ઉનાળામા થોડાક માણસોની સાથે શિકાર કરવાને પર્વતની તળેટીમા ગયા હતા શિકાર કરીને પાછા ફરતા બપોર થઈ ગયા અને ગ્રીષ્મ ઋતુ હોવાથી સખત તડકો પડતો હતો, તેથી નવાબે પોતાના માણસોની સાથે એક વડના ઝાડની નીચે પડાવ કર્યો, તે સમયે તેને ઘણી જ ભૂખ અને તરસ લાગી હતી પરતુ કરે શુ ? શહેર ચાર પાચ ગાઉ દૂર હતુ, ઘોડા પણ થાકેલા

હતા, તેથી તુરતમા કંઈ પણ મદદ મળે તેમ ન હતુ તરસ તથા ભૂખને લીધે નવાબ બહુ જ ગભરાવા લાગ્યા. એટલામા એક બ્રાહ્મણ ત્યા આવી ચઢ્યો, જે પ્રભાસપાટણ તરફ જતો હતો તેણે પણ તે જ વડના ઝાડ નીચે ઉતારો કર્યો અને દોરી કળશ્યો કાઢીને પાસેની વાવમાથી પાણી ભરી લાવી, હાથ મોઢુ ધોઈ, ધાબળી પાથરીને વિશ્રાતિ લીધી ને પછી બીજી તરફ નવાબ બેઠા હતા ત્યા ગયો, અને સલામ કરીને બેઠો એટલામા તેના પાસવાને નવાબની હકીકત કહી કે તુરત તે બ્રાહ્મણે પોતાની પાસે એક પોટકીમા સાથવો, શેરભર સાકર તથા થોડીક એલચી બાધી હતી તે બધુ બહાર કાઢ્યુ સાકરનુ પાણી કરી તેમા સાથવો ડોળીને નવાબની પાસે ખાખરાના પાદડાના પડિયામા હાજર કર્યો નવાબ તડકાને લીધે અને તરસ તથા ભૂખથી બહુ જ અકળાઈ ગયા હતા તેણે તે સાથવો ખાધો અને ઠડુ પાણી પીધુ કે તેને શાતિ વળી તે પછી નવાબે તુરત પેલા બ્રાહ્મણનુ નામ પૂછી લીધુ ને કહ્યુ કે મહારાજ ! શહેરમા આવો ત્યારે મારા રગમહેલમા મને મળજો આટલુ કહીને સૂર્ય નમ્યો કે, નવાબ ઘોડાપર સવાર થઇને શહેરમા ગયો બીજે દિવસે બ્રાહ્મણ પણ નવાબના કહેવા પ્રમાણે નવાબ સાહેબની ડોઢી આગળ જઇને નવાબ સાહેબને પોતાનુ નામ લખીને સલામ કહેવરાવી કે નવાબ સાહેબે તેને અદર આવવાનો હુકમ કર્યો તે અદર જઈ નવાબને સલામ ભરીને તેની સામે બેઠો તે જ વખતે નવાબે જે બ્રાહ્મણે પોતાને ખરે વખતે સાથવો ખવરાવ્યો હતો ને ઠડુ પાણી પાયુ હતું તેના બદલામા તે બ્રાહ્મણને એક ગામ ભેટ કર્યુ, જે હજી સૂધી તેના વારસો ખાય છે અહી કહેવાની મતલબ એ છે કે, મોટા ઉપર ઉપકાર કરવાથી મહાન્ ફળ મળે છે માટે પોતાનો સમય આવે ત્યારે સેવકોએ રાજાની સેવા બજાવીને પોતાનુ પરાક્રમ દર્શાવવુ ૫૦

**अकार्यात् प्रतिषेधश्च कार्ये चैवानुवर्तनम् ।**
**सङ्क्षेपादिति सद्वृत्तं बन्धुमित्रानुजीविनाम् ॥ ५१ ॥**

**રાજાને અકાર્યમાંથી (હલકા કાર્યમાથી) અટકાવવો અને સારા કાર્ય કરવામા પ્રેરવો આ સંક્ષેપમા બધુઓનુ, મિત્રોનું અને સેવકોનું સત્કૃત્ય છે. ૫૧**

ભાવાર્થ –રાજા અથવા તો શ્રીમત લક્ષ્મીના મદને લીધે અધ બનીને અકાર્યમા ઉતરી પડે તો તેના મામા, માસી, ફ્ઈ વગેરેના પુત્રાએ, મિત્રાએ તથા સેવકોએ તેને અકાર્ય કરતા અટકાવવો અને સારે માર્ગે ચઢાવવો આ તેઓનુ કર્તવ્ય છે

**पानस्त्रीद्यूतगोष्ठीषु राजानमभितश्चराः ।**
**बोधयेयुः प्रमाद्यन्तमुपायैर्नालिकादिभिः ॥ ५२ ॥**

**જે રાજા મદિરાપાનની ગોઠડીઓમાં, સ્ત્રીઓની ગોઠડીઓમાં અને જુગારની ગોઠડીઓમા પ્રમત્ત થઈ ગયો હોય, તેને તેની આસ-પાસ રહેનારા સેવકોએ નાલિકા ( ઘડી ) વગેરેના ઉપાયોથી જાગૃત કરવો ૫૨**

ભાવાર્થ –કેટલાએક રાજાઓ રાત દિવસ દારુ પીવામા જ ગાળે છે, કેટ-લાએક રાત દહાડો જનાનખાનામા જ પડી રહે છે, ત્યારે કેટલાએક જુગાર જ રમ્યા કરે છે પરતુ પોતાના રાજ્યમા શુ બને છે, પ્રજા દુ ખી છે કે સુખી, તેની જરા પણ દરકાર કરતા નથી આવા મૂર્ખ રાજાઓને વ્યસનમાથી એકદમ છૂટા પાડી શકાતા નથી બુદ્ધિમાન્ મત્રીઓએ અને પાસવાને તેવા વ્યસની રાજાઓને તેના વ્યસનો મૂકાવવા માટે રાજ્યના દરએક કૃત્યોને માટે સમયનો નિશ્ચય કરવો, અને તેટલો સમય થઈ રહે કે ઘટા, ઢોલ વગેરે વગાડીને રાજાને જાહેર કરવુ કે હવે બીજુ કાર્ય કરવાનો સમય થયો છે માટે તમારુ કાર્ય આટોપો, એટલે રાજાને તુરત પોતાના કાર્યનુ જ્ઞાન થાય પૂર્વે આ પ્રમાણે રાજાને રાજકીય કાર્ય કરવા માટે સમયે સમયે ઘટા, ઢોલ, ચોઘડિયા વગેરે વગા-ડીને જાણ કરવામા આવતુ હતુ, કે અમુક સમય થયો છે. તે કાળે સમ-યને દર્શાવનારી હાલના જેવી ઘડિયાળો ન હતી, પરતુ ઘડીથી કાળનુ માપ લેવામા આવતુ હતુ એક પાણીના કુડામા એક ત્રાબાનો છિદ્રવાળો વાટકો મૂકવામા આવતો હતો તે વાટકો ડૂબી જાય એટલે એક ઘડી કહેતા ( ૨૪ ) મીનીટ થાય, અને અઢી ઘડી થાય એટલે એક કલાક થાય આ રીતે કાળનુ માપ કરીને સમયાનુસાર રાજાને તેના રાજકીય તથા વ્યાવ-

હારિક કાર્ય જાણુ કરવામા આવતા હતા, આ શ્લોકમાં **नालिका** શબ્દ લખ્યો છે તે એક જાતનુ કાળનુ માપ છે અને તેને માટે કૌટિલ્ય અર્થ-શાસ્ત્રમા આ પ્રમાણે લખે છે,—**सुवर्णमाषाश्चत्वारश्चतुरंगुलायामा. तत्प्रमाणकुम्भच्छिद्रेण जलाढकास्य यावता कालेन श्रुति. स कालो नालिका इति** ચાર માસા સુવર્ણ લેવુ અને તેની એક ચાર આગળ લાબી પાતળી ને છેડાના ભાગમા અણીવાળી સળી કરીને તેનાથી ઘડામા કાણુ પાડવુ અને તેમા એક આઢક જેટલુ પાણી ભરીને ઘડાને ઉચે લટકાવવો. તેમાથી બધુ પાણી ઝરી જાય ત્યારે એક **नालिका** નામનો સમય થાય, પ્રાચીનકાળમા રાજદરબારમા આ રીતે કાળ જાણવાના સાધન હતા અને સમયનુ જ્ઞાન કરવામાટે ચોઘડિયા, ઢોલ, ઘટા વગેરે વગાડવામા આવતા હતા હમણામા પણ દેશી રજવાડામાં સવાર, બપોર, સાજ અને મધ્યરાત્રે ચોઘડિયા વગાડવામા આવે છે. રાજાઓ પણ ચોઘડિયાનો અથવા તો ઘટનો ધ્વનિ સાભળીને તુરત સાવ-ધાન થતા હતા હાલમા રજવાડામા મોટી ઘડિયાળો રાખવામા આવે છે, તેની પાસે એક સત્રી પહેરો ભર્યા કરે છે ઘડિયાળમા બારનો અથવા તો એકનો સમય થાય છે ત્યારે તેટલા ઘટ વગાડીને અમુક સમય થયો છે એમ જાહેર કરે છે મોટા મોટા શહેરમા તો બપોરના અને રાતના બાર વાગે ખાસ તોપ ફોડવામા આવે છે. પર

**राजानं ये ह्युपेक्षन्ते सज्जमानं विकर्मसु ।**
**ते गच्छन्त्यकृतात्मानः सह तेन पराभवम् ॥ ५३ ॥**

**જે સેવકો નીચ કૃત્યોમાં આસક્ત થયેલા રાજાની ઉપેક્ષા કરે છે અર્થાત્ રાજાનો તેમાથી ઉદ્ધાર કરતા નથી, તે અણસમજુ (મૂર્ખ) સેવકો રાજાની સાથે નાશ પામે છે. ૫૩**

ભાવાર્થ—રાજા નીચ કૃત્યોમા લપટાઈ જાય ત્યારે તેમાથી તેનો ઉદ્ધાર કરવાનુ કામ તેના સેવકોનુ છે સેવકો—નોકરો એમ સમજે કે, ભલે તે કુકૃત્યો કરે, રાજા જો આપત્તિમા હશે તો જ આપણુ ધાર્યુ કાર્ય આપણે સાધી શકીશુ, પરતુ જે સેવકો આમ માને છે તેને કામદક મૂળ શ્લોકમાં **अकृतात्मान** એટલે અણસમજુ અને બેવકુફ કહે છે કારણ કે જે રાજાની

સેવામા તેઓ જોડાય છે, તેની તેઓ જો રક્ષા કરતા નથી તો કુકૃત્યમા જોડાયલા રાજાના નાશની સાથે તેઓનો પણ એક દિવસે નાશ જ થાય છે. માટે બુદ્ધિમાન્ સેવકોનુ કર્તવ્ય એ છે કે, પોતાના રાજાને કુકર્મ કરતા અટકાવીને રાજમાર્ગ ઉપર ચઢાવવો કારણ કે રાજાનુ અને તેના સેવકનું બન્નેનુ શ્રેય એક બીજાના ઉપર આધાર રાખે છે, એ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇએ છીએ રજવાડામા જે જે ખાનગી નોકરોએ ને મત્રીઓએ પોતાના રાજાને ને રાજકુમારોને દારુ, સ્ત્રી વગેરેના વ્યસનમા ઉતારી દીધા છે, તેઓને તે રાજાના અને તેના કુમારોના મરણ પછી ભીખ માગવાનો સમય આવ્યો છે ત્યારે કેટલાએક હમણા પોતાની જન્મભૂમિ તજી દઇને પરદેશ વેઠે છે

**जयाज्ञापय देवेति नाथ जीवेति चादरात् ।**
**ह्याज्ञामस्य प्रतीच्छन्तो भृत्याः कुर्युरुपासनम् ॥ ५४ ॥**

**હે દેવ! તમારો જય થાવ! તમે અમને આજ્ઞા કરો! હે નાથ! તમે જીવતા રહો! આવી રીતે આદરપૂર્વક સેવકોએ રાજાની પાસેથી આજ્ઞા મેળવવાની ઇચ્છા કરવી. ૫૪**

ભાવાર્થ –રાજા જાગૃત થાય કે તેની પાસે જઇને સેવકોએ રાજાને આ શ્લોકમા કહ્યા પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવી જો રાજાને જાગૃત કરવામા આવે નહિ તો રાજા આજ્ઞા જ શાની કરે અને રાજાની આજ્ઞા વગર રાજ્યમા અંધારું ફેલાઈ જાય છે ૫૪

**भर्तुश्चित्तानुवर्त्तित्वं सद्वृत्तमनुजीविनाम् ।**
**रक्षांस्यपि हि गृह्यन्ते नित्यं छन्दानुवर्त्तिभिः ॥ ५५ ॥**

**રાજાના વિચાર પ્રમાણે અનુસરવુ, એ સેવકોનો સદાચાર છે. નિત્ય ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાથી રાક્ષસોને પણ વશ કરી શકાય છે. ૫૫**

**धीसत्त्वोद्योगयुक्तानां किं दुरापं महात्मनाम् ।**
**छन्दानुवर्त्तिनां लोके कः परः प्रियवादिनाम् ॥ ५६ ॥**

બુદ્ધિમાન્, માનસિક ધૈર્યવાળા તથા ઉદ્યોગશાળી મહાત્મા પુરુષને આ જગતમાં કઈ વસ્તુ દુર્લભ છે? તથા ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારા પ્રિયવાદી પુરુષોને જગતમાં કોણ પરાયો પુરુષ છે? ૫૬

**अलसस्याल्पदोषस्य निर्विद्यस्याकृतात्मनः ।**
**प्रदानकाले भवति मातापि हि पराङ्मुखी ॥ ५७ ॥**

પોતાના પેટનો પુત્ર પણ આળસુ હોય, થોડાક દોષથી ભરેલો હોય, વિદ્યા ભણ્યો ન હોય અને અવિવેકી હોય તો તેને કોઈ વસ્તુ આપતી વખતે તેની માતા પણ પરાઙ્મુખી-(આડુ મુખ કરી જનારી) થાય છે. ૫૭

ભાવાર્થ —જે સેવકો ઉદ્યમી, ભણેલ ગણેલ અને વિવેકી હોય છે તો રાજા પણ સમયે સમયે તેનો સત્કાર કરે છે, પરતુ જે આળસુ, દુર્ગુણી, મૂર્ખ અને અવિવેકી હોય છે તો રાજા તેનો સત્કાર કરતો નથી, તેને માટે આ શ્લોકમા એક મૂર્ખ અને આળસુ પુત્રને તેની માતા કઈ પણ આપતી નથી એ દૃષ્ટાત આપ્યુ છે માતા પણ જ્યારે પોતાના આળસુ, મૂર્ખ અને અવિવેકી પુત્રને જ્યારે કંઈક વસ્તુ આપવી હોય ત્યારે અખાડા કરે છે તો પછી રાજા તેવા સેવકોને ઇનામો અને ઉત્તેજનો ન આપે, એમા આશ્ચર્ય શુ? ૫૭

**ये शूरा ये च विद्वांसो ये च सेवाविपश्चितः ।**
**तेषामेव विकासिन्यो भोग्या नृपतिसम्पदः ॥ ५८ ॥**

જે સેવકો શૂરવીર હોય, જેઓ વિદ્વાન્ હોય અને જેઓ સેવા કરવામા પડિત હોય, તે સેવકો જ રાજાની પ્રકાશમાન સપત્તિઓનો ઉપભોગ કરે છે. ૫૮

ભાવાર્થ —રાજાના સેવકોમા શૌર્ય, વિદ્યા તથા સેવાધર્મ હોવાની ખાસ જરૂર છે ૫૮

**अप्रियोऽपि हि पथ्यः स्यादिति वृद्धानुशासनम् ।**
**वृद्धानुशासने तिष्ठन् प्रियतामुपगच्छति ॥ ५९ ॥**

રાજાને સેવક અપ્રિય હોય તો પણ તે વૃદ્ધોની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજાનાં મનને રુચે તે પ્રમાણે વર્તે છે તો તે કાળાંતરે રાજાને પ્રિય થઈ પડે છે. આવો વૃદ્ધોનો ઉપદેશ છે. ૫૯

ભાવાર્થ –સેવાથી શત્રુઓ પણ વશ થાય છે તો પછી રાજા જેવાને વશ કરવો તેમા શુ છે. અનુકૂળ વર્તન એ મત્ર તથા તત્ર વિનાનુ એક વશીકરણ છે. માટે જ વૃદ્ધો રાજાને વશકરવામાટે સેવા કરવાનો ઉપદેશ કરે છે.

### રાજાના ધર્મ

आजीव्यः सर्वभूतानां राजा पर्जन्यवद् भवेत् ।
निराजीव्यं त्यजन्त्येनं शुष्कं सर इवाण्डजाः ॥ ६० ॥

જે રાજા દાન દઈને, માન દઈને, આશ્રય આપીને તથા રક્ષણ કરીને વરસાદની પેઠે સર્વ પ્રાણીઓને આજીવિકારૂપ થઈ પડે છે, તેની સર્વ પ્રાણીઓ સેવા કરે છે પરંતુ જે રાજા પ્રાણીઓનું પોષણ કરતો નથી તેવા રાજાનો પક્ષીઓ જેમ સૂકાયલાં સરોવરનો ત્યાગ કરે છે તેમ ત્યાગ કરે છે. ૬૦

ભાવાર્થ –રાજા દીનને દાન આપીને, સભાવિતને માન આપીને, અનાથનુ રક્ષણ કરીને તથા નિરાધારને આશ્રય આપીને સર્વની આજીવિકારૂપ થઈ પડે છે તો જ સેવકો તેની સેવા કરે છે, પરતુ જે રાજા કોઇનો પણ સત્કાર કરતો નથી તેની કોઈ પણ સેવા કરતું નથી તળાવમા જ્યા સૂધી પાણી ભર્યું હોય છે ત્યા સૂધી મનુષ્યો, પશુઓ અને પક્ષીઓ તેના તટ ઉપર આવીને બેસે છે, પરતુ પાણી સુકાઈ ગયા પછી તેની સામે કોઈ દષ્ટિ પણ કરતુ નથી ૬૦

कुलं वृत्तं श्रुतं शौर्यं सर्वमेतन्न गण्यते ।
दुर्वृत्ते वा सुवृत्ते वा जनो दातरि रज्यते ॥ ६१ ॥

ઉત્તમ કુળ, સદાચાર, શાસ્ત્રાભ્યાસ, ને શૌર્ય આ સર્વને કોઈ ગણકારતું નથી. પુરુષ ભલે દુરાચારી હોય કે સદાચારી હોય, પરંતુ તે જો દાતા હોય તો તેના ઉપર મનુષ્ય પ્રસન્ન રહે છે. ૬૧

**अर्थार्थी जीवलोकोऽयं ज्वलन्त[illegible]ति ।**

**क्षीणक्षीरां निराजीव्यां वत्सस्त्यजति मातरम् ॥ ६२ ॥**

આ મર્ત્ય લોકનો માનવી ધનની ઇચ્છાવાળો છે. તે રાજ્ય લક્ષ્મીથી જળહળતા પુરુષની પાસે જાય છે. પરંતુ પોતાની માતા પણ દૂધ વગરની થઈ જાય છે અને તેનાથી પોતાની આજીવિકા ચાલતી નથી તો વાછડો જેમ ગાયનો ત્યાગ કરે છે, તેમ આજીવિકા નહિ આપનારા સ્વામીનો ત્યાગ કરે છે. ૬૨

**[illegible] नृपः कालं भृत्यानामनुवर्त्तिना[illegible] ।**

**कर्मणामानुरूप्येण वृत्तिं समनुकल्पयेत् ॥ ६३ ॥**

રાજાએ સમયને નહિ જવા દેતાં પોતાને અનુસરનારા સેવકોનાં (નોકરોનાં) કાર્યો જોઈને તેના પ્રમાણમાં તેની આજીવિકા બાંધી આપવી જોઈએ. ૬૩

**काले स्थाने च पात्रे च न हि वृत्तिं विलोपयेत् ।**

**एतद्वृत्तिविलोपेन राजा भवति गर्हितः ॥ ६४ ॥**

ઉત્તરાયણ વગેરે પર્વને દિવસે બ્રાહ્મણોને દાન આપવાં, તીર્થોમાં ધનધાન્ય આપવા, સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને વર્ષ દહાડે દાન આપવાં, આવી રીતે પોતાના પૂર્વજોએ અથવા તો પડે કરેલી આજીવિકાનો રાજાએ લોપ કરવો નહિ. બ્રાહ્મણો વગેરેને કરી આપેલી આજીવિકાનો ભગ કરવાથી રાજાની જગતમાં નિંદા થાય છે. ૬૪

**अपात्रवर्षणं जातु न कुर्यात् सद्भिर्गर्हितम् ।**

**अपात्रवर्षणात् किं स्यादन्यत् कोशक्षयादृते ॥ ६५ ॥**

કુપાત્રને કોઈ પણ દિવસ દાન દેવું નહિ; સત્પુરુષો તેવાં દાનની નિંદા કરે છે. કુપાત્રને દાન દેવાથી ખજાનાના નાશ વિના બીજું શું થાય છે? ૬૫

**कुलं विद्यां श्रुतं शौर्यं सौशील्यं भूतपूर्वताम् ।**
**वयोऽवस्थां च संवीक्ष्य स्वाद्रियेत महामनाः ॥ ६६ ॥**

મોટા મનના રાજાએ સેવકોનાં ઉભય કુળને જોઇને, તેની વિદ્યા જોઇને, તેનુ શાસ્ત્રજ્ઞાન જોઇને, તેનું શૌર્ય જોઇને, તેની સુશીલતા જોઇને, તેના બાપ દાદાની મોટાઈ તરફ દૃષ્ટિ કરીને, તેની ઉમરને, (વર્ષ) અને અવસ્થા (દશા)ને જોઇને સેવકનો સત્કાર કરવો. ૬૬

**कुलीनान् नावमन्येत सम्यग्वृत्तान् मनस्विनः ।**
**त्यजन्त्येते हि भर्त्तारं घ्नन्ति वा मानहेतवः ॥ ६७ ॥**

રાજાએ કુલીન, સદાચારસપન્ન અને મનસ્વી (જિતેંદ્રિય) એવા સેવકોનું અપમાન કરવું નહિ કારણ કે તેઓ પોતાના માનની ખાતર કાં તો રાજાનો ત્યાગ કરી દે છે અથવા તો તેનો નાશ કરે છે. ૬૭

**गुणैरुदारैः संयुक्तान् प्रोन्नयेन्मध्यमाधमान् ।**
**महत्तां प्राप्नुवन्तस्ते वर्द्धयन्ति नरेश्वरम् ॥ ६८ ॥**

મધ્યમ પંક્તિના અથવા તો અધમ પંક્તિના મનુષ્યો પણ જો ઉત્તમ ગુણવાળા હોય તો તેઓને ઉત્તમ અધિકાર ઉપર નિમીને ચઢાવવા. તેઓ મહત્તાને પામ્યા પછી રાજાની ઉન્નતિ કરે છે. ૬૮

ભાવાર્થ –જેમ કુલીન પુરુષોને મોટા મોટા અધિકાર આપીને તેઓનો સત્કાર કરવામા આવે છે, તેમ જ રાજાએ મધ્યમ પંક્તિના તથા અધમ પંક્તિના પુરુષોના પણ ગુણો જોઇને તેઓની યોગ્યતા પ્રમાણે તેઓની અધિકાર ઉપર યોજના કરવી કારણ કે તેઓ જો ઉન્નતિને પામે છે તો રાજાની પણ ઉન્નતિ કરીને બદલો વાળી આપે છે, અને તેમ કરવાથી ઉદારચિત્ત રાજા પ્રજામા પ્રિય થઈ પડે છે. ૬૮

**उत्तमाभिजनोपेतान् न नीचैः सह वर्द्धयेत् ।**
**कृशोऽपि हि विवेकज्ञो याति संश्रयणीयताः ॥ ६९ ॥**

રાજાએ નીચ લોકોને કુલીન પુરુષોના જેટલું માન આપવું નહિ અર્થાત્ તેની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં માન આપવું. રાજા કોશ તથા સૈન્ય વિનાનો હોય તો પણ તે વિવેકી હોય તો બાંધવો, મિત્રો અને સજ્જનો તેનો આશ્રય કરે છે (અર્થાત્ નબળો પડી ગયેલો રાજા પણ જો નમ્ર અને વિવેકી હોય) તો બાંધવો, મિત્રો અને સજ્જનો તે રાજાને રાજાતરિકે માન આપે છે. ૬૯

**निरालोके हि लोकेऽस्मिन् नासते तत्र पण्डिताः ।**
**जात्यस्य हि मणेर्यत्र काचेन समता मता ॥ ७० ॥**

જે દેશમાં ઉચી જાતના મણિને કાચના સમાન માનવામાં આવે છે, તેવા વિવેકરહિત અધકારવાળા દેશમા પંડિતો વાસ કરતા નથી. ૭૦

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા કામદક કહે છે કે, જે રાજા વિવેક રહિત હોય ને જેને સારા નરતા સેવકોની પરીક્ષા ન હોય તેવા રાજાના દેશમા સમજુ પુરુષોએ રહેવુ યોગ્ય નથી અથવા તો તેવા સ્વામીના હાથ નીચે નોકરી કરવી યોગ્ય નથી ૭૦

**विश्राम्यन्ति महात्मानो यत्र कल्पतराविव ।**
**स श्लाघ्यो जीवति श्रीमान् सत्सम्भोगफलाः श्रियः॥७१॥**

સદ્ગુણ સપન્ન મહાત્મા પુરુષો કલ્પવૃક્ષના જેવા જે રાજાનો આશ્રય કરીને વિશ્રાતિ લે છે, તે શ્રીમાન્ રાજાનું જ જીવતર વખાણવા યોગ્ય છે કારણ કે જે લક્ષ્મી, સત્પુરુષોના ઉપભોગમાં આવે છે, એ જ લક્ષ્મીનું ફળ છે ૭૧

ભાવાર્થ –જેમ કલ્પવૃક્ષની છાયા નીચે વિશ્રાતિ કરનારાની સર્વ કામના સફળ થાય છે, તેમ જે રાજાનો આશ્રય કરનારા મહાત્મા પુરુષોની પણ સર્વ કામના પૂર્ણ થાય છે, તે જ રાજાનુ જીવતર ધન્યવાદને પાત્ર છે. લક્ષ્મી જળ બુદ્બુદના જેવી ચચળ છે. માટે અવીનાશી એવી તે લક્ષ્મીનો સત્પુરુષોને ઉપભોગ કરાવીને તેને સફળ કરવી જોઇએ. ચાણક્ય પોતાના અર્થશાસ્ત્રમા લક્ષ્મી વિશે લખતા કહે છે કે,–

" अलब्धलाभार्था लब्धपरिरक्षिणी रक्षित-
विवर्धनी वर्द्धिततीर्थप्रतिपादिनी प्रतिपत्तिः ।

નહિ મળેલી લક્ષ્મીને મેળવવી, મેળવેલી લક્ષ્મીનુ રક્ષણ કરવુ, રક્ષણ કરેલી લક્ષ્મીને વધારવી, અને વૃદ્ધિ પામેલી લક્ષ્મી સુપાત્રને આપવી આ લક્ષ્મીનો ઉપયોગ છે." લોભી રાજાની પાસે સારા મત્રીઓ રહેતા નથી, ને તેથી તેને રાજકીય કાર્યમા સારી સલાહ પણ મળતી નથી તેને લીધે તે છેવટે રાજ્યભ્રષ્ટ થાય છે. તેમ વ્યસની રાજાની પાસે પણ ગુણવાન્ પુરુષો રહેતા નથી, તેથી તેની લક્ષ્મીનો પણ હલકા પુરુષો ઉપભોગ કરે છે, નીચ વૃત્તિના પુરુષના સગમા રહેવાથી રાજાની બુદ્ધિ પણ તેના જેવી જ નીચ થાય છે. તે છેવટે અન્યાયના માર્ગ ઉપર ચઢી જવાથી રાજ્યપાટ ગુમાવી બેસે છે અને જીવના જોખમમા આવી પડે છે માટે રાજાએ પોતાની રાજ્યલક્ષ્મીનો છૂટે હાથે મહાત્માઓમા તથા સત્પુરુષોમા ઉપયોગ કરવો પોતાની પાસે વિદ્વાન્ મત્રીઓને રાખવા અને તેઓની સલાહ પ્રમાણે રાજ્યતત્ર ચલાવવુ. ૭૧

लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां लोके [illegible]सन्यापि किं तया ।
बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च विस्रब्धं या न भुज्यते ॥ ७२ ॥

આ જગતમા શ્રીમંતોની પ્રકાશમાન લક્ષ્મીનો તેના બાધવો અને સ્નેહી પુરુષો જો ઇચ્છાનુસાર ઉપભોગ કરે નહિ તો પછી તેઓની લક્ષ્મી શા કામની? ૭૨

आयद्वारेषु सर्वेषु कुर्यादाप्तान् परीक्षितान् ।
आददीत धनं तैस्तु भास्वानुस्रैरिवोदक ॥ ७३ ॥

રાજાએ આવકનાં સર્વ દ્વારો ઉપર વિશ્વાસુ તથા જેની ચાર પ્રકારે પરીક્ષા કરી હોય તેવા પુરુષોને રાખવા અને સૂર્ય જેમ કિરણોદ્વારા જળને ગ્રહણ કરે છે, તેમ રાજાએ તે પુરુષોદ્વારા પ્રસંગ પડે ત્યારે ધન લેવું. ૭૩

अभ्य[illegible]कर्मणस्तज्ज्ञान् शुचीन् [illegible]व्ययसङ्गतान् ।
कुर्यादुद्योगसम्पन्नानध्यक्षान् सर्वकर्मसु ॥ ७४ ॥

રાજાએ (ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ પ્રકારનાં) સર્વ કાર્ય કરવા ઉપર તે તે કાર્યનો સારી રીતે અભ્યાસ કરનારા અને તે તે કાર્યમાં કુશળ એવા ઉદ્યોગી અધ્યક્ષોની ચાર પ્રકારથી સારી રીતે પરીક્ષા કરીને તે તે કાર્ય ઉપર નિમવા તથા તેઓના હાથ નીચે હિસાબ જાણનારા ઉપયોગી કારકુનો પણ રાખવા. ૭૪

यो यद्वस्तु विजानाति तं तत्र विनियोजयेत् ।
अशेषविषयप्राप्ताविन्द्रियार्थेष्विवेन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

જે પુરુષ જે કાર્યમાં કુશળ હોય, તેની તે કાર્ય ઉપર રાજાએ યોજના (નિમણુક) કરવી. જેમ આત્માને શબ્દાદિક પાંચ વિષયોનો ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તે ઇંદ્રિયોમાંથી જે ઇંદ્રિયનો જે વિષય હોય છે, તે ઇંદ્રિયની તે વિષયમાટે યોજના કરે છે તેમ. ૭૫

ભાવાર્થ—અધ્યક્ષ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે;—"अक्षवदधिक्रियन्ते इत्यध्यक्षा અક્ષની પેઠે જેને અધિકારી કરવામા આવે છે તે અધ્યક્ષ કહેવાય છે" રથ, ગાડી વગેરેમા બન્ને પૈડા જેને આધારે રહે છે તેને અક્ષ કહેવામા આવે છે. આ અક્ષના ઉપર આખા રથનો આધાર હોય છે. તેમ જ રાજા જેને અક્ષની પેઠે મુખ્ય અધિકારી કરે છે તે અધ્યક્ષ કહેવાય છે અને તેના ઉપર રાજકીય કાર્યનો આધાર રહે છે ૭૫

कोष्ठागारेऽभियुक्तः स्यात् तदायत्तं हि जीवितम् ।
नात्यायं च व्ययं कुर्यात् प्रत्यवेक्षेत चान्वहम् ॥ ७६ ॥

રાજાએ (ધનના) કોષ્ઠાગાર (કોઠાર) ઉપર સાવધાન થઇને ધ્યાન આપવું. કારણ કે તેના ઉપર જીવનનો આધાર છે. રાજાએ આવકના કરતાં વિશેષ ખર્ચ કરવો નહિ તથા દરરોજ કોઠારનું અવલોકન કર્યા કરવું. ૭૬

ભાવાર્થ:–આ શ્લોકમા कोष्ठागार શબ્દ કહ્યો છે તેને અન્નનું અને ધનનું બન્નેનું મદિર જાણુવુ. રાજાના અને પ્રજાના જીવનનો રાજ્યભડાર ઉપર આધાર હોય છે. દુષ્કાળના સમયમાં રાજાએ પોતાના અન્નના કોઠારમાથી છૂટે હાથે અન્ન આપીને પ્રજાનુ રક્ષણ કરવું જોઇએ, તેમ જ પરકીય રાજ્યની આપત્તિ વખતે ધનથી સૈન્યને ઉત્સાહ આપીને દેશનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. આ રીતે કોઠાર રાજાને સકટમા ઉપયોગી થઈ પડે છે. માટે રાજાએ જાતે જ રોજ રોજ કોઠારની તપાસ કરવી અને તેમાથી જે આવક થાતી હોય, તેના કરતા અધિક ખર્ચ ન થાય તેનુ ધ્યાન રાખવુ.

**कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ।**
**खन्याकरो वनादानं शून्यानां च निवशनम् ॥ ७७ ॥**

**ખેતી, (જળમાર્ગે તથા સ્થળમાર્ગે) વ્યાપાર, દુર્ગ (પર્વત), જળાશય, નેહેર વગેરે, હાથીઓનું પાલન, ખાણ (હીરા વેગેરેની), આકર (સોના રૂપા વગરે ધાતુની ખાણ), વનના લાકડાં કાપવાનું ખાતું તથા ઉજ્જડ પ્રદેશોને વસાવવા. (આ આઠ આવકનાં દ્વાર છે.) ૭૭**

ભાવાર્થ.–રાજાને આવકના આઠ સ્થાન છે. તે આ શ્લોકમા દર્શાવ્યાં છે. જમીનને ખેડીને, તેમા મોસમ ઉપર ધાન્યો વવરાવવા, અને ખપ જોગુ પોતાના દેશમા રાખીને બાકીનુ બહાર વહેંચી નાખીને તેના પૈસા વસુલ કરવા. હાલમા ગુજરાત કાઠિયાવાડમા ઘણે ઠેકાણે જમીનદારોની જમીન પડતર–વગર ખેડેલી પડી રહે છે. તેના તરફ જમીનદારો જરા પણ લક્ષ્ય આપતા નથી. એ ખેદની વાત છે. વ્યાપાર પણ ધનની આવકનુ દ્વાર છે. રાજાએ જળમાર્ગે તથા સ્થળમાર્ગે વ્યાપાર કરવો અને પોતાના દેશના વ્યાપારીઓની પાસે પણ કરાવવો, જેથી દેશમા અને રાજ્યના ભડારમા ધનની આવક થાય, પર્વતમાંથી પણ ઘણી પેદાયસ નિપજાવી શકાય છે, પર્વતમાથી પાણીના ઝરણા દેશને ફળદ્રૂપ કરવામા ઉપયોગી થઈ પડે છે, પર્વત ઉપર પાકતી ઔષધિઓ, તથા જાત જાતના ફળો, કદો ફૂલો, અને ખડ વગેરેમાથી તથા સાગ, વાસ વગેરે ઇમારતી લાકડા વગેરેમાથી મોટી આવક ઉપજાવી શકાય છે.

કાઠિયાવાડી લોકોમાં કહેવત છે કે, ગીરનારના પર્વતમાંથી રોજ સાજે અઢાર ભાર સોનું ઉતરે છે, આમ કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે, રોજ રોજ તેમાંથી જૂદી જૂદી જાતની વનસ્પતિઓ, ફળ ફૂલો તથા લાકડાંઓનું એટલું બધું વેચાણ થાય છે કે; જેની કિંમત અઢારભાર સોના જેટલી હોય છે. વળી સોનારૂપાની તથા હીરા વગેરેની ખાણો પણ હોય છે, તેમાંથી પણ મોટી આવક થાય છે. આ રીતે પર્વત પણ આવકનુ એક દ્વાર ગણાય છે. દેશમાં નહેરો અને જળાશય બધાવવા, કારણ કે કાળ દુકાળે અથવા તો હમેશાને માટે તે ખેતરોમાં પાણી પહોચાડવામા અત્યત ઉપયોગી થઈ પડે છે. તે પાણી પહોંચાડવાના બદલામા ખેડુતો રાજાને ધનની મદદ કરે છે. હાથીઓને ઉછેરવા અને તેને રાજ્યમાં રાખવા. આ વાત કામદકે પોતાના સમયની સ્થિતિ જોઇને લખી છે. તે સમયમા રાજાઓ પરસ્પર યુદ્ધ કરતા ત્યારે યુદ્ધમા હાથીઓનો ઉપયોગ કરતા હતા. પરતુ હાલમા શાતિનુ રાજ્ય છે. શોભા શિવાય બીજા કશા કામમા હાથી આવતા નથી. જે દેશમા હીરા વગેરેની અને સોનાની ખાણુ હોય છે, તે દેશ મોટા ધનવાન્ થઈ ગયા છે એટલુ જ નહિ પરતુ તે દેશની પ્રજા પણ લાખોની દોલત ધરાવે છે. આ પણ રાજાને આવકનું એક દ્વાર છે. મોટા વનો પણ ઇમારતી લાકડાઓ, તથા બાળવાનાં લાકડાંઓ પૂરા પાડીને મોટી આવક આપે છે તેમ જ ઉજ્જડ દેશ, જ્યા પૂર્વે ગામડા અથવા તો નગર વસતા હોય અથવા તો પહેલેથી જે સ્થાન ઉજ્જડ હોય તેવા સ્થાનોમા ગામડાઓને વસાવવાથી ત્યાના લોકો ઉદ્યમ કરીને જમીન વગેરેમાથી રાજાને આવક કરી આપે છે. આ રીતે આઠ સ્થાન રાજાને આવક કરી આપનારા છે, તેમાથી રાજાએ આવક મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડના રાજાઓ જો કામદકના ઉપદેશ તરફ ધ્યાન આપીને પોતાના દેશની જમીનને સુધારવા માટે પ્રયત્ન કરે તો પોતાના દેશમાથી જ કાચુ સોનું પેદા કરે. ૭૭

**[illegible] साधु स्वस्थवृत्तं विवर्द्धये ।**
**जीवनार्थमिहाजीव्यैः कारयेत् करणान्वितैः ॥ ७८ ॥**

**રાજા જ્યારે સુખી સ્થિતિમાં હોય ત્યારે તેણે આજીવિકાને માટે**

પોતાના દેશમાં તે તે કાર્યમાં કુશળ એવા અધિકારીઓની તથા તેના હાથ નીચે હિસાબ જાણનારા કારકુનોની નિમણુક કરીને ઉપર ગણેલાં આઠ પ્રકારના આવકનાં સ્થાનો ઉભાં કરવાં અને ચાલતાં હોય તો તેમાં વધારો કરવો. ૭૮

यया ययेह वर्द्धेत वृत्त्या क्षीणोऽपि पार्थिवः ।
तस्यां तस्यां न संरोधं कुर्यात् पण्योपजीविनाः ॥ ७९ ॥

રાજા ક્ષીણુ હોય (નિર્ધન હોય) તો પણ તેણે જે જે ધંધાથી પોતાની ભવિષ્યમાં વૃદ્ધિ થવાની હોય તેવો તેવો ધંધો કરીને આજીવિકા કરનારા વ્યાપારીઓને ધંધો કરતાં અટકાવવા નહિ. ૭૯

ભાવાર્થ—વ્યાપાર બે પ્રકારનો હોય છે. એક સ્થળમાર્ગે અને બીજો જળમાર્ગે. પરદેશી વ્યાપારી જળમાર્ગે તથા સ્થળમાર્ગેથી પોતાના દેશમાં વ્યાપાર કરવા માટે આવે ત્યારે રાજા ધનાદિકથી નબળો હોય તો પણ તેણે અયોગ્ય જગાત લઇને પરદેશી વ્યાપારીઓને પોતાના દેશમા વ્યાપાર કરતા અટકાવવા નહિ અર્થાત્ પરદેશી માલને પોતાના દેશમા આવતા અટકાવવો નહિ, પરતુ આવવા દેવો. આ રીતે જયમગલ ટીકાકાર લખે છે ગ્રથકર્તાનો તાત્પર્ય એવો જણાય છે કે,—રાજા નિર્ધન હોય, તો પણ જે વ્યાપારથી પોતાની વૃદ્ધિ થવાની હોય તેવો વ્યાપાર કરનારા પોતાના વ્યાપારીઓની પાસેથી અયોગ્ય કર લઇને અટકાવવા નહિ, પરતુ તેઓને છૂટથી વ્યાપાર કરવા દેવો અને જગાત ઓછી લેવી, અથવા તો જગાત છોડી દેવી તેમ કરવાથી પોતાના દેશના વ્યાપારીઓ પરદેશમાંથી ધન કમાઇને પોતાના દેશમા લાવે છે અને બીજી રીતે રાજાને અનેક પ્રકારનો કર આપે છે અને દેશ ધનાઢ્ય થાય છે. ૭૯

सुसंरक्षेत निपुणः सस्यं कण्टकशाखया ।
फलाय लगुडः कार्यो दस्युभोग्यमिदं जगत् ॥ ८० ॥

રાજકાર્યમાં કુશળ એવા રાજાએ આજુબાજુ કાંટાની વાડ કરીને ક્ષેત્રમાં ઉગેલાં ધાન્યનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું તથા તેનાં ફળની

રક્ષામાટે ક્ષેત્રમાં એક ચીથરાનો પુરુષ ઉભો કરવો (કે જેથી ચોર લોકો તથા પશુઓ ક્ષેત્રમાં આવીને ધાન્યનો બીગાડ કરે નહિ.) (જો ભય ન હોય તો) ચોર લોકો આ જગતને ખાઈ જાય છે. ૮૦

ભાવાર્થ-જયમંગલાકાર લખે છે કે, રાજાએ કાટાની વાડ કરી લઈને અથવા તો દુષ્ટોને શિક્ષા કરીને દેશમા નિપજતા ધાન્યની રક્ષા કરવી તથા બીજી તરફથી પ્રજાના ઉપર તેની ઉપજનો ઉપભોગ કરવા માટે તેના ઉપર કર નાખવો. પ્રજા ધાન્ય લઈ જાય અને રાજા તેની પાસેથી કોઈ પણ જાતનો કર લે નહિ તો પ્રજા પરિણામે મોટી ધનાઢ્ય થઈ પડે અને રાજાના તાબામાં રહે નહિ, એટલામાટે રાજાએ પ્રજાના ઉપર અમુક જાતનો કર નાખવો. ૮૦

आयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् ।
थिवीपतिलोभाच्च प्रजानां पञ्चधा भयम् ॥ ८१ ॥

અધિકારીઓના તરફથી, ચોર લોકોના તરફથી, શત્રુઓના તરફથી, રાજાના પ્રિય પુરુષો તરફથી અને રાજાના લોભથી આમ પ્રજાને પાંચ પ્રકારનો ભય હોય છે. ૮૧

पञ्चप्रकारमप्येतदपोह्य नृपतिर्भयम् ।
आददीत फलं काले त्रिवर्गपरिवृद्धये ॥ ८२ ॥

રાજાએ પ્રજાનો આ પાંચ પ્રકારનો ભય દૂર કરીને ધાન્ય પાકે ત્યારે પોતાનો કર લઈ લેવો અને પ્રજાનો ભાગ પ્રજાને સ્વાધીન કરવો. આ રીતે વર્તવાથી રાજાના ધર્મ, અર્થ અને કામની વૃદ્ધિ થાય છે. ૮૨

यथा गौः पाल्यते काले दुह्यते च तथा प्रजा ।
सिच्यते चीयते चैव लता पुष्पप्रदा यथा ॥ ८३ ॥

જેમ ખોળ, ખડ વગેરે ખવરાવીને ગાયનું પાલન કરવામાં આવે છે, અને દોહવાને સમયે તેનું દૂધ પણ દોહવામાં આવે છે,

વળી જેમ એક પુષ્પની લતાને પાણી સીંચીને ઉછેરવામાં આવે છે અને સમય ઉપર તેનાં પુષ્પો પણ ચુંટવામાં આવે છે. તેમ જ રાજાએ પ્રજાનાં ધન, ધાન્ય તથા ઢોર ઢાંખરની રક્ષા કરીને પ્રજાનું પાલન કરવું તથા સમય ઉપર પોતાનો ભાગ તથા કર પણ લેવો. ૮૩

आस्रावयेदुपचितान् साधु . दुष्टव्रणानिव ।
आ[illegible]क्तास्त च वर्त्तेरन् अग्नाविव महीपतौ ॥ ८४ ॥

જેમ પાકી ગયેલાં ગુમડાઓમાં પરુ ભરાઈ ગયું હોય અને વેદના કરતાં હોય ત્યારે તે દુષ્ટ ગુમડાંને શસ્ત્રથી ફોડી નાખીને તેમાંથી પરુ કાઢી નાંખવામાં આવે છે ત્યારે તે પીડા કરતાં અટકે છે. તેમ જ પ્રજાને દુઃખ દઇને ધનાઢય થયેલા અધિકારીઓની પાસેથી દંડ તરીકે ધન લઇને તેઓને ખાલી કરવામાં આવે છે ત્યારે જ તે અધિકારીઓ પ્રજા તરફ સારી રીતે વર્તે છે (પ્રજાને દુઃખ દેતા અટકે છે.) તથા અગ્નિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તો તેથી જેમ પાકાદિક ક્રિયા કરી શકાય છે, તેમ રાજાની પણ જો યોગ્ય સેવા કરવામાં આવે છે તો તે ફળદાયક થઈ પડે છે. ૮૪

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા રાજાના દુષ્ટ અધિકારીઓને ગુમડાની સાથે સરખાવ્યા છે. એક ગુમડું થયું હોય અને તેમાં જ્યારે પરુ ભરાય ત્યારે તે બહુ જ દુઃખ દે છે. તે વખતે ગુમડાને કાં તો ફોડી નાખીને અથવા તો જળો મૂકાવીને ગુમડામાથી લોહી કઢાવી નાખવામા આવે ત્યારે જ તેની વેદના બંધ પડે છે. તેમ જ રાજાના અધિકારીઓ પણ પ્રજાની પાસેથી લાચ લઇને મોટા ધનાઢ્ય બની ગયા હોય અને પ્રજાને બહુ જ દુઃખ દીધા કરતા હોય તેવા દુષ્ટ અધિકારીઓને રાજાએ શિક્ષા કરી, તેઓએ અન્યાયથી જે ધન એકઠું કર્યું હોય તે છિનવી લેવુ. તેમ કરવાથી જ રાજાના અધિકારીઓ પ્રજાને દુઃખ દેતા અટકે છે. આ વિષયમાં શાર્ઙ્ગધર નામના એક સુભાષિતનો સંગ્રહ કરનારા પડિતે રાજનીતિમાં એક શ્લોક કહ્યો છે. તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે,–

**उत्खातान्प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्वँल्लघून्वर्धय-**
**न्नत्युच्चान्नमयन् नतान् समुन्नयन् विश्लेषयन् संहतान् ॥**
**क्षुद्रान्कंटकिनो बहिर्निरसयन्म्लानान्पुनः सेचयन् ।**
**मालाकार इव प्रपंचचतुरो राजा चिरं नंदति ॥**

માળી પ્રથમ વૃક્ષોને ઉખેડી નાખે છે અને તેને પાછાં રોપે છે, વિકસિત થયેલા વૃક્ષોમાંથી પુષ્પોને ચુંટી લે છે, નાના નાના રોપાઓને ઉછેરે છે, ઘણા ઉંચાં વૃક્ષોને નમાવે છે, નમી ગયેલાં વૃક્ષોને સીધા કરે છે, સંકડાશમાં આવી ગયેલાં વૃક્ષોને જૂદા પાડે છે, ક્રૂર એવા કાંટાવાળા વૃક્ષોને બહાર કાઢી નાંખે છે, કરમાઈ ગયેલાને પાણી પાઇને ઉછેરે છે, તેમ જ પ્રપંચમાં ચતુર એવો રાજા પણ અધિકાર ઉપરથી બરતરફ કરેલા અધિકારીઓને દયા લાવીને પાછા અધિકાર ઉપર સ્થાપે છે, ધનના મદથી ઉદ્ધત બની ગયેલા અધિકારીઓનું અન્યાયથી મેળવેલું ધન લઈ લે છે, ગરીબોને ઉંચા અધિકાર ઉપર ચઢાવે છે, અતિ ઉન્નત એટલે અભિમાની પુરુષોને શિક્ષા કરીને શાત કરે છે, દુષ્ટે દમેલા દીન જનોનુ દારિદ્ર્ય દૂર કરીને તેનો ઉદય કરે છે, ટોળીરૂપે એકઠા થયેલા અધિકારીઓને છૂટા પાડી નાંખે છે, કાટાના જેવા ક્રૂર પુરુષોને દેશની બહાર કરે છે અને દરિદ્રતાથી મ્લાન થયેલાઓને ધન આપીને જે સતુષ્ટ કરે છે, તે રાજા પ્રપંચનિપુણ માળીની પેઠે ઘણા કાળ સૂધી સુખથી રાજ્ય કરે છે.

સભાતરંગમાં પણ રાજાને ઉપદેશરૂપે એક શ્લોક આ પ્રમાણે કહ્યો છે,—

**राजन् दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेतां तेनाद्य वत्समिव लोकममुं पुषाण ।**
**तस्मिंश्च सम्यगनिशं परिपुष्यमाणे नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः ॥**

હે રાજા! જો તારે આ પૃથ્વીરૂપી ગાયને દોહવાની ઇચ્છા હોય તો પૃથ્વીરૂપી ગાયના વાછરડા સમાન આ પ્રજાનુ તું સારી રીતે પોષણ કર. આ રીતે પ્રજાનું પોષણ કરવાથી પૃથ્વી કલ્પલતાની પેઠે અનેક પ્રકારના ફળ આપે છે. ૮૪

**स्वल्पमप्यपकुर्वन्ति ये पापाः पृथिवीपतौ ।**
**ते वह्नाविव दह्यन्ते पतङ्गा मूढचेतसः ॥ ८५ ॥**

જે પાપી લોકો પૃથ્વીપતિનો મૂઢ બુદ્ધિને લીધે થોડો પણ અપરાધ કરે છે, તે પાપી પુરુષો પતંગીઆઓ જેમ અગ્નિમાં પડીને બળી જાય છે તેમ નાશ પામે છે. ૮૫

**संचयेत् तथा कोशमाप्तैस्तज्ज्ञैरधिष्ठितम् ।**
**काले चास्य व्ययं कुर्यात् त्रिवर्गप्रतिपत्तये ॥ ८६ ॥**

રાજાએ અર્થશાસ્ત્રમાં કુશળ એવા વિશ્વાસુ મનુષ્યોના અધિકાર નીચે પોતાનો ધનભંડાર રાખવો તથા તેને સારી રીતે વધારવો અને સમય આવે ત્યારે ધર્મ, અર્થ તથા કામને માટે તેમાંથી ખર્ચ કરવો. ૮૬

**धर्मार्थे क्षीणकोशस्य क्षीणत्वमपि शोभते ।**
**सुरैः पीतावशेषस्य शरद्धिमरुचेरिव ॥ ८७ ॥**

જે રાજાનો ખજાનો ધર્મ કરવાથી ખાલી થઈ જાય છે, તેવા રાજાનું ક્ષીણપણું પણ દેવોએ પાન કરવાથી કૃષ્ણ પક્ષમાં ક્ષીણ પડી ગયેલા શરદ્દઋતુના ચદ્રની પેઠે શોભે છે. ૮૭

ભાવાર્થ –શાસ્ત્રમા એમ લખ્યુ છે કે, દેવતાઓ કૃષ્ણપક્ષમા સુષુમ્ણા નામની નાડીથી ચદ્રમાની કળાનુ પાન કરે છે અને અમાવાસ્યાને દિવસે ચદ્ર સર્વથા ક્ષીણ થઈ જાય છે. તે પછી શુકલપક્ષમા દેવો પાછા ઈડા નામની નાડીથી ચદ્રની કળાને પૂર્ણ કરવા માડે છે અને પૂર્ણિમાને દિવસે ચદ્ર સોળ કળાથી સપૂર્ણ થાય છે આ રીતે રાજા પોતાનો ખજાનો ધર્મને માટે ખર્ચીને પોતે ક્ષીણ બને છે, તો પણ ધર્મના પ્રભાવથી તેને પાછુ ધન મળે છે. માટે ધર્મને અર્થે ક્ષીણ થાવુ એ પણ શોભા આપનારુ છે. પરતુ અર્થને લીધે અથવા તો કામને લીધે જે ક્ષીણતા થાય છે, તેનાથી પુરુષ શોભતો નથી કારણ તેની તે ક્ષીણતા પાછી પૂરાતી નથી સિદૂરપ્રકર નામનો એક જૈનનો ગ્રથ છે, તેમા નિર્ધન એવા સજ્જનોનાં વખાણ કરતા કહ્યુ છે કે,–

**वरं विभववंध्यता सुजनभावभाजां नृणामसाधुचरितात्मनां न पुनरूर्जिता संपदः ।**
**कृशत्वमपि शोभते सहजमायतौ सुंदरं विपाकविरसा न तु श्वयथुसंभवा स्थूलता ॥**

સજ્જન પુરુષોની દરિદ્રતા સારી છે પરતુ દુર્જનોની ઘણી સપત્તિ સારી નથી. ભવિષ્યમાં સુખકારક એવુ દુર્બળપણું શોભે છે પરતુ પરિણામે દુ ખદાયક એવી સોજાને લીધે થયેલી સ્થૂલતા શોભતી નથી. ૮૭

**बृहस्पतेरविश्वास इति शास्त्रार्थनिश्चयः ।**
**विश्वासी च तथा च स्याद् यथा संव्यवहारवान् ॥ ८८ ॥**

બૃહસ્પતિના નીતિશાસ્ત્રનો એવો નિશ્ચય છે કે, કોઈ પણ મનુષ્યનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. પરંતુ સામો મનુષ્ય જેટલો વિશ્વાસ રાખે, તેટલોજ તેનો વિશ્વાસ રાખવો. ૮૮

ભાવાર્થ—આ શ્લોકમા અર્થશાસ્ત્રનો સક્ષેપમા સાર કહ્યો છે. અર્થશાસ્ત્રના આચાર્ય બૃહસ્પતિ છે અને તેનો સિદ્ધાત એવો છે કે,—

**न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।**

અવિશ્વાસુનો વિશ્વાસ ન કરવો તેમ વિશ્વાસુ મનુષ્યનો પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ પરતુ એમ વર્તવાથી મનુષ્યોની સાથે વ્યવહાર ચાલતો નથી. માટે જેની સાથે કામ પડે તેની સાથે મને તમારા ઉપર સપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, આમ કહી વિશ્વાસુનો ડોળ ઘાલીને પોતાનુ કાર્ય સાધવુ ૮૮

**विश्वासयेदविश्वस्तं विश्वस्तं नातिविश्वसेत् ।**
**यस्मिन् विश्वासमायाति विभूतेः पात्रमेव सः ॥ ८९ ॥**

વિશ્વાસુ ન હોય તેવા મનુષ્યને પોતાનો વિશ્વાસુ બનાવવો, પરતુ પોતે પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખનારાનો પણ અતિવિશ્વાસ રાખવો નહિ. રાજા જેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકે છે, તે સેવક લક્ષ્મીનું પાત્ર બની જાય છે. ૮૯

ભાવાર્થ—રાજાએ સેવકોને પોતાના વિશ્વાસુ બનાવવા, પરતુ પડે તો પોતાના વિશ્વાસુ સેવકનો પણ વિશ્વાસ રાખવો નહિ, પણ રાજકીય પ્રત્યેક

કાર્યની જાતે તપાસ કરવી અથવા તો બીજા સેવકોની મારફતે તપાસ કરાવવી. રાજા જેનો વિશ્વાસ રાખે છે, તે પુરુષ પોતાને જે જે વસ્તુ જોઇએ છીએ, તે તે વસ્તુ મેળવી શકે છે અને છેવટે રાજાના અતિ વિશ્વાસનો તે દુરુપયોગ કરીને રાજકીય કાર્યોમાં ઘોટાળો પણ કરે છે. કારણ કે પુરુષોનો સ્વભાવ ઘોડાના જેવો હોય છે. તેને સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી તેને બીજો આજ્ઞા કરે છે તેને તે સહન કરી શકતો નથી. પરંતુ આજ્ઞા કરનારાની પણ સામે થાય છે. એટલા માટે જ રાજાએ અથવા તો શ્રીમતે પોતાના નોકરો ઉપર જરા પણ વિશ્વાસ રાખવો નહિ. તેની પાસે સર્વ કાર્યો કરાવવાં અને તેની પોતે જાતે તપાસ કરવી. ૮૯

**प्रादुभवन्त्यर्थसमं यस्माच्चित्तान्यनुक्षणम् ।**
**तस्माद् योगीव सततं तानि पश्येत् समा तः ॥ ९० ॥**

**જેમ ક્ષણે ક્ષણે કાર્યમાં ફેરફાર થઈ જાય છે, તેમજ કાર્ય કરનારા સેવકનાં ચિત્તો પણ ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે. માટે રાજાએ યોગીની પેઠે મનને સાવધાન કરીને નિત્ય સેવકોનાં ચિત્તોનું અવલોકન કર્યા કરવું. ૯૦**

ભાવાર્થ—સેવકોનું ચિત્ત દરરોજ બદલાયા કરે છે, એટલા માટે રાજાએ અમુક સેવકનો શો અભિપ્રાય છે તેનુ યોગીની પેઠે મનને સાવધાન કરીને અવલોકન કર્યા કરવુ. જેમ ક્ષણે ક્ષણે કાર્યોના સ્વરૂપમા ફેરફાર થાય છે તેમ કાર્ય કરનારા સેવકોના અભિપ્રાયો પણ ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરે છે.

**स्वनुगतपारतोषिता-जीवी मधुरवचाश्चरिता-रक्तलोकः ।**
**सुनि णपरमा सक्ततन्त्रा भवति चिरं नृपतिः प्रदीप्तरश्मिः ॥ ९१ ॥**

**જે રાજા પોતાને અનુસરનારા અનુજીવીઓને (સેવકોને) સંપૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ કરે છે, વાતચિત વખતે મધુર વચનો બોલે છે, જેનાં ચરિત્રથી પ્રજા અનુરક્ત (પ્રસન્ન) રહે છે તથા જેનું સૈન્ય શસ્ત્રમાં તથા શાસ્ત્રની કળામાં નિપુણ હોય છે, અત્યંત વિશ્વાસુ હોય છે,**

રાજાથી વિરુદ્ધ વર્તતું નથી, પરંતુ રાજાની સાથે પ્રીતિની ગાંઠથી બંધાયલું હોય છે, તે રાજાનો પ્રતાપ લાંબા સમય સુધી પ્રકાશ્યા કરે છે. ૯૧

'સ્વામી તથા સેવકનું વૃત્ત' એ નામનું પ્રકરણ ૮ મું સમાપ્ત.

ઇતિ શ્રીકામંદકીય નીતિસારમાં "સ્વામી તથા સેવકનું વૃત્ત" એ નામનો સર્ગ ૫ મો સમાપ્ત.

## સર્ગ ૬ ઠ્ઠો-પ્રકરણુ ૯ મું

### કંટક શોધન

**लोके वेदे च कुशलः कुशलैः परिवा तिः ।**
**आदृतश्चिन्तयेद् राज्यं सबाह्याभ्यन्तरं नृपः ॥ १ ॥**

**વ્યવહારમાં તથા વેદ અને શાસ્ત્રમાં કુશળ એવા રાજાએ વ્યવહારમાં તથા વેદશાસ્ત્રમાં કુશળ એવા સેવકોથી વિંટાઇને (તેઓને સાથે રાખીને) આદરપૂર્વક બાહ્ય રાજ્યની તથા અંદરનાં રાજ્યની સંભાળ લીધા કરવી. ૧**

ભાવાર્થ:-રાજાએ આભિગામિક ગુણો તથા આત્મગુણો સપાદન કરવા, તે પછી અમાત્ય વગેરે છ ગુણવાન્ અંગોને મેળવવા, અને પોતાની સાથે સાત અંગવાળુ રાજ્ય ગોઠવ્યા પછી રાજાએ પોતાના તથા રાજ્યના કંટકોનો (એટલે દ્રોહીઓનો) નાશ કરીને પોતાનુ તથા પોતાના દેશનુ રક્ષણ કરવુ જોઇએ. એટલા માટે આ છઠ્ઠા સર્ગનુ નામ 'કટક શોધન' છે. આ છઠ્ઠા સર્ગમા કટક શોધન કેવી રીતે કરવું, તેનુ વર્ણન કરવામા આવ્યું છે. જૂદા જૂદા દેશને લીધે અને જૂદા જૂદા કાળના ફેરફારને લીધે આચારમાં તથા ધર્મમાં પણ ફેરફાર થયા કરે છે. જેમ કે હિંદુસ્તાનમાં જે ધર્મ છે, તેથી ઇરાનમાં બીજો ધર્મ છે, વિલાયતમાં તેથી બીજો ધર્મ છે, તેમ જ આચારમાં

પણ દેશપરત્વે મોટો ફેરફાર હોય છે. આ રીતે જ કાળને લઇને પણ ધર્મમા અને આચારમા ફેરફાર થાય છે. ભગવાન્ મનુ કહે છે કે,

**अन्ये कृतयुगे धर्मा त्रेतायां द्वापरे परे ।**

સત્યયુગમાં બીજા ધર્મ છે, ત્રેતામા તેનાથી બીજા ધર્મ છે, દ્વાપરમા તેનાથી બીજા ધર્મ છે અને કલિયુગમા તેનાથી બીજા ધર્મ છે." આ રીતે કાળપરત્વે પણ ધર્મમા અને આચારમા ફેરફાર થાય છે, માટે દેશને તથા કાળને અનુસરતા ધર્મમા, આચારોમા અને ધર્મશાસ્ત્રમા જે ધર્મ તથા આચાર કહ્યા હોય, તે સર્વમા રાજા કુશળ હોવો જોઇએ, તેમ જ તેના મત્રીઓ પણ તે વિષયમા કુશળ હોવા જોઇએ. કારણ કે રાજાને અનેક વર્ણની અને અનેક ધર્મની પ્રજાના ઉપર રાજ્ય કરવાનુ છે અને તે પ્રત્યેક વર્ણની પ્રજાના ધર્મ તથા આચારને અનુસરીને ન્યાય આપવો પડે છે. રાજાએ પોતાના લોકવ્યવહારમા તથા વેદશાસ્ત્રમા કુશળ એવા સેવકોની સાથે રહીને ઘણી જ બારીકીથી પોતાના શરીરની તથા દેશની સભાળ રાખ્યા કરવી. ૧

**आभ्यन्तरं शरीरं स्वं बाह्यं राष्ट्रमुदाहृतम् ।**
**अन्योन्याधारसम्बन्धादेकमेवेदमिष्यते ॥ २ ॥**

**રાજાનું પોતાનું શરીર આભ્યંતર રાજ્ય કહેવાય છે અને રાષ્ટ્ર (દેશ)ને બાહ્ય શરીર કહ્યું છે. રાજાને રાષ્ટ્રનો આધાર છે અને રાષ્ટ્રને રાજાનો આધાર છે, આમ અન્યોન્યને અન્યાયનો આધાર છે, તેથી રાજાને અને રાષ્ટ્રને બન્નેને એક જ માનવામાં આવ્યું છે. ૨**

ભાવાર્થ –બાહ્ય અને આભ્યતર એમ બે પ્રકારનુ રાજ્ય છે. તેમા રાજાનુ શરીર એ આભ્યતર રાજ્ય કહેવાય છે અને દેશ બાહ્ય રાજ્ય કહેવાય છે. રાજાને તે બન્નેની રક્ષા કરવાની જરૂર છે કારણ કે તે અન્યોન્યને આધારે રહેલા છે એકના અભાવે બીજાનો પણ નાશ થઈ જાય છે. આમ પરસ્પર ગાઢ સંબધ હોવાથી એક રાજ્યમા જ તે બન્નેનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે.

**राज्याङ्गानां तु सर्वेषां राष्ट्राद् भवति सम्भवः ।**
**तस्मात् सर्वप्रयत्नेन राजा राष्ट्रं सं[illegible] ॥ ३ ॥**

**રાજ્યના સર્વ અંગોની ઉત્પત્તિ રાષ્ટ્રથી (દેશથી) થાય છે. માટે રાજાએ સર્વ પ્રકારના યત્નથી પોતાના દેશની સારી રીતે ઉન્નતિ કરવી. ૩**

ભાવાર્થ.—જો દેશ સારી સ્થિતિમાં હોય છે તો તેથી રાજ્યની તીજોરી તર થાય છે, સૈનામાં વધારો કરી શકાય છે, વિદ્વાન્ મંત્રીઓ રાખી શકાય છે અને મજબૂત કિલ્લાઓ બાંધી શકાય છે. આ સર્વનો આધાર દેશની આબાદી ઉપર છે. માટે રાજાએ કાળજીપૂર્વક પોતાના દેશની રક્ષા અવશ્ય કરવી જોઈએ ૩

**लोकानुग्रहमान्विच्छन् शरीरमनुपालयेत् ।**
**राज्ञः संरक्षणं धर्मः शरीरं धर्मसाधनम् ॥ ४ ॥**

**રાજાએ પ્રજાના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના શરીરની રક્ષા કરવી. અને દેશનું સંરક્ષણ કરવું આ રાજાનો ધર્મ છે અને શરીર એ ધર્મનું સાધન છે. ૪**

ભાવાર્થ —શરીર હોય તો જ ધર્મ સાધી શકાય છે, માટે રાજાએ પ્રથમ પોતાના દ્રોહીથી પોતાના શરીરનુ રક્ષણ કરવુ અને તે પછી ચોર વગેરેનો નાશ કરીને દેશનુ રક્ષણ કરીને પોતાનો ધર્મ બજાવવો. આ પ્રકરણનુ નામ કામંદકે कटकशोधन એટલે રાજાના પોતાના તથા દેશના દ્રોહીઓનુ શોધન એવું રાખ્યુ છે, અને આમા રાજાને કંટકશોધન કરવામાટે ઉપદેશ આપ્યો છે. ૪

**धर्म्यामारेभिरे हिंसां विकल्पा महीभुजः ।**
**तस्मादसाधून् धर्माय निघ्नन् दोषैर्न लिप्यते ॥ ५ ॥**

**ઋષિસમાન રાજાઓ ધર્મની રક્ષાકરવામાટે (પૂર્વે) હિંસા કરતા હતા. માટે ધર્મને માટે દુષ્ટોને મારવાથી રાજાને દોષ લાગતો નથી. ૫**

ભાવાર્થ.—જેમ મહર્ષિઓ જગતના અભ્યુદય માટે યજ્ઞો કરતા અને તેમા પશુનુ આલભન કરતા હતા છતા તેઓને પાતક લાગતું ન હતું. તે પ્રમાણે જ પ્રાચીન રાજર્ષિઓ પણ રાજ્યની રક્ષા કરવા માટે ચોર વગેરેનો

નાશ કરતા હતા, પરંતુ તેથી તેઓને પાપ લાગતું ન હતું. કારણ કે તેઓ પ્રજાપાલનરૂપી ધર્મને માટે દુષ્ટોની હિંસા કરતા હતા. માટે રાજાઓને પોતાની પ્રજાનાં રક્ષણમાટે દુષ્ટોને શિક્ષા કરવાથી દોષ લાગતો નથી. ૫

धर्मसंरक्षणपरो धर्मायार्थं विव_येत् ।
ये ये प्रजाः प्रबाधेरन् तांस्तान् शिष्यान्महीपतिः ॥ ६ ।

રાજાએ ધર્મની રક્ષા કરવામાં પરાયણ રહેવું, યાગાદિક ધર્મ કરવા માટે અર્થમાં વધારો કરવો અને જે જે દુષ્ટ પુરુષો પ્રજાને દુઃખ દે, તે તે દુષ્ટોને મહીપતિએ શિક્ષા કરવી. ૬

यमार्याः ि्यमाणं हि ंसन्त्यागमवादि्ः ।
स धर्मो यं विग न्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥ ७ ॥

વેદ તથા શાસ્ત્ર જાણનારા આર્ય પુરુષો જે કર્મનાં વખાણ કરે તેને ધર્મ જાણવો અને જેની નિંદા કરે, તેને અધર્મ કહેવામ આવે છે. ૭

ભાવાર્થ –શિષ્ટોની રક્ષા કરવી, આ ધર્મ છે, પરતુ દુષ્ટોને દડ દેવે એ અધર્મ કેમ નહિ? આવી કોઇને શકા થાય તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ધર્મના અને અધર્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોએ કર્યો છે વેદવેત્તા બ્રાહ્મણો જેમ શિષ્ટના રક્ષણને ધર્મ કહે છે, તેમ જ દુષ્ટના દડને પણ ધર્મ જ કહે છે કારણ કે દુષ્ટને દડ કરવાથી દેશમા ધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને અધર્મ દૂર થાય છે. ૭

धर्माधर्मौ विजान- हि शासनेऽभिरतः सताम् ।
प्रजा रक्षेन्नृपः साधु हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ ८ ॥

રાજાએ ધર્મનું તથા અધર્મનું સ્વરૂપ જાણવું, સત્પુરુષોના ઉપદેશ ઉપર પ્રીતિ રાખવી, પ્રજાની સારી રીતે રક્ષા કરવી અને શત્રુઓનો નાશ કરવો. ૮

राज्योपघातं कुर्वीरन् ये पापा राजवल्लभाः ।
एकैकशः संहता वा तान् दूष्यान् परिचक्षते ॥ ९ ॥

**જે પાપી પુરુષો પાપ કર્મ કરવા પહેલાં રાજાને પ્રિય હોય, તેમાંનો એક પુરુષ અથવા તો તે સર્વે એકઠા મળીને રાજ્યનો નાશ કરે તો તેઓને નીતિશાસ્ત્ર જાણનારાઓ દૂષ્ય (શિક્ષા કરવા યોગ્ય) કહે છે. ૯**

ભાવાર્થ.–રાજાની આજુબાજુ જે પાસવાનો રહે છે, તેના ઉપર રાજાની પ્રીતિ હોય છે, પરતુ તેમાથી, જેઓ નીચ પ્રકૃતિના હોય છે તેઓ રાજાની પ્રીતિ મેળવ્યા પછી ઉદ્ધતાઇથી વર્તવા માડે છે અને રાજાની કૃપાનો દુરુપયોગ કરે છે. આવા પ્રસગમાં કોઇને શિક્ષા કરીને રાજમહેલમાથી બહાર કાઢવામા આવે છે ત્યારે તે રાજાને અને રાજ્યને કટકની પેઠે દુઃખદાયક થઈ પડે છે તેથી તેને નીતિશાસ્ત્રમા રાજ્યના કટક કહેલા છે ને રાજાએ આવા કટકોનો નાશ કરવો. ૯

**दूष्यानुपांशुदण्डेन हन्याद् राजाविलम्बितः ।**
**प्रदूष्य वा प्रकाशं हि लोकविद्वेषमागतान् ॥ १० ॥**

**રાજાએ રાજ્ય કંટકોને છૂપી રીતે શિક્ષા કરીને વિલંબ કર્યા વગર મારી નાંખવા અથવા તો તેના ઉપર દોષારોપ કરી લોકોમાં તેઓને દ્વેષપાત્ર કરીને જાહેરમાં મારી નાંખવા. ૧૦**

ભાવાર્થ –રાજ્યમા કટક થઈ પડેલા દુષ્ટોને રાજાએ ગુપ્ત રીતે મારી નાખવા, એટલે લોકોના જાણવામા ન આવે તેમ ઝેર દઇને અથવા તો શસ્ત્રથી મારી નાખવા, અથવા તો તેના ઉપર મોટા અપરાધો મૂકીને તેઓને પ્રજાના દ્વેષપાત્ર બનાવવા અને તેના ઉપર પ્રજાની અપ્રીતિ થયા પછી તેઓને જાહેરમાં મારી નાંખવા. ૧૦

**राजा रहसि दूष्यं हि दर्शनायोपमन्त्रयेत् ।**
**गूढशस्त्रा विशेयुस्तं पश्चादन्तर्ज्ञिता नराः ॥ ११ ॥**

**અથવા તો રાજાએ અપરાધીને એકાંતમાં મળવા માટે નિમંત્રણ કરવું અને તે જેવો મળવા માટે અંદર આવે કે તેની પાછળ પાછળ રાજાએ પ્રથમથી છૂપી રીતે મસલત કરી રાખેલા પુરુષોએ**

હથીઆરથી સજ્જ થઈ, હથીઆરોને છૂપાં રાખીને તેની પાછળ પાછળ રાજ્યમહેલમાં દાખલ થાવું. ૧૧

**विश्वस्ता हि विचिन्वीरन्द्वाःस्थाः कक्ष्यान्तरागतान् ।**
**ते श[illegible]णो ब्रूयुः प्रयुक्ताः स्म इति स्फुटम् ॥ १२ ॥**

શસ્ત્રધારી પુરુષો બીજી ડોઢીમાં દાખલ થાય કે પ્રથમથી તેને ઓળખનારા વિશ્વાસુ દ્વારપાળોએ તેઓની જડતી લેવા માંડવી અને પૂછવું કે તમે કોણ છો અને કયાં જાઓ છો? એટલે પેલા શસ્ત્રધારી પુરુષોએ સ્ફુટ રીતે કહેવું કે, અમને દુષ્ટોએ રાજાને મારી નાંખવા માટે મોકલ્યા છે. ૧૨

**इत्यादि दूष्यान् सन्दूष्य प्रजानामभिवृद्धये ।**
**विनयञ्छ्रियमुत्कर्षं राजा शल्यं समुद्धरेत् ॥ १३ ॥**

આવી રીતે રાજ્યના અપરાધીઓ ઉપર સારી પેઠે દોષારોપ કરીને પ્રજાની અભિવૃદ્ધિને અર્થે, રાજ્યના શલ્યનો ઉદ્ધાર કરવો અને પોતાની તથા પ્રજાની લક્ષ્મીનો અનેક પ્રકારે ઉત્કર્ષ કરવો. ૧૩

ભાવાર્થ –રાજ્યના અપરાધીઓનો અપરાધ જાહેરમા જ્યા સુધી ન આવે ત્યા સુધી તેઓને મારવાથી પ્રજામા અન્યાય કર્યો ગણાય છે માટે રાજાએ કેટલાએક પુરુષોને જાહેરમા પોતાના શત્રુઓ અને અપરાધીના પક્ષના બનાવવા અને પછી અપરાધીને મળવા માટે રાજમહેલમા બોલાવવો. તે સમયે તેઓને પણ તેની પાછળ પાછળ હથીઆર છૂપાવીને આવવાનું કહેવુ અને પછી તેઓ જેવા રાજમહેલમા દાખલ થાય કે તેઓને પ્રશ્ન પૂછવો કે, તમે અહી શા માટે આવ્યા છો, એટલે તેઓએ સ્ફૂટ રીતે કહી દેવુ કે, અમે અમુક પુરુષના કહેવાથી રાજાને મારવા માટે આવ્યા છીએ. આ રીતે રાજ્યકટક ઉપર રાજાને મારવાનો આરોપ મૂકયા પછી રાજાએ તેઓને જાહેરમા રાજ્યદ્રોહી ઠરાવીને મારી નાખવા. રાજ્યકંટકો એટલે રાજ્યદ્રોહી દેશમા એક શલ્ય સમાન છે. તેઓનો ઉદ્ધાર કર્યા વિના રાજા ને પ્રજા બન્ને જંપીને બેસતા નથી, તેમ તેઓની આર્થિક ઉન્નતિ પણ થાતી નથી. ૧૩

**यथा बीजाङ्कुरः सूक्ष्मः परिपुष्टोऽभिरक्षितः ।**
**काले फलाय भवति साधु तद्वदियं प्रजा ॥ १४ ॥**

જેમ એક બીજમાંથી અંકુર ફૂટે છે, તે સૂક્ષ્મ હોય છે, પાણી રેડીને તેનું સંપૂર્ણ રીતે પોષણ કરવામાં આવે છે તથા તેનું ચોતરફથી રક્ષણ કરવામાં આવે છે તો તે સમય ઉપર સારી રીતે ફળ આપે છે. તે પ્રમાણે જ રાજા જો પ્રજાનું સંપૂર્ણ રીતે પોષણ કરે છે અને દુષ્ટોથી તેનું ચોતરફથી રક્ષણ કરે છે તો આ પ્રજા પણ વૃદ્ધિ પામીને સમય ઉપર રાજાને સારી રીતે લાભકારક થઈ પડે છે. ૧૪

**उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते ।**
**तस्माद् यथार्हतो दण्डं नयेत् पक्षमनाश्रितः ॥ १५ ॥**

રાજા જો પ્રજાને તીક્ષ્ણ દંડ કરે છે તો પ્રજા રાજાના તરફ ઉદ્વિગ્ન થાય છે અને મૃદુ દંડ કરવાથી પ્રજા રાજાનો પરાભવ કરે છે. માટે રાજાએ કોઈનો પણ પક્ષ નહિ કરતાં અપરાધના પ્રમાણમાં અપરાધીને દંડ કરવો. (શિક્ષા કરવી.) ૧૫

ભાવાર્થ –કંટકશોધન નામનુ પ્રકરણ પૂર્ણ કરતા કામંદક આ શ્લોકમા ફરીથી રાજાને ઉપદેશ કરે છે કે, રાજાએ કોઈનો પણ પક્ષ કરવો નહિ એટલે અમુક મારો સ્નેહી છે અને અમુક શત્રુ છે, આવો ભાવ દૂર કરીને અપરાધીને તેના અપરાધના પ્રમાણમા જ શિક્ષા કરવી. પરંતુ તે શિક્ષા તીક્ષ્ણ પણ ન કરવી તેમ મૃદુ પણ ન કરવી. કારણ કે તીક્ષ્ણ શિક્ષા કરવાથી પ્રજાનો રાજાના તરફ અણગમો થાય છે અને મૃદુ શિક્ષા કરવાથી પ્રજા રાજાના કબ્જામા રહેતી નથી. માટે રાજાએ અપરાધીના અપરાધની યોગ્યતા જોઈને યોગ્ય શિક્ષા કરવી ૧૫

ઇતિ કંટકશોધન નામનુ પ્રકરણ ૯ મુ સપૂર્ણ

ઇતિ કામંદકીય નીતિસારમા 'કંટકશોધન' નામનો સર્ગ ૬ ઠો સમાપ્ત

૧૧

## સર્ગ ૭ મો–પ્રકરણ ૧૦ મું

### રાજકુમારનું રક્ષણ

**प्रजात्मश्रेयसे राजा कुर्वीतात्मजरक्षणम् ।**
**लोलुभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः ॥ १ ॥**

**રાજાએ પ્રજાના કલ્યાણને માટે તથા પોતાના કલ્યાણને માટે પોતાના કુમારોનું રક્ષણ કરવું અર્થાત્ સદુપદેશ આપીને પોતાના વશમા રાખવા. જો રાજકુમારોને વશમાં રાખવામાં આવતા નથી તો તેઓ રાજધનના અત્યંત લોભી થઇને રાજાને મારી નાંખે છે. ૧**

ભાવાર્થ –રાજકુમારો, રાજરાણીઓ, મત્રીઓ, તેના શત્રુઓ, સામતો અને વનમા ફરનારા લોકો રાજ્યના તથા ધનના લોભને લીધે રાજાને મારી નાખે છે આ વાત આપણે ઇતિહાસ ઉપરથી જાણીએ છીએ, માટે રાજાએ પોતાના રાજપુત્રોને ધર્મશાસ્ત્રની કેળવણી આપીને ધર્મનિષ્ઠ, વિનયી, દયાળુ અને અધર્મ કરતા ડરે તેવા કરવાની ખાસ જરૂર છે. નહિતર ઉદ્ધત રાજકુમારો રાજ્યના લોભથી રાજાને મારી નાખે છે ૧

**राजपुत्रा मदोन्मत्ता गजा इव निरङ्कुशाः ।**
**भ्रातरं वापि निघ्नन्ति पितरं वाभिमानिनः ॥ २ ॥**

**રાજપુત્રો (રાજકુમારો) ના ઉપર જો અંકુશ રાખવામા આવતો નથી તો તેઓ હાથીની પેઠે મદોન્મત્ત થઈ જાય છે અને અભિમાની બની જઇને પોતાના ભાઇને અથવા તો પોતાના પિતાને પણ મારી નાખે છે. ૨**

ભાવાર્થ –હાથીના ઉપર જેમ અકુશધારી માવત હોય તો જ હાથી શાત રહે છે પરતુ અંકુશ વગરનો હાથી જેમ મદોન્મત્ત થઈ જાય છે, તેમ જ રાજપુત્રોના ઉપર પણ રાજાએ અકુશ રાખવો, નહિ તો તેઓ પણ મદથી ઉન્મત્ત થઈ જાય છે અને ઉન્મત્ત થયા પછી તે ભાઇનો અથવા તો પિતાનો પણ નાશ કરે છે. ૨

राजपुत्रैर्मदोन्मत्तैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः ।
दुःखेन रक्ष्यते राज्यं व्याघ्राघ्रातमिवामिषं ॥ ३ ॥

જેમ એક વાઘે એકવાર માંસને સુંઘી લીધું હોય તો પછી તેનાથી જેમ માંસની રક્ષા કરવી દુઃખકારક થઈ પડે છે, તેમજ મદોન્મત્ત રાજકુમારો અનેક ઉપાયોથી રાજ્ય લેવાની ઇચ્છા કરે છે તો પછી રાજ્યની રક્ષા કરવી દુઃખકારક થઈ પડે છે. ૩

रक्ष्यमाणा यदिच्छिद्रं कथञ्चित् प्राप्नुवन्ति ते ।
सिंहशावा इव घ्नन्ति रक्षितारमसंशयम् ॥ ४ ॥

રાજકુમારોને સારી રીતે તાબામાં રાખ્યા હોય, તો પણ જો તેઓનો કોઈ પણ લાગ ફાવે છે તો તેઓ સિંહના બચ્ચાંઓ જેમ પોતાના પાલકને ફાડી ખાય છે, તેમ રાજાને અવશ્ય મારી નાખે છે. ૪

विनयोपग्रहान् भूत्यै कुर्वीत नृपतिः सुतान् ।
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विनश्यति ॥ ५ ॥

માટે રાજાએ પોતાનાં તથા પોતાની પ્રજાનાં કલ્યાણને માટે પોતાના કુમારોને સત્પુરુષોદ્વારા વિનયી બનાવવા. જે રાજાના કુળમાં કુમારો અવિવેકી (ઉદ્ધત) હોય છે, તે રાજાનું કુળ ઝટ વિનાશ પામે છે. ૫

ભાવાર્થ—આ શ્લોકમા રાજકુમારોને વિદ્યા ભણાવીને વિનયી કરવાની વાત કહી છે રાજકુમારો વિનયી થવાથી રાજાને અને પ્રજાને બન્નેને લાભ થાય છે પરતુ ઉદ્ધત રાજકુમાર રાજાને અને પ્રજાને બન્નેને દુ ખી કરે છે જેમ ધનના લોભથી રાજાનો નાશ કરે છે તેમ વિષયી હોવાથી પ્રજાની વહુ દીકરીની લાજ પણ લુટે છે માટે કામદક આ શ્લોકના ઉત્તર ચરણુમાં લખે છે કે, મૂર્ખ અને ઉદ્ધત રાજકુમારો રાજાના કુળનો સહાર કરે છે. ઘણાજ વિષયી રાજકુમારોની ઉદ્ધતાઇને લીધે તેમના પૂર્વજોને

ઘણુ જ દુ:ખ ભોગવવુ પડ્યુ છે, આ વાત સૌ કોઇના જાણવામા છે કેટલાએક ઉદ્ધત રાજકુમારોને લીધે તેના પૂર્વજોના રાજ્યપાટ પાયમાલ થઈ ગયા છે. યાદવ કુમારોની ઉદ્ધતાઇથી આખા યાદવવશનો નાશ થયો હતો, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ૫

**विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ।**
**दुष्टं गजमिवोद्वृत्तं कुर्वीत सुखबन्धनम् ॥ ६ ॥**

માટે રાજાએ પોતાનો ઔરસ (પોતાની પરણેતર રાણીમાથી પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલો) રાજકુમાર વિનયી હોય તો તેનો યુવરાજના પદ ઉપર અભિષેક કરવો (યુવરાજ સ્થાપવો). પરતુ પોતાનો ઔરસ પુત્ર પણ દુષ્ટ અને હાથીની પેઠે ઉદ્ધત હોય તો તેને આજીવિકા આપીને પોતાના તાબામાં રાખવો (યુવરાજ કરવો નહિ). ૬

ભાવાર્થ –વિનયી કુમારને રાજાએ યુવરાજ બનાવવો, પરતુ ઉદ્ધત રાજકુમારને યુવરાજ બનાવવો નહિ તેમ તેને રાજ્યમાથી કાઢી પણ મૂકવો નહિ, પરતુ તેને ગામ ગરાસ આપીને પોતાની પાસે રાખવો, કે જેથી તે રાજકુમાર શત્રુ રાજાઓને મળી શકે નહિ અને પોતાના પિતાનો દ્રોહ કરી શકે નહિ ૬

**राजपुत्रः परित्यागं सुदुर्वृत्तोऽपि नार्हति ।**
**क्लिश्यमानः स पितरं परमाश्रित्य हन्ति हि ॥ ७ ॥**

રાજકુમાર અત્યત દુરાચારી હોય તો પણ રાજાએ તેને તજી દેવો યોગ્ય નથી જો તેને તજી દેવામાં આવે છે તો તે આજીવિકા વગેરેથી દુ:ખી થવાથી શત્રુ રાજાનો આશ્રય કરીને પોતાના પિતાનો નાશ કરે છે. ૭

**व्यसने सज्जमानं हि क्लेशयेद् व्यसनाश्रयैः ।**
**तथा च क्लेशयेदेनं यथा स्यात् पितृगोचरः ॥ ८ ॥**

**રાજકુમાર વ્યસનોથી બંધાઈ ગયો હોય તો રાજાએ વ્યસનોમાં રહેલાં દુઃખોથી એ કુમારને એવો તો દુઃખી કરવો કે, જેથી તે પોતાના પિતાને વશ થાય. ૮**

ભાવાર્થ–રાજકુમારને મૃગયા કરવાનુ અત્યત વ્યસન લાગ્યુ હોય તો તેને જગલમા સિહ વાઘ વગેરેથી ઘેરી લઇને એવો તો દુ ખી કરવો કે, જેથી તે મૃગયા રમવાનુ છોડી દે. જુગારના વ્યસનમા પડ્યો હોય તો તેને બનાવટી જુગારીઓની સાથે જુગાર રમાડીને ઘણોજ હેરાન કરવો અને કરજદાર કરી મૂકવો. તેના ઉપર દેણુ થાય અને તે ન આપી શકે ત્યારે પેલા જુગારીઓ તેને કડવા શબ્દો કહીને તેનુ અપમાન કરે કે, જેથી તે પોતાનુ દેણુ પતાવવા માટે રાજાને શરણે જાય. મદિરાના વ્યસનમા આસક્ત થયો હોય તો તેને ભયકર અને ઝેરી માદક પીણા પાઇને એવો તો ઉન્મત્ત બનાવી દેવો કે, તે ફરીને મદિરા પીવાનુ નામ પણ ન લે પરસ્ત્રીમા લપટ થયો હોય તો એક ઉજ્જડ ઘરમા હલકી જાતની સ્ત્રીઓની સાથે પૂરીને સારી પેઠે દુ ખી કરવો કે જેથી તે ફરીને પરસ્ત્રીની સાથે વ્યભિચાર કરવાની ઇચ્છાજ કરે નહિ. આ રીતે જે જે વ્યસનમા રાજકુમાર પડ્યો હોય, તે તે વ્યસનના દુ ખથી રાજકુમારને દુ ખી કરવો, કે જેથી તે વ્યસનને છોડી દઇને રાજાને વશ થાય. ૮

રાજકુમારનુ રક્ષણ એ નામનું પ્રકરણ ૧૦ મુ સમાપ્ત

## સર્ગ ૭ મો–પ્રકરણ ૧૧ મું.

### આત્મરક્ષણ

**यानै शय्यासने भोजे पाने वस्त्रे विभूषणे ।**
**सर्वत्रैवाप्रमत्तः सन् बुध्येत विषदूषितम् ॥ ९ ॥**

**મીયાના, પાલખી વગેરે યાનો, વાહનો, શય્યા, સિંહાસન વગેરે આસનો, ભોજન, પીવાનું પાણી, પહેરવાનાં તથા ઓઢવાનાં વસ્ત્રો,**

**અને આભૂષણો, આ સર્વ પદાર્થો ઝેરથી દૂષિત થયેલા છે કે કેમ, તેની રાજાએ સાવધાન થઇને નિત્ય તપાસ કરવી. ૯**

ભાવાર્થ –આ પ્રકરણનુ આત્મરક્ષણ નામ છે. આ પ્રકરણમા શત્રુ-ઓની પ્રેરણાથી રાજાના ખાનગી સેવકો રાજાના વાહનાદિકમા ઝેર નાખીને પોતાનો નાશ ન કરે, (તેને માટે રાજાએ સાવધાન થઈ, પ્રત્યેક પદાર્થોની તપાસ કર્યા પછી તેનો ઉપયોગ કરવા વિશે કહેવામા આવશે ૯

**विषघ्नैरुदकैः स्नातो विषघ्नमणिभूषणः ।**
**परीक्षितं समश्नीयाज्जाङ्गलीविद्भिषग्वृतः ॥ १० ॥**

**પાણીમાં ઝેરનો નાશ કરનારી ઔષધિઓ નાંખીને તે જળથી રાજાએ સ્નાન કરવું, ઝેરનો નાશ કરનારા હીરા મોતી વગેરેની માળાઓ પહેરવી અને વિષવિદ્યા ( ઝેરની વિદ્યા)ને જાણનારા વૈદ્યોની પાસે અન્નની પરીક્ષા કરાવીને અન્નનું ભોજન કરવું. ૧૦**

ભાવાર્થ –રાજાને મારી નાખવાને માટે નાહાવાના પાણીમા, વાહ-નોમા અને ભોજનાદિકમા તેના શત્રુઓ ઝેરનો ઉપયોગ કરે છે. માટે રાજાએ ઝેરનો નાશ કરનારી ઔષધિઓ પાણીમા નાખીને તે પાણીથી સ્નાન કરવુ શ્વેતપુષ્કર, પુષ્પવૃત વગેરે ઔષધિઓ ઝેરનો નાશ કરનારી છે તેમ મોતી, હીરા, ગરુડોદ્ગાર, મણિ વગેરે જે જે ઝેરનો નાશ કરનારા મણિઓ હોય, તેની માળા પણ રાજાએ પહેરવી રત્નશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે —

" रचितो गरुडोद्गारमणिर्यस्य विभूषणम् ।
स्थावरं जगमं तस्य विषं निर्विषता व्रजेत् ॥

ગરુડોદ્ગાર નામના મણિને ઘરેણામા જડાવીને જે કંઠમા પહેરે છે તેને સ્થાવર તથા જગમ કોઈ પણ વિષ નુકસાન કરતુ નથી," તથા વિષ-વિદ્યામા પ્રવીણ એવા વૈદ્યોની પાસે પોતાના ભોજનની પરીક્ષા કરાવીને પછી રાજાએ ભોજન કરવુ અને ભોજન કરતી વખતે વિષવિદ્યા જાણ-નારા વૈદ્યોને પોતાની પાસે રાખવા. ૧૦

भृङ्गराजः शुकश्चैव शारिका चेति पक्षिणः ।
क्रोशन्ति भृशमुद्विग्ना विषपन्नगदर्शनात् ॥ ११ ॥

ભૃગરાજ (ભમરો), પોપટ અને સારિકા, આ ત્રણ પક્ષીઓ પાસે ઝેરની પરીક્ષા કરાવવી. આ ત્રણ પક્ષીઓ ઝેરને તથા સર્પને જોઇને અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈ જાય છે અને આક્રંદ કરવા માંડે છે. ૧૧

चकोरस्य विरज्येते नयने विषदर्शनात् ।
सुव्यक्तं माद्यति क्रौञ्चो म्रियते मत्तकोकिलः ॥ १२ ॥

ઝેર જોઇને ચકોર પક્ષીની બન્ને રાતી આંખો ઝાંખી પડી જાય છે, ક્રૌંચ પક્ષી ઝેર જોઇને મદિરામત્તની પેઠે પ્રસિદ્ધ રીતે ઉન્મત્ત થઈ જાય છે, કોયલ ઝેરને જોઇને મદમત્ત થઇને મરણ પામે છે. ૧૨

जीवञ्जीवस्य च ग्लानिर्जायते विषदर्शनात् ।
तेषामन्यतमेनापि समश्नीयात् परीक्षितम् ॥ १३ ॥

જીવંજીવક પક્ષી ઝેરને જોઇને ખિન્ન થઈ જાય છે. ઉપર કહેલા પક્ષીઓમાંથી હર એક પક્ષીની પાસે અન્નની પરીક્ષા કરાવ્યા પછી રાજાએ ભોજન કરવું. ૧૩

मयूरपृषतोत्सर्गान्न भवन्ति भुजङ्गमाः ।
तस्मान्मयूरपृषतौ भवने नित्यमुत्सृजेत् ॥ १४ ॥

મોર તથા પૃષત નામનો મૃગ સર્પનું ભક્ષણ કરે છે, માટે મોરને તથા પૃષતને છૂટા મૂકવાથી સર્પો નાસી જાય છે, એટલા માટે રાજાએ પોતાના મહેલમા નિત્ય મોરને તથા પૃષતને ફરતા રાખવા. ૧૪

ભાવાર્થ —રાજાએ ઉપર કહેલા પક્ષીઓ પાસે ઝેરની પરીક્ષા કરાવવા માટે પોતાના મહેલમા રાખવા અને નિત્ય તેઓની પાસે ઝેરની પરીક્ષા કરાવવી પૂર્વે રાજાઓ આ પ્રમાણે પક્ષીઓની પાસે ઝેરની પરીક્ષા કરાવતા હતા, તે વાત કામદકે આ શ્લોકમા લખી છે. ૧૪

**भोज्यमन्नं परीक्षार्थं प्रदद्यात् पूर्वमग्नये ।**
**वयोभ्यश्च ततो दद्यात् तत्र लिङ्गानि लक्षयेत् ॥ १५ ॥**

ભોજન કર્યા પહેલા રાજાએ ઝેરની પરીક્ષા કરવા માટે ભોજનમાંથી કેટલાએક કોળિયા પ્રથમ અગ્નિમાં નાંખવા અને તે પછી કેટલાએક કોળિયા પક્ષીઓને નાંખવા અને પછી તેનાં ચિહ્નો જોવાં. ૧૫

**धूमार्चिर्नीलता वह्नेः शब्दस्फोटश्च जायते ।**
**अन्नेन विषदिग्धेन वयसां मरणं भवेत् ॥ १६ ॥**

અગ્નિમા ઝેરી અન્ન પડ્યા પછી અગ્નિનો ધૂમાડો તથા જ્વાળા ગળીના રગ સરખા થઈ જાય છે, ફટાકીયાના જેવો ફટફટ અવાજ થાય છે તથા ઝેરી અન્નના ભક્ષણથી પક્ષીઓ મરી જાય છે. ૧૬

**अक्लिन्नता सोदकत्वमाशु शैत्यं विवर्णता ।**
**अन्नस्य विषदिग्धस्य तथा स्निग्धत्वमेव च ॥ १७ ॥**

ઝેરવાળુ અન્ન તીવ્ર અગ્નિથી પણ ચડતું નથી, તેમાંનું પાણી તપતું નથી, ઝટ થંડુ પડી જાય છે, નિસ્તેજ થઈ જાય છે તથા મોરના કંઠના રંગ જેવુ શ્યામ રગનુ થઈ જાય છે. ૧૭

**व्यञ्जनस्याशु शुष्कत्वं क्वथनं श्यामफेनता ।**
**गन्धस्पर्शरसाश्चैव नश्यन्ति विषदूषणात् ॥ १८ ॥**

દાળ વગેરે ઝેરથી બગડી ગયાં હોય તો તેનો દેખાવ રુક્ષ લાગે છે, ઉકાળેલી હોય તેવી દેખાય છે, તેમા કાળા રગનાં ફીણ જોવામા આવે છે, તથા તેનો ગંધ, સ્પર્શ અને રસ પણ નાશ પામે છે. ૧૮

ભાવાર્થ –દાળ, કઢી વગેરે પદાર્થમા ઝેર ભેળવેલુ હોય તો તેના ઉપર કાળા રગના ફીણ અથવા તો પરપોટા જોવામા આવે છે, તેમા કોઈ

જાતનો ગંધ કે રસ પણ રહેતો નથી, દાળ ઉકાળેલા ક્વાથના જેવી જોવામા આવે છે, આને હાથથી તેનો સ્પર્શ કરતા, તેનો સ્પર્શ જણાતો નથી. ઝેર નાખવાથી દાળ વગેરેની આવી સ્થિતિ થાય છે. ૧૮

छायातिरिक्ता हीना वा द्रवे च विषदूषिते ।
दृश्यते राजिरूर्ध्वा च फेनमण्डलमेव च ॥ १९ ॥

ઓસામણ વગેરેમાં ઝેર ભેળવેલું હોય તો તેમાં જોનારા પુરુષનુ પ્રતિબિંબ કાં તો મોટું દેખાય છે અથવા તો નાનું દેખાય છે. ઉપરના ભાગમાં લાંબી રેખાઓ દેખાય છે તથા ફીણનાં મંડળો દેખાય છે. ૧૯

रसस्य नीला पयसश्च ताम्रा मद्यस्य तोयस्य च कोकिलाभा ।
श्यामा च दध्नो विषदूषितस्य मध्ये भवत्यूर्ध्वगता च रेखा ॥२०॥

શેરડી વગેરેના રસમાં ઝેર ભેળવેલું હોય તો તેના ઉપર ગળીના રંગની રેખા પડી જાય છે, દૂધમા ઝેર ભેળેલું હોય તો તેના ઉપર રાતા રંગની રેખા પડી જાય છે, મદિરા તથા જળના ઉપર કોયલના શરીરના રંગના જેવી રેખા પડે છે, દહીંમાં ઝેર ભેળવવામાં આવ્યું હોય તો તેના ઉપર શ્યામ રંગની રેખા પડે છે. ૨૦

आर्द्रस्य सर्वस्य भवेत्तु सद्यः प्रम्लानभावो विषदूषितस्य ।
उत्पक्वता क्राथविनीलता च प्रश्यामता चेति वदन्ति तज्ज्ञाः ॥२१॥

દાડિમ વગેરે લીલાં ફળમાં ઝેર ભેળવવામાં આવ્યું હોય તો તે સર્વ ફળ તુરત ઝાંખા થઈ જાય છે, સડી જાય છે, ઓગળી જાય છે, શ્યામ પડી જાય છે તથા કાળા પડી જાય છે. આમ વિષવિદ્યા જાણનારાઓ કહે છે. ૨૧

शुष्कस्य सर्वस्य विषोपदेहाद् विशीर्णता चाशु विवर्णता च ।
खरं मृदु स्यान्मृदुनः खरत्वं तदन्तिके चाल्पकजन्तुघातः ॥२२॥

શુષ્ક માંસ વગેરેમાં ઝેર ભેળવવામાં આવે છે તો તે છૂટું છૂટું થઈ જાય છે. તેનો રંગ કાળો થઈ જાય છે, મૃદુ હોય તે રુક્ષ થઈ જાય છે અને રુક્ષ હોય તે મૃદુ થઈ જાય છે, તથા ઝેરી પદાર્થની પાસે માખી વગેરે નાના પ્રાણીઓ ઉડે છે, તે તેના સ્પર્શથી તથા સુગંધાદિકથી મરણ પામે છે. ૨૨

**प्रावारास्तरणानां च श्याममण्डलकीर्णता ।**
**तन्तूनां पक्ष्मणां लोम्नां स्याद् भ्रंशश्च विषाश्रयात् ॥२३॥**

ધાબળાઓમાં તથા સુતરના બનાવેલા ઓછાડોમાં ઝેર ચોપડવાથી તેમા કાળા રંગના ધાબા પડી જાય છે, તથા ઝેર ચોપડવાથી તંતુઓમાંથી બનાવેલાં વસ્ત્રોનાં તતુઓ બળી જાય છે, પક્ષીઓના પીછામાંથી બનાવેલાં વસ્ત્રોનાં પીછાઓ તથા બકરા વગેરેના વાળના વસ્ત્રોમાંના વાળ ખરી પડે છે. ૨૩

**लोहानां च मणीनां च मलपङ्कोपदिग्धता ।**
**प्रभावस्नेहगुरुतावर्णस्पर्शवधस्तथा ॥ २४ ॥**

સુવર્ણ વગેરે ધાતુને તથા પ્રવાલ વગેરે મણિને ઝેર ચોપડવાથી નહિ પરતુ ઝેરી પાણીનો સસ્કાર આપવામા આવે તો તેનો પ્રભાવ (કાર્ય કરવાનુ સામર્થ્ય) ચકચકાટ, વજન, લાલ પીળો વગેરે રગ, તથા લીસાપણું વગેરે સ્પર્શ નાશ પામે છે. ૨૪

વિષ આપનારાનાં ચિહ્નો

**संशुष्कश्यामवक्त्रत्वं वाग्भङ्गो जृम्भणं मुहुः ।**
**स्खलनं वेपथुः स्वेदो ह्यावेशो दिग्विलोकनम् ॥ २५ ॥**

વિષ (ઝેર) દેનારાનું મુખ શુષ્ક તથા શ્યામ રગનું થઈ જાય છે, વાણીનો ભગ થાય છે એટલે તે બોલી શકતો નથી, વારવાર

અગાસાં ખાય છે, માર્ગે ચાલતાં ઠેસો ખાય છે, કંપે છે, પવનવાળા પ્રદેશમાં પણ તેના શરીર ઉપર પરસેવો થાય છે, ભાન વિનાનો થઈ જાય છે, કારણ વગર દિશાઓ તરફ (ભયની શંકાથી) જોયા કરે છે. ૨૫

**स्वकर्मणि स्वभूमौ स्यादनवस्थानमेव च ।**
**लिङ्गान्येतानि निपुणं लक्षयेद् विषदायिनाम् ॥ २६ ॥**

પોતાના કાર્યમા અસાવધ રહે છે, પોતાના ઘર વગેરેમા પણ સ્થિર થઈને બેસતો નથી. આ સર્વ ચિહ્નો પુરુષે ઝેર આપનારાઓના નિપુણતાથી જાણવાં. ૨૬

**औषधानि च सर्वाणि पानं पानीयमेव च ।**
**तत्कल्पकैः समास्वाद्य प्राश्नीयाद् भोजनानि च ॥ २७ ॥**

રાજાને મદવાડ થયો હોય અને ઔષધ ખાવાનો પ્રસગ પડે તો તેણે સર્વ જાતનાં ઔષધો, ઔષધ આપનારા વૈદ્યને પ્રથમ ખવરાવવાં અને પછી પોતે ખાવાં. સરબત વગેરે પાનકો પણ તેના બનાવનારાને પ્રથમ પાવા, પાણી પણ પ્રથમ પાનારાને પાવું અને પછી પોતે પીવું. આ રીતે પ્રત્યેક વસ્તુ તેના બનાવનારાને પ્રથમ ખવરાવવી અને પછી પોતે ખાવી. તેમ જ ભોજનો પણ પ્રથમ રાંધનારાઓને ખવરાવવા અને પછી પોતે ખાવાં. ૨૭

**प्रसाधनादि यत्किञ्चित् तत् सर्वं परिचारकाः ।**
**उपनिन्युर्नरेन्द्राय सुपरीक्षितमुद्रितम् ॥ २८ ॥**

અજન, આંજણ આજવાની શલાકા, વગેરે જે કંઈ પ્રસાધન વસ્તુ હોય, તે સર્વની સારી રીતે પરીક્ષા કરીને તેના ઉપર છાપ મારી હોય, તે પરિચારકોએ રાજાની પાસે હાજર કરવી. ૨૮

ભાવાર્થ –રાજાને આખ આજવાની શલાકા, અજન, કેશ ઉતારવાનો સજૈયો, વાળ કાપવાની કાતર, નખ ઉતારવાની નરેણી, મુખ જોવાનો અ-રીસો, વગેરે સર્વ પદાર્થોની સારી રીતે પરીક્ષા કરી તેના ઉપર મુદ્રા મારીને રાજમહેલમા રહેનારા પુરુષોએ પોતાની પાસે રાખવા અને તે તે કાર્ય કરનારા પરિચારક પુરુષોએ રાજાની પાસે તે હાજર કરવા. ૨૮

**परस्मादागतं यच्च तत्तत् सर्वं परीक्षयेत् ।**
**स्वेभ्यः परेभ्यश्च तदा रक्ष्यो राजा हि रक्षिता ॥ २९ ॥**

સામતને ઘેરથી અથવા તો શત્રુને ઘેરથી જે જે પદાર્થો આવે, તે તે સર્વ પદાર્થની પરીક્ષા કરીને તેનો ઉપયોગ કરવો. કારણ કે રાજાની પોતાના મનુષ્યોથી તથા બહારના મનુષ્યોથી રક્ષા કરવાની જરૂર છે. કારણ કે રાજા જગતનો રક્ષક છે ૨૯

ભાવાર્થ –રાજા સર્વ મનુષ્યોનો પાલક છે, માટે સેવકોએ રાજાની અવસ્ય રક્ષા કરવી જોઇએ, એ વાત ઉપરના શ્લોકોમા દર્શાવી છે ૨૯

**यानवाहनमारोहेद् ज्ञातं ज्ञातोपपादितम् ।**
**अविज्ञातेन हि पथा सङ्कटेन च न व्रजेत् ॥ ३० ॥**

રાજાએ પોતાના વિશ્વાસુ મનુષ્યે આણેલા અને પોતાના જાણીતા પાલખી મીયાના વગેરે તથા હાથી ઘોડા વગેરે વાહન ઉપર બેસવું, અને જાણીતા તથા પહોળા માર્ગે થઇને જવું પરતુ અજાણ્યે માર્ગે તથા સાંકડા ગલીગુચીવાળા માર્ગે જવું નહિ. ૩૦

**वीक्षितादुष्टकर्माणमाप्तं वंशक्रमागतम् ।**
**संविभक्तं च कुर्वीत जनमासन्नवर्त्तिनम् ॥ ३१ ॥**

જેનાં કર્મ વિશ્વાસપાત્ર જોવામાં આવે, જે વિશ્વાસપાત્ર હોય અને જે વશપરંપરાથી ઉતરી આવ્યો હોય, એવા પુરુષને આજીવિકા કરી આપીને પોતાની સેવામા રાખવો. ૩૧

अधार्मिकांश्च क्रूरांश्च दृष्टदोषान् निराकृतान् ।
परेभ्योऽभ्यागतांश्चैव दूरादेतान् समाचर ॥ ३२ ॥

પરતુ જે પુરુષો અધર્મિષ્ઠ હોય, જે ક્રૂર સ્વભાવના હોય, જેના દોષ જાણવામાં આવ્યા હોય, દાન વખતે તથા સન્માન સમયે જેઓનું અપમાન કરવામાં આવ્યું હોય તથા જે શત્રુઓની પાસેથી આવ્યા હોય, એવાને પોતાની પાસે સેવામાં રાખવા નહિ. ૩૨

महावातपरिभ्रान्तां परीतानाप्तनाविकाम् ।
अन्यनाप्रतिब[illegible]ां वा नोपेयान्नावमातुरा: ॥ ३३ ॥

જે વહાણ મોટા પવનના ઝપાટાથી હાલકલોલક થતું હોય, જે અજાણ્યા ખારવાઓથી ભરપૂર હોય, જેને બીજા વહાણની સાથે બાંધવામાં આવ્યું હોય તથા જે વહાણ જૂનું હોય તેવા વહાણમાં રાજાએ બેસવું નહિ. ૩૩

ભાવાર્થ —જે વહાણ પવનના મારાથી ડોલતું હોય તેવા વહાણમા બેસવાથી ફેર ચઢે છે, અથવા તો વખતપર તેવુ વહાણ ડૂબાડી પણ દે છે જે વહાણના ખારવાઓ વિશ્વાસુ ન હોય તેવા વહાણમા બેસવાથી વખતપર દગો થવાનો સભવ રહે છે જે વહાણને બીજા વહાણની સાથે બાધ્યુ હોય તેવા વહાણમા બેસવુ, એ પણ એક સાહસ કર્મ કરવા સમાન છે. કારણ કે પોતાને જે વહાણમા બેસવાનુ હોય તે વહાણનો આધાર બીજા વહાણના ઉપર હોય છે. તેમ જ જૂનુ વહાણ મોજાના મારથી વખત ઉપર ભાગી જાય છે. માટે તેમા બેસવુ, એ પણ એક જાતનુ જોખમ ખેડવા જેવુ છે, માટે રાજાએ દરિયામા કે સરોવરમા વહાણમા બેસીને ફરવા જવુ હોય તો આ શ્લોકમા વર્ણવેલા વહાણમા કદી પણ બેસવુ નહિ. ૩૩

परितापिषु वासरेषु पश्यंस्तटलेखान्तिकमा[illegible] सन्यचक्रः ।
सुविशोधितमीननक्रजालं व्यवगाहेत जलं सुहृत्ससमेतः ॥ ३४ ॥

રાજાને સંતાપ ઉપજાવનારા ગ્રીષ્મ ઋતુના દિવસોમાં જળક્રીડા કરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેણે જળાશયમાંથી માછલાં તથા ઝુંડોને બહાર કઢાવીને જળાશયને સારી રીતે શુદ્ધ કરાવવું, જળાશયના તીર ઉપર વિશ્વાસુ સૈન્યમડળને ઉભુ રાખવું અને જળાશયની તપાસ કરીને પછી રાજાએ નાહાવામાટે સ્નેહીઓથી વિંટાઇને તે જળમાં પ્રવેશ કરવો. ૩૪

**गहनादि विसर्जयेद् विशुद्धं बहिरुद्यानवनं समभ्युपेतः ।**
**विहरन् मधुरं वयोनुरूपैर्न च माद्येद् विषयोपभोगरागात् ॥३५॥**

રાજાને વનવિહાર કરવા જવું હોય ત્યારે વૃક્ષોથી તથા લતાઓથી ગીચ (ભરપૂર) એવા વનોમાં જવું નહિ, પરંતુ સર્પ પકડનારા પુરુષોદ્વારા પ્રથમથી જ જીવજતુ વિનાના કરાવેલાં, નગરની બહારના ઉદ્યાનમા જવું અને ત્યા સમાન વયના મિત્રોની સાથે ધીરે ધીરે વિહાર કરવો તથા વિષયોના ઉપભોગની ઇચ્છાથી પ્રમત્ત થઈ જવુ નહિ. ૩૫

**सुविनीतसुवेषपृष्ठयानः सुखगम्यामुचितां च लक्ष्यसिद्ध्यै ।**
**सुपरीक्षितरक्षितान्तसीमां लघुकोष्ठस्तु मृगाटवीमुपेयात् ॥ ३६ ॥**

રાજાએ મૃગયા કરવા જવું હોય ત્યારે પરિમિત આહાર કરવો (થોડોક ખોરાક લેવો કે જેથી દોડી શકાય) અને પછી સારી રીતે કેળવેલ અને ઉત્તમ પ્રકારના સાજથી શણગારેલા હાથી અથવા તો ઘોડા ઉપર બેસીને, ખાડાખૈયા વિનાના હોવાથી સુખથી જઈ શકાય તેવા, નિત્ય જવાથી જાણીતા, અને શીકારી પશુઓથી ભરપૂર એવા અરણ્યમાં શિકાર કરવા માટે જવું, અને તે સારી રીતે પરીક્ષા કરેલા તથા પરંપરાથી ઉતરી આવેલા સીપાઇઓ પાસે તે અરણ્યના સીમાડાની રક્ષા કરાવવી. ૩૬

कारयेद् भवनशोधनमादौ मातुरान्तिकमपि प्रविविक्षुः ।
आप्तशस्त्र- गतः प्रविशेत् तत् सङ्कटे च गहने न च तिष्ठेत् ॥३७॥

રાજાને માતાની પાસે પણ જવાની ઇચ્છા થાય તો તેણે પ્રથમ રાજમાતાના મહેલમાંથી સર્વે મનુષ્યોને બહાર કઢાવવા, અને તે પછી માતાના ઘરમાં દાખલ થવું અને તે વખતે પોતાના વિશ્વાસુ હથિયારબધ મનુષ્યોએ રાજાની પાછળ પાછળ જવું. જ્યાં માર્ગ સાકડો હોય ત્યાં અથવા તો ભયંકર માર્ગમા રાજાએ ઉભા રહેવું નહિ ૩૭

पांसूत्करोत्कर्षिणि वाति वाते संसक्तधाराजलदे च काले ।
अत्यातपे वापि तथान्धकारे स्वस्थस्तु सन् न क्वचिदभ्युपेयात्॥३८॥

જે સમયે ધૂળના ઢગને ઉરાડતો પવન વાતો હોય, જે સમયે વરસાદ ધોધબધ વરસતો હોય, જે સમયે ઘણો જ તડકો તપતો હોય અથવા તો જે વખતે ગાઢ અંધારુ હોય, તે સમયે રાજાએ શાંત થઇને બેસી રહેવું, પરતુ કોઈ પણ ઠેકાણે જવું નહિ. ૩૮

ભાવાર્થ—જો આવશ્યક કાર્ય હોય તો પવનાદિથી રક્ષણ કરનારા જાડાં વસ્ત્રો પહેરી, છત્રી વગેરે લઇને બહાર જવુ ૩૮

निर्गमे च प्रवेशे च राजमार्गे समन्ततः ।
प्रोत्सारितजनं गच्छेत् सम्यगाविष्कृतोन्नतिः ॥ ३९ ॥

રાજમાર્ગ ઉપરથી બહાર જવું હોય અથવા તો રાજમાર્ગ ઉપર થઇને રાજમહેલમાં દાખલ થવું હોય ત્યારે રાજાએ રાજમાર્ગની ચારે પાસથી મનુષ્યોને દૂર કરાવવાં, અને રાજાએ પોતાના શરીરની સુંદરતા દેખાડવા માટે શરીરને સારી રીતે ઉન્નત કરીને રાજમાર્ગે ઉપર નિકળવું, કે જેથી લોકો પોતાને જોઈ શકે. ૩૯

यात्रोत्सवसमाज_ जनसंबाधशालिनः ।
प्रदेशान् [illegible] नातिवेलं च संपतेत् ॥ ४० ॥

**દેવોની યાત્રા ભરાઈ હોય, વસંતાદિના ઉત્સવો થતા હોય, અથવા તો મનુષ્યોની સભા ભરાઈ હોય, તેવે વખતે મનુષ્યોની ભીડવાળા પ્રદેશોમાં રાજાએ દાખલ થવું નહિ. તેમ જ કવેળાએ પણ મહેલમાંથી બહાર જવું નહિ. ૪૦**

ભાવાર્થ –દેવોની યાત્રા વગેરેમા મનુષ્યોની મોટી ભીડ થઈ હોય, તેવે સમયે રાજાએ માણસોની ભીડમા દાખલ થવુ નહિ કારણ કે શત્રુઓ હંમેશા યાત્રાદિકમા મનુષ્યોના ટોળાની અદર છૂપાઇને વેર લેવા માટે ફર્યા કરે છે અને લાગ ફાવે ત્યારે પોતાના મનનુ ધાર્યું કરે છે તેમ જ પરોઢિયુ, બપોર અને સાજ આ કવેળા ગણાય છે તે સમયે પણ રાજાએ રાજમહેલમાથી બહાર નિકળવુ નહિ. ૪૦

**निषेवितो वर्षवरैः कञ्चुकोष्णीषधारिभिः ।**
**अन्तःपुरेषु विचरेत् कुब्जकैरातवामनैः ॥ ४१ ॥**

**રાજાને અંતઃપુરોમા એટલે રાણીવાસોમાં ફરવું હોય ત્યારે નાજરોએ જામા તથા પાઘડી પહેરીને રાજાની સેવામાં હાજર થાવું તથા કુબડાઓએ ભીલ જાતિના પુરુષોએ અને ઠીંગણા પુરુષોએ પણ જામા તથા પાઘડી પહેરીને રાજાની સેવામા હાજર રહેવુ અને રાજાએ અતઃપુરોમાં ફરવું. ૪૧**

**नीचैरन्तःपुरामात्याः शुचयश्चित्तवेदिनः ।**
**शस्त्राग्निविषवर्जं हि नर्मयेयुर्महीपतिम् ॥ ४२ ॥**

**વળી તે સમયે કામની પરીક્ષામાં જેઓ શુદ્ધ નિવડ્યા હોય અને રાજાના મનના અભિપ્રાયને જાણતા હોય એવા અંતઃપુરના અમાત્યોએ (ખોજાઓએ) હલકી જાતના પુરુષોની પાસે હથિયાર, અગ્નિ તથા ઝેર સિવાયની બીજી વસ્તુઓથી રમતો કરાવીને રાજાને રાજી કરવો. ૪૨**

ભાવાર્થ –રાજાની પાસે જે શસ્ત્રની, અગ્નિની અથવા તો ઝેરની રમતો કરાવવામા આવે તો વખત ઉપર શત્રુઓ તેવી રમત કરનારા લોકોને પૈસાની લાલચ આપીને ખાસ રમવાને મોકલે અને રમત કરનારાઓ રમત કરતા કરતા રાજાના શરીર ઉપર હથિયારનો ઘાવ કરે અથવા તો અગ્નિનો કે વિષનો પ્રક્ષેપ કરે તેથી રાજાનુ મૃત્યુ નિપજે માટે જનાનામા રહેનારા નાજગોએ રમનારા નટ વગેરે હલકા લોકોની પાસે નિર્દોષ રમતો કરાવીને રાજાને પ્રસન્ન કરવો ૪૨

**अन्तर्वंशिकसैन्यं हि सन्नद्धं साधुसम्मतम् ।**
**रक्षेदायुक्तकुशलमन्तःपुरगतं नृपम् ॥ ४३ ॥**

રાજા અંતઃપુરમા હોય ત્યારે અંતઃપુરની રક્ષા કરવા માટે યોજેલા અને ચારેય પ્રકારે પરીક્ષામાં સારી રીતે શુદ્ધ જણાયલા, સારી રીતે માનીતા થયેલા, શસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ એવાં સૈન્યે શસ્ત્રો ધારણ કરી, તૈયાર થઈને રાજાની રક્ષા કરવી. ૪૩

**आशीतिकाश्च पुरुषाः पञ्चाशत्काश्च योषितः ।**
**पश्येयुरवरोधानां शौचमागारिकाश्च ये ॥ ४४ ॥**

એંસી વર્ષના પુરુષોએ, પચાસ વર્ષની સ્ત્રીઓએ અને અંતઃપુરમા રહેનારા ખોજાઓએ રાણીના શુદ્ધ આચરણ ઉપર ધ્યાન રાખ્યા કરવું. ૪૪

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા જે ઉમરના પુરુષો તથા જે ઉમરની સ્ત્રીઓ કહી છે, તે પ્રૌઢબુદ્ધિના હોય છે તેથી તેઓ દુષ્ટ પુરુષોની જાળમા ફસાતા નથી તેમ બહારના પુરુષની સાથે સસર્ગ પણ કરતા નથી ગણી કદાચ કામાધીન થઇને બહારના કોઈ પણ પુરુષની સાથે લપટાય છે તો તેઓ તેને અધર્મ કરતા અટકાવે છે માટે રાજાએ આ શ્લોકમા વર્ણવેલી ઉમરના સ્ત્રી પુરુષોને રાણીઓની પાસે રાખવા જોઇએ ૪૪

**रूपाजीवाः स्त्रियः स्नाताः परिमृष्टाम्बराससः ।**
**राजानमुपतिष्ठेयुर्विशुद्धस्रग्विभूषणाः ॥ ४५ ॥**

વેશ્યાઓએ સ્નાન કરી, નવાં વસ્ત્રો પહેરી, અત્યંત શુદ્ધ એવી પુષ્પની માળા તથા આભૂષણો શરીર ઉપર ધારણ કરીને રાજાની સેવામાં હાજર થવું. ૪૫

कुहकैर्जटिलैश्चापि मुण्डैश्चाभ्यन्तरो जनः ।
संसर्गं न क्वचिद् गच्छेद् बाह्यैर्दासीजनैस्तथा ॥ ४६ ॥

રાજાના અંતઃપુરમાં રહેનારા સેવકોએ, ઈંદ્રજાળ જાણનારા પુરુષોની સાથે, જટાધારી પુરુષોની સાથે, મુંડ મુંડાવનારા મુંડીયા સાધુઓની સાથે, બહાર ફરનારા પુરુષો સાથે તેમ જ દાસીઓની સાથે કોઈ પણ દિવસ સંસર્ગ રાખવો નહિ ૪૬

ભાવાર્થ –અંતઃપુરમાં રહેનારા રાજાના સેવકો જો ઈંદ્રજાળ જાણનારા, યતિ જોગીઓની અથવા તો બહારના પુરુષો અને દાસીઓની સાથે સબંધ રાખે છે તો તેઓ વખતે શત્રુની પ્રેરણાથી અંતઃપુરમાં દાખલ થઈ જઈને રાણીને વશ કરે છે અને તેના મારફતે રાજાનો નાશ કરાવે છે અથવા તો રાણી મારફતે રાજ્યમાં ઉથલપાથલ કરાવે છે માટે જનાનામાં રહેનારા મનુષ્યોનો બહારના મનુષ્યોની સાથે વ્યવહાર કરવાનો અટકાવ કરવામાં આવ્યો છે ૪૬

निर्गच्छेत् प्रविशेच्चापि सर्वत्राभ्यन्तरो जनः ।
विज्ञातद्रव्यसञ्चारी करणेनोपलक्षितः ॥ ४७ ॥

જનાનામાં રહેનારા મનુષ્યોએ બહાર જવું હોય અથવા તો બહારથી અંદર દાખલ થવું હોય ત્યારે દ્વારપાલને જાણ કરવું. તેમ જ કોઈ વસ્તુને બહાર લઈ જવી હોય અથવા તો અંદર લાવવી હોય ત્યારે પણ દ્વારપાલને જાણ કરવું અને તેના ઉપર રાજાની મોહોર છાપ માર્યા પછી તેને બહાર લઈ જવી. ૪૭

न चानुजीविनं पश्येदकल्यं पृथिवीपतिः ।
अन्यत्रात्ययिकात् कार्यात् सर्वत्रात्ययिको गुरुः ॥ ४८ ॥

અંતઃપુરમાં રહેનારો સેવક માંદો પડે ત્યારે રાજાએ તેને મળવું

નહિ. પરંતુ તેને નહિ મળવાથી રાજાને જો મોટી હાનિ થવાની હોય તો તેને મળવું. સર્વદા હાનિકારક પ્રસંગને મોટો ગણવામાં આવે છે. ૪૮

ભાવાર્થ –રાજાએ પોતાનો સેવક બીમાર પડે ત્યારે તેને ખાસ મળવા જવુ નહિ. કારણ કે બીમાર સેવકને મળવા જવુ, એ રાજાને અમંગળ ગણ્યુ છે પરતુ કોઈ કોઈ પ્રસગે તેને ખાસ મળવાની જરૂર જણાય અને ન મળવાથી જો મોટી હાનિ થતી હોય તો રોગી સેવકને પણ મળીને કાર્યનો ખુલાસો મેળવવો. ૪૮

स्नातानुलिप्तः सुरभिः स्रग्वी रुचिरभूषणः ।
स्नातां विशुद्धवसनां पश्येद् देवीं सुभूषणाम् ॥ ४९ ॥

રાજાએ શરીર ઉપર તેલનું અભ્યગ કરીને જળથી સ્નાન કરવું, તે પછી શરીર ઉપર ચદન લગાડીને શરીરને સુગંધી કરવું, પુષ્પની માળા પહેરવી, મોતીની માળા વગેરે સુંદર આભૂષણો ધારણ કરવાં, અને પછી ધોયેલા શુદ્ધ વસ્ત્રો પહેરીને તથા સુંદર આભૂષણો ધારણ કરી, શણગાર સજીને તયાર થયેલી રાણીને મળવુ ૪૯

न च देवीगृहं गच्छेदात्मीयात् सान्निवेशनात् ।
अत्यन्तं वल्लभोऽस्मीति विस्रम्भं स्त्रीषु न व्रजेत् ॥ ५० ॥

રાજાએ પોતાના મહેલમાંથી રાણીના મહેલમાં જવુ નહિ, તેમ ‘હું રાણીને અત્યંત વહાલો છુ’ એમ માની રાણીનો અત્યંત વિશ્વાસ પણ કરવો નહિ. ૫૦

देवीगृहं गतो भ्राता भद्रसेनममारयत् ।
मातुः शय्यान्तरालीनः कारूशं चौरसः सुतः ॥ ५१ ॥

કલિંગ દેશમા ભદ્રસેન નામે એક રાજા હતો. તેની રાણીની સાથે રાજા ભદ્રસેનના ભાઈને વાતચિત થવાથી રાણી તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ. તે પછી વીરસેન રાજ્યહરણની ઇચ્છાથી રાણીના મહે- લના એક ભાગમાં છૂપાઈ રહ્યો અને કલિંગના રાજા ભદ્રસેનને મારી

નાંખ્યો હતો. તે પ્રમાણે જ કરુશ દેશના રાજાના ઔરસ પુત્રે પણ પોતાના પિતાએ બીજા પુત્રને રાજ્ય આપ્યું હતું, તે ઉપરથી કોપાયમાન થયેલી માતાની પ્રેરણાથી માતાની શય્યા નિચે છૂપાઇને પોતાના પિતાને મારી નાખ્યો હતો. ૫૧

**लाजान् विषेण संयोज्य मधुनेति विलोभ्यतम् ।**
**देवी तु काशिराजेन्द्रं निजघान रहोगतम् ॥ ५२ ॥**

કાશીરાજાની રાણીએ ભાતમા ઝેર ભેળીને એકાતમાં રહેલા રાજાને 'આ ભાતમા મધ મેળવ્યું છે' આમ કહી, રાજાને લોભાવી, તે ભાત ખવરાવીને મારી નાંખ્યો હતો. ૫૨

ભાવાર્થ –કાશીરાજાએ યુદ્ધમા પોતાની રાણીના ભાઇઓને જિતીને કેદ કર્યા હતા તે ઉપરથી રાણીને ક્રોધ ચઢ્યો હતો અને તેણે ભાતમા ઝેર ભેળીને રાજાને કહ્યુ કે, આ ભાતમા મધ મેળવ્યુ છે તમે ખાઓ, રાજાએ જેવો તે ભાત ખાધો કે તરત મરી ગયો આવી ઇતિહાસમા કથા છે ૫૨

**विषादिग्धेन सौवीरं मेखलामणिना नृपम् ।**
**नूपुरेण च वैरूप्यं जारुथ्यं दर्पणेन च ॥ ५३ ॥**

સૌવીર દેશના રાજાની રાણીએ કટિમેખલાના મણિઓ ઉપર ઝેર ચોપડીને તેનાથી રાજાને પ્રહાર કરીને સૌવીર દેશના રાજા પરતપને મારી નાખ્યો હતો, અવંતી દેશના રાજા વૈરૂપ્યની રાણીએ પોતાના પગના ઝાઝરમા ઝેર ચોપડીને તેના પ્રહારથી વૈરૂપ્ય નામના રાજાને મારી નાખ્યો હતો તથા અયોધ્યાના રાજા જારુથ્યને તેની રાણીએ અરીસા ઉપર ઝેર ચોપડી તેનાથી રાજાનુ મુખ ખરડીને રાજાને મારી નાખ્યો હતો. ૫૩

ભાવાર્થ –સૌવીર દેશના રાજાનુ નામ પરતપ હતુ તે નિત્ય રાણીને કઠોર વચનો કહ્યા કરતો હતો તેથી રાણીને ઘણો જ ક્રોધ ચઢતો હતો. એક વખતે રાણીએ પોતાની મેખલાના મણિઓ ઉપર ઝેર ચોપડ્યુ અને

પ્રણયકોપ કરીને તેનાથી રાજાને પ્રહાર કર્યો કે, શરીર ઉપર ઝેર લાગવાથી રાજા મરણ પામ્યો અને રાણીએ પોતાનું વેર વાળ્યુ

અવતીના રાજા વૈરૂપ્યને ઘણી રાણીઓ હતી તે રાણીઓએ એક રાણી ઉપર વ્યભિચારનો મિથ્યા આરોપ મૂકયો અને રાજાના તરફથી તેને મોટુ સકટ ભોગવવાનો સમય આવ્યો તે સકટ રાણીથી સહન થઈ શકયુ નહિ. તે ઉપરથી તેણે પોતાના પગના ઝાઝરોના બહારના ભાગમા ઝેર ચોપડીને તે ઝાઝરોથી રમવા લાગી, અને રમતા રમતા તેણે રાજાને ઝાઝરોનો પ્રહાર કર્યો કે, રાજા ઝેરનો સ્પર્શ થવાથી તુરત મરણ પામ્યો તે ઝેર ઘણુ જ તીક્ષ્ણ હતુ

અયોધ્યાનો રાજા જારુષ્ય પરસ્ત્રીમા લપટ હતો, તે માત્ર ઉપર ઉપરથી જ પોતાની રાણી સાથે વ્યવહાર કરતો હતો તે ઉપરથી તેની રાણીએ એક અરીસા ઉપર ઝેર ચોપડ્યુ અને રાજાની પાસે બેસી હાથમા અરીસો લઇને શણગાર સજવા લાગી અને લાગ જોઇને તે અરીસો રાજાના મુખ ઉપર નાખ્યો એટલે અરીસા ઉપર ચોપડેલુ ઝેર રાજાના મુખ ઉપર ખરડાઈ ગયુ. તેથી રાજાને રક્તવાતનો રોગ થયો રાણીએ જાણી જોઇને અરીસો નાખ્યો હતો છતા મારી ભૂલથી તે અરીસો રાજાના મુખ ઉપર પડી ગયો, આમ કહીને પોતાનો અપરાધ છૂપાવ્યો, અને રાજા રક્તવાત રોગનો ભોગ થઇને મરણ પામ્યો હતો ૫૩

वेण्यां शस्त्रं समाधाय तथा चापि विदूरथम् ।
इति वृत्तं परिहरेच्छत्रौ चापि प्रयोजयेत् ॥ ५४ ॥

વિદૂરથ રાજાની રાણીએ પોતાના કેશપાશમાં–(ચોટલાના અંબોડામા) છરી છૂપાવીને તેનાથી રાજાને મારી નાખ્યો હતો. માટે રાણીઓએ અથવા તો રાજાઓએ પોતાના સબધી ઉપર આવી રીતે વર્તવું નહિ. પરતુ શત્રુના ઉપર આવા પ્રયોગ કરવા. ૫૪

यस्य दाराः सुगुप्ताः स्युः पुरुषैराप्तकारिभिः ।
सर्वभोगान्वितं तस्य हस्ते लोकद्वयं स्थितम् ॥ ५५ ॥

**જે રાજા પોતાની રાણીઓનું પોતાના વિશ્વાસુ સેવકો મારફતે રક્ષણ કરે છે, તે રાજા આ લોકમાં સર્વ વૈભવ ભોગવે છે અને પર-લોકમાં પણ સર્વ વૈભવ ભોગવે છે. ૫૫**

ભાવાર્થ –વૃષ્ણિવંશમા વિદૂરથ નામનો એક રાજા હતો. તે વેશ્યાઓ ઉપર અત્યંત આસક્ત હતો તેણે પોતાની રાણીનુ સર્વ ધન વેશ્યાને ખવ-રાવી દીધુ અને વેશ્યાને માટે રાણીની પાસે બીજુ ધન માગવા લાગ્યો રાણીથી તે સહન થઈ શકયુ નહિ, તેણે પોતાના માથાના અંબોડામા નાની છરી છૂપાવી રાખી અને રાત્રે રાજા પોતાના મહેલમા નિદ્રાવશ થયો કે તેણે અંબોડામાથી છરીને બહાર કાઢીને તેનાથી રાજાના મર્મ ભાગમા પ્રહાર કર્યો કે, રાજા મરણ પામ્યો.

કવિ કામદક કહે છે કે, ઘણી રાણીઓએ કપટ કરીને રાજાના ખૂન કર્યા છે માટે રાજાએ હુ અમુક રાણીનો વલ્લભ છુ, આમ માનીને તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ, તેમ રાણીઓએ પણ એ રીતે કપટથી રાજાનુ ખૂન કરવુ યોગ્ય નથી તેમ પોતાના ભાઇને કે પુત્રને ઘરમા દાખલ કરીને પોતાના પતિનો ઘાત કરાવવો પણ યોગ્ય નથી તેમ રાજાએ પણ રાણીને કઠોર વચનો કહીને ઉદાસ કરવી નહિ, તેમ ઉદાસ રાણીને મહેલે સુવાને પણ જવુ નહિ, તેમ રાણીને સભોગથી પણ દ ખી કરવી નહિ, તેમ પોતાની રાણીના આભૂષણોથી કે પૈસાથી તેની સોકય રાણીની સાથે વિલાસ ભોગ પણ કરવો નહિ પરંતુ શત્રુઓને છેતરવા માટે આવા પ્રયોગ કરવા ૫૫

**धर्ममिच्छन् नरपतिः सर्वदाराननुक्रमात् ।**
**गच्छेद्[illegible]दिनं नित्यं [illegible]णबृंहितः ॥ ५६ ॥**

**પોતાની સ્રીના સ્રી જાતના ધર્મની રક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી રાજાએ વાજીકરણના પ્રયોગથી હૃષ્ટપુષ્ટ થવું અને અનુક્રમથી દરરોજ સર્વ રા-ણીઓની પાસે જવું. ૫૬**

ભાવાર્થ –રાજાને ઘણી રાણી હોય છે માટે તેણે વાજીકરણ ઔષધનુ સેવન કરીને હૃષ્ટપુષ્ટ થવુ અને સર્વ રાણીઓની પાસે વારા પ્રમાણે એક એક દિવસ જવુ. આમ કરવાથી સર્વ રાણીઓનુ મન સચવાય છે અને તેઓને પર-

પુરુષનો સગ કરવાનુ મન થાતું નથી. તેથી રાણીઓ વ્યભિચાર કરતા અટકે છે અને તેઓનો ધર્મ સચવાય છે તથા રાજા પણ સમદષ્ટિ રાખવાથી પોતાનો પતિ તરિકેનો ધર્મ સપૂર્ણ રીતે પાળે છે તથા પોતાની પ્રજા વર્ણસકર થતા અટકે છે આ પણ રાજાનો એક ધર્મ સચવાય છે આવા વિચારથી કામદક કહે છે કે धर्ममिच्छन् ॥ ૫૬

**विचार्य कार्यावयवान् दिनक्षये विसृज्य लोकं प्रमदाकृतक्रियः ।**
**अशस्त्रबन्धेन हि साधु पाणिना स्वपेदसक्तं परमाप्तरक्षितः ॥५७॥**

રાજાએ દિવસના આઠ વિભાગ પાડીને તે તે સમયે રાજકીય તથા વ્યાવહારિક કાર્ય કરવાં. સાયકાળે સર્વ મનુષ્યોને રજા આપીને અંત પુરમાં જવું અને ત્યાં સ્ત્રીઓદ્વારા કામકાજ કરાવવાં, (કારણ કે ત્યાં પુરુષોને આવવાનો હુકમ હોતો નથી.) તે પછી રાજાએ હાથમાથી શસ્ત્રને (હથિયાર) ને દૂર મૂકીને સારી રીતે નિદ્રા કરવી, પરતુ નિદ્રામા આસક્ત થવું નહિ અર્થાત્ જાગતા સુવું અને તે સમયે અત્યત વિશ્વાસુ સીપાઇઓએ રાજાની રક્ષા કરવી. ૫૭

ભાવાર્થ –રાજાએ અત પુરમા નિદ્રા કરવી, પરતુ અર્ધજાગૃત સ્થિતિમા સુવુ અને સુતી વખતે હાથમાથી હથિયારને દૂર મૂકી દેવા, અર્થાત્ તે સમયે ઓસીકાની તરફ માથાની રક્ષા કરવા માટે હથિયાર મૂકવા ૫૭

**नयेन जाग्रत्यनिशं नरेश्वरे सुखं स्वपन्तीह निराधयः प्रजाः ।**
**प्रमत्तचित्ते स्वपति त्रसद्भयात् प्रजागरेणास्य जगत् प्रबाध्यते ॥५८॥**

રાજા જો નિત્ય નીતિથી જાગૃત રહે છે અર્થાત્ નિત્ય ન્યાયથી સર્વ કાર્યોની તપાસ કરે છે તો તેની સર્વ પ્રજા પીડારહિત થઇને સુખમા નિદ્રા કરે છે. પરતુ રાજા જો પ્રમત્ત મનનો થઇને નિદ્રા કરે છે એટલે રાત દહાડો વિષયમા લપટ રહે છે તો એની પ્રજા ચોર વગેરેના ભયથી ત્રાસ પામીને પ્રજાગરથી–ઉજાગરાથી (ચિંતાથી) પીડા પામ્યા કરે છે. ૫૮

ભાવાર્થ –જે રાજા નિત્ય સર્વ કાર્યોનો ન્યાયથી તપાસ કરે છે, તે રાજા જાગતો કહેવાય છે આવો જાગતો રાજા જે દેશ ઉપર રાજ્ય કરે છે, તેની પ્રજાને ચોરાદિકનો અથવા તો લુચ્ચા અધિકારીઓનો ભય રહેતો નથી. તેથી તે સુખમા નિદ્રા કરે છે પરતુ જે રાજા રાત દહાડો સ્ત્રી, મદિરાપાન, જુગાર, મૃગયા વગેરેમા રચ્યો પચ્યો રહે છે, તે રાજા જાગતા છતા પણ ઉઘતો ગણાય છે કારણ કે તે પોતાના રાજકીય કાર્યોની તપાસ કરી શકતો નથી તેથી તેવા રાજાની પ્રજા અમારુ રક્ષણ કોણ કરશે, એવી ચિન્તાથી રાતદિવસ જાગ્યા કરે છે ૫૮

**इतिस्म पूर्वे मुनयो बभाषिरे नृपस्य राज्यस्य च साधु रक्षणम् ।**
**तदेतदेवं [illegible] नयान्नरेश्वरः पालनकल्यतं व्रजेत् ॥ ५९ ॥**

આ રીતે પૂર્વ કાળના મુનિઓ રાજાનુ તથા રાજ્યનુ રક્ષણ કરવા માટે સારી રીતે કહી ગયા છે. માટે રાજા જો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ન્યાયથી પોતાના રાજ્યનું પાલન કરે છે તો તે રાજા નિર્દોષ પાલનકર્તા રાજા ગણાય છે. ૫૯

'આત્મરક્ષણ' એ નામનુ પ્રકરણ ૧૧ મુ સમાપ્ત

ઇતિ શ્રીકામન્દકીય નીતિસારમા "રાજકુમારનુ રક્ષણ તથા આત્મરક્ષણ" એ નામનો સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૮ મો–પ્રકરણ ૧૨ મું

### રાજમંડલના ભેદ

**उपेतः कोशदण्डाभ्यां सामात्यः सह मन्त्रिभिः ।**
**दुर्गस्थश्चिन्तयेत् साधु मण्डलं मण्डलाधिपः ॥ १ ॥**

મડળના (દેશના) અધિપતિ એવા રાજાએ કોશ (ધનનો ભડાર) તથા સૈન્ય સપાદન કર્યા પછી અમાત્ય (કાર્યભારી) તથા મત્રી (સલાહકાર બુદ્ધિસચિવ) સાથે કિલ્લામાં રહીને મંડલવિશે સારી રીતે વિચાર કરવો. ૧

ભાવાર્થ –રાજાએ પોતાના રાજ્યને સ્થિર કર્યા પછી બીજા રાજ્યો મેળવવા જોઇએ. તેને માટે હવે પછીના તેર સર્ગમા ઉપાયો દેખાડવામા આવશે તેમાં આ સર્ગમા મડલયોનિ તથા મડલચરિત્ર એમ બે પ્રકરણ કહ્યા છે અને તેમા રાજમડલનો તથા તેના ચરિત્રનો વિચાર કરવામા આવ્યો છે રાજાએ પ્રથમ પોતાના પ્રકૃતિમડલને વશ કરવુ તે પછી મજબૂત કિલ્લામા વાસ કરવો અને તે પછી પોતાના તથા પરકીય મડલ વિશે વિચાર કરવો આ શ્લોકમા મડલ શબ્દ દેશનો વાચક છે. ૧

**रोचते सर्वभूतेभ्यः श ।।वाखण्डमण्डलः ।**
**सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद् विजिगीषुः सदा भवेत् ।। २ ।।**

સપૂર્ણ મંડલવાળો ચદ્ર જેમ સર્વ પ્રાણીઓને ગમે છે, તેમ રાજા પણ જો સપૂર્ણ મંડલવાળો (દેશવાળો) હોય તો તે સર્વ પ્રાણીઓને પ્રીતિપાત્ર થાય છે માટે રાજાએ સદાય બીજા દેશોને જિતવાની ઇચ્છાવાળા થવું. ૨

ભાવાર્થ –પોતાના રાજ્યને સ્થિર કર્યા પછી રાજાને પરના રાજ્ય જિતવાની ઇચ્છા થાય છે તેથી તે રાજા વિજિગીષુ કહેવાય છે. વિજિગી રાજાએ પોતાની આસપાસના રાજમડલને સાધવાની જરૂર છે. ૨

**रथीव राजते राजा विशुद्धे मण्डले चरन् ।**
**अशुद्धे मण्डले सर्वं शीर्यते रथचक्रवत् ।। ३ ।।**

રથી જેમ શુદ્ધ એટલે ચોતરફથી સરખાં કરેલાં મડળમાં ફરવાથી શોભે છે, તેમ જ રાજા પણ કપટરહિત રાજમડલમા ફરવાથી શોભે છે. પરંતુ ઉચા નીચા મંડલમા ફરવાથી જેમ રથનાં પૈડા ભાગી પડે છે, તેમ જ કપટવાળા રાજમડલમા ફરવાથી રાજાનો પણ નાશ થાય છે. ૩

**अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चमः ।**
**एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः ।। ४ ।।**

રાજનીતિ જાણનારા પુરુષો, અમાત્ય, દેશ, કિલ્લો, ધનનો ભંડાર અને પાંચમો દંડ (સૈન્ય) આ પાંચને વિજિગીષુ રાજાની પ્રકૃતિ કહે છે. ૪

**एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः ।**
**सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ५ ॥**

ઉપર કહેલી પાંચ પ્રકૃતિ ઉપરાંત છઠ્ઠો મિત્ર અને સાતમો પૃથ્વીપતિ આ રીતે સાત પ્રકૃતિવાળું રાજ્ય છે; આમ બૃહસ્પતિ કહે છે. ૫

### વિજિગીષુ રાજાના ગુણ

**सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः ।**
**जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥ ६ ॥**

ઉપર કહેલી સાત પ્રકૃતિવાળો, મોટા ઉત્સાહવાળો, જિતવા માટે પરિશ્રમ કરનાર, પરના રાજ્યોને જિતવાની ઇચ્છાવાળો જે રાજા હોય, તે રાજા विजिगीषु કહેવાય છે. ૬

**कौलीन्यं वृद्धसेवित्वमुत्साहः स्थूललक्षता ।**
**दैवज्ञता बुद्धिमत्त्वं प्रागल्भ्यं सत्यवादिता ॥ ७ ॥**
**अदीर्घसूत्रता क्षौम्यं प्रश्रयः स्वप्रधानता ।**
**देशकालज्ञता दार्ढ्यं सर्वक्लेशसहिष्णुता ॥ ८ ॥**
**सर्वविज्ञानिता दाक्ष्यमूर्जः संवृतमन्त्रता ।**
**अविसंवादिता शौर्यं भक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता ॥ ९ ॥**
**शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलम् ।**
**स्वकर्मदृष्टशास्त्रत्वं कृतित्वं दीर्घदर्शिता ॥ १० ॥**

**जितश्रमत्वं वाग्मित्वमक्रूरपा वारता ।**
**प्रकृतिस्फीतता चेति विजिगीषोर्गुणोदयः ॥ ११ ॥**

કુલીનતા, વૃદ્ધોની સેવા, ઉત્સાહ, દાનાદિક દેતી વખતે પુષ્કળ આપવાનો સ્વભાવ, સામાના અભિપ્રાયને જાણવો, બુદ્ધિમાનપણુ, સભાવચ્ચે બેધડક બોલવું, સત્યવાદીપણું, ઝડપથી કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ, ગુણવાન્ પુરુષોનો સંગ્રહ કરવાનો સ્વભાવ, વિનય, પોતાનું પ્રાધાન્ય, દેશનું તથા કાળનું જ્ઞાન, દૃઢતા, (આરભેલાં કાર્યને પરિપૂર્ણ કરવાનો સ્વભાવ, સર્વ પ્રકારના ક્લેશને સહન કરવાપણું, સર્વ કળામા કુશળતા, ડહાપણ, ઉદારતા અથવા તો શારીરબળ, પોતાના ગુપ્ત વિચારોને (ઇગીતથી તથા આકારથી) ગુપ્ત રાખવા, વાક્છળથી એટલે દ્વિઅર્થી શબ્દના પ્રયોગથી કોઇને છેતરવો નહિ તે, શૂરવીરતા, સેવકની ભક્તિને જાણવી, કરેલા ઉપકારને જાણવાપણું, શરણાગત ઉપર વાત્સલ્ય, ઉત્સાહ, ચપળતાનો ત્યાગ, પોતાના વિજયમાં ઉપયોગી એવા છ ગુણને કહેનારાં નીતિશાસ્ત્રને અર્થથી તથા પ્રયોગથી જાણવુ, સર્વ શાસ્ત્રના જ્ઞાનને લીધે પડિતપણું, દીર્ઘદર્શીપણું (લાંબી દૃષ્ટિ), યુદ્ધ કરવાથી તથા પંથ કરવાથી થાકી નહિ જવું, વાચાળતા, કોમળ સ્વભાવનો પરિવાર એટલે આસપાસનાં મનુષ્યો ઉત્તમ સ્વભાવનાં હોવા તે, અને ઉત્તમ ગુણવાળુ પ્રકૃતિમંડલ આ સર્વ વિજિગીષુ રાજાના ગુણો છે ૭-૧૧

ભાવાર્થ –જે રાજામા ઉપર કહેલા ગુણો હોય છે, તે પોતાની ધારણાને સફલ કરી શકે છે માટે વિજિગીષુ રાજાએ ઉપર કહેલા ગુણો સપાદન કરવા જોઇએ ૭-૧૧

**सर्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि स राजा यः प्रतापवान् ।**
**प्रताप त्रात् त्रस्यन्ति परे सिंहान्मृगा इव ॥ १२ ॥**

સર્વ ગુણો વિનાનો હોવા છતાં પણ જે પુરુષ પ્રતાપી હોય

છે, તે રાજા કહેવાય છે. મૃગો જેમ સિંહથી ભય પામે છે, તેમ પ્રતાપી રાજાથી શત્રુઓ ડરે છે. ૧૨

प्रतापयुक्तो नृपतिः प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।
तस्मादुत्थानयोगेन प्रतापं जनयेत् प्रभुः ॥ १३ ॥

રાજા પ્રતાપને લીધે મોટી લક્ષ્મી મેળવે છે. માટે રાજાએ શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરીને પોતાનો પ્રતાપ દર્શાવવો. ૧૩

एकार्थाभिनिवेशित्वमरिलक्षणमुच्यते ।
दारुणस्तु स्मृतः शत्रुर्विजिगीषुगुणान्वितः ॥ १४ ॥

જે પદાર્થ લેવાની આપણને ઇચ્છા હોય તે જ પદાર્થ લેવાની જે પુરુષને ઇચ્છા હોય તે પુરુષ શત્રુ કહેવાય છે અને જે શત્રુમાં વિજિગીષુના ગુણો હોય છે, તે શત્રુને દારુણ શત્રુ જાણવો. ૧૪

लुब्धः क्रूरोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः ।
मूढो योधावमन्ता च सुखोच्छेद्यो रिपुः स्मृतः ॥ १५ ॥

જે શત્રુ લોભી હોય, સ્વભાવે ક્રૂર હોય, આળસુ હોય, અસત્ય ભાષણ કરનારો હોય, પ્રમાદી હોય, ભીરુ હોય, ચચળ મનનો હોય, મૂઢ હોય અને પોતાના સીપાઈઓનુ અપમાન કરનારો હોય તેવો શત્રુ સુખેથી મારી શકાય એમ જાણવું. ૧૫

બાર પ્રકારનું રાજમંડલ

अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतःपरम् ।
मित्रारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरः स्मृताः ॥ १६ ॥

વિજિગીષુ રાજાની પડોસમાં રહેનારો રાજા વિજિગીષુ રાજાનો શત્રુ હોય છે, તેનો પડોસી રાજા વિજિગીષુ રાજાનો મિત્ર હોય છે, તેનો પડોસી રાજા શત્રુનો મિત્ર હોય છે અને તેનો પડોસી રાજા

વિજિગીષુ રાજાના મિત્રનો મિત્ર હોય છે અને તેનો પડોસી રાજા અરિના મિત્રનો મિત્ર હોય છે. આ રીતે વિજિગીષુ રાજાની આગળ પાંચ રાજાનું મડલ રહેલું હોય છે. ૧૬

**पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरः ।**
**आसारावनयोश्चेति विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥ १७ ॥**

તથા વિજિગીષુ રાજાની પાછળના ભાગમાં શત્રુ પક્ષનો જે રાજા ચઢાઈ કરીને આવે છે તે **पार्ष्णिग्राह** કહેવાય છે અને વિજિગીષુ રાજાના આક્રંદ ઉપરથી એટલે આહ્વાન ઉપરથી જે રાજા પાર્ષ્ણિગ્રાહના ઉપર ચઢી આવે છે, તે **आक्रंद** કહેવાય છે પાર્ષ્ણિગ્રાહને બળની મદદ આપવા માટે જે આક્રદની પાછળ ચઢી આવે છે, તે રાજા **पार्ष्णिग्राहासार** કહેવાય છે. જે શત્રુના મિત્રનો મિત્ર હોય છે તથા આક્રંદને બળની મદદ આપવા માટે આક્રંદની પાછળ ચઢી આવે છે તે **आक्रंदासार** કહેવાય છે, જે વિજિગીષુના મિત્રનો મિત્ર હોય છે. ૧૭

**अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः ।**
**अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः ॥ १८ ॥**

શત્રુ રાજા તથા વિજિગીષુ રાજા આ બન્ને રાજાની પડોસમા રહેનારો રાજા **मध्यम** કહેવાય છે. જો શત્રુ તથા વિજિગીષુ રાજા એકઠા થઈને શત્રુના ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયા હોય તો તેઓને ધનની તથા સૈન્યની સહાયતા આપીને તેનો અનુગ્રહ કરી શકે છે, પરંતુ તે બન્ને જો છૂટા પડી ગયા હોય તો તે બન્નેનો નિગ્રહ કરવાને પણ સમર્થ હોય છે ૧૮

ભાવાર્થ —મધ્યમ રાજા વિજિગીષુ તથા શત્રુ રાજાની પડોસમા જ રહેનારો હોય છે, છતા તેનાથી ભિન્ન ગુણનો હોવાથી તેને મધ્યમ કહેવામા આવે છે આ રાજા તે બન્નેનો જેમ શત્રુ ગણાય છે તેમ મિત્ર પણ ગણાય

છે જો શત્રુ અને વિજિગીષુ બન્ને એક સાથે મળી ગયા હોય તો મધ્યમ રાજા તેનાથી ઓછા બળવાળો હોવાથી તેને શિક્ષા કરી શકતો નથી પરતુ તે બન્ને રાજાઓ વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે અને તેઓ પરસ્પર છૂટા પડે છે તો તે બન્નેને શિક્ષા કરી શકે છે. મનુસ્મૃતિમા કહ્યુ છે કે,—

**मध्यमस्य प्रचारं च विजगीषोश्च चेष्टितम्**

મધ્યમ રાજાની હીલચાલની તથા વિજિગીષુ રાજાના કર્મની તપાસ રાખ્યા કરવી ૧૮

**मण्डलाद् बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः ।**
**अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ॥ १९ ॥**

**શત્રુ, વિજિગીષુ અને મધ્યમ એ ત્રણેના મડલથી બહાર એટલે તેની ભૂમિથી દૂરની ભૂમિમા રહેનારો અને તેના કરતાં અધિક બળવાળો રાજા ઉદાસીન રાજા કહેવાય છે. તે પણ શત્રુ, વિજિગીષુ અને મધ્યમ આ ત્રણ રાજા જો એકઠા મળ્યા હોય તો તેઓને ધનાદિકની સહાયતા કરે છે; પરતુ જો તે ત્રણે રાજા છૂટા પડી ગયા હોય તો તે ત્રણેને શિક્ષા કરી શકે છે. ૧૯**

ભાવાર્થ –એક રાજાના પડોસમા જે રાજા રહેતો હોય તે તેનો સ્વાભાવિક રીતે શત્રુ હોય છે. તેથી પડોસી રાજાને શત્રુ ગણવામા આવે છે તેનો પડોસી રાજા તેનો શત્રુ હોવાથી તે વિજગીષુ રાજાનો મિત્ર ગણાય છે, તેનો પડોસી રાજા તેનો શત્રુ હોવાથી શત્રુનો મિત્ર ગણાય છે અને તેનો પડોસી રાજા વિજિગીષુ રાજાના મિત્રનો મિત્ર ગણાય છે અને તેનો પડોસી રાજા શત્રુના મિત્રનો મિત્ર ગણાય છે આ રીતે પાચ રાજમડલ વિજિગીષુની આગળના ભાગમા રહેલુ હોય છે અને તેની પાછળના ભાગમા પાર્ષ્ણિગ્રાહ હોય છે, જે શત્રુનો મિત્ર હોય છે. તેની પાછળના ભાગમા આક્રંદ હોય છે તે વિજગીષુનો મિત્ર હોય છે અને તેની પાછળ પાર્ષ્ણિગ્રાહાસાર હોય છે જે પાર્ષ્ણિગ્રાહનો મિત્ર હોય છે અને તેની પાછળ આક્રંદાસાર હોય છે જે આક્રંદનો મિત્ર હોય છે. આ ચાર રાજાનુ મડલ પાછ-

ળના ભાગમા હોય છે દશમો વિજગીષુ, અગ્યારમો મધ્યમ રાજા અને બારમો ઉદાસીન રાજા, આ રીતે બાર રાજાઓનુ એક રાજમડળ કહેવાય છે ૧૯

**मूलप्रकृतयस्त्वेताश्चतस्रः परिकीर्त्तिताः ।**
**आहैतत् तन्त्रकुशलश्चतुष्कं मण्डलं मयः ॥ २० ॥**

નીતિશાસ્ત્રમાં કુશળ એવો મય નામનો આચાર્ય કહે છે કે; શત્રુ, વિજિગીષુ, મધ્યમ અને ઉદાસીન આ ચાર મૂલ પ્રકૃતિ કહી છે. માટે ચાર પુરુષનુ રાજમડળ છે. ૨૦

ભાવાર્થ –મય નામનો આચાર્ય ચાર મૂળ પ્રકૃતિને જ રાજમડલ કહે છે તેમા મનુનુ પણ પ્રમાણ મળે છે મનુએ રાજમડલનુ વર્ણન કરતા કહ્યુ છે કે,–

**एता प्रकृतयो मूलं मंडलस्य समासतः ॥**

બાર પ્રકારના રાજમડલની શત્રુ, વિજગીષુ, મધ્યમ અને ઉદાસીન આ ચાર સક્ષેપમા મૂળ પ્રકૃતિ છે ૨૦

**विजिगीषुररिर्मित्रं पार्ष्णिग्राहोऽथ मध्यमः ।**
**उदासीनः पुलोमेन्द्रौ मण्डलं षट्कमूचतुः ॥ २१ ॥**

પુલોમા તથા ઇંદ્ર કહે છે કે;–વિજિગીષુ, શત્રુ, મિત્ર, પાર્ષ્ણિગ્રાહ, મધ્યમ તથા ઉદાસીન આ રીતે છ પુરુષનુ રાજમડલ છે ૨૧

**उदासीनो मध्यमश्च विजिगीषोश्च मण्डलम् ।**
**उशना मण्डलमिदं प्राह द्वादशराजकम् ॥ २२ ॥**

ઉદાસીન, મધ્યમ એમ વિજિગીષુનું બાર પુરુષનુ રાજમડલ છે, આમ ઉશના આચાર્ય (શુક્રાકાર્ય) કહે છે. ૨૨

ભાવાર્થ –શત્રુ તથા વિજગીષુ બન્ને પરસ્પર યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેની આગળના તથા પાછળના સર્વે રાજાઓ પણ યુદ્ધમા પ્રવૃત્ત થાય છે તે ઉપરથી ઉશના–શુક્ર કહે છે કે બાર પુરુષનુ રાજમડલ છે ૨૨

**द्वादशानां नरेन्द्राणामरिमित्रे पृथक् पृथक् ।**
**षट्त्रिंशत्कामिति प्राहुस्ते च ते च महर्षयः ॥ २३ ॥**

બાર રાજાઓના શત્રુઓને તથા મિત્રોને જૂદા જૂદા ગણતાં ચોવીશ થાય અને બાર રાજાઓ પંડે, એમ તે બન્નેને એકઠા ગણતાં છત્રીસ મનુષ્યનું રાજમંડલ છે, આમ મહર્ષિઓ કહે છે ૨૩

ભાવાર્થ –આ શ્લોકના છેવટના ચરણમા પાઠભેદ છે. કલકત્તાવાળી પ્રતમા ચોથા ચરણમા આ પ્રમાણે પાઠ છે –'प्राह मडल च पुनर्मय.' મય આચાર્ય ફરીને છત્રીસ પુરુષનુ રાજમડલ કહે છે ૨૩

**द्वादशानां नरेन्द्राणां पञ्च पञ्च पृथक् पृथक् ।**
**अमात्याद्याश्च प्रकृतीरामनन्तीह मानवः ॥ २४ ॥**

રાજમંડલમાંના બાર રાજામાંના પ્રત્યેક રાજાની જૂદી જૂદી અમાત્ય વગેરે પાચ પાચ પ્રકૃતિ છે, આમ મનુના શિષ્ય કહે છે. ૨૪

**मौला द्वादश चैवैता अमात्याद्यास्तथा च या ।**
**सप्ततिर्द्व्यधिका ह्येषां सर्वप्रकृतिमण्डलम् ॥ २५ ॥**

બાર રાજાઓ મૂળ પ્રકૃતિ છે અને તે પ્રત્યેક રાજાની અમાત્ય વગેરે પાચ પાંચ દ્રવ્ય પ્રકૃતિ છે આ સર્વ મળીને બોતેર મનુષ્યનું રાજમંડલ થાય છે. આમ મનુના શિષ્યો કહે છે. ૨૫

ભાવાર્થ –મનુ અને તેના શિષ્યો બોતેર પુરુષનુ રાજમડલ ગણાવતા કહે છે કે,–બાર રાજાઓ મૂળ પ્રકૃતિ છે અને તે પ્રત્યેકની પાચ પાચ પ્રકૃતિને ગણતા બધા મળીને બોતેર પુરુષનુ એક રાજમડલ થાય છે. મનુ કહે છે કે,

**अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्या पञ्च चापरा. ।**
**प्रत्येकं कथिताह्येता: संक्षेपेण द्विसप्तति ॥**

શત્રુ રાજા, વિજિગીષુ રાજા, મધ્યમ રાજા અને ઉદાસીન રાજા આ ચાર રાજા મૂલ પ્રકૃતિ છે અને તેની શત્રુ, મિત્ર વગેરે બીજી આઠ શાખા પ્રકૃતિ છે આ બન્ને મળીને બાર રાજમડલ થાય છે. તે પ્રત્યેક રાજાની અમાત્ય, દેશ, દુર્ગ, ધનભડાર તથા સૈન્ય આ રીતે પાચ પાચ પ્રકૃતિ હોય છે, તે સર્વની ગણના કરતા સક્ષેપમા બોતેર પ્રકૃતિમડલ થાય છે ૨

**संयुक्तस्त्वरिमित्राभ्यामुभयारिस्तथा सुहृत् ।**
**मौला द्वादश राजान त्यष्टादशकं गुरुः ॥ २६ ॥**

વિજિગીષુ રાજાના શત્રુ તથા મિત્ર અને તે બન્નેના શત્રુ તથા મિત્ર એમ છ તથા મૂળના બાર રાજાઓ મળીને અઢાર પ્રકારનું રાજમંડલ છે, આમ બૃહસ્પતિ કહે છે. ૨૬

**अष्टादशानामेतेषाममात्याद्याः पृथक् पृथक् ।**
**अष्टोत्तरशतं ह्येतन्मण्डलं कवयो विदुः ॥ २७ ॥**

ઉપર કહેલા અઢાર રાજાઓના પ્રત્યેકના જૂદા જૂદા મન્ત્રી વગેરેની ગણુના કરતા એકસો અને આઠ રાજમડલ થાય છે, આમ નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓનું માનવું છે. ૨૭

**एतेऽष्टादश चैतेषां शत्रुमित्रे पृथक् पृथक् ।**
**चतुष्पञ्चाशत्कामिति विशालाक्षः प्रभाषते ॥ २८ ॥**

વિશાલાક્ષ કહે છે કે,–ઉપર જે અઢાર રાજમંડલ કહ્યુ છે, તેના પ્રત્યેકના જૂદા જૂદા શત્રુઓને તથા મિત્રોને ગણુતા ચોપન રાજાનું મંડલ થાય છે. ૨૮

**चतुष्पञ्चाशतो राज्ञाममात्याद्याः पृथक् पृथक् ।**
**सचतुर्विंशतीदं हि मण्डलं त्रिशतं मतम् ॥ २९ ॥**

ચોપન રાજાઓના પ્રત્યેકની જૂદી જૂદી અમાત્ય વગેરે પાંચ પાચ પ્રકૃતિને ગણુતા ત્રણસો અને ચોવીસ રાજાનું મડલ થાય છે, આમ કેટલાએકનો મત છે. ૨૯

**सप्तप्रकृतिकं यत्तु विजिगीषोररेश्च तत् ।**
**चतुर्दशकमेवेह मण्डलं परिचक्षते ॥ ३० ॥**

વિજિગીષુ તથા શત્રુ આ બન્ને રાજાની સાત સાત પ્રકૃતિ મળીને ચૌદ રાજાનું એક મડલ થાય છે, આમ કેટલાક કહે છે. ૩૦

**मण्डलं त्रिकमित्याहुर्विजिगीष्वरिमध्यमाः ।**
**मित्रयुक्ताः पृथक् चैते षट्कमित्यपरे जगुः ॥ ३१ ॥**

કેટલાએક કહે છે કે,–વિજિગીષુ, મધ્યમ તથા ઉદાસીન આ ત્રણ રાજાનુંજ મંડલ છે. ત્યારે બીજાઓ કહે છે કે, આ ત્રણેને તેના મિત્ર સાથે ગણતા છ રાજાનુ રાજમડલ છે. ૩૧

**अमात्याद्याः प्रकृतय एकैकस्यैव भूपतेः ।**
**मण्डलं मण्डलविदः षट्त्रिंशत्कं प्रचक्षते ॥ ३२ ॥**

ઉપરના શ્લોકમા જે છ રાજા કહ્યા છે, તે પ્રત્યેકની અમાત્ય વગેરે છ છ પ્રકૃતિની સાથે ગણત્રી કરતા છત્રીસ રાજાનુ એક રાજ-મડલ થાય છે, આમ કેટલાએક કહે છે. ૩૨

**सप्तप्रकृतिकाः सर्वे विजिगीष्वरिमध्यमाः ।**
**एकविंशतिरित्याहुरपरे परिवादिनः ॥ ३३ ॥**

વિજિગીષુ, અરિ અને મધ્યમ આ ત્રણે રાજાઓને પોતાની સાત સાત પ્રકૃતિ હોય છે, તેથી એકવીસ પુરુષનું રાજમડલ થાય છે, આમ કેટલાએક નીતિવેત્તાઓ કહે છે. ૩૩

**चत्वारः पार्थिवा मौलाः पृथङ्मित्रैः सहाष्टकम् ।**
**अमात्यादिभिरेते च जगत्यक्षरसंमिताः ॥ ३४ ॥**

વિજિગીષુ, શત્રુ, મધ્યમ તથા ઉદાસીન આ ચાર મૂળ રાજાઓ અને તે પ્રત્યેકના એક એક મિત્ર એમ ચાર મળીને આઠ થાય છે, અને તેની પ્રત્યેકની છ છ પ્રકૃતિને ગણતા જગતી છદના અક્ષર જેટલા, એટલે અડતાળીસ રાજાઓ થાય છે. આમ કેટલાએક નીતિ-વેત્તાઓ કહે છે. ૩૪

ભાવાર્થ –યજુર્વેદના ૧૨ મા અધ્યાયમા विश्वरूपाणि એ જગતી છદ છે અને તેના પ્રત્યેક ચરણમા ૧૨ અક્ષરો છે ૩૪

**विजिगीषोः पुरस्ताच्च ये च पश्चात् प्रकीर्त्तिताः ।**
**दशकं मण्डलमिदं मण्डलज्ञाः प्रचक्षते ॥ ३५ ॥**

કેટલાએક મંડલને જાણનારા કહે છે કે,–વિજિગીષુ રાજાની આગળના પાંચ રાજા, પાછળના ચાર અને પંડે, એમ દશ રાજાનું એક મંડલ થાય છે ૩૫

**दशानां भूमिपालानाममात्याद्याः पृथक् पृथक् ।**
**मण्डलं मण्डलविदः षष्टिसङ्ख्यं प्रचक्षते ॥ ३६ ॥**

કેટલાએક રાજમંડલને જાણનારા કહે છે કે;–મૂળ દશ રાજાઓ છે અને તેના પ્રત્યેકની અમાત્ય વગેરે પાંચ પાચ પ્રકૃતિ છે તે સર્વની ગણતરી કરતા સાઠ રાજાનું મંડલ થાય છે. ૩૬

**प्राग्यौ द्वौ विजिगीषुश्च पश्चिमौ चेति पञ्चकम् ।**
**अमात्याद्याः पृथक् चैषां त्रिंशत्कं हि प्रचक्षते ॥ ३७ ॥**

કેટલાએક કહે છે કે,–વિજિગીષુ, તેના શત્રુ તથા મિત્ર, પાર્ષ્ણિગ્રાહ અને આક્રંદ આ પાચ અને તે પ્રત્યેકની અમાત્ય વગેરે પાંચ પાચ પ્રકૃતિ, એમ સર્વ મળીને ત્રીશનુ રાજમંડલ કહેવાય છે. ૩૭

**अरेप्येवमेवाति दृष्टं दृष्टिमतां वरैः ।**
**पञ्चकं मण्डलं न्याय्यं त्रितयं च मनीषिभिः ॥ ३८ ॥**

વિજિગીષુ રાજાના રાજમંડલની પેઠેજ શત્રુરાજાનું રાજમંડલ પણ જાણવું, આમ મોટા નીતિવેત્તાઓ કહે છે. કેટલાએક નીતિવેત્તાઓ કહે છે કે;–પાચ રાજાનું મંડળ અથવા તો ત્રણ રાજાનું મંડળ ન્યાય્ય છે (નીતિશાસ્ત્રને અનુસરતું છે). ૩૮

ભાવાર્થ –વિજિગીષુની પાછળ જે રાજા ચઢી આવે છે, તે પાર્ષ્ણિગ્રાહ કહેવાય છે તેના ઉપર ચઢાઈ કરવા માટે વિજિગીષુ જે રાજાને આમત્રણ કરે છે તે આક્રંદ કહેવાય છે રાજાએ આક્રંદ રાજાને આમત્રણ કરીને

પાર્ષ્ણિગ્રાહ રાજાનો પરાજય કરી પોતાની પાછળના ભાગને નિર્ભય કરવો, અને આગળના ભાગમા જે શત્રુ હોય, તેને વિજિગીષુના મિત્રે છંછેડીને કોપાયમાન કરવો અને તેના ઉપર વિજિગીષુએ ચઢાઈ કરવી આવી રીતે પાચ રાજાનુ મડળ નીતિશાસ્ત્રને અનુસરતુ છે અથવા તો વિજિગીષુ શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરે ત્યારે મધ્યમ રાજાએ તેને સહાયતા કરવી, એટલે વિજિગીષુ રાજા શત્રુનો પરાજય કરીને પોતાનુ કાર્ય સિદ્ધ કરે, આ પ્રમાણે ત્રણ રાજાનુ મડલ યોગ્ય ગણાય છે ૩૮

**द्वे एव प्रकृती न्याय्ये इत्युवाच पराशरः ।**

**अभियोक्तृप्रधानत्वात् तथान्यो योऽभियुज्यते ॥ ३९ ॥**

પરાશર કહે છે કે; વિજિગીષુ અને શત્રુ આમ બે રાજાનું જ રાજમડળ નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે યોગ્ય છે. કારણ કે તેમા ચઢાઈ કરનારો રાજા પ્રધાન (મુખ્ય) હોય છે અને જેના ઉપર ચઢાઈ કરવામાં આવે છે તે રાજા બીજો હોય છે. આવી રીતે બે રાજાનુ મંડલ છે. ૩૯

**परस्पराभियोगेन विजिगीषोररेस्तथा ।**

**अ[illegible]विजिगी[illegible]त्वे एका प्रकृतिरित्यतः ॥ ४० ॥**

વિજિગીષુ તથા શત્રુ આ બન્ને એકબીજાના ઉપર સરખી રીતે જ ચઢાઈ કરે છે, તેથી શત્રુનું અને વિજિગીષુનુ બન્નેનુ એક જ સ્વરૂપ છે, તેથી રાજમંડલને એક સંખ્યાવાળું કહીએ તો પણ કહી શકાય. (આ પરાશરનો મત છે.) ૪૦

**इतिप्रकारं बहुधा मण्डलं परिचक्षते ।**

**सर्वलोकप्रतीतं हि स्फुटं द्वादशराजकम् ॥ ४१ ॥**

આ રીતે નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓ મડળના અનેક ભેદ કહે છે. પરંતુ સર્વ લોકોમા પ્રસિદ્ધ રીતે બાર રાજાનું મંડલ જાણીતું છે. ૪૧

**अष्टशाखं चतुर्मूलं षष्टिपत्रं द्वये स्थितम् ।**

**षट्पुष्पं त्रिफलं वृक्षं यो जानाति स नीतिवित् ॥ ४२ ॥**

રાજમંડલ એક વૃક્ષ છે, વિજિગીષુ, અરિ, મધ્યમ અને ઉદાસીન આ ચાર તેનાં મૂળ છે; ઉપર ગણાવેલા ચાર રાજાના ચાર શત્રુઓ અને ચાર મિત્રો મળીને આઠ રાજાઓ તેની શાખા છે, વિજિગીષુ વગેરે બાર રાજાઓ અને તેની પ્રત્યેકની પાંચ પાચ પ્રકૃતિ મળીને સાઠ પ્રકૃતિ તેનાં પાંદડાં છે. તે વૃક્ષને દૈવનો (પૂર્વ જન્મના કર્મનો) અને પુરુષ પ્રયત્નનો (પુરુષાર્થનો) એમ બન્નેનો આધાર છે સધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, સંશ્રય અને દ્વૈધીભાવ આ છ ગુણ તેનાં પુષ્પ છે, અને ક્ષય, સ્થાન તથા વૃદ્ધિ આ ત્રણ તેનાં ફળ છે. આવા રાજમંડલ-રૂપી વૃક્ષને જે પુરુષ જાણે છે, તે પુરુષને નીતિવેત્તા જાણવો. ૪૨

રાજમડલના ભેદ, એ નામનુ પ્રકરણ ૧૨ મુ સમાપ્ત

---

## સર્ગ ૮ મો–પ્રકરણ ૧૩ મું

### રાજમંડલનું કર્તવ્ય

**पा[illegible]दासारः शत्रुमित्रे प्रकीर्त्तिते ।**
**आक्रन्दोऽथ तदासारो विजिगीषोरुदाहृते ॥ ४३ ॥**

પાર્ષ્ણિગ્રાહ એટલે વિજિગીષુની પાછળ ચઢી આવનારો રાજા, તથા પાર્ષ્ણિગ્રાહે પોતાની સહાયતા માટે બોલાવેલો રાજા પાર્ષ્ણિ-ગ્રાહાસાર આ બન્નેને શત્રુના મિત્ર કહ્યા છે અને આક્રદ તથા આક્રં-દાસાર કહેતાં આક્રંદને સહાયતા કરવા માટે ચઢી આવેલા રાજાને વિજિગીષુના મિત્ર કહ્યા છે. ૪૩

ભાવાર્થ –આ પ્રકરણમા બાર પ્રકારના રાજમડળનુ કર્તવ્ય તથા વિજિ-ગીષુ રાજાએ રાજમડલને વિશુદ્ધ કરવા માટે કેમ વર્તવુ, તે વિશે કહેવામા આવશે.

**पुरो यायाद् विगृह्यैव मित्राभ्यां पश्चिमावरी ।**
**पश्चिमाविव पूर्वाभ्यामरिं तन्मित्रमेव च ॥ ४४ ॥**

વિજિગીષુએ પોતાના બન્ને મિત્રની સહાયતાથી પાછળના બે શત્રુઓની સાથે એટલે પાર્ષ્ણિગ્રાહ અને પાર્ષ્ણિગ્રાહાસારની સાથે યુદ્ધ કરીને આગળ જવું અને પાછળના શત્રુની પેઠે આગળના બન્ને શત્રુનો એટલે શત્રુનો તથા શત્રુના મિત્રનો પોતાના મિત્રવડે તથા મિત્રના મિત્રવડે પરાજય કરવો. ૪૪

**अरिमित्रस्य मित्रं तु कृतकृत्येन भूयसा ।**
**संस्तम्भ्योभयमित्रेण पश्चाद् गच्छेन्नरेश्वरः ॥ ४५ ॥**

અને શત્રુના મિત્રના મિત્રનો તથા બન્નેના મિત્રરૂપ ઉદાસીન રાજા કે જે રાજા મહાશક્તિમાન્ હોય, તેનો ઉપકાર કરીને શત્રુને તેનાથી આગળ વધતા અટકાવવો અને તે પછી વિજિગીષુ રાજાએ શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી. ૪૫

**आक्रन्देनात्मना चैव पार्ष्णिग्राहं प्रपीडयेत् ।**
**आक्रन्देन तदासारमाक्रन्दासारभागिना ॥ ४६ ॥**

વિજિગીષુ રાજાએ આક્રંદથી પાર્ષ્ણિગ્રાહ રાજાને સપૂર્ણ રીતે પીડવો, અને આક્રંદાસારથી એટલે આક્રંદને સહાયતા કરનારા રાજાથી પાર્ષ્ણિગ્રાહાસારને સારી રીતે પીડવો. ૪૬

**मित्रेण चात्मना चैव कुर्वीतोद्धरणं रिपोः ।**
**मित्रेण हि समित्रेण रिपुमित्रं प्रपीडयेत् ॥ ४७ ॥**

પોતે વિજિગીષુએ તથા તેના મિત્રે શત્રુનો નાશ કરવો અને વિજિગીષુના મિત્રે તથા તેના મિત્રે શત્રુના મિત્રને સંપૂર્ણ રીતે પીડવો. ૪૭

**अरिमित्रस्य मित्रस्य पीडनं पृथिवीपतिः ।**
**कुर्वीतोभयमित्रेण मित्रमित्रेण चैव हि ॥ ४८ ॥**

વિજિગીષુ રાજાએ શત્રુના મિત્રના મિત્રને ઉદાસીન રાજાદ્વારા તથા મિત્રના મિત્રદ્વારા પીડવો. ૪૮

अनेन क्रमयोगेन विजिगीषुः सदोत्थितः ।
पीडयेदहितं शत्रुं मित्राणामन्तरान्तरा ॥ ४९ ॥

આવા ક્રમથી વિજિગીષુ રાજાએ સદાય તત્પર થઇને મિત્રની ભૂમિની પછીના અહિત કરનારા શત્રુ રાજાને પીડવા. ૪૯

पीड्यमानो ह्युभयतः सदोद्युक्तैर्मनीषिभिः ।
रिपुरुच्छेदमायाति तद्वशे वावतिष्ठते ॥ ५० ॥

નીતિશાસ્ત્રમા કુશળ એવો વિજિગીષુ રાજા અને તેનો મિત્ર એ બન્ને રાજા જો બન્ને બાજુથી શત્રુને પીડવા માંડે છે તો કાં તો શત્રુ નાશ પામે છે અથવા તો તે વિજિગીષુ રાજાના તાબામાં રહે છે. ૫૦

सर्वोपायेन कुर्वीत सामान्यं मित्रमात्मसात् ।
भवन्ति मित्रादुच्छिन्नाः सुखोच्छेद्या हि विद्विषः ॥ ५१ ॥

શત્રુ તથા વિજિગીષુ બંનેની સાથે સમાન રીતે વર્તનારા પુરુષને સામ, દામ ભેદ વગેરે સર્વે ઉપાયોથી પોતાને વશ કરીને પોતાને મિત્ર બનાવવો. આ રીતે શત્રુઓ મિત્રથી રહિત થયા પછી સુખેથી ઉખેડી શકાય છે. ૫૧

कारणेनैव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ।
रिपवो येन जायेरन् कारणं तत् परित्यजेत् ॥ ५२ ॥

મિત્રો તથા શત્રુઓ કારણથી જ બને છે. માટે જે કારણથી શત્રુઓ ઉત્પન્ન થાય, તેવા કારણને તજી દેવા. ૫૨

प्राधान्येन हि सर्वत्र सर्वाः संरञ्जयेत् प्रजाः ।
तासां संवर्जनाद् राजा सर्वाङ्गीं श्रियमश्नुते ॥ ५३ ॥

વિજિગીષુ રાજાએ મુખ્યત્વે કરીને સર્વ દેશની (પોતાના તથા શત્રુના દેશની) અને સર્વ જાતિની પ્રજાને રજન કરવી. પ્રજાને રંજન કરીને વશ કરવાથી રાજા સર્વ અગવાળી લક્ષ્મીને ભોગવે છે. ૫૩

ભાવાર્થ –જે રાજાને દેશ તથા પરદેશ જિતીને તાબે કરવાની ઇચ્છા હોય છે, તે રાજા વિજિગીષુ કહેવાય છે અને તેવા રાજાએ મુખ્યત્વે કરીને સર્વ દેશની સર્વ પ્રજાને સન્માન આદિ આપીને વશ કરવાની જરૂર છે જે રાજા પ્રજાને રંજન કરીને વશ કરે છે, તે રાજા આખી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરે છે અને ખજાનો, સૈન્ય, જાત જાતનું ધન વગેરે સર્વ અંગો-વાળી રાજલક્ષ્મીનો ભોક્તા થાય છે. ૫૩

**दूरेचरान् माण्डलिकांस्तथान्यान् दुर्गवासिनः ।**
**मित्रीकुर्वीत तत्प्राणाः साधयन्तीह मण्डलम् ॥ ५४ ॥**

વિજિગીષુના મંડળથી બહાર રહેનારા, મંડળના રાજાઓ, બીજા રાજાઓ તથા અરણ્યસ્થાનમાં અથવા તો વિકટ પ્રદેશમાં રહેનારા રાજાઓને પોતાના મિત્ર કરવા. કારણ કે આ રાજાઓની સાથે જો મિત્રતા થાય છે તો વિજિગીષુ રાજા તે રાજાઓની સહાયતાથી શત્રુના મંડલને વશ કરી શકે છે ૫૪

**चलेच्चेदूर्जितबलो मध्यमो विजिगीषया ।**
**एकीभूयारिणा तिष्ठेदशक्तः सन्धिना नमेत् ॥ ५५ ॥**

મધ્યમ રાજા બળવાન્ સૈન્ય સંપત્તિવાળો થઇને જિતવાની ઇચ્છાથી જો ચઢી આવે તો વિજિગીષુ રાજાએ શત્રુની સાથે મળી જઇને લઢવા માટે ઉભા રહેવું અને પોતે જો અસમર્થ હોય તો મધ્યમ રાજાની સાથે સંધિ કરીને નમી જવું. ૫૫

**उदासीने विचलति सर्वे मण्डलिनः सह ।**
**सङ्घधर्मेण तिष्ठेयुः सन्नमेयुरशक्तयः ॥ ५६ ॥**

જો ઉદાસીન રાજા યુદ્ધ કરવા માટે ચઢી આવે તો સર્વ મંડળ-વાળા રાજાઓએ એકઠા થઇને લઢવા માટે ઉભા રહેવું. પરંતુ તેઓ જો (પરસ્પર છૂટા છૂટા હોવાથી) શક્તિવિનાના હોય તો તેઓએ ઉદાસીન રાજાને નમી જવું ૫૬

समुत्पन्नेषु कृच्छ्रेषु सम्भूय स्वार्थसिद्धये ।
आपत्प्रतरणं सम्यक् सङ्घधर्म इति स्थितिः ॥ ५७ ॥

જ્યારે આપત્તિઓ આવી પડે ત્યારે પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે સર્વેએ એકઠા થઈને સારી રીતે આપત્તિને તરી જવી. આનું નામ સંઘધર્મ છે અને આવી નીતિશાસ્ત્રની મર્યાદા છે. ૫૭

सहजः कार्यजश्चैव द्विविधः शत्रुरिष्यते ।
सहजः स्वकुलोत्पन्न इतरः कार्यजः स्मृतः ॥ ५८ ॥

શત્રુ બે પ્રકારના હોય છે એક સહજ અને બીજો કાર્યજ. પોતાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો શત્રુ સહજ શત્રુ કહેવાય છે અને કોઈ કાર્યને લઈને જે શત્રુ થાય છે, તે કાર્યજ શત્રુ કહેવાય છે. ૫૮

ભાવાર્થ –મુખ્ય શત્રુ બે પ્રકારના હોય છે એક જ પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાઇઓ સહજ શત્રુ ગણાય છે રાવણ અને વિભીષણની વચ્ચે જે શત્રુતા હતી તે સહજ શત્રુતા હતી બીજો શત્રુ કાર્યને લીધે થાય છે. એક જ કાર્યમા બન્ને જણાનો આગ્રહ હોય છે અને તેને માટે બન્નેની વચ્ચે કલહ થાય છે. રામ અને રાવણ વચ્ચે સીતાને પરણવા માટે જે વૈર થયુ હતુ, તે કાર્યજન્ય વૈર થયુ હતુ આવા વેરને કૃત્રિમ વૈર પણ કહે છે ૫૮

उच्छेदनं चापचयः पीडनं कर्शनं तथा ।
इति विद्याविदः प्राहुः शत्रौ वृत्तं चतुर्विधम् ॥ ५९ ॥

**उच्छेदन, अपचय, पीडन** તથા **कर्शन** આ રીતે વિજિગીષુનું શત્રુના ઉપર ચાર પ્રકારનું વર્ત્તન હોય છે, આમ નીતિશાસ્ત્રને જાણનારાઓ કહે છે. ૫૯

उच्छेदनं तु विज्ञेयं सर्वप्रकृतिनाशनम् ।
नाशो योग्यनरादीनां बुधैरपचयः स्मृतः ॥ ६० ॥
रेचनं कोशदण्डाभ्यां महामात्रवधस्तथा ।
एतत् कर्शनमित्याहुराचार्याः पीडनं परम् ॥ ६१ ॥

સર્વ પ્રકૃતિનો નાશ કરી નાંખવો તેનું નામ **उच्छेदन** જાણવું, યોગ્ય પુરુષો વગેરેને મારી નાંખવા તેને વિદ્વાનો **अपचय** કહે છે, શત્રુના ધનનો ભંડાર ખાલી કરી નાખવો અને તેનાં સૈન્યનો નાશ કરીને તેને ઓછું કરી નાંખવુ એને આચાર્યો **कर्शन** કહે છે અને મુખ્ય નાયકને મારી નાખવો એને આચાર્યો **पीडन** કર્મ કહે છે. ૬૦–૬૧

**समाश्रयविहीनो वा दुर्बलं वा समाश्रितः ।**
**शक्योऽरिसम्पदा युक्त उच्छेत्तुं ह्यनन्तरः ॥ ६२ ॥**

પોતાનો શત્રુ થઈ પડેલો પોતાનો પડોસી રાજા જ્યારે દુર્ગ, મિત્ર તથા સૈન્ય વિનાનો થઈ પડે અથવા તો તેણે દુર્બળ રાજાનો આશ્રય કર્યો હોય ત્યારે તેનુ ઉચ્છેદન કરી શકાય છે. ૬૨

**कर्शनं पीडनं काले कुर्वीताश्रयमानिनः ।**
**समाश्रयं दुर्गमाहुर्मित्रं वा साधुसम्मतम् ॥ ६३ ॥**

આશ્રયનું અભિમાન રાખનારા શત્રુનું **कर्शन** તથા **पीडन** વિજિગીષુએ સમય જોઈને કરવું નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓ કિલ્લાને તથા સત્પુરુષોએ માન્ય કરેલા મિત્રને આશ્રય કહે છે. ૬૩

**विभीषणस्य सोदर्यस्तथा सूर्यसुतस्य च ।**
**सर्वतन्त्रापहारित्वात् तथोच्छेद्यो निजो रिपुः ॥ ६४ ॥**

સહોદર ભાઈ રાવણે વિભીષણનુ સર્વ રાજ્ય હરી લઈને લંકામા વાસ કર્યો હતો અને વાલીએ સૂર્યપુત્ર સુગ્રીવનુ સર્વ રાજ્ય હરી લઈને કિષ્કિંધામા વાસ કર્યો હતો. પરતુ વિભીષણે અને સુગ્રીવે રામનો આશ્રય કરીને રાવણનો તથા વાલીનો નાશ કર્યો હતો. તે પ્રમાણે વિજિગીષુએ (મહાન્ પુરુષનો આશ્રય કરીને) સહજ શત્રુનો નાશ કરવો ૬૪

ભાવાર્થ –વિજિગીષુ રાજા પડોસી શત્રુ રાજા ઉપર ચઢાઈ કરીને તેનો જેમ નાશ કરે તે પ્રમાણે જ તેણે સહજ શત્રુનો પણ નાશ કરવો ૬૪

**छिद्रं मर्म च वीर्यं च स जानाति निजो रिपुः ।**
**दहत्यन्तगतश्चैव शुष्कं वृक्षमिवानलः ॥ ६५ ॥**

**સહજ શત્રુ ( ભાગીદાર, વંશજ વગેરે ) છિદ્રોને (નબળાઇને ), મર્મને (દુષ્ટ કર્મને) તથા વીર્યને (બળને) જાણે છે, તેથી શુષ્ક વૃક્ષની અંદર રહેલો અગ્નિ જેમ વૃક્ષને બાળીને ભસ્મ કરી નાંખે છે, તેમ તે પણ અંદર રહીને નાશ કરે છે. ૬૫**

ભાવાર્થ –બધા શત્રુઓના કરતા સહજ શત્રુ ઘણો જ વિષમ હોય છે. કારણ કે વિજિગીષુની સર્વ બાબતો તેના જાણવામા હોય છે માટે વિજિગીષુએ સહજ શત્રુનો અવશ્ય નાશ કરવો, અથવા તો તેનુ કર્ષણ કરવુ, અથવા તો તેને પીડવો. ૬૫

**बलिना विगृहीतस्य जिगीषुः कृच्छ्रवर्त्तिनः ।**
**कुर्वीतोपचयं शत्रोरात्मोच्छित्तिविशङ्कया ॥ ६६ ॥**

**પોતાના પડોસી એવા શત્રુ રાજાએ બળવાન્ રાજાની સાથે વિગ્રહ (યુદ્ધ) કર્યો હોય અને તે દુઃખમા આવી પડ્યો હોય તો વિજિગીષુ રાજાએ તેનો પડોસી રાજા ભવિષ્યમા પોતાનો નાશ કરશે, આવી શંકાથી પોતાના પડોસી શત્રુ રાજાને બળની સહાયતા કરવી. ૬૬**

ભાવાર્થ –આપણી પ્રાચીન રાજ્યનીતિનો સામાન્ય નિયમ એવો છે કે, પોતાનો પડોસી રાજા પોતાનો શત્રુ ગણાય છે પરતુ તે જો નબળો હોય અને તેનો પડોસી રાજા મહાબળવાન્ હોય તો તેને તાબે કરીને ભવિષ્યમા વિજિગીષુ રાજાનો શત્રુ થઈ પડે છે આવા પ્રસગમા પડોસી રાજાને મિત્ર ગણીને તેને ધનની તથા સૈન્યની સહાયતા કરીને તેના પડોસી રાજાની સામે જાગૃત રાખવાની જરૂર છે જેથી પડોસી રાજાનો પડોસી રાજા આગળ વધી શકે નહિ અને વિજિગીષુ રાજાને તેને માટે કશો ભય રહે નહિ. આપણા રાજનીતિજ્ઞ ઇંગ્રેજ સરકાર આજ નીતિને અનુસરીને અફગાનીસ્થાનના અમીરને તેના પડોસી રૂસીયાની સામે ટકી રહેવામાટે સપૂર્ણ રીતે સહાયતા કરે છે ૬૬

**यस्मिन्नुच्छिद्यमाने तु रिपुरन्यः प्रवर्त्तते ।**
**न तस्योच्छित्तिमातिष्ठेत् कुर्वीतैनं स्वगोचरः ॥ ६७ ॥**

એક શત્રુનો નાશ કરવાથી બીજો શત્રુ ફાવી જાતો હોય તો તેનો નાશ કરવો નહિ, પરતુ એને પોતાના વશમા રાખવો. અર્થાત્ તેને પોતાના સેવકવર્ગમા દાખલ કરવો. ૬૭

**वशं गतो रिपुर्यश्च विचलेद् दुरुपग्रहः ।**
**तस्य संयमनायाशु तत्कुलीनं समुन्नयेत् ॥ ६८ ॥**

પરતુ તાબે થયેલો શત્રુ પણ જો દુરાગ્રહથી લઢવા માટે સામે થાય તો તેને કબજામા લેવા માટે તુરત જ તેના વંશના પુરુષને અનુકૂળ કરીને તેની સામે લઢવા માટે તેને ઉભો કરવો. ૬૮

**विषं विषेण व्यथते वज्रं वज्रेण भिद्यते ।**
**गजेन्द्रो दृष्टसारेण गजेन्द्रेणैव वध्यते ॥ ६९ ॥**

ઝેરથી ઝેરને પીડી શકાય છે, વજ્રથી વજ્રને ભેદી શકાય છે અને ગજેદ્રના બળને જાણનારો ગજેંદ્ર જ ગજેંદ્રનો નાશ કરી શકે છે. ૬૯

**मत्स्यो मत्स्यमुपादत्ते ज्ञातिर्ज्ञातिमसंशयम् ।**
**रावणोच्छित्तये रामो विभीषणमपूजयत् ॥ ७० ॥**

એક મચ્છ બીજા મચ્છને પકડી શકે છે, અને એક જ્ઞાતિનો પુરુષ પોતાની જ્ઞાતિના પુરુષને પકડી શકે છે એમાં સશય નથી. રામે રાવણનો નાશ કરવા માટે (રાવણના ભાઈ) વિભીષણનો સત્કાર કર્યો હતો. ૭૦

ભાવાર્થ–રાવણે વિભીષણનુ અપમાન કરીને તેને લકામાંથી કાઢી મૂકયો ત્યારે તે લકાના સામા તીર ઉપર જ્યા રામ પડાવ નાખીને પડ્યા હતા ત્યા ગયો અને તેને રાવણની તથા લકામા જવાના માર્ગની સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. રામે પણ તેજ વખતે વિભીષણને લકાના રાજ્યઉપર

અભિષેક કરીને લંકાનો રાજા બનાવ્યો આ વાત રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. માટે શત્રુનો જો પરાજય કરવો હોય તો તેના સંબંધીઓને રાજ્યાદિક આપીને તેનો સત્કાર કરવો, એટલે તેઓ પોતાના સહજ શત્રુની સંપૂર્ણ બાતમી આપીને વિજિગીષુ રાજાનો માર્ગ સરળ કરી આપે છે. ૭૦

**यस्मिन् मण्डलसंक्षोभः कृते भवति कर्मणि ।**
**न तत् कुर्वीत मेधावी प्रकृतीरनुरञ्जयेत् ॥ ७१ ॥**

જે કાર્ય કરવાથી બાર પ્રકારના રાજમંડળમાં ખળભળાટ ઉભો થાય તેવું કાર્ય બુદ્ધિમાન્ વિજિગીષુ રાજાએ કદી પણ કરવું નહિ તથા પોતાનાં પ્રકૃતિમંડલને પ્રસન્ન રાખવું. ૭૧

**साम्ना दानेन मानेन प्रकृतीरनुरञ्जयेत् ।**
**आत्मीया भेददण्डाभ्यां परकीयास्तु भेदयेत् ॥ ७२ ॥**

રાજાએ સામથી, ધનના સત્કારથી તથા સન્માન આપીને પોતાના પ્રકૃતિમંડલને રંજન કરવું (રાજી રાખવુ), અને શત્રુના તથા તેના મિત્રનાં પ્રકૃતિમંડલને ગુપ્ત દૂતોદ્વારા લાલચો આપીને તથા શિક્ષા કરીને પોતાના પક્ષમાં લેવું. ૭૨

**आकीर्णं मण्डलं सर्वं मित्रैररिभिरेव च ।**
**सर्वः स्वार्थपरो लोकः कुतो मध्यस्थता क्वचित् ॥ ७३ ॥**

બારેય રાજાનું મંડળ મિત્રોથી તથા શત્રુઓથી ભરપૂર હોય છે કારણ કે સર્વે લોકો સ્વાર્થપરાયણ હોય છે. કોઈ ઠેકાણે મધ્યસ્થપણુ કેવી રીતે હોય? ૭૩

ભાવાર્થ—મંડળમા રહેલા સર્વે લોકો સ્વાર્થપરાયણ હોય છે. એક પુરુષે શત્રુની સાથે વિગ્રહ કર્યો હોય, તેને બળની સહાયતા કરનારા પુરુષને પણ મારો નાશ ન થાય આવી જાતનો સ્વાર્થ હોય છે જ અને તે સ્વાર્થ સાધવામાટે કાર્યમા પ્રવૃત્તિ કરે છે. બીજાની પાસેથી સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છાવાળો પુરુષ કા તો મિત્રતા કરીને સ્વાર્થ સાધે છે અથવા તો વૈર કરીને

સ્વાર્થ સાધે છે આ બે વિના બીજો ઉપાય નથી માટે મડલમા રહેનારા પુરુષને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે કા તો મિત્રતા કરવી પડે છે અથવા તો શત્રુતા કરવી પડે છે આવી સ્થિતિમા મધ્યસ્થપણુ ક્યાથી સભવે? મધ્યસ્થ રાજા અથવા તો ઉદાસીન રાજા પણ કોઇના મિત્ર તો કોઇના શત્રુ હોયજ છે તેથી જૂદા પ્રકારના હોતા નથી શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે,–

**मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वत ।**
**उत्पद्यन्ते त्रय पक्षा मित्रोदासीनशत्रव· ॥**

મુનિ વનમા વાસ કરીને પોતાના વાનપ્રસ્થના કર્મ કરે છે, તો પણ તેને મિત્ર, ઉદાસીન અને શત્રુ આ ત્રણ પક્ષ ત્યા વનમા પણ ઉભા થાય છે ”

જે પુરુષ કોઇનો ઉપકાર કરતો નથી અથવા તો કોઇનો અપકાર પણ કરતો નથી, તેને ઉદાસીન જાણવો જ્યારે તેને ધનની ઇચ્છા હોતી નથી ત્યારે તે પોતાના જ રાજ્યમા બેસી રહે છે અને પોતાનુ કાર્ય કર્યા કરે છે તે સમયે તેને કોઈ પણ જાતની સ્પૃહા હોતી નથી તેથી તેનો બાર રાજમડલમા અતર્ભાવ કરવામા આવતો નથી પરતુ તે જ્યારે પોતાનુ કાર્ય સાધવા માટે સામ, દામ, ભેદ વગેરેનો પ્રયોગ કરવા માડે છે ત્યારે તેને શત્રુ અથવા તો મિત્રરૂપે ગણવામા આવે છે. પછી તેનુ મધ્યસ્થપણુ કેવી રીતે રહે? માટે શત્રુ અને મિત્ર આવા બે જ પ્રકાર મડલમા મુખ્ય છે

નીતિશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે, સર્વે લોકો સ્વાર્થપરાયણ હોય છે કોઈ પણ મનુષ્ય હમેશા મધ્યસ્થ અથવા તો ઉદાસીન રહે, એ વાત સભવે નહિ. કારણ કે સૌને લક્ષ્મી સપાદન કરવાની ઇચ્છા હોય છે અને લક્ષ્મી મેળવવા માટે શત્રુતા અથવા તો મિત્રતા કરવી જ પડે છે નીતિશાસ્ત્રમા એક વચન આ પ્રમાણે છે,–

**स नास्ति पुरुषो लोके य· श्रियं नाभिवाञ्छति ।**
**अशक्तिभग्नमानास्तु नरेन्द्रं पर्युपासते ॥**

આ જગતમા એવો કોઈ પણ પુરુષ નથી કે, જે લક્ષ્મીની વાછા કરતો નથી અર્થાત્ સર્વને ધનની વાછા હોય છે, પરતુ તેઓ અશક્તિને લીધે માનભગ થઇને રાજાની સેવા કરે છે ૭૩

**भोगप्राप्तं विकुर्वाणं मित्रमप्यवपीडयेत् ।**
**अत्यन्तविकृतं हन्यात् स पापीयान् रिपुर्मतः ॥ ७४ ॥**

**પોતાનો મિત્ર પણ રાજ્યલક્ષ્મી મળવાથી મદમત્ત થઇને પોતાના ઉપર ચઢી આવે તો રાજાએ તેનો પણ પરાજય કરીને તેને પણ પીડવો–દુ.ખી કરવો અને તે જો પોતાથી અત્યંત વિરુદ્ધ થઈ બેસે તો તેને મારી સુદ્ધાત નાંખવો. કારણ કે મિત્રને મહા-પાપી શત્રુ માનવામા આવ્યો છે ૭૪**

ભાવાર્થ –પોતાનો મિત્ર પણ મોટુ રાજ્ય મળવાથી અભિમાની થઇને કદાચ આપણા ઉપર ચઢાઈ કરે તો તેની સામે યુદ્ધ કરીને તેનો પરાજય કરવો અને વિશેપ વૈર કરે તો તેને મારી પણ નાખવો કારણ કે જે પ્રથમ મિત્ર હોય અને પાછળથી શત્રુ થયેલો હોય, તેને નીતિશાસ્ત્રમા મહાપાપી શત્રુ ગણેલો છે ૭૪

**वर्त्तते पक्षपातेन मित्रं चेदुभयात्मकम् ।**
**वज्रीव हि त्रिशिरसं तदुच्छिन्द्यात् कृतत्वरः ॥ ७५ ॥**

**વિજિગીષુનો તથા તેના શત્રુનો એમ બન્નેનો મિત્ર હોય, પરતુ શત્રુના તરફ પક્ષપાતથી વર્તતો હોય તો વજ્રધારી ઇદ્રે જેમ ત્રિશિ-રાને વજ્ર મારીને મારી નાંખ્યો હતો, તેમ તુરત શત્રુનો પક્ષપાત કરનારા મિત્રને મારી નાંખવો. ૭૫**

ભાવાર્થ –પોતાનો તથા પોતાના શત્રુનો એમ બન્નેનો મિત્ર હોય છતા શત્રુના તરફ વધારે પ્રીતિ ધરાવતો હોય તો તેને તુરત મારી નાખવામા જ શ્રેય છે પૂર્વે ત્વષ્ટા નામના પ્રજાપતિને ત્રિશિરા નામનો એક પુત્ર થયો હતો અને દેવતાઓએ તેને પોતાનો પુરોહિત કર્યો હતો તે અત્યત ઉગ્ર તપ કરનારો હતો અને દેવોનો તથા અસુરોનો મિત્ર હતો. પરતુ અસુરોનો તે ભાણેજ થતો હતો તેથી તેનો અધિક પક્ષપાત કરતો હતો અસુરો પણ પોતાના ભાણેજના તપના પ્રભાવથી દુર્જય થઈ પડ્યા હતા, તે વાત ઇંદ્રના જાણવામા આવી, તે ઉપરથી તેણે તેને વજ્ર મારીને પૃથ્વી

ઉપર પાડી નાખ્યો અને તક્ષાને કહ્યુ કે, તું આના ત્રણે મસ્તકોને કાપી નાખ હુ તને તેના બદલામા યજ્ઞમાથી ભાગ આપીશ. એટલે તક્ષાએ ત્રિશિરાના ત્રણે મસ્તકોને કાપી નાખ્યા આ કથાનો સાર એ છે કે, પોતાનો મિત્ર થઇને જે શત્રુને સહાયતા કરતો હોય, તે શત્રુના કરતા પણ અધિક ભુડુ કરે છે માટે તેવા મિત્રને ભયકર શત્રુ ગણવો. ૭૫

**अमित्रानपि कुर्वीत मित्राण्युपचयावहान् ।**
**अहिते वर्त्तमानानि मित्राण्यपि परित्यजेत् ॥ ७६ ॥**

આપણા શત્રુ છતા પણ આપણી ઉન્નતિ કરનારા હોય, તેઓને મિત્ર બનાવવા અને મિત્ર છતા પણ આપણું અહિત કરનારા હોય, તેઓનો ત્યાગ કરવો. ૭૬

**स बन्धुर्योऽनुबध्नाति हितेष्वत्याहितादरः ।**
**अनुरक्तं विरक्तं च तन्मित्रमुपकारि यत् ॥ ७७ ॥**

જે પુરુષ આપણું હિત કરવા માટે અત્યત આદર ધરાવતો હોય, તેને બંધુ (મિત્ર) જાણવો. કારણ કે પ્રીતિવાળો અથવા તો પ્રીતિ વિનાનો હોય, પરતુ જે પુરુષ ઉપકાર કરનારો હોય તેને મિત્ર જાણવો ૭૭

ભાવાર્થ–મિત્રના વ્યવહારમા પ્રીતિની અને અપ્રીતિની જરૂર નથી પરતુ ઉપકારની જરૂર છે જે ઉપકાર કરે છે તે મિત્ર ચાણક્ય પોતાના અર્થશાસ્ત્રમા મિત્રનુ લક્ષણ બાધતા કહે છે કે,—

**यावदुपकरोति तावन्मित्रं भवति । उपकारलक्षणं हि मित्रं ।**
**न मित्रं मित्रभावादुत्क्रान्तम् ( अर्थ –७–८–११६ )**

જ્યા સૂધી ઉપકાર કરે છે ત્યા સૂધી મિત્ર ગણાય છે ઉપકાર કરવો, એ મિત્રનું લક્ષણ છે મિત્રભાવને તજી દેનારો મિત્ર ગણાતો નથી ૭૭

**मित्रं विचार्य बहुशो ज्ञातदोषं परित्यजेत् ।**
**त्यजन्नभूतदोषं हि धर्मार्थावुपहन्ति सः ॥ ७८ ॥**

મિત્રની પ્રસગે પ્રસંગે ઘણીવાર સૂધી પરીક્ષા કરવી અને જો

**તેના દોષ જાણુવામાં આવે તો તેનો ત્યાગ કરવો. પરંતુ નિર્દોષ મિત્રનો ત્યાગ કરવાથી પુરુષ ધર્મનો તથા અર્થનો બન્નેનો નાશ કરે છે. ૭૮**

ભાવાર્થ.–મિત્ર નિર્દોષ હોવા છતા તેના ઉપર દોષારોપ કરવાથી ધર્મને નાશ થાય છે. વળી મિત્રનો ત્યાગ કરવાથી અર્થનો પણુ નાશ થાય છે, માટે કોઇના કહેવાથી મિત્રને અપરાધી માની લેવો નહિ. પરતુ જાતે મિત્રને એકવાર નહિ, પરતુ ઘણીવાર સૂધી પરીક્ષા કરવી અને જો તેના દોષ જાણુ-વામા આવે તો જ તેનો ત્યાગ કરવો ૭૮

**स्वयं दोषगुणान्वेषी भवेत् सर्वत्र सर्वदा ।**
**स्वयं ज्ञातेषु दोषेषु शस्यं स्याद्दण्डपातनम् ॥ ७९ ॥**

**રાજાએ પોતાના સેવકોના, મિત્રોના અને સબંધીઓના અપરાધોની હમેશા જાતે તપાસ કર્યા કરવી, કારણુ કે જાતે દોષો જાણ્ય પછી તેને માટે શિક્ષા કરવી યોગ્ય થઈ પડે છે. ૭૯**

ભાવાર્થ –એક રાજાએ અથવા તો એક ગૃહસ્થે પોતાના સેવકો મિત્રો અથવા તો સબધીઓના અવગુણોની જાતે જ તપાસ કરવી, પરતુ બીજાના કહેવા ઉપર આધાર રાખવો નહિ કારણુ કે જાતે દોષો (અવગુણો જાણ્યા પછી તેને યોગ્ય શિક્ષા કરી શકાય છે. ૭૯

**[illegible] तत्त्वेन दोषं कुप्येत् कथञ्चन ।**
**भुजङ्गमिव मन्यन्ते निर्दोषक्रोधिनं जनाः ॥ ८० ॥**

**રાજાએ યથાર્થ રીતે દોષ જાણ્યા વગર કોઈ પણુ રીતે સેવકાદિક ઉપર કોપ કરવો નહિ. રાજા જો નિર્દોષ સેવક ઉપર કોપ કરે છે તો મનુષ્યો તેવા રાજાને સર્પના જેવો માને છે ૮૦**

**मित्राणामन्तरं विद्यात् समज्यायःकनीयसाम् ।**
**मध्यज्यायःकनीयांसि कार्याणि च पृथक् पृथक् ॥ ८१ ।**

**રાજાએ ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ એમ મિત્રોના કાર્ય પ્રમાણે મિત્રને ત્રણુ પ્રકારના જાણુવા. જે રાજા અધિક ઉપકાર કરે, તેને ઉત્તમ**

મિત્ર જાણવો; જે રાજા મધ્યમ ઉપકાર કરે; તેને મધ્યમ અને જે રાજા કનિષ્ઠ પ્રકારનો ઉપકાર કરે, તેને કનિષ્ઠ મિત્ર જાણવો. ૮૧

**नहि मिथ्याभियुञ्जीत शृणुयाच्चापि तद्विधम् ।**
**मित्रभेदं च ये कुर्युस्तान् समस्तान् परित्यजेत् ॥ ८२ ॥**

તેં મારું ભુંડું કર્યું છે, આમ મિત્રના ઉપર મિથ્યા આરોપ મૂકવો નહિ, તેમ કોઈ કહે કે તારા મિત્રે તારું ભુંડું કર્યું છે તો તેને પણ સાંભળવું નહિ તથા જેઓ મિત્ર વચ્ચે ફાટફૂટ કરાવે, તેવા સર્વે પુરુષોનો ત્યાગ કરવો. ૮૨

**प्रायोगिकं मात्सरिकं माध्यस्थं पाक्षपातिकम् ।**
**सोपन्यासं च जानीयाद् वचः सानुशयं तथा ॥ ८३ ॥**

પ્રાયોગિક, માત્સરિક, માધ્યસ્થ, પાક્ષપાતિક, સોપન્યાસ તથા સાનુશય એવા શત્રુના સંબંધમાં તથા મિત્રના સબંધમાં કહેલાં વચનને વિજિગીષુ રાજાએ યથાર્થ રીતે જાણવાં જોઈએ. ૮૩

ભાવાર્થ –પોતાના પક્ષનો અથવા તો શત્રુના પક્ષનો પુરુષ મિત્રના તથા શત્રુના સબધમા જે કઈ વચન કહે, તે વચન કેવા પ્રકારનુ છે તે વિજિગીષુ રાજાએ ખાસ જાણવુ જ જોઇએ તે વચનના પ્રકાર કામદકે આ શ્લોકમા ગણાવ્યા છે. સ્નેહીઓ વચ્ચે ફાટફૂટ કરાવવા માટે શત્રુ તરફથી જે વચનનો પ્રયોગ કરવામા આવે, તે વચન પ્રાયોગિક કહેવાય છે. ચદ્રગુપ્તને ચાણક્યે રાજ્ય અપાવ્યા પછી બન્ને જણા કૃતકૃત્ય થયા હતા, એટલે પોતાના કાર્યમા સફળ થયા હતા. પરતુ તે વાત રાક્ષસ સહન કરી શક્યો નહિ. તેથી તેણે રાજાની સ્તુતિ કરનારા વૈતાલિકની પાસે રાજાની આગળ નીચેનો શ્લોક ભણાવ્યો હતો.

"भूषणाद्युपभोगेन प्रभुर्भवति न प्रभुः ।
परैरनभिभूताज्ञस्त्वमिव प्रभुरुच्यते ॥

આભૂષણો ધારણ કરવાથી રાજા રાજા ગણાતો નથી, પરતુ તારી પેઠે જે રાજાની આજ્ઞાનો કોઈ પણ પરાભવ કરી શકે નહિ, તે રાજા કહેવાય છે."

આ વાક્યનું તાત્પર્ય એ હતું કે; તું આભૂષણ ધારણ કરનારો રાજા છો અને તારા રાજ્યમા તારી આજ્ઞા ચાલતી નથી, પરતુ ચાણુક્યની આજ્ઞા ચાલે છે. ચાણુક્ય જેટલુ કહે છે, તેટલુ જ થાય છે, તુ તો નામનો જ રાજા છે. આ રીતે વૈતાલિકની પાસે રાક્ષસને વાક્ય ભણાવવાનુ કારણ એ હતું કે, ચદ્રગુપ્ત અને ચાણુક્ય વચ્ચે ભેદ ઉત્પન્ન થાય. ચાણુક્ય આ વાક્ય સાભળીને તુરત જ વિચારમા પડ્યો અને મનમા કહેવા લાગ્યો કે, પ્રથમ તો વિશિષ્ટ દેવતાની સ્તુતિ કરીને શરદ્ઋતુના ગુણનુ વર્ણન કર્યું, પરતુ તે પછીના બીજા આ વચનમા શુ કહ્યું, તે સમજાતુ નથી થોડીવાર રહીને બોલ્યો કે હા, હવે જાણ્યુ. આ તો રાક્ષસનો પ્રયોગ છે દુરાત્મા રાક્ષસ ! તું દેખા દે છે, પરતુ કૌટિલ્ય ( ચાણુક્ય ) પણ જાગૃત છે. અર્થાત્ તારા ભેદ પડાવનારા વચનને સારી રીતે જાણે છે. મત્સર સાથે કહેલુ વચન માત્સરિક કહેવાય છે. ચદ્રગુપ્તની નિદા સાભળીને ચાણુક્યે કહ્યુ કે,–

**आः क एष मयि स्थिते चंद्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति ।**

અરે આ કોણ હુ બેઠા ચદ્રગુપ્તનો પરાભવ કરવાની ઇચ્છા કરે છે ? ઇચ્છાથી તથા દ્વેષથી રહિત વચન માધ્યસ્થ વચન કહેવાય છે. જેમ કે રાક્ષસ પોતાની સ્ત્રી ચદનદાસને ઘેર મૂકીને નગર બહાર નાસી ગયો, તે પછી તેની શોધખોળ કરતી વખતે ચાણુક્યે કહ્યુ કે,–ચદનદાસ તેનો અત્યંત મિત્ર છે. રાક્ષસ ખાલખોલ (સામાન્ય) મનુષ્યને ત્યા પોતાની સ્ત્રીને મૂકે નહિ. ચાણુક્યના આ વચનમા રાગનો અથવા તો દ્વેષનો અંશ નથી. જે વચનમા પક્ષપાત જણાતો હોય, તેને પાક્ષપાતિક વચન કહે છે. જેમ એક દૂતે રાક્ષસના નામની છાપવાળી વિંટી લાવીને ચાણુક્યને આપી, એટલે ચાણુક્યે તેને આગળીમા ઘાલતા ઘાલતા મનમા કહ્યુ કે, 'ननु राक्षस एवास्मदगुलीप्रणयी सवृत्त । હવે રાક્ષસ ખરેખર મારા હાથમા આવ્યો છે.' ચાણુક્યનુ આ વાક્ય ચદ્રગુપ્તના પક્ષનુ હોવાથી પક્ષપાતી હતુ. પરસ્પર શિષ્ટાચારવાળુ વચન સોપન્યાસ અને પશ્ચાત્તાપવાળુ વચન સાનુશય વચન કહેવાય છે. ૮૩

**प्रकाशपक्षग्रहणं न कुर्यात सुहृदां स्वयम् ।**
**अन्योन्यमत्सरं चैषां स्वयमेवाशु वारयेत् ॥ ८४ ॥**

રાજાએ પોતે પ્રકટ રીતે સ્નેહીઓનો પક્ષ કરવો નહિ. પરંતુ સ્નેહીઓમાં પરસ્પર મત્સર હોય તો તેને પંડે જ તુરત અટકાવવો. ૮૪

ભાવાર્થ –રાજાએ પોતાના સ્નેહીઓનો પણ જાહેરમા પક્ષ કરવો નહિ પરંતુ ગુપ્ત રીતે સ્નેહીઓને સહાયતા કરવી તેમ સ્નેહીઓ પરસ્પર મત્સર રાખતા હોય તો રાજાએ જાતે તેઓને એકદમ મત્સર કરતા અટકાવવા ૮૪

**कार्यस्य हि गरीयस्त्वान्नीचानामपि कालवित् ।**
**सतोऽपि दोषान् प्रच्छाद्य गुणानप्यसतो वदेत् ॥ ८५ ॥**

સમયને જાણનારા રાજાએ મોટું કાર્ય સાધવું હોય તો નીચ લોકોના દોષો હોવા છતાં પણ તેઓને ઢાંકી દેવા અને ગુણો ન હોય છતા પણ ગાવા. ૮૫

**प्रायो मित्राणि कुर्वीत सर्वावस्थानि भूपतिः ।**
**बहुमित्रो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं रिपून् ॥ ८६ ॥**

રાજાએ ઘણુ કરીને ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એમ સર્વ પ્રકારના મિત્રો કરવા. જેને ઘણા મિત્ર હોય છે, તે રાજા શત્રુઓને વશમા રાખી શકે છે. ૮૬

**न तत्र तिष्ठति भ्राता न तथान्योऽपि वा जनः ।**
**पुंसामापत्प्रतीकारे सन्मित्रं यत्र तिष्ठति ॥ ८७ ॥**

પુરુષોની આપત્તિ દૂર કરવા માટે જે ઠેકાણે સન્મિત્ર ઉભો રહે છે ત્યા ભાઈ પણ ઉભો રહેતો નથી, તેમ બીજો મનુષ્ય પણ ઉભો રહેતો નથી. ૮૭

**अमित्रान् सर्वतो मित्रैर्निगृह्णीयाद् दृढव्रतैः ।**
**इति मण्डलवृत्तं तद् मण्डलज्ञा प्रचक्षते ॥ ८८ ॥**

દૃઢ સ્વભાવવાળા મિત્રોદ્વારા પોતાના ચોતરફના શત્રુઓને શિક્ષા કરવી. આ રીતે મંડળના સ્વરૂપને જાણનારા પુરુષો મંડળના આચરણનુ વર્ણન કરે છે. ૮૮

**मित्रोदासीनरिपव एतन्मात्रं तु मण्डलम् ।**
**सम्यक् साधनमेतेषामिति मण्डलशोधनम् ॥ ८९ ॥**

મિત્ર, ઉદાસીન તથા શત્રુ આ ત્રણનું જ મડળ બનેલું હોય છે. માટે આ ત્રણે કોપાયમાન ન થાય તે રીતે તેઓને વશમાં રાખવા, તેનું નામ મંડળનું શોધન કહેવાય છે. ૮૯

**इति स्म राजा नयवर्त्मना व्रजन् समुद्यमी मण्डलशु[illegible] ।**
**विराजते साधु वि[illegible] मण्डलः श[illegible]च्छशीव प्रांतरञ्जय[illegible] प्रजाः॥९०॥**

આ રીતે જે રાજા નીતિના માર્ગમાં ચાલે છે, રાજમંડળમાં ઉત્સાહથી ઘૂમે છે, અને રાજમંડળ કોપાયમાન ન થાય અને થતું હોય તો શાંત પડી જાય તે રીતે મડળનું શોધન કરે છે તો વિશુદ્ધ રાજમંડળવાળો તે રાજા શરદ્ ઋતુના વાદળા વિનાના વિશુદ્ધ મંડળવાળા ચંદ્રની પેઠે પ્રજાને સારી પેઠે રજન (પ્રસન્ન) કરે છે અને (પંડે) દીપી નીકળે છે. ૯૦

'રાજમંડળનું કર્તવ્ય' એ નામનુ પ્રકરણ ૧૩મુ સમાપ્ત

ઇતિ શ્રી કામદકીય નીતિસારમા રાજમડળના ભેદ તથા રાજ-
મડળનુ કર્તવ્ય, એ નામનો સર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૯ મો–પ્રકરણ ૧૪ મું

### સંધિના ભેદોનું વર્ણન

**बलिना विगृहीतः सन् नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः ।**
**आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत् कुर्वाणः कालयापनम् ॥ १ ॥**

બળવાન્ રાજા નિર્બળ રાજાની સાથે કલહ કરે, તે સમયે નિર્બળ રાજાની પાસે બળવાન્ રાજાની સાથે યુદ્ધ કરવાને કોઇપણ જાતનું

**સાધન ન હોય અને તે સંકટમાં આવી પડે ત્યારે તેણે સકટનો સમય વીતાડવા માટે બળવાન્ રાજાની સાથે સંધિ કરવી. ૧**

ભાવાર્થ –બાર પ્રકારના રાજમડલનુ સ્વરૂપ તથા તેના ચરિત્ર કહ્યા. હવે આ નવમા સર્ગમા તથા તે પછીના બીજા બે સર્ગમા એમ ત્રણ સર્ગમા સધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, સશ્રય અને દ્વૈધીભાવ આ છ ગુણના સ્વરૂપો તથા તેના પ્રકાર કહેવામા આવશે આ શ્લોકમા સામાન્ય સધિ કરવા વિશે અને તે સધિ કયારે કરવી, તે વિશે દર્શાવ્યુ છે એક રાજાની સાથે બળવાન્ રાજા યુદ્ધ કરવા માટે ચઢી આવે ત્યારે જો તે રાજાની પાસે તેની સામે થવાના સાધનો ન હોય અને તે સકટમા આવી પડે તો તેણે સકટના દિવસો ગાળવા માટે અને ભવિષ્યમા શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરીને વૈર લેવા માટે શત્રુની સાથે સધિ કરવી, અર્થાત્ પોતાની સ્થિતિ નબળી હોય ત્યારે કોઇપણ પ્રકારે સલાહ કરવી પરતુ શત્રુની સામે યુદ્ધમા ઉતરવુ નહિ આ વાત જેમ રાજાને ઘટે છે, તેમ શ્રીમાનોને પણ ઘટે છે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મનુષ્યે પ્રત્યેક મનુષ્યની સાથે વ્યવહાર કરવાનો હોય છે પોતાની પડતી સ્થિતિમા બળવાનની સામે થવુ નહિ, પણ તેની સાથે સધિ (સલાહ) કરીને પોતાના ઉદય કાળની વાટ જોયા કરવી. ૧

**कपाल उपहारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा ।**
**उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः ॥ २ ॥**
**अदृष्टनर आदिष्ट आत्मामिष उपग्रहः ।**
**परिक्रयस्तथोच्छिन्नस्तथा च परदूषणः ॥ ३ ॥**
**स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च षोडशः परिकीर्त्तितः ।**
**इति षोडशकं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः ॥ ४ ॥**

**कपाल, उपहार, सन्तान, संगत, उपन्यास, प्रतीकार, संयोग, पुरुषान्तर, अदृष्टनर, आदिष्ट, आत्मामिष, उपग्रह, परिक्रिय, उच्छिन्न, परदूषण તથા स्कंधोपनेय० આ રીતે નીતિશાસ્ત્રમાં સોળ પ્રકારના સધિ કહ્યા છે.**

સંધિના વિષયમાં વિચક્ષણ એવા નીતિશાસ્ત્રવેત્તા પુરુષો પણ સોળ પ્રકારનો સંધિ કહે છે. ૨-૪

**कपालसन्धिर्विज्ञेयः केवलं समसन्धिकः ॥ ५ ॥**

શત્રુ રાજા વિજિગીષુ રાજાને ખજાનો, દંડ વગેરે કંઈ પણ આપ્યા વગર કેવળ વાણી માત્રથી તેની સાથે સંધિ કરે છે તેવા સંધિને **कपालसंधि** જાણવો. જેમ એક ઘડાનુ કપાળ ભાંગી ગયું હોય તે ઠેકાણે બીજું કપાળ સાધવામાં આવે છે, તેથી બહારના ભાગમાં ઘડો નહિ ફૂટેલા જેવો દેખાય છે પરંતુ તે પ્રથમના જેવો બરોબર સધાતો નથી. વાણી માત્રથી કરેલો સંધિ પણ તેના જેવોજ હોય છે. ૫

ભાવાર્થ-શત્રુ રાજા ઉપર વિજિગીષુ રાજા ચઢી આવે ત્યારે શત્રુ રાજા વિજિગીષુ રાજાને ધનભૂમિ વગેરે આપ્યા વગર કેવળ વાણીથીજ સંધિ કરે તો આવા સમસંધિને કપાળસંધિ કહ્યો છે એક ઘડાનો એક તરફનો ભાગ ફૂટી ગયો હોય, તેને સાધવા માટે તે ઠેકાણે બીજુ નવું કપાળ (ઠીબડુ) ચોંટાડવામા આવે તેથી ઉપરથી ઘડો જેમ સાજો સારો દેખાય છે, પરતુ અદરથી જોતા તે ફૂટેલો જણાય છે તેમ જ શત્રુ ને વિજિગીષુ રાજા બન્ને વાણીથી પરસ્પર સલાહ કરે છે તેથી ઉપરથી બન્ને વચ્ચે સંધિ જોવામા આવે છે, પરંતુ અદરથી બન્નેને બન્નેનો વિશ્વાસ હોતો નથી. તેથી તેઓની વચ્ચે અદર ખાનેથી એકતા થતી નથી. ૫

**सम्प्रदानाद् भवति य उपहारः स उच्यते ।**
**सन्तानसन्धिर्विज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ॥ ६ ॥**

વિજિગીષુ રાજાને ધન આપીને જે સંધિ કરવામાં આવે છે, તેને **उपहारसंधि** કહેવામાં આવે છે. પોતાની પુત્રી આપીને જે સંધિ કરવામાં આવે છે, તેને **संतानसंधि** કહેવામા આવે છે. ૬

**साद्भिः सङ्गतसन्धिस्तु मैत्रीपूर्व उदाहृतः ।**
**यावदायुःप्रमाणं तु समानार्थप्रयोजनः ॥ ७ ॥**

सङ्गतः सन्धिरेवेह प्रकृष्टत्वात् सुवर्णवत् ।
अपरैः सन्धिकुशलैः काञ्चनः स उदाहृतः ॥ ८ ॥

સત્પુરુષોની સાથે મિત્રતાપૂર્વક જે સંધિ કરવામાં આવે છે, તે સધિને **संगतसंधि** કહેવામાં આવે છે. શત્રુ તથા વિજિગીષુ બન્ને રાજાને સંધિ કરવાનું પ્રયોજન સમાન હોવાથી તેઓની વચ્ચે જીવતાં સૂધિ આ સંધિ ટકી રહે છે. સર્વ ધાતુઓમાં જેમ સુવર્ણ ઉત્તમ ગણાય છે, તેમ આ સધિ પણ સર્વ સધિઓમાં ઉત્તમ ગણાય છે. તેથી કેટલાએક સંધિના વિષયમા કુશળ પુરુષો આ સંધિને **काञ्चनसंधि** કહે છે. ૭-૮

ભાવાર્થ —બે પ્રકારના પુરુષ સધેય એટલે સધિ કરવા યોગ્ય હોય છે એક ચઢાઈ નહિ કરનારો અને બીજો ચઢાઈ કરનારો ઉપર જે ચાર પ્રકારનો સધિ કહ્યો છે, તે ચઢાઈ કરનારાની સાથે શત્રુને સધિ કરવાનુ કહ્યુ છે.

सम्पत्तौ च विपत्तौ च कारणैर्यो न भिद्यते ।
सङ्गतः सन्धिरेवेह काञ्चनः समुदाहृतः ॥ ९ ॥

**संगतसंधि** સુખના સમયમા અથવા તો દુઃખના સમયમા ગમે તે સમયે ગમે તે કારણોથી પણ નાશ પામતો નથી અને એ સધિને **कांचनसंधि** કરીને કહેવામાં આવે છે. ૯

भव्यामेकार्थसिद्धिं तु समुद्दिश्य क्रियेत यः ।
स उपन्यासकुशलैरुपन्यास उदाहृतः ॥ १० ॥

(એક રાજા બીજા રાજાને કહે કે; આ આપણા બન્નેનો શત્રુ છે, હું આ રાજાનો નાશ કરીશ તો પણ ભવિષ્યમાં તને કલ્યાણકારક અર્થસિદ્ધિ થાશે.) આ રીતે વાતનો ઉપન્યાસ કરીને બીજા રાજાની સાથે જે સંધિ કરવામાં આવે છે તેને ઉપન્યાસમાં કુશળપુરુષો **उपन्यास** નામનો સંધિ કહે છે. ૧૦

**'यास्यत्येषुकृतं पूर्वमयं प्रतिकरिष्यति ।**
**इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीकारः स उच्यते ॥ ११ ॥**

હું જો આનો પ્રથમ ઉપકાર કરીશ તો તે મારો ઉપકાર કરશે, આવો વિચાર કરીને જે સધિ કરવામાં આવે છે, તેને **प्रतीकारसंधि** કહે છે. ૧૧

**उपकारं करोम्यस्य ममाप्येषः करिष्यति ।**
**अयं चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥ १२ ॥**

હું જેમ આનો ઉપકાર કરુ છુ તેમ આ મારો પણ ઉપકાર કરશે, આવા સધિને પણ **प्रतीकारसंधि** કહેવામાં આવે છે. રામ તથા સુગ્રીવની વચ્ચે આવા પ્રકારનો સંધિ હતો. ૧૨

ભાવાર્થ –રાજાઓ પરસ્પર એક બીજાનો ઉપકાર કરવાનુ માથે લઇને સંધિ કરે, તેવા સધિને प्रतीकार કહે છે. વાલી સુગ્રીવને રાજ્યમાથી હાકી કાઢીને પડે કિષ્કિધાનો રાજા થયો હતો, અને સુગ્રીવ જગલમા ભટકતો હતો, તેને રામની સાથે સમાગમ થયો. સુગ્રીવ જેમ રાજ્યભ્રષ્ટ હોવાથી દુ ખી હતો તેમ રામ પણ સીતાના વિયોગથી દુ ખી હતા અને સીતાની શોધ કરવાનો વિચાર કરતા હતા, તેથી રામે સુગ્રીવની સાથે સલાહ કરીને તેના શત્રુ વાલીને મારી નાખ્યો અને તેનુ રાજ્ય સુગ્રીવને અપાવ્યુ તે ઉપરથી સુગ્રીવે રામચદ્રને વાનરસૈન્યની સહાયતા કરીને સીતાની શોધ કરાવી અને લકામા પોતાના સૈન્યની સાથે જઇને શ્રીરામચદ્રને અનેક પ્રકારની સહાયતા કરી હતી. ૧૨

**एकार्थां सम्यगुद्दिश्य यात्रां यत्र हि गच्छतः ।**
**स संहतप्रयाणस्तु सन्धिः संयोग उच्यते ॥ १३ ॥**

શત્રુ તથા વિજિગીષુ બન્ને રાજા એક વસ્તુને માટે સલાહ કરીને એક સાથે ચઢાઈ કરે છે, તેવા સંધિને, **संयोगसंधि** કહે છે. ૧૩

**आवयोर्योधमुख्याभ्यां मदर्थः साध्यतामिति ।**
**यस्मिन् पणः प्रक्रियते स सन्धिः पुरुषान्तरः ॥ १४ ॥**

મારા તથા તારા એમ આપણા બન્નેના સેનાપતિઓ મારુ કાર્ય પાર પાડી આપે, આ રીતે જે સંધિમાં ' પણ ' કરવામાં આવે છે, તેને पुरुषान्तरसंधि કહે છે. ૧૪

ભાવાર્થ –આ સધિમા વિજિગીષુ રાજાને બીજા પુરુષની સાથે સધાન કરવુ પડે છે, તેથી તે પુરુષાન્તર નામનો સંધિ કહેવાય છે. ૧૪

**त्वयैकेन मदीयार्थः सम्प्रसाध्यस्त्वसाविति ।**
**यत्र शत्रुः पणं कुर्यात् सोऽदृष्टपुरुषः स्मृतः ॥ १५ ॥**

જે સંધિમા શત્રુ એક પુરુષની સાથે એવી રીતે પણ કરે કે; તારે એકલાએ મારુ આ કાર્ય સાધવું, તે સધિને अदृष्टपुरुष નામનો સધિ જાણવો. ૧૫

**यत्र भूम्येकदेशेन पणेन रिपुरूर्जितः ।**
**सन्धीयते सन्धिविद्भिरादिष्टः स उदाहृतः ॥ १६ ॥**

બળવાન્ શત્રુ પૃથ્વીનો અમુક ભાગ લઈને અથવા તો અમુક ધન લઈને સધિ કરે છે, તેને સંધિવેત્તા પુરુષો आदिष्ट નામનો સંધિ કહે છે. ૧૬

ભાવાર્થ –બળવાન્ શત્રુની આજ્ઞા પ્રમાણે તેનુ મન મનાવવામાટે તેના કહેવા પ્રમાણે ભૂમિનો અર્ધો ભાગ અથવા તો ત્રીજો ભાગ આપીને અથવા તો ધન આપીને જે સધિ કરવામા આવે છે, તે સધિને **आदिष्ट** સધિ કહેવામા આવે છે ૧૬

**स्वसैन्येन तु सन्धानमात्मामिष इति स्मृतः ।**

પોતાનાં સૈન્યસાથે શત્રુને શરણે જઈને તેની સાથે સંધિ કરવામાં આવે છે, તેને आत्मामिष નામનો સધિ કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ –આ સધિમા પોતાનું શરીર માસરૂપે શત્રુને અર્પ ણકરવામા આવે છે. તેથી આ સધિને आत्मामिष કહેલો છે.

**क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानमुपग्रहः ॥ १७ ॥**

પોતાના પ્રાણોની રક્ષા કરવા માટે ભૂમિ, ધન વગેરે સર્વ પદાર્થનું દાન કરીને જે સંધિ કરવામા આવે છે, તે સંધિને **उपग्रहसंधि** કહેવામા આવે છે. ૧૭

ભાવાર્થ –શિર સલામત તો બહોત પઘડીયા, એ કહેવત પ્રમાણે અથવા તો જીવતા હશુ તો ફરીને દેશ મેળવીશુ, આવો વિચાર કરીને પ્રાણની રક્ષા કરવા માટે સર્વસ્વ આપી દઇને સધિ કરવામા આવે છે, તેવા સધિને उपग्रह નામનો સધિ કહે છે. ૧૭

**कोशांशेनाथ कुप्येन सर्वकोशेन वा पुनः ।**
**शेषप्रकृतिरक्षार्थं परिक्रय उदाहृतः ॥ १८ ॥**

રાજા બાકી બચેલી પ્રકૃતિની રક્ષા કરવામાટે પોતાના ધન ભડારનો અમુક ભાગ અથવા તો મીયાના, પાલખી, સાલ, દુશાલા વગેરે અથવા તો સર્વ ભંડાર આપીને જે સંધિ કરે છે, તે સંધિને **परिक्रयसंधि** કહે છે. ૧૮

**भुवां सारवतीनां तु दानादुच्छिन्न उच्यते ।**
**सर्वभूम्युत्थितफलदानेन परदूषणः ॥ १९ ॥**

રસકસવાળી સર્વ ભૂમિનું દાન કરીને જે સંધિ કરવામાં આવે છે, તે **उच्छिन्नसंधि** કહેવાય છે અને ભૂમિમાંથી થતી તમામ પેદાશ આપીને જે સંધિ કરવામાં આવે છે, તે **परदूषण** નામનો સંધિ કહેવાય છે. ૧૯

ભાવાર્થ –રસકસવાળી સર્વ ભૂમિ આપી દેવાથી જમીનનો ધણી રાજા પાયમાલી પામે છે, તેથી તેવા સધિને उच्छिन्नसधि કહેવામા આવે છે અને જમીનની તમામ ઉપજ આપી દઇને સધિ કરવાથી આપનારા શત્રુને દૂષણ લાગે છે, તેથી તેને परदूषण નામનો સધિ કહ્યો છે. ઉપાધ્યાયનિરપેક્ષા ટીકાકાર परदूषणसंधिની વ્યાખ્યા કરતા કહે છે કે,–**परदूषण । तवैतत्सर्वं फल न भवति त्वया परोपद्रव कृत इति परोत्र दूष्यते इति तदारब्ध सधि तारे**

આ ભૂમિની સર્વે પેદાશ લેવી નહિ. તેં પરને-બીજાને ઉપદ્રવ કર્યો છે-દુ ખ દીધુ છે. આમ કહીને જે સધિમા શત્રુને દોષ દેવામા આવે છે, તે સધિને परदूषण કહેવામા આવે છે. ૧૯

**पारिच्छिन्नं फलं यत्र स्कन्धस्कन्धेन नीयते ।**
**स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविदो जनाः ॥ २० ॥**

જે સધિમાં ઠરાવેલે સમયે કટકે કટકે ધન આપવામાં આવે છે, તે સંધિને સધિ જાણનારા પુરુષો स्कंधोपनेय નામનો સંધિ કહે છે. ૨૦

ભાવાર્થ –આ સધિમા બદલો આપીને પ્રકૃતિ મડળની રક્ષા કરવામા આવે છે અર્થાત્ આમા પ્રકૃતિને વેચાતી લેવા જવુ છે, માટે આ સધિનુ નામ પરિક્રય છે આ નવ સધિ ચઢાઈ કરનારા રાજાના આધીન હોય છે. ૨૦

**परस्परोपकारश्च मैत्रः सम्बन्धजस्तथा ।**
**उपहारश्च विज्ञेयाश्चत्वारोऽन्ये तु सन्धयः ॥ २१ ॥**

કેટલાએક કહે છે કે;–परस्परोपकार, मैत्र, संबंधज અને उपहार નામના બીજા ચાર સધિઓ છે એમ જાણવું. ૨૧

ભાવાર્થ –કામન્દક આ શ્લોકમા કેટલાએક એમ કહીને હવે પરમત દેખાડે છે. કેટલાએક સધિના ચાર જ ભેદ કહે છે: પરસ્પર ઉપકાર કરવા માટે કરવામા આવતા સધિને प्रतीकारसधि કહે છે. રામ અને સુગ્રીવ વચ્ચે આવી જાતનો સધિ હતો. આ સધિમા उपन्यास તથા सगत સધિનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ સધિમા બન્ને રાજા પરસ્પરનો ઉપકાર કરીને પરસ્પરના કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. मैत्रसधिने, सगतसधि કહેવામા આવે છે. सबधजसधिने सतानसधि કહેવામા આવે છે અને ચોથો उपहारसधि છે. જેમા વિજિગીષુ રાજાને બીજો રાજા પોતાના ધનનો ભડાર વગેરે ભેટ કરે છે. આ ચોથા સધિમા બીજા સર્વ સધિનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ૨૧

एक एवोपहारस्तु सन्धिरेतन्मतं हि नः ।
उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिताः ॥ २२ ॥

અમારો મત તો એવો છે કે, उपहार નામનો એક જ સંધિ છે અને मैत्रसंधि ( संगतसंधि ) વિના બીજા સર્વ સંધિ उपहारના ભેદ છે. ૨૨

ભાવાર્થ—આ શ્લોકમા કામદકે સધિના વિષયમા પોતાનુ મત દર્શાવ્યુ છે. ૨૨

अभियोक्ता बली यस्मादलब्ध्वा न निवर्तते ।
उपहारादृते तस्मात् सन्धिरन्यो न विद्यते ॥ २३ ॥

ચઢાઈ કરનારો રાજા બળવાન્ હોય છે, માટે તે ભેટ લીધા વિના પાછો ફરતો નથી. માટે उपहार શિવાય બીજો કોઈ પણ સંધિ નથી. ૨૩

(સંધિ નહિ કરવા યોગ્ય પુરુષો)

बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः ।
भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ २४ ॥
विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वातिसक्तिमान् ।
अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ २५ ॥
दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च ।
दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः ॥ २६ ॥
अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्च सः ।
सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥ २७ ॥
एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात् तु केवलम् ।
एते विगृह्यमाणा हि ध्रुवं यान्ति रिपोर्वशम् ॥ २८ ॥

બાળક, વૃદ્ધ, લાંબા કાળનો રોગી, જ્ઞાતિમાંથી દૂર કરેલો, બીકણ, બીકણ સેવકવાળો, લોભી, લોભી પરિવારવાળો, જે રાજાના

અમાત્ય વગેરે અપ્રસન્ન રહેતા હોય તેવો રાજા, વિષયોમાં અત્યત આસક્તિવાળો, અસ્થિર મનનો, અસ્થિર વિચારનો, દેવતા તથા બ્રાહ્મણની નિન્દા કરનારો, ભાગ્યહીન, ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખનારો, દુષ્કાળના દુઃખથી પીડા પામનારો, નિર્બળ સૈન્યવાળો, સૈન્ય કવાયત કરી શકે નહિ તેવા ક્ષુદ્ર પ્રદેશમા રહેનારો, જેને ઘણા શત્રુઓ હોય તેવો, સૈન્યને યુદ્ધ સમયે સજ્જ કરી શકે નહિ તેવો તથા અસત્ય ભાષણ કરનારો, આ વીશ પુરુષોની સાથે સંધિ કરવી નહિ, પરંતુ તેની સાથે તો કેવળ યુદ્ધ જ કરવું યોગ્ય છે. આ પુરુષોની સાથે યુદ્ધ કરવાથી તેઓ અવશ્ય શત્રુને વશ થઈ જાય છે. ૨૪–૨૮

## સંધિ ન કરવાનાં કારણો

**बालस्यान्यप्रमाणत्वान्न लोको योद्धुमिच्छति ।**
**योद्धुं स्वयमशक्तः सन् परार्थे कोऽभियुज्यते ॥ २९ ॥**

બાળક રાજા બીજાના ઉપર આધાર રાખે છે અર્થાત્ પંડે પ્રભુશક્તિ વિનાનો હોય છે. તેથી લોકો તેની સાથે લડવાની ઈચ્છા કરતા નથી. તેમ બાળક રાજા પોતે યુદ્ધ કરવાને અશક્ત હોય છે તો પછી પારકાને માટે કોણ યુદ્ધ કરે? ૨૯

ભાવાર્થ –બાળક રાજા કોઈ પણ જાતના વ્યવહારમા પડેલો હોતો નથી, તેમ તેનામા પ્રભાવશક્તિ પણ હોતી નથી અને પ્રભુશક્તિ ન હોવાથી તેને બીજાના ઉપર આધાર રાખવો પડે છે વળી તેનામા વિક્રમ ન હોવાથી તે યુદ્ધ પણ કરી શકતો નથી, તો પછી તેને માટે બીજા શા માટે યુદ્ધ કરે? માટે જ બાળક રાજાની સાથે સંધિ કરવી નહિ, પણ યુદ્ધ કરીને તેને વશ કરવો ૨૯

**उत्साहशक्तिहीनत्वाद् वृद्धो दीर्घामयस्तथा ।**
**स्वैरेव परिभूयेते द्वावप्येतावसंशयः ॥ ३० ॥**

વૃદ્ધ રાજા તથા દીર્ઘ રોગવાળો રાજા ઉત્સાહશક્તિ વિનાનો હોય છે, તેથી આ બન્ને રાજા પણ ખરેખર પોતાનાં મનુષ્યોથી હારીને તેઓને વશ હોય છે. ૩૦

सुखोच्छेद्यो हि भवति सर्वज्ञातिबहिष्कृतः ।
त एवैनं विनिघ्नन्ति ज्ञातयस्त्वात्मसात्कृताः ॥ ३१ ॥

સર્વે જ્ઞાતિએ પોતાની જ્ઞાતિમાથી દૂર કરેલા રાજાને પણ સુખેથી રાજ્યભ્રષ્ટ કરી શકાય છે. કારણ કે તેના જ્ઞાતિઓને વશ કરવામા આવે છે, એટલે તેઓ જ એનો નાશ કરે છે ૩૧

भीरुर्युद्धपरित्यागात् क्षिप्रमेव विनश्यति ।
वीरोऽप्यवीरपुरुषः सङ्ग्रामे तैर्विमुच्यते ॥ ३२ ॥

ભીરુ (બીકણ) રાજા પણ યુદ્ધનો ત્યાગ કરીને તુરત જ નાશી જાય છે. રાજા વીર હોય, પરંતુ તેના સીપાઇઓ ભીરુ (બીકણ) હોય તો સંગ્રામમાં તેઓ રાજાનો ત્યાગ કરે છે. ૩૨

लुब्धस्यासंविभागित्वान्न युध्यन्तेऽनुजीविनः ।
लुब्धानुजीवी तैरेव दानभिन्नैर्निहन्यते ॥ ३३ ॥

લોભી રાજા પોતાના સેવકોની આજીવિકા ચલાવતો નથી, તેથી તેના સેવકો યુદ્ધને સમયે યુદ્ધ કરતા નથી અને વિજિગીષુ રાજા તેના સેવકોને ધન આપીને ફોડે છે, તેથી તેઓ જ પોતાના લોભી રાજાને મારી નાખે છે. ૩૩

मन्त्यज्यते प्रकृतिभिर्विरक्तप्रकृतिर्युधि ।
सुखाभियोगो भवति विषयेष्वतिसक्तिमान् ॥ ३४ ॥

જે રાજાનું પ્રકૃતિમડલ (મત્રી વગેરે) પોતાના રાજા ઉપર ઉદાસ થયું હોય, તે પ્રકૃતિમડલ યુદ્ધ સમયે રાજાનો ત્યાગ કરે છે તથા જે

રાજા સ્ત્રીસેવા, મદિરાપાન વગેરે વિષયોમાં અતિ આસક્ત હોય છે, તેના ઉપર સુખેથી ચઢાઈ કરી શકાય છે. ૩૪

**अनेकचित्तमन्त्रश्च द्वेष्यो भवति मन्त्रिणाम् ।**
**अनवस्थितचित्तत्वात् कार्ये तैः समुपेक्ष्यते ॥ ३५ ॥**

જે રાજાનું મન તથા વિચારો અસ્થિર હોય છે, તે રાજાનો તેના મંત્રીઓ દ્વેષ કરે છે અને તેનું ચિત્ત અસ્થિર હોવાથી મંત્રીઓ કાર્ય વખતે તેની દરકાર કરતા નથી, (માટે તેની સાથે પણ સંધિ કરવી નહિ પણ યુદ્ધ કરવું.) ૩૫

**सदा धर्मबलीयस्त्वाद् देवब्राह्मणनिन्दकः ।**
**विशीर्यते स्वयं ह्येव दैवोपहतकस्तथा ॥ ३६ ॥**

ધર્મ સદા બળવાન્ છે, તેથી જે રાજા દેવોની તથા બ્રાહ્મણોની નિંદા કરે છે તે પોતાની મેળેજ નાશ પામે છે તથા ભાગ્યહીન રાજા પણ પોતાની મેળેજ નાશ પામે છે, માટે તેની સાથે સંધિ કરવી નહિ. ૩૬

**सम्पत्तौ च विपत्तौ च दैवमेव हि कारणम् ।**
**इति दैवपरो ध्यायन्नात्मना न विचेष्टते ॥ ३७ ॥**

જે રાજા દૈવના ઉપર આધાર રાખે છે તે આબાદીમાં તથા સંકટમા ભાગ્યનેજ કારણ માને છે. પરંતુ પોતે જાતે પુરુષાર્થ કરતો નથી, તેવા રાજાની સાથે પણ સંધિ કરવી નહિ. ૩૭

**दुर्भिक्षव्यसनी चैव स्वयमेवावसीदति ।**
**बलव्यसनयुक्तस्य योद्धुं शक्तिर्न विद्यते ॥ ३८ ॥**

જે રાજા દુષ્કાળના દુ:ખથી પીડાતો હોય, તે જાતેજ અન્નને અભાવે દુ:ખી હોય છે (તે રાજાની સાથે સંધિ કરવી નહિ) તથા

જે રાજાનું સૈન્ય અમુક દુ:ખથી દુ:ખી હોય, તે રાજામાં યુદ્ધ કરવાની શક્તિ હોતી નથી. (તેવા રાજાની સાથે પણ સધિ કરવી નહિ.) ૩૮

ભાવાર્થ—સૈનાના દુ ખો ૧૪ મા સર્ગમા વર્ણવ્યા છે, ત્યા આગળ જોઈ લેવા. ૩૮

**अदेशस्थो हि रिपुणा स्वल्पकेनापि हन्यते ।**
**ग्राहोऽल्पीयानपि जले गजेन्द्रमपि कर्षति ॥ ३९ ॥**

રાજા અયોગ્ય દેશમા એટલે જ્યા પોતાની સેના પરાક્રમ કરી શકે નહિ તેવા પ્રદેશમા રહેતો હોય, તે રાજાને નાનો શત્રુ પણ હણી શકે છે. ઝુડ નાનું પ્રાણી છે, પરંતુ તે જળમાં ગજેદ્રને પણ ખેંચી જાય છે. ૩૯

**ग्राहश्चानीरदेशस्थः शुनापि परिभूयते ।**
**बहुमित्रस्तु सन्त्रस्तः श्येनमध्ये कपोतवत् ॥ ४० ॥**

ઝુડ જમીન ઉપર હોય છે ત્યારે કુતરુ પણ તેનો પરાજય કરે છે ને એક હોલો જેમ શકરાઓની વચ્ચે હોય છે ત્યારે ભયભીત થઈ જાય છે, તેમ જે રાજાને ઘણા શત્રુ હોય છે તે રાજા પણ અત્યત ભયભીત રહે છે. ૪૦

**येनैव गच्छति पथा तेनैवाशु विनश्यति ।**
**अकालयुक्तसैन्यस्तु हन्यते कालयोधिना ॥ ४१ ॥**
**कौशिकेन हतज्योतिर्निशीथ इव वायसः ।**
**सत्यधर्मव्यपेतेन न सन्दध्यात् कथञ्चन ॥४२॥**
**[सुसंहितोऽप्यसाधुत्वादचिराद् याति विक्रियाम्]**

અને તેવો રાજા જે માર્ગેથી જાય છે, તે માર્ગ તેનો નાશ કરવામા આવે છે, (માટે તેવા રાજાની સાથે પણ સંધિ કરવી નહિ.)

વળી જે રાજાનું સૈન્ય યુદ્ધસમયે તૈયાર ન હોય, તેવા રાજાને પોતાના અનુકૂળ સમયે યુદ્ધ કરનારો રાજા મારી શકે છે. જેમ અર્ધ રાત્રે કાગડો જ્યારે આંધળોભીંત થઈ જાય છે, ત્યારે ઘુડ તેનો નાશ કરી શકે છે જે રાજા અસત્યવાદી હોય, તેની સાથે પણ કોઈ રીતે સંધિ કરવી નહિ. કારણ કે અધર્મી પુરુષની સાથે સારી રીતે સંધિ કરી હોય તો પણ તે તુરત જ વિકાર પામે છે અર્થાત્ બદલી જાય છે. ૪૧–૪૨

ભાવાર્થ –રાજા પોતાની શક્તિને અનુકૂળ એવા સમય ઉપર યુદ્ધ કરે છે તો જ જિતે છે પરતુ પોતાની શક્તિથી વિરુદ્ધ એવા સમય ઉપર યુદ્ધ કરવા નિકળે છે તો તેનો નાશ થાય છે જેમ કે ઘુડ દિવસે આંધળુ હોય છે, તેથી તે દિવસે કાગડાની સાથે યુદ્ધ કરવામાટે નિકળતુ નથી, પરતુ રાત્રે જ યુદ્ધ કરવાને બહાર પડે છે આ વાત આ શ્લોકમા દર્શાવી છે.

### સંધિ કરવાયોગ્ય રાજા

सत्यार्यौ धार्मिकानार्यौ भ्रातृसङ्घातवान् बली ।
अनेकविजयी चेति सन्धेयाः सप्त कीर्त्तिताः ॥ ४३ ॥

સત્યવાદી, આર્ય, ધાર્મિક, અનાર્ય, ઘણા ભાઇઓવાળો, બળવાન્ તથા અનેક રાજાનો વિજય કરનાર આ રીતે સાત રાજાની સાથે સંધિ કરવાનું નીતિશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે. ૪૩

सत्योऽनुपालयन् सत्यं सन्धितो नैति विक्रियाम् ।
प्राणबाधेष्वपि व्यक्तमार्यो नायात्यनार्यताम् ॥ ४४ ॥

સત્યવાદી રાજાની સાથે સધિ કરવાથી તે સત્યનું પાલન કરે છે, પરતુ વિકાર પામતો નથી (સમય ઉપર બદલી જાતો નથી), તેમ જ આર્ય રાજા પણ પ્રાણનો નાશ થાય છે તો પણ અનાર્યપણુ સ્વીકારતો નથી અર્થાત્ કરેલી સંધિને તોડતો નથી. ૪૪

**धार्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते ।**
**प्रजानुरागाद् धर्माच्च दुःखोच्छेद्यो हि धार्मिकः ॥ ४५ ॥**

ન્યાયથી પ્રજાનું પાલન કરનારા ધર્મનિષ્ઠ રાજા ઉપર કોઈ ચઢાઈ કરે છે તો તેવા રાજાને માટે સર્વેય યુદ્ધ કરે છે ધર્મનિષ્ઠ રાજા ઉપર પ્રજાની પ્રીતિ હોય છે તથા પોતે ધર્માચરણ કરે છે, તેથી તેને સહજમા ઉખેડી શકાતો નથી. ૪૫

**सन्धिः कार्यो ह्यनार्येण स प्रायः सादयन् द्विषः ।**
**रेणुकायाः सुत इव मूलेष्वपि न तिष्ठति ॥ ४६ ॥**

અનાર્ય એટલે અયોગ્ય (ક્રૂર) કર્મ કરનારા રાજાની સાથે પણ સંધિ કરવી. કારણ કે તેવા રાજાની સાથે સધિ કરવામા ન આવે તો તે રેણુકાના પુત્ર પરશુરામની પેઠે ઘણુકરીને શત્રુનો મૂળ સાથે સહાર કરી નાંખે છે. ૪૬

ભાવાર્થ -જમદગ્નિ નામના મહર્ષિને રેણુકા નામની સ્ત્રીથી પરશુરામ નામના પુત્ર થયા હતા એક સમયે પરશુરામ બહારગામ ગયા હતા. તે સમયે કાર્તવીર્ય નામનો રાજા જમદગ્નિના આશ્રમમા આવ્યો, એટલે જમદગ્નિએ તે રાજાનો અને તેના મનુષ્યોનો અતિથિસત્કાર કર્યો વનમા રહેનારા એક મુનિએ પોતાનો અત્યત આદરસત્કાર કર્યો તે જોઇને રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો અને તપાસ કરતા જણાયુ કે, આ મુનિની પાસે એક કામદુઘા ગાય છે તે ઋષિને સર્વ પદાર્થો પૂરા પાડે છે તે સાભળીને રાજા તે કામદુઘાને પોતાના નગરમા લઈ જવા લાગ્યો ઋષિએ રાજાને ગાય લઈ જતા અટકાવ્યો તે ઉપરથી રાજા જમદગ્નિને મારી નાખી, ગાય લઇને પોતાના નગર તરફ ગયો તે પછી પરશુરામ આવ્યા અને તેણે, જોયુ તો કાર્તવીર્યે પોતાના પિતાને મારી નાખેલા દીઠા તે ઉપરથી તેણે કાર્તવીર્યને મારી નાખ્યો અને તે પછી નિરપરાધી એવા સર્વે ક્ષત્રિયોનો પણ નાશ કર્યો આ રીતે ક્રૂર કર્મ કરવા ઉપરથી પરશુરામને અનાર્ય કહેવામા આવ્યા

છે આવા અનાર્ય રાજાની સાથે સપૂર્ણ રીતે સધિ કરવી, નહિતર તે આખા કુળનો સહાર કરી નાખે છે ૪૬

**सङ्घातवान् यथा वेणुर्निबिडः कण्टकैर्वृतः ।**
**न शक्यते समुच्छेत्तुं भ्रातृसङ्घातवांस्तथा ॥ ४७ ॥**

જેમ કાંટાઓથી વિંટાયલા તથા મૂળના ભાગમા ઘણા જથ્થાવાળા એવા ઘાટા વાસને ઉખેડી શકાતો નથી, તેમ જ ભાઈઓના જથ્થાવાળા રાજાને પણ રાજ્યના પદ ઉપરથી ઉખેડી શકાતો નથી. (માટે તેની સાથે પણ સધિ કરવી). ૪૭

**समाक्रान्तस्य बलिना सर्वयत्नवतोऽपि हि ।**
**हरिणस्येव सिंहेन शरणं नैव विद्यते ॥ ४८ ॥**

બળવાન્ સિંહ હરિણના ઉપર ચઢાઈ કરે છે ત્યારે હરિણ સર્વ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરે છે તો પણ તેને આશ્રય મળતો જ નથી. તેમ ત્રણ પ્રકારની શક્તિવાળો બળવાન્ રાજા ચઢાઈ કરીને સપડાવ્યા પછી રાજા સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો કરે છે તો પણ તેને શરણ (આશ્રય) મળતું જ નથી. ૪૮

**ईषदायच्छमानोऽपि सिंहो मत्तानपि द्विपान् ।**
**निहन्ति बलवांस्तस्मात् सन्धेयः शिवमिच्छता ॥ ४९ ॥**

બળવાન્ સિંહ જરા પણ પ્રયત્ન કરે છે તો તે મદમત્ત હાથીઓને પણ મારી નાખે છે. તે માટે કલ્યાણની ઇચ્છા રાખનારા રાજાએ બળવાન્ રાજાની સાથે સંધિ કરવી. ૪૯

**बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।**
**प्रतिवातं नहि घनः कदाचिदपि सर्पति ॥ ५० ॥**

બળવાનની સાથે યુદ્ધ કરવું, આવું કઈ શાસ્ત્રનું પ્રમાણ નથી. મેઘ કોઈ પણ દિવસ પવનની સામે થતો નથી. ૫૦

**बलीयसि प्रणमतां काले विक्रामतामपि ।**
**सम्पदो नापगच्छन्ति प्रतीपमिव निम्नगाः ॥ ५१ ॥**

જે રાજાઓ બળવાનની આગળ નમી જાય છે અને પોતાનો વખત આવે ત્યારે પરાક્રમ પણ કરે છે, તો નદી જેમ પાછી ફરતી નથી તેમ તેવા રાજાઓની સપત્તિઓ નાશ પામતી નથી. ૫૧

**जमदग्नेः सुतस्येव सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।**
**अनेकयु जयिनः प्रतापादेव भिद्यते ॥ ५२ ॥**

જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામની પેઠે જે રાજા અનેક યુદ્ધમાં વિજય કરે છે, તેવા રાજાના પ્રતાપથી જ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પંક્તિના સર્વે રાજાઓ, જેઓ કિલ્લામાં વસતા હોય તે તથા જેઓ ખુલ્લા પ્રદેશમાં વસતા હોય તેઓ સર્વદા ડરી જાય છે. ૫૨

ભાવાર્થ—પરશુરામે કાર્તવીર્યની સાથે યુદ્ધ કરીને તેને મારી નાખ્યો અને તે પછી ક્રોધને લીધે એકવીસ વાર ક્ષત્રિયોની સાથે યુદ્ધ કર્યું અને તે સર્વ યુદ્ધોમા તેણે વિજય કર્યો હતો, તેથી અનેક યુદ્ધમા વિજય કરનારા રાજાને પરશુરામની ઉપમા આપી છે જે રાજા પરશુરામના જેવો અનેક યુદ્ધમા વિજયી હોય, તેના પ્રતાપથી જ બીજા રાજાઓ વશ થાય છે ૫૨

**अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।**
**तत्प्रतापेन तस्याशु वशं गच्छन्ति विद्विषः ॥ ५३ ॥**

જે રાજાએ અનેક યુદ્ધમા વિજય કર્યો હોય છે, તે રાજા જેની સાથે સાધ કરે છે, તે રાજાના પ્રતાપથી તેના શત્રુઓ ઝટ તેના વશ થાય છે. ૫૩

**न जातु गच्छेद् विश्वासं संहितोऽपि हि बुद्धिमान् ।**
**अद्रोहे समयं कृत्वा वृत्रमिन्द्रः पुरावधीत् ॥ ५४ ॥**

બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે સધિ કર્યા પછી પણ કોઈ દિવસ શત્રુનો વિશ્વાસ

**કરવો નહિ. પૂર્વે ઇંદ્રે વૃત્રાસુરની સાથે 'આપણે પરસ્પર દ્રોહ કરવો નહિ' આવી સલાહ કરી હતી, છતાં તેણે વૃત્રને મારી નાંખ્યો હતો. ૫૪**

ભાવાર્થ –ત્વષ્ટાનો પુત્ર ત્રિશિરા અસુરોનો ભાણેજ હતો. તેથી તે અસુરોને સહાયતા કર્યા કરતો હતો તે વાત ઇંદ્રના જાણવામા આવવાથી તેણે ત્રિશિરાને મારી નાખ્યો તે ઉપરથી તેના પિતા વિશ્વકર્માને કોપ ચઢ્યો અને તેણે ઇંદ્રને મારવામાટે વૃત્ર નામના એક બળવાન્ અસુરને ઉત્પન્ન કર્યો આ અસુરે ઇંદ્રના ઉપર ઘણી ચઢાઇઓ કરીને ઇંદ્રને હરાવ્યો. તે ઉપરથી ઇન્દ્રે એક દિવસે વૃત્રની ભેટ લીધી અને સોગન ખાઇને એવો ઠરાવ કર્યો કે, હવેથી આપણે પરસ્પર યુદ્ધ કરવુ નહિ વૃત્રાસુરને ઇંદ્રના બોલવા ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો અને તેણે ઇંદ્રની સાથે લઢવુ છોડી દીધુ ઇંદ્રે વિચાર કર્યો કે, આ વૃત્રાસુર કઈ મારા વજ્રથી મરે તેવો નથી, તેથી તે દધીચિ ઋષિની પાસે ગયો અને તેના હાડકા માગી, તેનુ વજ્ર બનાવીને તેનાથી વૃત્રાસુરને મારી નાખ્યો ૫૪

**विकारं याति पुत्रोऽपि राज्यालीढस्तथा पिता ।**
**तल्लोकवृत्तान्नृपतेरन्यद् वृत्तं प्रचक्षते ॥ ५५ ॥**

**રાજ્ય મળવાથી પુત્ર તથા પિતા બન્નેને વિકાર થાય છે. માટે લોકના ચરિત્ર કરતાં રાજચરિત્ર ભિન્ન છે, આમ નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે. ૫૫**

ભાવાર્થ –રાજલક્ષ્મી મળ્યા પછી પુરુષના ચરિત્રમા તુરત ફેરફાર થાય છે. પુત્રને રાજ્ય મળે છે તો તે પોતાના પિતાને તુચ્છ માને છે, અને પડે મહા-અભિમાની થઈ પડે છે. તે પ્રમાણે જ પિતાને રાજ્ય મળે છે તો તે પોતાના પુત્રને સામાન્ય સમજે છે, એટલુંજ નહિ પરતુ પુત્ર રાજ્યને માટે પોતાના પિતાને મારી નાખે છે અને પિતા રાજ્યને માટે પુત્રને મારી નાખે છે. આવો રાજાઓનો વ્યવહાર છે માટે લોકના ચરિત્ર કરતા રાજાનુ ચરિત્ર ભિન્ન છે, એમ નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે ૫૫

**अभियुक्तो बलवता तिष्ठन् दुर्गे प्रयत्नवान् ।**
**तद्बलीयस्तराह्वानं कुर्वीतात्मविमुक्तये ॥ ५६ ॥**

**પોતાના ઉપર બળવાન્ રાજા ચઢાઈ કરે, તે વખતે રાજાએ કિલ્લામાં ભરાઈ રહેવું, કિલ્લાની રક્ષા કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો અને પોતાના છૂટકારા માટે તેના કરતાં બળવાન્ રાજાને બોલાવવો. ૫૬**

ભાવાર્થ –ચઢાઈ કરનારા રાજા ત્રણ પ્રકારના હોય છે. એક પોતાના કરતા અધિક બળવાન્, બીજો મધ્યમ બળવાન્ અને ત્રીજો કનિષ્ઠ બળવાન્ જે રાજા મન્ત્રશક્તિ, પ્રભાવશક્તિ તથા ઉત્સાહશક્તિથી પોતાના કરતા ચઢિયાતો હોય, તે રાજા મોટો કહેવાય છે. જે રાજાની ઉપર કહેલી ત્રણે શક્તિ પોતાના સમાન હોય તે મધ્યમ કહેવાય છે અને પોતાથી ઉતરતી શક્તિવાળો રાજા હીન કહેવાય છે. જો પોતાના કરતા મોટો રાજા ચઢાઈ કરીને આવે અને સધિ (કોલકરાર) કરવાની ના કહે તો રાજાએ કિલ્લાનો આશ્રય કરવો, પોતાના કિલ્લાની રક્ષા કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો અને ચટાઈ કરી આવેલા રાજાના કરતા બળવાન્ બીજા રાજાને પોતાની સહાયતા માટે બોલાવીને પોતાનો છૂટકારો કરવો. ૫૬

**स्व ।क्त्युत्साहमुद्वीक्ष्य विगृह्णीयान्महत्तरम् ।**
**केसरीव द्विपमिति भरद्वाजः प्रभाषते ॥ ५७ ॥**

**(જો બળવાન્ રાજાનો આશ્રય મળે નહિ તો) કેસરી સિંહ જેમ હાથીની સાથે યુદ્ધ કરે છે તેમ પોતાની શક્તિ તથા પોતાનો ઉત્સાહ જોઇને બળવાન્ રાજાની સાથે પણ યુદ્ધ કરવું, આમ ભરદ્વાજ કહે છે. ૫૭**

ભાવાર્થ –બળવાન્ રાજા ચઢી આવે તો તેના પઝામાથી છૂટવા માટે બળવાન્ રાજાનો આશ્રય કરવાની વાત કહી. પરતુ બળવાન્ રાજાનો આશ્રય મળે નહિ તો પછી સિહ હાથીના જેવો મોટો હોતો નથી પરંતુ તેનામા ઉત્સાહશક્તિ હોય છે તેથી તે જેમ હાથીની સામે લઢે છે, તેમ રાજાએ

પોતાની શક્તિ તથા ઉત્સાહના પ્રમાણમા કિલ્લામાથી બાહાર નિકળીને બળવાન્ રાજાની સામે યુદ્ધ કરવુ. આ શ્લોકનો તાત્પર્ય એ છે કે, નિરુપાયે નિર્બળ રાજાને પણ બળવાન્ રાજાની સામે યુદ્ધ કરવુ પડે છે ૫૭

**एकोऽपि सिंहः साहस्रं यूथं मथ्नाति दन्तिनाम् ।**
**तस्मात् सिंहमिवोदारमात्मानं वीक्ष्य सम्पतेत् ॥ ५८ ॥**

સિંહ એકલો હોય છે, તો પણ હાથીઓના હજારો ટોળાનો નાશ કરે છે, તે માટે પોતાના આત્માને સિંહની પેઠે પરાક્રમી જોઇને યુદ્ધ કરવામાટે નિકળવું. ૫૮

**ज्यायांसमल्पसैन्यस्य बलाद् विक्रम्य निघ्नतः ।**
**प्रतापसिद्धाः सर्वत्र भवन्ति रिपवो वशे ॥ ५९ ॥**

એક રાજા થોડા સૈન્યવાળો હોય, તો પણ તે જો બળ વાપરીને પોતાના કરતા અધિક બળવાન્ રાજાનો નાશ કરે છે તો તેના સર્વે શત્રુઓ સર્વ ઠેકાણે તેના પ્રતાપથી તેને વશ થાય છે. ૫૯

**सन्धिमिच्छेत् समेनापि सन्दिग्धो विजयो युधि ।**
**नहि संशयितं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ६० ॥**

સમાન બળવાળા રાજાની સાથે પણ સધિ કરવી. કારણ કે યુદ્ધમા વિજય થવો, એ સંદેહ ભરેલી વાત છે. બૃહસ્પતિ કહે છે કે, સંદેહવાળુ કર્મ કરવું નહિ. ૬૦

**आ सम्प्रवृद्धेरभिवृद्धिकामः समेन सन्धानमिवोपगच्छेत् ।**
**अपक्वयोर्वा घटयोरवश्यमन्योन्यभेदी समसन्निपातः ॥६१॥**

પોતાની અભિવૃદ્ધિની ઇચ્છાવાળા વિજિગીષુ રાજાએ પોતાની સપૂર્ણ વૃદ્ધિ થાય, ત્યાં સૂધી આ જગતમા સમાન બળવાળા રાજાની સાથે સધિ હોય તેમ વર્તવું. કારણ કે બે ઘડા કાચા હોય તે જો

પરસ્પર સરખી રીતે ભટકાય છે તો તે બન્ને અન્યોન્યને ફોડી નાંખે છે (તેમ જ સમાન બળવાળા રાજા પણ પરસ્પર યુદ્ધ કરે છે તો તેથી બન્નેનો નાશ થાય છે) ૬૧

**युद्धे विनाशो नियतः कदाचिदुभयोरपि ।**
**सुन्दोपसुन्दावन्योन्यं समवीर्यौ हतौ न किम् ॥ ६२ ॥**

સમાન બળવાન્ પરસ્પર યુદ્ધ કરે છે તો તે યુદ્ધમા તે બન્નેનો પણ કદાચિત્ અવશ્ય નાશ થાય છે. સુંદ તથા ઉપસુંદ બન્ને સરખા બળવાન્ હતા, છતા તે બન્નેનો શું નાશ થયો ન હતો? ૬૨

ભાવાર્થ—સમાન બળવાળા રાજા પરસ્પર યુદ્ધ કરે છે તેમા કદાચિત્ બન્નેનો પણ નાશ થાય છે તેને માટે સુદ તથા ઉપસુદ એક દૃષ્ટાન્તરૂપ છે ઉપલા નામના બે અસુર ભાઇઓ હતા તેઓએ વિધ્યાચલ ઉપર જઈ તપ કરીને બ્રહ્માને પ્રસન્ન કર્યા તે ઉપરથી બ્રહ્માએ તેને વર માગવાનુ કહ્યુ એટલે તે બન્નેએ માગ્યુ કે, મહારાજ! અમને કોઈ પણ મારી ન શકે તેવો વર આપો બ્રહ્માએ તથાસ્તુ કહીને તેઓને અવધ્ય બનાવ્યા તે પછી તેઓ આખા જગતને રજાડવા લાગ્યા તે ઉપરથી દેવતાઓ બ્રહ્માની પાસે ગયા, અને તે બન્ને રાક્ષસ દુ ખ દેતા હતા, તે વિશે કથા કહી એટલે બ્રહ્માની આજ્ઞાથી પ્રજાપતિએ તિલોત્તમા નામની એક રૂપ તથા યૌવનવતી અપ્સરા ઉત્પન્ન કરીને તે અસુરના આશ્રમમા મોકલી તે અપ્સરાને જોઇને બન્ને ભાઇઓ, તેના ઉપર મોહ પામ્યા અને તે અપ્સરાને મેળવવા માટે પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, જેમા તે બન્ને ભાઇઓ નાશ પામ્યા. ૬૨

**विहीनोऽपि हि सन्धेयो व्यसने रिपुरागतः ।**
**पतन् दुनोति हिमवत्तोयबिन्दुरिव क्षते ॥ ६३ ॥**

વિજિગીષુ રાજા દૈવી અથવા તો માનુષી સકટમાં આવી પડ્યો હોય, તે સમયે પોતાના કરતા હીન શક્તિવાળો રાજા યુદ્ધ કરવાને ચઢી આવ્યો હોય તો તેની સાથે પણ સધિ કરવી. કારણ કે શરી-

રના ક્ષત (ઘારા)માં થડા જળનું બિંદુ પણ જો પડે છે તો તે મનમાં દુઃખ ઉપજાવે છે. ૬૩

ભાવાર્થઃ-શરીરમા એક ઘારું પણ હોય તેના ઉપર જો થડા પાણીનુ ટીપુ પણ પડે છે તો તેથી વેદના થાય છે. તેમ જ નિર્બળ રાજા પણ જો સકટ વેળાએ ચઢાઈ કરે છે તો તેથી દુ ખ થાય છે. માટે સંકટના સમયમા બળવાન્ રાજાએ પણ નિર્બળ રાજાની સાથે સધિ કરવી યોગ્ય છે. ૬૩

**न सान्धिमिच्छेद्धीनश्चेत् तत्र हेतुरसंशयः ।**
**तस्य विस्रम्भमालक्ष्य प्रहरेत् तत्र निःस्पृहः ॥ ६४ ॥**

નિર્બળ રાજા સધિ કરવાની ઇચ્છા ન રાખતો હોય અને યુદ્ધને માટે તેનો હેતુ ખરો જણાતો હોય, તો તેની ઇચ્છાને જાણી લઈને સધિની ઇચ્છા નહિ કરતાં તેની સાથે યુદ્ધ કરવું. ૬૪

ભાવાર્થ -ઉપાધ્યાય નિરપેક્ષા નામની ટીકામા આ શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે. બળહીન રાજા સંધિ ન કરે તો તેમા ખરેખર કઈ પણ કારણ છે એમ જાણવુ તે પછી તેની સાથે સામ, દાન વગેરેના ઉપાયોથી તેને વિશ્વાસુ બનાવવો અને તેના વિશ્વાસને સ્થિર કર્યા પછી અતિ નિષ્ઠુરતાથી તેનો નાશ કરવો આ શ્લોકના ચોથા ચરણમા આ ટીકાકાર આ પ્રમાણે પાઠ સ્વીકારે છે. 'प्रहरेदतिनिष्ठुरम्' અને તેને અનુસરતો અર્થ કરે છે. જયમગલાકારનો પાઠ 'प्रहरेत्तत्र नि स्पृह ' એવો છે અને 'तत्र सधौ नि स्पृह.' એમ ટીકા કરે છે. જયમગલાકાર तत्र विश्रभमालक्ष्य એ ચરણની ટીકા કરતા કહે છે કે, 'अभियोगस्थैर्यमालक्ष्य' એટલે કે ચઢાઇનો દઢ વિચાર જાણીને ૬૪

**बलीयसाभिसन्धाय तं प्रविश्य प्रयत्नवान् ।**
**तथासावुपगन्तव्यो यथा विस्रम्भमाप्नुयात् ॥ ६५ ॥**

બળવાન્ રાજાની સાથે સધિ કરીને તેનું પ્રિય તથા હિત કરવું; અને તેની પ્રયત્નથી એવી તો સેવા કરવી કે, જે પ્રમાણે તે રાજા વિશ્વાસુ બને. ૬૫

ભાવાર્થ –રાજા વિશ્વાસુ થયા પછી વિજિગીષુ રાજાએ તેનો નાશ કરવો ૬૫

**विस्रम्भे नित्यमुद्युक्तो निगूढाकारचेष्टितः ।**
**प्रियाण्येवाभिभाषेत यत् कार्यं कार्यमेव तत् ॥ ६६ ॥**

**રાજાને વિશ્વાસુ કરવામાટે નિત્ય પ્રયત્ન કર્યા કરવો, પોતાનો અભિપ્રાય તથા કર્મ છૂપાં રાખવાં, રાજાની પાસે તમારો જય થાવ, તમે સો વર્ષના થાવ, એવા પ્રિય વચનો કહેવા તથા તે રાજાનો નાશ કરવારૂપી જે કાર્ય પોતાને કરવાનું હોય, તે છૂપી રીતે આરંભી જ દેવું. ૬૬**

**विस्रम्भात् प्रियतामेति विस्रम्भात् कार्यमिच्छति ।**
**विस्रम्भेण हि देवेन्द्रो दितेर्गर्भमपातयत् ॥ ६७ ॥**

**પુરુષ સામા મનુષ્યને વિશ્વાસ બેસાડવાથી તેનો પ્રિય થઈ પડે છે, તથા સામા મનુષ્યને વિશ્વાસ બેસાડવાથી તેની પાસેથી કાર્ય સાધી શકે છે. કારણ કે દેવેંદ્રે (ઇંદ્રે) દૈત્યોની માતા દિતિને વિશ્વાસુ બનાવીને તેના ગર્ભનો નાશ કર્યો હતો. ૬૭**

ભાવાર્થ –પૂર્વે દેવતા અને દૈત્યોની વચ્ચે ઘણા વર્ષો સૂધી યુદ્ધો થયાં, તેમા દેવોએ દિતિના અનેક પુત્રોને મારી નાખ્યા હતા તે ઉપરથી દિતિએ શોકસતપ્ત થઇને કશ્યપની સેવા કરવા માડી કશ્યપે તેની સેવાથી પ્રસન્ન થઇને તેને વર માગવાનુ કહ્યુ. એટલે દિતિએ તેની પાસે યાચના કરી કે, પ્રાણનાથ ! મને એવો પુત્ર આપો કે, જે પુત્ર ઇંદ્રનો નાશ કરે કશ્યપે કહ્યુ કે, તુ જો સો વર્ષ સૂધી પવિત્ર થઇને ગર્ભ ધારણ કરીશ તો તને, ઇંદ્રને મારે તેવો પુત્ર થશે દિતિએ ગર્ભ ધારણ કર્યો અને તે ગર્ભની રક્ષા કરવામાટે કશ્યપના કહેવા પ્રમાણે વ્રત કરવા લાગી તે સમયે ઇંદ્રે પોતાની માસીની સેવા કરવાનુ માથે લીધુ અને નિત્ય તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો, તેથી તેની માસીનો તેના ઉપર વિશ્વાસ બેઠો. તે પછી એક દિવસે દિતિ સાયકાળે હાથ પગ ધોયા વગર શય્યામા સુતાં હતા. તે જોઇને ઇંદ્રે યોગના બળથી તેના પેટમા પ્રવેશ કરી, વજ્ર મારીને તેના ગર્ભના સાત

કટકા કરી નાખ્યા, અને તે પ્રત્યેકના સાત સાત કટકા કર્યા. આ રીતે દિતિને વિશ્વાસુ બનાવીને તેના ગર્ભનો નાશ કર્યો હતો જે ગર્ભના સાત ટુકડા કર્યા હતા, તે ગર્ભે ઈંદ્રની પ્રાર્થના કરી કે તુ મને બચાવ, અમે તારા પક્ષમા રહીશુ તે ઉપરથી ઈંદ્રે તે ગર્ભનો સર્વથા નાશ કર્યો નહિ અને તેઓ ઓગણપચાસ વાયુ થયા. ૬૭

## સધિ નહિ ઇચ્છનારા રાજાને શિથિલ કરવાના ઉપાય

**युवराजेन सन्धाय प्रधानपुरुषेण वा ।**
**अन्तः प्रकोपं जनयेदभियोक्तुं स्थिरात्मनः ॥ ६८ ॥**

**ચઢાઈ કરનારો રાજા ચઢાઈ કરવામાટે સ્થિર મનનો હોય અને પોતામા શક્તિ ન હોય તો રાજાએ ચઢાઈ કરનારા રાજાના યુવરાજાની સાથે અથવા તો તેના મંત્રી, અમાત્ય, પુરોહિત કે સેનાપતિમાના કોઈ પ્રધાન પુરુષની સાથે સધિ ( સલાહ ) કરીને તેઓમાં અદર અંદરમા વિરોધ ઉભો કરવો. ૬૮**

ભાવાર્થ –રાજામા પોતામા ઉત્સાહશક્તિ હોય નહિ, અને શત્રુ રાજા સધિ કરવાની ના પાડતો હોય તો, રાજાએ ચઢી આવનારા રાજાના યુવરાજની સાથે અથવા તો તે રાજાના મત્રી વગેરે કોઈ પ્રધાન પુરુષની સાથે સધિ કરીને તેઓની અદર લડાઈ કરાવવી, કે જેથી ક્લેશને લીધે શત્રુ રાજા ચઢાઈ કરવાનો પ્રયત્ન છોડી દે આ એક ઉપાય કહ્યો છે અને આવા બીજા ઉપાયો હવે પછીના શ્લોકોમા કહેશે. ૬૮

**अर्थोत्सर्गेण महता लेखैश्चाप्यर्थसंहितैः ।**
**प्रधानपुरुषस्येह प्रकुर्वीतार्थदूषणम् ॥ ६९ ॥**

**ઘણું ધન આપીને તથા ઘણા અર્થોથી ભરપૂર એવા લેખ લખીને યુવરાજના ઉપર તથા મંત્રી વગેરે રાજ્યના પ્રધાન પુરુષોના ઉપર રાજ્યનુ ધન ખાઈ જવાના આરોપો મૂકવા, કે જેથી ચઢાઈ કરનારો રાજા ચઢાઈ કરવી બંધ કરી દે. ૬૯**

ભાવાર્થ –રાજાને પુષ્કળ ધન આપવાથી રાજા ચઢાઈ કરવી બધ કરે છે અથવા તો તેના રાજકુમાર કે મત્રી વગેરેના દોષોને દેખાડનાર ખોટા કાગળો રાજાના ઉપર લખવા, જે કાગળો વાચીને તે શકામા પડી જાય અને ચઢાઈ કરતો બધ પડે ૬૯

**दूषिते हि महामात्रे रिपुरुग्रोऽपि धीमता ।**
**स्वपक्षे यात्यविश्वासमित्थंभूतश्च निष्क्रियः ॥ ७० ॥**

બુદ્ધિમાન્ વિજિગીષુ રાજાએ ચઢાઈ કરનારા રાજાના મંત્રી, સેનાપતિ વગેરે મહાપુરુષ ઉપર દોષારોપ કરવો, કે જેથી ભયંકર શત્રુ રાજાને પણ પોતાના પક્ષ ઉપર અવિશ્વાસ થાય છે અને પોતાના પક્ષ ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠી જવાથી તે ચઢાઈ કરતો નથી. ૭૦

**अरेरमात्यान् सन्धाय तदारम्भं शमं नयेत् ।**
**भिषग्भेदेन वा शत्रुं रसदानेन शातयेत् ॥ ७१ ॥**

શત્રુ સંધિ કરવાની ઇચ્છા રાખતો ન હોય તો શત્રુના અમાત્યોની સાથે સંધિ કરવી અને શત્રુએ કરેલા ચઢાઇના આરભને શાત કરી દેવો. અથવા તો શત્રુનો ઉપચાર કરનારા વૈદ્યને ફોડીને વશ કરવો, ને તેના દ્વારા શત્રુને ઝેર ખવરાવીને મારી નખાવવો. ૭૧

**अरेः सर्वप्रयत्नेन पश्चात् कोपं प्रकल्पयेत् ।**
**पश्चात् कोपमथानिष्टमनुसृत्य प्रधर्षयेत् ॥ ७२ ॥**

અથવા તો સંપૂર્ણ રીતે પોતાના મિત્રની સાથે એટલે પોતાના શત્રુને તેના પડોસી શત્રુ રાજા સાથે લડાવવો અને તેની સાથે શત્રુ યુદ્ધ કરવા માંડે, તે સમયે શત્રુની પાછળ ધસી જઇને તેનો નાશ કરવો. ૭૨

**तद्देशकृतसंवासैश्चारैर्नैमित्तिकैरपि ।**
**उपोढव्यसनादेशं कारयेत् सिद्धलक्षणैः ॥ ७३ ॥**

અથવા તો શત્રુના દેશમાં વસનારા નક્ષત્રો જોઈને તથા શકુનો જોઈને ભવિષ્ય કહેનારા અને સિદ્ધોનો વેશ ધારણ કરનારા પોતાના છૂપા દૂતોદ્વારા ચઢી આવનારા રાજાને કહેવરાવવું કે, તારા દેશ ઉપર મોટી આપત્તિ આવશે (તે ઉપરથી રાજા પોતાની ચઢાઈ બંધ કરે છે.) ૭૩

**क्षयव्ययायासवधादिदोषव्यपेक्षयान्वीक्षितसाधुकृत्यः ।**
**कामं तु पीडामपि काञ्चिदिच्छेन्न विग्रहं तत्प्रभवा हि दोषाः ॥७४॥**

તે સમયે આ કાર્ય કરવું સારુ છે, આ રીતે વિચાર કર્યા પછી શત્રુએ કરેલી ચઢાઈથી થોડીક પીડા ઈચ્છાપૂર્વક સહન કરવી; પરતુ તેની સાથે વિગ્રહ (યુદ્ધ) કરવો નહિ, કારણ કે વિગ્રહ કરવાથી આ પ્રમાણે દોષો ઉપજે છે –એક તો મનુષ્યોનો તથા વાહનાદિકનો નાશ થાય છે, સુવર્ણ, ધાન્ય વગેરેનો ક્ષય થાય છે, શરીરને પરિશ્રમ પડે છે અને પોતાનુ મરણ થવાથી મિત્ર, સ્ત્રી વગેરેનો પોતાને વિયોગ થાય છે. ૭૪

**कलत्रमात्मा सुहृदो धनानि वृथा भवन्तीह निमेषमात्रात् ।**
**मुहुर्मुहुश्चाकुलितानि तानि तस्मान्न विद्वानतिविग्रही स्यात् ॥७५॥**

સ્ત્રી, પોતાનુ શરીર, સ્નેહીઓ અને ધન આ સર્વ મટકુ મારવા માત્રમાં નિષ્ફળ થઈ પડે છે અને તેઓ દુ:ખને લીધે વારવાર વ્યાકુળ થાય છે. તે માટે વિદ્વાન્ પુરુષે અતિવિગ્રહ કરવો નહિ ૭૫

**सुहृद्धनं तथा राज्यमात्मानं कीर्त्तिमेव च ।**
**इति सन्देहदोलास्थं को हि कुर्यादबालिशः ॥ ७६ ॥**

યુદ્ધ કરનારા પુરુષના સ્નેહીજનો, ધન, રાજ્ય, શરીર અને કીર્તિ આ સર્વ સંદેહરૂપી હીચોળામાં હીચકા ખાધા કરે છે અર્થાત્ તે સર્વ રહેશે કે નહિ રહે, એમ થઈ પડે છે. માટે કયો સમજુ પુરુષ યુદ્ધ કરે? ૭૬

**साम्ना प्रदानेन विभेदनेन सन्धापयेत् साध्वभियुज्यमानः ।**
**सन्धित्सुरारात् समसैन्यचक्रं सामन्तमायान्तमपेतसन्धिम् ॥७७॥**
**स्वगुप्तिमाधाय सुसंहतेन बलेन धीरो विचरन्नरातिम् ।**
**सन्तापयेद् येन सुसम्प्रतप्तस्तप्तेन सन्धानमुपैति तप्तः ॥ ७८ ॥**

પોતાનો પડોસી શત્રુ પોતાના ઉપર ચઢાઈ કરીને આવ્યો હોય અને તેને તુરત જ સંધિ કરવાની ઇચ્છા થાય તો પોતાના સમાન સૈન્ય સમૂહવાળા તેવા શત્રુની સાથે સામથી, દાનથી અથવા તો ભેદથી સંધિ કરવી. પરંતુ ચઢી આવેલા શત્રુને જો સંધિ કરવાની ઇચ્છા ન હોય તો વિજિગીષુ રાજાએ સારી રીતે પોતાનાં દૃઢ સૈન્યવડે પોતાની રક્ષા કરવી તથા ધીરજથી ચોતરફ ફરી વળીને શત્રુને સારી રીતે સંતાપવો, કે જેથી અત્યંત સંતાપ પામેલો શત્રુ સંધિ કરે છે. કારણ કે તપેલું લોઢું, તપેલા લોઢાની સાથે મળી જાય છે. ૭૭-૭૮

**इति स्म सन्धिं खलु सन्धिवित्तमा बभाषिरे पूर्वतना महर्षयः ।**
**तदेतदेवं विनयेन्नरेश्वरः संवीक्ष्य कार्यं गुरु चेतरद् द्विधा ॥७९॥**

આ રીતે પ્રાચીન કાળના મહાન્ સંધિવેત્તા મહર્ષિઓએ સંધિનું વર્ણન કર્યું છે. માટે રાજાએ કાર્યના ગૌરવનો (મોટાઇનો) તથા લાઘવનો (સાધારણપણાનો) એમ બન્ને પ્રકારનો સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરીને સંધિની ઇચ્છા ન કરનારા રાજાને ઉપર કહેલી યુક્તિથી શિક્ષા કરવી. ૭૯

'સંધિવિકલ્પ' નામનું પ્રકરણ ૧૪ મું સંપૂર્ણ

ઇતિશ્રી કામંદકીય નીતિસારમાં 'સંધિવિકલ્પ' નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૦ મો–પ્રકરણ ૧૫ મું

### વિગ્રહના ભેદો

**अमर्षोपगृहीतानां मन्युसन्तप्तचेतसाम् ।**
**परस्परापकारेण पुंसां भवति विग्रहः ॥ १ ॥**

**અમર્ષને (અસહનતાને) આધીન થયેલા તથા દુઃખથી જેઓનું ચિત્ત સંતપ્ત થયું હોય એવા પુરુષો પરસ્પરનું ભુંડું કરવામાટે વિગ્રહ (યુદ્ધ) કરે છે ૧**

ભાવાર્થ—છ પ્રકારના ઉપાયમા પ્રથમ ઉપાય સધિ છે, તેનુ વર્ણન કર્યું હવે વિગ્રહ એટલે યુદ્ધ નામના બીજા ઉપાયનુ આ સર્ગમા વર્ણન કરવામા આવશે અમર્ષ એટલે બીજાએ કરેલા પરાભવને સહન ન કરવો તે કૌટિલ્યે અર્થશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે,–आरण्योऽग्निरिव हि दुःखामर्षजं तेजो विक्रमयति । દુઃખને લીધે તથા અમર્ષને લીધે થયેલુ તેજ અરણ્યના અગ્નિની પેઠે મનુષ્યની પાસે પરાક્રમ કરાવે છે ૧

**आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षी पीड्यमानः परेण वा ।**
**देशकालबलोपेतः प्रारभेतैव विग्रहम् ॥ २ ॥**

**જેને પોતાના અભ્યુદયની ઇચ્છા હોય અથવા તો જેને શત્રુ પીડા કરતો હોય તેણે દેશ, કાળ તથા બળથી સંપન્ન થઈને યુદ્ધનો આરંભ કરવો. ૨**

ભાવાર્થ—યુદ્ધ કરવાના બે કારણો હોય છે એક તો પોતાની ઉન્નતિ માટે અથવા તો શત્રુ દુઃખ દેતો હોય તો તેમાથી છૂટવાને માટે. પરતુ યુદ્ધ કરનારાએ યુદ્ધ કરતા પહેલા પોતાને જ્યા યુદ્ધ કરવુ છે, તે દેશ પોતાને અનુકૂળ છે કે કેમ? તેનો, શરદ્, હેમત વગેરે કાળનો (સમયનો) તથા પોતાની શક્તિનો પ્રથમ વિચાર કરવો કારણ કે તે ત્રણે સંપત્તિના ઉપર વિજયનો આધાર હોય છે ૨

### વિગ્રહ થવાનાં કારણ

राज्यस्त्रीस्थानदेशानां ज्ञानस्य च बलस्य च ।
अपहारो मदो मानः पीडा वैषयिकी तथा ॥ ३ ॥
ज्ञानार्थशक्तिधर्माणां विघातो दैवमेव च ।
मित्रार्थं चावमानश्च तथा बन्धुविनाशनं ॥ ४ ॥
भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणम् ।
एकार्थाभिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनयः ॥ ५ ॥

૧ રાજ્યનું હરણ, ૨ સ્ત્રીનું હરણ, ૩ સ્થાનનું હરણ, ૪ દેશનું હરણ, ૫ જ્ઞાનનુ હરણ, ૬ સૈન્યનુ હરણ, ૭ મદ, ૮ માન, ૯ દેશને દુઃખ દેવું, ૧૦ વ્યાવહારિક જ્ઞાનનો, ૧૧ ધનનો, ૧૨ શક્તિનો અને ૧૩ ધર્મનો નાશ થવો, ૧૪ દૈવી આપત્તિમાટે, ૧૫ મિત્રને માટે, ૧૬ અપમાનને માટે, ૧૭ ભાઇઓના વિનાશમાટે, ૧૮ ભૂતો ઉપર દયા કરવામાં વિઘ્ન આવતાં તેને માટે, ૧૯ બાર પ્રકારના રાજમંડળમાં ભેદ ઉપજાવવો તથા ૨૦ એક વસ્તુને માટે બન્નેનો આગ્રહ. આ સર્વ યુદ્ધ થવાના કારણ છે. ૩-૫

ભાવાર્થ—યુદ્ધ થવાના વીસ કારણ છે એક રાજા બીજા રાજાનુ રાજ્ય હરી જાય ત્યારે, એક રાજા કે પુરુષ બીજા રાજાની કે પુરુષની સ્ત્રીને હરી જાય ત્યારે, જેમ રાવણે સીતાનુ હરણ કરવાથી રામ તથા રાવણ વચ્ચે યુદ્ધ થયુ હતુ, સ્થાનનુ એટલે કીલ્લો, રાજધાની વગેરેનુ હરણ કરવાથી, દેશ એટલે રાષ્ટ્રના એક ભાગનુ હરણ કરવાથી, એક મનુષ્ય વિદ્વાન્ હોય તેને મૂર્ખ કહેવો એ તેના જ્ઞાનનુ અપહરણ કહેવાય છે તેવો પ્રસગ ઉભો થવાથી, સૈન્યના હરણથી, એટલે આખી સેનાને કેદ કરીને લઈ જવાથી, શૌર્યાદિકને લીધે થયેલા મદથી, અભિમાનથી, પોતાના દેશ ઉપર શત્રુ ચઢી આવીને તેને દુઃખ દેવાથી, એક પુરુષ એક ગુરુની પાસે વિદ્યા ભણતો હોય તેના ઉપર ઇર્ષા હોવાથી તેના ગુરુને તેને ભણાવતા અટકાવવો,

તેનુ નામ જ્ઞાનવિઘાત ગણાય છે જેમ કે દુર્યોધને ઇર્ષાથી દ્રોણાચાર્યને અર્જુનને ભણાવતા અટકાવ્યા હતા તેવા જ્ઞાનના વિઘાતથી, અર્થના વિઘાતથી એટલે ભૂમિ, ધન તથા મિત્રરૂપી અર્થના નાશથી, શક્તિના વિઘાતથી એટલે પ્રભુશક્તિ, મત્રશક્તિ અને ઉત્સાહશક્તિ આ ત્રણ શક્તિનો નાશ કરવાથી, ધર્મનો વિઘાત કરવાથી, પૂર્વ જન્મના શુભાશુભ કર્મને લીધે અર્થાત્ દૈવને લીધે મિત્રને માટે, પોતાનુ અપમાન થવાથી, ભાઇઓને અથવા તો ભાયાતોને શત્રુ મારી નાંખે તે સમયે, તથા એક મનુષ્યે એક પ્રાણી ઉપર દયા કરી હોય તેને બીજો મારવા માટે તયાર થાય ત્યારે, બાર પ્રકારના રાજમડળમા ભેદ ઉપજાવવાથી તથા એક જ પદાર્થને લેવામાટે બે જણા તયાર થાય તે વખતે યુદ્ધનો પ્રસગ ઉભો થાય છે ૩–૫

**राज्यस्त्रीस्थानदेशानां दानेन च दमेन च ।**
**विग्रहस्य तु युक्तिज्ञैरिति प्रशमनं स्मृतम् ॥ ६ ॥**

રાજ્ય, સ્ત્રી, સ્થાન તથા દેશના હરણથી યુદ્ધનો પ્રસગ ઉભો થાય ત્યારે રાજ્ય, સ્ત્રી, સ્થાન અથવા તો દેશ એમાથી જે વસ્તુનુ હરણ કર્યું હોય, તે વસ્તુ તેને પાછી આપવાથી અથવા તો શત્રુને છૂપી રીતે કે ઝાહેર રીતે શિક્ષા કરવાથી યુદ્ધ શાત પડે છે. આ રીતે નીતિનીયુક્તિવેત્તા પુરુષોએ કહ્યુ છે. ૬

**एतदेव तु विज्ञेयं स्वार्थधर्मविघातजे ।**
**विषयध्वंसजे शत्रोर्विषयप्रतिपीडनम् ॥ ७ ॥**

પોતાના અર્થનુ એટલે ભૂમિ, ધન વગેરેનુ હરણ કરવાથી થયેલા યુદ્ધની શાતિને માટે તથા ધર્મના નાશને માટે એટલે સામાજિક નિયમનો ભગ કરવામાટે થયેલા યુદ્ધની શાંતિને માટે પણ એ જ ઉપાય જાણવો. અર્થાત્ જેની ભૂમિ, ધન વગેરે હરી લીધાં હોય તે તેને પાછા આપવા તથા સામાજિક નિયમને પાછા ચાલુ કરવા અને જો શત્રુએ પોતાના દેશ ઉપર ચઢી આવીને પોતાના દેશને પીડા કરી હોય તો પંડે શત્રુના દેશને પીડવો. ૭

ज्ञानापहारसम्भूते ज्ञानशक्तिविघातजे ।
शमस्तदर्थत्यागेन क्षान्त्या वोपेक्षणेन वा ॥ ८ ॥

એક મનુષ્યે વિદ્વાનને મૂર્ખ કહ્યો, અથવા તો એક મનુષ્યે બીજા મનુષ્યને વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં વિઘ્ન કર્યું હોય, અથવા તો એક રાજાએ બીજા રાજાની પ્રભુશક્તિ, મત્રશક્તિ તથા ઉત્સાહશક્તિનો નાશ કર્યો હોય અને તેથી યુદ્ધનો પ્રસગ ઉભો થાય ત્યારે જે સામા રાજાએ જેને માટે શક્તિનો નાશ કર્યો, તે વસ્તુ તે રાજાને ભેટ કરીને યુદ્ધની શાતિ કરવી, અથવા તો ચઢાઈ કરનારો રાજા ચઢાઈ કરીને જે વસ્તુ સાધવાની ઇચ્છા કરતો હોય, તે વસ્તુ તેને આપીને યુદ્ધની શાંતિ કરવી અને કોઈ જ્ઞાનનો અપહાર કરે તો તેની સાથે યુદ્ધ નહિ કરતાં તેના ઉપર ક્ષમા કરવાથી યુદ્ધની શાતિ થાય છે. કારણ કે શુષ્ક વૈર કરવા કરતા ક્ષમા કરવી, એ બળવાનને કલ્યાણકારક છે આમાં ક્રોધની શાતિ થવાથી તે સામ નામના ઉપાયરૂપ જ છે. વિદ્યાભ્યાસમા વિઘ્ન કરે તો તેમા ઉપેક્ષા કરવાથી યુદ્ધ અટકે છે. બળવાન્ મનુષ્યે પણ ફલાણો મારા વિદ્યાભ્યાસમા કેટલો સમય વિઘ્ન કરશે, એમ માનીને ઉપેક્ષા કરવી પરતુ સાહસ કરીને વિગ્રહ કરવો નહિ. ૮

अधर्मद्रोहसंयुक्ते मित्रजातेऽप्युपेक्षणम् ।
आत्मवन्मित्रजाते तु प्राणानपि परित्यजेत् ॥ ९ ॥

મિત્રો પણ અધર્મિષ્ઠ હોય અથવા આપણો દ્રોહ કરનારા હોય અથવા તો અધર્મી અને દ્રોહી બન્ને હોય, તેઓને બીજાની સાથે યુદ્ધનો પ્રસગ આવે ત્યારે ઉપેક્ષા કરવી (તેઓને મદદ કરવી નહિ) પરંતુ દૃઢ મનના મિત્રોને માટે પ્રાણોનો પણ પરિત્યાગ કરવો ૯

ભાવાર્થ –સ્થિર મનના અને ધર્મનિષ્ઠ મિત્રો પોતાના મિત્રનો કદી પણ દ્રોહ કરતા નથી તેવા મિત્રોને સકટના સમયમા સહાયતા કરવી પરતુ અધર્મીષ્ઠ અને દ્રોહી મિત્રોને સહાયતા કરવી નહિ ૯

**अपमानात् तु सम्भूतं मानेन प्रशमं नयेत् ।**
**सामपूर्व उपायो वा प्रणामो वाभिमानजे ॥ १० ॥**

અપમાન કરવાથી યુદ્ધ થનારુ હોય, તેને માન આપીને શાંત પાડવું, અભિમાનથી યુદ્ધ થવાનો પ્રસગ આવ્યો હોય ત્યાં સામપૂર્વક ઉપાયની યોજના કરીને અથવા તો પ્રણામ કરીને યુદ્ધ અટકાવવું. ૧૦

ભાવાર્થ –વિજિગીષુ રાજાએ સામા રાજાનુ વાણી વગેરેથી અપમાન કર્યુ હોય ને તેથી યુદ્ધનો પ્રસગ ઉભો થાય તો જેનુ અપમાન કર્યું હોય તેને શાત પાડી સત્કાર કરીને યુદ્ધને શાત કરવુ અને રાવણની પેઠે અભિમાનને લીધે યુદ્ધનો પ્રસગ ઉભો થાય ત્યારે સામ, દામ અથવા તો ભેદથી યુદ્ધને શાત પાડી દેવું અથવા તો 'હુ તારો છુ' આમ કહીને જેનુ અપમાન કર્યું હોય તેને પ્રણામ કરવા એટલે યુદ્ધ શાત પડી જાય છે ૧૦

**रहस्येन प्रयोगेण रहस्यकरणेन वा ।**
**विग्रहं शमयेद् धीरा बन्धुनाशसमुद्भवम् ॥ ११ ॥**

પોતાના ભાઇઓને મારી નાંખવાથી ઉભા થયેલા વિગ્રહને (યુદ્ધને) ધીર પુરુષે ચાર ઉપાયોમા કોઈ પણ ઉપાયનો ગુપ્ત પ્રયોગ કરીને અથવા તો અભિચાર એટલે મારણ મોહનાદિક કરીને યુદ્ધને શાત પાડવુ. ૧૧

**येन पीडा न जायेत तादृशं तु विचक्षणः ।**
**कुर्यादर्थपरित्यागमेकार्थाभिनिवेशजे ॥ १२ ॥**

એક વસ્તુ ઉપર બન્નેનો આગ્રહ હોવાથી યુદ્ધ થવાનું હોય ત્યા ડાહ્યા પુરુષે જેનો ત્યાગ કરવાથી પોતાને પીડા ન થાય, તેવા પદાર્થનો ત્યાગ કરી દેવો. ૧૨

**धनापहारजे जातु विरोधं न समाचरेत् ।**
**कदाचिद् विग्रहे पुंसां सर्वनाशोऽपि जायते ॥ १३ ॥**

શત્રુ ખજાનો હરણ કરી જાતો હોય અને તેથી યુદ્ધ ઉભું થવાનું હોય તો તેને માટે પણ કોઈ દિવસ યુદ્ધ કરવું નહિ. કારણ કે યુદ્ધમાં કોઈ દિવસ પુરુષના સર્વસ્વનો પણ નાશ થાય છે. ૧૩

**दृष्टापन्यासयुक्तेन सम्प्रदानादिकेन च ।**
**महाजनसमुत्पन्नं भेदेन प्रशमं नयेत् ॥ १४ ॥**

ઘણા મનુષ્યોની સાથે વિગ્રહ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો સામથી, દામથી અથવા તો ભેદથી તેઓને વશ કરીને વિગ્રહને (યુદ્ધને) શાંત પાડવો. ૧૪

**भूतानुग्रहविच्छेदजातस्यान्तं व्रजेद् वशी ।**
**दैवमेव तु दैवोत्थे शमनं साधुसम्मतम् ॥ १५ ॥**

કોઈ પ્રાણીના ઉપર અનુગ્રહ કરવા જતાં તેમાં કોઈ વિઘ્ન કરે તો જિતેંદ્રિય રાજાએ વિઘ્ન કરનારા રાજાની સામે યુદ્ધ કરવું. પૂર્વ જન્મના કર્મને લીધે યુદ્ધ થવાનો પ્રસગ ઉભો થાય તો રાજાએ પુરોહિતની સંમતિથી અથર્વવેદમાં કહેલાં શાંતિ, પૌષ્ટિક કર્મ કરીને યુદ્ધને શાત પાડવું ૧૫

**मण्डलक्षोभसम्भूतमुपायैः प्रशमं नयेत् ।**
**सापत्नं वास्तुजं स्त्रीजं वाग्जातमपराधजम् ॥ १६ ॥**
**वैरप्रभेदनिपुणैर्वैरं पञ्चविधं स्मृतम् ।**

રાજમંડળમાં ક્ષોભ ઉભો થવાથી જે યુદ્ધ થવાનું હોય તેવા યુદ્ધને સામ, દામ, આદિક ચાર ઉપાયોથી શાંત પાડવું. ૧ ઓરમાન ભાઇઓની વચ્ચે થનારુ યુદ્ધ, ૨ ઘરને માટે થનારુ યુદ્ધ, ૩ સ્રીના હરણથી થનારુ યુદ્ધ, ૪ કઠોર વાણી બોલવાથી થનારુ યુદ્ધ અને ૫ અપરાધ કરવાથી થનારુ યુદ્ધ, આવી રીતે વૈરના ભેદોમાં નિપુણ એવા પુરુષો પાંચ પ્રકારનું વૈર કહે છે. ૧૬

ભાવાર્થ –કેટલાએક વિગ્રહના ઉપર ગણાવેલા પાચ ભેદ કહે છે અને તેમા બીજા ભેદનો અંતર્ભાવ કરે છે રાવણ તથા વિભીષણની વચ્ચે જે

યુદ્ધ થયુ હતુ તેનુ કારણ તેઓ ઓરમાન ભાઈ હતા એક વસ્તુ ઉપર બે પુરુષનો આગ્રહ થયો હોય તેથી થનારા યુદ્ધનો આયુદ્ધમા અતર્ભાવ કરવામા આવે છે. સ્ત્રીને માટે તથા ઘરને માટે થનારા યુદ્ધમા સ્ત્રીના અને સ્થાનના અપહારથી થનારા યુદ્ધનો અતર્ભાવ કરવામા આવે છે કઠોર વાણીથી થનારા યુદ્ધમા, જ્ઞાનના અપહારથી તથા અપમાનથી થનારા યુદ્ધનો અતર્ભાવ કરવામા આવે છે અને અપરાધથી થનારા યુદ્ધમા બીજા ચોદ વૈરનો અતર્ભાવ કરવામા આવે છે ૧૬

**जातं भूम्युपरोधेन तथा शक्तिविघातजम् ॥ १७ ॥**
**भूम्यनन्तरजातं च मण्डलक्षोभजं तथा ।**
**चतुर्विधं वैरजातं बाहुदन्तिसुतोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥**

જમીનને દબાવી લેવાથી થનારુ, પ્રભુ, મત્ર અને ઉત્સાહ આ ત્રણ પ્રકારની શક્તિનો નાશ કરવાથી થનારુ, સીમાડાના વિવાદથી થનારુ અને રાજમંડળમા ક્ષોભ ઉભો થવાથી થનારુ એમ ચાર પ્રકારનું વૈર છે, આમ બાહુદતિના પુત્રે કહ્યુ છે. ૧૭-૧૮

ભાવાર્થ -ઉપાધ્યાયનિરપેક્ષા નામની ટીકામા वाहुदन्तिसुत ને ઠેકાણે वल्गुदन्तिसुत ' એવો પાઠ છે એટલે વલ્ગુદતિનો પુત્ર એવો તેનો અર્થ થાય છે ૧૭-૧૮

**कुलापराधजे प्राहुर्वैरे द्वे एव मानवाः ।**

મનુના શિષ્યો બે પ્રકારનું જ વૈર કહે છે. એક કુળ સબધી વૈર જેને બાપદાદાથી ઉતરી આવેલુ સહજ વૈર કહેવામાં આવે છે તે, અને બીજુ અપરાધ કરવાથી થયેલુ વૈર જે કૃત્રિમ વૈર કહેવાય છે તે ( આ બે વૈરમાં સર્વ વૈરોનો સમાવેશ થાય છે)

### નહિ કરવા યોગ્ય વિગ્રહ

**किञ्चित्फलं निष्फलं च सन्दिग्धफलमेव च ॥ १९ ॥**
**तदात्वे दोषजननमायत्यां चापि निष्फलम् ।**

आयत्यां च तदात्वे च दोषस्य जननं तथा ॥ २० ॥
अपरिज्ञातवीर्येण परेण स्तोभितोऽपि वा ।
परार्थं स्त्रीनिमित्तं च दीर्घकालं द्विजोत्तमैः ॥ २१ ॥
अकालदैवयुक्तेन बलोद्धृतसखेन च ।
तदात्वे फलसंयुक्तमायत्यां फलवर्जितम् ॥ २२ ॥
आयत्यां फलसंयुक्तं तदात्वे निष्फलं तथा ।
इतीमं षोडशविधं न कुर्यादेव विग्रहम् ॥ २३ ॥

૧ જે વિગ્રહનુ ફળ અલ્પ હોય, ૨ જે નિષ્ફળ હોય, ૩ જેના ફળને માટે સંદેહજ હોય, ૪ જે વર્તમાન કાળમાં દોષ ઉત્પન્ન કરનારુ હોય, ૫ જે ભવિષ્ય કાળમાં નિષ્ફળ હોય, ૬ જે ભવિષ્યમા તથા વર્તમાન કાળમા દુ.ખ ઉત્પન્ન કરનારુ એટલે મિત્રોમા વિરોધ ઉપજાવનારુ તથા રાજમંડળમા ક્ષોભ કરનારુ હોય, ૭ જેનું વીર્ય જાણુતા ન હોઇએ તેવા શત્રુની સાથે યુદ્ધ, ૮ બીજાની ઉશ્કેરણીથી ઉત્તેજિત થઇને કરવામા આવતું યુદ્ધ, ૯ ઉપકાર નહિ કરનારા એવા પારકાને માટે, ૧૦ સ્ત્રી સપાદન કરવામાટે, લાબા કાળ સૂધી ચાલે તેવું ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોની સાથે, ૧૧ યુદ્ધ કરવાનો સમય ન હોય તેવા વર્ષા આદિ કાળમા, ૧૨ દૈવી શક્તિથી સપન્ન એવા પુરુષની સાથે, ૧૩ મહા બળવાન્ મિત્રની સાથે, ૧૪ વર્તમાન કાળમા ફળવાળુ પરતુ ભવિષ્યમા ફળરહિત, અને ૧૫ ભવિષ્યમા ફળ યુક્ત પરંતુ વર્તમાન કાળમા નિષ્ફળ આવી રીતે સોળ પ્રકારનુ યુદ્ધ કરવુ જ નહિ. ૧૯–૨૩

ભાવાર્થ –ઉપર ગણાવેલા સોળ પ્રકારના વૈર કરવા નહિ કારણ કે તેમાથી પરિણામે ફળનો લાભ થતો નથી, પરતુ પરિણામે હાનિ જ થાય છે. લાબા કાળ સૂધી ચાલે તેવુ યુદ્ધ કરવાથી લાભ થતો નથી પણ હાનિ જ થાય છે. તેમ ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોની સાથે વૈર કરવાથી તેને મારવાનો પણ પ્રસગ આવે છે ને તેથી મહાપાપ લાગે છે માટે બ્રાહ્મણોની સાથે પણ

વેર કરવુ નહિ જે વૈર કરવાથી વર્તમાન કાળમા ફળ જણાતુ હોય, પરતુ ભવિષ્યમા ફળ ન હોય તેવુ વૈર પણ કરવું નહિ અર્થાત્ શત્રુના દેશનો નાશ કરી નાખવારૂપી ફળ વર્તમાન કાળમા તો જોવામા આવે પરતુ શત્રુનો અને શત્રુએ જેનો આશ્રય કર્યો હોય તેનો નાશ ન કરવાથી શત્રુ ભવિષ્યમા બળ સપાદન કરીને દુ ખ દે છે, તેથી તે ભવિષ્યમા ફળ રહિત કહેવાય છે તેમ જે વૈર ભવિષ્યમા ફળદાયક હોય, પરતુ વર્તમાન કાળમા નિષ્ફળ હોય તેવુ યુદ્ધ પણ કરવુ નહિ અર્થાત્ રાજમડળના શત્રુનો નાશ કરવાથી રાજમડળ વિજિગીષુના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે પરતુ તુરતમા પોતાને તથા પોતાના દેશને મોટા ખર્ચમા ઉતરવુ પડે છે તેથી તે વર્તમાનમા ફળ-રહિત હોય છે આવા વૈર કરવા નહિ જ્યારે પોતાનો તથા પોતાના મનુષ્યોનો નાશ થવાનો પ્રસગ આવે, ભૂમિ, ધન વગેરેના નાશનો પ્રસગ ઉભો થાય, દેશ છોડીને પરદેશ જવાનો પ્રસગ પડે, અથવા તો કોઈ જાતનો અધર્મ થતો હોય ત્યારે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસગ પડે છે તે યુદ્ધ કરવાથી જો વર્ત-માન કાળમા તેમજ ભવિષ્ય કાળમા એમ બન્ને કાળમા ફળ મળે નહિ તો પછી યુદ્ધ કરવાથી શો ફાયદો? ૧૯-૨૩

**तदात्वायतिसंशुद्धमारभेत विचक्षणः ।**
**तदात्वायतिशुद्धानि सर्वकर्माणि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥**

વિચક્ષણ પુરુષે જે કર્મનું ફળ વર્તમાન કાળમા તથા ભવિષ્યમા મળે તેવાં કર્મ કરવા તથા વર્તમાન કાળમા અને ભવિષ્ય કાળમા શ્રેયસ્કર એવાં સર્વ કર્મો કરવાનો વિચાર કરવો ૨૪

**तदात्वायतिसंशुद्धमातिष्ठन्नैति वाच्यताम् ।**
**साधु लोकद्वयग्राहि विद्वान् कर्म समाचरेत् ॥ २५ ॥**

વર્તમાન કાળમાં તથા ભવિષ્ય કાળમાં ફળ આપનારુ કર્મ કર-વાથી રાજાની જગતમા નિંદા થાતી નથી, વિદ્વાન્ પુરુષે આ લોકમા તથા પરલોકમા સુખ આપનારુ ઉત્તમ કર્મ કરવું જોઇએ. ૨૫

परि त्यजेदिमं लोकं नार्थलेशोपलोभितः ।
परलोकविरुद्धानि कुर्वाणं दूरतस्त्यजेत् ॥ २६ ॥
इत्यागमप्रमाणत्वात् साधु कल्याणमाचरेत् ॥ २६½ ॥

થોડાક ધનમાં લોભાઈ જઈને આ લોકનો ત્યાગ કરવો નહિ. (અર્થાત્ થોડાક ધનની તૃષ્ણાથી યુદ્ધમાં ઉતરતાં વખતપર મરણ થાય છે તો આ લોકનો ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે માટે, થોડાક ધનને માટે સાહસ કર્મ કરવું નહિ.) તેમ પરલોકનો નાશ કરનારા કર્મ કરનારા પુરુષનો પણ દૂરથી ત્યાગ કરવો (તેવા પુત્રનો પણ ત્યાગ કરવો) આ વિષયમાં શાસ્ત્ર પણ સાક્ષી પૂરે છે, માટે કલ્યાણકારક કર્મ કરવા. ૨૬

ભાવાર્થ—ધર્મના કર્મ અતીદ્રિય છે તેથી તેનો નિર્ણય પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણોથી થઈ શકતો નથી પરતુ તેમા તો શાસ્ત્ર જ પ્રમાણરૂપ છે માટે કામદક કહે છે કે, અધર્મના કર્મ નહિ કરવા, પરતુ ધર્મના કર્મ કરવ અને તેમા શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે ૨૬

### વિગ્રહ કરવાનો સમય

यदा मन्येत मतिमान् हृष्टं पुष्टं स्वकं बलम् ।
परस्थं विपरीतं च तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २७½ ॥

બુદ્ધિમાન્ વિજિગીષુ રાજા જ્યારે પોતાના ચતુરગ સૈન્યને ઉત્સાહી તથા પરિપુષ્ટ માને અને શત્રુના સૈન્યને ઉત્સાહ વિનાનુ તથા બળરહિત માને ત્યારે તેણે વિગ્રહ કરવો. ૨૭

स्फीतं यदानुरक्तं च भवेत् प्रकृतिमण्डलम् ।
परस्य विपरीतं च तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २८½ ॥

પ્રકૃતિમંડળ જ્યારે હૃષ્ટપુષ્ટ હોય, વિજિગીષુ રાજા ઉપર પ્રીતિવાળું હોય અને શત્રુનું પ્રકૃતિમંડળ હૃષ્ટપુષ્ટ ન હોય તથા તેના રાજા ઉપર અપ્રસન્ન થયું હોય ત્યારે વિજિગીષુએ યુદ્ધ કરવું. ૨૮

ભાવાર્થ –જયમંગલાકાર प्रकृतिमण्डलम् નો અર્થ અમાત્યાદિક કરે છે અને ઉપાધ્યાયનિરપેક્ષા ટીકાકાર प्रकृतिमण्डलम् નો પ્રજાવર્ગ એવો અર્થ કરે છે ૨૮

**उपनामि यदा दैवं सुव्यक्तमुपलक्षितम् ।**
**परस्य विपरीतं तु सदा विग्रहमाचरेत् ॥ २९ ॥**

જ્યારે ભાગ્ય પ્રત્યક્ષ રીતે અનુકૂળ થયેલું જોવામાં આવે અને શત્રુનુ દૈવ વિપરીત જોવામા આવે ત્યારે વિજિગીષુ રાજાએ વિગ્રહ કરવો. ૨૯

ભાવાર્થ –થોડાક પુરુષાર્થ કરતા પણ અડચણ વગર લક્ષ્મીનો લાભ થાય તો જાણવુ કે દૈવ પોતાને અનુકૂળ છે અને અધિક પુરુષાર્થ કરતા પણ વિપરીત ફળ થાય તો જાણવુ કે દૈવ પોતાને પ્રતિકૂળ છે અનુકૂળ દૈવ (ભાગ્ય) હોય ત્યારે જ યુદ્ધ કરવુ પરંતુ પ્રતિકૂળ દૈવ હોય ત્યારે યુદ્ધ આરંભવુ નહિ ૨૯

**मित्रमाक्रन्द आसारो यदा स्युर्दृढभक्तयः ।**
**परस्य विपरीताश्च तदा विग्रहमाचरेत् ॥ ३० ॥**

જ્યારે મિત્ર, આક્રંદ અને આસાર દૃઢ ભક્તિવાળા હોય અને શત્રુના મિત્ર, આક્રંદ અને આસાર તેનાથી વિરુદ્ધ થઈ બેઠા હોય ત્યારે વિગ્રહ કરવો ૩૦

ભાવાર્થ –શત્રુ રાજાનો પડોસી રાજા તે વિજિગીષુ રાજાનો મિત્ર, પાછળના ભાગમા ચઢી આવેલાને શિક્ષા કરવા માટે બોલાવેલો રાજા આક્રંદ અને આક્રંદને સહાયતા કરનારો તે આસાર કહેવાય છે આ વાત રાજમંડળના પ્રકરણમા વિસ્તારથી કહી છે ૩૦

**भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलं त्रयम् ।**
**यदैतन्नियतं भावि तदा विग्रहमाचरेत् ॥ ३१ ॥**

ભૂમિ, મિત્ર તથા ધન આ ત્રણ વિગ્રહનાં ફળ છે અર્થાત્ આ

ત્રણને માટે યુદ્ધ કરવું પડે છે, માટે જો આ ત્રણ ફળ અવશ્ય થવાનાં હોય તો વિગ્રહ કરવો. ૩૧

**गुरु वित्तं ततो मित्रं तस्माद् भूमिर्गरीयसी ।**
**भूमेर्विभूतयः सर्वास्ताभ्यो बन्धुसुहृद्गणाः ॥ ३२ ॥**

જગતમાં ધન ઉત્તમ ગણાય છે, તેના કરતાં મિત્ર ઉત્તમ ગણાય છે, તેના કરતા ભૂમિ ઉત્તમ ગણાય છે, તેના કરતા રાજ્યની સંપત્તિઓ ઉત્તમ ગણાય છે, અને તેના કરતા પોતાના ભાઇઓ તથા સ્નેહીઓ ઉત્તમ ગણાય છે ૩૨

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા ધન કરતા મિત્રને, મિત્ર કરતા ભૂમિને, ભૂમિ કરતા રાજ્યસંપત્તિને અને તેના કરતા ભાઇઓને શ્રેષ્ઠ ગણાવ્યા છે તેનો ઉદ્દેશ એ છે કે, વિજિગીષુ રાજાએ ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ વસ્તુ સંપાદન કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો ધનને હાનિ પહોંચતી હોય તો તે પણ સહન કરવી, પરંતુ મિત્રનો સંગ્રહ પ્રથમ કરવો, મિત્ર કરતા પણ ભૂમિનો લાભ ઉત્તમ ગણાય છે કારણ કે ભૂમિનો લાભ થશે તો અનેક મિત્રો મળી આવશે આમ ઉત્તરોત્તર ગુણવાળી વસ્તુ સંપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો કૌટિલ્ય, અર્થશાસ્ત્રમા લખે છે કે,–यो वा लाभ सिद्ध शेषयोरन्यतर साधयति स श्रेयान्। જે લાભ થયો હોય, તે બાકીના બેમાથી એકને સાધી આપે તેને શ્રેષ્ઠ જાણવો અને એટલા માટે જ કોટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમા પણ કહ્યુ છે કે,-मित्र हिरण्यलाभात् ધનના લાભ કરતા પણ મિત્રના લાભને અધિક માનવો જોઇએ ૩૨

**सर्वसम्पत्समे शत्रावुपायान् निक्षिपेद् बुधः ।**
**उपायैरप्रतिव्यूढे समे दण्डः प्रशस्यते ॥ ३३ ॥**

જો શત્રુની સર્વ યુદ્ધ સામગ્રી પોતાના સમાન જ હોય તો યુદ્ધ-કુશળ વિજિગીષુ રાજાએ સામ આદિક ઉપાયોનો પ્રયોગ કરીને યુદ્ધ બંધ પાડવુ, ઉપાયોથી પણ જો સમાન બળવાન્ શત્રુ ઠેકાણે આવે નહિ તો પછી તેની સાથે યુદ્ધ કરવું, એ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે ૩૩

ભાવાર્થ –સમાન બળવાળા રાજાની સાથે કેવી રીતે વર્તવુ, એ વાત આ શ્લોકમા દર્શાવી છે સમાન બળવાન્ રાજાની સાથે સલાહ કરવી સારી છે, કારણ કે વખત ઉપર સુંદ તથા ઉપસુંદની પેઠે યુદ્ધ કરતા બન્નેનો નાશ થાય છે ૩૩

**आगतं विग्रहं विद्वानुपायैः प्रशमं नयेत् ।**
**विजयस्य ह्यनित्यत्वाद् रभसेन न सम्पतेत् ॥ ३४ ॥**

યુદ્ધનો પ્રસગ આવે કે વિદ્વાન્ રાજાએ સામ આદિક ઉપાયોથી તેને શાત પાડી દેવો. કારણ કે યુદ્ધમાં વિજય અનિત્ય હોય છે. તેથી ઉતાવળ કરીને યુદ્ધમા પડવું નહિ ૩૪

**समाक्रान्तो बलवता काङ्क्षन्नभ्रंशिनीं श्रियम् ।**
**श्रयेत वैतसीं वृत्तिं न भौजङ्गीं कदाचन ॥ ३५ ॥**

બળવાન્ રાજા પોતાના ઉપર ચઢી આવે તો વિજિગીષુ રાજાએ લક્ષ્મીને અવિનાશિની રાખવાની ઇચ્છાથી નેતરની પેઠે નમી જવું, પરતુ કોઈ પણ દિવસ સર્પની પેઠે શત્રુની સામે થાવું નહિ. ૩૫

ભાવાર્થ –એક બળવાન્ રાજા નિર્બળ રાજા ઉપર ચઢી જાય ત્યારે નિર્બળ રાજાએ પોતાની રાજ્યલક્ષ્મીના રક્ષણમાટે નેતરની પેઠે નમી જવુ સારુ છે સિંધુ નદીમા નેતરના વૃક્ષો ઉગે છે તે સિંધુ નદીમા જ્યારે પુર આવે છે ત્યારે પાણીના પુરની સાથે ટટાર થઇને ઉભા રહેતા નથી પરતુ વાકા વળીને નમી જાય છે તેથી તે પુરમા તણાઈ જતા નથી પણ પોતાના સ્થાનકમા જ કાયમ ટકી રહે છે, તેમજ નિર્બળ રાજા બળવાન્ રાજાની પાસે નમી જાય છે તો તે ટકી રહે છે પરતુ સર્પને કોઈ સળી અડાડે છે તો પણ તે જેમ ફુંફાડા મારી ફેણ ઉચી કરીને તેની સામે દોડે છે, તેમ સામે થાય છે તો શત્રુ તેને મારી નાખે છે અને તે રાજ્યલક્ષ્મી વિનાનો થઈ રહે છે ૩૫

**क्रमाद् वेतसवृत्तिः सन् प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।**
**भुजङ्गवृत्तिराप्नोति वधमेव तु केवलम् ॥ ३६ ॥**

જે રાજા નેતરની પેઠે નમ્ર થઇને રહે છે તેને અનુક્રમે મહાન્ લક્ષ્મી મળે છે; પરંતુ જે રાજા સર્પની પેઠે સામે થાય છે, તે કેવળ નાશને જ પામે છે. ૩૬

मत्तप्रमत्तवत् स्थित्वा ग्रसेतोत्प्लुत्य पण्डितः ।
अपरिभ्रश्यमानं हि क्रमप्राप्तं मृगन्द्रव [illegible] ॥ ३७ ॥

બુદ્ધિમાન્ રાજાએ પોતાનો યુદ્ધ કરવાનો સમય ન હોય તો દારુ પીધેલાની પેઠે અથવા તો ઉન્માદ રોગીની પેઠે શત્રુનાં છિદ્રો શોધવામાટે કેટલોએક સમય સૂધી બેસી રહેવું અને ક્રમે કરીને જ્યારે પોતાનો સમય આવે ત્યારે સિંહની પેઠે કુદકો મારીને બળવાન્ રાજાને પણ મારી નાંખવો. ૩૭

कौर्मं सङ्कोचमास्थाय [illegible] मर्षयेत् ॥ ३८ ॥

(જ્યારે રાજાને પોતાને પરાક્રમ કરવાનો સમય ન હોય ત્યારે) રાજાએ કાચબાની પેઠે પોતાનાં અંગોને સંકોચી લઇને શત્રુના મારને પણ સહન કરવો. ૩૮

काले प्राप्ते तु मतिमानुत्तिष्ठेत् क्रूरसर्पवत् ।
काले सहिष्णुर्गिरि[illegible]साहेष्णुश्च वह्निवत् ॥ ३९ ॥

પરંતુ પોતાનો સમય આવે ત્યારે બુદ્ધિમાન્ રાજાએ ક્રૂર સર્પની પેઠે સામે થવું. એક સમયે પર્વતની પેઠે સહનશીલ થવું અને એક સમયે અગ્નિની પેઠે પોતાનો પ્રતાપ દર્શાવવો. ૩૯

ભાવાર્થ–રાજાએ પોતાની નિર્બળ સ્થિતિમા પર્વતની પેઠે સહનશીળ થઈ જવુ એટલે કે પર્વત ઉપર કોઈ થુકે છે, કોઈ મૂતરે છે, કોઈ કુવાડા કોદાળીથી તેને ખોદે છે છતા તે જરા પણ વિકાર પામતો નથી, તે પ્રમાણે રાજાએ પણ અવિકારી રહેવુ, પરતુ પોતામા બળ હોય ત્યારે અગ્નિની પેઠે પોતાનો પ્રતાપ દર્શાવવો, એટલે કોઈ પણ અગ્નિનુ અપમાન કરે છે તો તે જેમ તેને દગ્ધ કરે છે, તેમ બળવાન્ રાજાએ પોતાનુ અપમાન કરનારાને શિક્ષા કરવી. ૩૯

(स्कन्धेनापि वहेत् काले प्रियाणि समुदाहरन् ।
सम्प्राप्ते चैव काले तु भिन्द्याद् घटमिवाश्मनि) ॥ १ ॥

(એક સમયે શત્રુને મધુર વચનો કહીને પોતાની કાંધ ઉપર બેસાડીને પણ ફેરવવો અને પોતાનો સમય આવે ત્યારે જેમ પથ્થર ઉપર ઘડાને પછાડીને ફોડી નાખવામાં આવે છે, તેમ શત્રુને મારી નાખવો.) ૧

(नित्यं स्वार्थपरो लोकः स्वार्थसिद्धिर्यथा भवेत् ।
तथा तस्य प्रतीकारं यथोक्तं समुपाचरेत्) ॥ २ ॥

( મનુષ્ય નિત્ય પોતાના સ્વાર્થમા તત્પર રહે છે અને સ્વાર્થ જે પ્રમાણે સિદ્ધ થાય તે પ્રમાણે વર્તે છે. માટે શત્રુને તેના સ્વાર્થમાંથી ભ્રષ્ટ કરવામાટે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉપાય કરવો.) ૨

प्रसादवृत्त्याहितलोकवृत्तया प्रविश्य शत्रोर्हृदयं निरन्तरम् ।
नयाग्रहस्तेन हि कालमास्थितः प्रसह्य कुर्वीत कचग्रहं श्रियः ॥ ४० ॥

વિજિગીષુ રાજાએ કૃત્રિમ પ્રીતિ દર્શાવીને, તથા ઉપર ઉપરથી ભલુ મનાવીને શત્રુ રાજાના હૃદયમા નિત્ય પ્રવેશ કરવો, અર્થાત્ તેના પ્રિય થઈ જવું અને પોતાનો સમય આવે ત્યારે વિગ્રહરૂપી જમણા હાથથી એકદમ લક્ષ્મીના કેશપાશ ને પકડી પાડવો અર્થાત્ ઝાહેર રીતે યુદ્ધ કરીને રાજ્યલક્ષ્મી પોતાને હાથ કરવી ૪૦

कुलोद्गतं सत्यमुदारविक्रमं स्थिरं कृतज्ञं मतिमन्तमूर्जितम् ।
अतीव दातारमुपेतवत्सलं सुदुष्प्रमाथं प्रवदन्ति विद्विषम् ॥ ४१ ॥

ઉત્તમ કુળમા જન્મેલો, સત્યવાદી, મહાપરાક્રમી, દૃઢતાવાળો, કરેલા ઉપકારને જાણનારો, ધીર, તેજસ્વી, મહાન્ ઉદાર અને શરણાગત ઉપર વત્સલતા રાખનારા શત્રુને નીતિશાસ્ત્રમા કષ્ટસાધ્ય કહે છે ૪૧

**असत्यता निष्ठुरताऽकृतज्ञता भयं प्रमादोऽलसता विषादिता ।**
**वृथाभिमानोऽपि च दीर्घसूत्रता तथाङ्गनाक्षादि विनाशनं श्रियः ४२॥**

અસત્ય ભાષણ, ક્રૂરતા, કરેલા ઉપકારને નહિ જાણવો, ભય, પ્રમાદ, આલસ્ય, ઉદાસીનપણું, વૃથા અભિમાનીપણું, થાથાઈ, પરસ્ત્રીનું સેવન તથા જુગાર વગેરે વ્યસનો લક્ષ્મીનો નાશ કરનારા છે ૪૨

**इति स्म दोषान्वितमाशु विद्विषं त्रिशक्तियुक्तो विजिगीषया व्रजेत् ।**
**अतोऽन्यथासाधुजनस्य सम्मतः करोत्यविद्वानुपघातमात्मनः ॥४३॥**

ઉપર કહેલા દોષ જે શત્રુ રાજામા હોય, તે શત્રુ રાજાને જિતવાની ઇચ્છાથી પ્રભુ, મત્ર અને ઉત્સાહ આ ત્રણ શક્તિથી સપન્ન એવા રાજાએ યુદ્ધ કરવામાટે જવું પરંતુ દુર્જન પુરુષોની સમતિથી જો તેથી વિરુદ્ધ રીતે એટલે પોતે બળરહિત હોય તો પણ બળવાન્ રાજાની સામે યુદ્ધ કરવાને જાય તો તે મૂર્ખ રાજા પોતાનો નાશ કરે છે. ૪૩

**समन्वितो राज्यपदोन्निनीषया चरेक्षणैर्वीक्षितमण्डलक्रियः ।**
**इमं नृपो विग्रहमार्गमास्थितः स्थिरोद्यमः सम्प्रयतेत सिद्धये ॥४४॥**

વિજિગીષુ રાજાએ પોતાના રાજ્યને તથા પોતાની પદવીને ઉચે ચઢાવવાની ઇચ્છાથી દૂતરૂપી દૃષ્ટિથી રાજ્યમડળના કાર્યોનું અવલોકન કરવું, પોતાના કાર્ય સિદ્ધ કરવામાટે વિગ્રહ માર્ગનો સ્વીકાર કરવો અને કાર્યની સમાપ્તિ સૂધી સ્થિરતાથી ઉદ્યમ કર્યા કરવો ૪૪

ભાવાર્થ –રાજાએ પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિમાટે તથા પોતાના રાજા એવા નામને ઉન્નત સ્થિતિમા આણવામાટે આસપાસના રાજ્યમડળના કર્તવ્યને દૂતોદ્વારા જાણી લેવા અને પછી પોતાનુ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાટે યુદ્ધનો માર્ગ લેવો પરતુ આસપાસના રાજ્યમડળનુ કર્મ જાણ્યા વિના કદી

પણ યુદ્ધમા ઉતરવુ નહિ. કારણ કે યુદ્ધ કરતા પહેલા રાજાએ પોતાની તથા પોતાના શત્રુની બન્નેની શક્તિનુ અવલોકન કરવાની ખાસ જરૂર છે ૪૪

'વિગ્રહ ભેદ' નામનુ ૧૫ મુ પ્રકરણ સમાપ્ત

ઇતિશ્રી કામદકીય નીતિસારમા 'વિગ્રહના ભેદ' એ નામનો સર્ગ ૧૦ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૧ મો-પ્રકરણ ૧૬ મું

## યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને સંશ્રયના ભેદ

**उत्कृष्टबलवीर्यस्य विजीगीषोर्जयैषिणः ।**
**गुणानुरक्तप्रकृतेर्यात्रा यानमिति स्मृतम् ॥ १ ॥**

**ઉત્તમ બળ તથા ઉત્તમ વીર્યવાળો, રાજાના ગુણોથી પ્રકૃતિમડળ જેના ઉપર પ્રીતિવાળુ છે એવો વિજિગીષુ રાજા વિજયની ઇચ્છાથી શત્રુના ઉપર યાત્રા (ચઢાઈ) કરે, તેને નીતિશાસ્ત્રમા યાન કહે છે. ૧**

ભાવાર્થ –છ ગુણોમા સધિ તથા વિગ્રહ આ બે પ્રધાન ગુણ છે, તેનુ વર્ણન પ્રથમના બે સર્ગમા કર્યું. હવે આ સર્ગમા બાકીના ચાર ગુણનુ વર્ણન કરવામા આવશે તેમા પ્રથમ યાનનુ એટલે શત્રુના ઉપર યાત્રા કરવારૂપી ગુણનુ વર્ણન કરે છે જે રાજાને શત્રુના ઉપર યાન એટલે ચઢાઈ કરવી હોય, તે રાજામા ઉત્તમ બળ તથા ઉત્તમ વીર્ય હોવુ જોઇએ. અહી બળ શબ્દથી શક્તિબળ, દેશબળ, અને કાળબળ એ ત્રણ પ્રકારના બળ કહ્યા છે તે ત્રણે બળ રાજામા હોવા જોઇએ. તે ઉપરાત વીર્ય એટલે ઉત્સાહ પણ હોવો જોઇએ બળ અને વીર્ય એટલે ઉત્સાહ આ બન્ને ઉપરાત રાજાનુ પ્રકૃતિમડળ એટલે અમાત્યમડળ અથવા તો પ્રજા-મડળ રાજાના ગુણો જોઇને તેના ઉપર પ્રીતિવાળુ હોવુ જોઇએ. કારણ કે, પ્રીતિવાળુ પ્રકૃતિમડળ જ રાજાને તન, મન અને ધનથી સહાયતા કરવાને બહાર પડે છે જો પ્રજા રાજાથી ઉદાસ રહેતી હોય તો, રાજા ગમે તેટલો

બળવાન્ હોય તો પણ તેનુ બળ કે ઉત્સાહ શત્રુ રાજાને જિતવાને નિરર્થક થઈ પડે છે માટે શત્રુ રાજા ઉપર ચઢાઈ કરનારા રાજામા બળ અને ઉત્સાહ આ બે વસ્તુ પ્રથમ હોવી જોઇએ. પ્રજામા પ્રીતિપાત્ર થઈ પડેલા રાજાની જ શત્રુ ઉપર યાત્રા સફળ થાય છે કૌટિલ્યકૃત અર્થશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે –'गुणातिशययुक्तो यायात्' कौ. अ. ६–२–९९. રાજાએ ઉત્તમ ગુણોથી સપન્ન થઇને શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી. ૧

**विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गतः ।**
**उपेक्षा चेति निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ २ ॥**

નીતિશાસ્ત્રમાં નિપુણ પુરુષો १ विगृह्ययान, २ संधाययान, ३ संभूययान, ४ प्रसंगयान, અને ५ उपेक्षायान, આમ પાંચ પ્રકારનું યાન કહે છે. ૨

**विगृह्य याति हि यदा सर्वाञ्छत्रुगुणान् बली ।**
**विगृह्ययानं यानज्ञास्तदाचार्याः प्रचक्षते ॥ ३ ॥**

બળવાન્ વિજિગીષુ રાજા જ્યારે શત્રુના સર્વ અમાત્યાદિકની સાથે યુદ્ધ કરીને તથા તેના ખજાના વગેરેને લુંટી લઇને મુખ્ય રાજાની ઉપર ચઢાઈ કરે છે, તેને યાત્રાની બાબતને જાણનારા શુક્રાચાર્ય વગેરે 'विगृह्ययान' કહે છે. ૩

**अरिमित्राणि सर्वाणि स्वमित्रैः सर्वतो बलात् ।**
**विगृह्य वारिगमनं विगृह्यगमनं स्मृतम् ॥ ४ ॥**

પોતાના સર્વ મિત્રોદ્વારા શત્રુના સર્વ મિત્રોની સાથે બળપૂર્વક ચોતરફથી વિગ્રહ કરીને પછી શત્રુની ઉપર ચઢાઈ કરવી, તેને પણ નીતિશાસ્ત્રમાં 'विगृह्ययान' કહ્યું છે. ૪

ભાવાર્થ –પોતાની આગળ રહેનારા તથા પીઠ પાછળ રહેનારા મિત્રોને શત્રુની આગળના તથા પાછળના ભાગમા રહેનારા શત્રુઓના મિત્રોની સાથે પરાણે લડાવવા અને પોતે શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી. આવી યાત્રાને (ચઢાઇને) વિગૃહ્યયાન એટલે યુદ્ધપૂર્વક ચઢાઈ કહે છે અને આ ચઢાઇમા શત્રુને બન્ને બાજુથી પીડવામા આવે છે ૪

**(सन्धाय सार्धमरिभिश्चेष्टासंरोधकारिभिः ।**
**यदन्यत्र रिपौ यानं सन्धायगमनं हि तत् ॥ १ ॥**

પોતાની યાત્રામાં (ચઢાઈમાં) અટકાવ કરનારા શત્રુઓની સાથે સમાધાન કરીને બીજા શત્રુ ઉપર જે ચઢાઈ કરવામાં આવે, તેને 'संधाययान' કહે છે.) ૧

**सन्धायान्यत्र या यात्रा पार्ष्णिग्राहेण शत्रुणा ।**
**सन्धायगमनं प्रोक्तं तज्जिगीषोः फलार्थिनः ॥ ५ ॥**

ફળની ઇચ્છાવાળો વિજિગીષુ રાજા પોતાની પાછળ, પોતાના રાજ્ય ઉપર ચઢી આવનારા શત્રુ રાજાની સાથે સધિ કરીને (સલાહ કરીને) બીજા શત્રુ રાજાની ઉપર જે ચઢાઈ કરે છે, તેને 'संधाययान' કહે છે. ૫

**एकीभूय यदेकत्र सामन्तैः सामवायिकैः ।**
**शक्तिशौचयुतैर्यानं सम्भूयगमनं हि तत् ॥ ६ ॥**

પોતાના સીમાડા ઉપર રહેનારા અને વિજયમા મળનારી વસ્તુમાંથી ભાગ લેવામાટે સાથે જોડાયલા એવા શક્તિમાન્ તથા શુદ્ધ અન્તઃકરણના રાજાઓની સાથે, એકત્ર થઇને વિજિગીષુ રાજા શત્રુના ઉપર જે ચઢાઈ કરે, તેને 'संभूययान' કહે છે. ૬

ભાવાર્થ—આ શ્લોકમા સાથે જોડાનારા રાજાને 'शक्तिशौचयुतै' એવુ જે વિશેષણ આપ્યુ છે, તેનો અર્થ એવો થાય છે કે, વિજિગીષુ રાજાએ શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરતી વખતે જે રાજાઓને ચઢાઇમા પોતાની સાથે લઈ જવા હોય, તે રાજા શક્તિમાન્ એટલે બળવાળા હોવા જોઇએ જો તેઓ નિર્બળ હોય તો ચઢાઈ કરનારા રાજાને ઉલટા હાનિકર્તા થઈ પડે છે તથા તે રાજાઓ શુદ્ધ અન્ત કરણના પણ હોવા જોઇએ. એટલે વિજિગીષુનો યુદ્ધમા વિજય થાય તો તેઓએ જિતેલી વસ્તુની વહેચણી વખતે વિજિગીષુ રાજાની સાથે ટંટો કરીને એમ કહેવુ નહિ કે, અમારા પરાક્રમથી તારો વિજય થયો

છે, માટે તુ અમને જિતેલા રાજ્યમાથી અમુક ભાગ આપ. પરતુ પ્રથમથી જ કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે પોતાને ભાગ લઈને સતોષ રાખવો. જો રાજ્યલોભને લીધે વિજિગીષુ રાજાની સાથે સહાયક રાજાઓ યુદ્ધ કરે છે તો, પરાજય પામેલો શત્રુ રાજા પાછો વિજિગીષુનો પરાજય કરવાને તૈયાર થાય છે અને તેથી વિજિગીષુ રાજાની સ્થિતિ કઢગી થઈ પડે છે ૬

**उभयारौ तु वा यानं द्वयोः प्रकृतिनाशने ।**
**सम्भूयगमनं प्रोक्तं हनूमत्सूर्ययोरिव ॥ ७ ॥**

**અરિ અને વિજિગીષુ બન્ને રાજા પોતાની અમુક બાબતને નાશ થાય ત્યારે હનૂમાન્ અને સૂર્યની પેઠે પરસ્પર સધિ કરીને પોતાના શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરે, તેને 'संभूययान' કહે છે. ૭**

ભાવાર્થ—શત્રુ રાજા અને વિજિગીષુ રાજા પરસ્પર સલાહ કરીને પોતાનો નાશ કરવાને તયાર થયેલા ત્રીજા પુરુષ ઉપર ચઢાઈ કરે, તેને सभूययान કહે છે આ વિષયમા હનૂમાન્ અને સૂર્યની કથા એક દૃષ્ટાતરૂપ છે. હનૂમાન્ નાની ઉમ્મરના હતા ત્યારે એક વખતે તેણે ઉદય પામતા સૂર્યને અત્યત લાલચોળ જોઈને, આ શુ હશે ? એ જાણવાની ઉત્કઠાથી બે હાથથી સૂર્યને પકડી પાડ્યો પરતુ એટલામા રાહુ સૂર્યને ગળવા માટે આવ્યો, અને હનૂમાનના હાથમાથી તેને છોડાવવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એટલે હનૂમાન્ હાથમાથી સૂર્યને છોડી દઈને રાહુની પાછળ પડ્યો. સૂર્યે વિચાર કર્યો કે, રાહુ મારો શત્રુ છે અને મને ગળવામાટે આવ્યો હતો અને તેની પાછળ હનૂમાન્ પડ્યો છે માટે મારે હનૂમાનને સહાયતા કરવી જોઈએ. આવો વિચાર કરીને સૂર્યે હનૂમાનને સહાયતા કરીને રાહુનો પરાજય કર્યો. આવી રીતે શત્રુએ તથા વિજિગીષુ રાજાએ દર એક મનુષ્યે આ નીતિનો વ્યવહારમા પણ ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે ૭

**(उभयत्र तु या यात्रा द्वयोः प्रकृतिनाशने ।**
**सम्भूययानं तत् प्रोक्तं रामसुग्रीवयोरिव) ॥ २ ॥**

**(બન્ને રાજાની પ્રકૃતિ એટલે સેનાપતિ, અમાત્ય વગેરેનો નાશ**

**થયો હોય અથવા ભૂમિનું હરણ થયું હોય તેથી, બન્ને એકઠા થઇને બન્નેના શત્રુ ઉપર રામ તથા સુગ્રીવની પેઠે ચઢાઈ કરે, તેને संभूययान કહ્યું છે.) ૨**

ભાવાર્થ –રામે સુગ્રીવને રાજ્ય અપાવવા માટે સહાયતા કરીને વાલિને માર્યો હતો, અને સુગ્રીવે સીતા અપાવવા માટે રામને સપૂર્ણ રીતે સહાયતા આપી હતી ૨

**(अल्पसारानुपादाय प्रतिज्ञाय फलोदयम् ।**
**गम्यते यत् परान् जेतुं सम्भूयगमनं हि तत्) ॥ ३ ॥**

**(થોડા બળવાળા પડોસી રાજાની સાથે 'જિત થશે તો તને અમુક ધન આપીશ' આ રીતે પ્રતિજ્ઞા કરી તેને સાથે લઇને શત્રુઓને જિતવામાટે જે ચઢાઈ કરવામા આવે છે, તેને संभूययान કહે છે.) ૩**

ભાવાર્થ –આ શ્લોકને ક્ષેપક ગણીને જયમગલકારે આના ઉપર ટીકા કરી નથી પરતુ ઉપાધ્યાયનિરપેક્ષાકારની ટીકા આ શ્લોક ઉપર છે. તે લખે છે કે, છટ્ઠા શ્લોકમા જે યાન કહ્યુ છે તે યાનમા સર્વે એકઠા થઇને જે દેશને જિતે, તે દેશ ઉપર સર્વનુ સરખુ સામ્ય ગણાય અને આ શ્લોકમા તો પ્રથમથી કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે અમુક ધન જ આપવાનું દર્શાવ્યુ છે ૩

**अन्यत्र प्रस्थितः सङ्गादन्यत्रैव हि गच्छति ।**
**प्रसङ्गयानं तत् प्रोक्तमत्र शल्यो निदर्शनम् ॥ ८ ॥**

**એક રાજા એકના ઉપર ચઢાઈ કરવામાટે જાતો હોય ત્યા માર્ગમા પ્રસગને લીધે બીજા રાજા ઉપર ચઢાઈ કરવામાટે જાય, તેને प्रसंगयान કહે છે. આ વિષયમાં શાલ્ય રાજા ઉદાહરણ છે. ૮**

ભાવાર્થ –પાડવોનો મામો શલ્ય રાજા એક અક્ષૌહિણી સેના લઇને પાડવોને સહાયતા કરવામાટે અને કૌરવોના ઉપર ચઢાઈ કરવામાટે જતો હતો. ત્યા માર્ગમા દુર્યોધન તેને જઈ મળ્યો અને તેને કાલાવાલા કરી પોતાનો આત્મા અર્પણ કરીને પોતાના પક્ષમા આવવામાટે બહુ જ આગ્રહ કર્યો. તે ઉપરથી શલ્ય કૌરવના પક્ષમા ગયો હતો. આવા યાનને प्रसंगयान કહે છે ૮

**रिपुं यातस्य बलिनः सम्प्राप्यारिकृतं फलम् ।**
**उपेक्ष्य तन्मित्रयानमुपेक्षायानमुच्यते ॥ ९ ॥**

વિજિગીષુ રાજા શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરે, તે સમયે તેના બળવાન્ મિત્રો પણ વિજિગીષુ રાજાને સહાયતા કરવામાટે ચઢાઈ કરે. તે સમયે મુખ્ય રાજાએ કરેલી ચઢાઈની ઉપેક્ષા કરીને તેના મિત્રો ઉપર ચઢાઈ કરવી, તેને उपेक्षायान કહે છે. ૯

**निवातक चा- हित्वा हिरण्यपुरवासिनः ।**
**उपेक्षायानमास्थाय [illegible]न धनञ्जयः ॥ १० ॥**

અર્જુને હિરણ્યપુરના નિવાતકવચોને તજી દઇ ઉપેક્ષાયાનનો આશ્રય કરીને તેની સહાયતામાટે ચઢી આવેલા કાલકંજોને પ્રથમ માર્યા હતા અને તે પછી નિવાતકવચોને માર્યા હતા ૧૦

ભાવાર્થ –અર્જુને સ્વર્ગમા જઇને ઇંદ્રની પાસે દિવ્ય અસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો અને અસ્ત્રવિદ્યા ભણી રહ્યા પછી ગુરુ દક્ષિણા માગવાનુ કહ્યુ એટલે ઇંદ્રે માગ્યું કે, તુ નિવાતકવચોને માર. અર્જુને કહ્યુ, ઠીક! તે પછી તે ઇંદ્રના રથમા બેસીને નિવાતકવચોના ઉપર ચઢ્યો તે વખતે કાલકજ નામના અસુરો જે નિવાતકવચના મિત્ર થતા હતા, તેઓ નિવાતકવચોનો પક્ષ લઇને લઢવામાટે આવ્યા, એટલે અર્જુને નિવાતકવચોને છોડી દઇને કાલકંજોના ઉપર પ્રથમ ચઢાઈ કરીને તેઓને મારી નાખ્યા અને તે પછી નિવાતકવચોને મારી નાખ્યા આવી જાતની ચઢાઇને उपेक्षायान કહે છે ૧૦

**स्त्रियोऽथ पानं मृगया तथाक्षा दैवोपघातश्च बहुप्रकारः ।**
**इति प्रदिष्टं व्यसनं ह्यनेन समन्वितो यो व्यसनी स गम्यः ॥ ११ ॥**

સ્ત્રીસગ, મદિરાપાન, મૃગયા, જુગાર તથા નાના પ્રકારની દૈવી આપત્તિ આ બધાંને વ્યસન કહ્યાં છે આમાંથી કોઈ એક વ્યસનમાં જે રાજા પડ્યો હોય, તેવા રાજાના ઉપર ચઢાઈ કરવી યોગ્ય ગણાય છે. ૧૧

ભાવાર્થ –જે રાજાને વ્યસન લાગ્યુ હોય તેનાપર ચઢાઈ કરવી, એમ

નીતિશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે. વ્યસન બે પ્રકારના છે·—એક મનુષ્ય તરફથી આવનારુ અને બીજુ દૈવી એટલે દૈવ તરફથી આવનારૂ. માનુષી વ્યસન પણ બે પ્રકારનાં છે એક કામથી થનારુ અને બીજું ક્રોધથી થનારુ. તેમા સ્ત્રીસગ, મદિરાપાન, મૃગયા, અને જુગાર આ કામનાજન્ય વ્યસન છે અને ગાળાગાળી, મારામારી, તથા બીજાને ધનની હાનિ કરવી આ વ્યસન ક્રોધજન્ય કહેવાય છે આ શ્લોકમા કામજન્ય વ્યસન કહ્યાં છે પરતુ ક્રોધજન્ય વ્યસન કહ્યા નથી. કારણુ કે, કામથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. દૈવી વ્યસનો એટલે દુ ખો તે અનેક પ્રકારનાં હોય છે જેમ કે, અગ્નિનો ઉત્પાત, જળનો ઉત્પાત, દુષ્કાળ, મરકી વગેરે અનેક પ્રકારના સકટો હોય છે ૧૧

## આસનના ભેદ

**परस्परस्य सामर्थ्याविघातादासनं स्मृतम् ।**
**अरेश्च विजिगीषोश्च तत् पञ्चविधमुच्यते ॥ १२ ॥**

શત્રુ તથા વિજિગીષુ એક બીજાનાં સામર્થ્યનો નાશ નહિ કરી શકવાથી બન્ને જણા પોતપોતાના રાજ્યમાં બેસી રહે, તેને **आसन** કહે છે. અને તે **आसन** પાચ પ્રકારનું કહેવાય છે. **विगृह्यासन, संधायासन, संभूयासन, प्रसंगासन** અને **उपेक्षासन.** ૧૨

ભાવાર્થ —શત્રુ અને વિજિગીષુ એક બીજાનો પરાજય કરવા અશક્ત હોય ત્યારે શાતિથી પોતાના કિલ્લામા બેસી રહે છે. તેને નીતિશાસ્ત્રમા આસન કહે છે. કૌટિલ્યકૃત નીતિશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે —न मा परो नाह परमुपहन्तु शक्त इत्यासीत् (કૌ અ. ૭-૧-૯૮-૯૯) શત્રુ મારો નાશ કરવાને અને હુ શત્રુનો નાશ કરવાને શક્તિમાન્ નથી આમ જાણવામા આવે ત્યારે એક ઠેકાણે બેસી રહેવુ તેને आसन કહે છે ૧૨

**अन्योन्याक्रान्तिकरणं विगृह्यासनमुच्यते ।**
**अरिं विगृह्य वास्थानं विगृह्यासनमुच्यते ॥ १३ ॥**

યુદ્ધ કરનારા અરિ રાજાનું તથા વિજિગીષુ રાજાનું બળ પડી ભાગે ત્યારે તેઓનુ પોતાના સ્થાનમા જઇને જે બેસવું તેને **विगृह्यासन**

કહે છે. અથવા તો વિજિગીષુ રાજા શત્રુ રાજાની સાથે યુદ્ધ કરીને પાછળથી પોતાના કિલ્લામાં ભરાઈ બેસે, તેને પણ विगृह्यासन કહે છે. ૧૩

यदा दुर्गस्थितः शत्रुर्ग्रहीतुं न च शक्यते ।
विगृह्यैनं तदासीत हत्वास्यासारवीवधौ ॥ १४ ॥
विच्छिन्नवीवधासारं प्रक्षीणयवसेन्धनम् ।
विरज्यमानप्रकृतिं कालेनैव वशं नयेत् ॥ १५ ॥

શત્રુ કિલ્લામા ભરાઈ બેઠો હોય અને તેને પકડીને વશ કરી શકાતો ન હોય ત્યારે વિજિગીષુ રાજાએ શત્રુરાજાને સહાયતા કરવા માટે આવતાં તેના સ્નેહીઓનાં સૈન્યને અટકાવીને તથા પરદેશમાંથી આવતા ધાન્યાદિકનો નાશ કરીને એ રાજાની સાથે યુદ્ધ કરીને એક સ્થાન ઉપર બેસી જવું અને કાળે કરીને શત્રુ રાજાને ધાન્યાદિકની તથા સ્નેહીઓનાં સૈન્યની સહાયતા બધ પડી જાય, રાજ્યમાથી ધાન્ય, કાષ્ઠ વગેરે ખૂટી જાય, તથા તેની પ્રજા તેના ઉપર વિરક્ત (અપ્રસન્ન) થઈ જાય ત્યારે તે રાજાના ઉપર ચઢાઈ કરીને તેને વશ કરવો. ૧૪-૧૫

अरेश्च विजिगीषोश्च विग्रहे हीयमानयोः ।
सन्धाय समवस्थानं सन्धायासनमुच्यते ॥ १६ ॥

શત્રુ રાજા અને વિજિગીષુ રાજા યુદ્ધમાં લઢીને નિર્બળ પડી ગયા પછી પરસ્પર સલાહ કરીને પોતાના રાજ્યમાં બેસી જાય, તેને संधायासन કહે છે. ૧૬

निवातकवचैः सार्धं रावणः शत्रुरावणः ।
ब्रह्माणमन्तरे कृत्वा सन्धायासनमास्थितः ॥ १७ ॥

પૂર્વે શત્રુને રોવરાવનારા રાવણને નિવાતકવચોની સાથે યુદ્ધ થયું હતું. તે યુદ્ધ ઘણા સમય સૂધી ચાલ્યું હતું. છેવટે રાવણે બ્રહ્માને

વચ્ચે નાંખીને સલાહ કરી અને પોતે પોતાના રાજ્યમાં જઇને બેઠો આને **संधायासन** કહે છે. ૧૭

ભાવાર્થ-પૂર્વે રાવણે તપ તપી, બ્રહ્માને પ્રસન્ન કરી, તેની પાસેથી વર મેળવીને ત્રણે લોકનો વિજય કર્યો હતો અને મોટી ઉત્સાહ શક્તિ સાથે પાતાળ લોકનો વિજય કરવામાટે તે પાતાળમા દાખલ થયો. ત્યા ભોગવતી નામની એક નગરી હતી, જેમા નિવાતકવચ નામના અસુરો રહેતા હતા રાવણે તેઓની સાથે ઘણા સમય સૂધી યુદ્ધ કર્યું, અને તેમા બન્ને જણા ક્ષીણ થઈ ગયા એટલામા બ્રહ્માને ખબર પડી કે, રાવણ પાતાળમા નિવાતકવચોની સાથે લઢે છે અને કદાચ તેની સાથે લઢતા રાવણનુ મૃત્યુ થશે તો મે તેને જે વર આપ્યો છે તે નિષ્ફળ થશે અને તેથી મારુ વર ખોટુ ગણાશે. માટે ત્યા જઇને નિવાતકવચોને અને રાવણને લઢતા અટકાવુ, આવો વિચાર કરીને બ્રહ્મા પાતાળમા ગયા અને રાવણને તથા નિવાતકવચોને લઢતા બધ પાડ્યા રાવણ લોકોને રોવરાવનારો હતો પરતુ લઢીને થાકી ગયો હતો તેથી તેને પણ સલાહ કરવાની ઇચ્છા હતી તેથી તેણે બ્રહ્માને પ્રતિભૂ એટલે લવાદ ઠરાવીને નિવાતકવચોની સાથે સલાહ કરી અને તે પોતાની રાજધાનીમા જઇને શાતિથી બેઠો આ રીતના આસનને सधायासन કહે છે ૧૭

**उदासीने मध्यमे च समानप्रातिशङ्कया ।**
**एकीभूय व्यवस्थानं सम्भूयासनमुच्यते ॥ १८ ॥**

ઉદાસીન તથા મધ્યમ રાજા મારા સમાન બળવાન્ છે, તેથી તે કોઈ દિવસ મારા ઉપર ચઢાઈ કરશે આવી, શકાથી તેની સાથે સલાહ કરીને રહેવું, તેને **संभूयासन** કહે છે. ૧૮

**उभयारिं हि वाञ्छन्तं विनाशमुभयोरपि ।**
**सम्भूयैनं प्रतिव्यूहेदधिकं सर्वसम्पदा ॥ १९ ॥**

મધ્યમના તથા ઉદાસીનના એમ બન્નેના શત્રુ અને બન્નેનો નાશ કરવાની ઇચ્છા કરનારા અને સર્વ પ્રકારની રાજકીય સંપત્તિથી

અધિક બળવાન્ થયેલા વિજિગીષુ રાજાના ઉપર મધ્યમ તથા ઉદાસીન રાજા પરસ્પર સલાહ કરી, એકઠા મળીને ચઢાઈ કરે, તેને संभूयासन કહે છે ૧૯

यियासेरन्यमन्यत्र प्रसङ्गेन हि केनचित् ।
आसनं यत् तदर्थज्ञैः प्रसङ्गासनमुच्यते ॥ २० ॥

વિજિગીષુ રાજાને શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવાની ઇચ્છા હોય, એટલામાં તે પોતાના મિત્રને ત્યાં વિવાહાદિક પ્રસગને લીધે જાય તેને, આસન નામના ગુણને જાણનારા વિદ્વાનો प्रसंगासन કહે છે. ૨૦

अथोपेक्ष्यारिमाधिकमुपेक्षासनमुच्यते ।
उपेक्षां कृतवानिन्द्रः पारिजातग्रहं प्रति ॥ २१ ॥

પોતાના કરતાં અધિક બળવાન્ શત્રુની ઉપેક્ષા કરીને પોતાની રાજધાનીમાં બેસી જવું, તેને उपेक्षासन કહે છે પૂર્વે શ્રીકૃષ્ણ પારિજાતક નામનું વૃક્ષ સ્વર્ગમાંથી લઈ ગયા, તે સમયે ઇદ્રે તેને માટે ઉપેક્ષા કરી હતી. ૨૧

ભાવાર્થ –શ્રીકૃષ્ણને સત્યભામા નામની એક પ્રિય રાણી હતી તેને સાથે લઇને એક વખતે શ્રીકૃષ્ણ ઇદ્રને સહાયતા કરવામાટે સ્વર્ગમા ગયા હતા ત્યા ઇન્દ્રાણીએ સત્યભામાને પોતાનુ નદન વન દેખાડ્યુ, નદનવનમા અનેક જાતના પુષ્પિત વૃક્ષો તથા પુષ્પિત લતાઓ જોઇને સત્યા પ્રસન્ન થયા અને તેણે પારિજાતકના પુષ્પવૃક્ષની ઇદ્રાણીની પાસે પ્રણયપૂર્વક માગણી કરી, પરતુ ઇદ્રાણીએ સત્યાને મનુષ્ય જાતિની માનીને પારિજાતક વૃક્ષ આપવાની ના કહી તે ઉપરથી સત્યભામાને કોપ ચઢ્યો, અને તેણે તે વૃક્ષ લેવામાટે શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના કરી એટલે શ્રીકૃષ્ણ જાતે નદનવનમા ગયા અને ત્યાથી પારિજાતકનુ વૃક્ષ ઉખેડીને દ્વારકામા લાવ્યા અને તેને ઉપવનમા વાવ્યુ ઇદ્રે વિચાર કર્યો કે, દેવોને શ્રીકૃષ્ણની સાથે અનેકવાર કામ પડે છે વળી શ્રીકૃષ્ણ મહાબળવાન્ છે, માટે તેની સાથે વિરોધ કરવો યોગ્ય નથી. આવો વિચાર કરીને તે બેસી રહ્યો આવી રીતના આસનને उपेक्षासन કહે છે

**उपेक्षितस्य वान्यैस्तु कारणेनैव केनचित् ।**
**आसनं रुक्मिण इव तद्ध्युपेक्षासनं स्मृतम् ॥ २२ ॥**

**બન્ને પક્ષના રાજાઓ પરસ્પર યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયા હોય ત્યારે એક રાજા પોતાની સેનાને સાથે લઇને તે રાજાઓને કહે કે, તમારે જો મારી સહાયતા જોઇતી હોય તો લ્યો. તે ઉપરથી બન્ને પક્ષના રાજા કોઈ કારણથી તેની ઉપેક્ષા કરે, એટલે તેની સહાયતા લે નહિ; અને તે રાજા રુકિમની પેઠે એક ઠેકાણે બેસી રહે, તેને उपेक्षासन કહે છે ૨૨**

ભાવાર્થ –કૌરવો અને પાડવો યુદ્ધ કરવામાટે તત્પર થયા. તે સમયે ક્રથકૈશિક દેશનો રાજા રુકિમ એક અક્ષૌહિણી સેના સાથે લઇને કૌરવોની તથા પાડવોની પાસે ગયો, અને કહ્યુ કે, જો તમને રણમા ભય લાગતો હોય તો હુ તમને સહાયતા કરુ તેઓએ જાણ્યુ કે, આને લઢવાની ઘણી ઇચ્છા જણાતી નથી તેથી બન્ને પક્ષ તેને ના કહી, એટલે તે પોતાની રાજધાનીમા ચાલ્યો ગયો ૨૨

## દ્વૈધીભાવના ભેદ

**बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयेत् ।**
**द्वैधीभावेन वर्त्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ॥ २३ ॥**

**એક રાજા બે બળવાન્ શત્રુઓની વચ્ચે વસતો હોય તો તેણે બન્ને શત્રુ રાજાને પોતાનો આત્મા તથા પોતાનું રાજ્ય વાણીથી અર્પણ ‘કરવું એટલે બન્ને શત્રુ રાજાને વાણીથી કહેવું કે મારો આ આત્મા તથા મારુ આ રાજ્ય તમને અર્પણ કરુ છુ.’ આમ વાણીથી કહીને કાગડાની આંખની પેઠે કોઈ પણ જાણે નહિ, તેમ બન્નેના તરફ દ્વિધાભાવથી વર્તવું. ૨૩**

ભાવાર્થ –એક રાજા નિર્બળ હોય અને તેની આસપાસના બન્ને રાજા બળવાન્ હોય તો તે રાજાએ બન્ને રાજાને કર્મથી નહિ પરતુ વાણીથી અનુસર્યા કરવુ. જેમકે હુ અને આ મારુ રાજ્ય સર્વ તમારુ છે, એમ માત્ર

વાણીથી જ કહેવુ, પરંતુ કર્મથી તેનો અમલ કરવો નહિ અને તે પણ બન્ને રાજાને કહીને બન્નેનો આશ્રય કરવો. પરતુ બન્ને રાજા ન જાણે તેમ બન્નેય રાજાનો આશ્રય કરવો. તેમા કામદક કાગડાની આખનુ દષ્ટાત આપે છે. કાગડાને એક જ આખ હોય છે, પરતુ કાગડો એક આખનો બન્ને નેત્ર ગોલકમા ઉપયોગ કરે છે અને બન્ને બાજુ જોયા કરે છે. કોઈ એમ પારખી શકતું નથી કે કાગડાને એક આખ છે. તેમ બુદ્ધિમાન્ રાજાએ પણ એવી રીતે બન્ને બળવાન્ રાજાનો આશ્રય કરવો કે, એક રાજા એમ સમજી શકે નહિ કે, આ રાજાએ બીજા રાજાનો આશ્રય કર્યો છે. જેમા બે રાજાનો આશ્રય કરવામા આવે છે તેને દ્વૈધીભાવ કહે છે અને જેમા એક રાજાનો આશ્રય કરવામા આવે છે તેને સશ્રય કહે છે ૨૩

**यापयेद् यत्नमास्थाय सन्निकृष्टतरस्तयोः ।**
**उभयोरपि सम्पाते सेवेत बलवत्तरम् ॥ २४ ॥**

બન્ને શત્રુ રાજાની અત્યત સમીપમા રહેનારા રાજાએ પ્રયત્નથી પોતાનો કાળ કાઢી નાખવો અને એ બન્ને રાજા પોતાના ઉપર ચઢી આવે તો અધિક બળવાન્ રાજાની સેવા કરવી. ૨૪

ભાવાર્થ –બન્ને બળવાન્ રાજાની વચ્ચે રહેનારા રાજાએ બન્ને રાજાને, રાજી રાખવામાટે બન્નેને કહ્યા કરવુ કે, 'તમારા કહેવા પ્રમાણે કરુ છુ.' આમ બન્નેને આશા આપીને કાળ કાઢી નાખવો. ૨૪

**यदा द्वावपि नेच्छतां संश्लेषं जातसंविदौ ।**
**तदोपसर्पेस्तच्छत्रुमधिकं वा समाश्रयेत् ॥ २५ ॥**

જ્યારે બન્નેય રાજા જાણે કે 'આ રાજા વંચક છે' અને સંધિ કરવાની ઈચ્છા કરે નહિ ત્યારે વિજગીષુ રાજાએ તેના શત્રુ રાજાનો અથવા તો તેના કરતાં અધિક બળવાન્ રાજાનો આશ્રય કરવો. ૨૫

**द्वैधीभावो द्विधा प्रोक्तः स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ।**
**स्वतन्त्र उक्तो ह्यन्यस्तु यः स्यादुभयवेतनः ॥ २६ ॥**

સ્વતંત્ર તથા પરતંત્ર એમ દ્વૈધીભાવ બે પ્રકારનો કહ્યો છે, તેમાં સ્વતંત્ર એટલે વિજિગીષુના આધીન એવો દ્વૈધીભાવ પૂર્વના શ્લોકમા કહ્યો અને બીજો દ્વૈધીભાવ પરાધીન છે કારણ કે, તેમાં પુરુષ બન્ને રાજાનો પગારદાર હોવાથી તેને બન્નેના આધીન વર્તવું પડે છે. ૨૬

ભાવાર્થ –જે રાજાથી પોતાનુ રક્ષણ થાય તે રાજાનો વિજિગીષુ રાજા આશ્રય કરે છે તેથી તે દ્વૈધીભાવ વિજિગીષુના સ્વાધીન હોવાથી સ્વતંત્ર કહેવાય છે પરતુ એક સેવક બન્ને રાજા તરફથી પગાર ખાય છે તેનુ કર્મ તે રાજાના આધીન હોય છે, તેથી તેનો દ્વૈધીભાવ પરતંત્ર હોય છે ૨૬

### સંશ્રયના ભેદ

**उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः ।**
**कुलोद्भूतं सत्यमार्यमाश्रयेत बलोत्कटम् ॥ २७ ॥**

જ્યારે બળવાન્ રાજા પોતાના રાજ્ય ઉપર ચઢી આવે અને પોતાના દેશમાંથી પોતાને બહાર કાઢી મૂકે, ત્યારે પોતાની રક્ષા કરવાનો ઉપાય ન હોય તો રાજકુળમા જન્મેલા, સત્યવાદી અને મહાબળવાન્ એવા આર્ય ( ઉત્તમ ગુણવાળા ) રાજાનો આશ્રય કરવો. ૨૭.

ભાવાર્થઃ–વિજિગીષુ રાજાને બળવાન્ રાજાનો ભય લાગે ત્યારે તેમણે કુલીન રાજાનો આશ્રય કરવો, એમ નીતિશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે જરાસંધે એકસો રાજાને પહાડી કિલ્લામા કેદ કરીને તેની બુરી દશા કરી તે ઉપરથી તે રાજાઓએ શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય માગ્યો હતો અને શ્રીકૃષ્ણે તે રાજાઓને કેદમાથી મુકત કર્યા હતા આ આશ્રયનો દષ્ટાન્ત છે ૨૭

**तद्दर्शनोपास्तिकता नित्यं तद्भावभाविता ।**
**तत्कारिता प्रश्रयिता वृत्तं संश्रयिणां स्मृतम् ॥ २८ ॥**

બળવાન્ રાજાનો આશ્રય કરનારા રાજાએ પોતાને આશ્રય આપનારા રાજાના દર્શન કરવા, તેની ઉપાસના કરવી, તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે વર્તવું, તેનાં કાર્ય કરવાં અને સરળતાથી વર્તવું આ સમાશ્રિત રાજાઓનું વર્તન નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૨૮

**विनीतवत् तत्र कालं यापयेत् गुराविव ।**
**तत्सङ्गात् प्रतिपूर्णः सन् क्रमेण स्ववशो भवेत् ॥ २९ ॥**

શિષ્ય જેમ ગુરુની પાસે વિનયથી સમય ગાળે, તેમ સમાશ્રિત રાજાએ આશ્રયદાતા રાજાની પાસે વિનયથી સમય ગાળવો અને આશ્રયદાતાના સહવાસથી ક્રમે કરીને સંપૂર્ણ શક્તિમાન્ થયા પછી પોતાના કર્મ સ્વતન્ત્રીપણાથી કરવા. ૨૯

**ददद् बलं वा कोशं वा भूमिं वा भूतिसम्भवाम् ।**
**आश्रयेदभियोक्तारं विसन्धिरनपाश्रयः ॥ ३० ॥**

શત્રુ રાજા સંધિ (સલાહ) કરે નહિ, તેમ આર્ય રાજાને આશ્રય મળે નહિ, તો રાજાએ દંડ આપીને અથવા તો પોતાનો ખજાનો આપીને અથવા તો ગુણુવતી ભૂમિ આપીને ચઢાઈ કરનારા રાજાની સાથે સલાહ કરવી. ૩૦

**सर्वाणि चैतान्यार्तः सन् दद्यात् त्राणार्थमात्मनः ।**
**युधिष्ठिर इवाप्नोति पुनर्जीवन् वसुन्धराम् ॥ ३१ ॥**

અથવા તો શત્રુ તરફથી આર્ત થયેલા રાજાએ પોતાનાં રક્ષણ માટે સર્વ વસ્તુઓ આપી દેવી તે જીવતો રહે છે તો યુધિષ્ઠિરની પેઠે ફરી પૃથ્વીને પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૧

**निष्पतदात्मलाभे वा व्यसने वा रिपोः श्रितः ।**
**प्रहरेद् वा बलीयस्या सैंह्या वा काल उत्थितः ॥ ३२ ॥**

શત્રુને આશ્રય કરનારા રાજાએ (શત્રુના તાબામાંથી છૂટવા માટે) પોતાને અભ્યુદય થાય ત્યારે, અથવા તો શત્રુને સંકટ આવે ત્યારે તેના ઉપર ચઢાઈ કરવી, અથવા તો કાળ પોતાને અનુકૂળ થાય તે સમયે મત્તપ્રમત્તની પેઠે બળવાન્ વૃત્તિથી અથવા તો સિંહની પેઠે શત્રુરાજાના ઉપર ચઢાઈ કરીને તેનો નાશ કરવો. ૩૨

ભાવાર્થ–રાજાના પ્રકૃતિ મડળમા કલહ થાય છે, તે રાજાનુ એક જાતનુ સકટ કહેવાય છે. તેવા સમયમા શત્રુ રાજાનો પરાજય કરવાની ઇચ્છા કરે છે તો કરી શકે છે નિરુપાયથી બળવાન્ રાજાને સર્વસ્વ આપી દઇને વશ થઈ રહેલો રાજા આવા સમયનો ખાસ લાભ લે છે. ૩૨

**नाकारणात् सङ्गमियाज्ज्यायसा वेतरेण वा ।**
**क्षयव्ययकृताद् दोषाद् विस्रम्भद्रोहजादपि ॥ ३३ ॥**

**પોતાના કરતાં અધિક બળવાળા રાજા સાથે, પોતાના સમાન બળવાળા રાજાની સાથે અથવા તો પોતાનાથી ન્યૂન બળવાળા રાજાની સાથે કારણ વિના યુદ્ધ કરવું નહિ. કારણ કે, યુદ્ધ કરવાથી પોતાના ભાઇઓ વગેરેનો તથા મિત્ર સ્નેહીઓનો નાશ થાય છે ધનાદિકનો ખર્ચ થાય છે અને વિશ્વાસઘાત પણ કરવો પડે છે. આ સર્વ યુદ્ધમાં દોષ રહેલા છે, માટે કારણ વગર યુદ્ધ કરવું નહિ. ૩૩**

ભાવાર્થ–પોતાના શત્રુ રાજાએ પોતાના શત્રુની સાથે વિગ્રહ કર્યો ન હોય ત્યા સુધી વિજિગીષુ રાજાએ તેની સાથે યુદ્ધ કરવુ નહિ પરતુ દૂરથી તેને ખજાનો વગેરે આપીને તેને શરણે જવુ. કૌટિલ્યકૃત અર્થ શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે –

**"कोशदंडभूमीनामन्यतमेनास्योपकर्तुमदृष्ट. प्रयतेत ।**
**महादोषो हि निविष्टबलसमागमो राज्ञामन्यत्रारिविगृहीतात् ॥**

વિજિગીષુ રાજાએ શત્રુ રાજાની દૃષ્ટિએ પડ્યા વગર ખજાનો, દડ અને ભૂમિ એમાથી કોઈ એક વસ્તુ આપીને શત્રુ રાજાનો ઉપકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો શત્રુને શત્રુની સાથે વિગ્રહ થયો ન હોય ત્યારે તેની સાથે યુદ્ધ કરવામાટે જવુ, એ રાજાઓનો મોટો અવગુણ ગણાય છે વ્યવહાર દૃષ્ટિથી જોતા યુદ્ધ કરવામા કેટલીએક હાનિ રહેલી છે. જેમ યુદ્ધમા કેટલાક પુરુષોનુ મરણ થાય, ધનનો મોટો ખર્ચ થાય, વળી વિશ્વાસઘાત કરવાથી પાપ પણ લાગે, આવા કેટલાએક દોષો યુદ્ધમા સમાયલા હોવાથી બનતા સુધી યુદ્ધ કરવુ નહિ ૩૩

**संयोगं हेतुना गत्वा पितर्यपि न विश्वसेत् ।**
**विश्वासमागतं सन्तं प्रायो द्रुह्यन्त्यसाधवः ॥ ३४ ॥**

કોઈ કારણને લઈને પિતાની સાથે પણ સંધિ કરવી, પરતુ તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. કારણ કે દુર્જન પુરુષો વિશ્વાસ કરનારા સત્પુરુષનો ઘણુ કરીને નાશ કરે છે ૩૪

**इति षाड्गुण्यमन्ये तु द्वैगुण्यमभिचक्षते ।**
**यानासने विग्रहस्य रूपं सद्भिः प्रकीर्तितम् ॥ ३५ ॥**

આ રીતે સધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, અને સંશ્રય એ છ ગુણ છે, પરતુ કેટલાએક સધિ અને વિગ્રહ આ બે ગુણ છે આમ કહે છે. અને તેમાં यान તથા आसन એ विग्रहનું સ્વરૂપ છે, એમ સત્પુરુષો કહે છે. ૩૫

**सन्धेस्तु सन्धिमार्गज्ञैर्द्वैधीभावसमाश्रयौ ।**
**सोऽभिगच्छंश्च तिष्ठंश्च विग्रहं कुरुते यतः ॥ ३६ ॥**
**ततो यानासने प्राज्ञैर्विग्रहः परिकीर्त्यते ॥ ३६½ ॥**

અને સધિના માર્ગને જાણનારા નીતિવેત્તાઓ દ્વૈધીભાવ તથા સમાશ્રય આ બે સધિનાં સ્વરૂપ છે, આમ કહે છે. વિજિગીષુ રાજા શત્રુની ભૂમિમાં ચઢાઈ કરી તેના દેશને ઉજ્જડ કરીને વિગ્રહ કરે છે અથવા તો શત્રુને હણવામાટે અશક્ત હોવાથી અને શત્રુ રાજાને છેતરવાની ઇચ્છાથી પોતાની ભૂમિનો આશ્રય કરીને બેસી રહે છે. અથવા તો પોતાની રાજધાનીમાં બેઠો બેઠો યુદ્ધ કરે છે. માટે યાન તથા આસન વિગ્રહરૂપ છે, આમ નીતિવેત્તાઓ કહે છે. ૩૬

**असन्धाय यतो नास्ति द्वैधीभावः समाश्रयः ।**
**ततो द्वावपि तौ प्राज्ञैः रूपं सन्धेरुदाहृतौ ॥ ३७½ ॥**

સંધિ કર્યા વિના દ્વિધારૂપે કેમ વર્તી શકાય તેમ આશ્રય પણ કેવી રીતે કરી શકાય ? માટે દ્વૈધીભાવને તથા સમાશ્રયને વિદ્વાનો સધિનાં રૂપ કહે છે. ૩૭

(सन्धायेति हि यत् प्रोक्तं तत् सन्धे रूपमुच्यते ।
विगृह्येति च यत् प्रोक्तं विग्रहस्य तदुच्यते ॥
सन्धिश्च विग्रहश्चेति द्वैगुण्यमिति चक्षते) ॥ ४ ॥

('સંધિ કરીને' આમ કહીને જે જે ગુણોનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે તે સધિનું રૂપ કહ્યું છે અને 'વિગ્રહ કરીને' એમ કહીને જે જે ગુણોનુ વર્ણન કરવામા આવ્યું છે તે વિગ્રહનું રૂપ કહ્યું છે. संधि તથા विग्रह આ બે ગુણ છે, એમ નીતિવેત્તાઓ કહે છે) ૪

एतौ च संश्रयश्चैव त्रैगुण्यमिति चापरे ॥ ३८ ॥

કેટલાએક કહે છે કે संधि विग्रह તથા सश्रय આ ત્રણ ગુણ છે. ૩૮

तस्मादन्यं संश्रयेत बाध्यमानो बलीयसा ।
तत्सन्धेः संश्रयो ह्यन्य इत्युवाच बृहस्पतिः ॥ ३९ ॥

બળવાન્ શત્રુ રાજા દુ:ખ દેવા માડે ત્યારે બીજા રાજાનો આશ્રય કરવો આમ કહ્યું છે. માટે संश्रय નામનો ગુણ संधिના કરતા ભિન્ન છે, આમ બૃહસ્પતિ કહે છે. અર્થાત્ બૃહસ્પતિના મતમાં संधि, विग्रह અને संश्रय આમ ત્રણ ગુણ છે. ૩૯

न्याय्यो गुणो विग्रह एक एव सन्ध्यादयोऽन्ये तु गुणास्तदुत्थाः ॥
अवस्थया भेदमुपागतः सन् षाड्गुण्यमित्येव गुरोर्मतं नः ॥ ४० ॥

અમારા ગુરુનો (કૌટિલ્યનો–ચાણક્યનો) મત એવો છે કે, નીતિશાસ્ત્રમા વિગ્રહ નામનો એક જ ગુણ કહ્યો છે અને સંધિ વગેરે બીજા ગુણો તેમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે અર્થાત્ તેના અંગભૂત છે. વિગ્રહ નામનો ગુણ પ્રધાન છે અને તે અવસ્થાને લીધે ભેદ પામે છે ત્યારે છ પ્રકારનો થાય છે. ૪૦

ભાવાર્થ –નીતિશાસ્ત્રમા વિગ્રહ નામનો એક જ ગુણ વર્ણવ્યો છે, પરન્તુ અવસ્થાને લીધે તેના ૭ પ્રકાર થાય છે કૌટિલ્યે અર્થશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે –

"हीयमान सधीयेत, अभ्युच्चीयमानो विगृह्णीयात्, न मा परो नाह परमुपहन्तु शक्त इत्यासीत, गुणातिशययुक्तो यायात्, शक्तिहीन सश्रयेत, साहाय्यसाध्ये कार्ये द्वैधीभाव गच्छेत्, (कौ अ. ६-२-९९) ૧ જો પોતે બળમા શત્રુ રાજાના કરતા ઉતરતો હોય તો સધિ કરવો, ૨ તેના કરતા વધારે બળવાન્ હોય તો શત્રુની સાથે વિગ્રહ કરવો, ૩ મને શત્રુ મારી શકે તેમ નથી, તેમ હુ શત્રુને મારી શકુ તેમ નથી, આમ જાણનારાએ એક સ્થાનકે આસન કરવુ એટલે બેસી જવુ, ૪ વિશેષ ગુણવાળા પુરુષે શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી, ૫ શક્તિહીન પુરુષે બીજા રાજાનો આશ્રય કરવો, અને ૬ પોતાનુ કાર્ય સહાયથી સાધી શકાય તેવુ છે એમ જો જાણવામા આવે તો, દ્વૈધીભાવ ધારણ કરવો આ રીતે એક જ વિગ્રહ ગુણ અવસ્થાના ભેદથી ૭ પ્રકારનો છે. ૪૦

યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને સશ્રયના ભેદ એ નામનુ પ્રકરણ ૧૬ મુ સમાપ્ત

ઇતિ શ્રીકામદકીય નીતિસારમા 'યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને સશ્રયના ભેદ' એ નામનો સર્ગ ૧૧ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૨ મો–પ્રકરણ ૧૭ મું

## મંત્રના વિકલ્પ તથા મંત્રની પ્રશંસા

**षाड्गुण्यनिश्चितमतिर्गुह्यं गूढप्रचारवान् ।**
**मन्त्रयेतेह मन्त्रज्ञो मन्त्रज्ञैः सह मन्त्रिभिः ॥ १ ॥**

બુદ્ધિથી (સધિ, વિગ્રહ, આદિ) છ ગુણોનો નિર્ણય કરનારા, ગુપ્ત રીતે રાજકીય કાર્ય કરનારા તથા મન્ત્રને જાણનારા રાજાએ, મન્ત્રને જાણનારા મંત્રીઓની સાથે પોતાના તથા પરકીય રાજાના રાજ્યવિશે મન્ત્ર (વિચાર) કરવો. ૧

ભાવાર્થ –પારકા રાજ્યને જિતવામા ઉપાયરૂપ એવા છ ગુણનુ ત્રણ સર્ગમા વર્ણન કર્યું, પરતુ મત્રને નહિ જાણનારો રાજા એ છ ગુણોનો પ્રયોગ કરી શકતો નથી, માટે આ સર્ગમા મત્રવિકલ્પ એટલે મત્રના ભેદ કહેવામા આવશે મત્ર એટલે રાજ્ય સબધી ગુપ્ત વિચાર જેમ છ ગુણોમાથી કયા ગુણનો આશ્રય કરવાથી મારી વૃદ્ધિ થાય અથવા તો પડતી થાય, કયા ઉપાયથી મને રાજ્ય, ધન, હાથી, ઘોડા, સૈન્ય વગેરેનો લાભ થાય, કયા ઉપાયથી હુ બીજાનુ રાજ્ય તાબે કરી શકુ, મેળવેલી વસ્તુની કેવી રીતે રક્ષા કરવી અને નહિ મેળવેલી ભૂમિ વગેરેને કેવી રીતે મેળવવી, મારી પ્રજા કેવી રીતે વર્તવાથી રાજી થાય, વગેરે વિષયોનો મત્રીઓની સાથે વિચાર કરવો, તેનુ નામ મત્ર અને તે મત્રને જાણનારો રાજા મત્રજ્ઞ કહેવાય છે રાજા મત્રજ્ઞ હોય તો પણ તેણે એકલાએ વિચાર કરવો નહિ, પરતુ મત્ર જાણનારા મત્રીઓની સાથે બેસીને રાજકીય કાર્યો વિશે મત્ર-વિચાર-કરવો કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે –

"नैकस्य मंत्रसिद्धिरस्तीति विशालाक्ष એક પુરુષ મત્ર (વિચાર) કરે છે, તો તેના મત્રની સિદ્ધિ થતી નથી, એવો વિશાલાક્ષનો મત છે" ૧

**मन्त्रार्थकुशलो राजा सुखं विजयमश्नुते ।**
**विपरीतस्तु विद्वद्भिः स्वतन्त्रोऽप्यवभूयते ॥ २ ॥**

જે રાજા મંત્ર કરવામા કુશળ હોય છે, તે રાજા સુખેથી વિજય મેળવે છે, પરંતુ જે રાજા મત્ર કરવામા કુશળ હોતો નથી, તે રાજા સ્વતત્ર હોવા છતા પણ વિદ્વાન્ પુરુષો (તેને મૂર્ખ ગણીને) તેનુ અપમાન કરે છે ૨

**दुर्मन्त्रमेनं रिपवो यातुधाना इव क्रतुम् ।**
**समन्ततो विलुम्पन्ति तस्मान्मन्त्रपरो भवेत् ॥ ३ ॥**

જે યજ્ઞમા અશુદ્ધ મંત્ર ભણવામા આવે છે, તે યજ્ઞનો જેમ રાક્ષસો સપૂર્ણ રીતે નાશ કરી નાખે છે, તેમ જે રાજા દુર્મંત્રણા

( નીતિશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વિચાર ) કરે છે, તેનો શત્રુઓ ચોતરફથી નાશ કરે છે. તે માટે રાજાએ મન્ત્રમાં (વિચારમાં) પરાયણ થવું (અર્થાત્ રાજકીય કાર્ય કરતાં પહેલાં વિચાર કરવો ) ૩

**मन्त्रयेतेह कार्याणि सहाप्तेन विपश्चिता ।**
**आप्तं मूर्खमनाप्तं च मन्त्रिणं परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥**

જે મન્ત્રી નીતિશાસ્ત્રમાં વિદ્વાન્ હોય તથા યથાર્થવકતા હોય, તેવા મન્ત્રીની સાથે રાજકીય કાર્યોનો વિચાર કરવો. પરંતુ યથાર્થ વક્તા છતાં જે મૂર્ખ હોય અને વિદ્વાન્ છતા જે યથાર્થવક્તા ન હોય તેવા મન્ત્રીની સાથે રાજાએ કાર્યોનો વિચાર કરવો નહિ. ૪

**मार्गे सन्मार्गगतिभिः सिद्धये सिद्धकर्मभिः ।**
**पूर्वैराचरितं सद्भिः शास्त्रीयं न परित्यजेत् ॥ ५ ॥**

રાજાએ કાર્યની સિદ્ધિમાટે સન્માર્ગ ઉપર ચાલનારા અને પોતાનાં કર્મમાં વિજયી થયેલા એવા પૂર્વ કાળના સત્પુરુષોએ આચરેલા શાસ્ત્રીય માર્ગનો (મન્ત્ર કરવામાં) ત્યાગ કરવો નહિ. ૫

ભાવાર્થ –કોઈ પણ કાર્ય વિચાર કર્યા વગર કરવું નહિ, પરંતુ કાર્ય કરતા પહેલા તેને માટે મન્ત્રીઓની સાથે વિચાર કર્યા પછી કાર્યનો આરંભ કરવો મન્ત્રની બાબતમાં પૂર્વકાળના મહાન્ રાજાઓએ જે શાસ્ત્રીય માર્ગ સ્વીકાર્યો હોય, તે માર્ગનો સ્વીકાર કરવો કારણ કે, પૂર્વકાળના રાજાઓએ તથા બૃહસ્પતિ વગેરે નીતિશાસ્ત્રના આચાર્યોએ નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે મન્ત્ર કરવાથી પોતાના કાર્યમાં સિદ્ધિ મેળવી હતી ૫

**उच्छास्त्रपदविन्यासः सहसैवाभिसम्पतन् ।**
**शत्रुखड्गमुखग्रासमगत्वा न निवर्त्तते ॥ ६ ॥**

જે રાજા નીતિશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ પગલું ભરે છે અને સહસા જ (મંત્ર કર્યા વગર જ) શત્રુની સામે ચઢાઈ કરે છે, તે રાજા શત્રુની તર-

**વારના મુખનો કોળિયો થયા વગર પાછો ફરતો નથી અર્થાત્ મરણ પામે છે. ૬**

**प्रभावोत्साहशक्तिभ्यां मन्त्रशक्तिः प्रशस्यते ।**
**प्रभावोत्साहवान् काव्यो जितो देवपुरोधसा ॥ ७ ॥**

**પ્રભાવશક્તિના તથા ઉત્સાહશક્તિના કરતા મત્રશક્તિ વખણાય છે. શુક્રાચાર્ય પ્રભાવશક્તિવાળા તથા ઉત્સાહશક્તિવાળા હતા, છતા દેવના પુરોહિતે–ગુરુએ તેને જિત્યા હતા. ૭**

ભાવાર્થ –પ્રભાવશક્તિ અને ઉત્સાહશક્તિ ઉત્તમ છે, છતા તે મત્રશક્તિના કરતા ઉતરતી છે બૃહસ્પતિએ મત્રશક્તિના બળથી પ્રભાવ તથા ઉત્સાહશક્તિવાળા શુક્રાચાર્યને જિત્યા હતા, તે વિશે આ પ્રમાણે પ્રાચીન કથા છે –

પૂર્વે દેવો અને દૈત્યોની વચ્ચે મહાન્ યુદ્ધ થયુ હતુ, તેમા દેવો અસુરોને મારી નાખતા કે અસુરના મત્રી શુક્રાચાર્ય તેઓને સજીવની નામની વિદ્યાથી પાછા સજીવન કરતા હતા તે વાત સાભળીને દેવોના મત્રી બૃહસ્પતિના મનમા મોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ, અને તેણે શુક્રાચાર્યને ઠગીને તેની પાસેથી સજીવની વિદ્યા ગ્રહણ કરવામાટે વિચાર કર્યો, અને પોતાના પુત્ર કચને તે વિદ્યા ભણવામાટે શુક્રાચાર્યની પાસે શિષ્ય તરીકે મોકલ્યો કચ શુક્રાચાર્યના ઘરમા રહીને શુક્રાચાર્ય પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા લાગ્યો અને તેમની સેવા કરવા લાગ્યો ત્યા કચને તેમની પુત્રી દેવયાનીની સાથે ઓળખાણ થઈ અને ધીરેધીરે બંનેની વચ્ચે ગાઢ પ્રીતિ થઈ તે પછી એક દિવસે કચ ઘરની બહાર ગયો કે, અસુરોએ તેને શત્રુપક્ષનો હોવાથી મારી નાખ્યો સાઝ પડી, પણ કચ બહારથી આવ્યો નહિ, એટલે દેવયાનીએ પોતાના પિતા શુક્રાચાર્યને પૂછ્યુ કે, પિતાજી હજી કચ કેમ આવ્યો નહિ? તેનુ શુ થયુ હશે? શુક્રાચાર્યે તુરત યોગદૃષ્ટિથી જોયુ તો કચને મરી ગયેલો દીઠો, એટલે તુરત સજીવની વિદ્યા ભણીને બોલ્યા કે, ઓ કચ! અહી આવ, કે તુરત કચ આળસ મરડીને બેઠો થયો અને શુક્રાચાર્યને ઘેર આવ્યો અસુરોએ આ રીતે કચને ઘણીવાર મારી નાખ્યો અને શુક્રાચાર્યે પણ તેને

ઘણીવાર જીવતો કર્યો તે પછી એક દિવસે અસુરોએ કચને મારી નાખી, તેને ઝીણો વાટીને મદિરામા નાખ્યો અને તે મદિરા શુક્રાચાર્યને પાઈ દીધી. શુક્રાચાર્યને મદિરાપાન કરવાની ટેવ હતી, તેથી તે મદિરાપાન કરીને મદથી વિહ્વળ થઇને બેઠા હતા, તે સમયે તેને મદિરા સાથે પાઈ દીધો, કે જેથી શુક્રાચાર્ય જાણી શકયા નહિ તે પછી કચને ન જોવાથી દેવયાનીએ પિતાને પ્રશ્ન કર્યો કે, પિતાજી હજી કચ કેમ આવ્યો નથી! તે કયા ગયો હશે? એટલે શુક્રાચાર્યે ધ્યાન ધરીને જોયુ તો પોતાના ઉદરમા તેને દીઠો. એટલે તેને પોતાના પેટમા પાછો સજીવન કર્યો, પરતુ તેને બહાર કેવી રીતે કાઢવો કચ પોતાનુ પેટ ફાડીને બહાર નિકળે તો પોતાનુ મરણ થાય તેથી તેણે કચને ઉદરમા જ સજીવની વિદ્યા ભણાવી તે પછી કચ શુક્રાચાર્યનુ પેટ ફાડીને બહાર નિકળ્યો અને તેણે સજીવની વિદ્યાથી શુક્રાચાર્યને પાછા સજીવન કર્યા આ રીતે બૃહસ્પતિએ મત્રશક્તિના પ્રભાવથી શુક્રાચાર્યની પાસેથી સજીવની વિદ્યા ગ્રહણ કરી હતી શુક્રાચાર્યે પણ વિચાર કર્યો કે, મદિરાના પાનથી આવી જાતનો અપરાધ થઈ જાય છે, તેથી તેમણે તે દિવસથી શાપ આપ્યો કે, જે બ્રાહ્મણ મદ્યનુ પાન કરશે તે મહાપાતકી થશે. ૭

(असुरान् मोहयामास शुक्ररूपी बृहस्पतिः ।
बृहस्पतिं तथा शुक्रः शशापानुपमद्युतिः) ॥ १ ॥

બૃહસ્પતિએ શુક્રાચાર્યનો વેશ ધારણ કરી અસુરોને મિથ્યા ઉપદેશ આપી, છેતરીને અધર્મમાં ઉતાર્યા હતા, તે ઉપરથી મોટી કાંતિવાળા શુક્રાચાર્યે બૃહસ્પતિને શાપ આપ્યો હતો ) ૧

ભાવાર્થ –પૂર્વે શુક્રાચાર્ય તપ કરવા ગયા, તે સમયે બૃહસ્પતિ શુક્રાચાર્યનો વેશ ધારણ કરીને અસુરોની પાસે ગયા અને તેઓને ઉપદેશ આપ્યો કે, વેદોમા દેવોની પ્રશસા છે અને તે વેદ દેવનો પક્ષપાત કરે છે માટે તમે વેદોનો ત્યાગ કરો અસુરોએ બૃહસ્પતિના ઉપદેશથી ભોળવાઈ જઇને વેદોને તજી દીધા, એટલે તેઓના બળનો નાશ થયો અને દેવોએ તેઓનો પરાજય કર્યો એટલામા શુક્રાચાર્ય આવ્યા અને તેણે બૃહસ્પતિને પોતાના

યજમાનોને વેદવિરુદ્ધ ઉપદેશ આપતા જોઇને બોલ્યા કે, આ તો દેવનો ગુરુ બૃહસ્પતિ છે અને તમને ઠગવા માટે મારુ રૂપ લઇને તમારી પાસે આવ્યો છે, અને તમને મિથ્યા ઉપદેશ કરે છે, આમ કહ્યા પછી શુક્રાચાર્યે બૃહસ્પતિને શાપ આપ્યો હતો ૧

**अशिक्षितनयः सिंहो हन्तीभं केवलं बलात् ।**
**तं च धीरो नरस्तेषां शतानि मतिमान् जयेत् ॥ ८ ॥**

નીતિશાસ્ત્ર નહિ શીખેલો (અર્થાત્ મંત્રશક્તિથી રહિત) એવો સિંહ બળથી કેવળ એક જ હાથીને મારી શકે છે. પરંતુ બુદ્ધિમાન્ (મંત્ર શક્તિવાળો) મનુષ્ય સેકડો હાથીઓને જિતી શકે છે. ૮

**पश्यद्भिर्दूरतोऽपायान् सूपायप्रतिपत्तिभिः ।**
**भवन्तीह फलायैव विद्वद्भिर्मान्त्रिताः क्रियाः ॥ ९ ॥**

દેશના તથા કાળના વ્યવધાનને લીધે દૂર રહેલાં એવા સંકટોને શાસ્ત્રના બળથી પ્રત્યક્ષ જોનારા તથા તેને માટે ઉત્તમ ઉપાયો કરનારા વિદ્વાન્ પુરુષો સારી રીતે વિચાર કરીને જે કર્મ કરે છે, તે કર્મ સફળ જ થાય છે. ૯

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા મંત્રશક્તિથી કરેલુ કાર્ય સફળ થાય છે, એમ કહીને મંત્રશક્તિનુ સામર્થ્ય દર્શાવ્યુ છે ૯

**उपायपूर्वं लिप्सेत कालं वीक्ष्य समुत्पतेत् ।**
**पश्चात्तापाय भवति विक्रमैकरसज्ञता ॥ १० ॥**

સામાદિક ઉપાયનો પ્રયોગ કરીને કોઈ પણ વસ્તુ લેવાની ઇચ્છા કરવી. જે વસ્તુ યાનથી જ મળી શકે તેમ હોય, તેને માટે યાનના યોગ્ય કાળનો નિર્ણય કરીને ચઢાઈ કરવી. કારણ કે કેવળ ઉત્સાહશક્તિના ઉપર જ આધાર રાખવાથી પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે છે. ૧૦

ભાવાર્થ –આ શ્લોકથી ૨૯ મા શ્લોક સૂધી મંત્રના વિસ્તારથી ગુણો

કહીને મન્ત્રથી જ કાર્યનો નિર્ણય કરવો જોઇએ, આ વાતને સ્થિર કરે છે કોઈ પણ વસ્તુ લેવાની ઇચ્છા હોય તો સામાદિક ઉપાયથી તેને લેવાની ઇચ્છા કરવી, અને કોઇના ઉપર ચઢાઈ કરવી હોય તો આ સમય ચઢાઇનો છે કે કેમ, તેનો વિચાર કર્યા પછી ચઢાઈ કરવી પરંતુ દેશ તથા કાળની દરકાર કર્યા વગર એક ઉત્સાહશક્તિના ઉપર જ આધાર રાખવાથી પશ્ચાત્તાપ કરવાનો સમય આવે છે દેશ તથા કાળને અનુસરીને જે પરાક્રમ કરવામા આવે છે તો તેનુ પરાક્રમ પણ મન્ત્રની સહાયતાથી ફળીભૂત થાય છે ૧૦

**शक्याशक्यपरिच्छेदं कुर्याद् बुद्ध्या प्रसन्नया ।**
**केवलं दन्तभङ्गाय दन्तिनः शैलताडनम् ॥ ११ ॥**

**વિજિગીષુ રાજાએ પ્રથમ અમુક કાર્ય શકય થઈ શકે તેવું છે, અને અમુક કાર્ય અશકય છે, આવો પ્રસન્ન બુદ્ધિથી નિર્ણય કરવો. હાથી પણ નિર્ણય કર્યા વગર પોતાના દાતથી પર્વતને પ્રહાર કરે છે તો કેવળ તેના દાત ભાગી પડે છે. ૧૧**

ભાવાર્થ –રાજા જે પ્રસન્ન બુદ્ધિથી કાર્યનો નિર્ણય કર્યા વગર કાર્યનો આરંભ કરે છે તો તેની દશા હાથીના જેવી થાય છે હાથી એક બળવાન્ પ્રાણી છે પર્વતની શિલામા પોતાનુ પ્રતિબિંબ જોઈ આ મારો શત્રુ હાથી છે, એમ માનીને વિચાર કર્યા વગર તે પર્વતની શિલા ઉપર દાતથી પ્રહાર કરવા માડે છે, તેથી જેમ તેના દાત પડી જાય છે તેમ વિજિગીષુ રાજા પણ અમુક કાર્ય મારાથી થઈ શકે તેમ છે કે નથી, તેનો નિર્મળ બુદ્ધિથી વિચાર કર્યા વગર કાર્ય કરે છે તો તેના કાર્યનો પણ હાથીના દાતની પેઠે નાશ થાય છે ૧૧

**अशक्यारम्भवृत्तीनां कुतः क्लेशादृते फलम् ।**
**आकाशमास्वादयतः कुतस्तु कवलग्रहः ॥ १२ ॥**

**અશકય કાર્યનો આરંભ કરનારા પુરુષોને કલેશ શિવાય (બીજું) ફળ કયાંથી મળે? જે પુરુષ આકાશને ખાવા ધાય છે, તે પુરુષ કોળિયાને કયાથી ગ્રહણ કરી શકે? ૧૨.**

**नाग्निं पतङ्गवद् गच्छेत् स्पृश्यमेव तु संस्पृशेत् ।**
**किमन्यत् स्याद्दते दाहात् पतङ्गस्याग्निमृच्छतः ॥ १३ ॥**

વિજિગીષુ રાજાએ પતંગ જેમ અગ્નિના તરફ ધસી જાય છે, તેમ શત્રુ રાજાની સામે ધસી જવું નહિ, પરતુ જે કાર્ય પોતાથી થઈ શકે તેવું હોય તે જ કરવું પતંગ અગ્નિની સામે ધસી જાય છે, તેને દાહ વિના બીજું શું ફળ મળે છે? કંઈ જ નહિ ૧૩

**मोहात् प्रक्षिपतश्चेष्टां दुःखलभ्येषु वस्तुषु ।**
**भवन्ति परितापिन्यो व्यक्तं कर्मविपत्तयः ॥ १४ ॥**

જે મનુષ્ય દુ.ખે કરીને મળી શકે તેવી વસ્તુઓને માટે મૂર્ખાઈને લીધે કર્મ કરે છે, તેને ખુલ્લી રીતે કર્મમા સતાપ ઉપજાવનારી વિપત્તિઓ આવી પડે છે. ૧૪

**बुद्ध्या बोध्यानुगतया परीयात् सम्पदः पदम् ।**
**विशुद्धपदविन्यासः पर्वताग्रमिवोन्नतम् ॥ १५ ॥**

વિજિગીષુ રાજા જ્ઞેયાનુસાર જ્ઞાનવડે અર્થાત્ સાધ્યના અનુકૂળ સાધનોને ઉપયોગમા લે છે તો રાજ્ય મેળવે છે. પુરુષ જો વિશુદ્ધ રીતે એટલે સભાળપૂર્વક પગલા મૂકીને પર્વતના ઉપર ચઢે છે તો તે પર્વતની ઉચી ટોચ ઉપર પહોંચે છે ૧૫

**दुरारूढं पदं राज्ञां सर्वलोकनमस्कृतम् ।**
**स्वल्पेनाप्यपचारेण ब्राह्मण्यमिव दुष्यति ॥ १६ ॥**

રાજાપણુ તથા બ્રાહ્મણપણુ એ બન્ને મહાન્ ક્લેશથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને સર્વે લોકો તે બન્નેને નમસ્કાર કરે છે, પરતુ થોડો પણ અપરાધ થવાથી બ્રાહ્મણપણાની પેઠે રાજાપણાને દૂષણ લાગે છે. ૧૬

ભાવાર્થ—બ્રાહ્મણપણુ ઉત્તમ છે અને તેને મેળવવા માટે જેમ તપ વગેરે ક્લેશ સહન કરવો પડે છે, તેમ તેના રક્ષણમાટે પણ અનેક

દોષોથી ડરીને વર્તવું પડે છે તેમ રાજાપણું પણ તપાદિક મહાન્ ક્લેશ સહન કર્યા પછી મળે છે અને તે મળ્યા પછી પણ તેને નિભાવવું મહા કઠિન છે રાજ્યતંત્રને ચલાવતાં જરા પણ અન્યાયનું કાર્ય થઈ જાય છે તો તેથી રાજા દોષપાત્ર થઈ પડે છે માટે રાજાએ રાજકીય કાર્ય બહુ જ સંભાળપૂર્વક કરવાં જોઈએ ૧૬

**आरब्धानि यथाशास्त्रं कार्याण्यमलबुद्धिभिः ।**
**वनानीव मनोहारि प्रयच्छन्त्यचिरात् फलम् ॥ १७ ॥**

નિર્મળ બુદ્ધિવાળા રાજાઓ નીતિશાસ્ત્ર અનુસાર જે કાર્યોનો આરંભ કરે છે, તે કાર્યો વૃક્ષાયુર્વેદ અનુસાર વાવેલા વનોની પેઠે થોડા જ સમયમાં મનોહર ફળ આપે છે. ૧૭

**सम्यगारभ्यमाणं हि कर्म यद्यपि निष्फलम् ।**
**न तत् तथा तापयति यथा मोहसमीहितम् ॥ १८ ॥**

શાસ્ત્ર પ્રમાણે આરંભેલું કર્મ જો કે નિષ્ફળ નિવડે છે તથાપિ મોહને લીધે આરંભેલું કર્મ જે પ્રમાણે સંતાપ ઉપજાવે છે, તે પ્રમાણે તે સંતાપ ઉપજાવતું નથી. ૧૮

**यत्तु सम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम् ।**
**पुमांस्तत्रानुपालभ्यो दैवान्तरितपौरुषः ॥ १९ ॥**

શાસ્ત્રાનુસાર જે કાર્યનો આરંભ કર્યો હોય તે નિષ્ફળ થાય છે તો તેને માટે કાર્ય કરનારો પુરુષ ઠપકાને યોગ્ય ગણાતો નથી. કારણ કે, તે પુરુષના પુરુષાર્થનો બળવાન્ દૈવ નાશ કરે છે. ૧૯

**प्रयत्नस्तावदास्थेयः फलायामलबुद्धिना ।**
**अथर्ववेदनिपुणः शेषं दैवं समाश्रयेत् ॥ २० ॥**

પુરુષે શુદ્ધ બુદ્ધિથી છેવટ સૂધી ફળને માટે પ્રયત્ન કરવો, છતાં પણ ફળ મળે નહિ તો પછી અથર્વવેદમાં કુશળતા ધરાવનારા પુરુષે છેવટે દેવતાનો આશ્રય લેવો. ૨૦

ભાવાર્થ—દૈવ જો પ્રધાન છે તો પછી કર્મ કરવાની કંઈ પણ જરૂર નથી, આવી કોઈ શકા કરે તેનો ઉત્તર આ શ્લોકમા છે, મનુષ્યે ફળ મેળવવા-માટે અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઇએ અને પ્રયત્નમા જો તે નિષ્ફળ ઉતરે તો પછી તેણે છેવટે દૈવનો આશ્રય કરવો, એટલે કાર્યની સિદ્ધિને માટે અથર્વ-વેદમા કહેલા પ્રયોગો કરવા કે જેથી વિઘ્ન દૂર થાય અને કાર્ય સિદ્ધ થાય કેટલાએક અદષ્ટને નહિ માનનારા અર્ધદગ્ધોને આ વાત અશ્રદ્ધેય લાગશે પરતુ મણિમત્ર ઔષધાદિકનો પ્રભાવ અમોઘ છે અને તેને માટે અથર્વ-વેદમા અનેક વિધિઓ કહ્યા છે ૨૦

**आत्मानं च परं चैव वीक्ष्य धीरः समुत्पतेत् ।**
**एतदेव हि विज्ञानं यदात्मपरवेदनम् ॥ २१ ॥**

ધીર પુરુષે પોતાની શક્તિ તથા શત્રુની શક્તિ એમ બન્નેની શક્તિનુ અવલોકન કરીને શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી પોતાની અને શત્રુની શક્તિને જાણવી, આ જ વિજ્ઞાન છે. ૨૧

**निष्फलं क्लेशबहुलं सन्दिग्धफलमेव च ।**
**न कर्म कुर्यान्मतिमान् महावैरानुबन्धि च ॥ २२ ॥**

જે કર્મ નિષ્ફળ હોય, જેમા ઘણો કલેશ પડે તેમ હોય, જેના ફળને માટે સદેહજ હોય, અને જે કરવાથી મહાન્ વૈર ઉભુ થાય તેમ હોય તેવુ કર્મ બુદ્ધિમાન્ પુરુષે કરવુ નહિ. ૨૨

**तदात्वायातिसंशुद्धं सुविशुद्धक्रमागतम् ।**
**हितानुबन्धि च सदा कर्म सद्भिः प्रशस्यते ॥ २३ ॥**

પરંતુ જે કર્મ વર્તમાન કાળમા તથા ભવિષ્ય કાળમા કલ્યાણ કરનારુ હોય, દેશ તથા કાળાનુકૂળ હોવાથી અત્યંત વિશુદ્ધ હોય અને આ લોકમા તથા પરલોકમા હિત કરનારુ હોય, આવાં કર્મના સત્પુરુષો સદા વખાણ કરે છે. ૨૩

**हितानुबन्धि तज्जातु गच्छेद् येन न वाच्यताम् ।**
**तस्मिन् कर्मणि सज्जेत तदात्वकटुकेऽपि हि ॥ २४ ॥**

જે કર્મ હિતકારક હોય, જે કર્મ કરવાથી મનુષ્યની કોઈ પણ દિવસે નિંદા થાય તેમ ન હોય, આવું કર્મ આરંભ કાળમાં કદાચ કડવા ઓસડની પેઠે ઉદ્વેગજનક હોય, તો પણ તે કર્મ કરવા માટે તત્પર થવું. ૨૪

ભાવાર્થ–ઔષધ પાન કરતી વખતે કડવું લાગે છે, પરંતુ પરિણામે તે હિતકારક નિવડે છે, તેમજ જે કર્મ આરંભમાં ઉદ્વેગજનક લાગે, પરંતુ પરિણામે હિતકારક હોય તે કર્મ કરવું ૨૪

**बुद्धयैवोपक्रमः श्रेयान् फलनिष्पत्तये सदा ।**
**क्वचित् कल्याणमित्रस्य दृश्यते सिंहवृत्तिता ॥ २५ ॥**

પુરુષે ફળની સિદ્ધિને માટે સદાય બુદ્ધિથી જ–વિચારથી જ કાર્યનો આરંભ કરવો, એ કલ્યાણકારક છે છતાં કોઈ વેળા (ભયને સમયે) રાજાનું સારા મિત્રોની સહાયતાથી સિંહના જેવું વર્તન જોવામાં આવે છે ૨૫

**सहसोत्पत्य दुष्टेभ्यो दुष्करं सम्पदार्जनम् ।**
**उपायेन पदं मूर्ध्नि न्यस्यते मत्तहस्तिनः ॥ २६ ॥**

દુષ્ટોના ઉપર એકદમ ચઢાઈ કરીને તેઓની પાસેથી સંપત્તિ મેળવવી, એ કામ દુષ્કર છે. મદમત્ત હાથીના મસ્તક ઉપર (એકદમ પગ મૂકી શકાતો નથી પણ) ઉપાયથી પગ મૂકી શકાય છે ૨૬

ભાવાર્થ–સાહસ કર્મ કરવાથી અર્થની સિદ્ધિ થતી નથી, પરંતુ ઉપાયથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, એ વાત આ શ્લોકમાં દૃષ્ટાંત દઈને દર્શાવી છે મદમત્ત હાથીના મસ્તક ઉપર એકદમ પગ મૂકી શકાતો નથી, પરંતુ પગ મૂકવા માટે ઉપાયની જરૂર પડે છે તેમ જ દુષ્ટોની પાસેથી સંપત્તિ મેળ-

વવા માટે તેના ઉપર એકદમ હુમલો કરવો યોગ્ય નથી પરતુ સામાદિક ઉપાયોથી તેને વશ કરીને તેની પાસેથી સપત્તિ મેળવી શકાય છે ૨૬

**न किञ्चित् क्वचिदस्तीह वस्त्वसाध्यं विपश्चिताम् ।**
**अयोऽभेद्यमुपायेन द्रवतामुपनीयते ॥ २७ ॥**

વિદ્વાનોને કોઈ પણ વસ્તુ કોઈ પણ ઠેકાણેથી અસાધ્ય નથી લોઢુ ભેદી શકાય નહિ તેવું છે, છતા ઉપાયથી તેનુ પાણી કરી શકાય છે ૨૭

**वाह्यमानमयःपिण्डं महच्चापि न कृन्तति ।**
**तदल्पमपि धारावद् भवतीप्सितसिद्धये ॥ २८ ॥**

લોઢાના મોટા ગોળાથી કોઈ પણ પદાર્થને કાપવા માટે પ્રયત્ન કરીએ તો પણ તે પદાર્થને કાપી શકાતો નથી. પરતુ લોઢું નાનુ હોવા છતા પણ જો ધારવાળુ હોય તો તેથી ઇચ્છિત કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, અર્થાત્ તે પદાર્થને કાપી શકે છે ૨૮

**लोकप्रसिद्धमेवैतद् वारि वह्नेर्नियामकम् ।**
**उपायोपगृहीतेन तत् तेनैव विशोष्यते ॥ २९ ॥**

અગ્નિ પાણીથી શાત પડી જાય છે, આ વાત લોક પ્રસિદ્ધ જ છે પરતુ તે અગ્નિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી તે અગ્નિ જ પાણીનુ શોષણ કરી જાય છે ૨૯

ભાવાર્થ—પાણી નાખવાથી અગ્નિ ઠરી જાય છે, પરતુ એક કઢાઇમા પાણી ભરી ચુલાપર ચઢાવીને નીચે તાપ કરવાથી અગ્નિ પાણીને શોષી જાય છે ૨૯

**अविज्ञातस्य विज्ञानं विज्ञातस्य विनिश्चयः ।**
**अर्थद्वैधस्य सन्देहच्छेदनं शेषदर्शनम् ॥ ३० ॥**

નહિ જાણેલા વિષયને જાણવો, જાણેલા વિષયનો નિશ્ચય કરવો,

જયા અમુક કાર્ય કરવુ કે અમુક, આ રીતે બે કાર્યને માટે સદેહ પડે ત્યા તેનો નિર્ણય કરવો, તથા અમુક કાર્યનો એક ભાગ જાણવામા આવ્યો હોય પરંતુ બાકી ભાગ જાણવામા આવ્યો ન હોય તે વિશે નિર્ણય કરવો, આ કામ મત્રીનુ છે. ૩૦

ભાવાર્થ —આ શ્લોકથી ૪૭ શ્લોક સુધીમા મત્રના જ્ઞાન વિશે, મત્રની રક્ષા કરવા વિશે, મત્રને પ્રકટ કરવા વિશે, મત્રના ઉત્તમ અગો, મત્રના વ્યાપાર, મત્રની ઉત્પત્તિનો ક્રમ, મત્રની શુદ્ધિ, મત્રની સિદ્ધિ, તેની આવૃત્તિ, ધારણા તથા મત્ર કરવાના પ્રદેશવિશે કહેવામા આવશે આ શ્લોકમા રાજાને મત્રનુ જ્ઞાન કેમ થાય, તે વિશે કહેવામા આવ્યુ છે રાજાએ એક-લાએ મત્રનો નિર્ણય કરવો નહી પરતુ મત્રીની સાથે મળીને મત્રનો નિર્ણય કરવો કારણ કે જે વિષયને દેશનો અથવા તો કાળનો અતરાય હોય, એટલે જે દૂરદેશ સબધી બાબત હોય અથવા તો જે બાબત ઘણા કાળ ઉપર થઈ ગઈ હોય તેવા અજ્ઞાત વિષયનો નિર્ણય મત્રી કરી શકે છે અમુક વિષય પોતાનો જાણીતો હોય અને પોતાને તેના ખરાપણા વિશે ખાતરી હોય તો પણ રાજાએ મત્રીની બુદ્ધિ પ્રમાણે તેનો નિશ્ચય કરવો જ્યારે બે રાજા ઉપર ચઢાઈ કરવાની હોય ત્યારે કોના ઉપર ચઢાઈ કરવી, આવો સદેહ ઉભો થાય ત્યારે મત્રીએ તે સદેહનુ છેદન કરવુ અર્થાત્ નિર્ણય કરવો તથા એક દેશને જોઇને બીજાનો નિર્ણય કરવો તેનુ નામ શેષદર્શન સધિ અને વિગ્રહ આ બન્ને જોયા પછી સધિ શ્રેયાન્ છે, આવો નિર્ણય કરવો તે ઉપર કહેલા ચારે વિષયનો નિર્ણય મત્રીએ કરવાનો છે માટે રાજાએ મત્રીની સાથે રહીને મત્ર કરવો ૩૦

**विदुषां शासने तिष्ठन् नावमन्येत कञ्चन ।**
**सर्वस्यैवोपशृणुयात् सुभाषितजिघृक्षया ॥ ३१ ॥**

વિજિગીષુ રાજાએ વિદ્વાન્ મત્રીની આજ્ઞામાં રહેવુ; કોઇનુ પણ અપમાન કરવુ નહિ અને સુભાષિત ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી સર્વનુ જ સાભળવુ ૩૧

ભાવાર્થ–રાજાએ હલકા કુળમા ઉત્પન્ન થયેલા અથવા તો મૂર્ખ એવા પુરુષનુ પણ અપમાન કરવુ નહિ વિદ્વાન્ મત્રીઓની સલાહ પ્રમાણે વર્તવુ તથા સુભાષિત વચનો જાણવાની ઇચ્છાથી સર્વની પાસેથી હિત વચનો સાભળવા આ રીતે આ શ્લોકમા મત્રનુ જ્ઞાન સપાદન કરવામાટે કહ્યુ છે ૩૧

**मदोद्वृत्तः क्रियामूढो योऽतिक्रामति मन्त्रिणम् ।**
**अचिरात् तं वृथामन्त्रमतिक्रामन्ति विद्विषः ॥ ३२ ॥**

હું જ જ્ઞાની છુ, આ રીતે મદથી અવલિપ્ત, પરતુ ક્રિયાને નહિ જાણનારો જે રાજા મત્રીનુ અપમાન કરે છે, તે રાજાનો મંત્ર વૃથા થાય છે અને શત્રુઓ થોડા સમયમાં તે રાજાને તાબે કરી લે છે ૩૨

**संरक्षेन्मन्त्रबीजं हि तद्बीजं हि महीभृताम् ।**
**तस्मिन् भिन्ने ध्रुवो भेदो गुप्ते गुप्तिरनुत्तमा ॥ ३३ ॥**

રાજાએ મત્રરૂપી બીજનુ સારી રીતે રક્ષણ કરવું કારણ કે મત્ર રાજાઓનુ બીજ ગણાય છે મત્ર ઉઘાડો પડી જાય છે તો રાજાનો અવશ્ય નાશ થાય છે અને મત્ર ગુપ્ત રહે છે તો રાજાનુ સપૂર્ણ રીતે રક્ષણ થાય છે. ૩૩

ભાવાર્થ–આ શ્લોકમા મત્રની રક્ષા કરવામાટે કહેવામા આવ્યુ છે મત્ર એ રાજ્યનુ બીજ છે કારણ કે મત્રથી રાજ્યરૂપી ફળની ઉત્પત્તિ થાય છે માટે જ્યારથી મત્રનો નિર્ણય કર્યો હોય તે કાળથી આરભીને કાર્યના આરભકાળ સુધી કોઇને પણ તે વાતની ખબર પડવા દેવી નહિ જો મત્ર ઉઘાડો પડી જાય છે તો રાજાનો નાશ થાય છે અને મત્રને ગુપ્ત રાખવાથી રાજાની અને રાજ્યની બન્નેની સપૂર્ણ રીતે રક્ષા થાય છે ૩૩

**सिंहवच्चेष्टमानस्य काले कर्म विपश्चितः ।**
**क्रियमाणं स्वकुल्यास्तु विद्युरस्य परे कृतम् ॥ ३४ ॥**

નીતિશાસ્ત્રમાં કુશળ એવા રાજાએ પોતાનો સમય આવે ત્યારે સિંહની પેઠે પરાક્રમ કરી દેખાડવું, કાર્ય કરવામા આવતું હોય ત્યારે

માત્ર પોતાના ભાયાતો જાણે, પરતુ શત્રુઓ કાર્ય સમાપ્ત થયા પછી જાણે, એવી રીતે મત્ર કરવો. ૩૪

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા રાજાએ પોતાનો મત્ર કયા સુધી છૂપો રાખવો ને કયારે તેને પ્રસિદ્ધ કરવો તે વિશે ઉપદેશ આપવામા આવ્યો છે રાજાનુ કાર્ય સપૂર્ણ થયા પછી જ બીજાઓ તેના મત્રનુ અનુમાન કરે, પરતુ કાર્ય થયા પહેલા તેના મત્રને કોઈ પણ જાણે નહિ, એમા જ રાજાનુ ડાહાપણ છે ૩૪

**अपश्चात्तापकृत् सम्यगनुबन्धिफलप्रदः ।**
**अदीर्घकालोऽभीष्टश्च प्रशस्तो मन्त्र इष्यते ॥ ३५ ॥**

જે મંત્રથી ઉત્તર કાળમા પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે નહિ, જે રાજ્ય ઉપરાત બીજા પણ ઉત્તમ ફળનો લાભ કરાવે, જે મત્ર અલ્પકાળમા ફળદાયક હોય અને જે સર્વને પ્રિય હોય તે મત્ર પ્રશસાપાત્ર ગણાય છે. ૩૫

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા ઉત્તમ મત્રની પ્રશસા કરવામા આવી છે ૩૫

**सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।**
**विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इष्यते ॥ ३६ ॥**

સહાયો, સાધનના ઉપાયો, દેશનો તથા કાળનો વિભાગ, વિપત્તિનો ઉપાય અને કાર્યની સિદ્ધિ આ રીતે મત્રના પાચ અગ છે. ૩૬

ભાવાર્થ –રાજકીય કાર્યમા સહાય કરનારા પુરુષો પછી તે ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ એમ ત્રણ જાતના હોય, તે મત્રના સહાયક કહેવાય છે કાર્ય કરવામા જે ઉપાયરૂપ હોય તે સાધનના ઉપાય કહેવાય છે અમુક પ્રદેશમા અને અમુક સમયે કાર્ય કરવામા આવે તો તે સિદ્ધ થાય, આને દેશ તથા કાળનો વિભાગ કહે છે દૈવી તથા માનુષી આપત્તિ આવી પડે ત્યારે તેને આથર્વણ વિધિથી તથા લૌકિક યુક્તિથી દૂર કરવી, તેને વિપત્તિનો ઉપાય કહે છે અને કાર્યની સિદ્ધિને સિદ્ધિ કહે છે આ પાચ મત્રના અગ છે તે અગ જો સફળ નિવડે છે તો મત્ર ઉત્તમ ગણાય છે કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમા પણ કહ્યુ છે કે –कर्मणामारम्भोपाय , पुरुषद्रव्यसपद् ,

दशकालविभागो, विनिपातप्रतीकार , कार्यसिद्धिश्चेति पचागो मत्र । (कौ अ. ૧–૧૯–૧૧) કાર્યના આરભના ઉપાયો, પુરુષો તથા ધન, દેશને અને કાળનો વિભાગપૂર્વક નિર્ણય, આપત્તિનો ઉપાય, અને કાર્યની સિદ્ધિ આ પાચ મત્રના અગ છે" મત્રના આ અગો જો સારી રીતે સફળ થાય છે તો મત્ર પ્રશસાપાત્ર ગણાય છે ૩૬

**अनुतिष्ठेत् समारब्धमनारब्धं प्रयोजयेत् ।**
**अनुष्ठितं च सद्बुद्ध्या विशेषेणोपपादयेत् ॥ ३७ ॥**

**જે કાર્યનો આરંભ કર્યો હોય તે કાર્ય સમાપ્તિ સૂધી કરવુ, આરભ નહિ કરેલાં કાર્યનો આરભ કરવો અને કરેલુ કાર્ય લાંબા કાળ સૂધી ટકી રહે તે પ્રમાણે વિશેષે કરીને સદ્બુદ્ધિથી તેની વ્યવસ્થા કરવી. ૩૭**

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા મત્રનો વ્યાપાર દર્શાવ્યો છે તથા મત્રીનુ કર્તવ્ય દર્શાવ્યુ છે મત્રીએ આ શ્લોકમા કહ્યા પ્રમાણે રાજકીય કાર્ય કરવા કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે –अकृतारभ, आरब्धानुष्ठान, अनुष्ठितविशेष, नियोगसपदा च कर्मणा कुर्यु मत्रिण ॥ મત્રીઓએ નહિ કરેલા કાર્યનો આરભ કરવો, આરભ કરેલા કાર્યને સમાપ્ત કરવા અને સિદ્ધ કરેલા કાર્યને નિયોગ-સપત્તિથી સ્થાયી કરવા ૩૭

**प्रचारयेन्मन्त्रविदः कार्यद्वारेषु नैकधा ।**
**यत्र तच्चेतसां साम्यं तेषु साधु समुत्पतेत् ॥ ३८ ॥**

**રાજકીય કાર્યો કરવાના હોય ત્યારે રાજાએ મત્રવેત્તા મંત્રીઓને અનેકવાર પૂછવુ કે, અમુક કાર્ય કરવાનુ છે તેમા તમારો શો મત છે? આ રીતે પૂછયા પછી જે કાર્યો કરવામા ઘણા મંત્રીઓનો એક મત મળે તે કાર્યો કરવા માટે સારી રીતે ઉદ્યમ કરવો. ૩૮**

ભાવાર્થ –આ શ્લોકના અનેક અર્થ થઈ શકે છે ઉપર જે અર્થ કરવામા આવ્યો છે તે जयमगला ટીકાને અનુસરીને કર્યો છે उपाध्यायनिरपेक्षा

ટીકામા તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે —રાજાના મંત્રને જાણનારા મંત્રીઓ, દૂતો તથા ગુપ્ત પુરુષો આ સર્વ મંત્રવેત્તાઓને રાજાએ રાજકીય કાર્યના દ્વારભૂત શત્રુ, મિત્ર, મધ્યમ તથા ઉદાસીન રાજાઓની પાસે અનેકવાર મોકલવા, અને તેઓ ત્યા જઇને જે રાજકીય કાર્ય કરવામા એકમત થાય, તે રાજકીય કાર્યો કરવા માટે રાજાએ ઉત્તમ પ્રકારનો ઉદ્યમ કરવો ૩૮

**यत्र मन्त्रिमनस्साम्यं यत्र चेतो न शङ्कते ।**
**यत्र सन्तो न निन्दन्ति तत् परीयाच्चिकीर्षितम् ।। ३९ ।।**

જે કાર્યમા મંત્રીઓનો એકમત થાય, જે કાર્ય કરવાને પોતાનું મન શંકા કરે નહિ તથા જે કાર્યની સત્પુરુષો નિંદા કરે નહિ, તેવું કાર્ય કરવાની રાજાએ ઇચ્છા કરવી ૩૯

**धृतेऽपि मन्त्रे मन्त्रज्ञैः स्वयं भूयो विचारयेत् ।**
**तथा वर्त्तेत मन्त्रज्ञो यथा स्वार्थं न पीडयेत् ।। ४० ।।**

મંત્રવેત્તા મંત્રીઓએ મંત્રનો સારી રીતે નિર્ણય કર્યો હોય તોપણ રાજાએ પોતે પુન. તેનો વિચાર કરવો તથા મંત્રને જાણનાર રાજાએ એવી રીતે વર્તવુ કે વિગ્રહાદિકમા પોતાના સ્વાર્થને હાનિ પહોંચે નહિ. ૪૦

**मन्त्रिणः स्वार्थतात्पर्याद् दीर्घमिच्छन्ति विग्रहम् ।**
**तेषां च भोग्यतामेति दीर्घकार्याकुलो नृपः ।। ४१ ।।**

મંત્રીઓ પોતાના સ્વાર્થને માટે લાંબા કાળ સૂધી વિગ્રહ (યુદ્ધ) ચાલે એમ ઇચ્છે છે અને રાજા લાંબા કાળ સૂધી ચાલેલા વિગ્રહાદિક કાર્યથી વ્યાકુળ થઇને મંત્રીઓનો ભોગ્ય થઈ પડે છે અર્થાત્ તેને મંત્રીઓને વશ થવું પડે છે. ૪૧

**मनःप्रसादः श्रद्धा च तथा करणपाटवम् ।**
**सहायोत्थानसम्पच्च कर्मणां सिद्धिलक्षणम् ।। ४२ ।।**

મનની પ્રસન્નતા, કાર્ય ઉપર શ્રદ્ધા, જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું તથા કર્મેન્દ્રિ-

ચોનું પોતાનાં કાર્ય કરવામા સામર્થ્ય, સહાયકોની સપત્તિ તથા ચઢાઈ કરવાની સંપત્તિ આ સર્વ કર્મોની સિદ્ધિ કરનારાં છે. ૪૨

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા ને તે પછીના શ્લોકોમા મત્રની સિદ્ધિના મૂળ કહ્યા છે ૪૨

**लघूत्थानान्यविघ्नानि सम्भवत्साधनानि च ।**
**कथयन्ति पुनः सिद्धिं करणान्येव कर्मणाम् ॥ ४३ ॥**

જે કર્મના સાધનો જલદી તૈયાર થઈ શકે તેવાં હોય, વિઘ્ન વિનાનાં હોય તથા જેનાં ઉપસાધનો પણ તૈયાર હોય, આવા કર્મના સાધનો જ કાર્યની સિદ્ધિને કહી બતાવે છે ૪૩

**आवर्तयेन्मुहुर्मन्त्रं धारयेच्च प्रयत्नतः ।**
**अप्रयत्नधृतो मन्त्रः प्रचलन्नाग्निवद् दहेत् ॥ ४४ ॥**

મત્રનો વારવાર વિચાર કરવો, અને તે મત્રનુ પ્રયત્નથી રક્ષણ કરવું, અર્થાત્ મત્ર બહાર પડે નહિ તેને માટે બહુ જ પ્રયત્ન કરવો જો મત્રનુ પ્રયત્નથી રક્ષણ કરવામા આવે નહિ તો તે મત્ર ચલાયમાન થાય છે ( એટલે બીજાના જાણવામા આવે છે ) અને તે એક ઘરમાથી બીજા ઘરમા ફેલાયલો અગ્નિ જેમ ઉત્તરોત્તર આખા નગરને બાળીને ભસ્મ કરે છે, તેમ મત્ર પણ રાજ્ય સાથે રાજાનો નાશ કરી નાખે છે. ૪૪

**आप्ताप्तसन्ततेर्मन्त्रं संरक्षेत् तत्परस्तु सन् ।**
**अरक्ष्यमाणं मन्त्रं हि भिनत्त्याप्तपरम्परा ॥ ४५ ॥**

રાજાએ સાવધાન થઈને વિશ્વાસુ પુરુષોની પરપરાથી મત્રની રક્ષા કરવી જો મત્રની રક્ષા કરવામાં આવે નહિ તો તે મત્ર આપ્ત પુરુષની પરંપરાને ભેદીને બહાર પડે છે ૪૫

ભાવાર્થ –રાજાએ પોતાનો મત્ર (ગુપ્ત વિચારો) ઘણાની પાસે કહેવો નહિ, પરતુ તે છૂપો રાખવા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો મત્ર ઉત્તરોત્તર

પુરુષોના જાણવામા આવવાથી છેવટે બહાર પડી જાય છે, તો ધાર્યું કાર્ય થાતુ નથી. જેમ રાજા પોતાના આપ્ત–વિશ્વાસુ મત્રીની આગળ મત્ર (ગુપ્ત વિચાર ) કહે, ને તેનો વિચાર માગે, તેમ મત્રી પોતાના આપ્ત પુરુષને તે મત્ર કહે, તે તેના આપ્તને કહે આમ ઉત્તરોત્તર આપ્ત પુરુષોને કહેવાથી મત્ર બહાર પડી જાય છે, નીતિશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે, षट्कर्णो भिद्यते मन्त्र. એક મત્ર છ કાને ગયો કે તે બહાર પડી જાય છે અર્થાત્ તેને ત્રણ પુરુષોએ જાણવો જોઇએ નહિ પરતુ રાજાએ પડે અને તેના મત્રીએ બે જણાએ જ જાણવો જોઇએ માટે મત્ર ખાસ છૂપો રાખવો જો મત્ર બહાર પડી જાય છે તો, અગ્નિ જેમ એક ઘરને બાળે, તે બીજાને, તે ત્રીજાને એમ અગ્નિ અનુક્રમે આખા નગરમા ફેલાઇને આખા નગરને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે તેમ જ મત્ર પણ ઉત્તરોત્તર બહાર પડવાથી રાજાનો તથા તેના પ્રકૃતિમડળનો નાશ કરી નાખે છે માટે રાજાએ મત્રની ખાસ કરીને રક્ષા કરવી અર્થાત્ પોતાના વિચાર છૂપા રાખવા ૪૫

**मदः प्रमादः कामश्च सुप्तप्रलपितानि च ।**
**भिन्दन्ति मन्त्रं प्रच्छन्नाः कामिन्योऽवमतास्तथा ॥ ४६ ॥**

**(મંત્રને બહાર પાડવાના નીચે પ્રમાણે દ્વાર છે.) મદિરાપાનથી થયેલા મદને લીધે પરવશ થયેલો પુરુષ મત્રને બહાર પાડી દે છે, આળસુ પુરુષ પણ આળસને લીધે મત્રને બહાર પાડી દે છે, સુતેલાં પુરુષના પ્રલપિત (બકબકાટો) પણ મત્રને બહાર પાડે છે, ભીંત, થાભલા વગેરેને ઓથે સતાયલા પુરુષો પણ છૂપી રીતે મંત્ર સાંભળીને બહાર પાડે છે, પાસે રહેનારી સ્ત્રીઓ પણ મત્ર ઉઘાડો પાડી દે છે, તથા પાસે રહેનારા સેવકાદિકો પણ અપમાન કરવામાં આવવાથી મત્રને ઉઘાડો પાડી દે છે. ૪૬**

ભાવાર્થ –ટીકાકાર કહે છે કે –રોતો બાળક તથા શુકસારિકા પણ જો મત્ર સાભળી જાય છે તો તેઓ પણ વખત ઉપર મત્રને ઉઘાડો પાડી દે છે માટે આ શ્લોકમા કહેલા પુરુષોને તથા ઉપર કહેલા લોકોને કાને મત્ર પડવા દેવો નહિ ૪૬

**निस्तम्भे निर्गवाक्षे च निष्कुड्यान्तरसंश्रये ।
प्रासादाग्रे ह्यरण्ये वा मन्त्रयेदविभावितः ॥ ४७ ॥**

સ્તંભ વિનાના, બારી જાળી વિનાના, તથા ભીંત વગેરેની આડચ વગરના ખુલ્લા દીવાનખાનામા, અથવા તો મહેલના ઉપરના ભાગમાં (ખુલ્લી અગાસીમાં) અથવા તો અરણ્યમા રાજાએ કોઈ પણ જાણે નહિ તેમ છૂપાઇને મન્ત્ર (વિચાર) કરવો. ૪૭

મંત્રીઓની સંખ્યા

**द्वादशेति मनुः प्राह षोडशेति बृहस्पतिः ।
उशना विंशतिरिति मन्त्रिणां मन्त्रिमण्डलम् ॥ ४८ ॥**

મનુ કહે છે કે, રાજાએ બાર મન્ત્રીઓનુ મડળ રાખવું, બૃહસ્પતિ કહે છે કે; સોળ મન્ત્રીઓનું મંડળ રાખવું, શુક્રાચાર્ય કહે છે કે, વીસ મન્ત્રીઓનુ મડળ રાખવું. ૪૮

**यथासम्भवमित्यन्ये तत् प्रविश्य यथाविधि ।
मन्त्रयेताहितमनाः कार्यं बुद्धिविवृद्धये ॥ ४९ ॥**

કેટલાએક કહે છે કે, કાર્યનુ ગૌરવ તથા લાઘવ જોઇને તેના પ્રમાણમા મન્ત્રીઓનુ મડળ ગોઠવવું અને રાજાએ તે મન્ત્રીઓનાં મડળમા હાજર થઈ મનને એકાગ્ર કરી, પોતાના કર્તવ્યકર્મના યથાર્થ જ્ઞાનમાટે તે વિશે વિચાર કરવો. ૪૯

ભાવાર્થ —કામન્દકે આ શ્લોકમા अन्ये પદથી કૌટિલ્યનો મત દર્શાવ્યો છે કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમા મન્ત્રીના મડળ વિશે કહે છે કે –

"इन्द्रस्य हि परिषदृषीणा सहस्र समभवत् । तच्च तच्चक्षुस्तस्मादिन्द्र सहस्राक्षमाहु ।"

" ઇંદ્રની રાજસભામા એક હજાર ઋષિઓ હતા અને તેઓ તેની ચક્ષુપ્રૂરૂપ હતા, તેથી ઇંદ્રને सहस्राक्ष કહે છે ૪૯

एकैकेनापि कार्याणि प्रविचार्य पुनः पुनः ।
प्रविशेत् स्वहितान्वेषी मतमेषां पृथक् पृथक् ॥ ५० ॥

રાજાએ એક એક મન્ત્રીની સાથે પણ રાજકીય કાર્યોનો વારવાર વિચાર કરવો અને પોતાના હિતનું શોધન કરનારા રાજાએ એ મન્ત્રી-ઓના જૂદા જૂદા મતને જાણવા. ૫૦

महापक्षो यथाशास्त्रं दृष्टकर्मा हितः सुधीः ।
यद्यद् ब्रूयान्मतारूढस्तत्तत् साधु समाचरेत् ॥ ५१ ॥

જે મન્ત્રીનો પક્ષ મોટો હોય ( એટલે જેના મતને ઘણા સંમતિ આપતા હોય,) જેણે મન્ત્રના પ્રયોગ નજરે દીઠા હોય, જે રાજાનો હિતૈષી હોય, જે નિષ્કપટ બુદ્ધિનો હોય અને જેને પોતાના મતને માટે ખાતરી હોય તેવો મન્ત્રી શાસ્ત્રાનુસાર જે જે મત આપે, તે તે મતને રાજાએ સ્વીકારવો અને તે પ્રમાણે સારી રીતે કાર્ય કરવાં ૫૧

नातीयात् कार्यकालं हि कृत्वा मन्त्रविनिश्चयम् ।
अतिक्रान्तं तु तं भूयो यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥ ५२ ॥

મન્ત્રીઓની સાથે મન્ત્રનો નિર્ણય કર્યા પછી કાર્ય કરવાનો સમય-ને ઉલ્લંઘન કરવો નહિ. (અર્થાત્ નિશ્ચય કરેલા સમય ઉપર જ કાર્ય કરવું). પરતુ જો તે કાર્યનો કાળ વીતી જાય તો ફરીથી ઘટતી રીતે તે કાર્યને અનુકૂળ કાળ મેળવવો ૫૨

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા તથા આ પછીના બે શ્લોકમા કાર્યના સમયની કિમત જાણવા માટે ઉપદેશ કર્યો છે જે સમયે જે કાર્ય કરવાનુ હોય, તે વખતે જ જો તે કાર્ય કરવામા ન આવે તો પછી તે કાર્યની મહત્તા ઘટી જાય છે અને કાલાતરે કરેલુ કાર્ય ધાર્યા પ્રમાણે બનતુ નથી આપણામા કહેવત છે કે. અવસર ચુકયા મેહુલા, ચોમાસામા મેઘ વરસે નહિ, પરતુ બીજી ૠતુમા વરસે તો જોઇએ તેવુ ધાન્ય નિપજે નહિ ૫૨

**न कार्यकालं मतिमानतिक्रामेत् कदाचन ।**
**कथञ्चिदेव भवति कार्ययोगः सुदुर्लभः ॥ ५३ ॥**

બુદ્ધિમાન્ પુરુષે કોઇપણ દિવસે કાર્ય કરવાના સમયને ઉલ્લંઘન કરવો નહિ. કારણ કે, કાર્ય કરવાને યોગ્ય એવો સમય અત્યંત દુર્લભ હોય છે અને તે માડમાડ જ મળે છે. ૫૩

**सतां मार्गेण मतिमान् काले कर्म समाचरेत् ।**
**काले समाचरन् साधु रसवत् फलमश्नुते ॥ ५४ ॥**

બુદ્ધિમાન્ રાજાએ મન્ત્રીઓના ઉપદેશ પ્રમાણે અથવા તો સત્પુરુષોએ દર્શાવેલા માર્ગ પ્રમાણે સમય ઉપર કાર્ય કરવું. જે રાજા સમય ઉપર કાર્ય કરે છે, તે રાજા રસવાળુ (સ્વાદિષ્ઠ) ફળ મેળવે છે. ૫૪

ભાવાર્થ –જે કાર્ય કરવાનો જે સમય હોય, તેને ગુમાવી દેવાથી काल पिबति तद्रसम् કાળ તે કાર્યના રસનુ પાન કરી જાય છે અર્થાત્ સમય વગર કરેલુ કાર્ય નીરસ અને નિરુપયોગી થઈ પડે છે. ૫૪

**इति चेति च सम्पश्यन् काले देशे सहायवान् ।**
**विशुद्धपार्श्वस्तद्वस्तु समाक्रामेन्न चापलात् ॥ ५५ ॥**

અમુક કાર્ય કરવાથી અમુક ફળ થશે અને અમુક કાર્ય કરવાથી અમુક જાતની હાનિ થશે, આ વિશે વિચાર કરવો, કાર્ય કરવા માટે સારા સહાયક મેળવવા, પોતાની બન્ને બાજૂઓના શત્રુઓનો નાશ કરીને વિશુદ્ધ (નિર્ભય) થવુ અને પછી યોગ્ય દેશમાં તથા યોગ્ય કાળે ગ્રામ, નગર વગેરે સંપાદન કરવાં. પરતુ ચપળપણાથી સંપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ ૫૫

ભાવાર્થ –રાજાએ શત્રુનુ રાજ્ય મેળવવામાટે દેશનો તથા કાળનો વિચાર કરવો તથા કાર્યના લાભનો અને હાનિનો વિચાર કરવો. આ રીતે મત્રના અગોને અનુકૂળ થઇને કાર્યનો આરભ કરવો, પરતુ ચપળપણાથી કાર્યનો આરભ કરવો નહિ. ૫૫

अहिते हितबुद्धिरल्पधीरवमन्येत मतानि मन्त्रिणाम् ।
चपलः सहसैव सम्पतन्नरिखड्गाभिहतः प्रबुध्यते ॥५६॥

જે રાજાને અહિતમાં હિતની બુદ્ધિ થાય છે, જેની બુદ્ધિ ટુંકી હોય છે, જે મન્ત્રીઓનાં મતોનું અપમાન કરે છે, જે ચપળ સ્વભાવનો હોય છે અને જે સહસાજ (વિચાર કર્યા વિના જ) શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરે છે, તે રાજા શત્રુની તરવારથી ઘાયલ થાય છે ત્યારે પોતાની ભૂલને જાણે છે. ૫૬

अविचार्य बलाबलं द्विषामहमित्येव समुद्धतोऽनयात् ।
चपलः स्वमतेन सम्पतन्ननिपत्याल्पमना न बुध्यते ॥५७॥

શત્રુઓના બળનો અથવા તો નિર્બળતાનો વિચાર કર્યા વિના હું જ બળવાન્ છું, આવી રીતે ઉદ્ધત થઈ ગયેલો, ચપળ તથા અલ્પ બુદ્ધિનો રાજા પોતાના મતથી (એટલે મન્ત્રીઓની સાથે વિચાર કર્યા વગર) અન્યાયથી શત્રુ રાજાના ઉપર ચઢાઈ કરે છે, તે અલ્પ બુદ્ધિવાળો રાજા પોતાની પદવી ઉપરથી ભ્રષ્ટ થયા વગર સમજતો નથી. ૫૭

इति मन्त्रबलान्महीपतिर्महतो दुष्टभुजङ्गमानिव ।
विनयेन्नयमार्गमास्थितो वशमुद्योगसमन्वितो रिपून् ॥५८॥

ઉદ્યોગી ગારુડી જેમ મન્ત્રના બળથી મોટા દુષ્ટ સર્પોને પોતાને વશ કરે છે, તેમ ઉદ્યોગી રાજાએ પણ નીતિના માર્ગમા રહીને મન્ત્રના બળથી મોટા શત્રુ રાજાઓને વશ કરવા. ૫૮

'મન્ત્રવિકલ્પ' નામનુ પ્રકરણ ૧૭ મુ સમાપ્ત.

ઇતિશ્રી કામન્દકીય નીતિસારમા 'મન્ત્રવિકલ્પ' નામનો સર્ગ ૧૨ મો સમાપ્ત.

## સર્ગ ૧૩ મો–પ્રકરણ ૧૮ મું.

### દૂતપ્રચાર.

**कृतमन्त्रः सुमन्त्रज्ञो मन्त्रिणं मन्त्रिसम्मतम् ।**
**यातव्याय प्रहिणुयाद् दूतं दूत्याभिमानिनम् ॥ १ ॥**

મંત્રને સારી રીતે જાણનારા રાજાએ રાજકીય કર્મ માટે મંત્રિઓની સાથે મંત્ર (વિચાર) કર્યા પછી, દૂતનુ કાર્ય કરવાનું અભિમાન ધરાવનારા (નીડર) મંત્રીને, સર્વ મંત્રીઓની સમતિ લઈને શત્રુ રાજાની પાસે દૂત તરિકે મોકલવો. ૧

ભાવાર્થ—આ સર્ગમા દૂતપ્રચાર તથા ચારવિકલ્પ એમ બે પ્રકરણ છે દૂતપ્રચાર એટલે દૂતને શત્રુ રાજાના દરબારમા મોકલવો તે, તથા ત્યા દૂતનુ કર્તવ્ય અને ચારવિકલ્પ એટલે ચારના ભેદ તેમા દૂત પ્રસિદ્ધ તરિકે ફરે છે, અને ચાર છૂપા વેશમા રાજા સિવાય બીજો કોઈ પણ ઓળખી શકે નહિ તેવા આકારમા શત્રુના દેશમા તથા શત્રુના મડળમા ફરે છે અને તેની સર્વ હકીકત મેળવે છે સધિને માટે તથા વિગ્રહને માટે જે વિચાર કરવામા આવે છે, તેનુ નામ મત્ર અને તે મત્રનો આધાર પોતાનો તથા પરનો મત જાણવા ઉપર છે અને તે બનેનો મત દૂતની પાસેથી તથા ચારની પાસેથી જાણી શકાય છે માટે મત્રનો વિચાર કર્યા પછી આ સર્ગમા દૂતના તથા ચારના કર્મ કહેવામા આવશે તેમા પ્રથમ દૂતનુ કર્મ કહે છે ૧

**प्रगल्भः स्मृतिमान् वाग्मी शस्त्रे शास्त्रे च निष्ठितः ।**
**अभ्यस्तकर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥ २ ॥**

જે પુરુષ શત્રુ રાજાની સભામાં નિર્ભયપણે બોલી શકે એવો હોય, સ્મરણ શક્તિવાળો હોય એટલે રાજાએ કહેવરાવેલા સદેશાને જરા પણ નહિ વિસરનારો હોય, વાચાળ હોય, શસ્ત્રવિદ્યામાં તથ નીતિશાસ્ત્રમા કુશળ હોય, જેણે ઘણી વખત દૂતનુ કાર્ય કર્યુ હોય આવો પુરુષ રાજાનો દૂત થવાને યોગ્ય ગણાય છે ૨

**निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनहारकः ।**
**सामर्थ्यात् पादतो हीनो दूतस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ३ ॥**

**નિસૃષ્ટાર્થ, મિતાર્થ, તથા શાસનહારક એમ ત્રણ પ્રકારના દૂત નીતિશાસ્ત્રમા કહ્યા છે. તે દૂતોમાં પૂર્વ પૂર્વના દૂત કરતાં પછી પછીના દૂત સામર્થ્યમાં એક એક ચતુર્થાંશ ન્યૂન હોય છે. ૩**

ભાવાર્થ —રાજા સધિ અથવા વિગ્રહ કરવાનુ જે દૂતની મરજી ઉપર સોપી દે, અને જે દૂત પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સધિ અથવા તો વિગ્રહ કરે, તે દૂત '**निसृष्टार्थ**' કહેવાય છે યુધિષ્ઠિરના દૂત તરિકે કૌરવની રાજ-સભામા ગયેલા શ્રીકૃષ્ણ **निसृष्टार्थ** જાતિના દૂત હતા શ્રીકૃષ્ણ દૂત તરિકે હસ્તિનાપુર જવાને તયાર થયા ત્યારે યુધિષ્ઠિરે તેને નીચે પ્રમાણે શબ્દ કહ્યા હતા કે, "**यद्यदस्मद्धित कृष्ण तत्तद्वाच्य सुयोधन**" આ દૌત્યમા સધિ જ કરવો અથવા તો વિગ્રહ જ કરવો એવો નિયમ હોતો નથી, પરતુ કર્તવ્ય કર્મનો સર્વ ભાર દૂતના ઉપર મૂકવામા આવે છે માટે **निसृष्टार्थ** દૂતમા મત્રિ તરિકેનુ સામર્થ્ય સપૂર્ણ રીતે હોવુ જોઇએ રાજા જે દૂતને કહે કે, તારે શત્રુની સભામા (શત્રુના દરબારમા) જઇને અમુક શબ્દો જ બોલવા, અથવા તો સધિ કે વિગ્રહ કરવા વિશે વાત કરવી, તેટલો મિત (માપસર) વ્યવહાર જે દૂત કરે છે તે **मितार्थ** દૂત કહેવાય છે આ દૂતનુ સામર્થ્ય સપૂર્ણ નહિ પણ ત્રણ ચતુર્થાંશ ગણાય છે જે રાજાના શાસનને કહેતા લેખને (લખાણને) લઇને શત્રુના દરબારમા જાય છે તે **शासनहारक** કહેવાય છે આ દૂતનુ સામર્થ્ય આઠ આના ગણાય છે કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે —**अमात्यसपदोपेतो निसृष्टार्थ पादगुणहीन परिमितार्थ अर्धगुणहीन शासन हारक** ( **कौ अ १ १६. १२** ) જેનામા અમાત્યની સપૂર્ણ શક્તિ હોય તે **निसृष्टार्थ** દૂત કહેવાય છે જેનામા ત્રણ ચતુર્થાંશ શક્તિ હોય તે **मितार्थ** કહેવાય છે ને જેનામા અર્ધ શક્તિ હોય તે **शासनहारक** (લેખ લઈ જનારો) કહેવાય છે બીજા શ્લોકમા તથા ત્રીજા શ્લોકમા દૂતના ગુણોનુ તથા તેના સ્વરૂપનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે ૩

**स भर्तुः शासनाद् गच्छेद् गन्तव्यं ह्युत्तरोत्तरः ।**
**स्ववाक्यपरवाक्यनामिति चेति च चिन्तयन् ॥ ४ ॥**

રાજાની આજ્ઞાથી દૂતે શત્રુ રાજાના દરબારમાં જવું અને જતી વખતે ઉત્તરોત્તર આ પ્રમાણે વિચાર કરવો કે, આપણા રાજાનું વાક્ય આ પ્રમાણે કહેવું ને શત્રુ રાજા તરફથી જે વાક્ય કહેવામા આવે તેનો અમુક ઉત્તર આપવો. ૪

ભાવાર્થ –આ શ્લોકથી એકવીસ શ્લોક સુધી દૂતનો પ્રચાર કહેતા દૂતનુ ઇતિકર્તવ્ય કહેવામા આવશે રાજેદ્રલાલ મિત્રે છપાવેલી પ્રતિમા ત્રીજુ ચરણ स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणा એવો પાઠ છે અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે –

આમ કરવાથી આપણા દેશનુ પરિણામ આ રીતે આવશે અને આમ કરવાથી શત્રુના દેશનુ પરિણામ આ રીતે આવશે એવો વિચાર દૂતે શત્રુના દરબારમા જતી વખતે પોતાના મનમા કરવો. ૪

**अन्तपालांश्च कुर्वीत मित्राण्याटविकांस्तथा ।**
**जलस्थानानि मार्गांश्च विद्यात् स्वबलसिद्धये ॥ ५ ॥**

પોતાના દેશના તથા શત્રુના દેશના સીમાડાનું રક્ષણ કરનારા રક્ષકોની સાથે તથા જંગલીઓની સાથે મિત્રતા કરવી ( કે જેથી પોતાનો પ્રવાસ સહેલાઇથી થઈ શકે ) તથા પોતાનુ સૈન્ય સહેલાઇથી મુસાફરી કરી શકે તેને માટે જળવાળા પ્રદેશોને તથા સ્થળવાળા પ્રદેશોને જાણી લેવા. ૫

**नाविज्ञातः पुरं शत्रोः प्रविशेन्न च संसदम् ।**
**कालमीक्षेत कार्यार्थमनुज्ञातश्च निष्पतेत् ॥ ६ ॥**

દૂતે શત્રુ રાજાને ખબર આપ્યા વગર તેના નગરમાં કે તેની સભામા દાખલ થવું નહિ, પરતુ આજ્ઞા થાય કે તેના નગરમાં અને તેની સભામાં દાખલ થવું અને પોતાનું કાર્ય કરવામાટે સમયની વાટ જોયા કરવી. ૬

सारवत्तां च राष्ट्रस्य दुर्गं तद्गुप्तिमेव च ।
छिद्रं च शत्रोर्जानीयात् कोशमित्रबलानि च ॥ ७ ॥

જેના ઉપર ચઢાઈ કરવાની હોય, તે શત્રુનો દેશ કેવો સમૃદ્ધિમાન્ છે તેનો કિલ્લો કેવો મજબૂત છે, તેની રક્ષા માટે શાં શાં સાધન છે, તેને તથા શત્રુ રાજાના છિદ્રોને જાણવાં તથા શત્રુ રાજાના ખજાનાને, તેના મિત્રોને તથા તેનાં સૈન્યને પણ જાણી લેવું. ૭

ભાવાર્થ –શત્રુ રાજાના છિદ્ર એટલે તે રાજાના પ્રકૃતિમડળમા કુસપ, તેની પ્રજાની રાજા ઉપર અપ્રીતિ વગેરે ૭

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं शासनं वदेत् ।
रागापरागौ जानीयाद् दृष्टिवक्त्रविचेष्टितैः ॥ ८ ॥

શત્રુ રાજાના તરફથી મારવા માટે શસ્ત્રો ઉગામવામાં આવે તો પણ દૂતે પોતાના રાજાએ જે પ્રમાણે સંદેશો કહ્યો હોય, તે પ્રમાણે કહેવુ તથા શત્રુ રાજાની દૃષ્ટિની ચેષ્ટા ઉપરથી તથા મુખની ચેષ્ટા ઉપરથી તેની પ્રીતિને તથા અપ્રીતિને જાણી લેવી ૮

ભાવાર્થ –શત્રુ રાજાના તરફથી મારી નાખવાનો ભય દેખાડવામા આવે તો પણ, દૂતે પોતાના રાજાનો સદેશો બેધડક કહેવો તથા શત્રુરાજાની દૃષ્ટિના અને મુખના વિકાર ઉપરથી તેની પ્રીતિ અથવા તો અપ્રીતિનુ અનુમાન કરી લેવુ તે આ પ્રમાણે –જો તેની દૃષ્ટિ વક્ર ને લાલ રગની જોવામા આવે તો જાણવુ કે રાજાની આપણા ઉપર અપ્રીતિ છે, અને જો પ્રસન્ન તથા નિર્મળ જોવામા આવે તો જાણવુ કે રાજા પ્રસન્ન છે તેમ જ મુખ જો વક્રાકાર જોવામા આવે તો જાણવુ કે અપ્રીતિ છે અને પ્રસન્ન જોવામા આવે તો જાણવુ કે રાજા પ્રસન્ન છે. ૮

सहेतानिष्टवचनं कामं क्रोधं च वर्जयेत् ।
नान्यैः शयीत संरक्षेद् भावं विद्यात् परस्य च ॥ ९ ॥

શત્રુ રાજાનાં અનિષ્ટ વચનો સહન કરવાં, કામનો અને ક્રોધનો

ત્યાગ કરવો, બીજાની સાથે સુવું નહિ (એકલા સુવુ), પોતાનો અભિપ્રાય છૂપો રાખવો અને પરનો અભિપ્રાય જાણી લેવો. ૯

ભાવાર્થ –દૂતે હમેશા એકલા સુવુ કારણ કે, વખતે નિદ્રામા કઇક બકી જવાય તો સાથે સુનારાઓ દૂતનો અભિપ્રાય સમજી જાય છે, અને તેથી મત્ર ઉઘાડો પડી જાય છે, તેમ જ દૂતે બહુ વાતો પણ કર્યા કરવી નહિ કારણ કે તેમ કરવાથી હૃદયનો અભિપ્રાય કહેવાઈ જાય છે પરતુ શત્રુપક્ષના મનુષ્યોના અભિપ્રાયથી જાણીતા થવુ, કારણ કે તેના ઉપર જ પોતાના કાર્યનો આધાર હોય છે ૯

**रागापरागौ जानीयात् प्रकृतीनां च भर्तरि ।**
**कृत्यपक्षोपजापं च कुर्यादनभिलक्षितः ॥ १० ॥**

શત્રુ રાજાના પ્રકૃતિમંડળની તેના રાજા ઉપર પ્રીતિ છે કે અપ્રીતિ તે જાણવુ તથા શત્રુ જાણે નહિ તેમ શત્રુના પક્ષના ક્રોધી, લોભી, ભીરુ તથા અપમાન પામેલા પુરુષોને, શાંતિનાં વચનોથી, દામથી, દડથી તથા માનથી પોતાના પક્ષમા લઈ લેવા. ૧૦

**वध्यमानोऽपि न ब्रूयात् स्वस्वामिप्रकृतिच्युतिम् ।**
**ब्रूयात् प्रश्रितया वाचा सर्वं वेद भवानिति ॥ ११ ॥**

શત્રુના તરફથી મારી નાખવામા આવે તો પણ દૂતે પોતાના રાજાની તથા તેના પ્રકૃતિમડળની નિર્બળતા કહેવી નહિ પરતુ અનુકૂળ વાણીથી કહેવું કે, આપ સર્વ જાણો છો. (અર્થાત્ તમે ચારરૂપી નેત્રદ્વારા સર્વ જાણો છો અને અમે તો માત્ર અમારાં કાર્યને જ જાણનારા છીએ.) ૧૧

**कुलेन नाम्ना द्रव्येण कर्मणा च गरीयसा ।**
**कुर्याच्चतुर्विधं स्तोत्रं पक्षयोरुभयोरपि ॥ १२ ॥**

દૂતે બન્નેય પક્ષના કુળની, નામની, ધનની અને ઉત્તમ કર્મની આમ ચારેય પદાર્થની સ્તુતિ કરવી. ૧૨

ભાવાર્થ—દૂતે શત્રુની આગળ પોતાના રાજાની તથા શત્રુની એમ બન્ને પક્ષની સ્તુતિ કરીને કહેવુ કે, તમારુ અને અમારા રાજાનુ કુળ ઉદિતોદિત છે, તમારુ તથા અમારા રાજાનુ ધન પરોપકારમા ખર્ચાય છે, તમારા ને અમારા રાજાના કર્મ પણ ઉત્તમ છે, આમ કહીને શત્રુ રાજાનો ભાવ પોતાના ઉપર ઉપજાવવો અને પછી તેના તરફથી સર્વ બાબતો જાણી લેવી ૧૨

**विद्याशिल्पापदेशेन संश्लिष्योभयवेतनैः ।**
**कृत्यपक्षं विजानीयात् तद्भर्तुश्च विचेष्टितम् ॥ १३ ॥**

**આન્વીક્ષિકી વિગેરે વિદ્યા ભણવાના બહાનાથી તથા શિલ્પ (કળા વગેરે) શિખવાના બહાનાથી બન્ને તરફનો પગાર ખાનારા છૂપા દૂતો સાથે સંબધ બાધીને વશ કરવા યોગ્ય શત્રુના પક્ષને સારી રીતે જાણવો તથા શત્રુ રાજાના કર્મને પણ જાણવા ૧૩**

ભાવાર્થ—શત્રુના પક્ષને પોતાના પક્ષમા લેવા માટે તેને જાણવાની જરૂર છે, તથા શત્રુની સામે ઉપાયો લેવા માટે તેના કર્મ પણ જાણવાની જરૂર છે એ વાત આ શ્લોકમા કહી છે તથા તે જાણવાનુ સાધન પણ દર્શાવ્યુ છે ૧૩

**तीर्थाश्रमसुरस्थाने शास्त्रविज्ञानहेतुना ।**
**तपस्विव्यञ्जनोपेतैः स्वचारैः सह सम्पतेत् ॥ १४ ॥**

**તીર્થસ્થાનમા, આશ્રમમાં અને દેવોના મદિરમા શાસ્ત્રનુ જ્ઞાન સંપાદન કરવામાટે તપસ્વીઓના વેશમાં રહેલા પોતાની તરફના ગુપ્ત દૂતોને ખાનગી રીતે મળવું ૧૪**

ભાવાર્થ—રાજાના ગુપ્ત દૂતો શત્રુ રાજાના દેશમા આવેલા પવિત્ર તીર્થોમા, આશ્રમોમા તથા દેવોના મદિરોમા તપસ્વીઓનો વેશ ધારણ કરીને રહે છે ત્યા રાજદૂતે શાસ્ત્ર ભણવાના બહાનાથી જવુ ને ગુપ્ત રીતે તેઓની મુલાકાત લઇને શત્રુ રાજાનુ કર્તવ્ય જાણી લેવુ ૧૪

**प्रतापं कुलमैश्वर्यं त्यागमुत्थानसौष्ठवम् ।**
**अक्षुद्रतां दक्षतां च भर्तुर्भेद्येषु कीर्तयेत् ॥ १५ ॥**

**શત્રુ પક્ષના જે પુરુષોને ફોડવાના હોય, તેઓની પાસે પોતાના રાજાનો પ્રતાપ, કુલ, ઐશ્વર્ય, ઉદારતા, ઉત્સાહશક્તિ, ઉત્તમ પુરુષોને આશ્રય આપીને તેનો સંગ્રહ કરવાનો સ્વભાવ અને તેની કર્મકુશળતા વગેરે ગુણો કહેવા. ૧૫**

ભાવાર્થ –કોપાયમાન થયેલાની પાસે પોતાના રાજાનો પ્રતાપ, ઉત્સાહ–શક્તિ અને કર્મકુશળતા વગેરે ગુણો કહેવા, બીધેલાઓની આગળ ઉપર કહેલા ત્રણે ગુણો તથા ઉત્તમ પુરુષોનો સંગ્રહ કરવારૂપી ગુણ કહેવા, માનીની આગળ ઉપર કહેલા સર્વે ગુણો ઉપરાત રાજાના ઉત્તમ કુળ વિશે કહેવુ અને લોભીની આગળ ઉદારતા તથા ઐશ્વર્ય આ બે ગુણો ગાવા ૧૫

**भावमन्तर्गतं व्यक्तं सुप्तो मत्तश्च भाषते ।**
**तस्मादेकः स्वपेन्नित्यं स्त्रियः पानं च वर्जयेत् ॥ १६ ॥**

**નિદ્રાવશ થયેલો તથા મદિરાના પાનથી મત્ત થયેલો પુરુષ પોતાના મનનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે કહી દે છે તે માટે દૂતે નિત્ય એકલા જ સુવુ તથા સ્ત્રીસંગનો અને મદિરાપાનનો ત્યાગ કરવો. ૧૬**

**काले व्रजति मेधावी न खिद्येतार्थसिद्धये ।**
**क्षिप्यमाणं च बुध्येत कालं नानाविलोभनैः ॥ १७ ॥**

**બુદ્ધિમાન્ દૂતે સમય વીતી જાય તો પણ, પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ માટે ખેદ કરવો નહિ, પરતુ ધીરજ ધરવી તથા શત્રુરાજા અનેક જાતના પ્રલોભનો બતાવીને સમય કાઢી નાખે, તેના તરફ પણ ધ્યાન આપવુ. ૧૭**

ભાવાર્થ –કાર્ય સિદ્ધ થાય નહિ અને સમય વીતી જાય તો પણ દૂતે એવો વિચાર કરવો નહિ કે મને અહી આવ્યાને ઘણા દિવસ વીતી ગયા છે, તેમ શત્રુરાજા કહેતો હોય કે હુ તારુ મન મનાવીશ, ધીરજ ધર,

આમ કહીને કાર્ય કરી આપતો ન હોય ને વિલબ કરતો હોય તો જાણવુ કે શત્રુ રાજા વૃથા કાળ લબાવે છે ૧૭

**एतेष्वहस्सु गच्छत्सु तत्र नः पृथिवीपतेः ।**
**पश्यति व्यसनं किञ्चित् स्वयं वा कर्तुमीहते ॥ १८ ॥**

આ દિવસો વીતી જાય છે, તેમાં આપણા રાજાને કઈક વિપત્તિ થાય એમ શત્રુરાજા જોવાની ઇચ્છા કરે છે અથવા તો આસપાસના રાજાઓને તથા જંગલી રાજાઓને ઉશ્કેરીને પંડે જ આપણા રાજા ઉપર ચઢાઈ કરવાની ઇચ્છા કરે છે. આ હકીકત પણ દૂતે જાણવી. ૧૮

**स्वान्तःप्रकोपमथवा विनेतुं नीतिवित्तमः ।**
**सस्यादेः सङ्ग्रहं कर्तुं दुर्गे वा दुर्गसत्क्रियाम् ॥ १९ ॥**

અથવા તો મહાન્ નીતિવેત્તા રાજા પોતાના પ્રકૃતિમડળમા ઉભા થયેલા કલહની શાતિ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, અથવા તો ધાન્યાદિકનો સંગ્રહ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, અથવા તો પોતાના ભાગી તૂટી ગયેલા કિલ્લાને નવો સસ્કાર કરવાની ઇચ્છા કરે છે. તે વિશેના સમાચાર પણ જાણવા. ૧૯

**स्वपक्षाभ्युदयाकाङ्क्षी देशकालावुदीक्षते ।**
**उत यात्रां स्वयं दातुं येनास्मान्न समीहते ॥ २० ॥**

અથવા તો પોતાના પક્ષનો અભ્યુદય થવાની વાટ જુવે છે, અથવા તો જાતે ચઢાઈ કરવા માટે પોતાનું સૈન્ય પરાક્રમ કરી શકે તેવા દેશની તથા કાળની પ્રતીક્ષા કરે છે. આવા કારણોથી શત્રુ રાજા અમને અમારા દેશમા જવા દેતો નથી. (વગેરે વાતો દૂતે જાણી લેવી.) ૨૦

ભાવાર્થ—દૂત શત્રુ રાજાના દરબારમા જઈને પોતાના રાજાના તરફથી સધિ અથવા તો વિગ્રહ વિશેની વાત કરે ત્યારે નીતિવેત્તા રાજા તેને એકદમ કઈ પણ ઉત્તર ન આપતા, કેટલાએક દિવસો ગાળી કાઢે છે અને એ દિવસોમા પડે શત્રુ, વિજગીષુની સામે લડાઈ કરવાની તૈયારી

કરવા માટે છે પરદેશી દૂત તે રાજાની પાસેથી આખરે કંટાળીને રજા માગે છે, તો પણ તે તેને જવાની રજા આપતો નથી કારણ કે, જો શત્રુના દૂતને ઉત્તર આપ્યા વગર રજા આપીશ તો વિજિગીષુ રાજા ઉત્તર ન મળવાથી મારા ઉપર ચઢી આવશે, આવો તેને ભય રહે છે આવા પ્રસગમા દૂતે શત્રુ રાજાની કપટ નીતિને જાણી લઇને તેના અનુસાર કાર્ય કરવુ.

**यात्राकालक्रियार्थी वा तत्र चायं विलम्बते ।**
**काले विक्षिप्यमाणे तु तर्कयेदिति पण्डितः ॥ २१ ॥**

રાજા ઉત્તર આપવા માટે કાળ કાઢી નાંખે તો પંડિત દૂતે વિચાર કરવો કે, આ રાજા યુદ્ધસમયે જે પરાક્રમ કરવું જોઇએ, તે પરાક્રમ માટે તૈયારી કરવામા તત્પર થયો છે અને તેથી ઉત્તર આપવામાં વિલંબ કરે છે. ૨૧

**कार्यकालव्यपेतं च व्यक्तं ज्ञात्वा विनिष्पतेत् ।**
**तिष्ठन् वार्ताविशेषार्थी भर्त्रे सर्वं निवेदयेत् ॥ २२ ॥**

શત્રુ રાજા સંદેશામા કહેવરાવેલું કાર્ય કરે નહિ, પણ કાળને લંબાવ્યા કરે તો દૂતે પોતાના દેશમા ચાલ્યા આવવું અથવા તો શત્રુ રાજાની વિશેષ વાતો જાણવામાટે તેની રાજધાનીમા રહેવું અને તેની સર્વ વાત પોતાના રાજાને નિવેદન કરવી. ૨૨

ભાવાર્થ—શત્રુ રાજા કંઈ પણ જવાબ ન આપે તો દૂતે પોતાના દેશમા ચાલ્યા આવવુ અથવા તો તેની રાજધાનીમા રહીને તે રાજાની સર્વ હીલચાલ તપાસ્યા કરવી કે તે રાજા અમારો અનાદર કરીને, બીજા કયા રાજાની સાથે સલાહ કરે છે, અને ત્યાથી તેને શી સહાયતા મળી છે? એ વિશે નિશ્ચય કરીને તેના ઉપાયો લેવા માટે પોતાના રાજાને તે સર્વ વાત જાણ કરવી ૨૨

**रिपोः शत्रुपरिच्छेदः सुहृद्बन्धुविभेदनम् ।**
**दुर्गकोशबलज्ञानं कृत्यपक्षोपसङ्ग्रहः ॥ २३ ॥**

પોતાના શત્રુના શત્રુ કોણ છે તેનો નિર્ણય કરવો, શત્રુના સ્નેહીઓને અને બાંધવોને ફોડીને પોતાના પક્ષમાં લેવા, શત્રુના કિલ્લાને, ખજાનાને તથા સૈન્યને યથાર્થ રીતે જાણવું એટલે કિલ્લો કેવો મજબૂત છે તે જાણવું, ખજાનો કેટલો મોટો છે તે જાણવુ તથા શત્રુપક્ષના મનુષ્યોને પોતાના પક્ષમા લેવા ૨૩

**राष्ट्राटव्यन्तपालानामात्मसात्करणं तथा ।**
**युद्धापसारभूज्ञानं दूतकर्मेति कीर्तितम् ॥ २४ ॥**

શત્રુના દેશના સીમાડા ઉપર તથા અરણ્યના સીમાડા ઉપર રક્ષા કરનારા રક્ષકોને પોતાના વશ કરવા, તથા હાથી, ઘોડા, રથ, અને પાળાઓને યુદ્ધ કરવામાટે અમુક ભૂમિ યોગ્ય છે તથા બળવાન્ શત્રુ ચઢી આવે તો અમુક ભૂમિ નાશી જવામાટે યોગ્ય છે તે જાણવું, આ દૂતનું કાર્ય છે, આમ નીતિશાસ્ત્રમા કહ્યું છે. ૨૪

**दूतेनैव नरेन्द्रस्तु कुर्यादरिविमर्शनम् ।**
**स्वपक्षे च विजानीयात् परदूतविचेष्टितम् ॥ २५ ॥**

રાજાએ દૂતદ્વારા જ શત્રુ તરફના સર્વ સમાચાર જાણવા તથા શત્રુના દૂતો પોતાના પક્ષમા કેવી રીતે વર્તે છે, તે પણ, દૂતદ્વારા જ જાણવુ. ૨૫

'દૂતપ્રચાર' નામનુ પ્રકરણ ૧૮ મુ સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૩ મો–પ્રકરણ ૧૯ મું

### દૂતના તથા ચારના પ્રકાર

**तर्केङ्गितज्ञः स्मृतिमान् मृदुर्लघुपरिक्रमः ।**
**क्लेशायाससहो दक्षश्चारः स्यात् प्रतिपत्तिमान् ॥ २६ ॥**

જે પુરુષ તર્ક કરવામાં તથા સામાનો અભિપ્રાય જાણવામાં કુશળ હોય, પૂર્વાપરની વાર્તાને સ્મૃતિમાં રાખનારો હોય, મૃદુ (સરળ) હોય,

શીઘ્રતાથી જવાને સમર્થ હોય, ક્ષુધા, તૃષા વગેરેના કલેશને તથા બહુ પરિશ્રમથી થયેલી મહેનતને સહન કરનારો હોય, કાર્યકુશળ હોય, ભયને સમજે અથવા તો પોતાથી ભૂલ થઈ ગઈ હોય તે વખતે તેનો ઉપાય જાણનારો હોય અથવા તો ગમે ત્યારે ઉત્તર આપવામાં કુશળ હોય, તેવો પુરુષ ચાર થઈ શકે છે ૨૬

ભાવાર્થ—આ પ્રકરણનુ दूतचरविकल्प એવુ નામ છે. જે પુરુષ રાજા તરફથી ખુલ્લી રીતે પરરાજાના રાજ્યમા જઇને, ત્યાથી સર્વ હકીકત જાણે તે दूत કહેવાય છે અને જે પુરુષ છૂપા વેશમા પરરાજાના રાજ્યમા જઇને ત્યાની સર્વ હકીકત જાણે તે चार કહેવાય છે दूत તથા चारના ભેદનો તથા તેના કર્તવ્યનો આ પ્રકરણમા વિચાર કરવામા આવશે જેમ દૂતદ્વારા શત્રુ રાજાનુ કર્તવ્ય જાણી શકાય છે, તેમ જ ચારદ્વારા પણ શત્રુ રાજાનુ કર્તવ્ય જાણી શકાય છે, તેથી પૂર્વના પ્રકરણમા દૂતનુ કર્તવ્ય કહ્યુ. હવે આ પ્રકરણમા ચારનુ કર્તવ્ય કહેશે ચાર કેવો હોવો જોઇએ, તે વિશે આ શ્લોકમા કહ્યુ છે ૨૬

**तपस्विलिङ्गिनो धूर्ताः शिल्पपण्योपजीविनः ।**
**चराश्चरेयुः परितः पिबन्तो जगतां मतम् ॥ २७ ॥**

બીજાઓને છેતરવામા કુશળ એવા ચારોએ ( છૂપા દૂતોએ ) તપસ્વીનો વેશ ધારણ કરીને અથવા તો સુતાર લુવાર વગેરેનો અથવા તો વ્યાપારીનો વેશ ધારણ કરીને જગતના મતને જાણવા માટે પૃથ્વી ઉપર ચોતરફ પ્રવાસ કરવો. ૨૭

**निर्गच्छेयुर्विशेयुश्च सर्ववार्ताविदोऽन्वहम् ।**
**चराः शकाशं नृपतेश्चक्षुर्दूरचरं हि ते ॥ २८ ॥**

જગતની સર્વ વાતો જાણનારા ચારોએ નિત્ય રાજાની પાસેથી લોકવૃત્તાત જાણવામાટે પરદેશમા નિકળવુ અને જગતની વાર્તા જાણીને પાછું રાજાની પાસે આવવું. કારણ કે, ચાર લોકો રાજાની દૂર દેશમાં ફરનારી એક દૃષ્ટિ છે. ૨૮

ભાવાર્થ—રાજાના ખરા નેત્ર ચાર છે. કારણ કે રાજા રાજમંદિરમાં બેઠા બેઠા આખા જગતના રાજાના ચરિત્રને જાણી શકે છે, તે ચારદ્વારાજ તેના ચર્મ ચક્ષુ તો સમીપનાજ પદાર્થને જોઇ શકે છે, તેનાથી દૂરની કોઈ પણ વસ્તુ જોવામા કે જાણવામા આવતી નથી. ૨૮

**सूक्ष्मसूत्रप्रचारेण पश्येद् वैरिविचेष्टितः ।**
**स्वपन्नपि हि जागर्ति चारचक्षुर्महीपति ॥ २९ ॥**

એક વસ્ત્રમાં વાણારૂપે તથા તાણારૂપે વણાતો તંતુ જેમ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી તેનો પ્રચાર જેમ જોવામાં આવતો નથી, તેમ ચારે પણ પોતાનો પ્રચાર (હરફર) અત્યંત ગુપ્ત રાખવો અને વૈરીઓનું કર્તવ્ય જાણવુ. જે રાજાને ચારરૂપી ચક્ષુઓ છે તે રાજા નિદ્રા કરે છે ત્યારે પણ જાગે છે એમ જાણવું. ૨૯

**विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव चेष्टितैः ।**
**राजा चारैर्जगत् कृत्स्नं व्याप्नुयाल्लोकसम्मतैः ॥ ३० ॥**

સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણોથી આખા જગતમા વ્યાપી જાય છે, અને વાયુ જેમ પોતાની ગતિથી આખા જગતમા વ્યાપી જાય છે, તેમ રાજાએ પણ પ્રજામા માનીતા થઈ પડેલા ચારદ્વારા આખા જગતમા વ્યાપ્ત થવું જોઇએ. અર્થાત્ આખા જગતના અભિપ્રાયને જાણવો જોઇએ. ૩૦

**चारचक्षुर्नरेन्द्रस्तु सम्पतेत् तेन भूयसा ।**
**अनेनासम्पतन् मार्गात् पतत्यन्धः समेऽपि हि ॥ ३१ ॥**

રાજાએ ચારરૂપી ચક્ષુ ધારણ કરવી, અર્થાત્ વૈરી રાજાનું વૃત્તાંત જાણવા માટે ચારોને રાખવા અને ચારરૂપી ચક્ષુવડે જ ઘણુંકરીને સચાર કરવો જે રાજા ચારરૂપી દૃષ્ટિથી જોઇને ચાલતો નથી પણ સ્વતંત્રતાથી રાજકીય કાર્યોમાં વ્યવહાર કરે છે, તે રાજા જગતનું સર્વ

વૃત્તાત જાણવામાં આંધળો ગણાય છે અને આંધળો મનુષ્ય જેમ સીધા માર્ગ ઉપર ચાલતાં પણ પડી જાય છે, તેમ રાજા પણ, સાધારણ રાજકીય કાર્ય કરવામાં ભૂલો કરે છે તો પછી વિષમ કાર્યોમાં ભૂલો કરે તેમાં તો કહેવુ જ શું? ૩૧

ભાવાર્થ –રાજાની ખરી આખો ચાર છે રાજા જો તેના મત પ્રમાણે ચાલે છે, તો રાજકીય કાર્યમા વિજયી નિવડે છે દેખતો રાજા પણ જો ચાર વિનાનો હોય તો તે આધળો કહેવાય છે કારણ કે, તે પ્રજાના અને શત્રુરાજાના મતને જાણી શકતો નથી અને તેથી "અજાણ્યો એ આધળા બરોબર" એ કહેવત પ્રમાણે, તેવો રાજા સીધા માર્ગ ઉપરથી પણ પડી જાય છે અર્થાત્ સાધારણ રાજકીય કાર્યોમા ભૂલ કરે છે માટે રાજાને ચારની ઘણી જ જરૂર છે ૩૧

**सर्वसम्पत्समुदयं सर्वावस्थाविचेष्टितम् ।**
**चारेण द्विषतां विद्यात् तद्देशप्रार्थनादि च ॥ ३२ ॥**

રાજાએ ચારદ્વારા શત્રુરાજાઓના અમાત્ય મડળના ગુણને, ખજાનાની સ્થિતિને, શત્રુરાજાની જાતજાતની અવસ્થાના કર્મને, તેના દેશમા રહેનારી પ્રજાની માગણીને તથા તેની આર્થિક સ્થિતિ વગેરેને જાણવી. ૩૨

**प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधः स्मृतः ।**
**अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूत उच्यते ॥ ३३ ॥**

ચાર બે પ્રકારના હોય છે એક પ્રકટ અને બીજો ગુપ્ત ગુપ્ત હોય તે ચાર કહેવાય છે, અને પ્રકટ હોય તે દૂત કહેવાય છે ૩૩

**चरेण प्रचरेत् प्राज्ञः सूत्रेणर्त्विगिवाध्वरे ।**
**दूते सन्धानमायत्तं चरे चर्या प्रतिष्ठिता ॥ ३४ ॥**

ઋત્વિજ જેમ યજ્ઞમા કાત્યાયનાદિકે કરેલા યજ્ઞના સૂત્ર પ્રમાણે કર્મ કરે છે, તેમ રાજાએ ચારનો વિચાર લઈને રાજકીય કાર્ય કરવાં.

શત્રુની સાથે સંધિ કરવાને આધાર દૂતના ઉપર હોય છે અને શત્રુનાં કર્મ જાણવાને આધાર ચારના ઉપર હોય છે. (અર્થાત્ ચાર-દ્વારાજ શત્રુનું કર્તવ્ય જાણી શકાય છે.) ૩૪

संस्थानवत्यः संस्थाश्च कार्याः कार्यसमृ_ये ।
तिष्ठेयुर्यासु सञ्चाराः परचर्योपवेदिनः ॥ ३५ ॥

રાજાએ રાજકીય કાર્યને અભ્યુદય કરવામાટે ગુપ્ત વેશવાળી તથા ગુપ્ત ચરિત્રવાળી ચારની એક સસ્થા સ્થાપવી અને ચારોએ પણ શત્રુ રાજાના કર્તવ્ય જાણવામાટે આ સસ્થાઓને આશ્રય કરવો. ૩૫

वणिक् कृषीवलो लिङ्गी भिक्षुकोऽध्यापकस्तथा ।
संस्थाः स्युश्चारसंस्थित्यै दत्तदायाः सुखाश्रयाः॥ ३६ ॥

રાજાએ ચારના (ગુપ્તદૂતના) નિર્વાહ અર્થે વ્યાપારી, ખેડુત, બ્રહ્મચારી, સન્યાસી તથા અધ્યાપક આવી પાચ જાતની સંસ્થા સ્થાપવી અને તેઓને આજીવિકા કરી આપવી તથા સુખકારક આશ્રય આપવો. ૩૬

ભાવાર્થ —આ શ્લોકમા પાચ જાતના ચાર દર્શાવ્યા છે એક વણિક એટલે વ્યાપારી, બીજો ખેડુત, ત્રીજો લિગી એટલે બ્રહ્મચારી અથવા તો તપસ્વી, ચોથો ભિક્ષુક અને પાચમો અધ્યાપક ચારે ઉપર દર્શાવેલા વ્યાપારી વગેરેમાંથી કોઈ એકનુ સ્વરૂપ ધારણ કરીને શત્રુના દેશમા ફરવુ અને તેની હીલચાલ જાણવી આમા જે વણિક કહ્યો છે તેનુ બીજુ નામ વૈદેહક છે, ખેડૂતનુ બીજુ નામ ગૃહપતિ છે, લિગીના જટિલ, તાપસ વગેરે નામ છે, ભિક્ષુકનુ બીજુ નામ ઉદાસ્થિત (ઉદાસી) છે અને અધ્યાપકનુ બીજુ નામ કાપટિક છે કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમા દૂતોના ભેદો દર્શાવતા કહે છે કે,— गूढपुरुषानुत्पादयेत् कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहकतापसव्यञ्जनान् । રાજાએ કાપ-ટિક, ઉદાસ્થિત, ગૃહપતિ, વૈદેહક અને તાપસના વેશધારી ગુપ્ત પુરુષો રાખવા કામદકે પાચ જાતના જે ચારના નામ કહ્યા છે, તે ચાણુકયે દર્શા-વેલા નામના પર્યાયરૂપ છે

કામન્દકે જેને અધ્યાપક તરિકે કહ્યો છે, તેને ચાણક્યે કાપટિકના નામથી કહ્યો છે કપટથી–માયાથી વ્યવહાર કરનારો માટે કાપટિક. જે પુરુષ પારકાના મર્મને જાણી શકતો હોય, જેના વિદ્યાર્થીઓ ઘણા જ વાચાળ અને કુશલ હોય, તેવા અધ્યાપકને આજીવિકાની તથા માનની ઇચ્છા હોય તો રાજાએ તેને ધન અને માન બન્ને આપીને એકાતમા કહેવુ કે,–જેનો દુરાચાર તારા જોવામા આવે તે તારે મને તે જ વખતે એકાતમા જણાવવો હુ તેના બદલામા તને આજીવિકા કરી આપુ છુ, આમ કહીને તેની ચાર તરિકે યોજના કરવી સન્યાસીના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયો હોય તે ઉદાસ્થિત કહેવાય છે જેને કામન્દકે ભિક્ષુકના નામથી જણાવ્યો છે, જે સન્યાસીના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયો હોય અને લોકોમા જેના દોષ જાણવામા આવ્યા હોય તેવા ભિક્ષુકને આજીવિકાની ઇચ્છા હોય તો તેને પણ રાજાએ એકાતમા બોલાવીને કહેવુ કે, હુ તને એક મઠનો મહત બનાવુ અને સારી આજીવિકા બાધી આપુ લોકોના જે જે અપરાધ તારા જાણવામા આવે તે તારે મને તુરત જાહેર કરવા. આમ કહીને તેની મઠના અધિપતિ તરિકે યોજના કરવી તે પ્રમાણે જ બીજા સન્યાસીઓને પણ ભોજન, વસ્ત્ર વગેરે આપીને છૂપા દૂત બનાવવા ગામનો એક ખેડુત ભાગી પડ્યો હોય, અને તેની આજીવિકા ચાલતી ન હોય, પરતુ તે બુદ્ધિમાન અને સદાચારસપન્ન હોય તે ગૃહપતિના નામથી એટલે પટેલના નામથી ઓળખાય છે રાજાએ તેને પોતાના ગામમાથી જમીન કાઢી આપવી અને પૈસાની સહાયતા કરવી અને તેને કહેવુ કે તારા સબધમા આવનારા જે જે લોકોના રાજકીય અપરાધ તારા જાણવામા આવે, તે તારે મને છૂપી રીતે તુરત જણાવવા

એક વ્યાપારી નિર્ધન થઈ ગયો હોય, તેને ધન આપીને વ્યાપાર કરાવવો તથા માન આપીને પોતાનો કરવો અને તેને પણ પ્રથમની પેઠે જ રાજાએ કહેવુ કે, તારા સબધ આપનારા લોકોના જે જે અપરાધ તારા જાણવામા આવે, તે તારે મને તુરત કહેવા કોઈ મુડીયો અથવા તો તપસી આજીવિકાની ઇચ્છાવાળો હોય, તેને રાજાએ કોઈ આશ્રમમા રાખવો અને પોતાના તરફથી આજીવિકા કરી આપવી અને તેને પણ ઉપર પ્રમાણે કહેવુ અને તે મુડીયા બાવાએ ઘણાક મુડીયા બાવાઓને તથા સાધક એવા

કપટી શિષ્યોને પોતાની પાસે રાખવા, અને પડે તપ કરવાનો ડોળ કરવો, તથા છૂપી રીતે રાજા તરફથી મળતી આજીવિકામાથી માલ ઉડાવવા, પરતુ પોતાના શિષ્યોની પાસે લોકોની આગળ કહેવરાવવુ કે, મહારાજ કઈ પણ ખાતા નથી તે તો નિત્ય નિરાહાર રહે છે. બે ચાર મહિના થાય કે તેણે જાહેરમા બે મુઠિ બોર અથવા તો ચણા ખાવા, અને સસારના તરફ વૈરાગ્ય દર્શાવવો તેના શિષ્યોએ પણ જાહેરમા કહેવુ કે મહારાજ ભૂત, ભવિષ્ય જાણે છે, ફલાણાને ફલાણી વાત કહી, ફલાણાને ફલાણી વસ્તુ આપી. તે સાભળીને તેના ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ બેસે છે અને લોકો તેની પાસે પોતાની ગુપ્ત વાર્તા તથા દુરાચરણ કહે છે અને બીજાના દુરાચરણો પણ કહે છે આ રીતે પાચ પ્રકારના ચાર રાજાએ પોતાના દેશમા રાખવા, જેઓ પોતાના નગર જનોની તથા દેશની ગુપ્ત વાર્તા જાણીને રાજાને જાણ કરે શ્રીમાનો કે જેનો વહીવટ ઘણો જ મોટો હોય છે તેઓએ પણ પોતાના ચાકર નોકરોની ચારદ્વારા તપાસ કરવી અને અપરાધીનો અપરાધ જાણીને તેને શિક્ષા કરવી ૩૬

**स्वपक्षे परपक्षे च यावान् कश्चिद् विवक्षितः ।**
**सर्वस्मिंस्तत्र सञ्चारास्तिष्ठेयुश्चित्तवेदिनः ॥ ३७ ॥**

**પોતાના પક્ષનો અથવા તો શત્રુના પક્ષનો જે કોઈ પણ પુરુષ રાજકીય કાર્યની સાથે સબંધ ધરાવતો હોય, તે સર્વની છૂપા દૂતોએ તપાસ રાખવી અને તેઓના મનનો અભિપ્રાય જાણવો ૩૭**

ભાવાર્થ—રાજાએ છૂપા દૂતોદ્વારા પોતાના સર્વ અધિકારીઓનો, શત્રુ રાજાનો અને તેના સર્વ અધિકારીઓનો શો મત છે તે હમેશા જાણવો જોઇએ રાજકીય કાર્ય સાથે સબધ ધરાવનારા અઢાર પુરુષો હોય છે અને તેઓને નીતિશાસ્ત્રમા તીર્થના નામથી વર્ણવ્યા છે કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમા અઢાર તીર્થ આરીતે ગણાવ્યા છે—'मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौवारिक.........शिकप्रशास्तृसमाहर्तृसन्निधातृप्रदेष्टृनायकपौरव्यावहारिकपरिषदध्यक्षदण्डदुर्गान्तकपालाटविकाः' [1]મત્રી, [2]પુરોહિત, [3]સેનાપતિ, [4]યુવ-

રાજ, [5]દ્વારપાલ, [6]અંત પુરમા રહેનારા હીજડા, [7]પ્રશાસ્તા, [8]સમાહર્તા (મહેસુલ ઉઘરાવનારા), [9]સનિધાતા, [10]પ્રદેષ્ટા, [11]નાયક, [12]પૌરજનો, [13]વ્યાવહારિક, [14]સભાધ્યક્ષ, [15]દડપાલ, [16]દુર્ગપાલ, [17]સીમાન્તપાલ તથા [18]અરણ્યમા વસનારા ભિલ્લો, આ અઢાર તીર્થ કહેવાય છે રાજાના ચારોએ આ તીર્થની હીલચાલ ઉપર છૂપી રીતે નજર રાખ્યા કરવી અને તેઓનો અભિપ્રાય જાણીને રાજાને નિવેદન કરવો ૩૭

**तीक्ष्णः प्रव्रजिता चैव सत्री रसद एव च ।**
**एते प्रधानं सञ्चाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः ॥ ३८ ॥**

**તીક્ષ્ણ, ભિક્ષુકી, સત્રી, તથા વિષ દેનાર આ પ્રધાન ચાર કહેવાય છે અને તે સર્વે એક બીજાને ઓળખતા ન હોવા જોઈએ ૩૮**

**ભાવાર્થ**—જે મનુષ્યને મરવાનો ભય ન હોય તથા જે વીર હોય તેને તીક્ષ્ણ જાણવો અને તેવા ચારને રાજાએ શસ્ત્રના કામ ઉપર યોજવો. સાધુના વેશમા ફરનારી ભિક્ષુકી કહેવાય છે પૂર્વે બુદ્ધ ધર્મની આર્યાઓ, ભિક્ષુકીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતી અને રાજાઓ તેનો પોતાની ગુપ્ત દૂતી તરિકે ઉપયોગ કરતા હતા રેખા જાણનારા જ્યોતિર્વિદનો વેશ ધારણ કરીને સ્ત્રીના તથા પુરુષના લક્ષણો કહે છે, તે પુરુષ સત્રી કહેવાય છે આનો પણ રાજાએ છૂપા દૂત તરિકે ઉપયોગ કરવો જે પુરુષ ઘણો જ ક્રૂર હોય, તે બીજાને વિષપાન કરાવી શકે છે તેવાનો પણ રાજાએ છૂપા દૂત તરિકે ઉપયોગ કરવો આ ચાર પ્રધાન ચાર કહેવાય છે રાજાએ આ ચારોની ઘણી જ છૂપી રીતે યોજના કરવી તે એવી રીતે કરવી કે, તે ચારો પોતે પણ એક બીજાને ઓળખી શકે નહિ જો તેઓ એક બીજાને ઓળખે છે તો પરસ્પર વાતચિત કરવા લાગે છે અને તે ઉપરથી લોકો તેને જાણી જાય છે તેથી રાજાનુ કાર્ય સિદ્ધ થતુ નથી માટે તેઓ પણ એક બીજાથી અજ્ઞાત રહેવા જોઇએ ૩૮

**स्वपक्षे परपक्षे वा यो न वेद चिकीर्षितम् ।**
**जाग्रत्स्वरिषु सुप्तोऽसौ न भूयः प्रतिबुध्यते ॥ ३९ ॥**

જે રાજા પોતાના પક્ષનું કર્તવ્ય તથા શત્રુ પક્ષનું કર્તવ્ય જાણતો નથી, એ રાજા જાગતાં છતા પણ ઉંઘે છે અને તે ફરીને જાગૃત થતો નથી અર્થાત્ નાશ પામે છે. ૩૯

**कारणाकारणक्रुद्धान् बुध्येत स्वपरिग्रहे ।**
**पापानकारणक्रुद्धान् तूष्णीं दण्डेन साधयेत् ॥ ४० ॥**

રાજાએ પોતાના પક્ષમાં કારણને લઇને અથવા તો કારણ વગર ક્રોધાયમાન થયેલા પુરુષોને ચારદ્વારા જાણવા. અને કારણ વગર ક્રોધાયમાન થયેલા પાપીઓને છૂપી રીતે શિક્ષા કરીને વશ કરવા. ૪૦

ભાવાર્થ –પાપીઓને શિક્ષા કરીને તાબે કરવા એમ કહ્યુ તે ઉપરથી એમ પણ જાણી લેવુ કે, નિર્દોષ પુરુષો કોઈ કારણથી કોપાયમાન થયા હોય તો તેઓના કારણને યોગ્ય રીતે જાણીને તેની માગણી મુજબ વર્તી તેને વશ કરવા ૪૦

**ये तु कारणतः क्रुद्धास्तान् वशीकृत्य संविशेत् ।**
**शमयेद् दानमानाभ्यां छिद्रमण्वप्यरेर्मुखम् ॥ ४१ ॥**

જેઓ કારણને લઇને ક્રોધાયમાન થયા હોય, તેઓને વશ કરીને પછી રાજાએ નિશ્ચિત થવું. રાજાએ દાનથી તથા સન્માનથી પોતાનાં નાના છિદ્રને પણ શાંત પાડી દેવું કારણ કે તે. શત્રુને દાખલ થવાનું દ્વાર કહેવાય છે. ૪૧

ભાવાર્થ –ક્રોધ, લોભ, ભય, માન વગેરે પ્રકૃતિમંડળના દોષો છે અને તે રાજાનુ છિદ્ર ગણાય છે અને શત્રુને પ્રવેશ કરવાનુ તે દ્વાર છે કારણ શત્રુ ખિન્ન થયેલા પ્રકૃતિ મંડળદ્વારા રાજાનુ રહસ્ય જાણી લઇને તેના નાશમાટે પ્રયત્ન કરે છે રાજા પોતાના નાનામા નાના છિદ્રની પણ ઉપેક્ષા કરે છે તો તેથી તેનુ અશુભ થાય છે માટે ક્રોધાયમાન પ્રકૃતિમંડળને સમજાવી અને તેને શાંત કરવુ લોભીને ધનથી વશ કરવા અને જેનુ અપમાન થયુ હોય તેને અથવા તો જેને માનની ઇચ્છા હોય તેને માન આપીને વશ કરવા, કે જેથી પ્રકૃતિમંડળ પોતાના રાજાને જ ભજ્યા કરે. ૪૧

कण्टकान् मुखभङ्गेन राजास्य प्रशमं नयेत् ।
उद्युक्तः सामदानाभ्यां छिद्रं च परिपूरयेत् ॥ ४२ ॥

રાજાએ સાવધાન થઈને રાજ્યના મુખ્ય શત્રુઓને મારી નાંખીને રાજ્યમા શાંતિ પાથરવી તથા ભયભીત થયેલાને અભયવચન આપીને અને લોભીને દામ દઈને પોતાના છિદ્રને ચોતરફથી પૂરી દેવા. (પોતાની નિર્બળતા ઉઘાડી પડવા દેવી નહિ.) ૪૨

अणुनापि प्रविश्यारिश्छिद्रेण बलवत्तरम् ।
निःशेषं मार्जयेद्राज्यं यानपात्रमिवोदकम् ॥ ४३ ॥

વહાણ ઘણુ જ મજબૂત હોય તોપણ તેમા જો નાનું પણ કાણુ હોય તો તે દ્વારા વહાણમાં પાણી દાખલ થઈને જેમ આખા વહાણને ડૂબાડી દે છે તેમ જ રાજ્ય મહાબળવાન્ હોય તોપણ તેમા જો નાનુ પણ છિદ્ર હોય તો તે દ્વારા શત્રુ રાજ્યમા પ્રવેશ કરીને આખા રાજ્યનો નાશ કરી નાખે છે. ૪૩

जडमूकान्धबधिरच्छद्मानः षण्डकास्तथा ।
किरातवामनाः कुब्जास्तद्वेधा ये च कारवः ॥ ४४ ॥
भिक्षुक्यश्चारणा दास्यो मालाकाराः कलाविदः ।
अन्तःपुरगतां वार्तां निर्हरेयुरलक्षिताः ॥ ४५ ॥

મૂર્ખ, મૂગા, આંધળા, અને બહેરાનો ઢોંગ કરનારા પુરુષો, ષઢ પુરુષો, કોળી, ભિલ્લ, ઠીંગણા પુરુષો, કુબડા પુરુષો, સોની, સુતાર, લુહાર વગેરે કારીગરો, ભિક્ષુકીઓ, નટો, દાસીઓ, માલણો અને ચિતારા વગેરે કલા જાણનારા પુરુષો, આ સર્વે પુરુષોને રાજાએ ચાર તરિકે યોજવા અને તેઓએ છૂપી રીતે શત્રુના અંતઃપુરની વાર્તા જાણીને રાજાને નિવેદન કરવી. ૪૪–૪૫

**छत्रव्यजनभृङ्गारयानवाहनधारिणः ।**
**महामात्रा बहिर्वार्ता विद्युरन्ये च तद्विधाः ॥ ४६ ॥**

રાજાનુ છત્ર, ચામર, જલપાત્ર વગેરે ઉપાડનારા, તેની પાલખી ઉપાડનારા, તેના હાથી, ઘોડા વગેરેના રક્ષકો, હાથીને કેળવનારા માવતો, તેના રથોને હાંકનારા, તથા તેના ઘોડાઓને કેળવનારા પુરુષોને તથા જેઓ બહારની વાર્તાથી જાણીતા હોય તેઓને અને તેના જેવા બીજા પુરુષોને પણ રાજાએ પોતાના ચાર બનાવવા અને તેઓએ રાજાને શત્રુ રાજાની વાત નિવેદન કરવી. ૪૬

**अन्नव्यञ्जनकर्तारः कल्पकाः स्नापकास्तथा ।**
**प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि ॥ ४७ ॥**
**जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः ।**
**कर्तव्या रसदा ह्येते ये चान्येऽभ्याशवर्तिनः ॥ ४८ ॥**

રાજાના રસોઇઆ, હજામત કરનારા હજામો, સ્નાન કરાવનારા પુરુષો, રાજાને શણગાર સજાવનારા, (વસ્ત્ર આભૂષણ વગેરે પહેરાવનારા) ભોજન કરાવનારા, તેના શરીરની ચપી કરનારા, રાજાને જળ પાનારા, તાબૂલ, પુષ્પ, ચદન તથા આભૂષણો આપનારા તથા જેઓ રાજાની પાસે રહેતા હોય, તેઓની પાસે વિજિગીષુ રાજાએ શત્રુ રાજાને ઝેર અપાવવું ૪૭–૪૮

**संज्ञाभिर्म्लेच्छितैर्लेख्यैराकारैरिङ्गितैरपि ।**
**सञ्चारयेयुरव्यग्राश्चाराश्चर्यां परस्परम् ॥ ४९ ॥**

અત.પુરમા રહેનારા ચારો બહાર નિકળી શકતા ન હોય, તેઓએ પ્રથમથી સંકેત કરી રાખેલા વીણા, મૃદગ વગેરે વાદિત્રનાં નામો કહેવરાવીને, સ્પષ્ટ રીતે સમજાય નહિ તેવાં મ્લેચ્છ ભાષાનાં વચનો કહેવરાવીને, છૂપા લેખો લખીને, મુખ, નેત્ર વગેરેના વિકારો દર્શા-

વીને તથા અમુક કર્મો કરીને સાવધાનપણાથી અતઃપુરની હકીકત બહાર મોકલવી. ૪૯

**समापिबन्तो जगतां मतानि जलानि भूमेरिव सूर्यपादाः ।**
**अनेकशिल्पाध्ययनप्रवीणाश्चाराश्चरेयुर्बहुलिङ्गिरूपाः ॥५०॥**

અનેક જાતની કળામાં તથા વિદ્યામા પ્રવીણ એવા ચારોએ (છૂપા દૂતોએ) અનેક જાતના બ્રહ્મચારી વગેરેનો વેશ લઇને પૃથ્વી ઉપર ફરવું અને સૂર્યના કિરણો જેમ પૃથ્વી ઉપરથી પાણીનું પાન કરે છે અર્થાત્ રસને ખેંચે છે, તેમ ચારોએ પણ જગતના મતોનું પાન કરવું અર્થાત્ જગતના મતને જાણવા ૫૦

ભાવાર્થ –ચારોને અનેક જાતના વેશ લેવાનો ઉપદેશ કર્યો છે, તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે વેશ ઉપર રાજાની તથા તેની પ્રજાની શ્રદ્ધા બેસે તેવો વેશ ધારણ કરીને ચારે રાજાનુ તથા તેની પ્રજાનુ મત જાણી લેવુ.

**येन प्रकारेण परानुपेयात् परावरज्ञः स्वसमृद्धिहेतोः ।**
**तमात्मनि स्वस्थमतिश्च तज्ज्ञैः प्रयुज्यमानं च परेण विद्यात् ॥५१॥**

પોતાના તથા શત્રુના સ્વરૂપને જાણનારો વિજિગીષુ રાજા જે પ્રકારે પોતાના અભ્યુદયને માટે ચારને શત્રુઓની પાસે મોકલે, તે પ્રમાણેજ શત્રુએ પણ સાવધાન થઇને પોતાના તરફ મોકલેલા ચારોને, ચારની રીતને જાણનારા પોતાના ચારો દ્વારા ઓળખવા. ૫૧

ભાવાર્થ –વિજિગીષુ રાજા બ્રહ્મચારી, સન્યાસી, વગેરેના આકારમાં જે પ્રમાણે શત્રુના રાજ્યમા છૂપા દૂતો મોકલે, તે પ્રમાણે જ શત્રુ રાજાએ પણ બ્રહ્મચારી, સન્યાસી વગેરેના વેશમા ફરનારા પોતાના દૂતોદ્વારા વિજિગીષુ રાજાના ગુપ્ત દૂતોને ઓળખી કાઢવા અને તેઓને તેના કામમા ફાવવા દેવા નહિ. ૫૧

'દૂતચર વિકલ્પ' નામનુ પ્રકરણ ૧૯ મુ સમાપ્ત

ઇતિશ્રી કામદકીય નીતિસારમા રાજોપદેશવિશે દૂતપ્રચાર તથા દૂતચર વિકલ્પ, નામનો સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૪ મો–પ્રકરણ ૨૦ મું.

### ઉત્સાહની પ્રશંસા.

**अन्वहं चरचर्याभिर्विफले दूतचेष्टिते ।**
**यायाद् यथोक्तयानस्तु सूक्ष्मबुद्धिपुरस्सरः ॥ १ ॥**

દરરોજ ચારોની ચર્યા સાથે દૂતનુ કર્મ નિષ્ફળ નિવડે (અર્થાત્ સધિ વગેરે કાર્ય સિદ્ધ થાય નહિ) તો વિજિગીષુ રાજાએ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરીને શક્તિની, દેશની અને કાળની અનુકૂળતા જોઇને શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી ૧

ભાવાર્થ —આ સર્ગમા ત્રણ પ્રકરણ છે ઉત્સાહની પ્રશસા, પ્રકૃતિના કર્મ અને પ્રકૃતિના વ્યસન રાજાને શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવામા પ્રથમ ઉત્સાહની જરૂર પડે છે માટે આ સર્ગના આરભમા સોળ શ્લોકથી ઉત્સાહની પ્રશસા કરે છે ૧

**सूक्ष्मा सत्त्वप्रयत्नाभ्यां दृढं बुद्धिरधिष्ठिता ।**
**प्रसूते हि फलं श्रीमदरणीव हुताशनम् ॥ २ ॥**

(આપત્કાળમા અથવા તો અભ્યુદયના સમયમા વિકાર નહિ પામનાર) સત્વગુણવાળા તથા ઉહાપોહવાળા બુદ્ધિના વ્યાપારથી યુક્ત એવી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, અરણી જેમ અગ્નિને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ઉત્તમ ફળને ઉત્પન્ન કરે છે ૨

**धातोश्चामीकरमिव सर्पिर्निर्मथनादिव ।**
**बुद्धिप्रयत्नोपगताद् व्यवसायाद् ध्रुवं फलम् ॥ ३ ॥**

બુદ્ધિ સાથે અને પ્રયત્ન સાથે ઉદ્યોગ કરવાથી જેમ પત્થરમાંથી તથા માટીમાથી પણ સુવર્ણ નિકળે છે અને દહીંને મથવાથી જેમ ઘી નિકળે છે, તેમ બુદ્ધિ અને પ્રયત્નપૂર્વક ઉત્સાહથી અવશ્ય ફળ મળે છે. ૩

**धीमानुत्साहसम्पन्नः व्यवसायसमन्वितः ।**
**भाजनं परमं श्रीणामपामिव महार्णवः ॥ ४ ॥**

ધીમાન્, ઉત્સાહસંપન્ન અને પ્રભુશક્તિસંપન્ન રાજા મહાસમુદ્ર જેમ જળનું પાત્ર છે, તેમ લક્ષ્મીનું શ્રેષ્ઠ પાત્ર છે. ૪

**नलिनीवाम्बुसम्पत्त्या बुद्ध्या श्रीः परिपाल्यते ।**
**उत्थानाध्यवसायाभ्यां विस्तारमुपनीयते ॥ ५ ॥**

જેમ પાણીથી કમલિનીનું રક્ષણ થાય છે, તેમ બુદ્ધિથી કમલાનું (લક્ષ્મીનું) રક્ષણ થાય છે અને પવનથી તથા તડકાથી જેમ કમલિની વિસ્તાર પામે છે તેમ ઉત્સાહથી તથા ખંતથી લક્ષ્મી વિસ્તાર પામે છે. ૫

ભાવાર્થ –જેમ કમલિનીના રક્ષણ માટે જલની જરૂર છે, તેમ લક્ષ્મીના રક્ષણ માટે બુદ્ધિની જરૂર છે પરતુ તેના વિસ્તારને માટે ઉત્સાહ અને ખત આ બેની જરૂર છે તે વિના લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાતી નથી જલ કમલિનીનુ રક્ષણ કરે છે, પરતુ તેના ફેલાવાને માટે ખુલ્લી હવાની અને સૂર્યના તાપની ખાસ જરૂર હોય છે તે વિના કમલિની સડી જઇને નાશ પામે છે.

**लक्ष्मीरुत्साहसम्पन्नाद् बुद्धिशुद्धं प्रसर्पतः ।**
**नापैति कायाच्छायेव विस्तारं चोपगच्छति ॥ ६ ॥**

જે ઉત્સાહસપન્ન હોય, બુદ્ધિથી વિચાર કરીને શુદ્ધ રીતે પગલું ભરનાર હોય તેવા રાજાનો, છાયા જેમ કાયાનો ત્યાગ કરતી નથી તેમ લક્ષ્મી ત્યાગ કરતી નથી, પરતુ વૃદ્ધિ પામે છે. ૬

**वीतव्यसनमश्रान्तं महोत्साहं महामतिम् ।**
**प्रविशन्ति महालक्ष्म्यः सरित्पतिमिवापगाः ॥ ७ ॥**

નદીઓ જેમ સમુદ્રમા પ્રવેશ કરે છે તેમ મહાલક્ષ્મીઓ વ્યસન વિનાના, ઉદ્યોગથી કટાળી નહિ જનારા, મહાઉત્સાહી અને મહામતિવાળા પુરુષનો આશ્રય કરે છે. ૭

**सत्त्वबुद्ध्युपपन्नोऽपि व्यसनग्रस्तमानसः ।**
**श्रीभिः षण्ड इव स्त्रीभिरलसः परिभूयते ॥ ८ ॥**

પુરુષ સત્વથી અને બુદ્ધિથી સંપન્ન હોય છતાં પણ જેનું મન દુઃખમાં ડૂબી ગયું હોય (જે નિરુત્સાહી હોય) તેવા પુરુષને સ્ત્રીઓ જેમ નપુંસકને પરાભવ કરે છે, તેમ લક્ષ્મીઓ પરાભવ કરે છે (અર્થાત્ તેને ત્યાગ કરે છે.) ૮

**उत्थानेनैधयेत् सत्त्वमिन्धनेनेव पावकम् ।**
**श्रियो हि सततोत्थायी दुर्बलोऽपि समश्नुते ॥ ९ ॥**

કાષ્ઠથી જેમ અગ્નિને વધારવામા આવે છે, તેમ ઉત્સાહથી મનને વધાર્યા કરવું. રાજા ખજાનાથી તથા સેનાથી રહિત હોય તોપણ જો નિત્ય ઉત્સાહી હોય તો લક્ષ્મીને મેળવે છે. ૯

**भोक्तुं पुरुषकारेण दुष्टां स्त्रियमिव श्रियम् ।**
**व्यवसायं सदैवेच्छेन्न हि क्लीबवदाचरेत् ॥ १० ॥**

રાજાએ પુરુષાર્થ કરીને દુષ્ટ સ્ત્રીની પેઠે લક્ષ્મીનો ઉપભોગ કરવામાટે સદાય ઉદ્યમ કર્યા કરવો પરંતુ નપુંસકની પેઠે નિરુદ્યમી બેસી રહેવું નહિ. ૧૦

**वशे श्रियं सदोत्थायी सैंहीं वृत्तिं समाश्रितः ।**
**कचग्रहेण कुर्वीत दुर्वृत्तामिव योषितम् ॥ ११ ॥**

રાજાએ સદાય ઉદ્યોગ કર્યા કરવો, સિંહના જેવુ વર્તન રાખવું અને દુરાચરણી સ્ત્રીનો જેમ ચોટલો પકડીને તેને જેમ વશ કરવામાં આવે, તેમ રાજલક્ષ્મીને વશ કરવી. ૧૧

**किरीटमाणिचित्रेषु मूर्धसु त्राणधारिषु ।**
**नाकृत्वा विद्विषां पादं पुरुषो भद्रमश्नुते ॥ १२ ॥**

મુકુટના મણિઓથી વિચિત્ર લાગતાં અને શિરસ્ત્રાણને (ટોપને) ધારણ કરનારા શત્રુઓના મસ્તકો ઉપર પગ મૂકયા વગર પુરુષ ( લક્ષ્મીનુ ) સુખ ભોગવતો નથી. ૧૨

प्रयत्नप्रेर्यमाणेन महता चित्तहस्तिना ।
रूढवैरिद्रुमोत्खातमकृत्वेह कुतः सुखम् ॥ १३ ॥

પ્રયત્નથી પ્રેરાયલો ચિત્તરૂપી મહા હાથી ઉંડા મૂળ ઘાલીને પડેલા શત્રુરૂપી વૃક્ષને જ્યા સૂધી ઉખેડી નાખતો નથી ત્યા સૂધી આ લોકમા કયાથી સુખ મળે ? ૧૩

हेलाकृष्टस्फुरत्तीक्ष्णखड्गांशुपरिपिञ्जरैः ।
श्रीमत्करिकराकारैराह्रियन्ते भुजैः श्रियः ॥ १४ ॥

ઝડપથી બહાર ખેચી કહાડેલી તીક્ષ્ણ તરવારના ઝગઝગતા કિરણોથી ચોતરફથી પીળી થયેલી, અને હાથીની સુંઢના જેવી શોભાયમાન ભુજાઓથી લક્ષ્મીને વશ કરી શકાય છે ૧૪

उच्चैरुच्चैस्तरामिच्छन् पदान्यायच्छते महान् ।
नीचो नीचैस्तरां याति निपातभयशङ्कया ॥ १५ ॥

મહાઉત્સાહી પુરુષ જો ઉચી પદવીની ઇચ્છા રાખે છે તો તે ધીરે ધીરે ઉચી પદવી ઉપર ચઢતો જાય છે. પરંતુ જે પુરુષ પડી જવાના ભયની શકાથી ઉત્સાહ રહિત થઈ જાય છે, તે ધીરે ધીરે નીચે ઉતરતો જાય છે. ૧૫

प्रमाणाभ्यधिकस्यापि महत् सत्त्वमधिष्ठितः ।
करोत्येव पदं मूर्ध्नि केसरी मत्तहस्तिनः ॥ १६ ॥

મહા બળવાન્ કેસરી સિંહ જેમ પોતાના કરતાં વધારે ઉંચા એવા મદમત્ત હાથીના મસ્તક ઉપર ચઢી બેસે છે, તેમ જ મહા ઉત્સાહવાળો રાજા પણ પોતાના કરતાં મોટાં રાજ્યના રાજાના મસ્તક

ઉપર પણ ચઢી બેસે છે (અર્થાત્ ઉત્સાહી નાનો રાજા પણ મોટા રાજાને વશ કરે છે.) ૧૬

**गतभीर्भीतिजननं भोगं भोगीव दर्शयेत् ।**
**यथाबलं च कुर्वीत रिपोर्दण्डनिपातनम् ॥ १७ ॥**

સર્પ જેમ નિર્ભય થઈને સામા મનુષ્યને પોતાનુ ભયકર શરીર બતાવે છે (અર્થાત્ ફેણ ઉચી કરીને મનુષ્યોને ડરાવે છે) તેમ રાજાએ પણ નિર્ભય થઈને ભય ઉત્પન્ન કરનારુ શૌર્યાદિક શત્રુ રાજાને દર્શાવવું અને પોતામા જેટલું બળ હોય, તેને અનુસરીને શત્રુને શિક્ષા કરવી. ૧૭

'ઉત્સાહ પ્રશસા' નામનુ પ્રકરણ ૨૦ મુ સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૪ મો–પ્રકરણ ૨૧ મું

### પ્રકૃતિનાં કર્મ

**प्रकृतिव्यसनं यत् स्यात् तत् प्रशाम्य समुत्पतेत् ।**
**अनयापनयाभ्यां तज्जायते दैवतोऽपि च ॥ १८ ॥**

પ્રકૃતિને જે વ્યસન થયું હોય, તે વ્યસનને શાંત કરીને રાજાએ ચઢાઈ કરવી. તે વ્યસન અનયથી તથા અપનયથી એમ બન્નેથી થાય છે અથવા તો કેવળ અનયથી અથવા તો કેવળ અપનયથી પણ થાય છે ૧૮

ભાવાર્થ –વિજિગીષુ રાજાએ ઉત્સાહથી વ્યસની શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી એ વાત કહી, પરતુ રાજા પોતે અને પોતાનુ પ્રકૃતિમડળ વ્યસનમા કહેતા દુ ખમા હોય ત્યારે રાજાએ પોતાના પ્રકૃતિમડળને પ્રથમ દુ ખમાથી મુક્ત કરવુ અને પછી શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી પ્રકૃતિમડળ જો વ્યસનમા (દુ ખમા) હોય તો તેઓ પોતાના કર્મ કરી શકે નહિ. આ સર્ગમા પ્રથમ પ્રકૃતિના

વ્યસન અને તે પછી પ્રકૃતિના કર્મ કહેવામા આવશે તેમા પ્રથમ વ્યસનોનુ કારણ, વ્યસન શબ્દનો અર્થ, તેના ભેદ અને તેને દૂર કરવાના ઉપાયો પાચ શ્લોકથી કહે છે દૈવી કર્મ તથા માનુષી કર્મ લોકોનુ પાલન કરે છે. તેમા દૈવ નામનુ કર્મ અનય કહેવાય છે અને મનુષ્યનુ કર્મ અપનય કહેવાય છે પૂર્વ જન્મમા જે કર્મ કરવામા આવે છે, તેને દૈવ કહેવામા આવે છે અને આ લોકમા જે કર્મ કરવામા આવે છે તેને માનુષી કર્મ કહેવામા આવે છે પૂર્વ જન્મના કર્મને લીધે ઇષ્ટ ફળની સાથે યોગ થાય છે ત્યારે તેને અય કહેવામા આવે છે અને અનિષ્ટ ફળની સાથે સબધ થાય છે ત્યારે તેને અનય કહેવામા આવે છે યોગક્ષેમની સિદ્ધિને નય કહેવામા આવે છે અને તેની વિપત્તિને અપનય કહેવામા આવે છે. તે અનય તથા અપનય એ બન્નેથી પ્રકૃતિમડળને વ્યસન થાય છે ૧૮

**यस्मात् तद्व्यस्यति श्रेयस्तस्माद्व्यसनमुच्यते ।**
**व्यसत्यधो वा व्रजति तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ॥ १९ ॥**

જે માટે શ્રેયને એટલે અભિમત અર્થને દૂર ફેંકી દે છે, માટે તે વ્યસન કહેવાય છે. વ્યસન શબ્દમા વિ ઉપસર્ગ છે અને अस् गतिदीप्त्यादानेषु ગતિ, દીપ્તિ અને આદાન એવા અર્થમા अस् ધાતુ છે, તેમાંથી व्यसन શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે वि ઉપસર્ગ નીચે અથવા તો નાશ એવા અર્થમા છે. મનુષ્ય જેનાવડે ઇષ્ટ અર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે અથવા તો નાશ પામે છે, તેનુ નામ વ્યસન માટે વિદ્વાન્ પુરુષે વ્યસનનો ત્યાગ કરવો. ૧૯

**हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा ।**
**इति पञ्चविधं दैवं व्यसनं मानुषं परम् ॥ २० ॥**

અગ્નિ, જળ, વ્યાધિ, દુષ્કાળ અને મરકી આ પાંચ પ્રકારનાં દૈવી વ્યસન છે અને તેનાથી બીજાં મનુષ્યકૃત વ્યસન છે. ૨૦

ભાવાર્થ –શત્રુ રાજાના તરફથી ચઢાઈ થવી વગેરે વ્યસનોની માનુષી વ્યસનોમા ગણના કરી લેવી ૨૦

दैवं पुरुषकारेण शान्त्या वा प्रशमं नयेत् ।
उत्थायित्वेन नीत्या वा मानुषं कार्यतत्त्ववित् ॥ २१ ॥

કાર્યને જાણુનારા તત્વવેત્તા પુરુષે પુરુષાર્થથી એટલે અગ્નિ વગેરેનો નાશ કરનારા તેના પ્રતિપક્ષી જળ વગેરે પદાર્થનો પ્રયોગ કરીને અથવા તો અથર્વ વેદમાં કહેલાં શાતિકર્મથી દૈવી વ્યસનને શાંત કરવું અને માનુષી વ્યસનને ઉત્સાહ શક્તિથી તથા નીતિથી શાત પાડવુ. ૨૧

स्वाम्यादिमित्रपर्यन्तं प्राकृतं मण्डलं हि यत् ।
तस्य कर्म प्रवक्ष्यामि व्यसनं च यथाक्रमम् ॥ २२ ॥

રાજાથી લઇને મિત્ર સૂધીનુ જે મડળ, તે પ્રકૃતિમંડળ કહેવાય છે. તે પ્રકૃતિમડળના કર્મ તથા વ્યસન હુ અનુક્રમે કહીશ ૨૨

અમાત્યનું કર્મ

मन्त्रो मन्त्रफलावाप्तिः कार्यानुष्ठानमायतिः ।
आयव्ययौ दण्डनीतिरमित्रप्रतिषेधनम् ॥ २३ ॥
व्यसनस्य प्रतीकारो राजराज्याभिरक्षणम् ।
इत्यमात्यस्य कर्मेदं हन्ति तद्व्यसनान्वितः ॥ २४ ॥

મત્ર કરવો, મત્રના ફળનો લાભ, કાર્યનું અનુષ્ઠાન, ભવિષ્ય કાળમાં થનારા શુભાશુભ ફળનો વિચાર કરવો, આવકનો વિચાર, ખર્ચનો વિચાર, દંડ કરવા યોગ્ય અપરાધીને શાસ્ત્રાનુસાર શિક્ષા કરવી, નીતિના બળથી ચઢી આવતા શત્રુને અટકાવવો, દુષ્કાળ વગેરે દુઃખોને શાત પાડવા, રાજાનું અને રાજ્યનુ રક્ષણ કરવુ, આ અમાત્યનાં કર્મ છે; પરતુ વ્યસની મંત્રી તે કર્મ કરી શકતો નથી. ૨૩–૨૪

ભાવાર્થ –મત્ર એટલે રાજકીય વિચાર તેના પાચ અગો છે ને તે આગળ કહેવાઈ ગયા છે. તે મત્ર અમાત્યના ઉપર આધાર રાખે છે.

રાજ્ય નેમેળવવુ અને મેળવેલા રાજ્યની રક્ષા કરવી, આ મત્રના ફળનો લાભ કહેવાય છે. કાર્યાનુષ્ઠાન એટલે કિલ્લા વગેરે બધાવવા જે મત્રી વ્યસની હોય છે, તે મત્રી આ શ્લોકમા દર્શાવેલા કર્મોમાથી એક કર્મ પણ કરી શકતો નથી માટ મત્રી વ્યસન વિનાનો હોવો જોઇએ રાજાના કર્મ અને વ્યસન પ્રથમ કહેવા જોઇએ પણ તેમ નહિ કહેતા પ્રથમ મત્રીના કર્મ અને વ્યસન કહેવાનુ કારણ એ છે કે,–રાજાના કર્તવ્યકર્મ ઘણા છે, માટ તે હવે પછી કહેશે ૨૩–૨૪

**अमात्यैर्व्यसनोपेतैर्ह्रियमाणो हि भूपतिः ।**
**अशक्त एवोत्पतितुं छिन्नपक्ष इवाण्डजः ॥ २५ ॥**

જે રાજાના અમાત્યો વ્યસની હોય છે, તે રાજા સુખમાથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને જેની પાખો કપાઈ ગઈ હોય, એવુ પક્ષી જેમ ઉડી શકતું નથી તેમ તે રાજા પણ આગળ વધી શકતો નથી. ૨૫

દેશનું કર્મ

**[कोशो दण्डश्च कुप्यं च पिष्टवाहनमेव च]**
**हिरण्यवस्त्रधान्यादि वाहनादि तथैव च ।**
**तथान्ये द्रव्यनिचयाः प्रजातः सम्भवन्ति हि ॥ २६ ॥**

ખજાનો, દડ (સૈન્ય), સાધારણ ધાતુઓ, મન ગમતા વાહનો, સુવર્ણ, વસ્ત્ર, ધાન્યાદિ, હાથી ઘોડા વગેરે વાહન, કિલ્લા વગેરે બાધવામા ઉપયોગી એવા બીજા પદાર્થો રાજાને પ્રજાના તરફથી મળે છે ૨૬

**वार्ता प्रजा साधयति वार्ता वै लोकसंश्रया ।**
**प्रजायां व्यसनस्थायां न किञ्चिदपि सिध्यति ॥ २७ ॥**

વાર્તા (વ્યાપાર ખેતી વગેરે) નો લાભ પણ રાજાને પ્રજા તરફથી મળે છે કારણ કે વાર્તાનો આધાર લોકના ઉપર હોય છે પ્રજા જો દુ:ખી હોય છે તો રાજાને કંઈ પણ મળતું નથી. ૨૭

### કિલ્લાનું કર્મ

**प्रजानामापदि त्राणं रक्षणं कोशदण्डयोः ।**
**पौराश्चैवोपकुर्वन्ति संश्रयायेह दुर्गिणाम् ॥ २८ ॥**

કિલ્લો દુઃખના સમયમા પ્રજાનુ રક્ષણ કરે છે, ખજાનાનું તથા સૈન્યનુ પણ રક્ષણ કરે છે, નગરજનો પણ ભયને સમયે કિલ્લાનો આશ્રય કરવામાટે ધનાદિકથી રાજાઓનો ઉપકાર કરે છે. ૨૮

**तूष्णीं युद्धं जनत्राणं मित्रामित्रपरिग्रहः ।**
**सामन्ताटविकाबाधानिरोधो दुर्गसंश्रयात् ॥ २९ ॥**

રાજા કિલ્લાનો આશ્રય કરવાથી છુપી રીતે ઉપજાપ કરીને યુદ્ધ કરી શકે છે, પોતાની પ્રજાનુ રક્ષણ કરી શકે છે, મિત્રોને તથા શત્રુઓને આશ્રય આપી શકે છે તથા આસપાસના રાજાઓ તરફની તથા જગલી લોકો તરફની પીડાને અટકાવી શકે છે ૨૯

**स्वपक्षैः परपक्षैश्च दुर्गस्थः पूज्यते नृपः ।**
**एतद्धि दुर्गव्यसनात् सर्वमेव विपद्यते ॥ ३० ॥**

કિલ્લામા રહેનારા રાજાનો તેના પક્ષના પુરુષો તથા શત્રુ પક્ષના પુરુષો બન્ને સત્કાર કરે છે. (અર્થાત્ તેના પક્ષના લોકો માને છે કે આ રાજા સકટ સમયે આપણી રક્ષા કરશે અને શત્રુ પક્ષના રાજાઓ માને છે કે આ રાજાને રાજ્ય ઉપરથી પદભ્રષ્ટ કરી શકાય તેમ નથી.) પરંતુ જો કિલ્લાને વ્યસન નડે છે તો ઉપર કહેલા સર્વેય કર્મ નાશ પામે છે. ૩૦

### કોશ (ખજાનો) નું કર્મ

**भृत्यानां भरणं दानं भूषणं वाहनक्रियाः ।**
**स्थैर्यं परोपजापश्च दुर्गसंस्कार एव च ॥ ३१ ॥**

सेतुबन्धो वणिक्कर्म प्रजामित्रपरिग्रहः ।
धर्मकामार्थसिद्धिश्च कोशादेतत् प्रवर्तते ॥ ३२ ॥

સેવકોનુ પોષણુ, સેવકોને તુષ્ટિદાન, આભૂષણો, હાથી ઘોડા વગેરે વાહનોની ખરીદી, ધૈર્ય, શત્રુના પક્ષમા ફાટફુટ કરાવવી, કિલ્લાઓને સમરાવવા, નદી નાળાવાળા પ્રદેશોમા પાજો બાંધવી, વ્યાપાર કરવો, શૂન્ય સ્થાનમા પ્રજાને વસાવવા માટે પ્રજાનો સગ્રહ કરવો, શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવામાટે મિત્રનો સંગ્રહ કરવો, ધર્મ, અર્થ તથા કામની સિદ્ધિ થવી આ કર્મ કોશથી-(ખજાનાથી) સિદ્ધ થાય છે. ૩૧–૩૨

कोशमूलो हि राजेति प्रवादः सार्वलौकिकः ॥
एतत् सर्वं जहात्याशु कोशव्यसनवान् नृपः ॥ ३३ ॥

સર્વ લોકોનું કહેવુ એવું છે કે, કોશ (ખજાનો) રાજાનુ મૂળ છે જે રાજાની પાસે કોશ હોતો નથી તે રાજા ઉપર કહેલા સર્વ કાર્યનો તુરત નાશ કરે છે. ૩૩

क्षीणं बलं वर्धयति स्वतो गृह्णाति च प्रजाः ।
कोशवान् पृथिवीपालः परैरप्युपजीव्यते ॥ ३४ ॥

જે રાજાની પાસે ખજાનો હોય છે તે રાજા યુદ્ધમા મરણ પામવાથી ઘટી ગયેલા સૈન્યમા વધારો કરી શકે છે નિર્ધન પ્રજાને પણ પોતે (ધનની સહાયતા આપીને પોતાના પક્ષમા) લઈ શકે છે અને શત્રુઓ પણ તેના ઉપર આજીવિકા કરે છે. ૩૪

## સૈન્યનું કર્મ

मित्रामित्रहिरण्यानां भूमीनां च प्रसाधनम् ।
दूरकार्याशुकारित्वं लब्धस्य परिपालनम् ॥ ३५ ॥

**परचक्रविघातश्च स्वदण्डस्य परिग्रहः ।**
**दण्डादेतत् प्रभवति याति तद्व्यसने क्षयम् ॥ ३६ ॥**

મિત્રનો ઉપકાર, શત્રુનો અપકાર, સુવર્ણ, ભૂમિ વગેરે સપાદન કરવા, પરદેશનું કાર્ય ઘણી જ ત્વરાથી કરવુ, મેળવેલી વસ્તુઓનુ રક્ષણ કરવું, શત્રુનાં સૈન્યનો સહાર કરવો અને પોતાના સૈન્યની રક્ષા કરવી આ કર્મ સૈન્યથી થઈ શકે છે પરતુ જો સૈન્ય વ્યસનમા (દુ.ખમા) હોય છે તો તે સર્વ કર્મ વિનાશ પામે છે ૩૫-૩૬

**अरयोऽपि हि मित्रत्वं यान्ति दण्डवतो ध्रुवम् ।**
**दण्डप्रायो हि नृपतिर्भुनक्त्याक्रम्य मेदिनीम् ॥ ३७ ॥**

જે રાજાની પાસે સૈન્ય છે તે રાજાના શત્રુઓ પણ તેના અવશ્ય મિત્ર થાય છે સૈન્યવાળો રાજા પૃથ્વીને પોતાને તાબે કરીને તેનો ઉપભોગ કરે છે ૩૭

મિત્રનું કર્મ

**संस्तम्भयति मित्राणि शत्रनुत्सादयत्यपि ।**
**भूकोशदण्डैर्व्रजति प्राणैश्चाप्युपकारिताम् ॥ ३८ ॥**

મિત્ર, વિજિગીષુ રાજાના શત્રુના બળવાન્ મિત્રોને આગળ વધતા અટકાવી દે છે, શત્રુઓનો સહાર પણ કરે છે તથા પૃથ્વી, કોશ અને સૈન્યની સહાયતા આપીને તથા પોતાના પ્રાણ પણ અર્પણ કરીને ઉપકાર કરે છે. ૩૮

**तत्तत् करोति च बहिर्मित्रं स्नेहनिबन्धनम् ।**
**तस्मिन् व्यसनमापन्ने मित्रकर्म न विद्यते ॥ ३९ ॥**

વિજિગીષુ રાજાને જે જે કર્મ અનુકૂળ હોય તે તે કર્મ મિત્ર સ્નેહને લીધે કરે છે પરતુ તેના બદલાની આશા રાખતો નથી. તે

મિત્ર જ્યારે દુ:ખમાં આવી પડે છે ત્યારે મિત્રના કર્મ પણ નાશ પામે છે. ૩૯

उपकारादृतेऽप्याशु मित्रं श्रेयसि तिष्ठति ।
मित्रवान् साधयत्यर्थान् दुस्साधानप्यनादरात् ॥४०॥

મિત્ર ઉપકારની આશા રાખ્યા વગર પણ ઝટ મિત્રના કલ્યાણ કરવામાટે ઉભો રહે છે. મિત્રવાળો પુરુષ દુ:ખથી કરી શકાય તેવા કાર્યોને પણ સહજમા કરી શકે છે ૪૦

ભાવાર્થ –કહેવાની મતલબ એ છે કે જો મિત્ર દુ:ખી હોય છે તો તે પોતાનુ કાર્ય બજાવી શકતો નથી ૪૦

રાજાનું કર્મ

अन्वीक्षणं च विद्यानां सद्वर्णाश्रमरक्षणम् ।
ग्रहणं शस्त्रशास्त्राणां युद्धमार्गोपशिक्षणम् ॥ ४१ ॥
व्यायामः शास्त्रविज्ञानं वर्मणां लक्षणानि च ।
गजाश्वरथपृष्ठेषु यथावत् सम्प्रवर्तनम् ॥ ४२ ॥
नियुद्धकौशलं माया परचित्तप्रवेदनम् ।
धूर्तता शाठ्ययुक्तेषु सत्सु सद्वृत्तदर्शनम् ॥ ४३ ॥
मन्त्रोद्योगोऽनुमन्त्रत्वं तद्रक्षा तात्स्थ्यमेव च ।
उपेक्षा साम दानं च भेदो दण्डश्च साधनम् ॥४४॥
प्रशास्तृसूतसेनानीमन्त्र्यमात्यपुरोधसाम् ।
सम्यक् प्रचारविज्ञानं दुष्टानां चावरोपणम् ॥ ४५ ॥
गतागतपरिज्ञानं दूतसम्प्रेषणानि च ।
प्रकृतिव्यसनापोहः क्रुद्धप्रशमनानि च ॥ ४६ ॥

गुरूणामनुवृत्तिश्च पूज्यानामनुपूजनम् ।
धर्मासनप्रतिष्ठानं राज्यकण्टकशोधनम् ॥ ४७ ॥
भृताभृतपरिज्ञानं कृताकृतपरीक्षणम् ।
तुष्टातुष्टविचारश्च सर्वेषामनुजीविनाम् ॥ ४८ ॥
मध्योदासीनचरितज्ञानं तत्सिद्धिपालनम् ।
प्रतिग्रहश्च मित्राणाममित्राणां च निग्रहः ॥ ४९ ॥
पुत्रदारादिगुप्तिश्च बन्धुवर्गपरिग्रहः ।
खनिद्वीपवनादीनां स्ववृत्तीनां प्रवर्तनम् ॥ ५० ॥
असतां च परिक्षेपः सतां च परिगूहनम् ।
अहिंसा सर्वभूतानामधर्माणां च वर्जनम् ॥ ५१ ॥
अकार्यप्रतिषेधश्च कार्याणां च प्रवर्तनम् ।
प्रदानं च प्रदेयानामदेयानामसङ्ग्रहः ॥ ५२ ॥
अदण्डनमदण्ड्यानां दण्ड्यानां चापि दण्डनम् ।
अग्राह्याग्रहणं चैव ग्राह्याणां ग्रहणं तथा ॥ ५३ ॥
अर्थयुक्तस्य करणमनर्थस्य च वर्जनम् ।
न्यायतश्च करादानं स्वयं च प्रतिमोक्षणम् ॥ ५४ ॥
समर्थनं प्रधानानां निरस्यानां निराकृतिः ।
वैषम्याणां प्रशमनं भृत्यानां चाविरोधनम् ॥ ५५ ॥
अविज्ञातस्य विज्ञानं विज्ञातस्य च निश्चयः ।
आरम्भः कर्मणः शश्वदारब्धस्यान्तदर्शनम् ॥ ५६ ॥
अलब्धलिप्सा न्यायेन लब्धस्य च विवर्धनम् ।
परिवृद्धस्य विधिवत् पात्रे सम्प्रतिपादनम् ॥ ५७ ॥

अधर्मप्रतिषेधश्च न्यायमार्गेण वर्तनम् ।
उपकार्योपकारित्वमितिवृत्तं महीपतेः ॥ ५८ ॥

ત્રયી. વાર્તા, દંડનીતિ વગેરે વિદ્યાનુ વારવાર અવલોકન, પોતાના ધર્મકર્મનુ પાલન કરનારા વર્ણના તથા આશ્રમના પુરુષોનુ રક્ષણ કરવું, શસ્ત્રનુ તથા ધનુર્વેદ વગેરે શાસ્ત્રનુ અધ્યયન, યુદ્ધવિદ્યાનુ શિક્ષણ, કસરત, શાસ્ત્રનુ જ્ઞાન, કવચ વગેરે પદાર્થોનુ જ્ઞાન, હાથી ઘોડા તથા રથ ઉપર બેસીને તેને બરાબર ચલાવવાનુ જ્ઞાન, મલ્લ યુદ્ધમા કુશળતા, માયા (કપટપૂર્વક વ્યવહાર કરવો), પારકાના ચિત્તને જાણવું, શઠોની સાથે ધૂર્તતા કરવી, સત્પુરુષોની પાસે સદાચારથી વર્તવું, મત્ર કરવા માટે જ્ઞાનવૃદ્ધોની સાથે સમાગમ કરવો, મત્રીઓની સાથે વિચાર કર્યા પછી પુન વિચાર કરવો, મત્રની રક્ષા કરવી ( ગુપ્ત રાખવો ), મત્રના તાત્પર્યને જાણવો, સામાદિકના વિકલ્પમા ઉપેક્ષા, ( બેદરકાર રહેવુ ) સામ ( સલાહ ), દાન ( ધન આપવુ ), ભેદ ( શત્રુના મનુષ્યને લાચ આપીને ફોડવા ) અને અપરાધીને શિક્ષા આ પાંચ સાધનને જાણવા, સેનાપતિ, સારથિ, ચતુરગિણી સેનાનો નાયક, મત્રી ( પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી-બુદ્ધિસચિવ ), અમાત્ય, પુરોહિત વગેરેનાં કર્મને સારી રીતે જાણવા અર્થાત્ કોણે કયું કર્મ કર્યું, તેની તપાસ રાખવી, દુષ્ટ કાર્ય કરનારાઓને પદવી ઉપરથી ભ્રષ્ટ કરવા, અમુક મનુષ્ય કારણને લીધે કે વગર કારણે આવ્યો હતો તે વિશે જાણીતા થવુ. દૂતોને ( એલચીઓને ) પર રાજ્યોમા મોકલવા, પ્રકૃતિમડળના દુ ખને દૂર કરવુ, કારણથી અથવા તો કારણ વગર કોપાયમાન થયેલા પુરુષોને સામાદિક ઉપાયથી શાત પાડવા, ગુરુજનોના તરફ અનુકૂળતાથી વર્તવું, પૂજ્ય પુરુષોની પૂજા કરવી, (નિત્ય) ન્યાયસભામા બેસવુ, રાજ્યના શત્રુઓને શિક્ષા કરવી, કયા નોકરોને પગાર આપવામા આવ્યો છે અને કયાને નથી આપવામા

આવ્યો તેનાથી જાણીતા રહેવું, કોણે કાર્ય કર્યું છે, અને કોણે કર્યું નથી તે વિશે પરીક્ષા કરવી, સર્વ અનુજીવી–સેવકોમાંથી કોણ સતુષ્ટ છે અને કોણ અસતુષ્ટ છે તેનો વિચાર કરવો, મધ્યમ તથા ઉદાસીન રાજાનાં ચરિત્ર જાણ્યા પછી કાર્યસિદ્ધિ કરવી અને તેનુ રક્ષણ કર્યા કરવું, મિત્રોનો સગ્રહ કરવો, શત્રુઓને શિક્ષા કરવી, પુત્રો તથા સ્ત્રીઓ વગેરેનું પાલન કરવુ, બાધવોનો સંગ્રહ કરવો (પોતાની પાસે રાખવા), ખાણ, દ્વીપ, વન, કિલ્લા, પાજ, વ્યાપાર તથા ઉર્જીડ પ્રદેશને વસાવવા વગેરે પોતાની આજીવિકાના સાધન છે માટે તે તે કાર્યની પ્રવૃત્તિ કરવી, દુષ્ટ પુરુષોનુ અપમાન કરીને રાજ્યમાંથી હાકી કાઢવા, સત્પુરુષોને સત્કાર કરીને રાજ્યમાં વસાવવા, સર્વ પ્રાણીઓની હિંસા કરવી નહિ, અધર્મોનો ત્યાગ કરવો, શાસ્ત્રમા નિષિદ્ધ કરેલા નીચ કૃત્ય કરવા નહિ, શાસ્ત્રોક્ત કર્મની દેશમા પ્રવૃત્તિ કરવી, દાન દેવા-યોગ્ય ક્ષેત્રાદિકનું દાન દેવું, વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોના ધનને લેવુ નહિ, દડ કરવા યોગ્ય નહિ એવા શિષ્ટ પુરુષોને શિક્ષા કરવી નહિ, દડ કરવા યોગ્ય અપરાધીઓને શિક્ષા કરવી, પાસે નહિ રાખવા યોગ્ય પૂર્વના શત્રુ વગેરે પુરુષોને પાસે રાખવા નહિ, પાસે રાખવા યોગ્ય બુદ્ધિમાનોને પાસે રાખવા, અર્થવાળી બાબત કરવી (અર્થાત્ નિર્બળ સાથે વિગ્રહ કરવો), અનર્થકારક કાર્ય કરવું નહિ, પ્રજાની પાસેથી ન્યાયપૂર્વક કર લેવો, પોતે પણ ઉદારતાથી પ્રજાને ધનની સહા-યતા કરવી, મુખ્ય પુરુષોના ગુણો ગાવા, કાઢી મૂકવા યોગ્ય પુરુષોને રાજ્યમાથી કાઢી મૂકવા, ઉગ્ર પુરુષોને શિક્ષા કરીને સરળ કરવા, ભૃત્યોની વચ્ચે એક બીજાના દોષો કહીને વિરોધ કરાવવો નહિ, નહિ જાણેલી બાબતને જાણવી, જાણેલા વિષયનો નિર્ણય કરવો, નિત્ય ઉત્તમ કર્મ આરંભવા, આરંભેલાં કર્મને સમાપ્ત કરવાં, જે વસ્તુ મળી ન હોય તેને ન્યાયથી મેળવવાની ઇચ્છા કરવી, મેળવેલી વસ્તુમા વધારો કરવો, અને વૃદ્ધિ પામેલા ધનાદિક સુપાત્ર પુરુષને આપવાં, અધર્મને

અટકાવવો, ધર્મશાસ્ત્રમા કહેલે માર્ગે ચાલવું તથા ઉપકાર કરવા યોગ્ય પુરુષોનો ઉપકાર કરવો આ મહીપતિનુ કર્તવ્યકર્મ છે. ૪૧-૫૮.

**एतत् सर्वममात्यादि राजा नयपुरस्सरः ।**
**नयत्युन्नतिमुद्युक्तो व्यसनी क्षयमेव तु ॥ ५९ ॥**

આ રીતે નીતિથી વર્તનારો ઉદ્યમી રાજા અમાત્યાદિક સર્વ પ્રકૃતિમડળની ઉન્નતિ કરે છે, પરંતુ વ્યસની રાજા પ્રકૃતિમડળનો નાશ જ કરે છે. ૫૯

**तस्मिन् धर्मार्थयोर्व्यग्रे तथैवास्वस्थचेतसि ।**
**सर्वमेतद्विशेषेण मन्त्री सन्नेतुमर्हति ॥ ६० ॥**

રાજા ધર્માચરણ કરવામા અથવા તો ધન સપાદન કરવામા રોકાયલો હોય અથવા તો તેનુ મન રોગને લીધે વ્યગ્ર હોય ત્યારે આ સર્વ કર્મની વ્યવસ્થા મત્રીએ વિશેષે કરીને કરવી યોગ્ય છે. (કારણ કે તે સમયે રાજ્યનો સર્વ ભાર મંત્રીના ઉપર હોય છે.) ૬૦.

'પ્રકૃતિના કર્મ' નામનુ પ્રકરણ ૨૧ મુ સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૪ મો-પ્રકરણ ૨૨ મું

### પ્રકૃતિનાં વ્યસન

### રાજાનાં વ્યસન

**वाग्दण्डयोश्च पारुष्यमर्थदूषणमेव च ।**
**पानं स्त्री मृगया द्यूतं व्यसनानि महीपतेः ॥ ६१ ॥**

લોકોને કઠોર વચન કહેવા, સખત દડ કરવો, અર્થદૂષણ કરવું (પગાર આપવો નહિ અથવા તો ઘરબાર લૂટીલેવાં), મદિરા પાન કરવું, સ્ત્રીઓમા આસક્તિ રાખવી, મૃગયા ખેલ્યા કરવી અને જુગાર રમવો, આ સર્વ રાજાના વ્યસનો (કુટેવ) કહેવાય છે. ૬૧

ભાવાર્થ –કઠોર વાણી કહેવી એટલે લોકોને ગાળો દેવી, તથા તીક્ષ્ણ દંડ દેવો એટલે વધ વગેરેની સખ્ત સજા કરવી, અને ભરી શકાય નહિ તેવા કઠિન દંડ કરવા આને અર્થદૂષણ કહે છે આ સર્વ રાજાના વ્યસન છે રાજા તેથી પોતાનુ રાજ્ય ગુમાવી બેસે છે માટે રાજાએ તે વ્યસનોને તજી દેવા જોઇએ ૬૧

### સચિવનાં વ્યસન

**आलस्यं स्तब्धता दर्पः प्रमादो वैरकारिता ।**
**इति पूर्वोपदिष्टं च सचिवव्यसनं स्मृतम् ॥ ६२ ॥**

આળસ, અભિમાન, દર્પ, (મદ) પ્રમાદ, વૈર ઉપજાવે તેવા કાર્ય તથા ઉપર કહેલા રાજાના વ્યસન આ સર્વ સચિવનાં વ્યસન જાણવાં. ૬૨

ભાવાર્થ –સચિવ એટલે કાર્યભારી, તેના વ્યસનો આ શ્લોકમા કહ્યા છે.

### દેશનાં વ્યસન

**अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभादयः ।**
**असत्करश्च दण्डश्च परचक्राणि तस्करा ॥ ६३ ॥**
**राजानीकप्रियोत्सर्गो मारकव्याधिपीडनम् ।**
**पशूनां व्यसनं रोगो राष्ट्रव्यसनमुच्यते ॥ ६४ ॥**

અતિવૃષ્ટિ (વિશેષ વરસાદ) અનાવૃષ્ટિ (સુકો દુષ્કાળ) ઉંદર થવા, તીડની ઉત્પત્તિ, ખોટી રીતે કર લેવો, ખોટી રીતે દડ કરવો, શત્રુ રાજાઓનુ ચઢી આવવુ, ચોર લોકો, રાજાના સીપાઇઓને તથા રાજાના પ્રીતિપાત્ર પુરુષોને દેશમા ફરવાની છુટ, મરકીના વ્યાધિની પીડા, ઢોર ઢાખરનો મરો તથા રોગ આ દેશનું વ્યસન કહેવાય છે. ૬૩–૬૪

### કિલ્લાનાં વ્યસન

**विशीर्णयन्त्रप्राकारपरिखात्वमशस्त्रता ।**
**क्षीणघासेन्धनान्नत्वाद् दुर्गव्यसनमुच्यते ॥ ६५ ॥**

કિલ્લામાં ગોઠવેલાં યન્ત્રોનું, કિલ્લાનું તથા ખાઇનું એકાએક ભાગી પડવું, ધનુષ, ભાલાં, બાણ, તરવાર વગેરે શસ્ત્રોનો અભાવ, ઘાસ, લાકડાં અને અનાજનુ ખુટી જવું, આ સર્વે કિલ્લાના વ્યસન કહેવાય છે. ૬૫

### ખજાનાનાં વ્યસન

**व्ययीकृतः परिक्षिप्तो भक्षितोऽसञ्चितस्तथा ।**
**मुषितो दूरसंस्थश्च कोशव्यसनमुच्यते ॥ ६६ ॥**

ધનનો અવળે માર્ગે ખર્ચ, ગામોમા અને નગરોમાં કટકે કટકે રહેલો, અધિકારીઓથી ખવાઈ ગયેલો, હલકા લોકોની પાસે રાખવા આપેલો, ચોરોએ ચોરી લીધેલો તથા ઘણા દૂર દેશમા રહેલો હોય આ ખજાનાના વ્યસન કહેવાય છે. ૬૬

### સૈન્યનાં વ્યસન

**उपरुद्धं परिक्षिप्तं विमानितममानितम् ।**
**अभृतं व्याधितं श्रान्तं दूरायातं नवागतम् ॥ ६७ ॥**
**परिक्षीणं प्रतिहतं प्रहताग्रजवं तथा ।**
**आशानिर्वेद्यभूमिष्ठमनृतप्राप्तमेव च ॥ ६८ ॥**
**कलत्रगर्भ्यतिक्षिप्तमन्तःशल्यं तथैव च ।**
**भिन्नगर्भं ह्यपसृतमवमुक्तं तथैव च ॥ ६९ ॥**
**क्रुद्धमौलारिमित्रं च निविष्टं चापि विद्विषा ।**
**दूष्ययुक्तं स्वविक्षिप्तं मित्रविक्षिप्तमेव च ॥ ७० ॥**
**विच्छिन्नवीवधासारं शून्यमूलं तथैव च ।**
**अस्वामिसङ्गतं चैव भिन्नकूटं तथैव ॥ ७१ ॥**
**दुष्पार्ष्णिग्राहमन्धं च बलव्यसनमुच्यते ।**
**अत्र किञ्चिदसाध्यं तु किञ्चित् साध्यं तदुच्यते ॥ ७२ ॥**

શત્રુનું સૈન્ય માર્ગ રોકી રાખીને વિજિગીષુ રાજાનાં સૈન્યને આગળ વધતાં અટકાવે તે उपरुद्ध કહેવાય છે, જે સૈન્યને ચોતરફથી ઘેરી લેવામાં આવે તે परिक्षिप्त કહેવાય છે, જે સૈન્યનું અપમાન કરવામા આવે તે विमानित કહેવાય છે, જેને અપમાન આપવામાં આવે તે अमानित કહેવાય છે, જેને સમય પ્રમાણે પગાર આપવામા ન આવે તે अभृत કહેવાય છે, રોગી સૈન્ય व्याधित કહેવાય છે, યુદ્ધાદિક કરવાથી થાકી ગયેલું સૈન્ય श्रांत કહેવાય છે, દૂર દેશમાથી આવેલું સૈન્ય दूरायात કહેવાય છે, દેશાવરમાથી નવીન આવેલું સૈન્ય नवागत કહેવાય છે, જેમાથી મુખ્ય વીર પુરુષો મરી ગયા હોય તે સૈન્ય परिक्षीण કહેવાય છે, પ્રથમ હલ્લા વખતે જેમાં ભગાણુ પડ્યુ હોય તે સૈન્ય प्रतिहत કહેવાય છે, જેનો મુખ્ય સેનાપતિ મરણુ પામ્યો હોય તે प्रहताग्रजव કહેવાય છે, જે સૈન્ય આશાનો ભંગ થવાથી ખિન્ન થયેલું હોય તે आशानिर्वेदि કહેવાય છે, જે સૈન્યને લઢવામાટે યોગ્ય ભૂમિ ન હોય તે સૈન્ય अभूमिष्ठ કહેવાય છે, જે સૈન્યને અયોગ્ય શસ્ત્રો પુરાં પાડવામા આવ્યા હોય તેવુ સૈન્ય अनृतप्राप्त કહેવાય છે, જે સૈન્યમા રાણીઓ હોય છે તે સૈન્ય कलत्रगर्भि કહેવાય છે, શત્રુના તથા મિત્રના રાજ્યમા દૂર મોકલેલુ સૈન્ય अतिक्षिप्त કહેવાય છે, જે સૈન્યમા શત્રુઓ સીપાઇરૂપે દાખલ થયા હોય તે अन्तःशल्य કહેવાય છે, જે સૈન્યમા સીપાઇઓ એક બીજાના વિરોધી થઈ બેઠા હોય તે સૈન્ય भिन्नगर्भ કહેવાય છે, શત્રુના રાજ્યે ઘેરી લીધેલું સૈન્ય अपसृत કહેવાય છે, જેમાથી મુખ્ય મુખ્ય શૂર પુરુષો ચાલ્યા ગયા હોય તે સૈન્ય अवमुक्त કહેવાય છે, જે સૈન્યમા પરંપરાના સીપાઇઓ ક્રુદ્ધ થયા હોય તેવું સૈન્ય क्रुद्धमौल કહેવાય છે, શત્રુની સાથે જેનો પડાવ હોય તેવુ સૈન્ય अरिमित्र કહે-વાય છે, શત્રુના પાડોસમાં જેનો પડાવ હોય તે સૈન્ય निविष्ट કહેવાય છે, જે સૈન્યમાં દૂષણુ દેવા યોગ્ય સીપાઇઓ હોય તે સૈન્ય दूष्ययुक्त કહેવાય છે, સંકટ વખતે પોતાના દેશમા મોકલેલું સૈન્ય

स्वविक्षिप्त કહેવાય છે, મિત્રની પાસે મોકલેલુ સૈન્ય, मित्रविक्षिप्त કહેવાય છે, જે સૈન્યને ધાન્યાદિકનો લાભ બધ કરવામા આવ્યો હોય તથા મિત્ર તરફના બળની સહાયતા પણ બધ કરવામા આવી હોય તે સૈન્ય विछिन्नवीवधासार કહેવાય છે, જે સૈન્યમા પરંપરાના સીપાઇઓ ન હોય તેવુ સૈન્ય, शून्य કહેવાય છે, જે સૈન્યનો સ્વામી (ઉપરી) સૈન્ય સાથે ન હોય તે સૈન્ય अस्वामिसंगत કહેવાય છે, જેના નાયકને મારી નાખવામા આવ્યો હોય તેવું સૈન્ય भिन्नकूट કહેવાય છે, જે સૈન્યની પાછળ દુષ્ટ પાર્ષ્ણિગ્રાહો લાગેલા હોય તે સૈન્ય दुष्टपार्ष्णिग्राह કહેવાય છે અને જે સૈન્ય માર્ગથી અજાણ્યું હોય તે સૈન્ય अघ કહેવાય છે. આ સર્વ વિશેષણ તરિકે કહેલા સૈન્યના વ્યસન છે આ વ્યસનોમા કેટલાએક વ્યસન દૂર થઈ શકે તેવા નથી અને કેટલાએક વ્યસન દૂર થઈ શકે તેવા છે તે વિશે કહેવામા આવે છે. ૬૭-૭૨

**उपरुद्धं तु युध्येत निर्गत्यान्यत ऊर्जितम् ।**
**परिक्षिप्तं न निर्मार्गं सर्वतः परिवेष्टितम् ॥ ७३ ॥**

જે સૈન્યને શત્રુની સેનાએ અટકાવ્યું હોય તે સૈન્ય બીજે માર્ગેથી બહાર નિકળી જઈ, બળવાન્ થયા પછી શત્રુની સેના સાથે યુદ્ધ કરી શકે, જે સૈન્યને સર્વ તરફથી ઘેરી લીધેલુ હોય તેને બહાર નિકળવાનો માર્ગ હોતો નથી તે परिक्षिप्त સૈન્ય યુદ્ધ કરી શકતું નથી ૭૩

**अमानितं हि युध्येत कृतमानार्थसङ्ग्रहम् ।**
**न विमानितमत्यर्थं प्रदीप्तक्रोधपावकम् ॥ ७४ ॥**

જે સૈન્યનુ રાજાએ અપમાન કર્યું હોય, તે સૈન્યને માન તથા ધન આપીને સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તે યુદ્ધ કરે છે. પરતુ જેનું અત્યંત અપમાન કરવામા આવ્યું હોય, તે સૈન્યનો ક્રોધરૂપી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ જાય છે અને તે યુદ્ધ કરતું નથી ૭૪

युध्येताभृतमत्यर्थं तदात्वकृतवेतनम् ।
न व्याधितमकर्मण्यं व्याधितं परिभूयते ॥ ७५ ॥

જે સૈન્યને પગાર આપવામાં આવ્યો ન હોય તેવા સૈન્યને યુદ્ધ સમયે પગાર આપવામા આવે છે તો તે અત્યત યુદ્ધ કરે છે. રોગી સૈન્ય યુદ્ધના કાર્યમાં અસમર્થ ગણાય છે અને તે યુદ્ધ કરી શકતું નથી. જો યુદ્ધ કરે છે તો તેમાં પરાજય પામે છે. ૭૫

परिश्रान्तं हि युध्येत विश्रान्तं सुविधानतः ।
दूरायातं हतप्राणं न शस्त्रग्रहणे क्षमम् ॥ ७६ ॥

જે સૈન્ય પરિશ્રાંત થયું હોય, તે સૈન્યને સ્નાન, ભોજન, નિદ્રા વગેરે ઉત્તમ વિધિથી વિશ્રાંતિ આપવામા આવે છે તો તે યુદ્ધ કરી શકે છે જે દૂર દેશમાંથી આવેલું હોય અને તેથી અશક્ત થઈ ગયું હોય તે સૈન્ય શસ્ત્ર ઉપાડવાને શક્તિમાન્ હોતું નથી. ૭૬

नवागतं हि युध्येत तद्देश्यैर्मिश्रितं नयात् ।
हतमुख्यप्रवीरं तु परिक्षीणं न युध्यते ॥ ७७ ॥

પરદેશમાંથી નવીન આવેલા સૈન્યમા જો નીતિપૂર્વક તેના દેશના મનુષ્યોને મિશ્રિત કરવામાં આવે છે તો તે યુદ્ધ કરે છે જે સૈન્યમાથી મુખ્ય મુખ્ય વીર પુરુષો મરણ પામ્યા હોય, તે સૈન્ય परिक्षीण કહેવાય છે અને તે યુદ્ધ કરી શકતું નથી. ૭૭

युध्यते हि प्रतिहतं प्रवीरैः सह सङ्गतम् ।
हताग्रवेगं शक्तं न प्रमाथितपुरस्सरम् ॥ ७८ ॥

જે સૈન્યમાં પ્રથમ હલ્લા વખતે જ ભગાણુ પડ્યુ હોય, તે સૈન્ય સાથે મહાન્ વીર પુરુષો લઢવાને ચઢે તો તે યુદ્ધ કરી શકે છે. જે સૈન્યના સેનાપતિને મારી નાખવામાં આવ્યો હોય, તે हताग्रवेग નામનું સૈન્ય યુદ્ધ કરવાને શક્તિમાન્ રહેતું નથી. ૭૮

आशानिर्वेद्यलब्धार्थं पूर्णाशत्वात् तु युध्यते ।
अभूमिष्ठं प्रसारे न निरूद्धेऽल्पतया भुवः ॥ ७९ ॥

જે સૈન્યના ધારેલા મનોરથ પૂર્ણ થતા નથી, તે आशानिर्वेदि કહેવાય છે જો તેની આશા પૂર્ણ કરવામા આવે છે તો તે યુદ્ધ કરે છે જે સૈન્યને યુદ્ધ કરવામાટે યોગ્ય ભૂમિ મળી ન હોય, તે ભૂમિના સંકોચને લીધે રણમા વ્યાયામના અવરોધને લીધે લઢી શકતું નથી. ૭૯

युध्येतानृतसम्प्राप्तं यथार्हायुधवाहनम् ।
कलत्रगर्भि चोन्नीतकलत्रं समरक्षमम् ॥ ८० ॥

જેની પાસે ખોટા શસ્ત્રો હોય તેવાં સૈન્યને સારાં શસ્ત્રો તથા વાહનો પૂરાં પાડવામા આવે તો તે યુદ્ધ કરી શકે છે. જે સૈન્યમા રાણી વગેરે સ્ત્રીઓ હોય છે તે સ્ત્રીઓને જો તે સૈન્યમાંથી દૂર લઇ જવામા આવે છે તો તે સૈન્ય યુદ્ધ કરી શકે છે. ૮૦

अनेकराज्यान्तरितमतिक्षिप्तं न युध्यते ।
अन्तर्गतामित्रशल्यमन्तःशल्यं हि न क्षमम् ॥ ८१ ॥

જે સૈન્ય દૂર આવેલા શત્રુ મિત્ર વગેરેના રાજ્યમા ગયું હોય, તે अतिक्षिप्त સૈન્ય પણ યુદ્ધ કરી શકતું નથી. જે સૈન્યમા શત્રુરૂપી શલ્ય ભરાયલા હોય, તે अन्त.शल्य સૈન્ય પણ યુદ્ધ કરી શકતુ નથી ૮૧

अन्योन्यस्माद्विनिर्भिन्नं भिन्नगर्भं न युध्यते ।
तथैवापसृतं शक्तं नैकराज्यान्तरीकृतम् ॥ ८२ ॥

માહોમાંહિમા કલેશ કરનારુ સૈન્ય भिन्नगर्भ કહેવાય છે અને તે પણ યુદ્ધ કરી શકતું નથી તથા શત્રુના સૈન્યે જેને ઘેરી લીધુ હોય તેવુ સૈન્ય अपसृत કહેવાય છે અને તે પણ યુદ્ધ કરવાને અશક્ત ગણાય છે ૮૨

**अवभृतमपक्रान्तमुख्यं तन्न क्षमं युधि ।**
**पितृपैतामहं मौलं तत् क्रुद्धं सान्त्वितं क्षमम् ॥ ८३ ॥**

જેમાંથી મુખ્ય શૂરવીર પુરુષો ચાલ્યા ગયા હોય, તે अवभृत નામનું સૈન્ય પણ યુદ્ધ કરવા સમર્થ હોતું નથી. બાપદાદાથી ઉતરી આવેલું સૈન્ય मौल કહેવાય છે. તે ક્રોધાયમાન થયેલું હોય તો તેને શાંત પાડવામાં આવે છે તો તે યુદ્ધ કરે છે. ૮૩

**मित्रं शत्रुभिरेकस्थं तदाक्रान्ततयाक्षमम् ।**
**शत्रोरुपनिविष्टं तत्सामर्थ्यान्न क्षमं युधि ॥ ८४ ॥**

યુદ્ધયાત્રામા શત્રુની સાથે પડાવ કરનારુ સૈન્ય પણ શત્રુનું મિત્ર ગણાય છે અને તે શત્રુએ વશ કરેલું હોવાથી શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરવામાટે અસમર્થ થઈ પડે છે. જે સૈન્યે શત્રુના પડોસમાં પડાવ કર્યો હોય, તે સૈન્ય પણ શત્રુના સામર્થ્યને લીધે યુદ્ધમા કાર્ય કરી શકતું નથી. ૮૪

**दूष्ययुक्तं तदुद्धाराद् युध्येतोद्धृतकण्टकम् ।**
**प्रधानयोधसंगुप्तं दूष्ययुक्तं समुत्पतेत् ॥ ८५ ॥**

જે સૈન્યમાં અપરાધી પુરુષો હોય, તેઓને સૈન્યમાથી દૂર કરવાથી તે સૈન્ય કંટક વિનાનુ થાય છે અને તે યુદ્ધ કરી શકે છે. દુષ્ટ પુરુષો સૈન્યમાં હોય તો પણ તે સૈન્યનું પ્રધાન ચોધાઓથી રક્ષણ કરવામા આવતું હોય તો તે યુદ્ધ કરી શકે છે ૮૫

**स्वविक्षिप्तं स्वविषये क्षिप्तमापद्युदाहृतम् ।**
**प्रकृष्टदेशकालत्वान्मित्रक्षिप्तमयौगिकम् ॥ ८६ ॥**

આપત્કાલ આવે ત્યારે પોતાના દેશમા મોકલેલું સૈન્ય स्वविक्षिप्त કહેવાય છે અને તે યુદ્ધસમયે ઉપયોગી થઈ પડે છે. પરંતુ બીજાની સહાયતા માટે મોકલેલું સૈન્ય દૂર દેશમાં હોવાથી લાબે

સમયે આવી પહોંચે છે, તેથી તે સૈન્ય સમય ઉપર ઉપયોગમાં આવી શકતું નથી. ૮૬

धान्यादेर्विवधः प्राप्तिरासारस्तु सुहृद्बलम् ।
विच्छिन्नवीवधासारं बलं युद्धाय नेष्यते ॥ ८७ ॥

ધાન્યાદિકની પ્રાપ્તિનુ નામ विवध છે અને સ્નેહીનાં સૈન્યનું નામ आसार છે. જે સૈન્યને ધાન્યાદિકની સહાયતા ન હોય તથા જે સૈન્યને સ્નેહીનાં સૈન્યની સહાયતા ન હોય, તે સૈન્ય યુદ્ધ કરી શકતું નથી. ૮૭

कृतजानपदारक्षं शून्यमूलं युधि क्षमम् ।
पितृपैतामहं मौलं तेन शून्यं हि न क्षमम् ॥ ८८ ॥

જેનો આગેવાન ન હોય તેવાં शून्यमूल સૈન્યને જો દેશ સહાયતા આપે છે તો તે સૈન્ય યુદ્ધ કરી શકે છે બાપ દાદાથી ઉતરી આવેલું સૈન્ય मौल સૈન્ય કહેવાય છે. તેવા મૌલ પુરુષો વિનાનું સૈન્ય પણ યુદ્ધ કરી શકતુ નથી ૮૮

युध्यते शून्यमूलं हि यत्नान्मौलेन पालितम् ।
अस्वामिसङ्गतं नैव स्वामिना यद्विनाकृतम् ॥ ८९ ॥

પરતુ મૌલ પુરુષો પ્રયત્નથી રક્ષા કરે છે તો शून्यमूल સૈન્ય યુદ્ધ કરી શકે છે જેમા સેનાપતિ ન હોય, તે સૈન્ય अस्वामिसंगत કહેવાય છે અને તે પણ યુદ્ધ કરી જ શકતું નથી. ૮૯

न युध्यते भिन्नकूटं भिन्नकूटमनायकम् ।
पश्चात् कोपातिसन्तप्तं दुष्पार्ष्णिग्राहमक्षमम् ॥ ९० ॥

જેનો નાયક મરી ગયો હોય તે भिन्नकूट કહેવાય છે તેવું સૈન્ય પણ યુદ્ધ કરી શકતું નથી. પરતુ પોતાના સ્વામીનાં મરણને લીધે પાછળથી કોપથી અતિ સતપ્ત થાય છે ત્યારે વૈર લેવા માટે યુદ્ધ કરે

છે જે સૈન્યની પાછળ દુષ્ટ સૈન્ય પડ્યુ હોય તે પણ પાછળનાં સૈન્યનાં ભયથી યુદ્ધ કરી શકતું નથી. ૯૦

**अदेशिकं स्मृतं ह्यन्धं तन्मूढत्वात् क्रियाक्षमम् ।**
**बलव्यसनमित्यादि तत् समीक्ष्य समुत्पतेत् ॥ ९१ ॥**

જે સૈન્યને યુદ્ધ સબધી ઉપદેશ કરનારો યુદ્ધાચાર્ય હોય નહિ, તે સૈન્ય अन्ध કહેવાય છે, અને તે સૈન્ય યુદ્ધના વિષયમા મૂઢ હોય છે તેથી તે પણ યુદ્ધ કરવાને સમર્થ હોતું નથી. આ સર્વ સૈન્યનાં વ્યસનો છે. તેનો વિચાર કરીને રાજાએ શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી ૯૧

ભાવાર્થ –ઉપરના શ્લોકોમા સૈન્યના વ્યસનો કહેવામા આવ્યા છે તે વ્યસનોને રાજાએ દૂર કરવાની જરૂર છે યુદ્ધ કરવામાટે ચઢાઈ કરવી, અમુક સમયે પાછુ હઠવુ, અમુક બાજુએથી હલ્લો કરવો વગેરે યુદ્ધના પ્રકારનો ઉપદેશક પુરુષ ન હોય તો સૈન્ય યુદ્ધ સમયે મોહ પામે છે અને તેને કર્તવ્ય કર્મ સૂઝતું નથી કામદક તેવાં સૈન્યને अन्ध સૈન્ય કહે છે ૯૧

## મિત્રનું વ્યસન

**दैवोपपीडितं ग्रस्तं मित्रं शत्रुबलेन च ।**
**कामक्रोधसमुत्थैश्च दोषैः संपरिकीर्तितैः ॥ ९२ ॥**

દૈવયોગથી મિત્ર સકટમા આવી પડે અથવા તો શત્રુનાં સૈન્યે તેને ઘેરી લીધો હોય, અથવા તો ઉપર કહેલા કામ, ક્રોધ, મૃગયા, વાક્પારુષ્ય, દંડપારુષ્ય વગેરેથી સકટમા આવી પડે તો મિત્ર પોતાનુ કર્તવ્ય કરી શકતો નથી. ૯૨

**नरेन्द्राद्याः प्रकृतयः सप्त याः परिकीर्तिताः ।**
**पूर्वपूर्वं गुरुतरं तासां व्यसनमुच्यते ॥ ९३ ॥**

રાજા વગેરે જે સાત પ્રકૃતિ કહી, તે સાત પ્રકૃતિઓમાં પૂર્વ પૂર્વની પ્રકૃતિનું વ્યસન પછી પછીની પ્રકૃતિનાં વ્યસન કરતાં ઘણું જ મોટું કહેવાય છે ૯૩

ભાવાર્થ –શત્રુ રાજા તથા તેનુ પ્રકૃતિમડળ એમ બન્નેય એક સાથે સકટમા આવી પડે, એટલે વિજિગીષુ રાજાએ તુરત તેના ઉપર ચઢાઈ કરવી. એમ દેખાડવા માટે ઉપરના શ્લોકમા સાતેય પ્રકૃતિમડળના નામ લેવામા આવ્યા છે, અને તેમા પૂર્વપૂર્વની પ્રકૃતિનુ વ્યસન વિશેષ નુકસાનકારક છે એમ દર્શાવ્યુ છે રાજાનો એક મિત્ર વ્યસની (દુ ખી) હોય તેના કરતા તેના સૈન્યનુ વ્યસન રાજ્યને વિશેષ હાનિ કરતા થઈ પડે છે કારણ કે સૈન્યથી મિત્રોને અને શત્રુઓને વશમા રાખી શકાય છે અને સૈન્યવાળા રાજાના મિત્રો તેની મિત્રતા સાચવે છે, અને શત્રુઓ પણ તેના મિત્ર થાય છે તેના કરતા ખજાનાનુ સકટ વિશેષ મોટુ ગણાય છે. કારણ કે ધનથી સેનામા વધારો કરી શકાય છે જો રાજાની પાસે ધન ન હોય તો રાજા સૈન્યનુ પોષણ કરી શકે નહિ અને તેનુ સૈન્ય પોષણ ન થવાથી શત્રુને શરણે જાય છે કિલ્લાનુ સકટ તેના કરતા પણ વિશેષ ગણાય છે કારણ કે ખજાનો અને સૈન્ય કિલ્લાનો આશ્રય કરીને રહે છે જો આશ્રયરૂપ કિલ્લો ન હોય તો સૈન્યને અને ખજાનાને શત્રુઓ તાબે કરે છે તેના કરતા પણ દેશનુ દુ ખ વિશેષ મોટુ ગણાય છે કારણ કે કિલ્લાનો, ભડારનો, સૈન્યનો અને મિત્રોનો આધાર દેશના ઉપર છે અર્થાત્ દેશના મનુષ્યોની સહાયતાથીજ કિલ્લા વગેરેનુ પોષણ થાય છે તેના કરતા પણ અમાત્યનુ સકટ વિશેષ ગણાય છે કારણ કે દેશના સર્વ કાર્યોનો આધાર અમાત્યના ઉપર હોય છે અમાત્ય રાજકીય સર્વ કાર્યો વિચાર કરીને કરે છે અને તેના સર્વ પ્રકારના દુ ખોને દૂર કરે છે તેના કરતા પણ રાજાનુ વ્યસન વિશેષ મોટુ ગણાય છે કારણ કે રાજા જો સકટરહિત હોય તો બીજી પ્રકૃતિઓને ઉત્પન્ન કરે છે તથા તેની વૃદ્ધિ પણ કરે છે આ રીતે પૂર્વપૂર્વની પ્રકૃતિનુ સકટ રાજ્યને વિશેષ નુકસાન કરનારુ છે એમ રાજાએ તથા તેના અમાત્યાદિકે જાણવુ જોઇએ અને તે વ્યસન દૂર કરવામાટે પ્રયત્નો પણ કરવા જોઇએ. એ વાત હવે પછીના શ્લોકમા કહે છે. ૯૩

**इत्यादि सर्वं प्रकृतेर्यथावद् बुध्येत राजा व्यसनं प्रयत्नात् ।**
**बुद्ध्या च शक्त्या व्यसनस्य कुर्यादकालहीनं व्यवरोपणं सः ॥९४॥**

રાજાએ ઉપર વર્ણવેલાં પ્રકૃતિનાં સર્વ વ્યસનને યથાર્થ રીતે પ્રયત્નથી જાણવાં જોઇએ અને જાણ્યા પછી બુદ્ધિથી અને શક્તિથી કાળક્ષેપ કર્યા વગર (તુરતજ) તે વ્યસનને દૂર કરવાં ૯૪

ભાવાર્થ —રાજાએ કાળક્ષેપ કર્યા વગર વ્યસનોને દૂર કરવા જોઇએ. એમ કહેવાનુ કારણ એ છે કે, જો કાળક્ષેપ કરવામા આવે તો તે વ્યસનો દૂર થઈ શકતા નથી ૯૪

**प्रकृतिव्यसनानि भूतिकामः समुपेक्षेत न हि प्रमाददर्पात् ।**
**प्रकृतिव्यसनान्युपेक्षते यो नचिरात् तं रिपवः पराजयन्ते ॥ ९५ ॥**

જે રાજાને ઐશ્વર્યની ઇચ્છા હોય, તે રાજાએ પ્રમાદથી તથા દર્પથી પ્રકૃતિનાં વ્યસનો તરફ બે દરકાર રહેવું નહિ. જે રાજા પ્રકૃતિનાં વ્યસનો તરફ બે દરકાર રહે છે, તે રાજાનો તેના શત્રુઓ થોડા જ સમયમા પરાજય કરે છે. ૯૫

ભાવાર્થ –ગીત વાદિત્ર વગેરેમા અત્યત આસક્તિ રાખવી, એને પ્રમાદ કહે છે અને પોતાના બળને માટે અભિમાન રાખવુ, એને દર્પ કહે છે. રાજાએ આ બન્ને દોષનો ત્યાગ કરવો જોઇએ ૯૫

**इदमिदमिति सम्यक् कर्मणा योजनीयं**
**नियतमिति विचिन्त्य प्रापयेदीहमानः ।**
**सु[illegible]ः प्राकृतो यस्य वर्गः**
**क्षितिपतिरुपभुङ्क्ते स त्रिवर्गं चिराय ॥ ९६ ॥**

આ રીતે પ્રકૃતિનાં વ્યસનથી રાજાને હાનિ થાય છે. માટે રાજાએ આ પ્રકૃતિની આ કાર્યમાં યોજના કરવી અને આ પ્રકૃતિની આ કાર્યમા યોજના કરવી, આવો સારી પેઠે વિચાર કરીને તે પછી પ્રકૃતિની પાસે તેનાથી થઈ શકે તેવા કાર્ય નિયમિત રીતે કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો. જે રાજાનો સાત પ્રકૃતિવર્ગ શાસ્ત્રોક્ત નીતિને માર્ગે

ચાલીને પોતાનાં વ્યસનોને ઢાંકી દે છે, તે રાજા ચિરકાળ સૂધી ધર્મ, અર્થ અને કામ નામના ત્રણુ વર્ગને ભોગવે છે. ૯૬

'પ્રકૃતિના વ્યસન' નામનુ પ્રકરણ ૨૨ મુ સમાપ્ત

ઇતિશ્રી કામંદકીય નીતિસારમા ઉત્સાહ પ્રશંસા, પ્રકૃતિના કર્મ અને પ્રકૃતિના વ્યસન નામનો સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

---

## સર્ગ ૧૫ મો-પ્રકરણુ ૨૩ મું

### સાત વ્યસનનો વર્ગ

**अमात्याद्याः प्रकृतयो मित्रान्ता राज्यमुच्यते ।**
**अशे[illegible]सनात् पार्थिवव्यसनं गुरु ॥ १ ॥**

અમાત્યથી લઇને મિત્ર સૂધીની પ્રકૃતિ રાજ્ય કહેવાય છે અને સર્વ રાજ્યનાં વ્યસન કરતાં પણ રાજાનુ વ્યસન મોટું કહેવાય છે. ૧

ભાવાર્થ—પ્રકૃતિના વ્યસનોમા સાત વ્યસનો જે આ સર્ગમા હવે પછી ગણાવશે, તે મહાવ્યસન ગણાય છે. તેના દોષો દર્શાવવામાટે આ સર્ગમા તે સાત વ્યસનનુ વર્ણન કરવામા આવશે રાજ્ય સાત અગવાળુ કહેવાય છે તેમા રાજા મુખ્ય અગ છે જો તે વ્યસની હોય છે તો બીજા બધા અગો પોતાનુ કાર્ય કરી શકતા નથી માટે આ શ્લોકમા રાજાના વ્યસનને મોટામા મોટુ વ્યસન કહ્યુ છે અને તેના કારણુ ઉત્તરોત્તર દર્શાવ્યા છે.

**राजा ऽव्यसनी राज्यव्यसनापोहनक्षमः ।**
**न [illegible]ज्यव्यसनापोहे समर्थं राज्यमूर्जितम् ॥ २ ॥**

જે રાજા વ્યસન વિનાનો હોય, તે રાજ્યનું વ્યસન ટાળી શકે છે. પરંતુ સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય રાજાના વ્યસન ટાળવા શક્તિમાન્ થતું નથી. ૨

आत्मामात्यप्रजादुर्गकोशानां दण्डमित्रयोः ।
व्यसनेभ्यः समुन्नेता राजा यः स त्रिवर्गभाक् ॥ ३ ॥

જે રાજા પોતાનો, અમાત્યનો, પ્રજાનો, કિલ્લાનો, ખજાનાનો, દંડનો, (સેનાનો) અને મિત્રનો વ્યસનમાથી ઉદ્ધાર કરે છે, તે રાજા ધર્મનો, અર્થનો તથા કામનો ઉપભોગ કરી શકે છે ૩

अशास्त्रचक्षुर्नृपतिरन्ध इत्यभिधीयते ।
वरमन्धो न चक्षुष्मान् मदादाक्षिप्तसत्पथः ॥ ४ ॥

જે રાજાને નીતિશાસ્ત્રરૂપી નેત્ર નથી, તે રાજા અંધ કહેવાય છે અધ રાજા સારો પરંતુ મદને લીધે સન્માર્ગનો ત્યાગ કરનાર દેખતો રાજા સારો ગણાતો નથી ૪

मन्त्रिभिर्मन्त्रकुशलैरन्धः पथि निवेश्यते ।
चक्षुष्मांस्तु मदान्धः सन्नात्मानं हन्त्यशेषतः ॥ ५ ॥

મત્ર કરવામાં કુશળ એવા મત્રીઓ અંધ રાજાને (નીતિશાસ્ત્રને નહિ જાણનારા રાજાને) સન્માર્ગ ઉપર લાવી શકે છે પરતુ નીતિશાસ્ત્ર જાણતા છતાં પણ મદાધ રાજા સંપૂર્ણ રીતે પોતાનો નાશ કરે છે ૫

शास्त्रचक्षुर्नृपस्तस्मान्महामात्रमते स्थितः ।
धर्मार्थप्रतिघातीनि व्यसनानि परित्यजेत् ॥ ६ ॥

તે માટે નીતિશાસ્ત્ર જાણનારા રાજાએ મોટા અમાત્યના મતને અનુસરવુ અને ધર્મનો તથા અર્થનો નાશ કરનારાં વ્યસનોનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરવો ૬

### સાત વ્યસન

वाग्दण्डयोश्च पारुष्यमर्थदूषणमेव च ।
स्मृतं व्यसनतत्त्वज्ञैः क्रोधजं व्यसनत्रयम् ॥ ७ ॥

૧–કઠોર વાણી, ૨ મહાન્ દંડ અને ૩ અર્થ દૂષણ આ ત્રણ વ્યસન ક્રોધથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ વ્યસનનાં તત્ત્વને જાણનારા વિદ્વાનો કહે છે ૭

**कामजं मृगया द्यूतं स्त्रियः पानं तथैव च ।**
**व्यसनं व्यसनार्थज्ञैश्चतुर्विधमुदाहृतम् ॥ ८ ॥**

અને ૪ મૃગયા, ૫ જુગાર, ૬ સ્ત્રીઓ, (સ્ત્રીસંગ) તથા ૭ મદિરાપાન આ ચાર પ્રકારનાં વ્યસન કામથી ઉત્પન્ન થાય છે. આમ વ્યસનના વિષયને જાણનારા કહે છે ૮

### કઠોર વાણી

**वाक्पारुष्यं परं लोक उद्वेजनमनर्थकम् ।**
**न कुर्याद् विप्रियां वाचं प्रकुर्याज्जनमात्मसात् ॥ ९ ॥**

કઠોર વાણી આ લોકમાં અત્યત ઉદ્વેગ ઉપજાવનારી અને અનર્થ-કારક છે માટે કોઈને પણ કઠોર વાણી કહેવી નહિ. પરંતુ પ્રિય વાણીથી મનુષ્યને પોતાને વશ કરવો. ૯

ભાવાર્થ –પ્રસગને લઇને કોઇને કઠોર વાણી કહેવી પડે તો તે વ્યસનમા ગણાતી નથી જેમ કે એક નોકરે અપરાધ કર્યો હોય તો તેને ઠપકો આપવા માટે શેઠને કઠોર વચન કહેવા પડે છે પરતુ તે કઈ વક્તાનુ વ્યસન ગણાતુ નથી ૯

**अकस्मादेव यः कोपात् परुषं बहु भाषते ।**
**तस्मादुद्विजते लोकः सस्फुलिङ्गादिवानलात् ॥१०॥**

જે રાજા અકસ્માત્ જ કોપ કરીને ઘણાં જ કઠોર વચન બોલે છે, તેવા રાજાથી તણખાવાળા અગ્નિની પેઠે લોકો ઉદ્વેગ પામે છે ૧૦

**हृदये वागसिस्तीक्ष्णो मर्मच्छिन्निपतन् मुहुः ।**
**तेजस्विनं दीपयति स दीप्तो याति वैरिताम् ॥ ११ ॥**

વાણીરૂપી તીક્ષ્ણ તરવાર વારંવાર તેજસ્વી પુરુષનાં હૃદય ઉપર પડીને તેના મર્મભાગને છેદી નાખે છે. તેથી તેજસ્વી પુરુષને ક્રોધ ચઢે છે અને તે ક્રોધી થઇને વૈરી થાય છે. ૧૧

**नोद्वेजयेद् जगद्वाचा रूक्षया प्रियवाग् भवेत् ।**
**प्रायेण प्रियवाक्कर्मा कृपणोऽपि हि सेव्यते ॥ १२ ॥**

માટે પુરુષે કઠોર વાણી કહીને જગતને ઉદ્વિગ્ન કરવું નહિ. પ્રિયવદ થવું. કૃપણ મનુષ્ય પણ જો બહુધા પ્રિય (મનગમતી) વાણી બોલે છે તથા પ્રિય કર્મ કરે છે તો લોકો તેની સેવા કરે છે. ૧૨

## કઠોર શિક્ષા

**असिद्धसाधनं सद्भिः शासनं दण्ड उच्यते ।**
**तं युक्त्यैव नयेद्दण्डं युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ १३ ॥**

કાર્ય સિદ્ધ કરવામાટે જે શાસન (શિક્ષા) કરવામાં આવે છે, તેને સત્પુરુષો દંડ કહે છે. રાજાએ યુક્તિથી જ દંડનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય દંડ કરનારો રાજા વખણાય છે. ૧૩

ભાવાર્થ—એક અપરાધી અપરાધ કબૂલ કરતો ન હોય તો તેની પાસે અપરાધ કબૂલ કરાવવામાટે તેની મીલકત ખાલસા કરવી, તેને મારવો અથવા તો તેને દેહાત દંડની શિક્ષા કરવી આ રીતે જે શિક્ષા કરવામા આવે છે, તેને નીતિશાસ્ત્રમા દડ કહે છે રાજાએ અપરાધીનો અપરાધ જોઇને તે પછી તેના પ્રમાણમા જ અપરાધીને શિક્ષા કરવી, કે જેથી પ્રજા રાજાને ન્યાયી કહીને તેના વખાણ કરે. ૧૩

**उद्वेजयति भूतानि दण्डपारुष्यवान् नृपः ।**
**भूतान्युद्वेज्यमानानि द्विषतां यान्ति संश्रयम् ॥ १४ ॥**

પરતુ જે રાજા તીક્ષ્ણ દડ કરે છે, તે રાજા મનુષ્યોને ઉદ્વિગ્ન કરે છે અને ઉદ્વેગ પામેલા મનુષ્યો શત્રુઓને શરણે જાય છે ૧૪

**आश्रिताश्चैव लोकेन समृद्धिं यान्ति विद्विषः ॥**
**समृद्धाश्च विनाशाय तस्मान्नोद्वेजयेत् प्रजाः ॥ १५ ॥**

આશ્રયે આવેલા લોકોથી શત્રુઓનો અભ્યુદય થાય છે અને અભ્યુદય પામેલા શત્રુઓ લોકોને દુ.ખ દેનારા રાજાનો નાશ કરે છે માટે રાજાએ પોતાની પ્રજાને ખિન્ન કરવી નહિ. ૧૫

**लोकानुग्रहकर्तारः प्रवर्धन्ते महीभुजः ।**
**लोकवृद्धया नरेन्द्राणां वृद्धिस्तत्संक्षये क्षयः ॥ १६ ॥**

પોતાની પ્રજા ઉપર અનુગ્રહ કરનારા રાજાઓ પડે આબાદ થાય છે. કારણ કે પ્રજાની આબાદીથી રાજાઓની આબાદી થાય છે અને પ્રજાની પડતીથી રાજાની પડતી થાય છે. ૧૬

ભાવાર્થ –રાજા ધાન્યની, ઢોર ઢાખરોની તથા સુવર્ણ વગેરે પૈસાની સહાયતા કરીને પ્રજાના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે તો પ્રજા સમૃદ્ધિવાળી થાય છે અને તેથી રાજાની પણ આબાદી થાય છે પરતુ રાજા જો પ્રજાને અયોગ્ય રીતે શિક્ષા કરે છે અને કાળ દુષ્કાળે ધન ધાન્યાદિકની સહાયતા કરતો નથી, તો તેની પ્રજા નિર્ધન સ્થિતિમા આવી પડે છે અને નિર્ધન પ્રજાના ઉપર રાજ્ય કરનારો રાજા પણ પડતી સ્થિતિમા આવી પડે છે પ્રજાની આબાદી રાજાની આબાદીનું મુખ્ય કારણ ગણાય છે. ૧૬

**महत्स्वप्यपराधेषु दण्डं प्राणान्तिकं त्यजेत् ।**
**ऋते राज्यापहारात् तु तत्र दण्डः प्रशस्यते ॥ १७ ॥**

રાજાએ રાજ્યહરણ શિવાય બીજા મોટા અપરાધોમાં પણ દેહાંત દડની શિક્ષા કરવી નહિ. પરતુ રાજ્યહરણરૂપ અપરાધમાં દેહાંત દંડની શિક્ષા યોગ્ય ગણાય છે. ૧૭

## અર્થ દૂષણ

**दूष्यस्य दूषणार्थं हि परित्यागो महीयसः ।**
**अर्थस्य नीतितत्त्वज्ञैरर्थदूषणमुच्यते ॥ १८ ॥**

દૂષ્યને (શત્રુને) નુકસાન કરવામાટે મોટા પૈસાનો ખર્ચ કરવો, તેને નીતિશાસ્ત્રવેત્તા વિદ્વાનો અર્થદૂષણ કહે છે. ૧૮

ભાવાર્થ –अर्थदूषण એટલે ધનનો નાશ કરવો કૌટિલ્યઅર્થશાસ્ત્રમા અર્થ-દૂષણ વિશે કહે છે કે –अदानम्, आदान, विनाश परित्यागश्चार्थस्येत्यर्थदूषणम्। (कौ. अ ३-१२९) પરપરાથી વર્ષાસન તરિકે ચાલતી આવતી આજી-વિકાને બધ કરી દેવી, તેનુ નામ अदान છે વ્યાપારાદિક દ્વારા ધનનુ ઘસ-ડાઈ જવુ તેનુ નામ आदान, પડે મેળવેલા ધનનો અગ્નિ, રાજદડ, ચોર વગેરેથી નાશ થઈ જવો તેનુ નામ विनाश, કોઇ ઠેકાણેથી ધનનો લાભ થતો હોય પરતુ તેની સાથે મારામારી કરીને અથવા તો તેના ઉપર ક્રોધ કરીને તેના ધનને ન લેવુ તેનું નામ परित्याग આ રીતે ચાર પ્રકારનુ अर्थ-दूषण છે. કેટલાએક આ શ્લોકનો એવો અર્થ કરે છે કે, પોતાનો શત્રુ હોય તેને નુકસાન માટે જે પુરુષ મોટા ધનના ખર્ચમા ઉતરીને પણ તેને નુકસાન કરે તેનુ નામ અર્થદૂષણ એક ગૃહસ્થ દ્વેષને લીધે નજીવી બાબ-તને માટે લાખો રૂપિયા ખર્ચીને પોતાના શત્રુને હેરાન કરે છે, એ વાત હાલમા ઘણા પ્રસગમા આપણે જોઇએ છીએ, આનો અર્થદૂષણમા સમા-વેશ થાય છે અને આને નીતિશાસ્ત્રમા એક વ્યસન તરિકે ગણ્યુ છે. મનુષ્યે બને ત્યાસૂધી કોઇને પણ ધનનુ નુકસાન કરવુ નહિ કારણ કે ધર્મનો તથા કામનો આધાર ધન ઉપર રહેલો છે જેના ધનનો નાશ કરવામા આવે છે, તેના ધર્મનો, દાનનો તથા કામનો પણ નાશ કર્યો ગણાય છે કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે,–अर्थमूलौ धर्मकामौ अर्थप्रतिबधश्च लोको वर्तते तस्योपघातो गरीयान् । १८

**तदकस्मात् समाविष्टः कोपेनातिबलीयसा ।**
**नित्यमात्महिताकाङ्क्षी न कुर्यादर्थदूषणम् ॥ १९ ॥**

જે રાજા પોતાના આત્માનું કલ્યાણ ઇચ્છતો હોય, તેવા રાજાએ એકદમ અત્યત બળવાન્ કોપને વશ થઇને કોઇના ધનની હાનિ કરવી નહિ. ૧૯

મૃગયા

यानक्षोभो यानपातो यानाभिहरणं तथा ।
क्षुत्पिपासाश्रमायासशीतवातोष्णपीडनम् ॥ २० ॥
अभियानस्य सम्पत्त्या यानव्यसनजं महत् ।
दुःखं प्रतप्तसिकताकुशकण्टकभूमयः ॥ २१ ॥
वृक्षसङ्कटजा देशा लताकण्टकपातनम् ।
शैलपातशिलाजालस्थाणुवल्मीकपीडनम् ॥ २२ ॥
प्रच्छन्नोपहितैः शैलसरिद्विपिनकुक्षिषु ।
वधबन्धपरिक्लेश आसन्नाटविकादिभिः ॥ २३ ॥
स्वसैन्यैश्च स्वकुल्यैश्च परभिन्नैश्च मारणम् ।
ऋक्षाजगरमातङ्गसिंहव्याघ्रभयादि च ॥ २४ ॥
दवाग्निधूमसंरोधो दिङ्मोहभ्रमणानि च ।
इत्यादि पृथिवीन्द्राणां मृगयाव्यसनं स्मृतम् ॥ २५ ॥

મૃગયા કરનારાને રથ વગેરે યાનમા બેસીને અરણ્યમા જવું પડે છે, તે સમયે મૃગયા કરનારાનુ શરીર રથાદિકની સાથે અથડાય છે, કોઇવાર રથાદિકમાથી નીચે પડી જાય છે, કોઇવાર રથાદિક અજાણ્યા દેશમા ઘસડી જાય છે, ક્ષુધા, તૃષા, પરિશ્રમ, વ્યાવહારિક દુઃખ, તાઢ, તડકો વગેરેની પીડા વેઠવી પડે છે, સામા આવતા રથની સાથે પોતાનો રથ ભટકાવાથી મહાન્ દુઃખ થાય છે, તપેલી રેતીવાળી, દર્ભવાળી અને કાંટાવાળી ભૂમિઓમાં ફરવાથી દુઃખ થાય છે. ઘટ્ટ

ઝાડીવાળા પ્રદેશોમાંથી બહાર નીકળતાં દુ ખ પડે છે, કાટાવાળી લતાઓમાથી બહાર નીકળતા શરીર ઉતરડાઈ જાય છે, કોઇવાર પર્વત ઉપરથી નીચે પડી જવાય છે. કોઇવાર શિલાઓના ઢગોને, વૃક્ષોને અને રાફડાઓને ઓળગતાં પીડા પડે છે, કોઇવાર પર્વતોની ગુફાઓમા, નદીઓના ખોયાણોમા અને અરણ્યોની અદર છૂપાઈ રહેલા આસપાસના જંગલી લુંટારા વગેરે કાતો મારી નાંખે છે અથવા તો કેદ કરે છે, તેનાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. શત્રુઓએ પોતાના પક્ષમાં લીધેલાં પોતાના સૈન્યો તથા પોતાના કુળના પુરુષો (ભાયાતો) વખતપર મારી નાખે છે, રીંછ, અજગર (સર્પ), હાથી, સિંહ અને વાઘનો ભયાદિક પણ રહે છે. કોઇવાર વનના અગ્નિનુ અને ધૂમાડાનું દુ.ખ વેઠવું પડે છે, કોઇવાર દિશા ભૂલી જવાથી (જે માર્ગે જવુ હોય તે માર્ગ ભૂલી જવાથી) વનમા ભટકવું પડે છે. ઇત્યાદિ દુ.ખો રાજાઓને મૃગયામાં વેઠવાં પડે છે. ૨૦–૨૫

**जितश्रमत्वं व्यायाम आममेदःकफक्षयः ।**
**चलस्थिरेषु लक्षेषु बाणसिद्धिरनुत्तमा ॥ २६ ॥**
**मृगयायां गुणानेतानन्ये प्राहुर्न तत् क्षमम् ।**
**दोषाः प्राणहराः प्रायस्तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ॥ २७ ॥**

પરિશ્રમને સહન કરવાપણુ, કસરત, આમનો, મેદનો અને કફનો નાશ, ચલાયમાન તથા સ્થિર એવા નિશાનોને આબાદ રીતે પાડવા, આ ગુણો મૃગયામા રહેલા છે આમ કેટલાએક કહે છે પરતુ મૃગયાનું વ્યસન યોગ્ય નથી. કારણ કે મૃગયામા પ્રાણનો નાશ કરનારા ઘણા દોષો સમાયલા છે, માટે મૃગયાનો ત્યાગ કરવો. ૨૬–૨૭

**आमादयो हि जीर्यन्ति योग्ययैव दिवानिशम् ।**
**चलेषु यन्त्रलक्षेषु बाणसिद्धिश्च जायते ॥ २८ ॥**

રાત દિવસ જો યોગ્ય એવી આયુધોની તથા વાહનોની કસરત કરવામાં આવે છે તો તેનાથી જ આમ આદિ દોષો નાશ પામે છે તથા કળથી ફરનારા યન્ત્રમાં બનાવટી મૃગ વગેરેને ગોઠવીને તેના ઉપર બાણુનો નિત્ય પ્રયોગ કરવામા આવે છે તો તેથી ઉત્તમ પ્રકારની બાણુની સિદ્ધિ થાય છે. ૨૮

### મૃગયારણ્યની રચના

अथ चेन्मृगयाक्रीडावाञ्छा तन्नगरान्तिके ।
कारयेन्मृगयारण्यं क्रीडाहेतोर्मनोहरम् ॥ २९ ॥
परिक्षिप्तं परिखया दुर्गया मृगगम्यया ।
आयामपरिणाहाभ्यामर्धयोजनसम्मितम् ॥ ३० ॥
गिरेरुपान्ते नद्या वा पर्याप्तजलशाद्वलम् ।
अकण्टकलतागुल्मं विषपादपवर्जितम् ॥ ३१ ॥
पादपैः पुष्पफलदैः प्रज्ञातैश्चित्तहारिभिः ।
स्निग्धनीलघनच्छायैर्विरलैरुपशोभितम् ॥ ३२ ॥
पांसुपूरितनिश्छिद्रश्वभ्रप्रदरकन्दरम् ।
दलितस्थाणुवल्मीकपाषाणसमभूतलम् ॥ ३३ ॥
शोधितग्राहसलिलमगभीरजलाशयम् ।
नानापुष्पसमाकीर्णं नानाविहगसेवितम् ॥ ३४ ॥
सुपात्यमृगसम्पूर्णं हस्तिनीकलभान्वितम् ।
भग्नदंष्ट्रनखव्याल छिन्नशृङ्गविषाणि च ॥ ३५ ॥
सु[illegible]या पुष्पपर्णावनद्धया ।
वनराज्या परिक्षिप्तं परिखातटजातया ॥ ३६ ॥

बहिर्दूरान्तराभोगनिर्वृक्षस्तम्भभूतलम् ।
अगम्यं रिपुसैन्यानां मनःप्रीतिविवर्धनम् ॥ ३७ ॥
तद्[illegible]ैः क्लेशायाससहैर्दृढैः ।
रक्षितं रक्षिभिः स्वाप्तैर्भूभुजामभिवृद्धये ॥ ३८ ॥

માટે રાજાને જો મૃગયા રમવાની ઇચ્છા થાય તો તેણે પોતાની રાજધાનીના નગરની પડોસમા મૃગયા રમવામાટે એક મનોહર અરણ્ય બનાવવું તે અરણ્યની આસપાસ એક ખાઈ બનાવવી, જે ખાઇમા મનુષ્યો જઈ શકે નહિ પરંતુ મૃગો જઈ શકે તેવી કરવી જે અરણ્ય કરવું તે લબાઇમાં તથા પહોળાઇમા અર્ધ યોજન જેવડુ કરવું. તે અરણ્ય પર્વતની પડોસમા અથવા તો નદીની પડોસમાં કરવું. તે અરણ્યમાં જળ ભરપૂર રાખવું, તથા તેને હરિયાળુ (લીલા રગનું) રાખવુ તેમાં કાંટા વિનાની લતાઓ તથા ગુલ્મો વાવવાં, પરતુ ઝેરી ઝાડ વાવવા નહિ. પુષ્પ તથા ફળ આપનારાં મનોહર, શ્યામ અને ઘાટી છાયાવાળા વૃક્ષોને છૂટાંછૂટાં વાવીને તે અરણ્ય શોભાયમાન કરવુ. નોળીઆ, ઘો વગેરેને રહેવાની બખોલોમા, ભાગી ગયેલા સ્થાનોમા તથા ગુફા વગેરેમાં પત્થર, ધુડ ભરીને છિદ્ર વિનાનું કરવું વૃક્ષોને, રાફડાઓને તથા ધારોને તોડી નાખીને અરણ્યની જમીનને સપાટ કરવી તેમા જળાશયો છિછરા કરવા, તેમા ઝુડને રહેવા દેવા નહિ અનેક જાતના પુષ્પોથી અરણ્યને ભરપૂર રાખવું, અનેક જાતના પક્ષીઓને વસાવવા, સહજમા મારી શકાય તેવા મૃગોથી અરણ્યને ભરપૂર રાખવુ, હાથણીઓને તથા તેનાં બચ્ચાઓને પણ તેમાં વસાવવા, સિંહાદિકની દાઢ અને નખ પાડી નાખીને તેઓને તથા જેનાં શીંગડાં ભાગી નાખ્યા હોય એવા ગેંડા વગેરેને પણ તેમાં વસાવવા, ખાઇના તટ ઉપર ચોતરફ ફરતી વનરાજિ વાવવી, અને તેમા સુખેથી સેવી શકાય તેવી અર્થાત્ કાંટા અને વિષ વિનાની, પુષ્પો તથા પાદડાંવાળી લતાઓ

રોપવી ખાઇની બહાર એક એક ગાઉમાં જે અરણ્ય બનાવ્યું હોય, તેની આસપાસની ભૂમિ વૃક્ષો વિનાની તથા થાંભલા વિનાની અર્થાત્ સપાટ રાખવી. વળી તે અરણ્ય શત્રુના સૈન્યથી અંદર આવી શકાય નહિ તેવું તથા મનમાં પ્રીતિ વધારે તેવું કરવું તથા વનમા ફરનારાં ભિલ્લ વગેરેનાં મનને જાણનારા, કલેશ તથા પરિશ્રમ સહન કરનારા, મજબૂત શરીરવાળા એવા પોતાના વિશ્વાસપાત્ર રક્ષક પુરુષોએ રાજાઓના કલ્યાણ માટે તે અરણ્યની ચો તરફથી રક્ષા કરવી. ૨૯–૩૮

**तत्कर्माप्तो नरेन्द्रस्य जनो जितपरिश्रमः ।**
**क्रीडनायात्र विविधा मृगजातीः प्रवेशयेत् ॥ ३९ ॥**

રાજાનો વિશ્વાસપાત્ર તથા પરિશ્રમ કરનારો જે મનુષ્ય મૃગોને અરણ્યમા લાવવાના કામમાં કુશળ હોય, તેણે અનેક જાતના મૃગોને ક્રીડા કરવામાટે એ અરણ્યમા દાખલ કરવા. ૩૯

**अन्यकार्याविरोधेन प्रातश्चङ्क्रमणक्षमः ।**
**क्रीडनाय विशेद्राजा तदाप्तैः सहितो मितैः ॥ ४० ॥**

રાજા જો ચાલવાને શક્તિમાન્ હોય તો તેણે રાજકીય કાર્યોમાં અડચણ આવે નહિ, તે પ્રમાણે પ્રભાતમા પોતાના થોડાંક વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યોને સાથે લઇને મૃગયા કરવા માટે તે અરણ્યમાં દાખલ થવું. ૪૦

**यदा च प्रविशेद्राजा क्रीडनार्थं तदा बहिः ।**
**सन्नद्धं यत्नतास्तिष्ठेत् सैन्यं दूरान्तगोचरम् ॥ ४१ ॥**

રાજા જ્યારે મૃગયા રમવામાટે તે અરણ્યમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે તે અરણ્યના બહારના ભાગમા દૂર–છેટે રાજાના સૈન્યે સનદ્ધ થઇને (સર્વ શસ્ત્રોથી સજ્જ થઇને) પ્રયત્નપૂર્વક ઉભા રહેવું. ૪૧

**सद्भिर्यो मृगयायाने गुणः साधु प्रकीर्तितः ।**
**क्रीडाप्रीतिर्नरपतिस्तं तत्र स्वयमाप्नुयात् ॥ ४२ ॥**

સત્પુરુષોએ મૃગયા વિહારમાં જે ઉત્તમ ગુણ કહ્યા છે, તે ઉત્તમ ગુણ મૃગયા ઉપર પ્રીતિ રાખનારો રાજા પોતે મેળવે છે. ૪૨

**विधिरेष समुद्दिष्टो मृगयाक्रीडने परः ।**
**न गच्छेदन्यथा राजा मृगयां मृगयुर्यथा ॥ ४३ ॥**

મૃગયાની રમતનો આ ઉત્તમ વિધિ કહ્યો રાજાએ આથી ઉલટી રીતે પારધીની પેઠે મૃગયા કરવા માટે અરણ્યમા જવું નહિ ૪૩

જુગાર

**महतोऽपि क्षणान्नाशो धनस्य ह्रीविमुक्तता ।**
**निस्सत्यता निष्ठुरता क्रोधो वाक्छस्त्रखण्डनम् ॥४४॥**
**लोभो धर्मक्रियालोपः कर्मणामप्रवर्तनम् ।**
**सत्समागमविच्छित्तिरसद्भिः सह वर्तनम् ॥ ४५ ॥**
**अर्थनाशक्रियावश्यं नित्यं वैरानुबन्धिता ।**
**सत्यप्यर्थे निराशत्वमसत्यापि च साशता ॥ ४६ ॥**
**प्रतिक्षणं क्रोधहर्षौ सन्तापश्च प्रतिक्षणम् ।**
**प्रतिक्षणं च संक्लेशः साक्षिप्रश्नः प्रतिक्षणम् ॥ ४७॥**
**स्नानादिगात्रसंस्कारपरिभोगेष्वनादरः ।**
**अव्यायामोऽङ्गदौर्बल्यं शास्त्रार्थप्रत्युपेक्षणम् ॥ ४८ ॥**
**गूहनं मूत्रशकृतोः क्षुत्पिपासोपपीडनम् ।**
**इत्यादींस्तन्त्रकुशला द्यूतदोषान् प्रचक्षते ॥ ४९ ॥**

એક ક્ષણમાં ઘણા ધનનો પણ નાશ થાય છે, અસભ્ય આચરણ કરવાથી નિર્લજ્જપણું આવે છે, ક્ષણે ક્ષણે અસત્ય ભાષણ કરવું પડે છે, પરસ્પરમા મારામારી થતાં ક્રૂરતા વાપરવી પડે છે, હાર થતાં ક્રોધ કરવો પડે છે, ગાળાગાળી કરવી પડે છે, હથિયારવતી મારા-

મારી કરવી પડે છે, પારકાં ધનને હરણ કરવાનો લોભ થાય છે, ધર્મ કર્મ થઈ શકતાં નથી, સધ્યા વદનાદિક પણ થઈ શકતા નથી, સત્પુરુષોનો સમાગમ થઈ શકતો નથી, દુર્જન એવા જુગારીઓની સાથે સહવાસ કરવો પડે છે, કોઇએ મૂકેલી થાપણને અવશ્ય ઓળવવી પડે છે, લોકોની સાથે નિત્ય વૈર કરવાનો પ્રસગ આવે છે, ધન હોવા છતા પણ કોઇ ધનને જિતી જશે આવી રીતે ધનને માટે નિરાશા રહે છે, અને ધન ન હોવા છતા પણ હું જિતીશ, આ રીતે ધનને માટે આશા રહે છે, પ્રત્યેક ક્ષણે હારી જનારાને ક્રોધ થાય છે, અને જિતનારાને હર્ષ થાય છે, જે ધન હારી જાય છે તેને પ્રત્યેક ક્ષણે સંતાપ થાય છે પ્રત્યેક ક્ષણે અત્યત ક્લેશ ભોગવવો પડે છે. પ્રતિક્ષણે સાક્ષીઓને પ્રશ્ન કરવો પડે છે કે અમારામાથી કોણ જિત્યો ? સ્નાન વગેરે શરીરના સસ્કારો માટે તથા ખાનપાનાદિકના સુખને માટે બેદરકાર રહેવું પડે છે અર્થાત્ વખતસર સ્નાનાદિક થઈ શકતા નથી, તેમ સમય ઉપર ખાનપાનાદિક પણ થઈ શકતા નથી, શરીરની કસરત થઈ શકતી નથી, સમય પ્રમાણે ભોજન નહિ કરવાથી અથવા તો ચિંતાથી શરીર દુર્બળ રહે છે, અધ્યયન કરેલાં શાસ્ત્રોની ચિંતનિકા થઈ શકતી નથી, પેશાબને તથા ઝાડાને રોકવો પડે છે, ક્ષુધા તથા તૃષાને પણ મારવી પડે છે, જુગારવિદ્યામા કુશળ પુરુષો જુગારના ઉપર કહેલા દોષો કહે છે ૪૪–૪૯

**पाण्डवो धर्मराजस्तु लोकपाल इवापरः ।**
**द्यूतेन ह्रसता दीव्यन् कलत्राद्यपहारितः ॥ ५० ॥**

પાડુના પુત્ર ધર્મરાજા બીજા લોકપાલના જેવા પરાક્રમી હતા, તે કપટદ્યૂત (જુગાર) રમતા સ્રીને તથા રાજ્યને હારી ગયા હતા. ૫૦

ભાવાર્થ –રાજા યુધિષ્ઠિર કોરવોની સાથે કપટદ્યૂત રમ્યા હતા, તેમા દુર્યોધને શકુનિની સહાયતાથી યુધિષ્ઠિરને હરાવ્યા હતા એ કથા મહાભારતમા વિસ્તારથી વર્ણવી છે જુઓ ગુજરાતી પ્રેસનુ મહાભારત–સભાપર્વ ૫૦

**नलश्च राजा द्यूतेन हृते राज्ये महोदये ।**
**धर्मदारान् वने त्यक्त्वा परकर्मकरोऽभवत् ॥ ५१ ॥**

નળ રાજા પણુ જુગારમા પોતાનું મહાન્ સમૃદ્ધિવાળુ રાજ્ય હારી ગયો હતો અને પોતાની ધર્મપત્ની દમયંતીનો વનમા ત્યાગ કરીને ઋતુપર્ણુ રાજાને ઘેર રસોઇયા તરિકે નોકર રહ્યો હતો ૫૧

ભાવાર્થ –નળ રાજા પણુ જુગારમા જ પોતાનુ રાજ્ય હારી ગયો હતો, અને દમયતીની સાથે વનમા ગયો હતો ત્યા દમયતીનો પણુ તેણે ત્યાગ કર્યો હતો અને ઋતુપર્ણુના દરબારમા રસોઇયા તરિકે નોકર રહ્યો હતો આ કથાને માટે જુઓ ગુજરાતી પ્રેસનુ મહાભારત–વનપર્વ ૫૧

**तुल्यो भुवीन्द्रतुल्यस्य यस्य नास्तिःधनुर्धरः ।**
**स रुक्मी रुक्मशैलाभो द्यूतदोषाद्गतः क्षयम् ॥ ५२ ॥**

સુવર્ણુના પર્વત જેવી ઝળહળતી કાતિવાળો રુકમી રાજા ઈંદ્રના સમાન હતો પૃથ્વી ઉપર તેના સમાન બીજો ધનુર્ધારી રાજા ન હતો. તે રુકમી રાજા જુગારના વ્યસનથી નાશ પામ્યો હતો ૫૨

ભાવાર્થ –રુકમી, શ્રીકૃષ્ણુની પત્ની રુકિમણીનો ભાઈ ને ભીમક રાજાનો પુત્ર થતો હતો તે એક વખતે બળદેવની સાથે જુગાર રમવા લાગ્યો રમતા રમતા તે જુઠુ બોલ્યો કે, હુ જિત્યો, તે ઉપરથી બળદેવને ક્રોધ ચઢ્યો ને તેણે તેને મારી નાખ્યો હતો જુઓ ગુજરાતી પ્રેસનુ શ્રીમદ્ ભાગવત–દશમસ્કધ

**राजा काशिकरूशानां दन्तवक्त्रोऽपि मन्दधीः ।**
**तीव्राद् द्यूतकृताद् दोषाद् दन्तभङ्गमवाप्तवान् ॥ ५३ ॥**

કાશી તથા કરૂશ દેશનો રાજા દંતવકત્ર જે મૂર્ખ હતો, તેના પણુ જુગારના અત્યત વ્યસનને લીધે દાંત પાડી નાંખવામાં આવ્યા હતા ૫૩

ભાવાર્થ –દતવકત્ર નામનો અસુર કાશી તથા કરૂશ નામના દેશ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો તેણે પોતાની પુત્રીનો સબધ પ્રદ્યુમ્નના પુત્રની સાથે કર્યો હતો. કન્યાના વિવાહનો સમય થયો કે પ્રદ્યુમ્ન ઘણા યાદવોની સાથે જાન

જોડી વરરાજાને લઇને દતવક્ત્રની રાજધાનીમા આવ્યો અને ત્યા વરકન્યા પરણ્યા તે પછી વહેવાઇઓની વચ્ચે ફલાણો ફલાણી કળામા નિપુણ છે, ફલાણો ફલાણી કળામા કુશળ છે, એવી રીતે વાતો થવા લાગી અને કળાના જ્ઞાનને માટે પરસ્પર સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા તે વખતે વિષ્ણુના પુત્રે કહ્યુ કે, હુ દ્યુતની કળામા કુશળ છુ એમ કહીને તે ઉભો થયો અને દતવક્ત્રની સાથે જુગાર રમવા લાગ્યો બળભદ્ર દતવક્ત્રના પક્ષના ક્રથકૈશિક દેશના રાજા રુક્મીની સાથે જુગાર રમવા લાગ્યા, રમતા રમતા કજીયો થયો એટલે બળભદ્રે એક સ્તભ ઉપાડીને તેનાથી રુક્મીને માર્યો, તેથી તે મરી ગયો એટલે એ વખતે દતવક્ત્ર પોતાના મિત્ર રુક્મીને બચાવવા માટે ગયો, એટલે બળભદ્રે તેજ થાભલો તેની બોચી ઉપર માર્યો તેથી તેના દાત પડી ગયા જુગારમા છેવટે આવા પરિણામ આવે છે ૫૩

**द्यूतादनर्थसंरम्भो द्यूतात् स्नेहक्षयो महान् ।**
**पक्षाणां चापि महतां द्यूताद्भेदः प्रवर्तते ॥ ५४ ॥**

જુગારમા અમે જિત્યા છીએ, અમને તેઓએ અન્યાયથી જિત્યા છે, આવી રીતનો અનર્થરૂપ આવેશ રહ્યા કરે છે. જુગારમા જય પરાજય થવાથી સ્નેહનો સર્વથા નાશ થાય છે અને મોટા પક્ષોની વચ્ચે પણ જુગારને લીધે ફાટફૂટ થાય છે. (અર્થાત્ જુગારને લીધે સ્નેહથી બધાયલા પક્ષોમા પણ ફાટફૂટ થાય છે) ૫૪

**इति केवलदोषं हि राजा द्यूतं विवर्जयेत् ।**
**समाह्वयं च मेधावी दर्पिणां विनिवारयेत् ॥ ५५ ॥**

આ રીતે કેવળ દોષોથી ભરેલા જુગારનો રાજાએ ત્યાગ કરવો તથા બુદ્ધિમાન્ રાજાએ દર્પથી ભરેલા મલ્લોનુ અને પ્રાણીઓનુ યુદ્ધ પણ કરાવવું નહિ. ૫૫

**સ્ત્રીવ્યસન**

**कालातिपातः कार्याणां धर्मार्थपरिपीडनम् ।**
**नित्याभ्यन्तरवर्तित्वात् साधुप्रकृतिकोपनम् ॥ ५६ ॥**

रहस्यभेदस्तत्पक्षादकार्येषु प्रवर्तनम् ।
ईर्ष्यामर्षस्तथा क्रोधो निरोधः साहसानि च ॥ ५७ ॥
इत्यादि च स्त्रीव्यसने यच्च पूर्वं प्रकीर्तितम् ।
तस्मात् स्त्रीव्यसनं राजा राज्यकामः परित्यजेत् ॥ ५८ ॥

સ્ત્રીમાં આસક્ત થયેલો રાજા પોતાનાં કામ વખતસર કરી શકતો નથી, ન્યાય સભામાં જઇને લોકોના દાવાઓને તપાસી શકતો નથી તેથી તેના ધર્મની હાનિ થાય છે અને આર્થિક બાબતોનું અવલોકન કરી શકતો નથી તેથી અર્થની પણ હાનિ થાય છે નિત્ય અંતઃપુરમા રહેવાથી સદાચાર સપન્ન પ્રજાવર્ગ કોપાયમાન થાય છે, સ્ત્રીના પક્ષના પુરુષો રાજાનુ રહસ્ય ઉઘાડુ પાડે છે, નૃત્ય ગીત વગેરે અકાર્યોમા પ્રવૃત્તિ થાય છે ઇર્ષ્યા, અમર્ષ (અસહિષ્ણુતા), ક્રોધ, પર સ્ત્રીઓને કેદમા પૂરવી પડે છે તથા પરસ્ત્રીની સાથે સમાગમ કરવા માટે ભીંત વગેરેને ઠેકવી, મારામારી કરવી વગેરે સાહસ કર્મ કરવાં પડે છે. ઇત્યાદિક દુ ખ તથા પૂર્વે જે દુઃખ કહ્યા છે, તે સ્ત્રીના વ્યસનમાં રહેલા છે. માટે રાજ્યની કામનાવાળા રાજાએ સ્ત્રીના વ્યસનનો ત્યાગ કરવો. ૫૬–૫૮.

स्त्रीमुखालोकनतया व्यग्राणामल्पचेतसाम् ।
ईहितानीह गच्छन्ति यौवनेन सह क्षयम् ॥ ५९ ॥

ક્ષુદ્ર હ્રુદયના પુરુષો સ્ત્રીઓનુ મુખ જોવાથી વ્યગ્ર થઈ જાય છે ને તેના પ્રયત્નો તેના યૌવનની સાથે આ લોકમાં નાશ પામે છે. ૫૯

ભાવાર્થ —પરસ્ત્રીની સાથે વ્યભિચાર કરનારાઓ અલ્પ વયમા જ મરી જાય છે ભગવાન્ મનુ કહે છે કે —न हीदृशमनायुष्य लोके किंचन दृश्यते यादृश पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ આ જગતમા પુરુષને વ્યભિચાર કરવાથી આયુષ્યનો જેવો ક્ષય થાય છે તેવુ આયુષ્યનો નાશ કરનારુ બીજુ કોઈ પણ કર્મ જોવામા આવતુ નથી. ૫૯

## મદિરાપાન

वमनं विह्वलत्वं च संज्ञानाशो [illegible] ।
बह्वबद्धप्रलापित्वमकस्माद् व्यसनं मुहुः ॥ ६० ॥
प्राणग्लानिः सुहृन्नाशः प्रज्ञाश्रुतमतिभ्रमः ।
सद्भिर्वियोगोऽसद्भिश्च संयोगोऽनर्थ्यसङ्गमः ॥ ६१ ॥
स्खलनं वेपथुस्तन्द्री नितान्तं स्त्रीनिषेवणम् ।
इत्यादि पानव्यसनमत्यन्त सद्भिगर्हितम् ॥ ६२ ॥
श्रुतशीलबलोपेताः पानदोषेण भूयसा ।
क्षयमक्षीणनामानो जग्मुरन्धकवृष्णयः ॥ ६३ ॥

મદિરાપાનથી ઉલટી થાય છે, દેહ વિહ્વળ બને છે, ભાન ભૂલી જવાય છે, નગ્ન થઈ જવાય છે, સંબધ વગરનો ઘણો બડબડાટ થાય છે, વારંવાર ઉન્મત્તની પેઠે ગાવા તથા નાચવા માડે છે, જીવવા ઉપર તિરસ્કાર ઉપજે છે, અથવા તો નિર્બળ થઈ જાય છે. સ્નેહીઓના તરફ તિરસ્કાર આવે છે, ઉહાપોહનુ સામર્થ્ય ન રહેવાથી પ્રજ્ઞાનો નાશ થાય છે, ભણેલાં શાસ્ત્રમા ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે, બુદ્ધિમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે, સત્પુરુષોનો વિયોગ થાય છે, દુર્જનોનો સંગ થાય છે, મદિરા-પાન કરનારા પુરુષોની સાથે સમાગમ થાય છે, ચાલતાં ચાલતા પડી જવાય છે, શરીરમા કપ વછૂટે છે, તદ્રા આવે છે, સ્ત્રીઓનુ સેવન કરવું પડે છે, આવી રીતનું મદિરાપાનનું વ્યસન છે ને સત્પુરુષો આ વ્યસનની અત્યત નિંદા કરે છે. અધક તથા વૃષ્ણિ કુળના રાજાઓ શાસ્ત્ર ભણેલા, શીલ સંપન્ન અને બળવાન્ હતા તથા પ્રસિદ્ધ નામધારી હતા. છતા તેઓ મદિરાપાનના અત્યત વ્યસનથી નાશ પામ્યા હતા. ૬૦-૬૩

ભાવાર્થ –જેઓની જાતિમા મદિરાપાનનો અભ્યાસ છે તેઓ નિત્ય માફકસર મદિરા પીએ છે અને તેથી તેને કોઈ પણ જાતની પીડા થતી

નથી પરતુ જેઓ અત્યત મદિરાપાન કરે છે તેઓ થોડા જ વખતમા ક્ષય રોગ થવાથી મરણ પામે છે. અથવા અધક અને વૃષ્ણિની પેઠે અદર અદર લઢીને મરણ પામે છે અધક તથા વૃષ્ણિવશના યાદવો પ્રભાસ-ક્ષેત્રમા સૂર્યગ્રહણને વખતે સ્નાન કરવા ગયા હતા ત્યા સરસ્વતીમા સ્નાન કરીને શરીર ઉપર ચદનાદિક લગાડ્યા, અને ભોજન કર્યાં પછી મદિરાનુ ઘણુ પાન કર્યું થોડીવાર પછી મદિરાનો કેફ ચઢ્યો, અને મહાભારતના યુદ્ધની વાત કરવા લાગ્યા, વાત કરતા કરતા એક બીજા ઉપર ક્રોધે ભરાયા અને પરસ્પર યુદ્ધ કરીને મરણ પામ્યા મદિરાપાનનુ આ રીતે અનિષ્ટ ફળ આવે છે આ કથા ભાગવતના એકાદશસ્કધમા છે

**योगीश्वरस्तु भगवान् भार्गवो भृगुतुल्यधीः ।**
**शुक्रः पानमदात् तीव्राद् बुभुजे शिष्यमौरसम् ॥ ६४ ॥**

**યોગીશ્વર ભગવાન્ ભાર્ગવ (શુક્ર) ની બુદ્ધિ ભૃગુ સમાન હતી, પરંતુ તે મદિરાપાનના અત્યંત મદને લીધે પોતાના પ્રિય શિષ્ય કચને ખાઈ ગયા હતા ૬૪**

ભાવાર્થ —પુરાણમા એવી કથા છે કે, પૂર્વે દેવો અને દૈત્યો યુદ્ધ કરતા, તેમા જે દૈત્યો મરી જતા હતા તેઓને શુક્રાચાર્ય મૃતસજીવિની વિદ્યાથી જીવાડતા હતા, પરંતુ દેવો મરી ગયા પછી જીવતા થતા ન હતા. દેવોએ અને તેના પુરોહિત બૃહસ્પતિએ એકઠા થઇને આ વિષય ઉપર વિચાર કર્યો કે, શુક્રાચાર્યની પાસે મૃતસજીવિની વિદ્યા છે તેના પ્રભાવથી તે દૈત્યોને પાછા જીવતા કરે છે માટે કોઇએ પણ આ વિદ્યા ભણવાની જરૂર છે, તે પછી બૃહસ્પતિએ પોતાના પુત્ર કચને તે વિદ્યા ભણવા માટે મોકલ્યો. ત્યા તેને શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાની સાથે પ્રીતિ થઈ, તેથી શુક્રાચાર્ય પણ તેના તરફ વત્સલતા દેખાડવા લાગ્યા તે ઉપરથી દૈત્યોએ કચને ઘણી-વાર મારી નાખ્યો. પરતુ શુક્રાચાર્યે વારવાર તેને જીવતો કર્યો તે પછી એક સમયે દૈત્યોએ કચને મારી તેનુ માસ રાધીને સુરાની સાથે શુક્રાચા-ર્યને ખાવા માટે આપ્યુ શુક્રાચાર્ય મદિરાના મદમા આધળા થઇ ગયા હતા તેથી

તે કચના માંસને પણ ખાઈ ગયા પરંતુ પાછળથી તેણે જાણ્યું કે હું તો કચને ખાઈ ગયો છું તે ઉપરથી તેને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો અને તેણે બ્રાહ્મણોને સુરાપાન કરવાનો નિષેધ કર્યો આ કથાનું તાત્પર્ય એ છે કે સુરાપાન કરવાથી શુક્રાચાર્ય જેવા પણ ભાન ભૂલી ગયા હતા તો પછી બીજાની તો વાત જ શી કરવી ?

**पानाक्षिप्तो हि पुरुषो यत्र यत्र प्रवर्तते ।**
**यात्यसंव्यवहारित्वं तत्र तत्राप्रवर्तनात् ॥ ६५ ॥**

મદિરામાં આસક્તિવાળો પુરુષ જે જે કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તે તે કાર્યને યથાર્થરીતે કરી શકતો નથી તેથી તે ઉત્તમ વ્યવહાર કર્તા ગણાતો નથી. ૬૫

**कामं स्त्रियो निषेवेत पानं वा साधु मात्रया ।**
**न द्यूतमृगये विद्वानत्यन्तव्यसने हि ते ॥ ६६ ॥**

સ્ત્રીઓને અને મદિરાપાનને માત્રા પ્રમાણે એટલે શરીરની પ્રકૃતિને નુકસાન ન કરે તેટલા સેવવાં યોગ્ય છે પરંતુ વિદ્વાન્ મનુષ્યે (સમજુ મનુષ્યે) જુગાર અને મૃગયાને તો કદી પણ સેવવા નહિ કારણ કે, તે બન્ને મોટા વ્યસન છે. ૬૬

**तदपनयविधिज्ञैः श्रेयसां विघ्नकारि**
**व्यसनमिदमुदारं सप्तधेहोपदिष्टम् ।**
**जनयति हि निषङ्गादेकधैवाशु नाशं**
**किमु न भवति हन्ता यौगपद्योदयेन ॥ ६७ ॥**

તે માટે અન્યાયને જાણનારા આચાર્યોએ કલ્યાણમાં વિઘ્ન કરનારા સાત મોટા વ્યસનોનો નીતિશાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કર્યો છે. એક વ્યસનને પણ જો સેવવામાં આવે છે તો તે તુરત નાશ કરી નાંખે છે તો પછી સાતેય વ્યસનોનો એક સાથે જ ઉદય થાય તો તે કેમ નાશ કરે નહિ ? ૬૭

पटयति परिभोगग्राहितामिन्द्रियाणां
श्रुतमपि विनिहन्ति श्रेष्ठतां प्रष्ठतां च ।
चलयति हि विभूतिं भूयसीमप्यनीचै-
रपि विबुधमतीनां सप्तकोऽयं दुरन्तः ॥ ६८ ॥

આ સાત વ્યસન દુષ્ટ પરિણામ લાવનારાં છે તે દેવ સમાન બુદ્ધિમાન્ પુરુષોની ઇંદ્રિયોને પણ વિષયોને ગ્રહણ કરવામાટે ઝટ કુશળ કરે છે, તેના શાસ્ત્રાભ્યાસનો પણ ઝટ નાશ કરે છે, તેની મોટાઈનો પણ ઝટ નાશ કરે છે તથા તેની મહાન્ વિભૂતિનો પણ ઝટ નાશ કરે છે. ૬૮

अरिगणा नियतं व्यसने स्थितान्
परिभवन्ति भवन्ति च दुश्छिदः ।
अपगतव्यसनास्तु बुधा रिपून्
परिभवन्ति भवन्ति च दुश्छिदः ॥ ६९ ॥

શત્રુઓ નિત્ય સ્ત્રી, દ્યૂત વગેરેના વ્યસનમાં આસક્ત થયેલા રાજાઓનો પરાભવ કરે છે અને પોતે દુર્ભેદ્ય થઈ પડે છે પરતુ વ્યસન રહિત વિદ્વાન્ રાજાઓ શત્રુઓનો પરાભવ કરે છે અને પોતે દુર્ભેદ્ય થઇ પડે છે. પરતુ વ્યસનરહિત વિદ્વાન રાજાઓ શત્રુઓનો પરાભવ કરે છે અને પડે દુર્ભેદ્ય થઈ પડે છે. ૬૯

'સાત વ્યસનનો વર્ગ' એ નામનુ પ્રકરણ ૨૩ મુ સમાપ્ત
ઇતિ કામંદકીય નીતિસારમાં રાજોપદેશ વિશે 'સાત વ્યસનનો વર્ગ' એ નામનો સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત.

# સર્ગ ૧૬ મો–પ્રકરણ ૨૪ મું

## યાત્રાનું (ચઢાઈનું) તથા યાત્રા કરનારા રાજાનું વર્ણન

### રાજાએ ક્યારે ચઢાઈ કરવી?

**नानाप्रकारैर्व्यसनैर्वियुक्तः शक्तित्रयेणाप्रतिमेन युक्तः ।**
**परं दुरन्तव्यसनोपपन्नं यायान्नरेन्द्रो विजयाभिकाङ्क्षी ॥ १ ॥**

અનેક પ્રકારના વ્યસનોથી રહિત તથા અનુપમ એવી પ્રભુ-શક્તિ, મંત્રશક્તિ અને ઉત્સાહશક્તિ આ ત્રણ શક્તિથી સપન્ન એવા વિજયની ઇચ્છાવાળા રાજાએ દુ ખદાયક પરિણામ લાવનારા વ્યસનોથી ઘેરાયલા રાજાના ઉપર ચઢાઈ કરવી ૧

ભાવાર્થ –આ સર્ગમા યાત્રા–ચઢાઈ તથા ચઢાઈ કરનારા રાજા વિશે વર્ણન કરવામા આવશે તેમા પ્રથમ ત્રેતાલીસ શ્લોકથી ચઢાઇનુ વર્ણન કરવામા આવશે અને તે પછી સોળ શ્લોકથી ચઢાઈ કરનારા રાજાનુ વર્ણન કરવામા આવશે

**प्रायेण सन्तो व्यसने रिपूणां यातव्यमित्येवमुपादिशन्ति ।**
**तत्रैष पक्षो व्यसनं ह्यनित्यं क्षमस्तु सन्नभ्युदितो हि यायात् ॥२॥**

આચાર્યો કહે છે કે, શત્રુઓ જ્યારે વ્યસનમા હોય ત્યારે તેઓના ઉપર ઘણું કરીને ચઢાઈ કરવી. પરતુ તે બાબતમા આવો પક્ષ છે કે,–વ્યસન નિત્ય હોતું નથી માટે જે રાજાનો શક્તિથી, દેશથી અને કાળથી અભ્યુદય થયો હોય, તે રાજા ચઢાઇ કરવાને સમર્થ ગણાય છે. અને તેવા રાજાએ શત્રુના ઉપર ચઢાઇ કરવી ૨

ભાવાર્થ –જયમગલાકાર કહે છે કે तत्रैष पक्ष એમા एष पक्ष એ કૌટિલ્યનો પક્ષ જાણવો

**यदा क्षमस्तु प्रसभं निहन्तुं पराक्रमादूर्जितमप्यमित्रम् ।**
**तदापि यायाद्विहितानि कर्तुं परस्य वा पीडनकर्शनानि ॥ ३ ॥**

**રાજા પરાક્રમને લીધે જે સમયે બળવાન્ શત્રુને પણ બળાત્કારથી મારવાને સમર્થ હોય, તે સમયે પણ રાજાએ ચઢાઇ કરવી, તથા નીતિશાસ્ત્રમાં કહેલા પીડન તથા કર્ષણ કર્મ કરવાની શક્તિ હોય ત્યારે પણ રાજાએ શત્રુના ઉપર ચઢાઇ કરવી ૩**

ભાવાર્થ-પીડન કહેતા શત્રુને પીડા કરવી, દુ ખ દેવુ વગેરે અને કર્ષણ કહેતા શત્રુની ભૂમિ, ધન, ધાન્ય વગેરેને હરણ કરવા તે, આ બન્ને કર્મ કરીને શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી. અર્થશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે-प्रायशश्चाचार्या परव्यसने यातव्यमित्युपदिशन्ति स्वशक्त्युयचये यातव्यमनैकान्तिकत्वाद् व्यसनानामिति कौटिल्य । यदा वा प्रयाता कर्शयितुमुच्छेतु वा शक्नुयादमित्र तदा यायादिति । कौ अ ९-१-१३९ આચાર્યો ઘણુ કરીને આવો ઉપદેશ કરે છે કે શત્રુ દુ ખમા હોય ત્યારે તેના ઉપર ચઢાઈ કરવી પરતુ કૌટિલ્ય કહે છે કે,-વ્યસન અનિત્ય છે માટે પોતાની શક્તિમા વૃદ્ધિ થાય ત્યારે રાજાએ ચઢાઇ કરવી, અથવા તો ચઢાઇ કરનારો રાજા જ્યારે શત્રુનુ કર્ષણ કરવાને અથવા તો શત્રુનો ઉચ્છેદ કરવાને સમર્થ હોય ત્યારે તેણે શત્રુના ઉપર ચઢાઇ કરવી.

**सम्पन्नसस्यं विषयं परस्य यायात् प्रमृद्नन् विजयाय राजा ।**
**सस्योपघातेन परस्य वृत्तेश्छेदः स्वसैन्योपचयश्च साधु ॥ ४ ॥**

રાજાએ વિજય કરવામાટે શત્રુના દેશ ઉપર ચઢાઈ કરવી અને તે વખતે શત્રુના દેશના ઉભા મોહોલનો એટલે ધાન્યનો નાશ કરવો ધાન્યનો નાશ કરવાથી શત્રુની આજીવિકાનો નાશ થાય છે, અને પોતાના સૈન્યને સારી રીતે પુષ્ટિ મળે છે. ૪

**विशुद्धपृष्ठः पुरतो विचिन्वन् भयप्रदेशान् परकर्मवेदी ।**
**स्ववीवधासारविशुद्धमार्गो विशेद् धरित्रीं द्विषतोऽप्रमत्तः ॥ ५ ॥**

શત્રુના દેશ ઉપર ચઢાઈ કરનારા રાજાએ, પોતાની પાછળનો ભાગ શત્રુ વિનાનો કરવો, (અર્થાત્ પોતે ચઢાઈ કર્યા પછી પોતાની

પાછળ શત્રુ રાજા ચઢાઈ કરે નહિ અને કરે તો ફાવી શકે નહિ તેવી વ્યવસ્થા કરવી.) આગળના ભયંકર સ્થાનોને સાફ કરાવવા, શત્રુની હીલચાલથી જાણીતા રહેવું, ધાન્ય, તૃણ, કાષ્ઠાદિકની તથા મિત્રની સહાયતા મેળવવા માટે ખુલ્લો માર્ગ રાખવો, અને સાવધાન થઈને શત્રુના દેશમાં પ્રવેશ કરવો ૫

**समे प्रदेशे विषमे च भूमेर्निम्ने स्थले वा स्वमुखेन यायात् ।**
**अनातुरः सन्नभयो हि विद्वान् सन्नद्धसैन्यो विहितान्नतोयः ॥६॥**

રાજાએ સમ પ્રદેશમાં થઈને, વિષમ પ્રદેશમાં થઈને અથવા તો નીચાણવાળા પ્રદેશમા થઈને પોતાની સેનાને જે સુગમ માર્ગ લાગે તેવે માર્ગે થઈને શત્રુના દેશ ઉપર ચઢાઈ કરવી. ચઢાઈ કરતી વખતે વિદ્વાન્ રાજાએ વ્યાકુલતાનો તથા ભ્રમનો ત્યાગ કરવો, પોતાના સૈન્યને તૈયાર રાખવું અને તેને માટે અનાજ તથા પાણી તૈયાર રાખવુ. ૬

**ग्रीष्मे प्रभूताम्बुवनेन यायान्निर्वापनार्थं करिणां पथा तु ।**
**ऋतेऽम्भसो ग्रीष्मकृतात् प्रतापाद् भवन्ति कुष्ठानि मतङ्गजानाम् ।७।**

ગ્રીષ્મઋતુમા સૈન્યના હાથીઓને તડકો ન લાગે તે માટે જે માર્ગે ઘણુ પાણી તથા વન હોય તે માર્ગે થઈને ચઢાઈ કરવી, ઉનાળામાં ગ્રીષ્મઋતુનો તડકો લાગવાથી પાણી વિના હાથીઓને કુષ્ઠનો રોગ થાય છે (તથા પાણી ન પીવાથી હાથીઓ આધળા થાય છે) ૭

**स्वस्थक्रियाणामपि कुञ्जराणामूष्मा शरीरेषु हि जाज्वलीति ।**
**आयासयोगेन च सम्प्रवृद्धः प्रसह्य हन्ति द्विरदान् प्रतापः ॥८॥**

હાથીઓ પોતાના હાથીખાનામાં બાધેલા હોય છે ત્યાં પણ તેઓના શરીરોમા અગ્નિની ગરમી અત્યંત તપ્યા કરે છે તે ગરમી પરિશ્રમને લીધે અત્યંત વધી જાય છે અને હાથીઓને તુરત મારી નાખે છે. ૮

**सर्वाणि सत्त्वानि खलूष्णकाले विनाम्बुना यान्ति परामवस्थाम्॥**
**अत्यर्थमुष्णप्रतित‍कायाः प्रयान्ति सद्यः करिणोऽपिबन्तः॥ ९ ॥**

ઉષ્ણુકાળમાં ( ગરમીની ઋતુમાં ) સર્વે પ્રાણીઓ પાણી વગર અત્યત દુ.ખી થાય છે તો પછી જેની કાયા ગરમીથી અત્યત તપેલી રહે છે એવા હાથીઓ પાણી ન પીવાથી તુરત અત્યંત દુઃખી થાય એમા શું કહેવું ? ૯

**सुगन्धिदानस्रुतिशोभिकरेषु दन्ताभिघातस्फुटितोपलेषु ।**
**गजेषु नीलाभ्रसमप्रभेषु राज्यं निबद्धं पृथिवीपतीनाम् ॥ १० ॥**

જેઓના ગંડસ્થલ ઝરતા સુગધી મદજળના બિન્દુઓથી શોભી રહેલા હોય છે, જેઓ દાતના પ્રહારથી પત્થરોને ફોડી નાખે છે, એવા શ્યામ રગના મેઘ સમાન કાતિવાળા હાથીઓના ઉપર પૃથિવી પતિઓના રાજ્યનો આધાર છે. ૧૦

**सुकल्पितः संयति दृष्टमार्गः स्वधिष्ठितो वीरतमेन पुंसा ।**
**तुरङ्गमाणामपि कल्पितानामेको गजः षष्टिशतानि हन्ति ॥ ११ ॥**

હાથીને યુદ્ધ કરવાની કેળવણી આપી હોય, યુદ્ધ કરવામા તે કુશળ હોય અને મહાવીર પુરુષ તેના ઉપર બેઠો હોય તો એક હાથી યુદ્ધની કેળવણી લેનારા ૭ હજાર ઘોડાઓને પણ મારી નાખે છે ૧૧

**जले स्थले च द्रुमसङ्कटे च समेऽसमे साधु चलेऽचले च ।**
**प्राकारहर्म्याट्टविदारणे च जयो ध्रुवं नागवतां बलानाम् ॥ १२ ॥**

નદી વિગેરે જળવાળા પ્રદેશમાં, સ્થળમાં, વૃક્ષોની ઘાટી ઝાડીમાં, સપાટ પ્રદેશમાં, વિષમ પ્રદેશમા, ચળાયમાન પ્રદેશમાં તથા અચળ પ્રદેશમા, યુદ્ધ કરવામાં તથા કિલ્લા, હવેલી, અટ્ટાલિકા વગેરે પાડ-વામાં હાથીવાળી સેનાઓનો અવશ્ય જય થાય છે. ૧૨

**तस्माद् यतो भूरिजलस्तु पन्था यतोऽन्नपानोपचयोऽविशङ्कः ।**
**ततो हि यायाज्जनयन् प्रतापं शनैःशनैर्विश्रमयन् बलानि ॥ १३ ॥**

તે માટે જે માર્ગ ઉપર ઘણું પાણી હોય, જે માર્ગે અન્ન તથા પાણી ઘણાં હોય, જે માર્ગે સામંતાદિકનો ભય ન હોય તેવે માર્ગે રાજાએ પોતાની સેનાને વિશ્રાંતિ આપતા તથા પોતાનો પ્રતાપ જમાવતાં, ધીરે ધીરે ચઢાઈ કરવી. ૧૩

**अभ्युन्नतानामणुरप्युदारं पश्चात्प्रकोपं जनयेदरीणाम् ।**
**तं चाप्रमत्तः प्रसमीक्ष्य यायान्न नाशयेद् दृष्टमदृष्टहेतोः ॥ १४ ॥**

વિજિગીષુ રાજાઓ શક્તિ વગેરેથી અભ્યુદયવાળા હોય તો પણ તેઓને તેના શત્રુઓમાંનો નાનો શત્રુ પણ પાછળથી મહાન્ દુઃખ દે છે માટે વિજિગીષુ રાજાએ સાવધાન થઈને પાછળના શત્રુના પ્રકોપનો સારી રીતે વિચાર કરીને ચઢાઈ કરવી. તથા અદૃષ્ટ માટે એટલે નહિ મળેલુ રાજ્ય મેળવવામાટે પોતાનાં રાજ્યનો નાશ કરવો નહિ. ૧૪

**पश्चात्प्रकोपः पुरतः फलं च पश्चात्प्रकोपस्तु तयोर्गरीयान् ।**
**रन्ध्रं हि तद् विप्रकृता महत्त्वं नयन्ति तस्मात् प्रविधाय यायात् १५**

પાછળના ભાગમાં શત્રુ તરફનો અલ્પ ભય હોય અને આગળના ભાગમા ચઢાઈ કરવાથી મહાન્ ફળ મળવાનું હોય, તો તે બન્નેમાં પાછળના શત્રુનો ભય મહાન્ ગણાય છે. શત્રુઓ પાછળના ભાગની નિર્બળતાનો મોટો ઉપયોગ કરે છે તે માટે રાજાએ પાછળના ભાગમાથી શત્રુઓનો નાશ કરીને આગળના ભાગમા ચઢાઈ કરવી. ૧૫

**पुरश्च पश्चाच्च यदा समर्थस्तदाभियायान्महते फलाय ।**
**पुरः प्रसर्पन्नविशुद्धपृष्ठः प्राप्नोति तीव्रं खलु पार्ष्णिभेदम् ॥१६॥**

વિજિગીષુ રાજા પાછળના ભાગમાં તથા આગળના ભાગમાં શત્રુઓનો પરાજય કરવાને સમર્થ હોય તો તેણે મહાન્ ફળ મેળવવા માટે શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી. પરતુ વિજિગીષુ રાજા આગળ ચઢાઈ કરે, પણ પાછળના ભાગમા શત્રુઓ ચઢી આવવાનો સંભવ હોય તો રાજાનો પાછળના ભાગમાથી સખત રીતે નાશ થાય છે. ૧૬

**यास्यन् पुरो रक्ष्यमनेकवर्गमनेकमुख्यं च बलं विदध्यात् ।**
**अनेकमुख्यस्य हि नैकमत्यमनेकमुख्यं द्विषतामभेद्यम् ॥ १७॥**

વિજિગીષુ રાજાએ ચઢાઈ કરતી વખતે પોતાની આગળના ભાગમા રક્ષણ કરવામાટે અનેક ટુકડીઓવાળુ સૈન્ય ગોઠવવું અને તેના ઉપર અનેક અધિકારીઓ નિમવા. સૈન્યની જૂદી જૂદી ટુકડીઓ ગોઠવીને તેઓના અનેક અધિકારીઓ નિમવામાં આવે તો તેઓનો મત ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી શત્રુઓ તેવા સૈન્યને (લાલચો દઈને) ફોડી શકતા નથી. (પોતાના પક્ષમા લઈ શકતા નથી ) ૧૭

ભાવાર્થ –રાજાએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પોતાની આગળના ભાગમા સૈન્યની ટુકડીઓ ગોઠવવી અને પ્રત્યેક ટુકડીઓ ઉપર ભિન્ન ભિન્ન નાયકોને નિમવા તેઓનો મત નિરાળો નિરાળો હોવાથી શત્રુઓ તેઓને લાચ દઈને વશ કરી શકતા નથી રાજાએ આ ટુકડીઓના પાછલા ભાગમા રહેવુ કે, જેથી શત્રુઓ એકદમ પોતાના ઉપર છાપો મારી શકે નહિ ૧૭

**अवश्ययातव्यतयोद्यतः सन् पश्चात्प्रकोपाहितयानशङ्कः ।**
**सेनापतिं वाप्यथवा कुमारं बलैकदेशेन पुरो निदध्यात् ॥ १८ ॥**

રાજા ચઢાઈ અવશ્ય કરવાની હોવાથી ચઢાઈ કરવા તયાર થાય, એટલામા પાછળથી શત્રુ કોપાયમાન થઈને ચઢી આવે છે આવી તેને શકા થાય તો રાજાએ સેનાપતિને અથવા તો કુમારને સેનાનો એક ભાગ (તૃતીયાંશ અથવા તો ચતુર્થાંશ) આપીને આગળના ભાગમાં મોકલવો ( અને પડે પાછળ રહેવું ) ૧૮

**आभ्यन्तराद् बाह्यकृताच्च कोपादाभ्यन्तरस्त्वेव तयोर्गरीयान् ।**
**आदाय [illegible]ः प्रचारान् बाह्यांश्च कृत्वा विहितार्थकल्यान् १९**

આભ્યંતરનો કોપ અને બાહ્યનો કોપ એમ બે પ્રકારના કોપ હોય છે તેમા બાહ્યના કોપ કરતાં આભ્યતરનો કોપ મહાન્ ગણાય છે આભ્યંતર પુરુષો (અંતરગ પુરુષો) કોપાયમાન થયા હોય, તેઓને સામ, દામ વગેરેથી શાત પાડીને પછી રાજાએ ચઢાઈ કરવી, અને બાહ્ય પુરુષો જો કોપાયમાન થયા હોય તો તેઓને જે વસ્તુને માટે ક્રોધ થયો હોય, તે વસ્તુ તેઓને આપીને શાંત પાડવા. ૧૯

**पुरोहितामात्यकुमारकुल्याः सेनाभिगोप्तार इमे प्रधानाः ।**
**एषां हि सन्तोऽन्यतमप्रकोपमन्तःप्रकोपं समुपादिशन्ति ॥ २० ॥**

પુરોહિત, મત્રી, રાજકુમાર. રાજાના કુળના પુરુષો તથા સેનાપતિઓ, આ પુરુષો રાજાના પ્રધાન પુરુષો કહેવાય છે અને તેઓ રાજાની છાવણીમા રહે છે તેથી તેઓ રાજાના અતરગ પુરુષો ગણાય છે તેઓમાનો કોઈ પણ કોપાયમાન થાય છે, તેને નીતિશાસ્ત્ર જાણનારાઓ આભ્યતરનો કોપ કહે છે. ૨૦

**राष्ट्रान्तपालाटविकानतानां बाह्यप्रकोपोऽन्यतमप्रकोपः ।**
**उत्पाद्यमानं निपुणप्रचारैस्तं मंत्रिभिः सम्यगुपाददीत ॥ २१ ॥**

દેશના રક્ષકો, દેશના સીમાડા ઉપર રક્ષા કરનારાઓ, વનના રાજાઓ તથા દંડ કરીને વશ કરેલા રાજાઓ બાહ્ય એટલે બહારના કહેવાય છે. આમાથી કોઈ કોપી ઉઠે છે તેને બાહ્યકોપ કહેવામાં આવે છે. રાજાએ કાર્યકુશળ મન્ત્રિઓદ્વારા તે બન્ને પ્રકારના પુરુષો તરફથી કરવામા આવેલા કોપને યથાર્થ રીતે જાણવો જોઇએ. ૨૧

**सामादिभिः संशमयेत प्रकोपं परस्परावग्रहभेदनैश्च ।**
**तथा च धीरः शमयेद्विकारं यथा भजेरन्न परान् प्रतप्ताः ॥ २२ ॥**

રાજાએ બાહ્યકોપને તથા આભ્યતર કોપને સામ આદિક ઉપાયોથી શાત પાડવો, અથવા તો પરસ્પરમાં યુદ્ધ કરાવીને અથવાતો

**ભેદ પડાવીને કોપને શાત પાડવો. પ્રકૃતિમડળના પુરુષો તથા બાહ્ય પુરુષો કોપાયમાન થઈને શત્રુ રાજાના પક્ષમાં ભળી ન જાય તે પ્રમાણે રાજાએ ધીરજથી તેઓના કોપને શાત પાડવો જોઈએ ૨૨**

ભાવાર્થ —પ્રકૃતિમડળના અતરગ પુરુષો અથવા તો બહારના પુરુષો વખતપર કોઈ કારણને લઈને રાજાના ઉપર કોપી ઉઠે છે, તેવે પ્રસંગે રાજાએ ઉતાવળા થઈને તેઓને સખ્ત શિક્ષા કરીને પીડવા નહિ કારણ કે જો તેઓના ઉપર સખતાઈ વાપરવામા આવે છે તો તેઓ શત્રુના પક્ષમા ભળી જાય છે માટે રાજાએ તેવા પ્રસગે ધીરજથી કોપાયમાન થયેલાને, તેઓના કારણો સાભળીને સામ આદિ ઉપાયથી શાત પાડવા ૨૨

**मनुष्ययुग्यापचयः क्षयो हि हिरण्यधान्यापचयो व्ययस्तु ।**
**तस्मादिमां नैव विदग्धबुद्धिः क्षयव्ययायासकरीमुपेयात् ॥ २३ ॥**

મનુષ્યોનો તથા હાથી ઘોડા વગેરે વાહનોનો જે નાશ, તે ક્ષય કહેવાય છે અને સુવર્ણનો તથા ધાન્યનો જે ઘટાડો, તે વ્યય કહેવાય છે તે માટે જે યાત્રાથી (ચઢાઈથી) ક્ષયનો તથા વ્યયનો પરિશ્રમ વેઠવો પડે, તેવી યાત્રા કુશળબુદ્ધિના રાજાએ ખેડવી જ નહિ ૨૩

**अवश्यनिष्पत्तिमहाफलाढ्यामदीर्घसूत्रां परिणामकल्याम् ।**
**कामं व्ययायासकरीमुपेयान्न त्वेव जातु क्षयदोषयुक्ताम् ॥ २४ ॥**

જે યાત્રા (ચઢાઈ) મા મહાન્ ફળનો લાભ અવશ્ય થવાનો હોય, યાત્રા કરી કે તુરત ફળનો લાભ થવાનો હોય, જે પરિણામે સુખકારક હોય, આવી યાત્રા વ્યયના દોષવાળી હોય તો પણ કરવી પરંતુ તે જો ક્ષયના દોષથી ભરપૂર હોય તો કોઈ પણ દિવસ કરવી જ નહિ. ૨૪

**કાર્યનાં વ્યસનો**

**वस्तुष्वशक्येषु समुद्यमश्च शक्येषु चाकालसमुद्यमश्च ।**
**शक्येषु मोहादसमुद्यमश्च त्रिधैव कार्यव्यसनं वदन्ति ॥ २५ ॥**

જે કાર્યો થવાં અશક્ય હોય, તેઓને માટે ઉદ્યમ કરવો બની

શકે તેવાં કાર્યને માટે કસમયે ઉદ્યમ કરવો અને જે કાર્ય થઈ શકે તેવાં હોય તેઓને માટે અજ્ઞાનને લીધે ઉદ્યમ કરવો નહિ. આ રીતે કાર્યના ત્રણ પ્રકારના વ્યસનો (વિઘ્નો) છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૨૫

ભાવાર્થ --જે રાજાને વિજય મેળવવાની ઇચ્છા હોય, તેણે ઉપર કહેલા ત્રણે વ્યસનોનો ત્યાગ કરવો, અર્થાત્ પ્રત્યેક કાર્ય તેના સમય પ્રમાણે કરવા તથા અશક્ય કાર્યને માટે ઉદ્યમ કરવો નહિ ૨૫

**कामोऽक्षमा दक्षिणतानुकम्पा ह्रीः साध्वसं क्रौर्यमनार्यता च ।**
**दम्भोऽभिमानोऽथ च धार्मिकत्वं दैन्यं स्वयूथस्य विमाननं च॥२६॥**
**द्रोहो भयं शश्वदुपेक्षणं च शीतोष्णवर्षास्वसहिष्णुता च ।**
**एतानि काले समुपाहितानि कुर्वन्त्यवश्यं खलु सिद्धिविघ्नम् ॥ २७॥**

કામ (ઇંદ્રિયોના વિષયોમા તથા મૃગયા, મદિરા, જુગાર વગેરેમા આસક્તિ), અક્ષમા (ક્રોધ), અનુજીવી પુરુષો ઉપર દયા, જીતેલા શત્રુઓ ઉપર અનુકપા, લજ્જા, વ્યામોહ, ક્રૂરતા, અનાર્યતા, દભ, અભિમાન, ધાર્મિકપણુ, દીનતા, પોતાના મડળનુ અપમાન, દ્રોહ, ભય, નિત્ય આવી પડનારી આપત્તિની ઉપેક્ષા, તાઢ, તડકો, તથા વરસાદને સહન નહિ કરવા, આટલા વ્યસનને જો કાર્ય સાધવાને વખતે સ્વીકારવામા આવે છે તો તેઓ અવશ્ય કાર્યની સિદ્ધિમા વિઘ્ન કરે છે ૨૬–૨૭

ભાવાર્થ –જે મનુષ્ય શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,રસ, અને ગધમા અત્યત આસક્ત હોય છે, સ્ત્રી, જુગાર અન મદિરામા આસક્ત હોય છે તે પુરુષ વ્યસનને આધીન હોવાથી પોતાનુ કાર્ય સાધી શકતો નથી ગાળા ગાળી, મારા મારી, લોકોનુ ધન હરી લેવુ, હિસા કરવી, આ બધા ક્રોધથી થાય છે અને ક્રોધ કાર્યને સિદ્ધ થવા દેતો નથી, માટે કાર્ય કર્તા પુરુષે ક્રોધનો ત્યાગ કરવો પોતાના સેવક ઉપર દયા રાખવી તેનુ નામ દક્ષિણતા કહેવાય છે તે જે રાજામા ન હોય તેના સેવકો તે રાજાના ઉપર ભક્તિ રાખતા નથી અને ભક્તિને અભાવે

રાજકીય કાર્યોનો નાશ થાય છે જીતેલા શત્રુઓ ઉપર પણ દયા કરવી. આને અનુકપા કહે છે. આવી અનુકપાથી પણ લાભની હાનિ અને કાર્યનો નાશ થાય છે. પૃથુરાજે યવનોના ઉપર અનુકપા કરી હતી, તેને પરિણામે તેણે ભારતવર્ષ ગુમાવ્યુ હતુ અને પોતાને કેદખાનુ ભોગવવુ પડ્યુ હતુ લજ્જાથી પણ મનુષ્ય પોતાનુ કાર્ય યથોચિત કરી શકતો નથી અને તેથી તેને નુકસાન વેઠવુ પડે છે કાર્ય વખતે શુ કરવુ તે ન સૂઝ તેને अप्रतिपत्ति કહે છે તેથી પણ કાર્યનો નાશ થાય છે ક્રૂર મનુષ્યનો પણ કોઈ આશ્રય કરતુ નથી, તેથી તેના કાર્ય પણ સિદ્ધ થતા નથી. અનાર્ય પુરુષ ઉત્તમ કાર્ય કરે છે છતા પણ તેનાથી તેને લાભ થાતો નથી કારણ કે તેના ઉપર કોઇને વિશ્વાસ આવતો નથી દભત્વ એટલે બીજાને છેતરવાપણુ, દભીનો કોઈ પણ વિશ્વાસ કરતુ નથી, તેથી તેના કાર્ય પણ સિદ્ધ થાતા નથી અભિમાન એટલે અહકાર કેવળ કાર્યનો જ નાશ કરતો નથી પરતુ તેથી પડનો ક્ષય પણ થાય છે ધાર્મિકપણુ એટલે અમુક ધર્મ ઉત્તમ છે અમુક ધર્મ ઉતરતો છે વગેરે ધર્માધતા પણ રાખવી નહિ ધર્માધપણાથી હાથમા રહેલા રાજ્યનુ પણ રક્ષણ થઈ શકતુ નથી આપણી નીતિમાન્ અને માયાળુ ઇંગ્રેજ સરકાર સર્વને મોકળે મને ધર્મ પાળવા દે છે તેથી તેનુ રાજ્ય આજે રામરાજ્ય ગણાય છે અને તેમણે પ્રજાનો સપૂર્ણ સતોષ મેળવ્યો છે દીનતા એટલે નપુસકપણુ, કાર્ય કરતી વખતે જે ભય રાખવામા આવે છે તો તેથી કાર્યની હાનિ થાય છે સેવકોને માન આપવામા આવે છે તો તેઓ પોતાના પ્રાણોનો પણ વ્યય કરીને ધણીનુ કાર્ય કરે છે પરતુ જે તેઓનુ અપમાન કરવામા આવે છે તો તેઓ કાર્યમા હાનિ જ કરે છે મિત્રાદિકનો દ્રોહ કરનારા પુરુષોના કાર્યો પણ સિદ્ધ થાતા નથી જે પુરુષ વર્ષા વગેરે ઋતુના સ્વભાવને સહન કરી શકતો ન હોય, તે સર્વ દેશમા તથા સર્વ કાળમા પોતાનુ કાર્ય કેવી રીતે સાધી શકે ? આ શ્લોકમા જે જે વ્યસનો જણાવ્યા છે તે જે કાર્ય કરતી વખતે સેવવામા આવે છે તો આરભેલુ કાર્ય સિદ્ધ થાતુ નથી. માટે રાજાએ અથવા તો શ્રીમતોએ પોતાના કાર્ય સાધવામાટે ઉપર ગણાવેલા વ્યસનોનો ત્યાગ કરવો જોઇએ ૨૬–૨૭

निजोऽथ मैत्रश्च समाश्रितश्च सम्बन्धजः कार्यसमुद्भवश्च ।
भृत्यो गृहीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति ॥ २८ ॥

૧ કુલ પરંપરાથી ઉતરી આવેલો પુરુષ અથવા તો સ્વાભાવિક બંધુવર્ગ, ૨ મિત્રનો મિત્ર, ૩ પોતાની રક્ષા માટે આશ્રય કરનારો, ૪ કન્યા આપીને સબંધી થયેલો, ૫ કાર્ય પ્રસંગથી સબંધમા આવેલો, ૬ સેવક, તથા ૭ ધન, અન્ન, વસ્ત્ર વગેરે અનેક પદાર્થો આપીને વશ કરેલો પુરુષ, આ સાત પુરુષને વિદ્વાનો પોતાનો પક્ષ કહે છે ૨૮

सदानुसृत्या गुणकीर्तनेन निन्दासहत्वेन च रन्ध्रगुप्त्या ।
तदर्थशौचोद्यमसङ्कथाभिः पक्षोऽनुरागीति स वेदितव्यः ॥ २९ ॥

નિત્ય પોતાને અનુસરવાથી, પોતાના ગુણનુ કીર્તન કરવાથી, પોતાની નિંદા સહન ન કરવાથી, પોતાની છૂપી વાર્તાનુ રક્ષણ કરવાથી, તથા પોતાના ન્યાયથી મેળવેલા ધન વિશે તથા ઉદ્યમ વિશે કથાઓ કરવાથી અમુક પક્ષ પોતાના ઉપર અનુરક્ત છે એમ જાણવુ ૨૯

कुलीनमार्यं श्रुतवद्विनीतमलोलुपं सत्यमहार्यमन्यैः ।
कृतज्ञतोर्जामतिसत्त्वयुक्तं सद्वृत्तपक्षं खलु तं च विद्यात् ॥ ३० ॥

જે પુરુષ કુળવાન્ હોય, જે આર્ય એટલે મહાવશમા ઉત્પન્ન થયેલો હોય, શાસ્ત્ર ભણેલો હોય, વિનીત હોય, લોભરહિત હોય, સત્યવાદી હોય, શત્રુ પક્ષના પુરુષો જેઓના વિચારને ફેરવી શકે નહિ તેવો હોય, જે કૃતજ્ઞતા, બળ અને પ્રતિભાશક્તિવાળો હોય, આપત્તિના સમયમા અથવા તો અભ્યુદયના સમયમા પણ વિકાર નહિ પામે તેવા ધૈર્યથી જે યુક્ત હોય તથા જે સદાચારસપન્ન હોય, તે પુરુષને પોતાના પક્ષનો જાણવો ૩૦

### વિજિગીષુ રાજાના આત્મગુણ

उद्योगमेधाधृतिसत्त्वसत्यत्यागानुरागस्थितिगौरवाणि ।
जितेन्द्रियत्वं प्रसहिष्णुता ह्रीः प्रागल्भ्यमित्यात्मगुणप्रवेकः ॥ ३१ ॥

ઉદ્યોગ ( ઉત્સાહ ), મેધા ( સ્મૃતિ), ધૈર્ય, સત્વ (સુખ અથવા તો દુઃખના સમયમાં વિકાર નહિ પામનારુ મન) સત્ય ભાષણુ, ત્યાગ, (ઉદારતા), ગુણુ તરફ પક્ષપાત, અડગપણું, વિદ્યાવૃદ્ધોના તરફ પૂજ્ય બુદ્ધિ, જિતેંદ્રિયપણું, તાઢ તડકા વગેરેને સહન કરવા, લજ્જા અને સભા વચ્ચે અટકયા વગર ભાષણ કરવું, આ સર્વ આત્માના પ્રધાન ગુણુ છે. ૩૧

**मन्त्रस्य शक्तिं सुनयप्रचारं स्वकोशदण्डौ प्रभुशक्तिमाहुः ।**
**उत्साहशक्तिं वलवद्विचेष्टां त्रिशक्तियुक्तो भवतीह जेता ॥ ३२ ॥**

ચાર ઉપાયની તથા છ ગુણોની યથાર્થ વ્યવસ્થા કરવી, તેને મત્રશક્તિ કહે છે. પોતાના ગુણોથી ભરપૂર એવા કોશને તથા સૈન્યને પ્રભુશક્તિ કહે છે અને મહાન્ પરાક્રમને ઉત્સાહશક્તિ કહે છે જે રાજામા ઉપર કહેલી ત્રણ શક્તિ હોય છે, તે રાજા વિજયી થાય છે ૩૨

ભાવાર્થ —મત્રશક્તિ, પ્રભુશક્તિ તથા ઉત્સાહશક્તિ આ ત્રણ રાજામા હોવી જ જોઇએ અને તેનાથી જ રાજાનો વિજય થાય છે. મત્રશક્તિ એટલે જ્ઞાનબળ, જ્ઞાનના બળથી જ રાજકીય ગુપ્ત વિચારો થઈ શકે છે, તથા ચાર ઉપાયોની તથા છ ગુણોની પણ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે ज्ञानबल मन्त्रशक्ति જ્ઞાનના બળને મત્રની શક્તિ જાણવી. રાજાની પાસે જો ધનથી ભરપૂર કોશ અને બળવાન્ સૈન્ય હોય તો જ રાજાની પ્રભુશક્તિ ટકી શકે છે, નહિતર ટકી શકતી નથી. માટે કોશને અને સૈન્યને પ્રભુશક્તિ કહેલી છે પરાક્રમ ભરેલા કર્મને ઉત્સાહશક્તિ કહે છે અર્થાત્ એ જ ઉત્સાહનુ રૂપ છે આપણા શહેનશાહમા ઉપર કહેલા ત્રણે પ્રકારની શક્તિ છે, તેથી તે દુનિયાના એક ચતુર્થાંશ ભાગ ઉપર રાજ્ય કરે છે રાજા જો જ્ઞાન વિનાનો, પ્રભાવ વગરનો તથા નિરુત્સાહી હોય તો તે કેવી રીતે વિજય કરી શકે? ૩૨

**शौर्यं सुदाक्ष्यं व्यसनेष्वदैन्यमुत्साहसम्पद्युधि धीरता च ।**
**औत्पादिकी शास्त्र[illegible] च सांसर्गिकी धीः परिणामिनी च ३३**

ઉતાવળથી કાર્ય કરવાપણુ ઉત્તમ ડહાપણ, આપત્તિઓના સમયમાં અદીનતા તથા યુદ્ધસમયે ધૈર્ય આ ઉત્સાહની સપત્તિ (ગુણ) કહેવાય છે. તથા પૂર્વ જન્મના સસ્કાર પ્રમાણે ઉત્પન્ન થનારી, શાસ્ત્રોના જ્ઞાનથી થનારી, જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરુષોના સબધથી થનારી તથા પાછળથી વિચાર કરતાં ઉત્પન્ન થનારી આ રીતે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ છે. (જે મંત્રશક્તિમા ઉપયોગી થઈ પડે છે.) ૩૩

**उत्साहसत्त्वाध्यवसायचेष्टादार्ढ्यं च कर्मस्विह पौरुषं च ।**
**अरोगता कर्मफलोपपत्तिर्दैवानुकूल्यं च निराधिता च ॥ ३४ ॥**

પ્રત્યેક કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ, અપ્રતિહત ધૈર્ય, અમુક કાર્ય હું સિદ્ધ કરુ આવી જાતનો નિશ્ચય, શારીરિક ક્રિયા અને દૃઢતા, આ પાચ પૌરુષ એટલે પુરુષના કર્મ કહેવાય છે તથા આરોગ્ય, કરેલાં કર્મનાં ફળનો લાભ, ભાગ્યની અનુકૂળતા, અને પ્રિયના વિયોગથી થનારાં દુઃખનો અભાવ, આ ત્રણ દૈવની અનુકૂળતા કહેવાય છે. ૩૪

**पक्षादिनानेन गृहीतकोशः पक्षादिहीनं रिपुमभ्युपेयात् ।**
**इति प्रसर्पन् नियतं समुद्रप्रक्षालितां तां लभते धरित्रीम् ॥ ३५ ॥**

જે રાજાનો પક્ષ અનુરાગી અને સદાચારી હોય, જેનામા ઉત્તમ આત્મગુણ હોય, જેનામા ત્રણ શક્તિ, પૌરુષ તથા દૈવની અનુકૂળતા આ સર્વ હોય, તે રાજાએ ધનનો ભડાર સાથે લઈને ઉપર કહેલા પક્ષાદિકથી રહિત એવા શત્રુ રાજાના ઉપર ચઢાઈ કરવી. જે રાજા ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરે છે, તે રાજા સમુદ્રનાં જળથી પ્રક્ષાલિત થાતી અર્થાત્ સમુદ્ર સૂધીની પૃથ્વીને મેળવે છે ૩૫

યુદ્ધે ચઢવાનો સમય

**कालो गजानां सजलाभ्रजालो यातुं तदन्यश्च तुरङ्गमाणाम् ।**
**नात्यर्थवर्षोष्णतुषारयुक्तः सम्पन्नसस्यास्त्विति कालसम्पत् ॥ ३६ ॥**

જે સમયે પાણીથી ભરેલા વાદળા ચઢી આવ્યાં હોય એવો

વર્ષાકાળ હાથીઓને ચઢાઈ કરવાને યોગ્ય છે, તેનાથી બીજો (એટલે વર્ષા ઋતુ વિનાનો બીજો) સમય ઘોડાઓને ચઢાઈ કરવાને અનુકૂળ છે, પરંતુ જે સમયમાં અત્યંત વર્ષાદ વરસતો ન હોય, તેમ અત્યત તડકો પણ પડતો ન હોય, પરતુ ઝાકળ વરસતી હોય તથા જે વખતે ધાન્યો પાકીને તયાર થયાં હોય, તે સમય યુદ્ધમાં ચઢાઈ કરવા માટે ઉત્તમ કહ્યો છે. આ રીતે ચઢાઈના સમયના ગુણ નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યા છે. ૩૬

**रात्रावुलूको विनिहन्ति काकान् काकोऽप्युलूकान् रजनीव्यपाये ।**
**इति स्म कालं समुदीक्ष्य यायात् काले फलन्तीह समीहितानि ३७**

રાત્રે એક ઘૂડ ઘણા કાગડાઓને મારી નાખે છે અને દિવસે એક કાગડો ઘણા ઘૂડોને મારી નાખે છે આ પ્રમાણે સમયનું અવલોકન કરીને રાજાએ ચઢાઈ કરવી. સમય ઉપર કરેલાં કાર્યો આ જગતમા ફળે છે. ૩૭

**श्वा नक्रमाकर्षति कूलसंस्थं श्वानं च नक्रः सलिलाभ्युपेतम् ।**
**व्यायच्छमानो ध्रुवमभ्युपैति देशस्थितः कर्मफलोपभोगम् ॥३८॥**

કૂતરો કિનારા ઉપર આવેલા ઝુડને ખેંચી જાય છે અને પાણીમાં ઉતરેલા કૂતરાને ઝુડ ખેંચી જાય છે માટે રાજા યુદ્ધ કરવા યોગ્ય સ્થાનમા ઉભો રહીને જો યુદ્ધ કરે છે તો તેને યુદ્ધનું ફળ અવશ્ય મળે છે ૩૮

ભાવાર્થ –જે રાજાને દેશનુ તથા કાળનુ જ્ઞાન છે, તે જ રાજા વિજયી નિવડે છે એટલા માટે શ્લોક ૩૭ મામા તથા ૩૮ મામા રાજાને સમયનુ અને દેશનુ બળ જાણવાની આવશ્યકતા દર્શાવી છે ૩૮

**समं तुरङ्गैर्विषमं च नागैस्तथा जलाढ्यं समहीधरं च ।**
**नावा(धि?दि)तः पत्तिबलानुयातो यथाबलं च प्रसमीक्ष्य मिश्रम् ३९**

સપાટ પ્રદેશમાં ઘોડેસ્વારોનાં સૈન્યને લઈને ચઢાઈ કરવી, ઉચી

નીચી જમીન ઉપર હાથીઓનાં સૈન્યને લઇને ચઢાઈ કરવી, પર્વત ઉ
ચઢાઈ કરવી હોય તો પણ હાથીઓના સૈન્યની સાથે ચઢાઈ કરવી
પાણીવાળા સ્થાનકમાં નૌકાસૈન્ય સાથે ચઢાઈ કરવી તથા જ્યા સપા
અને ઉચી નીચી એમ બન્ને જાતની ભૂમિ હોય તેવા પ્રદેશમા ઘોડાન
તથા હાથીના બન્ને જાતના સૈન્યની સાથે ચઢાઈ કરવી રાજાએ
પ્યાદા તથા હાથીના અને ઘોડાના સૈન્ય સાથે યાત્રા કરતી વખ
પોતાના સૈન્યની બરાબર તપાસ કરીને પછી ચઢાઈ કરવી. ૩૯

**मरुप्रगाढं पततीह तोये ग्रीष्मे त्वनूपोदककक्षदुर्गम् ।**
**मिश्रं च संवीक्ष्य यथासुखं च गच्छेन्नरेन्द्रो विजयाय देशम् ४०**

નિર્જળ પ્રદેશમા વરસાદ પડતો હોય ત્યારે વિજય માટે ચઢા
કરવી તથા જે દેશ પાણીથી, તૃણથી તથા લતા વગેરેથી દુ:ખે કરી
જઈ શકાય તેવો હોય તેવા દેશમા ગ્રીષ્મ ઋતુમા વિજય માટે ચઢા
કરવી અને જે દેશમા પાણી પણ હોય અને ખુલ્લા પ્રદેશો પણ હોય
તેવા પ્રદેશમા રાજાએ તપાસ કરીને પોતાની મરજી પ્રમાણે વિજ
કરવા માટે ચઢાઈ કરવી ૪૦

**न चातितोयं न च तोयहीनं युक्तं च सम्यग्यवसेन्धनेन ।**
**उपेत्य मार्गं बहुतज्ज्ञयुक्तं सुखं प्रयाणै रिपुमभ्युपेयात् ॥ ४१ ।**

જે માર્ગે ઘણું પાણી ન હોય તેમ સર્વથા નિર્જળતા પણ
હોય, અર્થાત્ જે માર્ગ જોઇએ તેટલા પાણીવાળો હોય, જ્યા ખ
તથા કાષ્ઠ મળતા હોય તથા ઝાડના થુંબડા, ખાડા ખૈયા તથા ટેક
ન હોવાથી સુખેથી જઈ શકાય તેવો જે માર્ગ હોય, આવા માર
રાજાએ ઘણા માર્ગના ભોમિયાઓને સાથે લઇને શત્રુના ઉપર સુખે
ચઢાઇઓ કરવી ૪૧

**स्ववीवधासारमुपेततोयं विश्वासिताक्रान्तजनं विशुद्धम् ।**
**तन्मात्रमेव द्विषतामुपेयाद् यस्मान्न कुर्यादपयानमार्तः ॥ ४२ ॥**

જે શત્રુના દેશમાં પોતાને તૃણની તથા કાષ્ઠની સહાયતા મળે, પોતાના મિત્રો તરફની સહાયતા મળી શકે, જે પ્રદેશમાં પાણી હોય, જે દેશના માર્ગ પોતાના વિશ્વાસુ મનુષ્યોથી ભરપૂર હોય, એવા શત્રુના વિશુદ્ધ દેશમા રાજાએ એટલે સૂધી જવું કે જ્યાથી શત્રુના મારાથી ખિન્ન થઈને પાછું ફરવું પડે નહિ. ૪૨

**ये दूरयात्रां सहसा विशन्ति मूढा रिपूणामविचार्य भूमिम् ।**
**ते यान्ति तेषामचिरेण खड्गधारापरिष्वङ्गमयत्नसाध्यम् ॥ ४३ ॥**

જે મૂઢ પુરુષો અન્ન, તૃણ, કાષ્ઠાદિકની સહાયતાનો વિચાર કર્યા વિના સહસા શત્રુના દેશમાં પ્રવેશ કરે છે, તેઓ પ્રયત્ન વિના તુરત જ શત્રુની તરવારની ધારાનું આલિંગન કરે છે (અર્થાત્ શત્રુ તરવારથી તેને મારી નાખે છે.) ૪૩

**मार्गे च दुर्गोपनिविष्टसैन्यो विधाय रक्षां विधिवद् विधिज्ञः ।**
**सन्नद्धपार्श्वस्थितवीरयोधः सेवेत साध्वीं निशि योगनिद्रां ॥४४॥**

રાજાએ કુચ કરતી વખતે માર્ગમા, દુર્ગપ્રદેશમા પોતાની છાવણી નાખીને સૈન્યનો પડાવ કરવો અને છાવણી નાખવાની રીતને જાણનારા રાજાએ છાવણીની બહારના ભાગની તથા અંદરના ભાગની વિધિપૂર્વક રક્ષા કરવી, રાત્રે શૂરવીર યોધાઓને હથિયારોથી સજ્જ કરીને પોતાની બાજુમાં ઉભા રાખવા તથા પોતે ઉત્તમ એવી યોગનિદ્રા સેવવી. ૪૪

ભાવાર્થ—રાજાએ કુચ કરતી વખતે માર્ગમા વિશ્રાંતિ લેવાને માટે દુર્ગ પ્રદેશમા એટલે શત્રુથી હલ્લો કરી શકાય નહિ તેવા પ્રદેશમા છાવણી નાખવી અને તે વખતે પોતે ચોકી પહેરામા રહીને યોગનિદ્રા સેવવી એટલે જાગતા સુવુ, ઘોડાનો કે હાથીનો શબ્દ જેવો કાને પડે કે તુરત જાગી જવાય એવી નિદ્રા કરવી, પરંતુ ગાઢ નિદ્રા સેવવી નહિ ૪૪

**भ्रमत्तुरङ्गद्विरदेन्द्रहेषाघण्टास्वनापूरितकर्णरन्ध्रः ।**
**तदन्तरा तु प्रतिबोधवर्ती के जाग्रतीत्याहित आद्रियेत ॥ ४५ ॥**

છાવણીની આસપાસ ફરનારા ઘોડાઓના હણહણાટ સાંભળીને, તથા હાથીઓના કંઠમા બાંધેલી ઘંટાઓના ધ્વનિ સાંભળીને રાજા જ્યારે જાગૃત થાય ત્યારે તેણે સાવધાન થઇને આદરપૂર્વક પ્રશ્ન કરવો કે, કોણ પહેરેગીરો જાગે છે? ૪૫

**ततः प्रबुद्धः शुचिरिष्टदेवः श्रीमद्विभूषोज्ज्वलितः प्रहृष्टः ।**
**सेव्येत मन्त्रिप्रवरैर्यथावत् पुरोहितामात्यसुहृद्गणैश्च ॥ ४६॥**

તે પછી રાજાએ પ્રભાતમાં જાગૃત થઈ સ્નાન કરીને શુદ્ધ થવું, દેવતાનુ પૂજન કરવું, સુંદર આભૂષણો પહેરીને શણગારવું, સૈન્યને ઉત્સાહ આપવામાટે પોતે આનદમા રહેવું, તે પછી સભામા જઇને ઉત્તમ મત્રીઓની, પુરોહિતોની, અમાત્યોની તથા સ્નેહી મંડળની સેવાને યથાવિધિ સ્વીકારવી અર્થાત્ વિજિગીષુ રાજાએ ઉપર કહેલા અમાત્ય વગેરેની સાથે બેસીને રાજકીય કાર્યોનો વિચાર કરવો. ૪૬

**कर्तव्यतां तैः सह सम्प्रधार्य यानं समारुह्य विचित्रयानम् ।**
**कुलोद्गतैः शास्त्रिभिरात्मकल्पैर्बहिर्निरीयात् परिवारितः सन् ॥४७॥**

રાજાએ ઉત્તમ મંત્રીઓની સાથે રાજકીય કાર્યોનો વિચાર કરી, રથમા વિચિત્ર રગના ઘોડાઓ જોડી, તેમાં બેસીને કુલીન તથા પોતાના સમાન એવા શસ્ત્રધારી પુરુષોથી વિંટાઇને છાવણીમાંથી બહાર નિકળવું. ૪૭

**पश्येन्नृपो हस्तिरथाश्वचर्यां सामूहिकं योधगणं पृथक् च ।**
**विवक्षितांश्च द्विरदान् द्विरह्नस्तुरङ्गमांश्चापि विधानयुक्तान् ॥४८॥**

(અને છાવણીના મેદાનમા જઇને) રાજાએ, હાથી, રથ અને ઘોડાઓની ચર્યા જોવી વ્યૂહરચનામા ગોઠવાયલા સર્વ યોધાઓની એક સાથે તપાસ કરવી તથા પ્રત્યેક યોધાની જૂદી જૂદી તપાસ કરવી, શૌર્યાદિક ગુણવાળા અને સગ્રામમા યુદ્ધ કરવા માટે સજ્જ થઈ રહેલા હાથીઓની તથા ઘોડાઓની પણ તપાસ કરવી. આ તપાસ એક દિવસમા બે વાર (એટલે સવારે તથા સાયંકાળે) કરવી. ૪૮

**सुखोपगम्यः स्मितपूर्वभाषी प्रियं वदेद् वृत्त्यधिकं च दद्यात् ।**
**प्रियेण दानेन च सङ्गृहीतास्त्यजन्ति भर्तर्यपि जीवितानि ॥४९॥**

પોતાની મુલાકાત માટે આવનારાઓને સારી સગવડ કરી આપવી, સ્મિતપૂર્વક ભાષણ કરવું, મધુર ને પ્રિય વાર્તા કરવી અને આજીવિકા ચાલે તેના કરતાં અધિક આપવુ. પ્રિય વાણીથી તથા દાનથી વશ કરેલા પુરુષો પોતાના ધણીને માટે પ્રાણોને પણ તજી દે છે ૪૯

**रथाश्वनौकुञ्जरयानयोग्यो नित्यक्रियः स्याद्धनुषि प्रगल्भः ।**
**सुमेधसां कर्मणि दुष्करेऽपि नित्यक्रिया कौशलमादधाति ॥५०॥**

રથ, ઘોડા, નૌકા ને હાથીરૂપી યાન ઉપર સ્વારી કરવામાં કુશળતા હોય તથા ધનુર્વિદ્યામાં કુશળતા હોય તો પણ નિત્ય રથાદિક ઉપર બેસીને ફરવાનો અભ્યાસ રાખવો તથા ધનુષ બાણ લઈને નિત્ય નિશાન પાડવાનો અભ્યાસ કર્યા કરવો બુદ્ધિમાન્ પુરુષ જો દુષ્કર કર્મ પણ નિત્ય કર્યા કરે છે તો તેમા તે કુશળતા મેળવે છે ૫૦

**सन्नद्धमुच्चैर्द्विपमास्थितः सन् सन्नद्धसैन्यानुगतः प्रकुर्वन् ।**
**सामन्तदूतेन हि साधुमन्त्रं प्रवीरयोधान्तरितेन यायात् ॥ ५१ ॥**

રાજાએ યુદ્ધનો સાજ પહેરાવીને તયાર કરેલા ઉંચા હાથી ઉપર બેગીને, મહાન્ વીર યોધાઓથી આતરેલા સામનોની તથા દૂતોની સાથે શત્રુઓનો પરાજય કરવા વિશેની વાતચિત કરનાં કરતા શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી અને તે સમયે સૈન્યે સજ્જ થઈને રાજાની પાછળ ચાલવુ. ૫૧

**आलोकयेद् बुद्धिगुणोपपन्नैश्चारैश्च दूतैश्च परप्रचारम् ।**
**एतैर्वियुक्तो भवति क्षितीन्द्रो जनैरनेत्रैश्च समानधर्मा ॥ ५२ ॥**

આઠ ગુણવાળા બુદ્ધિથી સંપન્ન એવા ચારોદ્વારા અને દૂતો દ્વારા શત્રુની હિલચાલનુ અવલોકન કરવું. જે રાજાની પાસે બુદ્ધિમાન્ દૂતો ન હોય, તે રાજાને આંધળા મનુષ્યોના સમાન જાણવો. ૫૨

ભાવાર્થ –સેવા, એકાગ્રતા, વિજ્ઞાન, સર્વ વિષયમા વગર અટકયે પ્રવેશ થવો વગેરે બુદ્ધિના ગુણ કહેવાય છે. આ ગુણ જે ચારમા હોય તે યથાર્થ રીતે કાર્ય કરી શકે છે ૫૨

**विलोभयन् किञ्चिदपि प्रयच्छन् कुर्वीत मित्रं द्विषतोऽन्तपालम् ।**
**राष्ट्रादभीक्ष्णं द्विषतः प्रपण्यं पण्यैर्हितं नाडिकयाददीत ॥ ५३ ॥**

શત્રુના રાજ્યની સીમાનું રક્ષણ કરનારા સીમાપાલકને તે સમયે 'હું તને દેશનો પાળક બનાવીશ,' આમ કહીને લોભાવો થોડીક લાચ આપીને પોતાનો મિત્ર કરી લેવો અને તે સીમાપાળકદ્વારા વારંવાર શત્રુના દેશમાથી મોટી કિમતના ઉપયોગી પદાર્થોને પૈસાઓ આપીને મંગાવવા. ૫૩

**उपक्रमं वाञ्छितमाशु कुर्याद् दूतोपयानात् क्रियमाणसन्धिः ।**
**स चेद् विसन्धिः स तु तत्र चैकः कृतो भवत्यात्मसमुच्छ्रयश्च ५४**

વિજગીષુ રાજાએ એક તરફથી સધિ કરવામાટે દૂતને મોકલવો અને બીજી તરફથી શત્રુના પ્રકૃતિમડળને ફોડવામાટે તુરત પોતાના વાછિત કાર્યનો આરભ કરવો, કે જેથી શત્રુ રાજા સધિ કરે નહિ તો પણ તે એકલો પડી જાય છે. (અર્થાત્ પોતાના પ્રકૃતિમડળથી જૂદો પડી જાય છે) અને શત્રુ રાજાના પ્રકૃતિમડળની સાથે એકતા થવાથી વિજગીષુ રાજાની ઉન્નતિ થાય છે. ૫૪

**दौर्गान् पथिष्वाटविकान्तपालान् संश्लेषयेद् दानवतापि साम्ना ।**
**विरुद्धदेशेषु हि सन्निरोधे ते ह्यस्य मार्गोपदिशो भवन्ति ॥ ५५ ॥**

વિજિગીષુ રાજાએ કુચ કરવાના માર્ગમાં દુર્ગપાલોને, અરણ્યોના પાલકોને તથા સીમાડાના રક્ષક પુરુષોને સામના વચનો કહીને તથા દામ દઇને પોતાના કરી લેવા, જેથી શત્રુના દેશોમા શત્રુએ માર્ગમાં મોરચાઓ ઉભા કરીને, માર્ગને રુધી દીધો હોય તો, તેઓ માર્ગ દેખાડે છે. ૫૫

**अकारणादेव हि कारणाद् वा य एति कश्चित् पुरुषोऽरिसेवी।**
**निजश्च विश्लिष्ट उपेत्य शत्रुमायाति यस्तस्य गतिं प्रपश्येत् ॥५६॥**

શત્રુનો કોઈ નોકર કારણને લીધે અથવા તો વગર કારણે પોતાની પાસે નોકરી કરવામાટે આવે, અથવા તો પોતાનો નોકર પોતાનો ત્યાગ કરીને શત્રુના પક્ષમા ભળી ગયો હોય અને પાછો પોતાની પાસે આવે તો તે બન્ને નોકરની હીલચાલ રાજાએ તપાસ્યા કરવી ૫૬

**आरिप्सुना मन्त्रबलान्वितेन प्रागेव कार्यो निपुणं विचारः ।**
**दोष्णां बलान्मन्त्रबलं गरीयः शक्रोऽसुरान् मन्त्रबलाद् विजिग्ये ५७**

મત્રના બળથી સપન્ન એવા રાજાએ શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવાની ઇચ્છા હોય તો ચઢાઈ કર્યા પહેલા જ સારી રીતે વિચાર કરવો. કારણ કે બાહુઓના બળ કરતા પણ મત્રનુ બળ મોટું છે. ઇંદ્રે મંત્રના બળથી (વિચારના બળથી) અસુરોને જિત્યા હતા. ૫૭

**मनीषया निर्मलया विलोकितं फलाय कर्मोद्यममास्थितः परम् ।**
**अकालहीनं नयवित् समाचरेत् फलं ह्यकाले नियतं व्युदस्यति५८**

નીતિશાસ્ત્રવેત્તા વિજગીષુ રાજાએ ફળને માટે મહાન્ ઉદ્યમ આરભવો, નિર્મળ બુદ્ધિથી સધિ વિગ્રહાદિક કર્મનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવું અને તે પછી સમયને અનુસરીને સધિવિગ્રહાદિક કર્મ કરવા. તે જો કવખતે કરવામા આવે છે તો અવશ્ય ફળ આપતાં નથી. ૫૮

**प्रभावितानां श्रुतशौर्यशालिनां यथावदालोचितमार्गचारिणाम् ।**
**चिराय दैवी द्युतिरुन्नतात्मनां भुजङ्गदीर्घेषु भुजेषु लम्बते ॥५९॥**

પ્રતાપશાળી, શાસ્ત્રવેત્તા, શૂરવીર, શાસ્ત્રે દર્શાવેલા માર્ગ ઉપર બરાબર રીતે ચાલનારા અને ઉન્નત મનના એવા વિજગીષુ રાજાઓની સર્પના જેવડી લાબી ભુજાઓમા દૈવી પ્રભા ચિરકાળ સૂધી

વાસ કરે છે અર્થાત્ તેવા વિજગીષુ રાજા દેવતાજેવા અપ્રતિહત બળવાળા થાય છે. ૫૯

समुदितनरसम्पद् भूरिसम्पन्नसस्ये
विगतसलिलपङ्के काल उद्भूतशक्तिः ।
कुसुमितसहकारश्रीज्वलत्कानने वा
नरपतिररिभूमिं साधु गच्छेज्जयाय ॥ ६० ॥

જે રાજાના સીપાઇઓ હૃષ્ટ પુષ્ટ હોય અને જેનામા ત્રણે પ્રકારની શક્તિ પ્રકટ રીતે વાસ કરતી હોય, તેવા રાજાએ જેમા ધાન્યનો ઘણો પાક થાય છે એવી શરદ્ ઋતુમા અથવા તો પાણી અને ઘાસ વિનાની હેમત ઋતુમા અથવા તો મ્હોરાઈ ગયેલા આબાની મંજરીની શોભાથી શોભાયમાન વનોવાળી વસત ઋતુમા શત્રુની ભૂમિમા વિજય કરવામાટે સારી રીતે ચઢાઈ કરવી. ૬૦

ભાવાર્થ —શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવા માટે ત્રણ ઋતુઓ કહી છે તેમા એક શરદ્ ઋતુ એટલે કાર્તિક અને માર્ગશીર્ષ માસ આ ઋતુમા ધાન્ય પાકીને તયાર થાય છે અને કાપણીનો સમય હોય છે તે વખતે શત્રુના દેશ ઉપર ચઢાઈ કરવાથી ચઢાઈ કરનારાને વિજય મળે છે બીજો સમય પાણી તથા ગારા વિનાના સમયમા એટલે હેમત ઋતુમા ચઢાઈ કરવી અર્થાત્ પોષ અને માઘ માસમા ચઢાઈ કરવી અને ત્રીજો સમય વસતમા એટલે ચૈત્ર અને વૈશાખમા જ્યારે આબાની મજરીથી વનો શોભી રહ્યા હોય ત્યારે ચઢાઈ કરવી પરતુ વર્ષા ઋતુમા ચઢાઈ કરવી નહિ ૬૦

इति नरपतिराहितादरः परमभियोक्तुमनाः समुत्पतेत् ।
इति विधिविषयोपसेवनान्नियतमरातिरुपैति गोचरम् ॥ ६१ ॥

શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવાની ઇચ્છાવાળા રાજાએ આ પ્રકરણમા કહેલા વિષયો તરફ ધ્યાન આપવું અને તે પછી શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી. રાજા જો ચઢાઇના અને ચઢાઈ કરનારા પુરુષને માટે કહેલા

**વિધિનુ સેવન કરે છે અર્થાત્ તે પ્રમાણે વર્તે છે તો શત્રુ અવશ્ય તેને વશ થાય છે. ૬૧**

'યાત્રા તથા યાત્રા કરનારાના કર્તવ્ય' એ નામનુ પ્રકરણ ૨૪ મુ સમાપ્ત

ઇતિશ્રી કામંદકીય નીતિસારમા 'યાત્રા (ચઢાઈ) અને યાત્રા કરનારા રાજાના કર્તવ્ય' એ નામનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૭ મો–પ્રકરણ ૨૫ મું

### છાવણીની રચના

**यात्वा वैरिपुराभ्याशं भूभागे साधुसम्मते ।**
**स्कन्धावारनिवेशज्ञैः स्कन्धावारं निवेशयेत् ॥ १ ॥**

રાજાએ વૈરી રાજાના નગરની પડોસમા ગયા પછી વાસ્તુવિદ્યામા (ઘર બાંધવાની વિદ્યામા) કુશળ પુરુષોએ માન્ય કરેલા સપાટ પ્રદેશમા છાવણી બાધવાના કામમા કુશળ એવા પુરુષોની પાસે છાવણી બંધાવવી. ૧

ભાવાર્થ –ચઢાઈ કર્યા પછી યુદ્ધનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે, પરતુ છાવણી નાખ્યા વગર ચઢી આવેલો રાજા કેવી રીતે યુદ્ધ કરી શકે ? માટે યુદ્ધ કર્યાં પહેલા ચઢાઈ કરનારા રાજાએ છાવણી નાખવાની જરૂર છે આ પછીના ચાર સર્ગમા યુદ્ધને લગતી બાબતોનો વિધિ કહેવામા આવશે અને આ સર્ગમા છાવણી કેવી બાધવી તે વિશે તથા શકુનો વિશે નીતિશાસ્ત્રાનુસાર નિર્ણય કરવામા આવશે તેમા પ્રથમ બત્રીસ શ્લોકથી છાવણીની બાબત કહે છે ૧

**चतुरश्रं चतुर्द्वारं नातिविस्तारसङ्कटम् ।**
**साट्टप्रतोलीप्राकारं महाखातसमावृतम् ॥ २ ॥**
**शृङ्गाटकार्धचन्द्रं वा मण्डलं दीर्घमेव वा ।**
**भूमिप्रदेशसामर्थ्यादगारमुपकल्पयेत् ॥ ३ ॥**

રાજાએ જમીનના પ્રદેશનું સામર્થ્ય જોઇને (એટલે અમુક જમીનમાં છાવણીના અમુક વિભાગ થઈ શકશે આવો વિચાર કરીને ) ચાર ખૂણાવાળું, ચાર બારણાવાળુ, ઘણું મોટુંએ નહિ, તેમ ઘણું નાનું પણ નહિ, એવું છાવણીને માટે ઘર બાંધવું. તે છાવણીના ઘર ઉપર માળ કરવા, આસપાસ રાજમાર્ગ (મોટા માર્ગ) કરવા, આસપાસ કિલ્લો કરવો, કિલ્લાને ફરતી ખાઈ કરવી, જે છાવણીને માટે ઘર બાંધવાનું હોય તે ચોતરફ ચાર બારણાવાળું તથા માર્ગવાળું કરવું, અથવા તો અર્ધચંદ્રાકાર કરવુ અથવા તો મંડલાકાર કરવું અથવા તો લાંબું કરવું. ૨–૩

**विभक्तैश्च विविक्तैश्च पार्श्वैरान्वितमायतैः ।**
**गुप्तं कक्षपुटाकारं महामार्गसमावृतम् ॥ ४ ॥**

છાવણીની ચાર બાજુએ એકાત પ્રદેશમાં જૂદા જૂદા ખડો કરવા અને તે ઘણા જ વિશાળ અને એકાંત પ્રદેશવાળા કરવા, જેમાં પહેરેગીરો રાત દિવસ પહેરો કર્યા કરે વળી છાવણીના મકાનની આસપાસ સીપાઇઓને ઉભા રાખીને તેની રક્ષા કરાવવી, ખડની ગંજીની પેઠે તેને ગોળાકાર કરવુ અને તેમા મોટા રાજમાર્ગો બનાવવા. ૪

**तस्य मध्ये मनोह्लादि महन्मौलबलावृतम् ।**
**अन्तः कोशगृहोपेतं कारयेद् राजमन्दिरम् ॥५॥**

તે છાવણીના મધ્ય પ્રદેશમા એક મનોહર અને મોટું રાજમંદિર બાંધવું. તે રાજમંદિરની અદર એક કોશગૃહ બાંધવું અને વંશપરપરાના સીપાઇઓએ તેને ઘેરી લઇને ( તેની રક્ષા કર્યા કરવી.) ૫

**मौलं भृतं श्रेणि सुहृद् द्विषदाटविकं बलम् ।**
**राजहर्म्यं समावृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ॥ ६ ॥**

તે રાજમંદિરની આસપાસ અનુક્રમે નીચેના સૈન્યને ઉભું રાખવું. પહેલી ચોકીમાં વશપરપરાથી ઉતરી આવેલા સીપાઇઓને ઉભા

રાખવા, બીજી ચોકીમાં પગારદાર સીપાઇઓને ઉભા રાખવા, ત્રીજી ચોકીમાં પોતાના દેશના મનુષ્યોથી તયાર કરેલા સૈન્યને ઉભું રાખવું, તે પછી સ્નેહીઓના સૈન્યને ઉભું રાખવું, તે પછી શત્રુનાં સૈન્યને ઉભું રાખવું અને તે પછી અરણ્યમાં રહેનારા લોકોનાં સૈન્યને ઉભું રાખવું. ૬

**अन्तः स्ववर्गिणः क्रूरानलुब्धान् दृष्टकर्मणः ।**
**पर्याप्तवेतनानाप्तान् मण्डलेन निवेशयेत् ॥ ७ ॥**

છાવણીની અંદરના ભાગમા પોતાની જાતિના પુરુષોને મડળાકારે ચોતરફ ઉભા રાખવા તે પુરુષો, કરડા સ્વભાવના, લોભરહિત, અને સર્વ યુદ્ધકર્મને પ્રત્યક્ષ રીતે જાણનારા હોવા જોઇએ. તેઓને પરિપૂર્ણ પગાર આપવો અને તેઓ વિશ્વાસુ હોવા જોઇએ ૭

**हस्तिनो लब्धनामानस्तुरङ्गाश्च मनोजवाः ।**
**गृहोपकण्ठे नृपतेर्वसेयुः स्वाप्तरक्षिताः ॥ ८ ॥**

વળી રાજમંદિરની પડોસમાં યુદ્ધમા નામના મેળવનારા હાથીઓને તથા પવનના જેવા વેગવાળા ઘોડાઓને બાંધી રાખવા અને વિશ્વાસુ પુરુષોએ તે હાથીઓનું તથા ઘોડાઓનું રક્ષણ કરવું. ૮

ભાવાર્થ –પૂર્વે રાજમદિરની પડોસમા જ હાથીઓ તથા ઘોડાઓ બાધવામા આવતા હતા અને હજી પણ પ્રાચીન રજવાડાઓમા રાજમદિરની પાસે જ હસ્તિશાળા અને અશ્વશાળા હોય છે તેનો હેતુ એવો હતો કે, શત્રુ ઓચિતો ચઢી આવે તો રાજા હાથીના ઉપર અથવા તો ઘોડા ઉપર ચઢીને યુદ્ધ કરવાને અથવા તો પલાયન કરવાને શક્તિમાન્ થઈ શકે ૮

**यामवृत्त्या सुसन्नद्धं रात्रिन्दिवमुदायुधम् ।**
**अन्तर्वंशिकसैन्यं च तिष्ठेद् राजाभिगुप्तय ॥ ९ ॥**

અંતઃપુરની રક્ષા કરવા માટે નિમેલાં સૈન્યે રાત દહાડો સર્વ શસ્ત્રોથી સજ્જ થઈ હાથમાં ઉઘાડી તરવાર લઇને રાજાની રક્ષા કરવા માટે અંતઃપુરમાં ઉભા રહેવું અને પ્રહરે પ્રહરે પહેરો બદલાવવો. ૯

ભાવાર્થ –દિવસ તથા રાત્રિનો આઠમો ભાગ તે એક પ્રહર પ્રત્યેક ચોકીદારે જે પ્રહરમા ચોકી કરવાનો પોતાનો વારો હોય, તે પ્રહરમા હથિયારબધ થઈ, ઉઘાડી તરવાર લઇને અંત પુરમા ચોકી કર્યા કરવી. એક પહેરેગીરનો વારો પૂરો થાય એટલે બીજા પહેરેગીરે હાજર થવુ ને પહેરો ભરવો આ નિયમ અત્યારે પણ પ્રત્યેક રજવાડામા ચાલે છે. ૯

**युद्धयोग्यो महादन्ती सन्नद्धः साध्वधिष्ठितः ।**
**तिष्ठेन्नरपतिद्वारे वेगवांश्च तुरङ्गमः ॥ १० ॥**

રાજમંદિરની દેવડી ઉપર એક મોટા હાથીને યુદ્ધની સર્વ સામગ્રીથી સજ્જ કરીને ઉભો રાખવો અને તે હાથી ઉપર માવતે સ્વારી કરીને તયાર રહેવું. તે ઉપરાંત એક વેગવાળા ઘોડાએ પણ રાજમદિરની દેવડી ઉપર ઉભા રહેવુ. ૧૦

**सैन्यैकदेशः सन्नद्धः सेनापतिपुरस्सरः ।**
**प्रयत्नवान् परिपतेन्मण्डलेन बहिर्निशि ॥ ११ ॥**

સેનાના ત્રીજા અથવા તો ચોથા ભાગે સર્વ હથિયારોથી સજ્જ થઈ, સેનાપતિને મોખરે કરીને, છાવણીની બહારના ભાગમાં રાત્રે મડળાકારે ચો તરફ ફર્યા કરવું. ૧૧

**परसैन्यप्रचारांश्च सत्त्वाढ्याः शीघ्रगामिनः ।**
**वाताश्विका विजानीयुर्दूरसीमान्तचारिणः ॥ १२ ॥**

બળવાન્ ને ઉતાવળથી ચાલનારા પુરુષોએ પવનવેગી ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇને સીમાડાના દૂરના છેડા ઉપર જવું અને શત્રુના સૈન્યની હીલચાલ જાણવી. ૧૨

**तोरणाबद्धमाल्येषु यन्त्रवत्सु पताकिषु ।**
**द्वारेषु परमां गुप्तिं कारयेदाप्तकारिभिः ॥ १३ ॥**

છાવણીમા ઉભા કરેલાં રાજમદિરના ચારેય બારણાનાં તોરણો ઉપર પુષ્પોની માળા લટકાવવી, શત્રુઓના ઉપર બાણો તથા પાષાણો

ફેંકવા માટે બારણા ઉપર યંત્રો ગોઠવવાં, ઉપરના ભાગમાં પતાકાએ લટકાવવી તથા વિશ્વાસુ પુરુષો મારફતે રાજમંદિરનું રક્ષણ કરાવવું. ૧૩

**निर्गच्छेत् प्रविशेच्चैव सर्व एवोपलक्षितः ।**

**तिष्ठेयुः परदूताश्च राजशासनगोचराः ॥ १४ ॥**

સર્વે જાણીતા પુરુષોએ જ છાવણીમાથી બહાર નીકળવું તથા પાછું અંદર દાખલ થવું પરંતુ પારકા રાજ્યના દૂતોએ રાજાની આજ્ઞાને આધીન થઈને છાવણીના બારણા ઉપર ઉભા રહેવું. ૧૪

**वृथाकोलाहलाद्धास्याद् द्यूतात् पानाच्च वारितः ।**

**सज्जोपकरणस्तिष्ठेत् सर्वः कार्योन्मुखो जनः ॥ १५ ॥**

સૈન્યના સર્વ મનુષ્યોને વૃથા કોલાહલ કરવાથી, વૃથા હસવાથી, જુગાર રમવાથી તથા મદિરાપાનથી અટકાવવા અને સૈન્યનાં મનુષ્યોએ સર્વ હથિયારોથી સજ્જ થઇને જે કાર્ય ઉપર પોતાની યોજના કરવામાં આવી હોય, તે કાર્ય કરવા માટે તત્પર રહેવું. ૧૫

**बहिः खातात् तु सैन्यानां मुक्त्वा सञ्चारमात्मनः ।**

**परसैन्यविघातार्थं सर्वां भूमिं विनाशयेत् ॥ १६ ॥**

પોતાના સૈન્યને હરવા ફરવા માટે જેટલો ભૂમિભાગ જોઇએ તેટલો છોડી દઇને, છાવણીની બહાર ખોદેલી ખાઇથી બહારના ભાગની સર્વ ભૂમિનો નાશ કરવો. ૧૬

ભાવાર્થ –ભૂમિનો નાશ કરવો, એટલે શત્રુસેના તે ભૂમિમા ફરી હરી શકે નહિ તેવી કરવી. તે વાત હવે પછીના શ્લોકમા દર્શાવે છે ૧૬

**क्वचित् कण्टकशाखाभिः क्वचिच्छूलैरयोमुखैः ।**

**दूषयेत् परितो भूमिं प्रच्छन्नैः प्रदरैरपि ॥ १७ ॥**

કોઈ ભૂમિમાં વૃક્ષની કાંટાવાળી શાખાઓ દાટવી, કોઈ ભૂમિમાં લોઢાના ફળાવાળા શૂલ દાટવા, કોઈ ઠેકાણે છૂપા ખાડાઓ કરીને તેઓને પાદડાંથી તથા તૃણથી ઢાંકી દેવા આ રીતે પોતાની છાવ-

ણીની ચારે તરફની ભૂમિને દૂષિત કરવી એટલે દુર્ગમ કરવી અર્થાત્ શત્રુ એકદમ તે ભૂમિ ઉપર ચઢાઈ કરી શકે નહિ તેવી કરવી. ૧૭

**निर्वृक्षक्षुपपाषाणस्थाणुवल्मीकनिर्दरे ।**
**कारयेत् करणैश्चित्रैः सैन्यव्यायामभूमिकाः ॥ १८ ॥**

વૃક્ષો, નાના નાના ઝાડો, પત્થરો, વૃક્ષનાં ઠુંઠાં, રાફડા અને ખાડા વિનાના સપાટ પ્રદેશમા અનેક જાતના વિભાગો પાડીને સૈન્યને કૃત્રિમ યુદ્ધ કરવામાટે વ્યાયામ ભૂમિઓ કરાવવી. ૧૮

ભાવાર્થ -સીપાઇઓને યુદ્ધવિદ્યા શિખવવા માટે જે વિશાળ મેદાનમા લઈ જઇને ત્યા તેઓને યુદ્ધનુ શિક્ષણ આપવામા આવે છે, તે જગ્યાને व्यायाम-भूमि કહેવામા આવે છે. ૧૮

**यस्मिन् देशे यथाकामं सैन्यव्यायामभूमयः ।**
**परस्य विपरीताश्च श्रुतो देशः स उत्तमः ॥१९॥**

જે રાજાના દેશમા સૈન્યોને વ્યાયામ કરવા માટે ઇચ્છાનુસાર વ્યાયામભૂમિઓ હોય છે પણ તેના શત્રુના દેશમા જોઈએ તે પ્રમાણે વ્યાયામભૂમિઓ હોતી નથી, તે વિજિગિષુ રાજાના દેશને ઉત્તમ જાણવો. ૧૯

**आत्मनश्च परेषां च तुल्या व्यायामभूमयः ।**
**यत्र मध्यम उद्दिष्टो देशः शास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ २० ॥**

જે રાજાના દેશમા તથા તેના શત્રુના દેશમાં સરખી રીતે વ્યાયામની ભૂમિઓ હોય છે, તેવા રાજાના દેશને નીતિશાસ્ત્રના વિષયને જાણનારા વિદ્વાનો મધ્યમ દેશ કહે છે. ૨૦

**अरातिसैन्यव्यायामसुपर्याप्तमहीतलः ।**
**आत्मनो विपरीतश्च यः स देशोऽधमः स्मृतः ॥ २१ ॥**

પોતાના શત્રુના સૈન્યને વ્યાયામ કરવા માટે પરિપૂર્ણ ભૂમિ હોય અને પોતાના સૈન્યને વ્યાયામ કરવા માટે યોગ્ય ભૂમિ ન હોય તો તેવા રાજાના દેશને અધમ જાણવો. ૨૧

नित्यमुत्तममाकाङ्क्षेत् तदभावे तु मध्यमम् ।
अधमं बन्धनागारं नोपसेवेत सिद्धये ॥ २२ ॥

રાજાએ નિત્ય કાર્યની સિદ્ધિમાટે ઉત્તમ ભૂમિની ઇચ્છા કરવી જો ઉત્તમ ભૂમિ ન મળે તો મધ્યમ ભૂમિની ઇચ્છા રાખવી. પરંતુ બંધનગૃહના જેવી અધમ ભૂમિને છાવણી કરવા માટે અથવા તો યુદ્ધને માટે સ્વીકારવી નહિ ૨૨

'છાવણીની રચના' નામનુ પ્રકરણ ૨૫ મુ સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૭ મો–પ્રકરણ ૨૬ મું

### શકુનનું જ્ઞાન

### અશુભ છાવણીનાં ચિહ્ન

आक्रान्त इव केनापि रोगानीकैराभिद्रुतः ।
अकस्माद्भवदुद्वेगो रजोनीहारसंवृतः ॥ २३ ॥

છાવણીમા ભૂતાદિકની પીડા જોવામા આવે, છાવણીમા રહેનારા મનુષ્યો જ્વરાદિક રોગોથી પીડા પામે, કારણ વગર છાવણીમાં રહેનારાં મનુષ્યોના મનમા ઉદ્વેગ થાય, ધુડથી તથા ઝાકળથી છાવણી ઢંકાઈ જાય, ૨૩

विधूतः परुषैर्वातैरकस्माच्च पतद्ध्वजः ।
परस्परभवद्द्रोहो न तथातूर्यनिस्वनः ॥ २४ ॥

તીક્ષ્ણ પવનો વાવાથી છાવણી કંપી ઉઠે, અકસ્માત્ છાવણી ઉપરની ધ્વજા નીચે પડી જાય, સીપાઇઓમા પરસ્પર મારામારી થાય, પ્રથમની પેઠે રણતુરીના શબ્દો થાય નહિ; ૨૪

उत्प्रेक्षितभयत्रासो निर्घातोल्का (भि?दि) दूषितः ।
उद्वमत्प्रज्वलच्छस्त्रो विदक्षिणशिवारुतः ॥ २५ ॥

ભયની ( મરણના ભયની ) તથા ત્રાસની ઉત્પ્રેક્ષા ( સશય ) કરવામાં આવે, ગાજવીજ થાય, આકાશમાંથી બળતાં ઉબાડીયા પડે, તરવાર વગેરે પ્રકાશમાન શસ્ત્રો પોતાના મ્યાનમાંથી આપોઆપ બહાર નીકળવા માડે, શિયાળણીઓના પ્રતિકૂળ શબ્દો થાય; ૨૫

मण्डलैःकाकगृध्राणामाकीर्णो रूक्षवाशिभिः ।
मुहुरत्युग्रतादीप्तः संसिक्तो रक्तवृष्टिभिः ॥ २६ ॥

કાગડાઓના અને ગીધ પક્ષીઓના મંડળોના રૂક્ષ શબ્દોથી છાવણી ગાજી રહે, રાક્ષસીઓના નિવાસભૂમિની પેઠે અતિ ભયકર દેખાય, લોહીની વૃષ્ટિથી ભીંજાઈ જાય, ૨૬

परीतराजनक्षत्रः क्रूरैरौत्पातिकैर्ग्रहैः ।
सूर्येदृष्टकबन्धादिरकस्मान्मूढवाहनः ॥ २७ ॥

રાહુ, મગળ, શનિ વગેરે ક્રૂર ગ્રહોએ તથા કેતુ વગેરે ઉત્પાત કરનારા ગ્રહોએ રાજાના જન્મનક્ષત્રને ઘેરી લીધુ હોય, સૂર્યના મડળમાં ખવીશો વગેરે દેખાવા માડે, વાહનો એકાએક મૂઢ બની જાય, ૨૭

अकस्मान्मत्तमातङ्गः संशुष्यद्दानशीकरः ।
इत्यादिविकृतोपेतः स्कन्धावारो न शस्यते ॥ २८ ॥

હાથીઓ એકાએક ગાડા થઈ જાય, તેના ગડસ્થળ ઉપરથી ઝરતો મદ સુકાઈને બધ પડે ઇત્યાદિક વિકારો જે છાવણીમાં જોવામા આવે, તે છાવણી શુભ ગણાતી નથી ૨૮

## શુભ છાવણીનાં ચિહ્નો.

प्रहृष्टनरनारीकः प्रशस्तस्वनदुन्दुभिः ।
गम्भीरहेषितहयः पूरितद्विपबृंहितः ॥ २९ ॥

જે છાવણીમાં નર અને નારીઓ અત્યત હર્ષમાં રહે છે, જ્યા દુદુભિઓના શુભ ધ્વનિઓ થયા કરે છે, ઘોડાઓના ગંભીર હણ-હણાટથી તથા હાથીઓની ગર્જનાથી જે છાવણી ભરપૂર રહે છે; ૨૯

**पुण्याहब्रह्मघोषाढ्यो नृत्तगीतसमाकुलः ।**
**निरीतिको महोत्साह आकाङ्क्षितजयोदयः ॥ ३० ॥**

જ્યાં બ્રાહ્મણો પુણ્યાહવાચન તથા વેદના ધ્વનિ કરે છે, જે નૃત્યોથી તથા ગીતોથી ભરપૂર રહે છે, જ્યાં રોગાદિકનો ઉપદ્રવ થતો નથી, જ્યાં મહા ઉત્સાહ જોવામાં આવે છે, જ્યાં જયના ઉદયની ઇચ્છા રાખવામાં આવે છે; ૩૦

**विरजस्कोऽभिवृष्टश्च प्रादक्षिण्यस्थितग्रहः ।**
**दिव्यान्तरिक्षैरुत्पातैः पार्थिवैश्च विवर्जितः ॥ ३१ ॥**

જ્યા ધુડ ઉડતી નથી, જ્યા વરસાદના પાણીનો છટકાવ થાય છે, જ્યા છાવણીના અધિપતિને સર્વે ગ્રહો અનુકૂળ હોય છે, પૃથ્વીના, અંતરિક્ષના તથા આકાશના એમ ત્રણ પ્રકારના ઉત્પાતો જ્યાં થતા ન હોય, ૩૧

**प्रशस्तकूजद्विहगः प्रदक्षिणाशिवारुतः ।**
**नीचैःप्रवृत्तानुलोममारुतः स्तुतमङ्गलः ॥ ३२ ॥**

જ્યાં પક્ષીઓ મધુર શબ્દો કરતા હોય, જ્યા દક્ષિણ દિશા તરફ શિયાળણીઓના અવાજ થતા હોય, જ્યા પવનો ધીમે ધીમે પાછળના ભાગમા વાતા હોય, જ્યા બદીજનો ઠેકાણે ઠેકાણે મગળ પાઠ કરતા હોય, ૩૨

**हृष्टपुष्टजनः साधुः सुगन्धिज्वलितानलः ।**
**अमन्दमत्तमातङ्ग आसाराभ्युदयान्वितः ॥ ३३ ॥**
**इत्यादिलक्षणोपेतः स्कन्धावारः प्रशस्यते ।**
**शस्ते तस्मिन् द्विषो भङ्गोऽशस्ते ज्ञेयो विपर्ययः ॥ ३४ ॥**

જ્યાં મનુષ્યો હૃષ્ટપુષ્ટ અને સદ્દગુણી હોય, ગંધ રહિત કાષ્ઠને બાળવાથી પણ જ્યાં અગ્નિમાંથી સુગંધ આવતો હોય, જ્યાં હાથીઓ ઉત્સાહી અને મદમત્ત જણાતા હોય, જ્યાં મિત્રનુ બળ મળવાથી અભ્યુદય થાય તેમ લાગતું હોય ઇત્યાદિક લક્ષણોવાળી છાવણી શુભ ફળદાયક ગણાય છે અને તેવી ઉત્તમ છાવણીનો આશ્રય કરવાથી શત્રુનો પરાજય થાય છે અને અશુભ છાવણીમાં વાસ કરવાથી શત્રુનો વિજય થાય છે. ૩૩-૩૪

सिद्ध्यसिद्धी निमित्तानि यतः शंसन्ति कर्मणाम् ।
विद्यादात्महिताकाङ्क्षी तस्मादेतानि तत्त्वतः ॥ ३५ ॥

વિદ્વાનો કર્મની સિદ્ધિનાં તથા અસિદ્ધિના ઉપર પ્રમાણે કારણો કહે છે. માટે પોતાનાં હિતની ઇચ્છાવાળા પુરુષે ઉપર કહેલાં શુભ તથા અશુભ શકુનોને યથાર્થ રીતે જાણવાં જોઇએ. ૩૫

प्रशस्तेन निमित्तेन विशुद्धेनान्तरात्मना ।
व्यक्तमारभ्यमाणं हि सिद्धिं याति समीहतम् ॥ ३६ ॥

માટે રાજા વિશુદ્ધ મનથી, શુભ શકુન જોઇને યુદ્ધાદિક કાર્યનો આરભ કરે છે તો તેનુ આરભેલું કાર્ય સ્પષ્ટરીતે સિદ્ધ થાય છે ૩૬

सहायसम्पत् प्रज्ञानं सत्त्वं दैवानुकूलता ।
उद्योगोऽध्यवसायश्च यस्यैते तस्य सिद्धयः ॥ ३७ ॥

ઉત્તમ સહાયતા, ઉહાપોહવાળું જ્ઞાન, સકટમા પણ ગભરાય નહિ તેવું ધૈર્ય, દૈવની અનુકૂળતા, ઉદ્યોગ (ઉત્સાહ) તથા અમુક કાર્ય કરવુ જ છે આવી જાતનો નિશ્ચય આટલી વસ્તુ જે વિજિગીષુ રાજામાં હોય, તે રાજાનાં કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. ૩૭

### स्कंधावार શબ્દનો અર્થ

तन्मूलत्वात् प्रजानां तु राजा स्कन्ध उदाहृतः ।
आवारोऽमात्यदण्डादिर्वृतिरावार उच्यते ॥ ३८ ॥

વૃક્ષની શાખાઓને જેમ સ્કંધનો આશ્રય છે, તેમ સર્વ પ્રજાને રાજાનો આશ્રય છે તેથી રાજાને स्कंध કહે છે અને અમાત્ય, સૈન્ય વગેરેને आवार કહે છે. आवार વૃત્તિ એટલે વાડ કહેવાય છે. (જેમ વાડ વૃક્ષની રક્ષા કરે છે તેમ ચેતન પ્રકૃતિવાળા અમાત્ય, સૈન્ય વગેરે, રાજારૂપી સ્કંધની રક્ષા કરે છે ) ૩૮

भूतानां भूतिनिष्पत्तेरावारेण महीयसा ।
आवृतस्तु यतः स्कन्ध स्कन्धावारस्ततः स्मृतः ॥ ३९ ॥

પ્રજાને ધર્માદિક ત્રિવર્ગનો લાભ આપવા માટે તથા તેનું રક્ષણ કરવા માટે સ્કંધરૂપ રાજા અમાત્યાદિકરૂપી મહાન્ આવારથી (વાડથી) વિંટાયલો રહે છે, તેથી રાજા स्कंधावार કહેવાય છે. ૩૯

समवस्कन्दघासाम्बुवीवधासारनिग्रहाः ।
एते प्रयत्नतो रक्ष्याः स्कन्धावारस्य मृत्यवः ॥४०॥

શત્રુના હલ્લાથી તથા ઘાસ, પાણી, ધાન્યાદિક તથા મિત્રના બળની મદદનો અટકાવ કરવાથી સ્કંધાવારનો નાશ થાય છે, માટે આ સર્વની પ્રયત્નથી રક્ષા કરવી. ૪૦

इति प्रयत्नेन निवेशयेद् बलं
शुभाशुभं चास्य तथोपलक्षयेत् ।
परस्य चैतन्निपुणं विलोकयेत्
समारभेताशुभहीनदर्शने ॥ ४१ ॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રયત્નથી છાવણી નાખવી તથા તેના શુભ અને અશુભ શકુનો જોવા તેમ જ શત્રુની છાવણીનાં શુભ તથા અશુભ ચિહ્નનું પણ નિપુણતાથી અવલોકન કરવું. જો પોતાની છાવણીના શુભ ચિહ્ન જોવામા આવે અને શત્રુની છાવણીનાં અશુભ જોવામા આવે તો યુદ્ધનો આરંભ કરવો. ૪૧

'નિમિત્તજ્ઞાન' નામનુ પ્રકરણ ૨૬ મુ સમાપ્ત

ઇતિશ્રી કામંદકીય નીતિસારમા 'છાવણીની રચના અને તેના શુભ અશુભ શકુનનુ જ્ઞાન' નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

# સર્ગ ૧૮ મો–પ્રકરણ ૨૭ મું

## ઉપાયોનો વિકલ્પ

## ઉપાયોનો ઉપયોગ કરવાનો સમય

**महाप्रज्ञानसम्पन्नः सहायैरुपबृंहितः ।**
**उद्योगाध्यवसायाभ्यामुपायान् निक्षिपेत् परे ॥ १ ॥**

જે રાજા મહાન્ બુદ્ધિમાન્ હોય, જે સહાયકોની સંપત્તિથી વૃદ્ધિ પામેલો હોય તથા જે ઉદ્યોગી અને આરંભેલું કાર્ય કરવામાટે નિશ્ચય ઉપર આવ્યો હોય, તે રાજાએ શત્રુ રાજાની સાથે સામ આદિ ઉપાયોથી કામ લેવું. ૧

ભાવાર્થ –રાજાએ છાવણીના શુભ તથા અશુભ શકુનો જોયા પછી ઉત્સાહપૂર્વક શત્રુઓની સાથે સામાદિક ઉપાયોથી કાર્ય કરવાનો આરંભ કરવો જોઇએ આ ૧૮ મા સર્ગમા સામાદિક ઉપાયોનો શત્રુની સામે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, તે વિશે કહેવામા આવશે મહાબુદ્ધિના આઠ ગુણ નીતિશાસ્ત્રમા કહ્યા છે ને તે આ પ્રમાણે છે –૧ સેવા, ૨ શ્રવણ, ૩ શ્રવણ કરેલાને ગ્રહણ કરવુ, ૪ ગ્રહણ કરેલાને ધારણ કરવુ એટલે યાદ રાખવુ, ૫ વ્યાવહારિક જ્ઞાન, ૬–૭ ઉહાપોહ કરવો તથા ૮ સત્ય વાતને જાણી લેવી ૧

**चतुरङ्गं बलं मुक्त्वा कोशो मन्त्रश्च युध्यते ।**
**तत् साधुमन्त्रो मन्त्रेण कोशेन च जयेदरीन् ॥२॥**

ચાર અંગવાળા સૈન્યને દૂર રાખીને પ્રથમ કોશ (ખજાનો) અને રાજકીય મંત્ર યુદ્ધ કરે છે માટે રાજાએ યથાર્થ રીતે વિચાર કરીને મંત્રથી તથા કોશથી (ખજાનાથી) શત્રુઓને જિતવા. ૨

ભાવાર્થ -રાજાએ મંત્રથી એટલે સામથી તથા ભેદથી શત્રુને વશ કરવા જો મંત્રથી શત્રુ વશ ન થાય તો પછી કોશથી એટલે દામ દઇને શત્રુને વશ કરવા હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળા આ ચાર અંગવાળી સેનાનો

ઉપયોગ એટલે યુદ્ધ, તેનો આરભમા ઉપયોગ કરવો નહિ, પરતુ છેવટે કરવાનો છે સામ, દામ અને ભેદથી જો શત્રુ સમજે નહિ તો પછી અણુછૂટકે યુદ્ધ કરવુ ૨

### સાત ઉપાય

**साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् ।**
**मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः ॥ ३ ॥**

સામ, દામ, ભેદ અને દડ આ ચાર તથા માયા, ઉપેક્ષા અને ઇંદ્રજાળ આ ત્રણ, આ બન્ને મળીને નીતિશાસ્ત્રમા સાત ઉપાય કહ્યા છે, ૩

### સામના પાંચ પ્રકાર

**परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् ।**
**सम्बन्धस्य समाख्यानमायतेः सम्प्रदर्शनम् ॥ ४ ॥**
**वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् ।**
**इति सामप्रभेदज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ५ ॥**

૧ તમે અમારો ફલાણો ઉપકાર કર્યો છે અને અમે તમારો ફલાણો ઉપકાર કર્યો છે, આ રીતે પરસ્પર કહેલો ઉપકાર દેખાડવો, ૨ સામા રાજાના ગુણ ગાવા, ૩ સામા રાજાની સાથે પોતાનો અમુક જાતનો સંબધ છે આમ કહી બતાવવું, ૪ ભવિષ્યમાં આપણુને લાભ થાશે, એમ સારી રીતે દર્શાવવું ૫ તથા મૃદુ વાણીથી સભ્યતાપૂર્વક હું તમારો છુ એમ કહીને પોતાનો આત્મા તેને અર્પણ કરવો. આ રીતે સામના ભેદને જાણુનારાઓ, સામના પાંચ ભેદ કહે છે. ૪-૫

ભાવાર્થ -તમે અમુક સમયે અમારો ઉપકાર કર્યો હતો ને અમે તમારો ઉપકાર કર્યો હતો, આ રીતે કરેલા ઉપકારો કહી દેખાડવા. તમે વિદ્વાન્ છો, શૂરવીર છો, ધર્મનિષ્ઠ છો વગેરે સામા રાજાના ગુણ ગાવા, તમારા કુટુબની કન્યા પૂર્વે અમારા કુટુબમા પરણાવેલી હતી, તમારા પિતા મારા પિતાની પાસે શસ્ત્રવિદ્યા શિખ્યા હતા વગેરે સબધ કહી

સભળાવવો હું તમારો છુ ને મારુ ધન તમારુ છે તમે તેનો મરજી માફક ઉપયોગ કરો. આ રીતે પાચ પ્રકારનો સામ છે, તેમાથી એકનો ઉપયોગ શત્રુ રાજાની સાથે કરવો ૪–૫

દાન પાંચ પ્રકારનું છે

**यः सम्प्राप्तधनोत्सर्ग उत्तमाधममध्यमः ।**
**प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम् ॥ ६ ॥**
**द्रव्यदानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनम् ।**
**देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥**

૧ પોતાને મળેલા ધનનુ ઉત્તમ રીતે, મધ્યમ રીતે તથા કનિષ્ઠ રીતે દાન કરી દેવું, ૨ કોઈ પોતાને ત્યાં થાપણ મૂકી ગયું હોય, તેને તેની થાપણ પાછી આપવી, ૩ આપ્યા વગર કોઈ લઈ જાય તેને અનુમોદન આપવું, (એટલે તે લઈ ગયો તે ઠીક કર્યું એમ અનુમોદન આપવું) ૪ ધનના ભડારમાથી રોજ રોજ ધનનું દાન દેવુ, ૫ લેનારાની ઇચ્છાનુસાર તેને ધન દેવું તથા કરજદારને કરજ-માથી મુક્ત કરવો, આ રીતે પાચ પ્રકારનુ દાન કહ્યુ છે ૬–૭

ભેદના ત્રણ પ્રકાર

**स्नेहरागापनयनं सङ्घर्षोत्पादनं तथा ।**
**सन्तर्जनं च भेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ८ ॥**

૧ સહોદરના સ્નેહમા તથા પરસ્પરની પ્રીતિમાં ભગ પડાવવો, ૨ પરસ્પરમાં કલહ ઉપજાવવો તથા ૩ પરસ્પરમાં તિરસ્કાર કરાવવો, આ રીતે ભેદને જાણનારા ત્રણ પ્રકારનો ભેદ કહે છે. ૮

ત્રણ પ્રકારનો દંડ

**वधोऽर्थहरणं चैव परिक्लेशस्तथैव च ।**
**इति दण्डविभागज्ञैर्दण्डस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ९ ॥**

૧ વધ (દેહાંત દંડની શિક્ષા) કરવો, ૨ પૈસા હરી લેવા અને ૩ કેદ કરીને તથા માર મારીને દુઃખ દેવું, આ રીતે દંડના વિભાગને જાણનારા પુરુષોએ ત્રણ પ્રકારનો દંડ કહ્યો છે. ૯

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च वधो द्विविध उच्यते ।
प्रकाशदण्डं कुर्वीत लोकद्विष्टे तथा रिपौ ॥ १० ॥

વધરૂપી દંડ બે પ્રકારનો કહ્યો છેઃ–એક જાહેરમાં કરેલો અને બીજો ગુપ્ત રીતે કરેલો તેમાં શત્રુનો તથા લોકોમા દ્વેષપાત્ર થયેલા ચોર, વ્યભિચારી પુરુષનો જાહેર રીતે વધ કરવો ૧૦

उद्विज्यते हतैर्लोको यैर्ये स्युर्नृपवल्लभाः ।
बाधन्तेऽभ्यधिका ये तु तेषूपांशु प्रशस्यते ॥ ११ ॥

પરતુ જેઓને મારવાથી લોકો ઉદાસ થાય, જેઓ રાજાના વલ્લભ હોય, જેઓ જાહેરમાં મારવાથી અત્યંત પીડા કરનારા થઈ પડનારા હોય, તેઓને ગુપ્ત રીતે વધની શિક્ષા કરવી પ્રશંસાપાત્ર ગણાય છે. ૧૧

विषेणोपनिषद्योगैः शस्त्रेणोद्वर्तनेन वा ।
तथोपांशु नयेद्दण्डं यथान्यो न विभावयेत् ॥ १२ ॥

અન્નમાં ઝેર આપીને, અભિચાર વગેરે ગુપ્ત પ્રયોગો કરીને, ઝેર ચોપડેલા શસ્ત્રના પ્રહારથી, વિસ્ફોટક વગેરે ઉપજાવનારો ઝેરી સાબુ વગેરે શરીર ઉપર ચોળાવીને બીજો જાણી શકે નહિ તે પ્રમાણે ગુપ્ત રીતે વધની શિક્ષા કરવી. ૧૨

ब्राह्मणं जातिमात्रेऽपि धार्मिके चान्त्यजेऽपि वा ।
धर्मोन्निनीषया धीमान् न वधं दण्डमादिशेत् ॥ १३ ॥

બુદ્ધિમાન્ રાજાએ ધર્મની ઉન્નતિ કરવાની ઈચ્છાથી નામધારી બ્રાહ્મણને પણ તથા ધર્મનિષ્ઠ ચડાળને પણ વધની શિક્ષા કરવી નહિ. ૧૩

**उपेक्षया वा हन्तव्या येषूपांशु प्रशस्यते ।**
**उपेक्षां चापि निपुणः प्रत्यक्षं परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥**

જેઓને ગુપ્ત રીતે વધની શિક્ષા કરવાનુ કહ્યું છે તેવા પુરુષોને બીજાઓ મારવાને તયાર થયા હોય તો તેઓને કહેવું કે, ભલે તેને મારો, આમ કહીને, ઉપેક્ષાથી તેઓને મારવા, પરંતુ કુશળ પુરુષે પોતાની સમક્ષમા પણ ઉપેક્ષા કરવી નહિ અર્થાત્ બીજાઓ મારતા હોય તો પંડે તેઓની રક્ષા કરવી (આ એક જાતનુ નૈતિક ડહાપણ ગણાય છે.) ૧૪

## સામનો પ્રયોગ કેવી રીતે કરવો?

**प्रविशन्निव चेतांसि दृष्ट्या साधु पिबन्निव ।**
**स्रवन्निवामृतं साम प्रयुञ्जीत प्रियं वचः ॥ १५ ॥**

વિજિગીષુ રાજાએ સામા રાજાના ચિત્તમા પ્રવેશ કરતો હોય તેમ તથા દૃષ્ટિથી તેનું પાન કરતો હોય તેમ દેખાવ કરવો અને અમૃતને ઝરતા હોય તેવા સામના પ્રિય વચન (શત્રુ રાજાની પાસે) કહેવા. ૧૫

**वागनुद्वेगजननी सामेति परिकीर्त्यते ।**
**साख्याने सूनृते सान्त्वे प्रिये स्तोत्रे च कीर्त्यते ॥१६॥**

ઉદ્વેગ નહિ ઉપજાવનારી વાણીને સામ કહેવામાં આવે છે અને તે વાણી પરસ્પરનો ઉપકાર દેખાડવાને, પરસ્પરનો સબધ કહેવાને હું તમારો છુ, આ રીતે મધુર વચન કહીને આત્મા અર્પણ કરવા માટે, ભવિષ્યનો લાભ દર્શાવવા માટે તથા સામા મનુષ્યના ગુણની સ્તુતિ કરવામાટે કહેવામાં આવે છે. ૧૬

**आत्मनो विक्रयमिव कुर्वन् दद्यात् समीहितम् ।**
**जलवत् पर्वताञ्छत्रून् भिन्द्यादनुपलक्षितः ॥ १७ ॥**

પોતાનો વિક્રય કરતો હોય તેમ પોતાનો આત્મા શત્રુને અર્પણ કરવો, તેને ગમતી વસ્તુ આપવી તથા પાણી જેમ કોઈ જાણે નહિ તેમ ધીરે ધીરે પર્વતોને ફોડી નાખે છે તેમ વિજિગીષુ રાજાએ પણ કોઈ જાણે નહિ તેવી રીતે, ધીરે ધીરે શત્રુઓનો નાશ કરવો. ૧૭

**दण्डपाणिरिवाधृष्यो दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ।**
**प्रत्यक्षामपि चोपेक्षामप्रत्यक्षामिवाचरेत् ॥ १८॥**

હાથમાં દંડ ધારણ કરનારા યમનો જેમ લોકો તિરસ્કાર કરી શકતા નથી, તેમ રાજાએ પણ હાથમા દંડ ધારણ કરીને અધૃષ્ય થવુ, દંડવા યોગ્ય પુરુષોને શિક્ષા કરવી તથા પ્રત્યક્ષ રીતે ઉપેક્ષા પણ કરવી, પરંતુ તે ઉપેક્ષા બીજાઓ જાણે નહિ તેમ કરવી. ૧૮

**साम्नार्थसिद्धये विद्वान् यतेत यतमानसः ।**
**सामसिद्धिं प्रशंसन्ति सर्वतश्च विपश्चितः ॥ १९ ॥**

વિદ્વાન્ પુરુષે મનને નિયમમાં રાખીને સામથી કાર્યને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પંડિતો ચારે ઉપાયોમાંથી સામથી થયેલી કાર્યસિદ્ધિના વખાણ કરે છે. ૧૯

**क्षीरोदो मथितः साम्ना फलायामरदानवैः ।**
**निजघ्निरे धार्तराष्ट्राः सामप्रद्वेषिणोऽचिरात् ॥ २० ॥**

દેવોએ અને દૈત્યોએ અમૃતને માટે પરસ્પર સલાહ કરીને ક્ષીર સાગરને મથ્યો હતો. અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો સામથી વિરુદ્ધ હતા તેથી તેઓ થોડા સમયમા મરણ પામ્યા હતા. ૨૦

ભાવાર્થ –દેવોએ અને દૈત્યોએ પરસ્પર સલાહ કરીને સમુદ્રનુ મથન કર્યું હતુ તેથી અમૃત મેળવ્યુ હતુ પરતુ દુર્યોધન વગેરે કૌરવોએ પાંડવોની સાથે સલાહ કરી નહતી, તેથી તેઓ થોડા જ સમયમા નાશ પામ્યા હતા. માટે ચારેય ઉપાયોમા સામને ઉત્તમ કહ્યો છે. ૨૦

## દામનો વિધિ

**दारुणं विग्रहं विद्वान् दानेन प्रशमं नयेत् ।**
**इन्द्रोऽपचारे शुक्रस्य दानेन शममेयिवान् ॥ २१ ॥**
**अपराधेन दुहितुः कुपिते भृगुनन्दने ।**
**वृषपर्वा च दानेन दानवेन्द्रोऽभवत् सुखी ॥२२॥**

**વિદ્વાન્ રાજાએ ધન આપીને પણ દારુણ યુદ્ધને શાંત પાડવું. દૈત્યના રાજા વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ શુક્રાચાર્યની પુત્રીને કુવામાં નાંખી દઈને શુક્રાચાર્યનો અપરાધ કર્યો હતો. તે ઉપરથી શુક્રાચાર્ય કોપાયમાન થયા હતા તે ઉપરથી દાનવનો રાજા વૃષપર્વા પોતાની પુત્રીનું દાન કરીને સુખી થયો હતો ૨૧–૨૨**

ભાવાર્થ –શુક્રાચાર્ય દૈત્યના આચાર્ય હતા અને વૃષપર્વા રાજાની નગરીમા રહેતા હતા રાજાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને અને શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાનીને સહીપણા હતા એક દિવસે દેવયાની રાજકુમારી શર્મિષ્ઠાની સાથે રમવા માટે નગરીની પડોસમા આવેલા એક ઉદ્યાનમા ગઈ ત્યા રાજકુમારી અને દેવયાની પોતાની સાહેલીઓની સાથે સ્નાન કરવા માટે નદીમા ઉતરી દેવયાની નાહીને સૌની પહેલા બહાર નીકળી અને તેણે ભૂલમા રાજકુમારીના વસ્ત્ર પહેરી લીધા, એટલામા રાજકન્યા પણ નાહીને આવી અને પોતાના વસ્ત્રો તપાસવા લાગી તો મળ્યા નહી કારણ કે તે દેવયાનીએ પહેર્યા હતા પોતાના વસ્ત્રો દેવયાનીએ પહેરેલા જોઇને, રાજકન્યાને ક્રોધ ચઢ્યો તે પછી તેણે દેવયાનીના શરીર ઉપરથી વસ્ત્રો ઉતારી લીધા, તેને ન કહેવાના કેટલાએક કડવા વેણ કહ્યા અને એક ઉડા કૂવામા તેને નાગી નાગી જ નાખી દઇને પોતાની નગરીમા ચાલી ગઈ પાછળથી યયાતિ રાજા શિકાર કરવામાટે ત્યા આવી ચઢ્યો તેણે દેવયાનીનો હાથ પકડીને તેને કૂવામાથી બહાર કાઢી, તે પછી દેવયાનીએ રાજાને કહ્યુ કે, તેં મારો હાથ પકડીને મને આ કૂવામાથી બહાર કાઢી છે માટે તુ જ મારો ભર્તાર છો, ને હું આજથી તારી પત્ની છુ રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો કે તુ કોની પુત્રી

છો? દેવયાનીએ ઉત્તર વાળ્યો કે, હુ શુક્રાચાર્યની પુત્રી છુ આ રીતે વાતચિત થયા પછી તે નગરીમા ગઈ ને યયાતિ પોતાના નગર તરફ ગયો. દેવયાનીએ ઘેર આવીને પોતાના પિતાની પાસે સર્વ વાર્તા કહી તે ઉપરથી શુક્રાચાર્યને ક્રોધ ચઢ્યો. તે પછી દેવયાનીએ પિતાને કહ્યુ કે, શર્મિષ્ઠાએ મારું અપમાન કર્યું છે માટે હવે હુ આ નગરમા નહિ રહુ તે ઉપરથી શુક્રાચાર્ય તે નગરીનો ત્યાગ કરવાને તૈયાર થયા તે સાભળીને વૃષપર્વા રાજા શુક્રાચાર્યની પાસે આવ્યો, અને તેણે પોતાની પુત્રીએ કરેલા અપરાધને માટે શુક્રાચાર્યની પાસે ક્ષમા માગી એટલે શુક્રાચાર્ય બોલ્યા કે,–તુ મારી પુત્રીને કોઈ પણ રીતે મનાવ તો હુ તારી નગરીમા રહેવાને રાજી છુ. તે ઉપરથી વૃષપર્વાએ દેવયાનીને ક્ષમા કરવામાટે કહ્યુ. એટલે દેવયાની બોલી કે; હુ એવી સરતે ક્ષમા કરુ કે જ્યા હુ પરણીને જાઉ ત્યા તારી પુત્રી શર્મિષ્ઠા મારી દાસી થઇને આવે. તે વાત શર્મિષ્ઠાના જાણવામા આવી. તે ઉપરથી તેણે પોતાના પિતાને સુખી કરવામાટે દાસી થઇને સાથે જવાનુ કબૂલ કર્યું અને વૃષપર્વા રાજા પોતાની પુત્રીનુ શુક્રાચાર્યને દાન કરીને સુખી થયો. ૨૧–૨૨

**उपच्छन्द्यापि दातव्यं बलिने शान्तिमिच्छता ।**
**समूलमेव गान्धारिरप्रयच्छन् गतः क्षयम् ॥ २३ ॥**

શાતિની ઇચ્છા રાખનારા રાજાએ પ્રાર્થના કરીને પણ બળવાન્ રાજાને ધન આપવુ. ગાધારીનો પુત્ર દુર્યોધન (પાંડવોને) રાજ્યનો ભાગ ન આપવાથી સમૂળગો જ પુત્રો અને પૌત્રોની સાથે નાશ પામ્યો હતો ૨૩

### ભેદનો પ્રયોગ

**किञ्चित् प्रयच्छन् भूयस्या तष्णया विप्रलोभयन् ।**
**भिन्द्याच्चतुर्विधान् भेद्यान प्रविश्योभयवेतनैः ॥ २४ ॥**

વિજિગીષુ રાજાએ શત્રુને થોડુક ધન આપવું અને મોટી આશા આપીને સપૂર્ણ રીતે લોભમાં નાખવો, અને બન્ને તરફનો પગાર આનારા દૂતોદ્વારા શત્રુ રાજાના ઘરની વાર્તા જાણી લઇને ફોડવા

યોગ્ય ચાર પ્રકારના પુરુષોને (લોભી, ક્રોધી, માની અને બીકણુ પુરુષોને) ફ્રોડીને પોતાના પક્ષમાં લઈ લેવા. ૨૪

**अलब्धवेतनो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः ।**
**क्रुद्धश्च कोपितोऽकस्मात् तथा भीतश्च भीषितः ॥ २५ ॥**
**यथाभिलषितैः कामैर्भिन्द्यादेतांश्चतुर्विधान् ।**
**परपक्षे स्वपक्षे च यथावत् प्रशमं नयेत् ॥ २६ ॥**

જે જાતે લોભી હોય અને શત્રુના તરફથી જેને પગાર મળ્યો ન હોય તેવો પુરુષ, જે માની હોય છતા જેનું શત્રુના દરબારમાં અપમાન કરવામાં આવ્યું હોય, જે ક્રોધી હોય અને જેને અકસ્માત્ કોપાયમાન કરવામા આવ્યો હોય, જે બીકણુ હોય અને જેને બીવરાવવામાં આવ્યો હોય, આ ચાર પ્રકારના શત્રુપક્ષના પુરુષોની ઇચ્છાનુસાર કામના પૂર્ણ કરીને પોતાના પક્ષમા લેવા અને પોતાના પક્ષના ચાર પુરુષોને યથાર્થ રીતે (ધન માનાદિક આપીને) શાત પાડવા. ૨૫–૨૬

**भेदं कुर्वीत यत्नेन मन्त्र्यमात्यपुरोधसाम् ।**
**तेषु भिन्नेषु भिन्नं हि युवराजे तथोर्जिते ॥ २७ ॥**

શત્રુ પક્ષના મત્રીઓને, અમાત્યોને અને પુરોહિતોને પણ પ્રયત્નથી ભેદવા એટલે તેઓને તેના રાજાથી જૂદા પાડીને પોતાના પક્ષમા લેવા તથા પ્રતાપી રાજકુમારને પણ પોતાના પક્ષમા લેવો. કારણુ કે આ લોકોને ફ્રોડવાથી શત્રુના રાજ્યને નાશ થાય છે ૨૭

**अमात्यो युवराजश्च भुजावेतौ महीपतेः ।**
**मन्त्री नेत्रं हि तद्भिन्न एतस्मिन्नपि तद्वधः ॥ २८ ॥**

અમાત્ય તથા યુવરાજ ( રાજકુમાર ) આ બને રાજાના બાહુ ગણાય છે અને મત્રી રાજાનાં નેત્ર ગણાય છે. જો ઉપરના પુરુષો પોતાના પક્ષનો ત્યાગ કરે છે તો તેના રાજાનો નાશ થાય છે. ૨૮

सर्वावस्थं तु मेधावी तत्कुलीनं विकारयेत् ।
विकृतस्तत्कुलीनस्तु स्वयोनिं ग्रसतेऽग्निवत् ॥ २९ ॥

નીતિનિપુણ રાજાએ શત્રુના કુળમા ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષને ફોડીને પોતાના પક્ષમાં લેવો, પછી તે (લોભી, માની ગમે તે) સ્થિતિમા હોય જો રાજાના કુળનો પુરુષ વિકાર પામે છે તો તે અગ્નિ જેમ પોતાને ઉત્પન્ન કરનારા કાષ્ઠને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે, તેમ તેમ પોતાના આશ્રયભૂત રાજાને ગળી જાય છે (તેનો નાશ કરે છે) ૨૯

तत्कुलीनेन तुल्यस्तु पुमानभ्यन्तरोषितः ।
तस्मादेतौ परे भिन्द्याच्छमं चात्मनि सन्नयेत् ॥ ३० ॥

શત્રુરાજાની રાજધાનીના નગરમા રહેનારા પુરુષને પણ રાજાના કુળના પુરુષ જેવો જ જાણવો માટે શત્રુપક્ષના તે બન્ને પુરુષોને ફોડવા અને પોતાના પક્ષના બન્ને પુરુષોને શાત પાડવા ૩૦

तत्रोपजापः कर्तव्यो यः कोपानुग्रहक्षमः ।
स कल्याणः शठो वेति परीक्ष्यः सूक्ष्मया धिया ॥३१॥

જે પુરુષ ક્રોધ કરવાને તથા અનુગ્રહ કરવાને સમર્થ હોય, તેવા પુરુષને પણ ફોડીને પોતાના પક્ષમા લેવો પરતુ તે પુરુષ આપણુ શુભ ચાહનારો છે કે શઠ છે, તેનો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરવો. ૩૧

कल्याणस्तु यथाशक्ति करोति सफलं वचः ।
शठः पक्षौ चलयति द्वावप्यर्थोपलिप्सया ॥ ३२ ॥

તે જો આપણું શુભ ઇચ્છતો હોય તો શક્તિ પ્રમાણે વિજિગીષુ રાજાનાં વચનને સફળ કરે છે, પરંતુ શઠ હોય છે તો ધનની લાલસાથી બન્ને પક્ષને ચલાયમાન કરી મૂકે છે. ૩૨

### ક્રોધી વગેરે ચાર પુરુષોનું સ્વરૂપ

पूर्वं सम्भाषितोऽनीचः कालयापनमाश्रितः ।
मिथ्याभिशस्तः श्रीकाम आहूयाप्रतिमानितः ॥ ३३ ॥

કોઈ મહાન્ પુરુષને પ્રથમ કહે કે હું તને અમુક ધન કે ગામ ગરાસમા આપીશ, પરતુ કાળ કાઢી નાખે, પણ આપે નહિ તો સામો મનુષ્ય તેના ઉપર ક્રોધ કરે છે. રાજાએ જેના ઉપર મિથ્યા અભિશાપ (ચોરીનો કે છીનાળીનો) મૂકયો હોય તેવો પુરુષ પણ ક્રોધ કરે છે તથા ધનની કામનાવાળો હોય અને રાજા તેને બોલાવીને તેનું અપમાન કરે છે તેવો પુરુષ પણ ક્રોધ કરે છે. ૩૩

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા કહેલા ત્રણેને ક્રોધી જાણવા ૩૩

**राजद्वेषी तत्कुलीनो द्विष्यते यश्च भूभुजा ।**
**आहृतव्यवहारश्च तथा करनिवेशितः ॥ ३४ ॥**

રાજાનો દ્વેષ કરનારો, રાજાનો ભાયાત, રાજા જેનો દ્વેષ કરતો હોય તેવો પુરુષ, રાજાએ જેની આજીવિકાના ઉપાયો છિનવી લીધા હોય તેવો પુરુષ, જેના ઉપર કર ન હોય તેના ઉપર કર નાખવામાં આવ્યો હોય તેવો પુરુષ, ૩૪

ભાવાર્થ –પહેલા ત્રણને ભીરુ, અને ચોથા તથા પાચમાને ક્રોધી જાણવા ૩૪

**रणप्रियः साहसिक आत्मसम्भावितस्तथा ।**
**विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मानी विमानितः ॥ ३५ ॥**

રણસંગ્રામમા પ્રીતિવાળો, સાહસ કર્મ કરનારો, વિદ્યાકુળ વગેરેનું અભિમાન રાખનારો, જેનો ધર્મ તથા સુખ નાશ પામ્યા હોય તેવો દુ.ખી, ક્રોધી, જેનુ અપમાન કરવામા આવ્યું હોય તેવો માની પુરુષ, ૩૫

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા પહેલા ત્રણ માની કહ્યા છે, ચોથો લોભી અને પાચમો તથા છટ્ઠો ક્રોધી કહ્યા છે. ૩૫

**भीतः स्वदोषवित्रस्तः कृतवैरोऽतिसान्त्वितः ।**
**अतुल्येन सहासक्तस्तुल्यमानान्निराकृतः ॥ ३६ ॥**

રાજાથી ભયભીત થયેલો, પોતે કરેલા અપરાધને લીધે ડરનારો, પ્રથમ વૈર કરનારો અને પાછળથી સમજાવીને પક્ષમાં લીધેલો, યોગ્ય છતાં અયોગ્ય પુરુષોની સાથે કાર્ય કરવામાટે યોજેલો, જેને યોગ્ય માન આપવામાં આવતું ન હોય તેવો પુરુષ, ૩૬

अकारणनिरुद्धश्च कारणाच्च विशेषतः ।
अकारणात् परित्यक्तः पूजार्होऽप्रतिपूजितः ॥ ३७॥

કારણ વગર કેદ કરેલો, અપરાધના પ્રમાણ કરતા વિશેષ વખત સૂધી કેદ કરવામા આવેલો, જેને કારણ વગર દેશ બહાર કરવામા આવેલો, પૂજા કરવા યોગ્ય હોવા છતા જેની પૂજા કરવામા આવતી ન હોય તે, ૩૭

हृतद्रव्यकलत्रश्च महाभोगाभिकाङ्क्षीतः ।
परिक्षीणो बहिर्बन्धुर्बहिर्द्रव्यो बहिष्कृतः ॥ ३८ ॥

જેનું ધન તથા સ્ત્રી હરી લીધા હોય, જેને મોટા વૈભવોની ઇચ્છા હોય, દુષ્કાળ વગેરેને લીધે જે નિર્ધન થઈ ગયો હોય, જેના ભાઇ-ઓને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા હોય, જેનુ સર્વ ધન ખુંચવી લીધુ હોય તથા જેને નગર બહાર કરવામાં આવ્યો હોય, ૩૮

इति भेद्या समाख्याता भिन्द्यादेतान् परे स्थितान् ।
आगतान् पूजयेत् कामैर्निजांश्च प्रशमं नयेत् ॥ ३९ ॥

આ પુરુષોને નીતિશાસ્ત્રવેત્તાએ ફોડી શકાય તેવા કહ્યા છે. શત્રુના પક્ષમાં રહેલા ઉપર કહેલા પુરુષોને ફોડવા અને પોતાની પાસે આવે એટલે તેઓની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરીને તેઓનો સત્કાર કરવો તથા ઉપર જણાવેલા પુરુષો પોતાના પક્ષમાંના હોય તો તેઓની કામના પૂર્ણ કરીને તેઓને શાત પાડવા ૩૯

साम तृष्णानुसन्धानमत्युग्रभयदर्शनम् ।
प्रधानं दानमानं च भेदोपायाः प्रकीर्तिताः ॥ ४० ॥

મધુર વચનોથી સમજાવવો, તેની તૃષ્ણા પૂરી પાડવી, મહાન્ ભય દેખાડવો, આ સામા મનુષ્યને ફોડવાના ઉપાયો કહ્યા છે તેમાં સામ એટલે સમજાવવું તથા દાન એટલે ધનાદિક આપવું, આ બે ઉપાયને મુખ્ય ઉપાય કહ્યા છે ૪૦

**भेदं कुर्वीत मतिमान् विगृहीतो बलीयसा ।**
**शण्डामर्कौ सुरैर्भित्त्वा बलवन्तौ पराजितौ ॥४१॥**

બુદ્ધિમાન્ રાજાએ બળવાનની સાથે વિરોધ કર્યો હોય તો તેના પક્ષમા ભેદ ઉભો કરવો. દેવોએ સુંદ તથા ઉપસુંદ નામના બળવાન દૈત્યોને તિલોત્તમા નામની અપ્સરાદ્વારા વિખૂટા પાડી હરાવ્યા હતા ૪૧

ભાવાર્થ—મૂળ શ્લોકમા શડ તથા અમર્ક પાઠ છે તેનો અર્થ બન્ને ટીકાકાર સુદ અને ઉપસુદ એવો કરે છે ૪૧

દંડનો પ્રયોગ

**दण्डेन हि समाहन्याद् भित्त्वारेः संहतं बलम् ॥**
**भिन्नं हि तत् काष्ठमिव घुणजग्धं विशीर्यते ॥ ४२ ॥**

શત્રુ રાજાના સંપથી એકઠા મળેલા સૈન્યમાં ભેદ ઉપજાવીને પછી પોતાના સૈન્યથી શત્રુના સૈન્યનો નાશ કરવો. ઘણે કોરી ખાધેલું કાષ્ઠ જેમ છિન્ન ભિન્ન થઈ જાય છે તેમ ભેદ પામેલું શત્રુનુ સૈન્ય પણ નાશ પામે છે. ૪૨

**उत्साहदेशकालैस्तु संयुक्तः सुसहायवान् ।**
**युधिष्ठिर इवात्यर्थं दण्डेनास्तं नयेदरीन् ॥ ४३ ॥**

વિજિગીષુ રાજાએ યુધિષ્ઠિર રાજાની પેઠે ઉત્સાહી થવું, દેશ તથા કાળને ઓળખવો, સારા સહાયકોને પાસે રાખવા અને ચાર અગવાળી સેનાથી શત્રુઓનો સર્વથા નાશ કરવો. ૪૩

आत्मनः शक्तिमुद्वीक्ष्य दण्डमप्यधिके नयेत् ।
एकाकी शक्तिसम्पन्नो रामः क्षत्रं पुरावधीत् ॥ ४४ ॥

રાજાએ પોતાની શક્તિ જોઇને પોતાના કરતાં અધિક બળવાનને પણ શિક્ષા કરવી. પરશુરામ એકલા હતા છતાં શક્તિમાન્ હતા, તેથી તેમણે પૂર્વે ક્ષત્રિયોનો નાશ કર્યો હતો ૪૪

**સામાદિક ઉપાયના પ્રયોગ**

अलसं विक्रमश्रान्तं विहतोपायचेष्टितम् ।
क्षयव्ययप्रवासैश्च श्रमेण विपरिद्रुतम् ॥ ४५ ॥
भीरुं मूर्खं स्त्रियं बालं धार्मिकं दुर्जनं पशुम् ।
मैत्रीप्रधानं कल्याणबुद्धिं सान्त्वेन साधयेत् ॥ ४६ ॥

આળસુ, પરાક્રમ કરીને થાકી ગયેલો, જેના સામાદિક ઉપાયો નિષ્ફળ થયા હોય તેવો, જે મનુષ્યોના નાશથી, ઢોરઢાખરના નાશથી, પ્રવાસ કરવાથી તથા પરિશ્રમ કરવાથી થાકી ગયો હોય તે, જેનું સૈન્ય બદલી ગયું હોય, જે બીકણુ હોય, જે મૂર્ખ હોય, સ્ત્રી, બાળક, ધર્મનિષ્ઠ, દુર્જન, લોકના વ્યવહારને નહિ જાણનારો અને સર્વને માટે ઉત્તમ વિચાર ધરાવનારો હોય, તેવાઓને સામથી વશ કરવા. ૪૫-૪૬

ભાવાર્થ —આ બે શ્લોકમા દર્શાવેલા પુરુષોને સામથી એટલે સલાહકારક મધુર વાણીથી વશ કરવા ૪૫-૪૬

लुब्धं क्षीणं च दानेन सत्कृत्य वशमानयेत् ।
अन्योन्यशङ्कया भिन्नान् दुष्टान् वै दण्डदर्शनात् ॥ ४७ ॥

લોભી પુરુષને તથા જેનાં ધન, ઢોરઢાંખર, જમીન વગેરેનો નાશ થઈ ગયો હોય તેવા ક્ષીણુ દશામાં આવી પડેલા પુરુષને, ધનના દાનથી

સત્કાર કરીને વશ કરવા તથા અન્યોન્ય ઉપર શંકા લાવીને છૂટા પડી ગયેલા દુષ્ટ પુરુષોને દંડ કરીને (શિક્ષા કરીને) વશ કરવા. ૪૭

पुत्रान् भ्रातृंश्च बन्धूंश्च साम्नार्थेन च साधयेत् ।
एतैः कः सदृशो लोके दूरं विप्रकृतैरपि ॥ ४८ ॥

પુત્રોને, ભાઇઓને તથા મામાના, માસીના અને ફઇના પુત્રોને સામથી તથા ધનના દાનથી વશ કરવા. કારણ કે પુત્રાદિકોનુ જો અત્યત બુરુ કરવામા આવે છે તો તેઓના સમાન આ જગતમા બીજો કોણ શત્રુ છે? કોઈ નથી ૪૮

सामैतेषु प्रयुञ्जीत दैवात् प्रस्खलितेष्वपि ।
दुष्करां यान्ति विकृतिमार्याः शीलबन्धनाः ॥ ४९ ॥

પુત્ર, ભાઈ વગેરે દૈવયોગથી અપરાધ કરે, તોપણ તેઓની સાથે સામનો જ પ્રયોગ કરવો એટલે તેઓને સમજાવીને તેઓની સાથે સલાહ કરવી કારણ કે આર્ય પુરુષો પોતાના સ્વભાવને વળગી રહેનારા હોય છે. તેથી તેઓને જો કોપાયમાન કરવામાં આવે છે તો તેઓ ટાળી ટળી શકે નહિ તેવી વિકૃતિને પામે છે અર્થાત્ ભયકર શત્રુ બની બેસે છે. ૪૯

कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता ।
अलोभ इति येष्वेते तानार्यान् परिचक्षते ॥ ५० ॥

કુલ, શીલ, દયા, દાન, ધર્મ, સત્ય, કૃતજ્ઞતા અને ઉદારતા આટલા ગુણ જેઓમા હોય, તેને 'આર્ય' કહે છે. ૫૦

पौरान् जानपदांश्चैव दण्डमुख्यांश्च दण्डवित् ।
साधयेद् दानभेदाभ्यां यथायोगेन चापरान् ॥ ५१ ॥

દંડનીતિને જાણનારા રાજાએ નગરના પુરુષોને, દેશના વાસીઓને તથા સેનાપતિઓને દાનથી તથા ભેદથી વશ કરવા અને તે

શિવાયના બીજા પુરુષોને જ્યાં જે રીતે ઘટે ત્યાં તે રીતે ઉપાય લઈને વશ કરવા. ૫૧

अवरुद्धांस्तत्कुलीनान् सामन्तांश्च विचक्षणः ।
साधयेद् भेददण्डाभ्यां यथायोगेन चापरान् ॥ ५२ ॥

અપરાધ થવાથી કેદ કરેલા પુરુષોને તથા તેના કુળના પુરુષોને અને સામતોને ભેદથી તથા દંડથી વશ કરવા અને બીજા લોકોને યથોચિત ઉપાયથી વશ કરવા ૫૨

મનુષ્યની માયાઓ

देवताप्रतिमास्तम्भसुषिरान्तर्गता नराः ।
पुमान् स्त्रीवस्त्रसंवीतो निशि चाद्भुतदर्शनः ॥ ५३ ॥
वेतालानां पिशाचानां देवानां च सरूपता ।
इत्यादिमाया विज्ञेया मानुषी मानुषेश्वरैः ॥ ५४ ॥

રાજાઓએ, મનુષ્યોએ કરેલી માયાઓને જાણવી જોઈએ-તે માયાઓ આ પ્રમાણે છે;-દેવતાઓની મૂર્તિઓને પોલી કરવામા આવે છે અને તેમા શત્રુઓ અથવા તો તેના તરફના મારાઓ ગુપ્ત રીતે છૂપાઈ રહે છે અને રાજા જ્યારે દેવતાની પૂજા કરવાને આવે છે તે વખતે દેવતાની પ્રતિમામાથી બહાર નિકળીને રાજાને મારી નાખે છે. આ પ્રમાણે જ પોલા થાભલામાં પણ ગુપ્ત રીતે છૂપાઈ રહે છે અને લાગ જોઈ બહાર નિકળીને શત્રુરાજાને મારી નાખે છે રાત્રે પુરુષ સ્ત્રીનો વેશ ધારણ કરીને શત્રુરાજાની ભેટ કરે છે ને તેને મારી નાખે છે, તથા અદ્ભુત દેખાવમા રાજાની પાસે હાજર થઈને શત્રુરાજાને મારી નાખે છે. તે ઉપરાંત વેતાલોનાં, પિશાચોના તથા દેવોના સ્વરૂપો ધારણ કરીને પણ શત્રુરાજાને ડરાવે છે. આ રીતે મનુષ્યો અનેક પ્રકારની માયા કરીને શત્રુરાજાને ડરાવે

છે તથા તેને મારી નાખે છે, માટે રાજાઓએ મનુષ્યની માયાને પણ અવશ્ય જાણવી જોઇએ ૫૩–૫૪

### દૈવી માયા

**कामतो रूपधारित्वं शास्त्रास्त्राश्माम्बुवर्षणम् ।**
**तमोऽनिलोऽचलो मेघा इति माया ह्यमानुषी ॥ ५५ ॥**

બીજી માયા દૈવી માયા છે, જે માયાના બળથી રાજાઓ શત્રુઓનો પરાભવ કરે છે તે માયા આ પ્રમાણે છે,–ઇચ્છાનુસાર સ્વરૂપ ધારણ કરવુ, શસ્ત્ર, અસ્ત્ર, પત્થર અને પાણીની વૃષ્ટિ કરવી, અંધારુ ફેલાવવું, પવન ઉત્પન્ન કરવો, પર્વતોથી અને મેઘોથી આકાશને ઘેરાઈ ગયેલુ દેખાડવું, આ સર્વ દૈવી માયા ગણાય છે. રાજાએ તે પણ જાણવી જોઈએ. ૫૫

**जघान कीचकं भीम आश्रितः स्त्रीसरूपताम् ।**
**चिरं प्रच्छन्नरूपोऽभूद् दिव्यया मायया नलः ॥ ५६ ॥**

ભીમસેને સ્ત્રીનુ રૂપ ધારણ કરીને કીચકને મારી નાંખ્યો હતો, અને નલ રાજા દિવ્ય માયાના પ્રભાવથી ઘણો વખત સૂધી ગુપ્ત રૂપમા રહ્યો હતો. ૫૬

ભાવાર્થ –પાડવોએ અને દ્રોપદીએ એક વર્ષ સૂધી વિરાટ રાજાના નગરમા ગુપ્ત વાસ કર્યો હતો તે સમયે દ્રોપદી વિગટ રાજાની રાણી સુદેષ્ણા પાસે દાસી તરિકે રહી હતી, એક દિવસ કીચક પોતાની બહેન સુદેષ્ણાને મળવા માટે આવ્યો અને દ્રૌપદીનુ અલૌકિક સૌંદર્ય જોઇને કામાતુર થઈ ગયો, અને તેણે પોતાની બહેનને કહ્યુ કે, આજે તારી નવી દાસીને મારે ઘેર મોકલજે. સુદેષ્ણાએ પોતાના ભાઇની સૂચના અનુસાર ભોજનનો થાળ આપીને દ્રૌપદીને કીચકને ઘેર મોકલી કીચકે દ્રૌપદીને માનપૂર્વક બેસવાનુ કહ્યુ અને પોતાની દુષ્ટ ઇચ્છા દર્શાવી તે સાભળી દ્રૌપદી તેનો તિરસ્કાર કરીને ત્યાથી પાછી રાજમદિરે આવી અને રાણીની પાસે તેના દુરાચારી ભાઈ વિશે ફરિયાદ કરી.

તે પછી એક દિવસે કીચકે પાછી દ્રૌપદીની પાસે દુષ્ટ માગણી કરી તે ઉપરથી દ્રૌપદીને પોતાના શિયળને માટે ભય લાગ્યો અને તેણે ભીમસેનને સર્વ વાર્તા કહી તે પછી ભીમસેને દ્રૌપદીને કહ્યુ કે, તારે કીચકને કહેવુ કે, અમુક દિવસે રાત્રે તું નૃત્યશાળામા આવજે ત્યા હુ તારી મન કામના પૂર્ણ કરીશ હુ તે દિવસે સ્ત્રીનો વેશ લઇને રાત્રિએ નૃત્યશાળામા જઇશ અને કીચકને મારી નાખીશ દ્રૌપદીએ ભીમના શિખવ્યા પ્રમાણે બીજે દિવસે કીચકને કહ્યુ અને મુકરર કરેલા દિવસે રાત્રે કીચક નૃત્યશાળામા ગયો. ત્યા પ્રથમથી જ ભીમસેન સ્ત્રીનો વેશ લઇને અધારામા બેઠો હતો તેણે કીચકને પકડી પાડ્યો અને મૂઢ માર મારીને મારી નાખ્યો.

નળ રાજા જુગારમા રાજ્ય હારી જવાથી દમયતીની સાથે વનમા ગયો હતો અને છેવટે દમયતીનો પણ ત્યાગ કરીને અરણ્યમા એકલો ભટકવા લાગ્યો. તેણે ભટકતા ભટકતા દાવાનળમા એક અજગરને દીઠો તે અજગરે નળ રાજાને કહ્યુ કે, તુ આ દાવાનળમાથી મારી રક્ષા કર ! હુ જીવતો રહીશ તો તારો ઉપકાર કરીશ તે ઉપરથી નળે તેને દાવાનળમાથી બહાર કાઢ્યો તે પછી અજગરે નળ રાજાને કહ્યુ કે, તુ તારા પગલાને ગણતો ગણતો દશ પગલા ચાલ, એટલે નળ રાજા પોતાના પગલા ગણતો ગણતો જવા લાગ્યો, અને દશમે પગલે **દશ** એમ બાલ્યો કે, તુરત અજગર તેને કરડ્યો **દશ** એ શબ્દનો અર્થ જેમ દશમુ પગલુ થાય છે તેમ 'કરડ' આવો પણ તેનો અર્થ થાય છે, અજગરને નળના મુખમાથી **દશ** એમ કહેવરાવવુ હતુ તે નળે કહ્યુ કે, અજગર નળ રાજાને ડસ્યો નળ રાજાનુ સ્વરૂપ ભયકર થઈ ગયુ અને તે ઓળખાય નહિ તેવો થઈ ગયો એટલે નળે અજગરને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, મને આ શુ થયુ ? તે પછી અજગરે નળ રાજાને એક શ્વેત વસ્ત્ર આપીને કહ્યુ કે, તું આ છૂપા અને વિકૃત આકારમા કેટલોએક વખત સૂધી પૃથ્વી ઉપર ફરજે જ્યારે તારા શરીરમાથી કળિ દૂર થાય અને તને સ્ત્રીનો તથા પુત્રોનો મેળાપ થાય ત્યારે તુ આ વસ્ત્ર પહેરજે એટલે તને તારુ અસલ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાશે અને રાજ્ય પણ મળશે એમ કહીને નળને એક વસ્ત્ર આપ્યુ. તે લઇને નળ રાજા દિવ્ય માયાથી પોતાના અસલ રૂપને ઢાકી દઇને ઋતુપર્ણ

રાજાના દરબારમા ગયો અને ત્યા રસોયા તરિકે રહ્યો દમયતી પણ ત્યા દાસી તરિકે રહેતી હતી તેણે તેને ઓળખ્યો તે પછી દમયતીએ પોતાના પિતાને ઘેર જઇને પોતાનો સ્વયવર આરભ્યો. ત્યા ઋતુપર્ણ રાજાની સાથે નળ રાજા પણ ગયો અને દિવ્ય માયાના પ્રભાવથી પોતાનાં અસલ રૂપમા પ્રકટ થઇને દમયતીને પરણ્યો. આને દિવ્ય માયા કહેવામા આવે છે અને ઘણા સિદ્ધ પુરુષો દિવ્યમાયાથી પોતાના સ્વરૂપને છૂપાવીને પૃથ્વી ઉપર ફર્યા કરે છે.

**अन्याये व्यसने युद्धे प्रवृत्तस्यानिवारणम् ।**
**इत्युपेक्षार्थकुशलैरुपेक्षा त्रिविधा स्मृता ॥ ५७ ॥**

એક પુરુષ અન્યાયના કર્મમાં, મૃગયાદિકના વ્યસનમાં તથા વડીલ પુરુષની સાથે યુદ્ધ કરવાના કામમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય, તેને અટકાવવો નહિ તેનું નામ ઉપેક્ષા. નીતિશાસ્ત્રમાં કુશળતા ધરાવનારા પુરુષો આ ઉપેક્ષાને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની કહે છે ૫૭

**अकार्ये सज्जमानस्तु विषयान्धीकृतेक्षणः ।**
**कीचकस्तु विराटेन हन्यतामित्युपेक्षितः ॥ ५८ ॥**

કીચકના નેત્ર વિષયથી આધળા થઈ ગયા હતા અને તે અકાર્ય કરવામા આસકત થઈ ગયો હતો તે ઉપરથી આને કોઈ મારે તો ભલે મારે, આવી રીતે વિરાટ રાજાએ તેને માટે ઉપેક્ષા કરી હતી. ૫૮

**संरब्धो भीमसेनेन स्वार्थविच्छेदभीतया ।**
**हिडिम्बया निजो भ्राता हन्यतामित्युपेक्षितः ॥ ५९ ॥**

તે પ્રમાણે જ અરણ્યમા હિડિંબા ભીમસેનનું સ્વરૂપ જોઇને તેના ઉપર મોહી પડી હતી, એટલામા તેનો ભાઈ આવ્યો અને તે ભીમને જોઇને તેના ઉપર કોપાયમાન થઈ ગયો. તે સમયે હિડિંબાએ વિચાર કર્યો કે; હું જો મારા ભાઇની રક્ષા કરવાને જાઇશ તો મારો સ્વાર્થ પડી ભાગશે તેથી તેણે ઉપેક્ષા કરી કે; ભલે ભીમ મારા ભાઇને મારી નાંખે. ૫૯

ભાવાર્થ –આ પણ એક જાતની ઉપેક્ષા કહેવાય છે કે જે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે કરવામા આવે છે. ૫૯

**ઈંદ્રજાળ**

**मेघान्धकारवृष्ट्यग्निपर्वताद्भुतदर्शनम् ।**
**दूरस्थानां च सैन्यानां दर्शनं ध्वजमालिनाम् ॥ ६० ॥**

આકાશમાં મેઘોનો દેખાવ કરવો, અધારાનો દેખાવ કરવો, આકાશમાંથી પાણી વરસાવવું, અગ્નિના અદ્ભુત દેખાવો દેખાડવા, પર્વતોના અદ્ભુત દેખાવો દેખાડવા, દૂરના ભાગમાં ધ્વજાવાળાં સૈન્યોને ઉભેલા દેખાડવાં, ૬૦

**छिन्नपाटितभिन्नानां संस्रुतानां प्रदर्शनम् ।**
**इतीन्द्रजालं द्विषतां भीत्यर्थमुपकल्पयेत् ॥ ६१ ॥**

કપાઈ ગયેલા, ચીરી નાંખેલા અને ભાલા બરછીથી વિંધી નાંખેલા તથા લોહીથી ખરડાયલા સીપાઇઓ દેખાડવા. શત્રુઓને ભય ઉપજાવવામાટે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઈંદ્રજાળ કરવું. ૬૧

**इत्युपायाः समाख्याता नाना नानार्थसाधकाः ।**
**साम तेषु हि कालज्ञो यथाकालं प्रयोजयेत् ॥ ६२ ॥**

આ રીતે અનેક કાર્યને સિદ્ધ કરનારા અનેક ઉપાયો નીતિ-શાસ્ત્રમા કહ્યા છે. તે ઉપાયોમાંથી દેશને તથા કાળને જાણનારા રાજાએ સમયને અનુસરીને સામનો પ્રયોગ કરવો. ૬૨

**सामभेदौ तु कर्तव्यौ दानमानपुरस्सरौ ।**
**दानेन हि समायुक्तावेतावप्यर्थसिद्धये ॥ ६३ ॥**

દાન તથા માનપૂર્વક સામનો તથા ભેદનો ઉપયોગ કરવો. આ બન્નેનો પણ જો દાનની સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તો તે કાર્યને સિદ્ધ કરે છે. ૬૩

**दानरिक्तेन सर्वत्र साम्ना कृत्यं तृणेन वा ।**
**निर्दानं साम नायाति कलत्रेष्वपि संस्थितिम् ॥ ६४ ॥**

સામનો પ્રયોગ જો દાન વગર કરવામા આવે છે તો તે તૃણના સમાન કાર્ય કરે છે. અર્થાત્ દાન વિનાનો સામ તુચ્છ ગણાય છે. સ્ત્રીઓ પણ દાન વિના કેવળ સામથી સમજતી નથી ૬૪

ભાવાર્થ –સ્ત્રીઓ કોઇક કારણથી ઉદાસ થઈ હોય અને તેને મનાવવી હોય તો આભૂષણ વગેરે કઇક આપવાથી તે મનાય છે. પરતુ કેવળ સામથી મનાતી નથી આ વાત વ્યવહારમા પ્રસિદ્ધ છે. તેજ પ્રમાણે શત્રુને પણ જો દાનની સાથે સામથી મનાવવામા આવે તો તે મનાય છે.

**इति ह्युपायान् निपुणं नयज्ञो विनिक्षिपेच्छत्रुबले निजे च ।**
**निरभ्युपायो नियतं प्रपातं षिचेष्टमानोऽन्ध इवाभ्युपैति ॥ ६५ ॥**

નીતિશાસ્ત્ર જાણનારા રાજાએ આ રીતે શત્રુના સૈન્ય ઉપર તથા પોતાના સૈન્ય ઉપર નિપુણતાથી ચાર ઉપાયોના પ્રયોગ કરવા. જે રાજા ઉપાય વિના શત્રુના પ્રકૃતિમડળની સાથે અને પોતાનાં પ્રકૃતિ-મંડળની સાથે કાર્ય કરે છે તો આધળો મનુષ્ય જેમ કોઇનો પણ આશ્રય લીધા વગર ચાલવાથી જેમ અવશ્ય પડી જાય છે તેમ તે રાજા પણ ઉપાયનો આશ્રય ન લેવાથી અવશ્ય નાશ પામે છે ૬૫

**अवश्यमायान्ति वशं विपश्चितामुपायसन्दंशबलेन सम्पदः ।**
**भवत्युदारं विधिवत् प्रयोजिते फलं हि राज्ञां क्वचिदर्थसिद्धये ॥ ६६ ॥**

ચાર ઉપાય સાડસા સમાન છે તેના બળથી સપત્તિઓ વિદ્વાનોને અવશ્ય વશ થાય છે. રાજાઓ જો ચાર ઉપાયોનો વિધિપૂર્વક પ્રયોગ કરે છે તો તેના કાર્ય સિદ્ધ થાય છે અને તે મહાન્ ફળ મેળવે છે. ૬૬

'ઉપાય વિકલ્પ' નામનુ પ્રકરણ ૨૭ મુ સમાપ્ત

ઇતિ શ્રીકામદકીય નીતિસારમા 'ઉપાય વિકલ્પ' નામના સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૯ મો–પ્રકરણ ૨૮ મું
## સૈન્યના બળાબળનો વિચાર

**सामादीनामुपायानां त्रयाणां विफले नये ।**
**विनयेन्नयसम्पन्नो दण्डं दण्ड्येषु दण्डवित् ॥ १ ॥**

સામ, દામ અને ભેદ આ ત્રણેય ઉપાય જ્યારે નિષ્ફળ થાય ત્યારે નીતિવેત્તા તથા દંડના સ્વરૂપને જાણનારા રાજાએ શિક્ષા કરવા યોગ્ય રાજાઓને શિક્ષા કરવી. ૧

ભાવાર્થ –આ સર્ગની પૂર્વના સર્ગમા સામાદિક ત્રણ ઉપાયથી શત્રુ વગેરેને વશ કરવાની વાત કહી હતી હવે આ સર્ગમા દડનો ઉપયોગ કરવાની વાત કહેશે. આ સર્ગના ચાર પ્રકરણ છે –૧ સૈન્યના બળાબળનો વિચાર એટલે સૈન્યના બળનો અને નિર્બળતાનો વિચાર, ૨ સેનાપતિનુ કર્તવ્ય, ૩ ચઢાઇમા વ્યસનો આવી પડે તો તેથી રક્ષણ તથા ૪ કૂટયુદ્ધ (કપટયુદ્ધ) શત્રુના સેન્યના નાશનો આધાર પોતાના સૈન્યના બળ ઉપર હોય છે, તેથી પથમ પ્રકરણમા સૈન્યના બળ વિશે તથા નિર્બળતા વિશે કહે છે.

**देवानभ्यर्च्य विप्रांश्च प्रशस्तग्रहतारकाः ।**
**षड्विधं तु बलं व्यूह्य द्विषतोऽभिमुखं व्रजेत् ॥ २ ॥**

રાજાએ શત્રુની સામે ચઢાઈ કરતી વખતે દેવતાઓનું, બ્રાહ્મણોનું, ઉત્તમ એવા નવ ગ્રહોનું અને તારાઓનુ પૂજન કરી, છ પ્રકારના સૈન્યને વ્યૂહાકારમા ગોઠવી શત્રુની સામે ચઢાઈ કરવી. ૨

### છ પ્રકારનું સૈન્ય

**मौलं भृतं श्रेणि सुहृद्द्विषदाटविकं बलम् ।**
**पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां व्यसनं तथा ॥ ३ ॥**

મૌલ સૈન્ય, (વશપરપરાથી ઉતરી આવેલું સૈન્ય) ભૃત સૈન્ય (પગારદાર સૈન્ય), શ્રેણિ સૈન્ય (રાજાને સહાયતા કરવામાટે

દેશના કામદાર લોકોમાંથી ઉભું થયેલું સૈન્ય), મિત્રનું સૈન્ય (સહાયતા કરવા માટે મિત્રે મોકલેલું સૈન્ય), શત્રુનું સૈન્ય (શત્રુના શત્રુનું સૈન્ય) તથા તાબામાં રહેનારા જગલી લોકોનુ સૈન્ય, આ રીતે છ પ્રકારનું સૈન્ય છે. આ સૈન્યમાં પૂર્વ પૂર્વનું સૈન્ય પછી પછીના સૈન્ય કરતાં ઉત્તમ ગણાય છે. તેમ તેનુ અપમાનાદિક થવાથી તેના તરફથી અધિક ભયનો સંભવ પણ રહે છે. ૩

**सत्काराद‌नुरागाच्च सहसंकथनासनात् ।**
**नित्यं तद्भावभावित्वान्मौलं भृतबलाद् गुरु ॥ ४ ॥**

વિજિગીષુ રાજા મૌલ સૈન્યનો વારવાર સત્કાર કર્યા કરે છે તેથી, તે સૈન્યને રાજાના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ હોવાથી, રાજાને અને મૌલ સૈન્યને પરસ્પર રાજકીય કાર્ય વિશે વાતચીત કરવાનો પ્રસગ પડવાથી, સાથે બેસવા ઉઠવાથી તથા નિત્ય રાજાના લાભનો અને હાનિનો સાથે સબધ ધરાવવાથી મૌલ સૈન્ય, ભૃત સૈન્ય ( પગારદાર સૈન્ય) ના કરતા ઉત્તમ ગણાય છે ૪

**सन्निकृष्टतया नित्यं क्षिप्रोत्थानतयापि च ।**
**वृत्तेश्च स्वाम्यधीनत्वाद् भृतं श्रेणिबलाद् गुरु ॥ ५ ॥**

ભૃત સૈન્ય (પગારદાર સૈન્ય ) નિત્ય રાજાની હજુરમાં રહે છે, રાજાનો હુકમ થતા વેંત તે તુરત ચઢાઈ કરે છે અને તેની આજીવિકા રાજાને આધીન હોય છે. આ કારણથી શ્રેણિસૈન્ય કરતા ભૃતસૈન્ય ઉત્તમ ગણાય છે ૫

ભાવાર્થ –જે ધર્મ ભૃતસૈન્યના કહ્યા, તે શ્રેણિસૈન્યમા હોતા નથી, તેથી તે ઉતરતુ ગણાય છે ૫

**तुल्यसं‍र्षेणामर्षात् सुखलाभात् तथैव च ।**
**बलाज्जानपदत्वाच्च मैत्राच्छ्रेणिबलं गुरु ॥ ६ ॥**

શ્રેણિ સૈન્યને (પ્રજામાંથી ઉભા થયેલાં સૈન્યને) પોતાના રાજાનાં જેટલી જ શત્રુ રાજાની સાથે સ્પર્દ્ધા તથા અમર્ષ હોય છે, સુખનો લાભ પણ સરખો હોય છે તથા તે વિજિગીષુ રાજાના દેશમા જ જન્મેલું હોય છે, તેથી મિત્રનાં સૈન્ય કરતા શ્રેણિ સૈન્ય ઉત્તમ ગણાય છે. ૬

**असंख्यदेशकालत्वादेकार्थोपगमात् तथा ।**
**बलान्भेदनयोगाच्च शत्रोर्मित्रबलं गुरु ॥ ७ ॥**

મિત્રનાં સૈન્યને ગમે તે દેશના ઉપર ગમે તે વખતે મોકલી શકાય છે તથા ગમે તેટલા સમય સૂધી રોકી શકાય છે. વળી તેને વિજિગીષુ રાજાની સાથે એક જ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની હોય છે, તથા તેને વિજિગીષુ રાજાની સાથે સ્નેહ પણ હોય છે, તેથી મિત્રનું સૈન્ય શત્રુના સૈન્ય કરતા ઉત્તમ ગણાય છે. ૭

**प्रकृत्याधार्मिका लुब्धा अनार्याः सत्यभेदिनः ।**
**तस्मादारण्यकतया तेभ्यः शत्रुबलं गुरु ॥ ८ ॥**

અરણ્યવાસી લોકોનુ સૈન્ય સ્વભાવથી જ અધાર્મિક હોય છે, લોભી હોય છે અનાર્ય જાતિનુ હોય છે, કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભગ કરનારુ હોય છે, તે માટે લોકોના કરતાં શત્રુસૈન્ય એટલે શત્રુના શત્રુનું સૈન્ય ઉત્તમ છે ૮

**उभयं तद्विलोपार्थं कालापेक्षं व्यवस्थितम् ।**
**विलोपे व्यसने चैव तत्रास्य विजयो ध्रुवः ॥ ९ ॥**

શત્રુના સૈન્યને તથા આરણ્યક લોકોના સૈન્યને, આ બન્નેય સૈન્યને શત્રુરાજાની પ્રભુશક્તિનો નાશ કરવામાટે રાખવામાં આવે છે અને તે બન્ને સૈન્ય સમયની વાટ જોઇને બેસી રહે છે. આ સૈન્યને મોકલવાથી શત્રુરાજાની પ્રભુશક્તિનો નાશ થાય છે, તો પણ અથવા તો તે સૈન્ય પડે વિપત્તિમા આવી પડે છે તો પણ વિજિગીષુ રાજાનો અવશ્ય વિજય થાય છે. ૯

उपजापकृता तु स्याद् भयमस्माद् विशेषतः ।
परस्य चाप्युपजपेदुपजापाद् ध्रुवो जयः ॥ १० ॥

આ બન્ને સૈન્યને જો શત્રુ તરફથી ફોડવામાં આવે છે તો આ બન્ને તરફથી વિજિગીષુ રાજાને વિશેષ ભય આવી પડે છે. પરંતુ તે બન્ને સૈન્ય જો શત્રુરાજાના સૈન્યમા ફાટફૂટ ઉભી કરે છે તો વિજિગીષુ રાજાનો અવશ્ય વિજય થાય છે ૧૦

स्फीतसारानुरक्तेन मौलेनोपचितः परः ।
तत्तुल्येनैव यातव्यः क्षयव्ययसहिष्णुना ॥ ११ ॥

જે રાજાના ઉપર ચઢાઈ કરવી હોય, તે શત્રુરાજા મહાન્ બળવાળાં અને અનુરાગવાળાં મૌલ સૈન્યથી બળવાન્ હોય, તો વિજિગીષુ રાજાએ પણ મનુષ્યની હાનિને તથા ઢોરઢાખરની અને ધનની હાનિને સહન કરી શકનારા મૌલ સૈન્યને સાથે લઈને જ શત્રુરાજાના ઉપર ચઢાઈ કરવી ૧૧

ભાવાર્થ –મૌલ સૈન્યમા મનુષ્યનો વસારો તથા ધનનો ઘસારો સહન કરવાની શક્તિ હોય છે, માટે ખરે વખતે મૌલ સૈન્ય જ કામ લાગે છે ૧૧

प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा गच्छेन्मौलैः सुमानितैः ।
मौलास्तु दीर्घकालत्वात् क्षयव्ययसहिष्णवः ॥ १२ ॥

રાજાને ઘણા દૂર દેશ ઉપર ચઢાઈ કરવાની હોય અને તે ચઢાઈ લાંબા કાળ સૂધી ચાલવાની હોય તો રાજાએ અત્યંત માનીતા એવા મૌલ સીપાઈઓની સાથે (શત્રુના દેશ ઉપર) ચઢાઈ કરવી. કારણ કે વંશપરંપરાના સીપાઈઓ લાંબા કાળના હોવાથી મનુષ્યના ક્ષયને તથા વાહનાદિકના વ્યયને સહન કરે છે ૧૨

एषु वस्तुषु मेधावी भृतादीनि विवर्जयेत् ।
दीर्घाध्वकालखिन्नेषु तेषु भेदभयं भवेत् ॥ १३ ॥

બુદ્ધિમાન્ રાજાએ ઉપર કહેલા યુદ્ધોમાં ભૃતાદિક સૈન્યને સાથે લેવા નહિ. કારણ કે લાંબો માર્ગ ખેડવાથી તથા ઘણો સમય સૂધી યુદ્ધમાં રોકાવાથી ભૃતાદિ સૈન્યને (શત્રુરાજાના તરફથી) ફોડવાનો ભય રહે છે. ૧૩

**ब ,त्वादेव सैन्यानां दीर्घकालाच्च खेदतः ।**
**नित्यप्रव...नाभ्यां भेदोऽवश्यं हि जायते ॥ १४ ॥**

સૈન્યની સખ્યા ઘણી જ મોટી હોવાથી સર્વના ઉપર ધ્યાન આપી શકાતું નથી તેથી, સૈન્યને યુદ્ધમાં ઘણો વખત સૂધી રોકાવું પડે છે તેથી, નિત્ય મુસાફરી કરવી પડે છે તેથી, અને શત્રુના ઉપર નિત્ય ચઢાઈ કરવી પડે છે તેથી, સૈન્ય કંટાળી જાય છે અને તેથી (ગુપ્ત દૂતો) ભૃતાદિક સૈન્યોમાં અવશ્ય ભેદ ઉભો કરે છે અર્થાત્ તેને ફોડે છે. ૧૪

**प्रभूतं मे भृतबलं मौलमल्पमसारवत् ।**
**अरेरल्पं विरक्तं वा मौलं प्रायोऽल्पसारवत् ॥ १५ ॥**

મારુ ભૃતસૈન્ય (પગારદાર સૈન્ય) મોટું છે અને મૌલસૈન્ય થોડુ છે, ને તે બળ વિનાનુ (કેળવણી વિનાનું) છે અને શત્રુનું મૌલ સૈન્ય* થોડું છે, પોતાના રાજા ઉપર પ્રીતિવિનાનું છે અને ઘણું કરીને થોડા બળવાળું છે. આમ જાણ્યા પછી વિજિગીષુ રાજાએ ભૃતસૈન્યને સાથે લઈને શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી. ૧૫

**प्रायो मन्त्रेण योद्धव्यमल्पायासेन चैव हि ।**
**अल्पः कालस्तु देशो वा प्रभूतौ च क्षयव्ययौ ॥ १६ ॥**

---

* શત્રુનુ મૌલ સૈન્ય પોતાના રાજા ઉપર અપ્રીતિ ધરાવતુ હોય તો તે વખતે પોતાનુ નાનુ પણ ભક્તિવાળુ મૌલ સૈન્ય ઘણુ કામ કરી શકે છે અને પોતાના રાજાને વિજય અપાવે છે જયમંગલાકાર આ શ્લોકમા ભૃતબલ નામનાં સૈન્યને સાથે લેવાનુ કહે છે, અને છેવટે લખે છે કે, किं मौलेन અલ્પ અને અસાર મૌલ શુ કરી શકે?

વિજિગીષુ રાજાએ ઘણું કરીને કૂટયુદ્ધ (કપટયુદ્ધ) કરવું. કારણ કે તેમા પરિશ્રમ થોડો પડે છે, સમય પણ થોડો જાય છે, દેશ પણ થોડો ખેડવો પડે છે, અને મનુષ્યનો તથા ઢોરઢાખર વગેરે પશુનો ક્ષય પણ થોડો થાય છે. ૧૬

ભાવાર્થ–આ શ્લોકમા કૂટયુદ્ધ એટલે કપટયુદ્ધ કરવાનુ કહ્યુ છે. તેનો તાત્પર્ય એ છે કે, કપટયુદ્ધ કરનારો પોતાના નાના સૈન્યથી પણ વિશેષ બલવાન શત્રુનો પરાજય કરી શકે છે અને તેને પરિશ્રમ પણ ઓછો પડે છે મરાઠા લોકો પાસે થોડુક સૈન્ય હતું ત્યારે તેના શત્રુઓની પાસે મોટુ સૈન્ય હતુ, તેથી તેઓ કપટયુદ્ધને પસદ કરતા હતા ૧૬

## ભૃત સૈન્યનો ઉપયોગ કરવાનો સમય

शान्तोपजापविश्वस्तमस्मत्सैन्यं परस्य वा ।
अल्पप्रसारो हन्तव्य इत्युपेयाद् भृतैर्बलैः ॥ १७ ॥

જે સમયે પોતાના સૈન્યમા શત્રુ તરફથી ઉપજાપ (ખટપટ) થાતો ન હોય, સૈન્ય વિશ્વાસુ થયેલું હોય અને શત્રુ તરફથી થોડી હીલચાલ થાતી હોય, તે સમયે વિજિગીષુ રાજાએ ભૃતસૈન્યની સાથે (પગારદાર સૈન્યની સાથે) શત્રુ રાજાના ઉપર ચઢાઈ કરવી ૧૭

## શ્રેણિસૈન્યનો ઉપયોગ કરવાનો સમય

स्फीतं श्रेणिबलं शक्यमाधातुं यानवर्त्मनि ।
ह्रस्वौ प्रवासव्यायामाविति श्रेण्या समुत्पतेत् ॥ १८ ॥

પોતાની પાસે શ્રેણિસૈન્ય ઘણુ હોય અને તે યાત્રામાં સાથે લઈ શકાય તેટલું તથા મૂળ રાજધાનીમાં રાખી શકાય તેટલું હોય તથા પ્રવાસનો (મુસાફરીનો) અને યુદ્ધનો પરિશ્રમ થોડો હોય તો શ્રેણિ નામના સૈન્યની સાથે શત્રુરાજાના ઉપર ચઢાઈ કરવી. ૧૮

### મિત્રના સૈન્યનો ઉપયોગ કરવાનો સમય

**प्रभूतं हि सुहृत्सैन्यं शक्यमाधातुमात्मनि ।**
**अल्पप्रवासो मन्त्राच्च भूयो व्यायामयोधनम् ॥ १९ ॥**

મિત્રનું સૈન્ય ઘણુ મોટુ હોય અને તે પોતાના સૈન્યમાં ભેળી શકાય તેવું હોય, પ્રવાસ થોડો કરવાનો હોય અને શત્રુના ઉપર કપટથી વારવાર હુમલા કરવાના હોય ત્યારે મિત્રના સૈન્યને સાથે લઇને શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી. ૧૯.

**मित्रसाधारणे कार्ये मित्रायत्ते फलोदये ।**
**अनुग्राह्ये च पीड्ये च मित्रेणैव सह व्रजेत् ॥ २० ॥**

પોતાનું અને મિત્રનું એક જ કાર્ય હોય અને તે કાર્યનો આધાર મિત્રના ઉપર હોય તથા જિતનો અર્ધભાગ આપીને મિત્રના ઉપર અનુગ્રહ કરવો હોય અથવા તો મિત્રની વૃદ્ધિ થઈ હોય તેથી તેને પીડા કરીને દુ:ખી કરવો હોય ત્યારે મિત્રને સાથે લઇને શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી. ૨૦

### શત્રુના સૈન્યનો ઉપયોગ કરવાનો સમય

**प्रभूतेनारिसैन्येन योधयेन्महतो रिपुन् ।**
**श्वसूकरवधापेक्षी नयं चण्डालवन्नयेत् ॥ २१ ॥**

ચંડાલ લોકો જેમ કુતરાંઓની પાસે સુવરોનો નાશ કરાવે છે, તે ન્યાયને અનુસરીને વિજિગીષુ રાજાએ પણ મોટા શત્રુસૈન્યની પાસે પોતાના શત્રુના મોટા સૈન્યનો નાશ કરાવવો ૨૧

ભાવાર્થ –વાઘરીઓ જ્યારે સૂવરનો શિકાર કરવા જાય છે ત્યારે સાથે કુતરાઓને લઈ જાય છે અને સૂવરોના ઉપર પ્રથમ કુતરાઓને છૂટા મકે છે જો કુતરાઓ સૂવરોને મારી નાખે છે તો પોતાને ઓછી મહેનત કરવી પડે છે અને પોતાને લાભ થાય છે અને જો સૂવરો કુતરાઓને

ફાડી ખાય છે તો ચાડાલોને કોઈ પણ જાતની હાનિ થાતી નથી તેમ જ વિજિગીષુ રાજાએ પણ મોટા શત્રુઓની સાથે શત્રુના સૈન્યને પ્રથમ લઢવાને મોકલવુ જો શત્રુસૈન્ય શત્રુઓને મારીને વિજય કરે છે તો પોતાનો વિજય થાય છે અને શત્રુસૈન્ય લઢાઇમા મરી જાય છે, તોપણ તેથી પોતાને હાનિ થાતી નથી. ૨૧

**अत्यूर्जितं कोपभयादभ्याशे तु रिपोर्बलम् ।**
**वासयेत् कर्शयेच्चैव दुर्गकण्टकमर्दनैः ॥ २२ ॥**

**શત્રુનુ સૈન્ય જો અત્યત બળવાન્ હોય છે તો તે બાહ્ય કોપને ઉભો કરે છે. માટે રાજાએ તેને પોતાની પાસે જ રાખવું અને પ્રસગે પ્રસગે ભયકર દેશમા ચઢાઈ તરીકે મોકલીને તથા તેની પાસે શત્રુઓનો નાશ કરાવીને તેને નિર્બળ કરી નાખવું. ૨૨**

ભાવાર્થ –બાહ્યકોપ એટલે બહારના લોકોને ઉશ્કેરીને કોપાયમાન કરવા અને હુલ્લડ કરાવવુ અને આતરકોપ એટલે અદરના મનુષ્યોને ઉશ્કેરીને કોપાયમાન કરવા અને તેઓની પાસે હુલ્લડ કરાવવુ આતર મનુષ્યોમા રાજાના અમાત્યો, સેનાપતિ, પુરોહિત, રાજાના ભાયાતો વગેરે જાણવા ૨૨.

## જંગલી સૈન્યનો ઉપયોગ કરવાનો સમય

**नित्यमाटविकं सैन्यं दुर्गकण्टकशोधने ।**
**परदेशप्रवेशे च पुरस्कुर्वीत पण्डितः ॥ २३ ॥**

**નીતિનિપુણ રાજાએ આરણ્યક સૈન્યને (જગલી લોકોના સૈન્યને) નિત્ય પરદેશની ચઢાઇમા સૌથી પહેલું મોકલવુ તથા ભયકર દેશમા વસનારા દુષ્ટ લોકોને શિક્ષા કરવા માટે પણ સૌથી પ્રથમ તેને મોકલવુ. ૨૩**

ભાવાર્થ –જગલી લશ્કર જો જિત મેળવે છે તો રાજાનો વિજય થાય છે અને હારીને મરણ પામે છે તો તાદે પાણીએ ખસ ગયા જેવુ થાય છે કારણ કે જગલી સૈન્ય તોફાની હોય છે તેથી તેને તાબે રાખવામા રાજાને ઘણો જ પરિશ્રમ પડે છે એક વખત તાબે થાય છે, પરતુ બીજે વખતે ફરી બેગે છે માટે તેનો ઉપયોગ ઉપર પ્રમાણે કરવાનુ કહ્યુ છે ૨૩

**एतन्मौलादि षड्भेदं चतुरङ्गं बलं विदुः ।**
**षडङ्गं मन्त्रकोशाभ्यां पदात्यश्वरथद्विपैः ॥ २४ ॥**

આ રીતે નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓ મૌલ વગેરે છ પ્રકારનું સૈન્ય અને તેના ઉપયોગવિશે કહે છે, અને તે સૈન્યનાં મત્ર, કોશ, હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળા આ છ અંગ છે. ૨૪

ભાવાર્થ—અગો એટલે અવયવો તે અગીને સહાયતા કરે છે આ વાત પ્રસિદ્ધ છે તેથી અહી મત્રાદિકને સૈન્યના અગની ઉપમા આપી છે મત્રાદિકની સહાયતાથી જ સૈન્ય શત્રુનો પરાજય કરી શકે છે જો મત્રાદિકની સહાયતા ન હોય તો સૈન્ય કઈ પણ કરી શકતું નથી ૨૪

**इति षड्विधमेतद्धि यथायोगं बलं बली ।**
**सुनिश्छिद्रं प्रतिव्यूह्य यायात् परबलं बली ॥ २५ ॥**

આ રીતે સર્વથા વ્યસન વિનાના છ પ્રકારના સૈન્યને નીતિશાસ્ત્રમા કહ્યા પ્રમાણે વ્યૂહરચનામા ગોઠવીને બળવાન્ વિજિગીષુ રાજાએ શત્રુના સૈન્ય ઉપર ચઢાઈ કરવી. ૨૫

ભાવાર્થ—સૈન્યને અનેક જાતના વ્યસન એટલે દુ ખ હોય છે, જેમકે ભોજનનો સમય થયા છતા સૈન્યને ખોરાક પહોંચાડવામા આવે નહિ, પાણીને માટે જોઇતી ગોઠવણ હોય નહિ, દારુ, રડીબાજી વગેરે વ્યસનોમા સૈન્ય મસ્ત રહેતુ હોય, આ બધા વ્યસનોને સેનામાથી દૂર કરવાની જરૂર છે ૨૫

**योगमस्य विजानीयात् सर्वं मन्त्रादिना नृपः ।**
**कृताकृतं प्रचारं च साधु सेनापतेस्तथा ॥ २६ ॥**

રાજાએ મંત્રાદિકદ્વારા ( ગુપ્ત દૂતાદિકદ્વારા ) પોતાના સૈન્યને પોતાના મનુષ્યોની સાથે તથા પારકા મનુષ્યોની સાથે કેવો સંબંધ છે તે જાણવું તથા સેનાપતિએ ક્યું કાર્ય કર્યું છે, ક્યું કાર્ય કર્યું નથી તથા વર્તમાન સમયમાં તે શું કરે છે, તે પણ સારી રીતે જાણ્યા કરવું. ૨૬.

'સૈન્યના બળાબળનો વિચાર' આ નામનુ પ્રકરણ ૨૮ મુ સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૯ મો-પ્રકરણ ૨૯ મું

### સેનાપતિનું કર્તવ્ય

**कुलोद्गतं जानपदं मन्त्रज्ञं मन्त्रिसम्मतम् ।**
**दण्डनीतेः प्रयोक्तारमध्येतारं च तत्त्वतः ॥ २७ ॥**

**જે પુરુષ ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલો હોય, પોતાના દેશમાં જ જન્મેલો હોય, રાજકીય ગુપ્ત વિચારો કરી જાણતો હોય, મંત્રીઓમાં માનીતો હોય, દંડનીતિનો પ્રયોગ કરી જાણતો હોય; તથા દંડનીતિને યથાર્થ રીતે ભણેલો હોય. ૨૭**

ભાવાર્થ –જે પુરુષ સારા કુળમાં જન્મેલો હોય છે તે પોતાના રાજાની સાથે દગાથી રમતો નથી, જે પોતાના દેશનો હોય છે તેના ઉપર સર્વ પ્રજાનો વિશ્વાસ હોય છે, રાજકીય વિચાર જાણનારો કાર્યનો નિર્ણય કરવામાં કુશળ હોય છે અને સંકટના સમયમાં કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે છે તે મંત્રીઓનો માનીતો હોવાથી મંત્રીઓની સાથે મળીને જ સર્વ કાર્ય કરે છે તેથી તેના કાર્યને કોઈ વખોડતું નથી વળી તે માત્રદંડનો ઉપયોગ જ કરનારો ન હોય પણ તેણે દંડનીતિનો અભ્યાસ પણ કરેલો હોવો જોઈએ માટે કામંદક કહે છે કે, દંડનીતિને યથાર્થ રીતે જાણનારો પણ તે હોવો જોઈએ. કારણ કે પ્રયોગનો આધાર જ્ઞાનના આધીન હોય છે ૨૭

**सत्यसत्त्वक्षमास्थैर्यमाधुर्यार्यगुणान्वितम् ।**
**प्रभावोत्साहसम्पन्नमाजीव्यमनुजीविनाम् ॥ २८ ॥**

**વળી જે સત્યવાદી, ધૈર્યવાન્, ક્ષમાશીલ, કાર્ય કરવામાં દૃઢ, મીઠાસવાળો ( મધુરભાષી ) તથા આર્ય પુરુષના ગુણોથી ( સત્યવાદિત્વાદિક ગુણોથી ) ભરેલો હોય, પ્રભાવશક્તિ અને ઉત્સાહશક્તિવાળો હોય, પોતાના આશ્રિતોનું પોષણ કરનારો હોય. ૨૮**

ભાવાર્થ –રાજકીય કાર્ય સાધવા માટે સમયને અનુસરીને સેનાપતિને ક્ષમા પણ ધારણ કરવી પડે છે, નહિતર તેનું કાર્ય સિદ્ધ થાતું નથી,

વખત જોઇને તેને મધુરતા પણ વાપરવી પડે છે, તેથી યોધાઓ તેને અનુસરે છે વળી સેનાપતિમા આર્ય પુરુષના ગુણ હોવા જોઇએ આમ કહ્યુ છે. તે આર્ય પુરુષના ગુણ આ પ્રમાણે છે.—"कुल शील दया दान, धर्म सत्य कृतज्ञता अद्रोह"। કુળ, શીલ, દયા, દાન, ધર્મ, સત્ય, કૃતજ્ઞતા અને અદ્રોહ. આ આર્ય પુરુષના ગુણ છે અને તે સેનાપતિમા હોવા જોઇએ. સેનાપતિ શૌર્ય વગેરે ઉત્સાહના ગુણવાળો હોય, પરતુ પ્રતાપ વિનાનો હોય અથવા પ્રતાપી હોય, પરતુ તેનામા ઉત્સાહના ગુણો ન હોય તો લોકો તેનો પરાજય કરે છે પરતુ તેનામા શૌર્ય અને પ્રતાપ બન્ને હોય એટલે પ્રભાવશક્તિ અને ઉત્સાહશક્તિ બન્ને હોય તો તેનુ કોઈ અપમાન કરી શકતુ નથી. તેમા પણ ઉત્સાહશક્તિ પ્રધાન ગણાય છે. કારણ કે પ્રતાપાદિકની ઉત્પત્તિ ઉત્સાહથી થાય છે ૨૮

**मित्रवन्तमुदाराढ्यं बहुस्वजनबान्धवम् ।**
**व्यवहारिणमक्षुद्रं पौरप्रक्रांतसम्मत ॥ २९ ॥**

**જે મિત્રવાળો, ઉદારતાવાળો મોટા કુટુંબવાળો, ઘણા ભાઇઓવાળો, પૈસાની લેવડદેવડના કાર્યમા કુશળ, કજીયાથી દૂર રહેનારો, સત્પુરુષોની સાથે મિત્રતા રાખનારો અને નગરનાં મનુષ્યોમા તથા રાજાના પ્રકૃતિમંડળમા માનીતો હોય. ૨૯**

ભાવાર્થ –જે સેનાપતિના ઘણા મિત્ર હોય છે તો તેનો કોઈ નાશ કરી શકતુ નથી, તેથી કામદક તેને ઘણા મિત્રવાળો હોવાનુ કહે છે. ઉદારતાના ગુણથી લોકોનો તેના તરફ ભક્તિભાવ વધે છે. જેને ઘણા સગા સબધીઓ અને ભાઇઓ હોય છે તેવા મોટા કુટુબવાળા સેનાપતિને પોતાના સબધીઓ તરફના તથા ભાઇઓ તરફના બળનો લાભ મળે છે, તેથી બીજાઓ તેનાથી ડરે છે સેનાપતિએ કલહ તરફ પ્રીતિ રાખવી નહિ, પરતુ સામ દામથી જ કાર્ય કરવુ જોઇએ તેથી કામદકે સેનાપતિને अक्षुद्र એટલે કલહથી દૂર રહેનાર એવુ વિશેષણ આપ્યુ છે વળી જે સેનાપતિ નગરજનોમા તથા રાજાના અધિકારીઓમા અળખામણો હોય છે, તે પોતાના

અધિકારનુ કાર્ય કરી શકતો નથી, તેથી કામદક કહે છે કે, સેનાપતિ નગર જનોમા તથા રાજાના પ્રકૃતિમડળમા માનીતો હોવો જોઇએ પ્રજાપ્રિય સેનાપતિ પોતાના સર્વ કાર્ય પરિશ્રમ વગર કરી શકે છે ૨૯

**नित्याकारणवैराणामकर्तारमनाविलम् ।**
**शुभानुबन्धिकर्माणमल्पामित्रं बहुश्रुतम् ॥ ३० ॥**

વળી જે નિષ્ફળ તથા કારણ વગર વૈર કરનાર ન હોય, ચાડીખોર ન હોય, શુભ ફળ આપનારાં કર્મ કરનારો, થોડા શત્રુવાળો અને બહુશ્રુત ( ઘણા શાસ્ત્ર જાણનારો ) હોય. ૩૦

ભાવાર્થ –જે પુરુષ શુભ પરિણામવાળા કર્મ કરે છે, તે પુરુષ પોતાના તથા પારકા મડળમા પૂજ્ય થઈ પડે છે તથા જે પુરુષ બહુશ્રુત હોય છે એટલે ઘણા શાસ્ત્ર જાણે છે, તેને સકટને વખતે મોહ પામતો નથી ૩૦

**अरोगं व्यायतं शूरं त्यागिनं कालवेदिनम् ।**
**कल्याणाकृतिसम्पन्नं सत्सम्भाव्यपराक्रमम् ॥ ३१ ॥**

આરોગ્ય, ઉચી કાયાવાળો (ઉચા શરીરવાળો), શૂરવીર, દાતા, સમયના સ્વરૂપને જાણનારો, સુંદર દેખાવવાળો તથા જેના ઉત્તમ પરાક્રમો જોઇને લોકો જેના અસાધારણ ગુણનુ અનુમાન કરી શકે તેવો હોય, ૩૧

**गजाश्वरथचर्यासु शिक्षितं सुजितश्रमम् ।**
**खड्गयुद्धे नियुद्धे च शीघ्रचङ्क्रमणक्षमम् ॥ ३२ ॥**
**युद्धभूमिविभागज्ञं सिंहवद् दृढविक्रमम् ।**
**अदीर्घसूत्रं निस्तन्द्रमप्रमाणमनुद्धतम् ॥ ३३ ॥**
**हस्त्यश्वरथशस्त्राणां सम्यग् लक्षणवेदिनम् ।**
**नरान्तरविवेकज्ञं कृतज्ञमनुकम्पकम् ॥ ३४ ॥**
**धर्मकर्मसमायोगे कुशलं कुशलानुगम् ।**
**सर्वयुद्धक्रियोपेतं शक्तं तत्परिकर्मणि ॥ ३५ ॥**

स्व[illegible]तया युक्तमश्वनृदन्तिनाम् ।
तन्नाम्नां चापि वेत्तारं तद्विधानोपपादक' ॥ ३६ ॥
देशभाषास्वभावज्ञं लिपिज्ञं सुदृढस्मृतिम् ।
निशाप्रचारकुशलं शकुनज्ञाननिश्चितम् ॥ ३७ ॥
उदयास्तमयज्ञं च नक्षत्राणां ग्रहैः सह ।
दिग्देशमार्गविज्ञानसम्पन्नं तज्ज्ञसेवित' ॥ ३८ ॥

જે હાથી, ઘોડા તથા રથ ઉપર ચઢીને ફરવાનું જાણતો હોય, થાક વગર કાર્ય કરનારો, તરવારના યુદ્ધમા તથા મલ્લયુદ્ધમાં કુશળ, વિજળીની પેઠે ઉતાવળથી ચાલનારો, યુદ્ધની ભૂમિના વિભાગોને જાણનારો, સિંહની પેઠે દૃઢ પરાક્રમવાળો, થાથાઈ વિનાનો, તંદ્રા વિનાનો, તિરસ્કારને સહન કરનારો, સરળ સ્વભાવનો, હાથીઓનાં, ઘોડાઓના, રથોનાં તથા શસ્ત્રોના લક્ષણોને સારી રીતે જાણનારો સામા મનુષ્યના ગુણોને જાણનારો, કરેલા ઉપકારને જાણનારો, દુઃખીઓના ઉપર દયા કરનારો, યુદ્ધના સર્વ ઉપાયોમા કુશળ, યુદ્ધકુશળ પુરુષોથી અનુસરાતો, સર્વ પ્રકારની યુદ્ધક્રિયામાં કુશળ, વ્યૂહરચના વગેરે કરવામાં શક્તિમાન્, ઘોડાઓના, મનુષ્યોના તથા હાથીઓના સ્વભાવને તથા ચિત્તને જાણનારો, વ્યવહારમા તેઓનો ઉપયોગ કરવા માટે તેઓનાં નામ જાણનારો, તેઓને ઉછેરવાના કાર્યમા કુશળ, જૂદા જૂદા દેશની ભાષાને તથા તે તે દેશના મનુષ્યોના સ્વભાવને જાણનારો, દેશ દેશની લિપિને (અક્ષરોને) જાણનારો, અત્યંત દૃઢ સ્મૃતિવાળો, રાત્રે નગરમા ફરવામા કુશળ, શકુન ઉપરથી શુભાશુભનો નિર્ણય કરનારો, સત્યાવીશ નક્ષત્રોના તથા નવ ગ્રહોના શુભ અશુભ ફળ આપનારા ઉદયને તથા અસ્તને જાણનારો, દિશાઓને તથા દેશોના માર્ગને જાણવામાં કુશળ, દિશાઓને તથા દેશોના માર્ગને જાણનારા પુરુષોને પાસે રાખનારો, ૩૨–૩૮

क्षुत्पिपासाश्रमत्रासशीतवातोष्णवृत्तिभिः ।
अनाहितभयक्लान्तिं तत्संविग्नाभयप्रदम् ॥ ३९ ॥
हन्तारं परसैन्यानां दुःसाधाहितनिश्चयम् ।
हतानां च स्वसैन्यानां सम्यग्विष्टम्भनक्षमम् ॥ ४० ॥
अवस्कन्दाभिमन्तारं वेत्तारं सैन्यकर्मणाम् ।
परदूतप्रचारज्ञं महारम्भफलोपगम् ॥ ४१ ॥
शश्वत्संसिद्धकर्माणं सिद्धकर्मानिषेवितम् ।
पराभवेष्वनिर्विण्णं श्रीमद्राजार्थतत्परम् ॥ ४२ ॥
इत्यादिलक्षणोपेतं कुर्वीत ध्वजिनीपतिम् ।
ध्वजिनीं तु सदोद्युक्तः स गोपायेद् दिवानिशम् ॥ ४३ ॥

ક્ષુધા, તૃષા, પરિશ્રમ, ત્રાસ, તાઢ, પવન અને તડકો વેઠવાથી ભયને તથા ગ્લાનિને સહન કરનારો તથા ક્ષુધા વગેરેથી પીડા પામનારા સીપાઇઓને ક્ષુધાદિકની પીડામાથી છૂટા કરીને અભય આપનારો, શત્રુના સૈન્યોનો નાશ કરનારો, દુઃસાધ્ય કાર્ય કરવામાટે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરનારો, ઘાયલ થયેલા પોતાના સૈન્યોને સારી રીતે આશ્રય આપવા માટે સમર્થ, શત્રુઓએ કેદ કરેલા પુરુષોને બળની સહાયતા આપીને તેના તરફ પોતાનુ અભિમાન દર્શાવનારો, સૈન્યના સર્વ કર્મોને જાણુનારો, શત્રુ તરફના દૂતની હીલચાલને જાણુનારો, ફળની પ્રાપ્તિ સૂધી મહાન્ ઉદ્યમ કરનારો, જેના આરંભેલા કાર્ય નિત્ય સિદ્ધ થાતાં હોય તેવો, કાર્યને સિદ્ધ કરનારા પુરુષોને પાસે રાખનારો, પરાભવ થયા છતા પણ ખિન્ન નહિ થનારો, પોતાનાં રાજ્યની રક્ષામાટે રાત દિવસ તત્પર રહેનારો ઇત્યાદિક ગુણુવાળા પુરુષને રાજાએ સેનાનો પતિ બનાવવો અને તે સેનાપતિએ નિત્ય હથિયારબધ થઇને રાત દિવસ સેનાનું રક્ષણ કરવું. ૩૯–૪૩

**नद्यद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् ।**
**सेनापतिस्तत्रतत्र गच्छेद् व्यूहीकृतैर्बलैः ॥ ४४ ॥**

વળી નદીના, પર્વતના અને વનના ભયંકર પ્રદેશોમાં જ્યાં જ્યાં ભય લાગે ત્યાં ત્યાં તે સેનાપતિએ સૈન્યને વ્યૂહ રચનામા ગોઠવીને તુરત જવું. ૪૪.

'સેનાપતિ પ્રચાર' નામનુ પ્રકરણ ૨૯ મુ સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૯ મો–પ્રકરણ ૩૦ મું

## પ્રયાણવ્યસન રક્ષણવિશે

**नायकः पुरतो यायात् प्रवीरपुरुषावृतः ।**
**मध्ये कलत्रं स्वामी च कोशः फल्गु च यद्बलम् ॥ ४५ ॥**

સેનાના નાયકે મહાન્ વીર પુરુષોથી વિંટાઇને સેનાને મોખરે ચાલવું, સેનાના મધ્ય ભાગમાં રાણીઓને, રાજાને, કોશને (ધન ભંડારને) તથા વેઠે પકડેલાં સૈન્યને રાખવું. ૪૫

ભાવાર્થ –આ પ્રકરણનુ નામ પ્રયાણવ્યસન રક્ષણ છે એટલે ચઢાઈ વખતે સકટ આવી પડે તો તેમાથી કેમ રક્ષણ કરવુ, આવો આનો અર્થ થાય છે આ પ્રકરણમા સૈનાની કેવી રીતે ગોઠવણ કરીને ચઢાઈ કરવી, ચઢાઇમા સકટ આવી પડે ત્યારે પોતાના સૈન્યનુ શત્રુઓથી કેવી રીતે રક્ષણ કરવુ, તે વિષય વર્ણવવામા આવશે સૈનાનાયક તથા સૈનાપતિ આમ બન્નેને જૂદા જૂદા કહ્યા છે તેમા એક હજાર સીપાઇના સરદારને સેનાનાયક અને તેના ઉપરીને સૈનાપતિ કહે છે ૪૫

**पार्श्वयोरुभयोरश्वा अश्वानां पार्श्वयो रथाः ।**
**रथानां पार्श्वयोर्नागा नागानां चाटवीबलः ॥ ४६ ॥**

રાજાની બન્ને બાજુ ઉપર ઘોડેસ્વારોએ ચાલવું, ઘોડેસ્વારોની

બન્ને બાજુ ઉપર રથોએ ચાલવું, રથોની બન્ને બાજુપર હાથીઓએ ચાલવું અને હાથીઓની બન્ને બાજુપર જગલી સૈન્યે ચાલવું. ૪૬

पश्चात् सेनापतिः सर्वं पुरस्कृत्य कृती स्वयम् ।
यायात् सन्नद्धसैन्यौघः खिन्नानाश्वासयञ्छनैः ॥ ४७ ॥

કાર્યકુશળ સેનાપતિએ તે સર્વને આગળ કરીને પડે સર્વ સૈન્યને હથિયારબંધ કરીને રાજાની પાછળ ચાલવુ તથા જેઓ માર્ગના પરિશ્રમથી ખિન્ન થઈ ગયા હોય, તેઓને ધીરે ધીરે સમજાવીને ઉત્સાહી બનાવવા. ૪૭

यायाद् व्यूहेन महता मकरेण पुरोभये ।
श्येनेनोद्धृतपक्षेण सूच्या वा वीरवक्त्रया ॥ ४८ ॥

જો (શત્રુના તરફથી) આગળના ભાગમા ભય જણાતો હોય તો મકરાકાર (મઘરમચ્છના આકારનો) મોટો વ્યૂહ કરીને કુચ કરવી અથવા તો વિશાળ પાખવાળા શકરાના આકારનો વ્યૂહ ગોઠવીને કુચ કરવી અથવા તો સોઇના આકારનો વ્યૂહ ગોઠવી, તે વ્યૂહના મોખરા ઉપર વીરપુરુષોને રાખી કુચ કરવી. ૪૮

पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञितम् ।
सर्वतः सर्वतोभद्रं भये व्यूहं प्रकल्पयेत् ॥ ४९ ॥

પાછળના ભાગમાં શત્રુ તરફનો ભય જણાય તો શકટાકાર (ગાડાના આકારનો) વ્યૂહ ગોઠવવો બન્ને બાજુ ઉપર ભય જણાય તો વજ્રાકાર વ્યૂહ ગોઠવવો. ચોતરફ શત્રુનો ભય જણાય તો સર્વ-તોભદ્રના આકારનો વ્યૂહ ગોઠવવો. ૪૯

कन्दरे शैलगहने निम्नगावनसङ्कटे ।
दीर्घाध्वनि परिश्रान्तं क्षुत्पिपासाहितक्लमम् ॥ ५० ॥

व्याधिदुर्भिक्षमरकपीडितं दस्युभिर्द्रुतम् ।
पङ्कपांसुजलच्छन्नं व्यस्तं पुञ्जीकृतं पथि ॥ ५१ ॥
प्रसुप्तं भोजनव्यग्रमभूमिष्ठमसंस्थितम् ।
चोराग्निभयवित्रस्तं वृष्टिवातसमाकुलम् ॥ ५२ ॥
एवमादिषु जातेषु व्यसनेष्वसमाकुलः ।
स्वसैन्यं साधु संरक्षेत् परसैन्यं च घातयेत् ॥ ५३ ॥

પોતાનું સૈન્ય પર્વતની ગુફામા તથા પર્વતના ગહન પ્રદેશોમાં ચઢવા ઉતરવાથી તથા નદીના અને વનના અત્યત ગીચ પ્રદેશોમાં તથા લાંબા માર્ગ ઉપર મુસાફરી કરવાથી થાકી ગયું હોય, ભૂખથી તથા તૃષાથી ગ્લાનિ પામ્યું હોય, રોગથી, દુષ્કાળથી તથા મરકીથી પીડા પામેલું હોય, ચોરોએ અત્યત દુઃખી કરેલું હોય, કાદવથી ખરડાઈ ગયું હોય, ધુડ ધુડ થઈ ગયું હોય, નદી, નેહર, ખાબોચિયાં કે વર્ષાદના પાણીથી ભીંજાઈ ગયુ હોય, છુટું છુટું વેરાઈ ગયું હોય, ( ભયને લીધે ) માર્ગમાં એકઠું થઇને ઉભું રહ્યુ હોય, ગાઢ નિદ્રામાં પડેલું હોય, જમવામાં રોકાયલું હોય, યુદ્ધમાં અનુપયોગી એવી ભૂમિ ઉપર ઉભેલું હોય, મર્યાદા વિનાનું થઈ પડેલું હોય, ચોરના તથા અગ્નિના ભયથી ડરી ગયેલું હોય, વરસાદથી તથા પવનથી ગભરાઈ ગયેલું હોય, તો એવા એવા સકટોમા સૈન્યને જોઇને સેનાપતિએ ગભરાયા વગર પોતાનાં સૈન્યની સારી રીતે રક્ષા કરવી. અને શત્રુનું સૈન્ય (જો ઉપર કહેલાં દુઃખમા આવી પડ્યુ હોય તો તેના ઉપર ચઢાઇ કરીને) તેને મારી નાખવુ. ૫૦–૫૩

'પ્રયાણ વ્યસન રક્ષણ' નામનું પ્રકરણ ૩૦ મુ સમાપ્ત.

## સર્ગ ૧૯ મો-પ્રકરણ ૩૧ મું

### કૂટયુદ્ધના પ્રકાર

**विशिष्टो देशकालाभ्यां भिन्नारिप्रकृतिर्बली ।**
**कुर्यात् प्रकाशयुद्धं हि कूटयुद्धं विपर्यये ॥ ५४ ॥**

દેશ તથા કાળ પોતાને અનુકૂળ હોય, શત્રુનાં પ્રકૃતિમંડળને ઉપજાપથી પોતાને વશ કર્યું હોય અને વડે શત્રુના કરતાં વિશેષ બળવાન્ હોઇએ ત્યારે જાહેર રીતે (કપટ વિના) યુદ્ધ કરવું. પરંતુ દેશ તથા સમય બન્ને પોતાથી વિરુદ્ધ હોય, પોતે શત્રુના પ્રકૃતિમંડળને વશ કર્યું ન હોય, તેમ શત્રુના કરતાં પોતે નિર્બળ હોઇએ ત્યારે કૂટયુદ્ધ કરવું. ૫૪.

ભાવાર્થ—આ પ્રકરણ કૂટયુદ્ધ નામનુ છે. કૂટયુદ્ધ એટલે કપટયુદ્ધ. શત્રુના કરતા પોતાનુ બળ ઓછુ હોય અને પોતાની પાસે સૈન્ય પણ ઓછુ હોય, ત્યારે વિજિગીષુ રાજાએ કૂટયુદ્ધ કહેતા કપટયુદ્ધ કરવુ તેના પ્રકાર આ પ્રકરણમા કહ્યા છે.

**तेष्ववस्कन्दकालेषु परं हन्यात् समाकुलम् ।**
**अभूमिष्ठं हि भूमिष्ठं तद्भूमौ चोपजापतः ॥ ५५ ॥**
**प्रकृतिप्रग्रहाकृष्टं पाशैर्वनचरादिभिः ।**
**हन्यात् प्रवीरपुरुषैर्भङ्गद[illegible]ः ॥ ५६ ॥**
**पुरस्ताद् दर्शनं दत्त्वा तल्लक्षकृतनिश्चयः ।**
**हन्यात् पश्चात् प्रवीरेण बलेनोत्पीड्य वेगिना ॥ ५७ ॥**

(કપટ યુદ્ધ કરનારા રાજાએ) હલ્લો કરવાના તે તે સંકટના સમયોમાં ગભરાઈ ગયેલા શત્રુને હણવો, શત્રુ યુદ્ધને અનુકૂળ નહિ એવી ભૂમિમાં હોય ત્યારે તેને હણવો, યુદ્ધ કરવાને યોગ્ય ભૂમિમાં હોય

અથવા તો પોતાની રાજધાનીમાં હોય ત્યારે ઉપજાપ કરીને (તેના મત્રી વગેરેમાં ભેદ ઉપજાવીને) તેને હણવો. ૫૫

શત્રુ રાજાનાં પ્રકૃતિ મંડળને કોપાયમાન કરીને તેરૂપી રજ્જુથી તેને પકડી પાડવો, અને જગલી લોકો રૂપી પાશોથી તેને બાંધવો, તે પછી પોતાના પ્રવીર પુરુષો દ્વારા તેની સેનામાં ભંગાણ પાડીને, તથા તેનાં મનુષ્યોને દાન (લાચ) દઈને પોતાના પક્ષમાં કરવાં અને પછી શત્રુને હણવો. ૫૬

શત્રુના આગળના ભાગમાં દેખાવ દેવો, અને શત્રુ આગળના ભાગમાંથી ચઢાઈ કરશે આવો પડને નિશ્ચય થાય, એટલે બળવાન તથા વેગવાળાં સૈન્યવડે પાછળના ભાગમાંથી શત્રુને સારી રીતે ઘેરી લઈને હણવો. ૫૭

**पश्चाद् वा सङ्कुलीकृत्य हन्यात सारेण पूर्वतः ।**
**आभ्यां पार्श्वावघातौ तु व्याख्यातौ कूटयोधने ॥ ५८ ॥**

અથવા તો પાછળના ભાગથી શત્રુના સૈન્ય ઉપર ચઢાઈ કરીને શત્રુનાં સૈન્યને ગભરાવી મૂકવું અને બળવાન્ સૈન્યવડે આગળના ભાગમાંથી ચઢાઈ કરીને શત્રુનાં સૈન્યને મારી નાખવું. આ પ્રમાણે જ કૂટયુદ્ધમાં પ્રથમ ડાબી બાજુ તરફ ચઢાઈ કરીને શત્રુને ગભરાવી મૂકવો અને પછી જમણી બાજુ તરફ બળવાન્ સૈન્યની સાથે ચઢાઈ કરીને શત્રુનાં સૈન્યને મારવું અથવા તો જમણી બાજુ તરફ ચઢાઈ કરીને શત્રુને ગભરાવી મૂકવો અને પછી ડાબી બાજુ તરફ ચઢાઈ કરીને શત્રુનાં સૈન્યને મારવું. ૫૮

**[पु]रस्ताद् विषमे देशे पश्चाद्धन्यात्तु वेगवान् ।**
**पुरः पश्चाच्च विषम एवमेव तु पार्श्वयोः ॥ ५९ ॥**

શત્રુનાં સૈન્યના આગલા ભાગમાં વિષમ દેશ અર્થાત્ પર્વત, ખાઈ વગેરે હોય ત્યારે વિજિગીષુ રાજાએ પાછલા ભાગમાંથી વેગથી

હલ્લો કરીને શત્રુનાં સૈન્યને મારવું અને જો પાછળના ભાગમાં વિષમ પ્રદેશ હોય તો આગલા ભાગમાંથી હલ્લો કરીને શત્રુનાં સૈન્યને મારવું આ રીતે જ ડાબી તથા જમણી બાજુમા વિષમ દેશનો પણ વિચાર કરીને ( શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરવી અને કૂટયુદ્ધથી શત્રુનો નાશ કરવો.) ૫૯

**प्रथमं योधयित्वा च दूष्यामित्राटवीबलैः ।**
**श्रान्तं सन्नं निराक्रन्दं हन्यादश्रान्तवाहनः ॥ ६० ॥**

રાજાએ પ્રથમ શત્રુના સૈન્યને દૂષ્ય સૈન્યની સાથે, શત્રુનાં શત્રુ સૈન્યની સાથે તથા જગલી સૈન્યની સાથે લઢાવવું અને શત્રુનું સૈન્ય જ્યારે થાકી જાય, ખિન્ન થઈ જાય, ક્ષીણ થવાથી નિરાશ થઈ જાય ત્યારે બળવાન્ વાહનોની સાથે પડે ચઢાઈ કરીને શત્રુને હણવો ૬૦

ભાવાર્થ –જે સૈન્ય લોભી હોય છે, જે સેન્ય માની હોય છે તથા તે સૈન્ય સ્વાર્થી હોય છે તે ધનની, માનની તથા સ્વાર્થની ખાતર પોતાના રાજાનો ત્યાગ કરીને સામા પક્ષમા ભળી જાય છે આવા સૈન્યને દૂષ્ય સૈન્ય કહેવામા આવે છે વિજિગીષુ રાજાએ તે સેન્યનો વિશ્વાસ કરવો નહિ શત્રુના શત્રુનુ સૈન્ય પણ વિશ્વાસપાત્ર ગણાતુ નથી તેમ જ જગલી સેન્ય પણ ક્રૂર સ્વભાવનુ હોય છે તેના ઉપર પણ ભરોસો રાખવો નહિ તોપણ યુદ્ધ સમયે તે સેન્યને ઉપયોગમા લેવા અને શત્રુની સામે ચઢાઈ કરતી વખતે તે સેન્યને પ્રથમ લઢવાને મોકલવા, જો વિજય કરીને આવે તો ઠીક છે અને જો મરી જાય છે તો તેથી પોતાને હાનિ થાતી નથી. કામદક આ શ્લોકમા પ્રથમ ત્રણ સેન્યનો યુદ્ધમા ઉપયોગ કરવાનુ કહે છે

**दूष्यामित्रबलैर्वापि भङ्गं दत्त्वा प्रयत्नवान् ।**
**जितमित्येव विश्वस्तं हन्यात् सत्रव्यपाश्रयः ॥ ६१ ॥**

વિજિગીષુ રાજાએ વન, ગુફા વગેરેમા છુપાઈ રહેવું અને દૂષ્ય સૈન્યને તથા શત્રુ સૈન્યને શત્રુના સૈન્યની સામે લઢવાને

મોકલવું અને તે બન્ને સૈન્ય લઢતાં લઢતાં રણમાંથી નાસી જાય, તે ઉપરથી શત્રુને વિશ્વાસ આવે કે મેં આ બન્ને સૈન્યને જીત્યું જ છે. આવી રીતે શત્રુનું સૈન્ય વિશ્વાસુ થાય એટલે વિજિગીષુ રાજાએ પ્રયત્નથી (હલ્લો કરીને) તેને મારી નાખવું. ૬૧.

**स्कन्धावारपुरग्रामसस्यसार्थव्रजादिषु ।**
**विलोभ्य च परानीकमप्रमत्तो विनाशयेत् ॥ ६२ ॥**

શત્રુનાં સૈન્યને છાવણી, નગર, ગામ, ધાન્યનાં ક્ષેત્ર, વણઝાર, નેસડા વગેરે ઉપર ચઢાઈ કરવામાટે લોભ ઉપજાવવો અને શત્રુનું સૈન્ય ચઢાઈ કરે કે રાજાએ પ્રમાદ દૂર કરીને તે સૈન્યનો નાશ કરવો. ૬૨.

**फल्गुसैन्यप्रतिच्छन्नं कृत्वा वा सारवद् बलम् ।**
**मन्दयत्नं तद्विलोपे हन्यादुत्प्लुत्य सिंहवत् ॥ ६३ ॥**

અથવા તો પોતાનાં બળવાન્ સૈન્યને નિર્બળ સૈન્યની વચ્ચે છુપુ રાખવું, તેથી શત્રુનું સૈન્ય પોતાનાં નિર્બળ સૈન્યનો નાશ કરવા માટે મદ પ્રયત્ન કરે. તે પછી લાગ જોઇને સિંહની પેઠે હલ્લો કરીને તેનો નાશ કરવો. ૬૩.

**मृगयासम्प्रसक्तं वा हन्याच्छत्रुमपाश्रयम् ।**
**अथवा गोग्रहाकृष्ट्या तल्लक्षं मार्गबन्धनात् ॥ ६४ ॥**

અથવા તો શત્રુ જે સમયે મૃગયા કરવામાં આસક્ત થયેલો હોય અને નિરાધાર સ્થિતિમાં હોય તે સમયે તેને મારવો અથવા તો શત્રુને ગાયોના ધણનું હરણ કરવામાટે દૂર લઈ જવો અને તેનું મન ગાયોનુ હરણ કરવામાં લાગે કે તે સમયે તેને માર્ગમાં અટકાવીને મારી નાંખવો. ૬૪.

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા રાજાનુ વર્ણન કર્યું છે પરતુ રાજા ઉપરથી રાજાનુ સૈન્ય સમજવુ. ૬૪

अवस्कन्दभयाद् रात्रौ प्रजागरकृतश्रमम् ।
दिवाप्रसुप्तं वा हन्यान्निद्राव्याकुलसैनिकम् ॥ ६५ ॥

અથવા તો ચઢાઇના ભયને લીધે, રાત્રે ઉજાગરો કરવાથી થાકીને દિવસે નિદ્રા વશ થયું હોય અથવા તો નિદ્રાથી વ્યાકુળ થયું હોય—ઝોંકા આવતાં હોય ત્યારે શત્રુનાં સૈન્યને મારી નાંખવું. ૬૫.

पूर्वाह्ण आहतं श्रान्तमपराह्णे विनाशयेत् ।
निशि विस्रम्भसुप्तं वा तत् सौप्तिकविधानवित् ॥ ६६ ॥

દિવસના પૂર્વ ભાગમાં યુદ્ધ કરવાથી ઘાયલ થયેલાં અને થાકી ગયેલાં શત્રુનાં સૈન્યને દિવસના ઉત્તર ભાગમાં યુદ્ધથી મારી નાંખવું અથવા તો સુતેલાં સૈન્યને મારવાની વિધિને જાણનારા વિજિગીષુ રાજાએ, રાત્રે શત્રુનું સૈન્ય વિશ્વાસથી સુતું હોય તે સમયે તેને મારી નાખવું. ૬૬.

सपादकोशावरणैर्नागैः कुर्यात् तु सौप्तिकम् ।
कुर्यादुग्रजवोपेतैर्नरैर्वा खड्गपाणिभिः ॥ ६७ ॥

હાથીઓના પગમાં લોઢાનાં બખતર ચઢાવવાં અને શત્રુનાં શસ્ત્રો ન વાગે એટલામાટે તેના આખા શરીર ઉપર પણ લોઢાનું બખતર પહેરાવવું અને પછી તે હાથીઓની પાસે સુતેલાં શત્રુના સૈન્યનો નાશ કરાવવો અથવા તો હાથમાં તરવાર ધારણ કરનારા અને ઉગ્ર વેગવાળા પુરુષોદ્વારા સુતેલાં સૈન્યનો નાશ કરાવવો. ૬૭.

प्रतिसूर्यमहावातं हन्यात् सम्मीलितेक्षणम् ।
इत्येवं कूटयुद्धेन हन्याच्छत्रून् लघूत्थितः ॥ ६८ ॥

સામે સૂર્યનાં દર્શન થવાથી અથવા તો સામેથી મહાપવન વાતો હોવાથી શત્રુ પોતાની આંખો વીંચી જાય તે સમયે એકદમ હલ્લો કરીને

શત્રુનો નાશ કરવો. આ રીતે વિજિગીષુ રાજાએ ઉતાવળથી ચઢાઈ કરીને ફૂટયુદ્ધથી શત્રુઓને હણવા. ૬૮

**नीहारतिमिराङ्गारश्वभ्राग्निवनानिम्नगाः ।**
**वदन्ति सत्रमित्यादि सत्रं छद्म प्रकीर्तितम् ॥ ६९ ॥**

ધૂમસ, અંધારુ, અગારા, ખાડાઓ કોતરાં–ભેખડો, અગ્નિ, ઝાડી, નદી વગેરેને નીતિશાસ્ત્રમાં **सत्र** કહે છે. અને **सत्र**નો અર્થ કપટ થાય છે. ૬૯

ભાવાર્થ–કપટયુદ્ધમા છુપાવા માટે ધૂમસ વગેરેનો આશ્રય લેવાની જરૂર પડે છે તેથી ધૂમસ વગેરે પદાર્થોને **सत्र** કહે છે અને તે આ શ્લોકમા દર્શાવ્યા છે ૬૯

**( पुनरावर्तमानस्य निराशस्य तु जीविते ।**
**अनार्यो जायते वेग इति भग्नं न पीडयेत् ॥ १ ॥**

( જે પુરુષ રણમાંથી પાછો ફરેલો હોય અને જીવવામાટે નિરાશ થઈ ગયો હોય, તે પુરુષ ખુની હુમલો કરે છે. માટે રણમાંથી પાછા ફરેલા પુરુષને પીડવો નહિ.) ૧

**अल्पागमातिव्ययता क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।**
**समायव्ययता स्थानं कर्मसु ज्ञेयमात्मनः ॥ २ ॥**

(આવક થોડી અને ખર્ચ વિશેષ હોય તેને **क्षय** જાણવો અને આવક વિશેષ હોય અને ખર્ચ થોડો હોય તેને **वृद्धि** જાણવી તથા આવક અને ખર્ચ બન્ને સરખાં હોય ત્યારે **स्थान** જાણવું. રાજાએ પોતાનાં રાજકીય કર્મમા આ બાબતનો વિચાર કરવો. ૨

**द्वावपि प्रस्तुतौ वध्यप्रमत्तौ व्यवसायवत् ॥ ३ ॥)**

(અહીં મારવા યોગ્ય કોણ છે, તથા પ્રમત્ત કોણ છે. એ બન્નેયનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ૩

ભાવર્થ–આ અર્ધા શ્લોકનો પૂર્વાપર કંઈ પણ સબધ નથી ને તેનો

અર્થ પણ સમજાતો નથી. આનો પૂર્વાર્ધ ગલિત થયેલો જણાય છે ને તેથી ઉત્તરાર્ધનો અર્થ બરાબર સબંધવાળો જણાતો નથી. તેથી અહી અક્ષરાર્થ જ આપવામા આવ્યો છે

**साध्वप्रमत्तो व्यवसायवर्ती येन प्रकारेण परं निहन्यात् ।**
**चरैः समावेदिततत्प्रचारः शङ्केत तेनैव ततोऽप्रमत्तः ॥ ७० ॥**

દૂતોએ જેને શત્રુ રાજાની હીલચાલ નિવેદન કરેલી છે એવા વિજિગીષુ રાજાએ સારી રીતે સાવધાન રહેવું તથા ઉત્સાહી થઇને હર કોઈ પણ પ્રકારથી શત્રુને મારવો, અને પંડે સાવધાન થઇને શત્રુ રાજાનાં કાર્યોપર શંકાની નજર રાખ્યા કરવી. ૭૦

**सुनियतमुपहन्यात् कूटयुद्धेन शत्रून्**
**न हि तिरयति धर्मं छद्मना शत्रुघातः ।**
**अचकितमवसुप्तं पाण्डवानामनीकं**
**निशि सुनिशितशस्त्रो द्रोणसूनुर्जघान ॥ ७१ ॥**

કપટ યુદ્ધથી શત્રુઓનો અવશ્ય નાશ કરવો. કારણ કે કપટ યુદ્ધથી કરેલો શત્રુનો નાશ ધર્મને ઢાંકી દેતો નથીઃ (ધર્મનો નાશ કરતો નથી). પાંડવોનું સૈન્ય રાત્રે વિશ્વાસથી સુતું હતું તેને દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાએ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી મારી નાખ્યું હતું. ૭૧

ભાવાર્થ –જુઓ સૌપ્તિક પર્વ, મહાભારત

'કૂટયુદ્ધ વિકલ્પ' નામનુ પ્રકરણ ૩૧ મું સમાપ્ત

ઇતિ કામન્દકીય નીતિસારમા "સૈન્યનુ બળાબળ, સેનાપતિનો પ્રચાર, પ્રયાણ વ્યસનનુ રક્ષણ, તથા કૂટયુદ્ધ વિકલ્પ" નામનો સર્ગ ૧૯ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૨૦ મો–પ્રકરણ ૩૨ મું

### હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળાનાં કર્મ હાથીનું કર્તવ્ય

प्रयाणे पूर्वयायित्वं वनदुर्गप्रवेशनम् ।
अकृतानां च मार्गाणां तीर्थानां च प्रवर्तनम् ॥ १ ॥
तोयावतारसन्तारावेकाङ्गविजयस्तथा ।
अभिन्नानामनीकानां भेदनं भिन्नसङ्ग्रहः ॥ २ ॥
विभीषिकाभिघातश्च प्राकारद्वारभञ्जनम् ।
कोशनीतिर्भयत्राणं हस्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ३ ॥

યુદ્ધની યાત્રામાં આગળ ચાલવું, વનોમાં તથા દુર્ગમ પ્રદેશમાં દાખલ થવું, જ્યા માર્ગ ન હોય ત્યાં માર્ગ કરવા, જળાશયમાં ઉતરવા માટે અવલબનરૂપ થવુ, નૌકાથી તરી શકાય તેવી નદીઓને ઉતરવી, તરીને સામે પાર જવું, (હાથીરૂપી) એક અંગથી શત્રુના સૈન્યનો પરાજય કરવો, એકઠાં થયેલા શત્રુનાં સૈન્યમાં ભગાણ પાડવું, પોતાના સૈન્યમાં ભંગાણ પડ્યુ હોય તેને સાધવું, શત્રુઓ તરફથી આવનાર ભયનો નાશ કરવો, કિલ્લાના દરવાજાને તોડી પાડવા; રણસંગ્રામમાં ખજાનાને ઉપાડી લાવવો અને ભયમાંથી રક્ષણ કરવું, આને હાથીનું કર્મ કહે છે ૧–૩

ભાવાર્થ –આ સર્ગમા નીચે પ્રમાણે પાચ પ્રકરણ છે –૧ હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળાના કર્મ, ૨ પાળા, ઘોડા, રથ અને હાથીઓને ચાલવા માટે યોગ્ય ભૂમિ, ૩ દાનનો વિધિ, ૪ વ્યૂહના ભેદ, અને ૫ પ્રકટ યુદ્ધ. હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળા આ ચાર સેનાના અગ ગણાય છે તેનાં કર્મ નવ શ્લોકોથી કહેશે. તેમા પ્રથમના ત્રણ શ્લોકમાં હાથીનુ કર્મ કહ્યુ છે. પૂર્વે સેનામા હાથીઓને અંગ તરિકે ગણવામાં આવતા હતા, અને

યુદ્ધમાં તેનો ઉપયોગ કરવામા આવતો હતો સિકદરની સાથે પૌરસ રાજાને યુદ્ધ થયુ તે સમયે પૌરસની સેનામા ઘણા હાથીઓ હતા મુસલમાન બાદશાહો પણ યુદ્ધમાં હાથીઓનો ઉપયોગ કરતા હતા પ્રાચીન કાળના રાજા હાથીઓને સેનાના મોખરામા રાખતા હતા તેનુ કારણ એ હતું કે — શત્રુઓએ માર્ગમા કંઈ પણ અડચણ કરી હોય તો તેને હાથીઓ મારફત દૂર કરવામા આવતી કુચ કરતી વખતે વચ્ચે નદી, નાળા વગેરે આવતા તે વખતે, સૈન્ય, હાથીઓના ઉપર બેસીને સામે પાર જાતુ, શત્રુના નગર આગળ ગયા પછી શત્રુના નગરના દરવાજા બધ હોય તો તેને તોડવામા હાથી-ઓનો ઉપયોગ કરવામા આવતો હતો શત્રુની સેનામા ભગાણ પાડવામા તથા શત્રુઓને ભય દેખાડવામા પણ તેનો ઉપયોગ કરવામા આવતો હતો. આવા આવા કારણોને લીધે હાથીઓને સૈન્યના મોખરામાં રાખવામા આવતા હતા.

चतुरङ्गस्य सैन्यस्य निषेधो बलरक्षणम् ।
अभिन्नभेदनं भिन्नसन्धानं रथकर्म तत् ॥ ४ ॥

## રથનું કર્મ

શત્રુના ચાર અંગવાળા સૈન્યને આગળ વધતાં અટકાવવું, પોતાનાં સૈન્યનું રક્ષણ કરવું, શત્રુના એકઠાં થયેલાં સૈન્યમાં ભંગાણ પાડવું અને પોતાના સૈન્યમાં ભંગાણ પડ્યું હોય તો તેને સાંધવું, તે રથનું કર્મ છે.

## ઘોડાનું કર્મ

वनदिङ्मार्गविचयो विव्रधासाररक्षणम् ।
अनुयानापसरणे शीघ्रकार्योपपादनम् ॥ ५ ॥
दीनानुसरणं घातः कोटीनां जघनस्य च ।
इत्यश्वकर्म पत्तेश्च सर्वदा शस्त्रधारणम् ॥ ६ ॥

વનોનાં અને દિશાઓના (જુદા જુદા) માર્ગોને શોધી કાઢવા, દુધ, દહી, ઘી વગેરેની કાવડોને જવા આવવાના માર્ગોની રક્ષા કરવી, નાસી જતાં શત્રુનાં સૈન્યની પાછળ હલ્લો કરવો, સંકટ વખતે રણક્ષેત્રમાંથી પલાયન કરવું, યુદ્ધને લગતાં કાર્યો ઝડપથી કરવાં, સંકટમાં આવી પડેલાં સૈન્યની વારે ચઢવું, શત્રુના સૈન્યના મોખરાના ભાગને તથા પાછળના ભાગને ઘેરી લઇને તેનો નાશ કરવો. આ ઘોડેસ્વારનું કર્મ છે. ૪–૫

## પાળાનું કર્મ

હમેશાં હથિયાર ધારણ કરીને યુદ્ધમાં ઉભા રહેવું આ પાળાનું કર્મ છે. ૬

## વેઠે પકડેલાં માણસોનું કર્તવ્ય

**शोधनं कूपतीर्थानां मार्गाणां शिबिरस्य च ।**
**यवसादि च यत्किञ्चिद् विज्ञेयं विष्टिकर्म तत् ॥ ७ ॥**

કૂવા, વાવ વગેરે તીર્થોને શોધી કાઢવા, રસ્તાઓને શોધવા, છાવણીને માટે જગ્યા જોવી તથા ધાન્ય વગેરેનો સંગ્રહ કરવો. આવું જે કંઈ હોય તેને વિષ્ટિ કર્મ જાણવું એટલે તે કર્મ વેઠે પકડેલા મનુષ્યોનું છે. ૭

ભાવાર્થ.–ફાલતુ મનુષ્યોને પણ લશ્કરમા રાખવા અને તેઓએ છાવણીને માટે જગ્યા જોવી, છાવણીઓ ઉભી કરવી, અનાજ વગેરેનો સગ્રહ કરવો અને સીપાઇઓને ખાવાપીવા માટે સર્વ સાધનો તૈયાર રાખવા.

**जातिः सत्त्वं वयःस्थानं प्राणिता वर्ष्म वेगिता ।**
**तेजः शिल्पमुदग्रत्वं स्थैर्यं साधु विधेयता ॥ ८ ॥**
**सुव्यञ्जनाचारतेति पत्तिकुञ्जरवाजिनाः ।**
**इति लक्षणमेतेन युक्तान् कर्मसु योजयेत् ॥ ९ ॥**

**જાતિ, મન, ઉમર, બળ, શરીર, વેગ, શૌર્ય, કેળવણી, ઉંચાઈ, કાયાની તથા મનની સ્થિરતા, ઉત્તમ પ્રતિની તાબેદારી, (૮) ઉત્તમ લક્ષણ અને ઉત્તમ આચાર આ પાળા, હાથી અને ઘોડાનાં લક્ષણો છે. જેનામાં આ લક્ષણ હોય તેવા પાળા, હાથી અને ઘોડાઓની રાજાએ તેમનાં કર્મો ઉપર યોજના કરવી. ૮-૯**

ભાવાર્થ –ક્ષત્રિય વગેરે લડાયક જાતિના પુરુષોને યોધા તરિકે વિશેષ પસદ કરવા, કારણ તેઓ સકટના સમયમા ડર્યા વગર પોતાનુ કાર્ય કરે છે. તેઓ દૃઢ મનના એટલે દુ ખ વખતે ગભરાય નહિ તેવા અને સુખના વખતમા ફુલાઈ જાય નહિ તેવા હોવા જોઇએ, અવસ્થામા તરૂણ હોવા જોઇએ, બળવાન્ હોવા જોઇએ, શરીરે ઉંચા હોવા જોઇએ, ઝડપથી ચાલનારા હોવા જોઇએ, શૌર્યસપન્ન અને શસ્ત્રવિદ્યામા કુશળ હોવા જોઇએ, ઉચા શરીરવાળા અને વિશાળ છાતીવાળા જોઇએ, શરીરની પેઠે તેઓનુ મન પણ દૃઢ હોવુ જોઇએ, તેઓમા ઉપરી અધિકારીને તાબે રહેવાનો ઉત્તમ ગુણ હોવો જોઇએ આ સર્વ ગુણો જે પાળામા હોય તેની સૈન્યમા યોધા તરિકે યોજના કરવી હાથીઓમા પણ ભદ્ર, પ્રભદ્ર આદિ ઉચી જાતિના હાથીની સેનામા યોજના કરવી તે ઉપરાત ઉપર દર્શાવેલા ગુણો પણ તેનામા હોવા જોઇએ, ઘોડામા પણ અનેક જાતિ છે તેમાથી ઉચી જાતિના ઘોડાની સૈન્યમા યોજના કરવી અને તેનામા પણ ઉપર દર્શાવેલા ગુણો હોવા જોઇએ. એટલે તરૂણ વયનો, કેળવાયલો, ધણીની તાબેદારી ઉઠાવનારો, મજબૂત, ઉચો વગેરે ગુણવાળા ઘોડાની સેનામા ભરતી કરવી. ૮-૯

'હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળાના કર્મ' આ નામનુ પ્રકરણ ૩૨ મુ સમાપ્ત.

---

## સર્ગ ૨૦ મો-પ્રકરણ ૩૩ મું

### પાળા, ઘોડા, રથ અને હાથીને યુદ્ધ કરવા યોગ્ય ભૂમિ

**सस्थूलस्थाणुवल्मीकवृक्षगुल्मापकण्टका ।**
**सापसा । पदातीनां भूर्नातिविषमा मता ॥ १० ॥**

મોટાં વૃક્ષો, રાફડા, સાધારણ વૃક્ષો, અને ગુલ્મ ( ગુચ્છારૂપે ઉગનારાં વૃક્ષો) વાળી, કાંટા વિનાની, સકટ વખતે નાસી શકાય તેવા માર્ગવાળી તથા અત્યત ઉચી પણ નહિ તેમ નીચી પણ નહિ એવી અર્થાત્ સપાટ ભૂમિ પાળાઓને યુદ્ધ કરવા માટે યોગ્ય માનેલી છે. ૧૦

स्वल्पवृक्षोपला क्षिप्रल_्नी विदरा स्थिरा ।
निःशर्करा विपङ्का च सापसारा च वाजिभूः ॥ ११ ॥

જેમાં વૃક્ષો તથા પથરા થોડા હોય, જે ઉતાવળથી ચાલી શકાય તેવી હોય, જે ખાડા વિનાની હોય, જે મજબૂત (એટલે ચાલતી વખતે જેમાં ઘોડાની ખરી પેસી જાય નહિ તેવી) હોય, જે કાકરા વિનાની, કાદવ વિનાની અને નાશી જવાના માર્ગવાળી ભૂમિ હોય તે ઘોડાઓને યુદ્ધ કરવામાટે ઉપયોગી ગણાય છે. ૧૧

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા ઘોડા શબ્દથી ઘોડેસ્વાર જાણવા

निःस्थाणुसिकतापङ्का निर्वल्मीकोपला समा ।
केदारव्रततिश्वभ्रवृक्षगुल्मविवर्जिता ॥ १२ ॥

निरुत्खाता निर्दरणा खुरचङ्क्रमणक्षमा ।
स्थिरा चक्रसहा चैव रथभूमिः प्रकीर्तिता ॥ १३ ॥

ઝાડ, રેતી અને કાદવ વિનાની, રાફડા અને પત્થરા વિનાની, સપાટ, ક્યારા, લતાઓ, બખોલ, વૃક્ષો અને ગુલ્મ વિનાની, (૧૨) ખાડા ખૈયા વિનાની, ફાટ વિનાની, ઘોડા બળદ વગેરેની ખરીઓથી ચાલી શકાય તેવી સખ્ત તથા રથના પૈડાઓને સહન કરી શકે તેવી ભૂમિ રથને યોગ્ય કહી છે, ૧૨–૧૩

(रथानां शस्यते भूमिर्भुवः सर्वास्तु हस्तिनाम् ।
नागम्या नाम भूरेषां तेन नागाः स्मृता बुधैः ॥ १ ॥)

રથોને માટે (ઝાડ અને પત્થરા વગરની ભૂમિ ઉત્તમ ગણાય છે. પરતુ હાથીઓને માટે સર્વ ભૂમિ ઉત્તમ ગણાય છે. હાથીઓને

કોઈ પણ ભૂમિ અગમ્ય નથી તે ઉપરથી વિદ્વાનો હાથીઓને નાગ (જેને કોઈ પણ સ્થાન અગમ્ય નથી તે.) કહે છે) ૧

**मर्दनीयतरुश्छेद्यव्रततिः पङ्कवर्जिता ।**
**सुगम्यशैलविषमा हस्तिभूरिति कीर्तिता ॥ १४ ॥**

હાથથી ભાંગી શકાય તેવાં વૃક્ષોવાળી તથા કાપી શકાય તેવી લતાવાળી, ગારા વિનાની, સારી રીતે ચઢી શકાય તેવા પર્વતવાળી તથા ઉચાણ નીચાણવાળી ભૂમિ હાથીઓને યુદ્ધ કરવામાટે યોગ્ય કહેલી છે. ૧૪

**(द्वे शते धनुषां गत्वा राजा तिष्ठेत् प्रतिग्रहे ।**
**भिन्नसन्धारणस्तस्मान्न युध्येताप्रतिग्रहः ॥ २ ॥**

રાજાએ યુદ્ધની ભૂમિથી બસો ધનુષ દૂર જઈને પ્રતિગ્રહમાં–સૈન્યના ઘેરામાં ઉભુ રહેવું તેથી ભેદાયલા સૈન્યને ધારણા આપી શકાય છે. માટે પ્રતિગ્રહ સૈન્ય વિના યુદ્ધ કરવું નહિ) ૨

ભાવાર્થ –આ શ્લોક કૌટિલ્ય વિરચિત અર્થશાસ્ત્રના ૧૦ મા અધિકરણમા છે

**( नागम्या नाम भूरेषां तेन नागाः स्मृता बुधैः ।**
**तस्मादेता भुवोऽत्यर्थं नागानां सम्प्रकीर्तिताः ॥ ३ ॥**

હાથીઓને કોઈ પણ ભૂમિ અગમ્ય નથી તેથી વિદ્વાનો હાથીઓને નાગ કહે છે અને તે ઉપરથી નાગોના (હાથીઓના) યુદ્ધને માટે સર્વ ભૂમિ કહેલી છે.) ૩

**(तुरगादीनि भिन्नानि प्रतिगृह्णाति यद् बलम् ।**
**प्रतिग्रह इति ख्यातः स तु कार्यो भरक्षमः ॥ ४ ॥**

જે સૈન્ય ભગાણુ પાડનારા ઘોડા વગેરેને ધારણા આપીને ઉભા રાખે છે તે પ્રતિગ્રહ તરિકે કહેવાય છે. અને તે પ્રતિગ્રહ સૈન્યના ભારને સહન કરે તેવો કરવો.) ૪

ભાવાર્થ–આ પ્રતિગ્રહ સૈન્યને વ્યૂહના સાત અગમા ગણેલુ છે, તે સૈન્ય વધારાનાં અનામત સૈન્ય તરીકે હોય છે. અને જ્યારે યુદ્ધ કરનારુ સૈન્ય થાકી જાય છે ત્યારે આ સૈન્ય તેને મદદ કરે છે.

(तेन शून्यस्तु यो व्यूहः स भिन्न इव लक्ष्यते ।
तस्माद् [illegible]क्षी न युध्येताप्रतिग्रहः ॥ ५ ॥

જે વ્યૂહ સૈન્યના ભારને સહન કરી શકે તેવા પ્રતિગ્રહ વિનાનો હોય છે તે વ્યૂહને ભેદાયલા જેવો જાણવો. માટે વિજયની ઇચ્છા રાખનારા વિદ્વાન્ રાજાએ પ્રતિગ્રહ વિના યુદ્ધ કરવું નહિ ) ૫

जयार्थी नृपतिस्तिष्ठेद् दूरं गत्वा प्रतिग्रहः ।
भिन्नं च प्रतिगृह्णीयान्न हि युध्येत तं विना ॥ १५ ॥

જયની ઇચ્છા રાખનારા રાજાએ પ્રતિગ્રહની સાથે દૂર જઇને ઉભા રહેવું અને સૈન્યમાં ભગાણુ પડે તો તેને સાધવું, રાજાનું સૈન્ય પ્રતિગ્રહ વગર યુદ્ધ કરે નહિ.) ૧૫

ભાવાર્થ –ક્ષેપક શ્લોક બીજો અને આ શ્લોક ઘણે ભાગે મળતા છે ક્ષેપકમાં રાજાને બસો ધનુષ દૂર ઉભા રહેવા માટે કહ્યુ છે ત્યારે આ શ્લોકમા રાજાને દૂર ઉભા રહેવાનુ કહ્યુ છે કૌટિલ્ય કૃત અર્થશાસ્ત્રમા પણ આ શ્લોકને મળતા જ અર્થનો શ્લોક કહ્યો છે અને તે ક્ષેપક બીજો શ્લોક છે. તેમા પણ રાજાને યુદ્ધભૂમિથી બસો ધનુષ દૂર ઉભા રહેવાનુ કહે છે. એક ધનુષના ચાર હાથ થાય છે એ હીસાબે ગણતા જ્યાં યુદ્ધ થાતું હોય તે પ્રદેશથી રાજાએ આઠસો હાથ દૂર ઉભા રહીને સૈન્યને ઉત્સાહ આપ્યા કરવો. કામદક કહે છે કે "नहि युध्येत तं विना સીપાઇઓ પ્રતિગ્રહની ગેરહાજરીમા યુદ્ધ કરતા નથી," આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે યુદ્ધ સમયે અમાનત સૈન્ય સાથે રાજાએ હાજર રહેવુ જ જોઇએ.

'પાળા, ઘોડા, રથ અને હાથીને યુદ્ધ કરવાયોગ્ય ભૂમિનુ વર્ણન આ નામનુ પ્રકરણ ૩૩ મું સમાપ્ત

## સર્ગ ૨૦ મો–પ્રકરણ ૩૪ મું

### યોધાઓને દાન (ઇનામ)

**गजेष्वारोपितः साधुः शीघ्रपातैराधिष्ठितः ।**
**यत्र राजा तत्र कोशः कोशाधीना हि राजता ॥ १६ ॥**

યુદ્ધમા સારભૂત ધનના ભડારને હાથીના ઉપર લાદીને સાથે લેવો અને ઉતાવળે ચાલનારા વિશ્વાસુ મનુષ્યોને તેના ઉપરી નિમવા (અર્થાત્ ઉતાવળથી ચાલનારા વિશ્વાસુ પુરુષોએ તેની રક્ષા કરવી) જ્યા રાજા હોય ત્યા ધનના ભડારને રાખવો; કારણ કે રાજાપણાનો આધાર ધનના ભંડાર ઉપર હોય છે. ૧૬

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા સાધુ શબ્દ કોશનુ વિશેષણ છે અને ટીકાકાર તેનો એવો અર્થ કરે છે, કે સારભૂત અથવા તો દેશને તથા સમયને ઉપયોગી થઈ પડે એવા પદાર્થોથી ભરપૂર

**प्रत्यग्रे कर्मणि कृते श्लाघमानः कृतादरः ।**
**योधेभ्यस्तु ततो दद्यात् को हि दातुर्न युध्यते ॥ १७ ॥**

યોધાઓ શત્રુનો નાશ કરવારૂપી મહાન કર્મ કરે કે રાજાએ તે યોધાઓના વખાણ કરવા, તેઓનો આદર સત્કાર કરવો, અને તે પછી તેઓને દાન (ઇનામ) આપવાં દાન દેનારા રાજાના તરફથી કોણ યુદ્ધ ન કરે? ૧૭

ભાવાર્થ –યુદ્ધભૂમિનુ વર્ણન કર્યા પછી વિજયી યોધાઓને દાન કહેતા ઇનામ આપવા જોઇએ તે દાન કેવા યોધાને કેટલુ આપવુ તેનુ વર્ણન આ પ્રકરણમા કરશે

**दद्यात् प्रहृष्टो नियुतं भराणां राजघातने ।**
**तदर्धं तत्सुतवधे सेनापतिवधे तथा ॥ १८ ॥**

જે યોધો રાજાનો નાશ કરે તે યોધાને રાજાએ અત્યંત પ્રસન્ન

થઈને એક લાખ भर દાન આપવું. રાજાના પુત્રનો તથા સેનાપતિનો નાશ કરે તો પચાસ હજાર भर દાન આપવું. ૧૮

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા भर શબ્દ છે, તે એક જાતના સિક્કાનુ નામ છે અને તે સિક્કા કામદકના સમયમા ચાલતા હોવા જોઈએ જયમગલાકાર લખે છે કે–भराणा यथादेशप्रसिद्धानामाहतद्रव्याणाम् । દેશ પ્રસિદ્ધ છાપેલા સિક્કા તે भर. ૧૮

प्रवीराणां तु मुख्यस्य शतं शतगुणं वधे ।
तदर्धं कुञ्जरवधे प्रदेयं स्यन्दनस्य च ॥ १९ ॥

વીર પુરુષોના મુખ્ય અધિકારીને મારવામાટે દશ હજાર भर આપવા; મુખ્ય હાથીને મારવામાટે તથા રથીને મારવામાટે પાચ હજાર भर આપવા. ૧૯

साहस्रोऽश्ववधः शत्यः पत्तिमुख्यवधः स्मृतः ।
शिरोविंशतिकं शेषं भोगद्वैगुण्यमेव च ॥ २० ॥

ઘોડેસ્વારને મારવામાટે એક હજાર भर આપવા, મુખ્ય પાળાને મારવામાટે સો भर આપવા, દર એક યોધાના એક એક માથા દીઠ વીશ વીશ भर આપવા, તથા સાધારણ વિજય કરવા માટે યોધાઓને જે જે પગાર આપવામા આવતો હોય, તેથી બમણું દાન (ઈનામ) આપવુ ૨૦

युग्यं हेम च कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ।
दद्याद् वस्त्वनुरूपं वा हृष्टो योधान् प्रहर्षयेत् ॥ २१ ॥

વાહન (હાથી ઘોડા વગેરે), સુવર્ણ તથા રૂપું અને શાલ દુશાલા વગેરે પદાર્થોમાથી જે પુરુષ જે પદાર્થ જિતે, તેને તે પદાર્થ આપવો, અથવા તો તે પદાર્થના બદલામા તેની કીંમત આપવી. પંડે ઘણા જ ઉત્સાહમાં રહેવું અને યોધાઓને (પુરોહિત તથા અમાત્યદ્વારા ઉત્સાહી બનાવવા. ૨૧

ભાવાર્થ –રાજાએ યુદ્ધ સમયે પડે ઉત્સાહી થવુ અને પોતાના યોધાઓને દાન આપીને ઉત્સાહી બનાવવા, તથા પુરોહિતદ્વારા નીચેના શાસ્ત્રવચનો સભળાવીને ઉત્સાહી બનાવવા તે શાસ્ત્રવચન આ પ્રમાણે છે –

**यान् यज्ञसंघैस्तपसा च विप्रा स्वर्गैषिण पात्रचयैश्च यान्ति ।**
**क्षणेन तानप्यतियान्ति शूरा प्राणान् सुयुद्धेषु परित्यजंत. ॥**

સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણો યજ્ઞો કરવાથી, તપ કરવાથી તથા વૈદિક કર્મ કરવાથી, જે લોકોમા જાય છે તે જ લોકોમા શૂરવીર પુરુષો ધર્મયુદ્ધોમા પોતાના પ્રાણ તજીને એક ક્ષણમા જાય છે

**नवं शरावं सलिलस्य पूर्ण सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।**
**तत्तस्य माभून्नरकं च गच्छेत् यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येद् ॥**

જે યોધો (સીપાઈ) પોતાના ધણીના ખાધેલા પિડને માટે (અન્નને માટે) યુદ્ધ કરે નહિ, તે યોધાને પરલોકમા સારા સસ્કારવાળુ અને જેના ઉપર દર્ભ મૂકેલો હોય એવુ, પાણીથી ભરેલુ, નવીન કોડિયુ મળતુ નથી, અને તે યોધો નરકમા પડે છે

આ ઉપરના બન્ને શ્લોકો સ્મૃતિના છે, અને ચાણક્ય ઉત્સાહના વિષયમા वेदेष्वप्यनुश्रूयते એમ કહી, શ્રુતિનુ પ્રમાણ આપ્યા પછી, ઉપરના બે સ્મૃતિ વચન ટાકતા કહે છે કે, 'अपीहश्लोकौ भवत ' આવી લેખપદ્ધતિ પ્રાચીન ગ્રથકારોમા જોવામા આવે છે ચરકસહિતામા આત્રેય પુનર્વસુ પ્રથમ વિવેચન કરે છે, અને પછી તે વિવેચન સપ્રમાણ છે, આમ દર્શાવવા માટે પ્રાચીન શ્લોકો ટાકતા કહે છે કે,–'अत्र श्लोको भवति' 'भवन्ति चात्रश्लोका.' આ રીતે જે જે શ્લોકો કહેવામા આવે છે, તે પ્રાચીન ગ્રથના અને પ્રમાણ તરિકે ટાકેલા હોય છે. આવી પદ્ધતિ સુશ્રુત, કામસૂત્ર વગેરેમા જોવામા આવે છે. આ શ્લોકમાનો બીજો શ્લોક 'नव शरावं' ભાસ કવિકૃત પ્રતિજ્ઞાયૌગધરાયણના ચોથા અકના પ્રવેશમા પણ છે આ શ્લોક ઉપરથી રા ગણપતિશાસ્ત્રી ચાણક્યના અને ભાસ કવિના કાળનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે કહે છે કે, ચાણકયે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમા આ શ્લોક ભાસના નાટકમાંથી લીધો

છે એટલા માટે ભાસ કવિ, ચાણક્યની પહેલા થયલો હોવો જોઇએ આ એક કલ્પના જ છે ચાણક્ય જેવો અર્થશાસ્ત્રકર્તા વેદના પ્રમાણ પછી, સ્મૃતિનાં અને પુરાણના પ્રમાણ તજી દઇને એક નાટિકાના શ્લોકને પ્રમાણ તરિકે ગ્રહણ કરે, એ સર્વથા અસભવિત છે ચાણક્ય સ્પષ્ટ લખે છે કે, 'अपीह श्लोकौ भवत ' આ વિષયમા બે શ્લોક છે છતા આપણે ક્ષણ ભર માની લઇએ કે, ચાણક્યે ભાસનો એક શ્લોક સ્વીકાર્યો છે તો પછી ચાણક્યે જેમ અન્યમતનો વિન્યાસ કરતા તે તે વિદ્વાનોના નામનો નિર્દેશ કર્યો છે તેમ ભાસનો પણ શા માટે ન કરત ? વળી ચાણક્ય આ બે શ્લોકો ટાકીને નીચે લખે છે કે,– इति मन्त्रिपुरोहिताभ्यामुत्साहयेद्योधान्॥ આ રીતે રાજાએ મત્રી અને પુરોહિતદ્વારા આ બે શ્લોકથી યોધાઓને ઉત્સાહી કરવા પ્રતિજ્ઞાયૌગધરાયણનુ પાત્ર મત્રી પણ નથી, તેમ પુરોહિત પણ નથી, માટે આ બન્ને શ્લોકો પ્રાચીન સ્મૃતિના છે, અને ચાણક્યે ઉત્સાહના વિષયમા શ્રુતિના પ્રમાણ પછી સ્મૃતિના પ્રમાણ તરિકે ટાકયા છે, અને ભાસે તેમાથી એક શ્લોકનો ઉતારો કર્યો છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે, કે ભાસ કવિ ચાણક્ય પછી બીજા કે ત્રીજા શતકમા થયલો હશે. ૨૧

'દ્દાનકલ્પના' નામનુ પ્રકરણ ૩૪ મુ સમાપ્ત

# સર્ગ ૨૦ મો–પ્રકરણ ૩૫ મું

## વ્યૂહના વિભાગ

**पञ्चारत्नि धनुस्तस्मिन् धन्विनं स्थापयेद् युधि ।**
**त्रिगुणेऽश्वं गजरथौ योज्यौ पञ्चसु पञ्चसु ॥ २२ ॥**

**પાચ અરત્નિનું એક ધનુષ થાય છે. તેટલી જગ્યામાં યુદ્ધસમયે ધનુર્ધારી યોધાને ઉભો રાખવો; ત્રણ ધનુષ જેટલી જગ્યામાં ઘોડેસ્વારને ઉભો રાખવો, અને હાથીને તથા રથને પાંચ પાંચ ધનુષ જેટલી ભૂમિમાં ઉભા રાખવા. ૨૨**

ભાવાર્થ –આ પ્રકરણમા વ્યૂહના જૂદા જૂદા ભેદ કહેવામા આવશે. તેમા પ્રથમ ધનુર્ધારી, ઘોડેસ્વાર, રથી, અને હાથીઓની આગલી તથા પાછલી હારો વચ્ચે કેટલો કેટલો અતર રાખવો, તથા તેઓને કેટલા વિભાગમા ઉભા રાખવા, તે વાત આ શ્લોકમા કહી છે. હાથની મુઠી વાળી, ટચલી આગળીને ઉચી કરીને ઉભો કરેલો હાથ એક अरत्नि કહેવાય છે આવી પાચ अरत्नि એટલે સાત ફુટ અને એક ઇંચ થાય છે આટલો અતર ધનુર્ધારીઓની આગલી પાછલી હારોની વચ્ચે રાખવો, કે જેથી તેઓ અડચણ વગર પોતાના ધનુષને ખેંચી શકે, તેના ઉપર બાણ ચઢાવી શકે, અને ધનુષ ખેંચીને શત્રુને બાણ મારી શકે, અને આગળના ભાગમા ઉભેલી હારને હરકત આવે નહિ તે પ્રમાણે જ ઘોડાઓની આગલીપાછલી હારની વચ્ચે પદર अरत्नि એટલે ૨૧ ફુટ ને ત્રણ ઇચ જેટલો અતર રાખવો, અને હાથીની તથા રથની આગલી પાછલી હારની વચ્ચે પચીશ પચીશ अरत्नि જેટલો અતર રાખવો, એટલે પાત્રીશ પાત્રીશ ફુટ ને પાચ પાચ ઇંચ જેટલો અતર રાખવો કે, જેથી તેઓ છૂટથી યુદ્ધ કરી શકે. ૨૨

**शमान्तरस्तु पुरुषस्तुरङ्गस्त्रिशमान्तरः ।**
**कुञ्जरः स्यन्दनश्चैव स्मृतौ पञ्चशमान्तरौ ॥ २३ ॥**

યુદ્ધ કરનારા યોધાની વચ્ચે ચૌદ આગળનો અતર રાખવો, ઘોડાઓની વચ્ચે બેંતાળીશ આગળનો અતર રાખવો, અને હાથીની તથા રથની વચ્ચે સીતેર આગળનો અંતર રાખવો. ૨૩

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા યુદ્ધ સમયે સીપાઇઓ, હાથીઓ, અને ઘોડેસ્વારોની આજુબાજુઓ વચ્ચે કેટલો અતર રાખવો, તે વાત કહી છે. ૨૩

**तथा वा खलु युध्येरन् पत्त्यश्वरथदन्तिनः ।**
**यथा भवेन्न सम्बाधो व्यायामविनिवर्तने ॥ २४ ॥**

પાળા, ઘોડા, (ઘોડેસ્વાર), રથ ( રથીઓ ), અને હાથીઓએ યુદ્ધ કરતી વખતે અથવા તો પાછા હઠતી વખતે એકબીજાને હરવા ફર-

વામાં પીડા ન થાય તેવી રીતે (રણભૂમિ ઉપર ઉભા રહીને) યુદ્ધ કરવું. ૨૪

ભાવાર્થ–આ શ્લોકમા યોધા વગેરેને ઉભા રહેવામાટે આગલા શ્લોકમા જે માપ કહ્યુ છે, તેના કરતા અધિક જગ્યામા પણ ઉભા રહેતુ એમ કહ્યુ છે. ૨૪

**असङ्करेण युध्येरन् सङ्करः सङ्कुलावहः ।**
**महासङ्करयुद्धे च संश्रयेरन् महागजान् ॥ २५ ॥**

યોધાઓએ સકરતા (મિશ્રપણું) ન થાય તેમ યુદ્ધ કરવું. કારણ કે સંકરતાથી અવ્યવસ્થા ઉભી થાય છે. મહાસકરના યુદ્ધમા મોટા હાથીઓના ઉપયોગ કરવો. ૨૫

ભાવાર્થ–આ શ્લોકમા શુદ્ધ યુદ્ધની વાત કહી છે, એટલે પ્રત્યેક યોધાએ પોતાના સમાન યોધાની સાથે યુદ્ધ કરવુ એમ કહ્યુ છે પરતુ પાળાએ ઘોડેસ્વારની સાથે, અને ઘોડેસ્વારે રથીની સાથે, યુદ્ધ કરવુ નહિ. તેને અશુદ્ધ યુદ્ધ કરવુ એટલે સકર યુદ્ધ કરવુ કહ્યુ છે યોધાઓની મેળભેળ થવાથી અવ્યવસ્થા થાય છે હાથી, ઘોડા, પાળા, રથી વગેરે બધા મિશ્ર થઈ જાય, અને તેઓનુ મહાન્ યુદ્ધ ચાલે, ત્યારે મોટા હાથીઓની સહાયતા લેવી ૨૫

**अश्वस्य प्रतियोद्धारो भवेयुः पुरुषास्त्रयः ।**
**इति कल्प्यास्तु पञ्चाश्वा विधेयाः कुञ्जरस्य च ॥ २६ ॥**
**पादगोपाश्च तावन्तः पुरुषा दश पञ्च च ।**
**विधानमिति नागस्य कथितं स्यन्दनस्य च ॥ २७ ॥**

ઘોડેસ્વારની આગળ ચાલીને યુદ્ધ કરનારા ત્રણ પુરુષ હોવા જોઇએ (જે ઘોડેસ્વારના રક્ષક હોય છે), અને એવા પાંચ ઘોડેસ્વારો હાથીની રક્ષા કરનારા હોવા જોઇએ, તથા હાથીનાં ચરણની રક્ષા કરનારા પદર પાળા હોવા જોઇએ. આ પ્રમાણે એક હાથીના રક્ષણની વિધિ કહી છે રથનાં રક્ષણની વિધિ પણ આવી રીતેજ છે. ૨૬–૨૭

ભાવાર્થ —આ શ્લોકમા હાથીની ટુકડી ગોઠવવાની વાત કહી છે એક હાથી, તેની રક્ષા કરવા માટે તેની આગળ રહીને યુદ્ધ કરનારા પાચ ઘોડેસ્વારો, હાથીના પગની રક્ષા કરવા માટે પદર પુરુષો, અને એક એક ઘોડેસ્વારની આગળ ત્રણ ત્રણ પુરુષ લડનારા એટલે પદર પુરુષ આ બધા મળીને એક હાથીનો વ્યૂહ થાય છે એક હાથીના વ્યૂહમા પાચ ઘોડા ને પાત્રીસ યોધાઓ હોવા જોઇએ તે ઉપરાત હાથીને નિયમમા રાખનારો એક માવત અને હાથી ઉપર બેસીને યુદ્ધ કરનારો એક યોધો પણ હોવો જોઇએ, ત્યારે એક હાથીનો વ્યૂહ થાય રથનો વ્યૂહ પણ આવી રીતે જ થાય છે

**अनीकमिति विज्ञेयमिति कल्प्या नव द्विपाः ।**
**अनीकस्य च रन्ध्रं च पञ्च चापं प्रचक्षते ॥ २८ ॥**

**આ પ્રમાણે નવ હાથીઓની રચનાને એક अनीक (ટુકડી) જાણવી. તે અનીકની હારો વચ્ચે પાચ પાચ ધનુષ જેટલો માર્ગ રાખવો, એમ નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે ૨૮**

ભાવાર્થ —આ શ્લોકમા अनीकનુ લક્ષણ અને તેની આજુબાજુની ટુકડી વચ્ચે કેટલો અતર રાખવો, તે વાત કહી છે એક અનીકમા ૯ હાથી, ૪૫ ઘોડા, ૪૫ તેની ઉપર બેસનારા, ૧૩૫ ઘોડાની આગળ ચાલનારા, અને ૧૩૫ હાથીના ચરણની રક્ષા કરનારા પુરુષ હોવા જોઇએ, તે ઉપરાત નવ હાથી ઉપર બેસનારા, નવ માવત અને નવ યોધા પણ હોવા જોઇએ. આ અનીકની હારોની વચ્ચે આજુબાજુની પાચ પાચ ધનુષ જેટલો એટલે ૩૫ ફુટ અને ૫ ઇચ જેટલો અતર રાખવો, જેથી તેઓ ખુલાસાથી લડી શકે ૨૮

**इत्यनीकविधानेन स्थापयेद् व्यूहसम्पदः ।**
**उरस्यकक्षपक्षांश्च तुल्यानेतान् प्रचक्षते ॥ २९ ॥**

**આવી રીતે અનીકની ગોઠવણ કરવી, અને તેને અનુસરીને જૂદા જૂદા વ્યૂહો ગોઠવવા. આ રીતે સેનાના ઉરસ્યનો ભાગ, સેનાના બન્ને**

કક્ષનો (કાખનો) પ્રદેશ, તથા સેનાના બન્ને પક્ષનો (પાંખનો) ભાગ એ સર્વે સરખા કીમતી છે, એમ નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે. ૨૯

ભાવાર્થ–આ શ્લોકમા उरस्य, कक्ष, અને पक्ष સરખા કીમતી છે એમ કહ્યુ છે એટલે તે પ્રત્યેક ભાગમા સૈન્ય એવી રીતે વહેંચવુ કે, તે સર્વ તુલ્ય બળવાળા રહે ૨૯

**उरः कक्षौ च पक्षौ च मध्यः पृष्ठं प्रतिग्रहः ।**
**कोटी च व्यूहशास्त्रज्ञैः सप्ताङ्गो व्यूह इष्यते ॥ ३० ॥**

**[1]उरस्य, [2](બે) कक्ष, [3](બે) पक्ष, [4]मध्य, [5]पृष्ठ, [6]कोटी, અને [7]प्रतिग्रह આ સાતને વ્યૂહશાસ્ત્ર જાણનારા વ્યૂહનાં સાત અંગ કહે છે. ૩૦**

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા યુદ્ધમા વ્યૂહરૂપે ઉતરનાર સૈન્યના સાત અંગ દર્શાવ્યા છે તેમા उरस्य, બે कक्ष, અને બે पक्ष, આ ત્રણ અંગને આગલી હારમા ગોઠવવા અને તેની પાછલી હારમા એટલે उरस्यनी પાછળ मध्य, ને कक्षनी પાછળ पृष्ठने, એટલે प्रकक्षने, અને पक्षनी પાછળ कोटीने એટલે प्रकक्षने ગોઠવવા અને બન્ને હારની પાછળ प्रतिग्रहने ગોઠવવો प्रतिग्रह એટલે સૈન્યનો જે ભાગમા રાજા અથવા મુખ્ય સેનાપતિ હોય, તે ખાસ અલગ રાખેલો ભાગ યુદ્ધથી અલગ તૈયાર ઉભેલો તે સેનામા ભગાણુ પડવા દેતા નથી, તેથી તેના ભાગનો પણ યુદ્ધમા ઉતરનાર સૈન્યમા અંતર્ભાવ કર્યો છે.

આ વ્યૂહના સાત અંગને આ રીતે ગોઠવવા.

३ २ १ २ ३
**पक्ष—कक्ष—उरस्य—कक्ष—पक्ष.**
३ २ १ २ ३
**प्रपक्ष-प्रकक्ष-प्रोरस्य-प्रकक्ष-प्रपक्ष.**

**प्रतिग्रह.**
७

યુદ્ધમા ભાગ લેનાર સૈન્યના આ સાત અગની પ્રારભના સાધારણ સ્થિતિ કહી છે. યુદ્ધ શરુ થતા શત્રુએ પોતાના સૈન્યની કેવી વ્યવસ્થા કરી છે, તે જોઇને પોતાના સૈન્યની, શત્રુના સૈન્યને ભેદવા માટે, યુદ્ધ ચાલુ હોય ત્યારે, ટુકડીઓની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. યુદ્ધ ચાલતા સૈન્યની જે વ્યવસ્થા કરવામા આવે છે. તે વ્યવસ્થાના ચાર મુખ્ય પ્રકાર છે ૩૦

**उरस्यकक्षपक्षैस्तु व्यूहोऽयं सप्रतिग्रहः ।**
**गुरोरेष च शुक्रस्य कक्षाभ्यां परिवर्जितः ॥ ३१ ॥**

**उरस्य, कक्ष, पक्ष, पृष्ठ, कोटी, અને प्रतिग्रह આ છ અંગ વ્યૂહમા હોવાં જોઇએ, આવો બૃહસ્પતિનો મત છે, ત્યારે શુક્રનો મત એવો છે કે વ્યૂહમાથી कक्षને કાઢી નાખવો. ૩૧**

ભાવાર્થ –બૃહસ્પતિએ યુદ્ધમા ઉતરનાર સેન્યના પ્રતિગ્રહ સાથે છ અગ માનેલા છે ૧ ઉર, ૨ કક્ષ ૩ પક્ષ અને ૧ પ્રતિગ્રહ શુક્રાચાર્ય કક્ષની આવશ્યકતા માનતા નથી તે ઉર, ૨ પક્ષ અને ૧ પ્રતિગ્રહ એમ ચાર અગ માને છે કક્ષ અને પક્ષ એકજ હેતુ સારતા હોવાથી પક્ષમા કક્ષનો સમાવેશ કર્યો છે યુરોપની પ્રજાઓ તેમજ ગણે છે ૩૧

**अभेद्याः कुलजा मौला लब्धलक्षाः प्रहारिणः ।**
**सेनाङ्गपतयः कार्या युद्धदृष्टप्रतिक्रियाः ॥ ३२ ॥**

**ફોડી શકાય નહિ તેવા, ઉત્તમ કુળમા જન્મેલા, વશપરંપરાથી નોકરીમા જોડાયલા, નિશાન પાડવામા કુશળ, શૂરવીર તથા જેણે યુદ્ધમાં શત્રુનો પરાજય કર્યો હોય આમ જાણવામાં આવ્યું હોય, તેવા પુરુષોને સેનાના અગના અધિકારી બનાવવા ૩૨**

ભાવાર્થ –ઉરસ્ય, કક્ષ, પક્ષ, અને પ્રતિગ્રહ એવા સેનાના જે અગો કહ્યા છે, તેના અધિકારીઓ કોને નીમવા જોઇએ, તેના લક્ષણો આ શ્લો-

કમા કહ્યા છે. અર્થશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે –अगदशकस्येक पति , पतिदशकस्यैक. सेनापति , तद्दशकस्यैको नायक દશ અગનો એક ઉપરી પતિ કહેવાય છે, તે દશ પતિનો ઉપરી સેનાપતિ કહેવાય છે, અને દશ સેનાપતિનો ઉપરી નાયક કહેવાય છે હાલમા પણ યુદ્ધકુશળ પુરુષને સેનામા જમાદાર, નાયક વગેરેની પદવીઓ આપે છે, અને છેવટે સેનાપતિ પણ બનાવે છે ૩૨

**प्रवीरपुरुषैरेते तिष्ठेयुः परिवारिताः ।**
**अभेदेनैव युध्येरन् रक्षेयुश्च परस्परम् ॥ ३३ ॥**

આ પુરુષોએ ચોતરફથી મહાવીર પુરુષોના ઘેરાથી ઘેરાઇને ઉભા રહેવું, પરસ્પરની રક્ષા કરવી, અને સૌએ એકઠા થઇને જ શત્રુની સામે યુદ્ધ કરવું.* ૩૩

**फल्गु सैन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्ये व्यूहस्य तद्भवेत् ।**
**युद्धवस्तु च यत्किञ्चित् प्रायस्तज्जघने भवेत् ॥ ३४ ॥**

તાલીમ વિનાના સૈન્યને (irregulars) વ્યૂહની (લડનાર સૈન્યની) વચ્ચે રાખવુ તથા યુદ્ધમાં ઉપયોગી એવી જે કંઈ વસ્તુ (તોપ, દારુ, હથિયાર વગેરે) હોય, તેને ઘણુ કરીને વ્યૂહની પાછળના ભાગમા રાખવી. ૩૪

**युद्धार्थं युद्धकुशलं मुण्डानीकं प्रयोजयेत् ।**
**युद्धं हि नायकप्राणं हन्येत तदनायकम् ॥ ३५ ॥**

યુદ્ધમા કુશળ એવા મુંડાનીક નામનાં સૈન્યને શત્રુની સામે યુદ્ધ કરવા માટે સેનામા જોડવું યુદ્ધના પ્રાણ નાયક ગણાય છે. કારણ કે નાયક વિનાનું સૈન્ય નાશ પામે છે. ૩૫

ભાવાર્થ –કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે –पितृपुत्रभ्रातृकाणामायुधीयानामध्वज मुण्डानीक राजस्थान कुर्वीत ( कौ अ. १०–३–१५० ) પિતા, પુત્રો અને ભાઇઓનુ આયુધોને ધારણ કરનારુ એક સૈન્ય ઉભુ કરવુ. આ સૈન્ય

* અંગ્રેજીમા આ રીતિને Mass-formation કહે છે

રાજપતાકા (વાવટો) રાખતું નથી, તેથી તે मुण्डानीक એટલે બોડકા માથાવાળુ સૈન્ય કહેવાય છે. આ સૈન્ય રાજાના વાવટા વગર લડવાને બહાર પડે છે, તેથી શત્રુઓ તેને ઓળખી શકતા નથી કે આ સૈન્ય કોનુ છે, અને તેથી તેઓ ભૂલાવામા પડે છે ૩૫

**(श्येनः सूची च वज्रश्च शकटं मकरध्वजः ।**
**इत्येवमाद्यो व्यूहाः शास्त्रज्ञैः समुदाहृताः ॥)**

**श्येन (શકરા)ના આકારનો, सूची (સોય) ના આકારનો, वज्रના આકારનો, शकट (ગાડા)ના આકારનો, मकरध्वजના આકારનો ઇત્યાદિ વ્યૂહ–સૈન્યરચના નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓએ કહી છે ૧**

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા ચાલતા યુદ્ધે સૈન્ય ગોઠવવામાટે જૂદા જૂદા પદાર્થોના નામ આપી આકૃતિઓ સૂચવી છે તેમા છેલ્લો વ્યૂહ मकरध्वजના આકારનો કરવાનુ કહ્યુ છે, પરતુ मकरध्वज એ કામનુ નામ છે, અને તેવા આકારનો વ્યૂહ કોઈ ઠેકાણે કહ્યો નથી, તેથી કામની મકરના ચિહ્નવાળી ધ્વજાના આકારનો વ્યૂહ કરવો, આવો ગ્રથકર્તાનો આશય જણાય છે ૧

## મિશ્ર વ્યૂહની રચના

**व्यूहोऽनुपृष्ठमचलः पत्त्यश्वरथदन्तिभिः ।**
**तथाप्रतिहतो ज्ञेयो हस्त्यश्वरथपत्तिभिः ॥ ३६ ॥**

**આગલી હારમા પાળા, તેની પાછળ ઘોડા, તેની પાછળ રથ, અને તેની પાછળ હાથી, એમ ગોઠવેલા વ્યૂહને अचल વ્યૂહ જાણવો. આગલી હારમાં હાથી, તેની પાછળ ઘોડા, તેની પાછળ રથ, અને તેની પાછળ પાળા એવી રીતે ગોઠવેલા વ્યૂહને अप्रतिहत વ્યૂહ જાણવો. ૩૬**

**उरसि स्थापयेन्नागान् प्रचण्डान् कक्षयो रथान् ।**
**हयांश्च पक्षयोर्व्यूहो मध्यभेदी प्रकीर्तितः ॥ ३७ ॥**

સૈન્યના હૃદયસ્થળમાં એટલે મધ્ય ભાગમા પ્રચંડ હાથીઓને ઉભા રાખવા, બન્ને કક્ષા (કાખ)ના ભાગમા રથોને ઉભા રાખવા, બન્ને પક્ષના ભાગમાં ઘોડાઓને ઉભા રાખવા; આ વ્યૂહને **मध्यभेदी** વ્યૂહ કહે છે. ૩૭

ભાવાર્થ—આ વ્યૂહનુ નામ '**मध्यभेदी**' છે, કારણ કે મધ્ય ભાગમા હાથીઓને રાખી તે ભાગ મજબૂત બનાવેલો હોવાથી તે શત્રુના સૈન્યને મધ્ય ભાગથી વિંધે છે ૩૭

**मध्यदेशे हयानीकं रथानीकं तु कक्षयोः ।**
**पक्षयोश्च गजानीकं व्यूहोऽन्तभिदयं स्मृतः ॥ ३८ ॥**

જે વ્યૂહના મધ્ય સ્થાનમા ઘોડાનું સૈન્ય ઉભું રાખવામાં આવે, બન્ને કક્ષાના સ્થાનમા રથનુ સૈન્ય ઉભુ રાખવામા આવે, બન્ને પક્ષના ભાગમાં હાથીનુ સૈન્ય ઉભુ રાખવામા આવે, તેવી સૈન્યરચનાને **अंतभिद्** નામનો વ્યૂહ કહે છે. ૩૮

ભાવાર્થ—આ વ્યૂહના અંત ભાગને એટલે છેડાના ભાગને હાથીના સૈન્યથી મજબૂત કરવામા આવે છે, તેથી તેના અંતભાગવડે શત્રુના સૈન્યને ભેદી શકાય છે. ૩૮

**रथस्थाने हयान् दद्यात् पदातींश्च हयाश्रये ।**
**रथाभावे तु सर्वत्र नागानेव प्रकल्पयेत् ॥ ३९ ॥**

રથને ઠેકાણે એટલે બન્ને કક્ષાના સ્થાનમા ઘોડાઓને ઉભા રાખવા, અને ઘોડાઓના સ્થાનમા એટલે મધ્ય ભાગમા પાળાઓને ઉભા રાખવા, અને જો રથો ન હોય તો સર્વ ઠેકાણે હાથીઓને જ ગોઠવવા. આ વ્યૂહને પણ **अंतभिद्** નામનો વ્યૂહ કહે છે. ૩૯

**विभज्य प्रक्षिपेद् व्यूहे रथपत्त्यश्वकुञ्जरान् ।**
**यदि स्याद् दण्डबाहुल्यं स चावापः प्रकीर्तितः ॥ ४० ॥**

**જો સૈન્ય ઘણું મોટું હોય તો (સૈન્યની દૃઢતા માટે) રથ, પાળા, ઘોડા, અને હાથીની, સૈન્યનાં સર્વ અગ (ભાગો)માં ભરતી કરવી. આ ભરતીને आवाप કહે છે ૪૦**

ભાવાર્થ –સૈન્ય જો વધારે મોટુ હોય તો તેમાથી રથ, ઘોડા, હાથી વગેરેના વિભાગો પાડીને તેની, સેન્યના સાત ભાગો કહ્યા છે, તેમા, જરૂર પૂરતી ભરતી કરવી આવી પાછળથી કરેલી ભરતીને સસ્કૃત ભાષામા **आवाप** કહે છે **आवाप** શબ્દનુ નિર્વચન આ પ્રમાણે છે –समतादुप्यते प्रक्षिप्यते इति आवाप । ચોતરફથી જે નાખવામા આવે છે તે आवाप કહેવાય છે ૪૦

**मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः ।**
**चत्वारः प्रकृतिव्यूहा भेदास्त्वेषां प्रकीर्तिताः ॥ ४१ ॥**

**मंडल, असंहत, भोग, અને दंड આ ચાર પ્રકારની સૈન્યરચનાને વિદ્વાનો प्रकृतिव्यूह કહે છે, અને આ વ્યૂહના બીજા ઘણા પેટાભેદ નીતિશાસ્ત્રમા કહ્યા છે. ૪૧**

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા જે ચાર રચના કહી છે તે પ્રકૃતિવ્યૂહ એટલે મુખ્ય વ્યૂહ–સ્વાભાવિક સૈન્ય રચના કહેવાય છે, અને તે પ્રત્યેક વ્યૂહના પેટા વિભાગ ઘણા થાય છે જે હવે પછી દર્શાવવામા આવશે. ૪૧

**तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद् भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।**
**मण्डलः सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ॥ ४२ ॥**

**જે વ્યૂહમા પક્ષ, કક્ષ વગેરેનુ તિર્યક્ વર્તન હોય, તે दंड વ્યૂહ કહેવાય છે. સર્પના શરીરની પેઠે જે વ્યૂહમાં સર્વ અનીકો, એક પછી એક ગુથાયેલી સાકળની પેઠે ચાલે છે, તે भोग વ્યૂહ કહેવાય છે. જેમાં અનીકોને સર્વ તરફ ફેરવી શકાય છે, તે मंडल વ્યૂહ કહેવાય છે; અને જેમાં છૂટી છૂટી અનીકોને ઉતારવામા આવે છે, તે વ્યૂહ असंहत વ્યૂહ કહેવાય છે. ૪૨**

ભાવાર્થ—પક્ષીઓ तिर्यञ्च् એટલે તિરછી ગતિ કરનારા હોય છે, તેથી તેને तिर्यञ्च् કહેવામા આવે છે. તેમ દડ વ્યૂહ column formation માં પણ સૈન્ય તિરછી ગતિથી શત્રુના સૈન્ય ઉપર ચઢાઈ કરે છે, તેથી તેને तिर्यग्वृत्ति કહેવામા આવે છે પક્ષીઓ આકાશમા ઉડતી વખતે જે પ્રમાણે ગતિ કરે છે, તે પ્રમાણે ગતિ કરવી તેનુ નામ તિર્યક્ ગતિ भोग એ સર્પનુ નામ છે સર્પના હાડકા એક બીજામા, સાકળની પેઠે, સકેલાયલા હોય છે, અને તેથી સર્પ આડોઅવળો, અર્ધગોળાકાર, પૂર્ણગોળાકાર ગમે તેમ ફરી શકે છે અત્રે અનીકો અથવા ટુકડીઓને શત્રુના સૈન્યપર એકની પાછળ એક, તૂટ્યા વગર, હલ્લો કરવાને ઉતારવામા આવે છે એ ટુકડીઓને એવી ખૂબીથી એક બીજામા ગુથી દીધેલી હોય છે કે, શત્રુ તેમા ખાચો પડતો જોઈ શકતો નથી વળી એવી રીતે ગુથેલી ટુકડીઓને આડીઅવળી ફેરવવામા આવે છે. તેથી આવા પ્રકારની સૈન્યરચના કરી લડવામા આવે ત્યારે ભોગવ્યૂહ રચેલો કહેવાય અનીકો વ્યૂહમા ગોઠવીને ચારે તરફ જ્યારે ઘુમાવવામા આવે છે ત્યારે તે मडल વ્યૂહ કહેવાય છે શત્રુઓ જ્યારે ચોતરફથી ઘેરી લે ત્યારે मंडलाकारમા સૈન્યને ગોઠવીને તેની સામે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસગ પડે છે સૈન્યની ટુકડીઓ છૂટી છૂટી વેરાઈને ચઢાઈ કરે, તેવા વ્યૂહને पृथग्वृत्ति—open formation, કહે છે બીજા વ્યૂહોમા આગલી પાછલી હારોમા પાચ પાચ ધનુષના જેટલો માર્ગ રહેવો જોઈએ, પરતુ असहत વ્યૂહમા પાચ ધનુષના કરતા અધિક માર્ગ પણ રહે છે. ૪૨

**प्रदरो दृढकोऽसह्यश्चापस्तत्कुक्षिरेव च ।**
**प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ ॥ ४३ ॥**
**विशालविजयः सूची स्थूणाकर्णश्चमूमुखः ।**
**झषास्यो वलयश्चैव दण्डभेदाः सुदुर्जयः ॥ ४४ ॥**

१ प्रदर, २ दृढक, ३ असह्य; ४ चाप, ५ चापकुक्षि, ६ प्रतिष्ठ, ७ सुप्रतिष्ठ, ८ श्येन, ९ विजय, १० संजय, ११ विशालविजय, १२ सूची, १३ स्थूणा-

कर्ण, [१४] चमूमुख, [१५] झषास्य, [१६] वलय, અને [१७] सुदुर्जय, આ दण्ड વ્યૂહના ભેદ છે. ૪૩-૪૪

अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्यां कक्षपक्षतः ।
अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां त्रयोऽन्ये तु विपर्यये ॥ ४५ ॥

જે दण्ड વ્યૂહમાં કક્ષનો ભાગ બહાર નિકળતો હોય અને ઉરસ્યનો તથા પક્ષનો ભાગ અંદર રહેલો હોય, તે प्रदर નામનો વ્યૂહ કહેવાય છે, જે दण्ड વ્યૂહમાં કક્ષ તથા પક્ષના ભાગ અંદર પેઠેલા હોય અને उरस्यનો ભાગ બહાર નિકળતો હોય, તે दृढक નામનો વ્યૂહ કહેવાય છે, જે दंड વ્યૂહની બને પક્ષો ( પાખો ) બહાર નિકળતી હોય અને કક્ષ તથા ઉરસ્ય અંદરના ભાગમા હોય, તે असह्य વ્યૂહ કહેવાય છે પ્રदर આદિ ત્રણ વ્યૂહને ઉલટા ગોઠવવાથી चाप, चापकुक्षि અને प्रतिष्ठ નામના બીજા ત્રણ વ્યૂહ થાય છે. (એટલે જે दंड વ્યૂહમા कक्ष અંદરના ભાગમા હોય અને જેનો ચાપના જેવો એટલે ધનુષના જેવો આકાર હોય, તે चापव्यूह કહેવાય છે જેના કક્ષ તથા पक्ष બને બહાર નિકળતા હોય, અને उरस्यનો ભાગ અંદર પેઠેલો હોય, તે चापकुक्षि કહેવાય છે. જેના બને પક્ષ અંદર પેઠેલા હોય અને બીજી અનીક (સેના) રેખારૂપે રહેલી હોય, તે વ્યૂહ प्रतिष्ठ કહેવાય છે. ૪૫

पक्षोरस्यैरतिक्रान्तः प्रविष्टोऽन्यो विपर्यये ।
स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड उर्ध्वगः ॥ ४६ ॥

જે दंड વ્યૂહના બહાર નિકળતા હોય અને उरस्य અંદર પેઠેલું હોય, તે सुप्रतिष्ठित વ્યૂહ કહેવાય છે, તેથી ઉલટો વ્યૂહ એટલે જેના પક્ષ અંદર પેઠેલા હોય અને उरस्यનો ભાગ બહાર નિકળેલો હોય અને કક્ષનો ભાગ મધ્યમાં આવ્યો હોય, તે श्येन ( શકરો અથવા બાજ ) વ્યૂહ કહેવાય છે. જેની બન્ને પક્ષ (પાખ) સ્થૂણા કહેતાં થાંભલીના જેવી

લાબી ને મજબૂત હોય, તેને **विजय** વ્યૂહ કહે છે. ( આ વ્યૂહનો સમુદાય એક ષષ્ઠાશ હોય છે અને તેમાં સત્તર અનીક હોય છે ) જે **दंडव्यूह** ની બન્ને પાંખમાં ચાપ વ્યૂહ ગોઠવ્યો હોય, તે **सजय** નામનો વ્યૂહ કહેવાય છે. ( આ વ્યૂહનો સમુદાય એક ષષ્ઠાશ હોય છે, અને તેમાં તેર અનીક હોય છે ) જે **दंड** વ્યૂહમાં સાથે સાથે ઉપર બે સ્થૂણા કર્ણની ગોઠવણ કરી હોય, તે વ્યૂહને **विशालविजय** કહે છે ( આ વ્યૂહનો સમુદાય એક ષષ્ઠાશ હોય છે અને આ વ્યૂહમા ચૌદ અનીક હોય છે. ) જે દંડવ્યૂહમા પક્ષાદિકની ઉપરાઉપર દડાકારે ગોઠવણ કરવામાં આવે, તે **सूची** વ્યૂહ કહેવાય છે. ૪૬

**द्विगुणान्त्यस्त्वभिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्यये ।**
**द्विचतुर्दण्ड इत्येते ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ॥ ४७ ॥**

જે દંડ વ્યૂહમાં પક્ષ બમણો કરવામા આવ્યો હોય, તે વ્યૂહ **स्थूणाकर्ण** કહેવાય છે જે દડ વ્યૂહમા ત્રણ ત્રણ પક્ષ બહાર નિકળ્યા હોય, તે **चमूमुख** વ્યૂહ કહેવાય છે. (તેમા અગ્યાર અનીક હોય છે. ) જે દંડવ્યૂહમા પક્ષ અદરના ભાગમા રહેલો હોય, તે **झष** નામનો વ્યૂહ કહેવાય છે. (તેમા અગ્યાર અનીક હોય છે.) જેમાં બે **दड** વ્યૂહ ગોઠવ્યા હોય, ત **वलय** નામનો વ્યૂહ કહેવાય છે ( ને તેમા અગ્યાર અનીક હોય છે.) જેમાં ચાર દડ વ્યૂહ ગોઠવ્યા હોય તે **दुर्जय** વ્યૂહ કહેવાય છે (અને તેમા વીસ અનીક હોય છે ) આ રીતે તેના લક્ષણ ઉપરથી આ વ્યૂહોને અનુક્રમે જાણવા. ૪૭

**गोमूत्रिकाहिसारी च शकटो मकरस्तथा ।**
**भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तिकः ॥ ४८ ॥**

**दण्डपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्यये ।**
**मकरो व्यवकीर्णश्च शेषः कुञ्जरवाजिभिः ॥ ४९ ॥**

**भोग** વ્યૂહના ભેદ આ પ્રમાણે કહ્યા છેઃ–**गोमूत्रिका**, **अहिसारी**, **शकट**, **मकर**, અને **परिपतन्तिक** બળદના મૂત્રનો સેરડો જેમ ચોકડીની પેઠે પડે છે તેવા આકારનો ભોગ વ્યૂહ **गोमूत्रिका** વ્યૂહ કહેવાય છે (આ નામ અર્થાનુસારી છે તેથી તેને માટે ખાસ લક્ષણ કહેવામા આવ્યું નથી.) જે भोग વ્યૂહ સર્પની પેઠે ચાલે છે તે **अहिसारी** કહેવાય છે. (આ નામ પણ અર્થાનુસારી હોવાથી તેને માટે ખાસ લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું નથી.) જેમા ઉરસ્યને બમણો ગોઠવ્યો હોય અને તેની આસપાસ પક્ષોને દંડાકારે ઉત્તરોત્તર લાબા ગોઠવ્યા હોય તે વ્યૂહ **शकट** કહેવાય છે તેનાથી ઉલટો વ્યૂહ **मकर** વ્યૂહ કહેવાય છે. (એટલે જેમા ઉરસ્ય એક હોય અને તેના પક્ષો લાબા ગોઠવ્યા ન હોય તે. આ બન્ને વ્યૂહમા છ છ અનીક હોય છે.) જેમા ઘોડાઓ તથા હાથીઓ ભરપૂર હોય, તે વ્યૂહ **परिपतंतिक** કહેવાય છે. ૪૮–૪૯

ભાવાર્થ–અડતાલીસમા શ્લોકમા भोग વ્યૂહના નામ કહ્યા છે ને ૪૯ મા શ્લોકમા તેના લક્ષણ કહ્યા છે. ટીકાકાર આ શ્લોકમા शेष પદનો शकट તથા मकर વ્યૂહની સાથે અન્વય કરે છે, પરતુ शेष પદનો परिपततिकની સાથે અન્વય કરવાથી कुजरवाजिभि व्यवकीर्णश्च એ વાક્યને पततिकनु વિશેષણ કરવાથી અર્થ બરાબર લાગે છે અને દૂરન્વય કરવાનો પ્રસગ આવતો નથી ૪૯ મા શ્લોકમા પ્રથમ शकट વ્યૂહનુ લક્ષણ કહ્યુ છે, તે પછી मकर વ્યૂહનુ લક્ષણુ કહ્યુ છે, અને તે પછી परिपतन्तिकनु લક્ષણુ કહેવુ જોઇએ તે ૪૯ ના ચોથા ચરણુથી કહ્યુ છે परिपततिक એટલે ચારે તરફથી ચઢાઈ લઈ જનારો વ્યૂહ उपाध्यायनिरपेक्षा ટીકાના સસ્કારકર્તા ‘परिपततक’ આવો પાઠ કલકત્તાના પુસ્તકમા છપાયલો હતો, તે પાઠને અપ પાઠ (અશુદ્ધ પાઠ) માનીને કહે છે કે, ‘पूर्वश्लोके (४८) परिपताकक. ङन्यत्र परिपतनक इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीन’ પરતુ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમા पारिपततक એવો પાઠ છે અત્રે એક વાત ધ્યાનમા રાખવાની છે અને તે એ કે ભોગવ્યૂહમા અનીકો અથવા ટુકડીઓ એક બીજાની સાથે સકેલાયલી જ રહેવી જોઇએ. તે જો ભિન્ન પડી જાય તો સૈન્યની

હાર થાય માટે નાયકે તે તૂટે નહિ, તેની સભાળ રાખવામા જ ખૂબી છે એ ટુકડીઓ એક બીજામા સકેલાયલી રાખવામા આકૃતિ ગમે તેવી થાય અને ટુકડીઓની ગતિ ગમે તેમ ફેરવવામા આવે ૪૮–૪૯

**मण्डलव्यूहभेदौ च सर्वतोभद्रदुर्जयौ ।**
**अष्टानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ॥ ५० ॥**

**मंडल વ્યૂહના બે ભેદ છેઃ सर्वतोभद्र અને दुर्जय. બીજામાં આઠ અનીક હોય છે, અને પ્રથમ વ્યૂહના મુખ સર્વ તરફ હોય છે. ૫૦**

ભાવાર્થ –આ શ્લોકમા મડલ વ્યૂહના ભેદ કહ્યા છે મડલ એટલે ચોતરફ ગોળાકાર ઉભા રહેવુ તે ટીકાકાર કહે છે કે,–'सर्वनोवृत्ति मडल' મડલ વ્યૂહમા સર્વ સૈન્યની મડલાકારે રચના કરવામાં આવે છે કે જેથી તે સર્વ બાજુએ ગતિ કરી શકે છે મડલ વ્યૂહમા જે સૈન્યવ્યૂહ સર્વ તરફ મુખ કરીને ઉભુ રહે, તે વ્યૂહ सर्वतोभद्र કહેવાય છે શત્રુઓ ચોતરફથી હલ્લો કરીને ઘેરી લે ત્યારે सर्वतोभद्र નામનો વ્યૂહ ગોઠવીને શત્રુની સાથે લઢવાનો પ્રસગ આવે છે જે તરફથી વિશેષ ભય જણાય, તે તરફ કક્ષને તથા પક્ષને બેવડુ ગોઠવવામા આવે ત્યારે તે दुर्जय નામનો વ્યૂહ કહેવાય છે આ વ્યૂહ પણ મડળાકાર તો ખરો કારણ કે આ પણ મડલ વ્યૂહનો જ એક ભેદ છે આમા આઠ અનીક હોય છે. કોઇને શકા થશે કે, ૧૯મા સર્ગના ૪૯મા શ્લોકમા કહ્યુ છે કે –'सर्वतोभद्रेण यायात् સર્વતોભદ્રથી ચઢાઈ કરવી' પરતુ ચોતરફ મુખ કરીને ઉભેલુ सर्वतोभद्र સૈન્ય બાજુના ભાગમા અથવા તો સન્મુખના ભાગમા કેવી રીતે કુચ કરી શકે? આનુ સમાધાન એ છે કે,–જ્યારે ચોતરફથી ભય આવે, એટલે કે શત્રુની સેના ચોતરફથી આપણા સૈન્યને ઘેરી લે ત્યારે સૈન્યે મડળાકારે ઉભી જઈ, ચોતરફ મુખ કરીને શત્રુના ઘેરાની સામે યુદ્ધ કરવુ ચઢાઈ વખતે તો જે તરફ ચઢાઈ કરવી હોય, તે તરફ જ મુખ કરીને ચાલવુ પડે છે, પણ શત્રુને ઘેરવાને માટે ચારે તરફથી સૈન્ય મોકલવુ પડે છે ૫૦

अर्धचन्द्रक उद्धानो वज्रो भेदास्त्वसंहते ।
तथा कर्कटशृङ्गी च काकपादी च गोधिका ॥ ५१ ॥

अहंसत વ્યૂહના [1]अर्धचंद्र, [2]उद्धानक, [3]वज्र, [4]कर्कटकशृंगी (કાકડાશીંગી), [5]काकपादी અને [6]गोधिका આટલા ભેદ છે. ૫૧

त्रिचतुःपञ्चसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ।
इति व्यूहाः समाख्याता व्यूहभेदप्रयोक्तृभिः ॥ ५२ ॥

अर्धचंद्र અને कर्कटकशृंगी માં ત્રણ અનીક હોય છે, उद्धानक અને काकपादीમાં ચાર ચાર અનીક હોય છે, અને वज्रમાં તથા गोधिकाમાં પાચ પાંચ અનીક હોય છે. આ વ્યૂહ તેના નામાનુસાર આકાર ઉપરથી જાણવા આ રીતે વ્યૂહના ભેદના પ્રયોગ કરનારાઓએ વ્યૂહ કહ્યા છે. ૫૨

ભાવાર્થ –अर्धचद्र અને कर्कटशृगी (કાકડાશીગી) પોતાના નામ પ્રમાણે અર્ધચદ્રના આકારના તથા કાકડાશીગીના આકારના હોય છે उद्धानक (ઢોલ) અને काकपादी (કાગડાના પગ) આ બે વ્યૂહ નગારાના જેવા ને કાગડાના પગની આગળીના જેવા હોય છે તે પ્રમાણે वज्र અને गोधिका વ્યૂહને પણ વજ્રના આકારના અને ચદનઘોના આકારના જાણવા આજ દિવસ સૂધી ગદા, અકુશ, પરશુ વગેરે શસ્ત્રોની પેઠે વજ્રનુ ચિત્ર કોઈપણ ઠેકાણે કોઈએ પણ આલેખેલુ જોવામા આવ્યુ નથી વજ્રની ઉત્પત્તિ દધીચિના હાડકામાથી થઈ છે, અને તેનુ કોશમા शतकोटि એવુ નામ છે शतकोटि એટલે સો અણીવાળુ

ટીકાકાર પ્રથમ अर्धचद्र અને कर्कटशृगी નામના વ્યૂહની રચના દર્શાવતા કહે છે –કક્ષના ભાગને તેના સ્થાન ઉપર જ ગોઠવવો, ઉરસ્યના ભાગને મધ્યભાગથી કઈક અદરના ભાગમા રાખવો, અને બન્ને પક્ષને બહાર નિકળતા રાખવા અને ત્રણ અનીક અદર દાખલ થાય અને બહાર નિકળી શકે તેવી ગોઠવણ કરવી આ વ્યૂહ अर्धचद्रના આકારનો હોય છે, તેથી તેને अर्धचद्र કહે છે. આ વ્યૂહ, દણ્ડવ્યૂહના એક ભેદ ચાપવ્યૂહને મળતો આવે છે

ઉરસ્યના ભાગને અદર રાખવો, પક્ષના ભાગને કક્ષથી બમણો ગોઠ-

વવો અને તેમા ત્રણ અનીકને ગોઠવવી. આ વ્યૂહ कर्कटकशृगी કહેવાય છે. કારણ કે તેનો આકાર કર્કટકશૃગી એટલે કાકડાશીગના જેવો હોય છે.

જેમા કક્ષ તથા પક્ષ ચાર ખૂણાના ભાગમા રહે છે અને ઉરસ્ય મધ્ય ભાગમા રહે છે તથા જેમા ચાર અનીક પ્રવેશ કરી શકે અને બહાર પણ નિકળી શકે આવી વ્યવસ્થા હોય, અને જેનો આકાર उद्धानक ના જેવો એટલે ઢાલના જેવો હોય, તે उद्धानक વ્યૂહ કહેવાય છે

જે વ્યૂહના મધ્યભાગમા ઉરસ્યને સ્થાપવામા આવે, બન્ને બાજુ ઉપર તથા આગળની અને પાછળની હારમા કક્ષ તથા પક્ષને અનુક્રમથી વિસ્તારપૂર્વક ગોઠવવામા આવે અને ચાર અનીકની ગોઠવણ કરી હોય, તથા જેની રચના કાગડાના પગની પેઠે કરવામા આવી હોય, તે काकपदी વ્યૂહ કહેવાય છે વજ્ર વ્યૂહ કરવો હોય ત્યારે ઉરસ્યના ભાગમા નવ હાથીઓની ગોઠવણ કરવી, તેની પાછળના ભાગમા અનુક્રમે પાચ અને ચાર હાથીઓ ગોઠવવા, તેની પાછળ બે બે અને તેની પાછળ એક એક હાથીની ગોઠવણ કરવી, અને શાખાના ભાગમા એટલે આજુબાજુના ભાગમા ત્રણ ત્રણ હાથીની ગોઠવણ કરવી. આ વ્યૂહનો આકાર વજ્રના જેવો હોય છે, તેથી તે वज्रव्यूह કહેવાય છે

વજ્રનો આકાર કોઈ ગ્રથમા વર્ણવ્યો નથી, પરતુ તેના કાર્ય ઉપરથી જણાય છે કે, તે ધારવાળુ હોવુ જોઇએ કારણ કે ઇંદ્ર વારંવાર પર્વતની પાંખો કાપવામા તેનો ઉપયોગ કરતો હતો વળી તેનુ સસ્કૃતમા शतकोटि એવુ નામ છે જુઓ અમર કોશ 'शतकोटि सरु शबो' આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, વજ્રને સો ધાર હોવી જોઇએ, પરતુ તે ધાર કેવી રીતે હશે અને તેનો આકાર કેવો હશે, એ ધ્યાનમા આવતુ નથી તેમ ટીકાકાર પણ આ વજ્ર-વ્યૂહની ટીકામા તેનો જોઇએ તેવો ખુલાસો કરતા નથી, તેમ ટીકાગ્રંથ, ઉપરનીચે થઈ જવાથી અથવા તો ગલિત થવાથી વજ્રવ્યૂહનો યથાર્થ રીતે નિર્ણય થઈ શકતો નથી છઠ્ઠો વ્યૂહ गोधाव्यूह છે.

આ વ્યૂહમા ઉરસ્યના ભાગને અને પક્ષના ભાગને તેના સ્થાન ઉપર ગોઠવવા, ગોધાવ્યૂહના મધ્ય ભાગમા આરભમા બે, તે પછી ત્રણ અને તે પછી બે એમ અનીકની ગોઠવણ કરવી, મસ્તકના ભાગમાં એક અને જીભના ભાગમા એક અનીક ગોઠવવી, મુખમા એક, પક્ષમા બે,

પગના ભાગમા ત્રણ અને પુચ્છના ભાગમા એક અનીકની ગોઠવણ કરવી. આ વ્યૂહની રચના ગોધાના જેવી હોવાથી આ વ્યૂહ गोधाव्यूह કહેવાય છે આ વ્યૂહની ટીકા પણ અસ્તવ્યસ્ત અને ગલિત હોવાથી મૂળ ગ્રથ સદિગ્ધ રહે છે, ને ટીકાકારનો આશય જરા પણ સમજાતો નથી છેવટે ગોધાવ્યૂહને પચપુચ્છોઽય એમ કહે છે, પરતુ તે પાચ પુછડાપાળો કેવી રીતે, તે સમજાતુ નથી

**एते सप्तदश प्रोक्ता दण्डव्यूहास्तु भेदतः ।**
**तथा व्यूहद्वयं चैव मण्डलस्य समासतः ॥ ५३ ॥**
**असंहतास्तु षड् व्यूहा भोगव्यूहास्तु पञ्चधा ।**
**व्यूहज्ञैस्ते प्रयोज्याः स्युर्युद्धकाल उपस्थिते ॥ ५४ ॥**

**આ રીતે दंडव्यूहના સત્તર ભેદ કહ્યા છે. मंडलव्यूहના સક્ષેપમા બે ભેદ કહ્યા છે. असंहत વ્યૂહના છ ભેદ કહ્યા છે યુદ્ધ કરવાનો સમય ઉપસ્થિત થાય ત્યારે વ્યૂહ જાણનારાઓએ આ વ્યૂહોનો પ્રયોગ કરવો ૫૩–૫૪**

**( श्येनः सूचीमुखो वज्रः शकटो मकरोऽम्बुजः ।**
**इत्यादयः स्मृता व्यूहास्तदाकारान् प्रकारयेत् ॥ )**

**श्येन (શકરો ), सूचीमुख (સોઇના મુખ જેવો), वज्र, शकट, मकर અને अंबुज (કમળ) ઇત્યાદિ વ્યૂહ, શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે. તેના આકારો (નામ પ્રમાણે) રચવા.**

ભાવાર્થ –અત્રે વ્યૂહ રચના એટલે કે અમુક આકારમા સૈન્ય ગોઠવવુ એમ જ સમજવામા આવે છે, પરતુ લડાઇના મેદાનમા લડાઈ શરુ થતા તેવી રચના ટકી શકતી નથી. કોઈ પણ લડાઈમા એવી રીતે ગોઠવેલુ સૈન્ય અત સૂધી ટકી રહેલુ જાણીતુ નથી લડાઇમા પોતાને હલ્લો ઝીલવાનો હોય ત્યારે અમુક રીતે પોતે સ્થિતિ કરીને રહે, પણ શત્રુના હલ્લાની સ્થિતિ જોઇને ટુકડીઓની ફેરફારી કરવી જ પડે છે. તેમ જ સામો હલ્લો કરવો હોય ત્યારે શત્રુના સૈન્યની વ્યવસ્થા પ્રમાણે પોતાને વ્યવસ્થા કરવી પડે છે હુશિયાર યુદ્ધવિધાન આજે તે કહેવાય છે કે, જે શત્રુને પોતાની ઇચ્છાનુસાર સૈન્યની વ્યવસ્થા કરવાની ફરજ પાડે છે અને શત્રુની ગોઠ-

વણીને ઉધી વાળે છે ૪૨ મા શ્લોકમા જૂદા જૂદા પ્રકારના વ્યૂહોની રચનાના લક્ષણુ કહેતા વૃત્તિ એ દરેક વ્યૂહનો સામાન્ય ગુણ કહ્યો છે દણ્ડવ્યૂહમા તિર્યક્ વૃત્તિ, ભોગ વ્યૂહમા અન્વાવૃત્તિ, મણ્ડલ વ્યૂહમા સર્વતો વૃત્તિ, અને અસહત વ્યૂહમા પૃર્થક્ વૃત્તિ કહી છે તિર્યક્ એટલે આડા અવળી, અનુ+આ એટલે એકની પાછળ એક, સર્વતો એટલે સર્વ દિશામા અને પૃથક્ એટલે ઝૂટી ઝૂટી વૃત્તિ એટલે ગતિ–ટુકડીઓની ગતિ. જેમ શેતરજમા ખેલાડી પ્યાદાઓ, મોહરાઓ ફેરવે, તેમ અત્રે રણાગણમા યુદ્ધવિધાનક પણ ટુકડીઓને ફેરવે–ઘ્રમાવે. આ મૂળ લક્ષણો ધ્યાનમા રાખીને વ્યૂહના પ્રકાર પાડવા જોઇએ પરતુ લેખકો તે વાત ભૂલી ગયા છે અને માત્ર આકારપર જ ધ્યાન આપ્યુ છે સોપાન વ્યૂહની રચના જે દણ્ડનો વ્યૂહનો ભેદ છે, તે મહાન્ યુદ્ધ વિધાનક નેપોલિયને કરી હતી, અને તેમા ટુકડીઓના ચોસર ગોઠવી એકની પાછળ એક દાદરની માફક આડા ઉતાર્યા હતા આવી જ રચના ગ્રીક સેનાની એપીમીનોન્ડાસે પણ કરી હતી એ જ સૂચવે છે કે, વૃત્તિ એટલે ગતિ એ મુખ્ય ભાવ છે અને તે ધ્યાનમાં રાખ્યા વિના આકારપર જ આધાર રાખવો નિરર્થક છે

'વ્યૂહ વિકલ્પ' નામનુ પ્રકરણ ૩૫ મુ સમાપ્ત

## સર્ગ ૨૦ મો–પ્રકરણ ૩૬ મું

### પ્રકાશ યુદ્ધ

**पक्षादीनामथैकेन हत्वा शेषैः परिक्षिपेत् ।**
**उरसा वा समाहत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयेत् ॥ ५५ ॥**

પક્ષ વગેરેમાંની કોઈ એક અનીકથી (સૈન્યથી) શત્રુના સૈન્યને હણવું (ઘાયલ કરવું) અને બીજી અનીકોથી ચઢાઈ કરીને (શત્રુના સૈન્યને) ચોતરફ નસાડવું અથવા તો ઉરસ્યના ભાગથી (શત્રુના સૈન્યને) સારી પેઠે હણીને (ઘાયલ કરીને) પ્રપક્ષથી તેને ઘેરી લેવુ. ૫૫

ભાવાર્થ –આ છત્રીશમા પ્રકરણમા પ્રકાશ યુદ્ધની એટલે જાહેર રીતે યુદ્ધ

કરવાની વાત કહેવામા આવશે જાહેર યુદ્ધ ક્યારે કરવુ અને કૂટ યુદ્ધ ક્યારે કરવુ, આ વાત આ ગ્રથના ૩૧મા પ્રકરણના ૫૪મા શ્લોકમા કહી છે ૫૫

**परकोटी समाक्रम्य पक्षाभ्यां सप्रतिग्रहः ।**
**कोटिभ्यां जघनं हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ॥ ५६ ॥**

અથવા તો પ્રતિગ્રહની સાથે રહીને પોતાની બન્ને પાંખોથી શત્રુની ઉપ પાખોને ઘેરી લેવી અને પોતાની ઉપ પાંખોથી શત્રુના વ્યૂહના જઘન (ઉપ ઉરસ્ય)ના ભાગનો નાશ કરવો અને પોતાના વ્યૂહના ઉરસ્ય ભાગથી શત્રુનાં સૈન્યને સારી પેઠે પીડવું. ૫૬

**( एवं व्यूह्य प्रयत्नेन यत्नवान् पृथिवीपतिः ।**
**विदारयेद् व्यूहकृतैर्बलैर्विद्विषतो बलम् ॥ )**

આવી રીતે રાજાએ પ્રયત્નથી વ્યૂહની રચના કરવી–સૈન્યને ફેરવવું અને વ્યૂહમા ગોઠવેલા સૈન્યોથી શત્રુનાં સૈન્યનો પ્રયત્નથી નાશ કરવો.

**यतः फल्गु यतो भिन्नं यतो दूष्यैरधिष्ठितम् ।**
**ततो रिपुबलं हन्यादात्मनश्चोपबृंहयेत् ॥ ५७ ॥**

જે બાજુ તરફ શત્રુનુ સૈન્ય નિર્બળ હોય, જે બાજુમાં શત્રુનાં સૈન્યને ફોડીને વશ કર્યું હોય, જે બાજુનુ સૈન્ય દૂષ્ય એટલે ક્રોધી અથવા તો લોભી હોય, તે તરફના શત્રુના સૈન્યનો પ્રથમ નાશ કરવો, અને પોતાનુ સૈન્ય જો નિર્બળ હોય તો તેને બળવાન્ બનાવવું. શત્રુના પક્ષમા ગયુ હોય તો તેને સમજાવીને પોતાના પક્ષમાં લેવું, ક્રોધીને સમજાવીને શાંત કરવું અને લોભીને ધન આપીને વશ કરવું. ૫૭

**सारं द्विगुणसारेण फल्गु सारेण पीडयेत् ।**
**संहतं च गजानीकैः प्रचण्डैरपसारयेत् ॥ ५८ ॥**

શત્રુનું સૈન્ય બળવાન્ હોય તો તેને બમણા બળવાન્ સૈન્યથી પીડવું, જો નબળુ હોય તો તેને બળવાન્ સૈન્યથી પીડવું અને એકઠું થઇને ઉભું હોય તો તેને હાથીઓની પ્રચંડ અનીકોથી પાછું હઠાડવું. ૫૮

**दुर्जयान् कारिणः सिंहवसासिक्तैर्मतङ्गजैः ।**
**आहन्यात् करिणीनां वा समूहैः साध्वधिष्ठितैः ॥ ५९ ॥**

**મદમત્ત હાથીઓનાં શરીર ઉપર સિંહની ચરબી છાટવી, તેના ઉપર સારા કેળવાયલા માવતોને બેસાડવા, અને પછી તેના સમૂહો (ટોળા)થી શત્રુઓના દુર્જય હાથીઓને હણવા અથવા તો હાથણીઓના ઉપર સારા માવતોને બેસાડવા અને તેના સમૂહથી શત્રુઓના દુર્જય હાથીઓને હણવા ૫૯**

ભાવાર્થ—હાથી એ સૈનાનુ એક અગ ગણાય છે અને પૂર્વે હિદુસ્તાનના રાજાઓ યુદ્ધમા હાથીઓનો ઉપયોગ કરતા હતા આ શ્લોકમા હાથીઓના યુદ્ધની વાત કહી છે હાથીઓ સિહની ગધ આવવાથી ડરીને નાસી જાય છે. એટલામાટે આ શ્લોકમા કહે છે કે, હાથીઓના શરીર ઉપર સિહની ચરબી ચોપડવી તેનો વાસ આવવાથી શત્રુઓના હાથીઓ એકદમ રણભૂમિ ઉપરથી નાસી જાય છે, અથવા તો ગભરાટને લીધે મરણ પામે છે પરતુ તેવી અસર પોતાના હાથીઓપર પણ કેમ ન થાય, તે સમજી શકાતુ નથી તેમ જ હાથણીઓને જોઇને પણ શત્રુના હાથીઓ કામાધ બની જાય છે અને તેથી તેઓ યુદ્ધ કરી શકતા નથી, અને હાથણીઓ તેઓનો પરાજય કરીને શત્રુના સૈન્ય ઉપર વિજય મેળવે છે ૫૯

**सलोहजालैर्दृढबन्धदन्तैः सुकल्पितैरूर्जितपादरक्षैः ।**
**प्रवीरयोधैर्मददुर्निवारैर्हन्याद् गजेन्द्रैर्द्विषतामनीकम् ॥ ६० ॥**

**ગજેંદ્રોના શરીરને લોઢાની જાળીથી ઢાકી દેવુ (કે જેથી શત્રુના શસ્ત્રો તેના શરીરમા પેસી શકે નહિ), તેના દંતુશળને બધનથી મજબૂત રીતે બાધવા, કે જેથી તે તૂટી જાય નહિ, તે ગજેંદ્રોને સારી રીતે બખતર પહેરેલા એક બળવાન્ પાદરક્ષકોની પાસે તે હાથીઓની રક્ષા કરાવવી, વીર યોધાઓને તેના ઉપર બેસાડવા, અને મદને લીધે દુઃખથી પાછા હઠાડી શકાય નહિ તેવા ગજેંદ્રોથી શત્રુઓની સેનાને હણવી. ૬૦**

एकोऽपि वारणपतिर्द्विषतामनीकं
युक्तं निहन्ति मदसत्त्वगुणोपपन्नः ।
नागेषु हि क्षितिभृतां विजयो निबद्ध-
स्तस्माद् गजाधिकबलो नृपतिः सदा स्यात् ॥ ६१ ॥

**મદમત્ત અને સત્વગુણ સંપન્ન (અડગ ધૈર્યવાન્) એવો એક પણ મહાન્ હાથી સ્પષ્ટ રીતે શત્રુની સેનાને હણે છે. રાજાઓનો વિજય હાથીઓના ઉપર આધાર રાખે છે. તે માટે રાજાએ સદા હાથીનું સૈન્ય અધિક રાખવું. ૬૧**

ભાવાર્થ—આ શ્લોકમા હાથીની પ્રશસા કરવામા આવી છે કામંદકે જ્યારે આ નીતિશાસ્ત્ર રચ્યુ હશે ત્યારે અને તે પછી પણ કેટલાએક સમય સૂધી હિદુસ્તાનના રાજાઓ યુદ્ધમા હાથીનો ઉપયોગ કરતા હતા. આજથી પચાસ વર્ષ પહેલા ગુજરાતના અને કાઠિયાવાડના રાજાઓ પણ પોતાના રાજ્યમા હાથીઓને ખાસ રાખતા હતા હાથી રાજ્યની શોભા ગણાતી હતી ગાયકવાડ અને જુનાગઢના નવાબો જ્યારેજ્યારે નગરમાં ફરવા નિકળતા ત્યારે તેઓ હાથીઓની અબાડીમા બેસીને નિકળતા હતા હાથીઓની શાળાઓમા જેને ગુજરાતી ભાષામા અખાડ કહે છે ત્યા અઠવાડિયામા બે વાર હાથીઓની સાઠમારી થાતી સારા રાજાઓએ હાથી રાખવાજ જોઇએ અને હાથીઓ રાજનુ ભૂષણ છે, એમ આજથી પચાસ વર્ષ પૂર્વે મનાતુ હતુ પરતુ હાલમા એ બધુ અસ્ત પામ્યું છે કાઠિયાવાડમા કોઈજ ઠેકાણે ભાગ્યે હાથી હશે ૬૧

ઇતિ 'પ્રકાશયુદ્ધ' નામનુ પ્રકરણ ૩૬ મુ સમાપ્ત

ઇતિ શ્રી કામદકીયનીતિસારમા હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળાના કર્મ, પાળા, ઘોડા, રથ અને હાથીને ચાલવા યોગ્ય ભૂમિ, દાનપ્રકાર, વ્યૂહના પ્રકાર અને પ્રકાશયુદ્ધ એ નામનો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

**સમાપ્ત**